

**Sosyal Bilimler
Enstitüsü**

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**MERKEZ-DOĞU AVRUPA'DA DEVLET DÖNÜŞÜMÜNÜN TARİHSEL
SOSYOLOJİSİ: 1945-2004**

Doktora Tezi

HAKAN OZAN

İSTANBUL, 2025

**Sosyal Bilimler
Enstitüsü**

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

MERKEZ-DOĞU AVRUPA'DA DEVLET DÖNÜŞÜMÜNÜN TARİHSEL SOSYOLOJİSİ: 1945-2004

Doktora Tezi

HAKAN OZAN

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ramazan GÖZEN
2. Tez İzleme Komite Üyesi	Prof. Dr. Erhan DOĞAN
3. Tez İzleme Komite Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Gülriz ŞEN
4. Üye	Prof. Dr. Faruk YALVAÇ
5. Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ali Murat KURŞUN

İSTANBUL, 2025

ÖZ

MERKEZ-DOĞU AVRUPA'DA DEVLET DÖNÜŞÜMÜNÜN TARİHSEL SOSYOLOJİSİ: 1945-2004

Merkez-Doğu Avrupa, tarih boyunca Batı ve Doğu arasındaki ideolojik, kültürel ve siyasal çatışmaların yaşandığı bir geçiş coğrafyası olmuştur. Özellikle Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya gibi ülkeler, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyet etkisi altına girerek sosyalist sistemler içerisinde yeniden yapılandırılmış; bu süreçte yalnızca uluslararası sistemdeki bloklaşmanın değil, aynı zamanda ulus-altı toplumsal dinamiklerin de etkisiyle çok katmanlı dönüşümler yaşamışlardır. Literatürde bu dönüşümler genellikle uluslararası aktörlerin veya sistemik yapıların etkisiyle açıklanmakta; ulus-altı aktörler (aydınlar, işçi sınıfı ve ruhban sınıfı) ise çoğu zaman edilgen ya da ikincil konumda değerlendirilmekte; hatta kimi zaman tamamen göz ardı edilmektedir. Bu çalışmanın temel sorunsalı da tam bu noktada belirginleşmektedir: Devletin savaş-sonrası yeniden inşası, Soğuk Savaş dönemindeki siyasal dönüşümü ve Batı ile yeniden bütünleşme süreçleri yalnızca dışsal baskılar ya da uluslararası aktörlerin etkisiyle mi açıklanabilir; yoksa bu süreçlerde ulus-altı toplumsal aktörlerin etkinliğini de hesaba katmak zorunda mıyız?

Bu soruya yanıt aramak üzere çalışmada 1945-2004 yılları arasında Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'da yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşümler, Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz (KTA) yöntemiyle ele alınmış; her bir ülkede seçilmiş ulus-altı aktörler ve bunların sistem içindeki etkileri çok yönlü olarak incelenmiştir. Çalışmanın teorik çerçevesi Tarihsel Sosyoloji ve fail-yapı ikiliği tartışmaları üzerinden şekillendirilmiş; analiz düzeyi tartışmaları genişletilerek Hobson'un "dördüncü düzey" yaklaşımı ile ulus-altı ve ulus-üstü aktörlerin karşılıklı ilişkilerine odaklanılmıştır. Mill'in uzlaşma yöntemi ile farklı dönemlerdeki ortak etkiler tespit edilmiş; zamansal olarak Soğuk Savaş dönemi (1945–1991) ile post-komünist geçiş dönemi (1991–2004) karşılaştırmalı olarak el alınmıştır.

Bu bağlamda Polonya'da KOR ve Dayanışma hareketi, Macaristan'da "gulaş komünizmi" döneminde gelişen entelektüel muhalefet ve bağımsız sendikal hareketler, Çekoslovakya'da ise Charta 77 gibi inisiyatiflerin hem sistem içi çatlakları derinleştirdiği hem de dönüşüm süreçlerini hızlandırdığı görülmüştür. Ayrıca Katolik kilisesinin özellikle Polonya ve Slovakya'da oynadığı ideolojik ve kurumsal rol, laik sistemlerle kurulan gerilimli ama etkin ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu örnekler, ulus-altı aktörlerin yalnızca pasif tepkiler veren unsurlar olmadığını; aksine, devletin meşruiyet krizlerini şekillendiren, yeni siyasal paradigma arayışlarını besleyen ve hatta uluslararası konjonktüre yön verebilen aktif aktörler olduğunu ortaya koymuştur.

Sonuç olarak bu çalışma, ulus-altı aktörlerin hem ulusal düzlemde siyasal rejimlerin dönüşümünde hem de uluslararası sistemle bütünleşme süreçlerinde belirleyici roller üstlendiğini iddia etmektedir. Böylece tarihsel süreçte göz ardı edilen mikro-düzyer aktörlerin, makro dönüşümlere etkisi görünür kılınmakta; klasik uluslararası ilişkiler kuramlarının sınırları sorgulanmakta ve daha kapsayıcı, çok düzeyli bir analiz çerçevesi önerilmektedir. Bu yönüyle tez, Uluslararası İlişkiler ve Tarihsele Sosyoloji kesişiminde disiplinler arası bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz, Tarihsele Sosyoloji, Merkez-Doğu Avrupa, Polonya, Macaristan, Çekoslovakya

ABSTRACT

THE HISTORICAL SOCIOLOGY OF STATE TRANSFORMATION IN CENTRAL- EASTERN EUROPE: 1945-2004

Central and Eastern Europe has historically been as a transitional geography where ideological, cultural, and political conflicts between the East and the West have played out. Particularly countries such as Poland, Hungary, and Czechoslovakia were restructured within socialist systems under Soviet influence following the Second World War; during this process, they underwent multilayered transformations shaped not only by the bloc-based polarization of the international system, but also by sub-national social dynamics. In the literature, these transformations are predominantly interpreted through the lens of systemic or international actors, while sub-national actors (intellectuals, the working class, and the clergy) are often portrayed as secondary or passive agents—or, in some cases, entirely overlooked. The central research question of this thesis thus emerges at this critical juncture: Can the post-war reconstruction of the state, the political transformation during the Cold War, and the reintegration with the West be explained solely through external pressures and international actors, or must the agency of sub-national social actors also be considered?

In order to answer this question, the political and social transformations in Poland, Hungary and Czechoslovakia between 1945 and 2004 are analysed through Comparative-Historical Analysis (CHA). The theoretical framework of the study is shaped through Historical Sociology and the discussions on agent-structure dualism; the level of analysis discussions are expanded and Hobson's "fourth level" approach is used to focus on the mutual relations of sub-national and supranational actors. Mill's method of agreement was used to identify common influences in different periods; temporally, the Cold War period (1945-1991) and the post-communist transition period (1991-2004) were compared.

In this context, initiatives such as the KOR and Solidarity movement in Poland, the intellectual opposition and independent trade union movements that developed during the period of 'goulash communism' in Hungary, and Charta 77 in Czechoslovakia have both deepened the in-system splits and accelerated the transformation processes. Moreover, the ideological and institutional role of the Catholic Church, especially in Poland and Slovakia, is analysed in the context of tense but effective relations with secular systems. These instances have demonstrated that sub-national actors are not merely passive reactors; on the contrary, they are active actors that shape state legitimacy crises, nurture the search for new political paradigms and even shape the international conjuncture.

In conclusion, this study argues that sub-national actors play decisive roles both in the transformation of political regimes at the national level and in the processes of integration with the international system. Thus, the impact of micro-level actors, which have been ignored in the historical process, on macro transformations is made visible; the limits of classical international relations theories are questioned and a more inclusive, multilevel framework of analysis is proposed. In this respect, the thesis aims to make an interdisciplinary contribution at the intersection of International Relations and Historical Sociology.

Keywords: Comparative-Historical Analysis, Historical Sociology, Central-Eastern Europe, Poland, Hungary, Czechoslovakia

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın konusunu belirlerken hem bölgeye duyduğum kişisel ilgi hem de kuramsal merakım belirleyici oldu. İlk olarak Merkez-Doğu Avrupa'ya dair özel ilgim uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. Bu ilginin pekişmesinde yaşadığım şehirlerdeki hafıza mekanlarının önemli katkıları oldu. Tekirdağ'daki Rakoczi Müzesi, İstanbul'daki Polonezköy ve Adam Mickiewicz Müzesi, ilk lisans eğitimimi aldığım Kütahya'daki Kossuth Müzesi, bu bölgeden ülkemize uzanan canlı tarihsel yapıtlar olarak farklı yıllarda karşıma çıktı. Bunlarla bağlantılı olarak savaş görmüş ve uzun yıllar ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele vermiş nesillerin cesareti benim bu konuyu seçmemde oldukça etkili olan bir diğer faktördü. Bunun yanında yüksek lisans eğitimimi tamamladığım Kocaeli Üniversitesi'nde Doç. Dr. Caner SANCAKTAR ve yüksek lisans döneminde Erasmus+ değişim programı ile bir dönem bulunduğum Wrocław Üniversitesi'nde Doç. Dr. Jarosław JARZĄBEK'ten aldığım dersler akademik anlamda bölgeye olan ilgimi pekiştirdi. İkinci olarak doktora eğitimime başladığım Marmara Üniversitesi'ndeki Prof. Dr. Ramazan GÖZEN ve Doç. Dr. Özden Sezgi DURGUN ÖZKAN'ın verdiği teori ve metodoloji dersleri Tarihsel Sosyoloji ve Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz'e yönelmemi sağladı. Özellikle Prof. Dr. Ramazan GÖZEN'in editörlüğünde hazırlanan "Uluslararası İlişkiler Teorileri" çalışmasında Prof. Dr. Faruk YALVAÇ'ın meta-teori hakkında kaleme aldığı bölüm, Dr. Öğr. Üyesi Gülriz ŞEN'in tarihsel sosyolojik bir perspektiften ele aldığı çalışması ve Doç. Dr. Mustafa Serdar PALABIYIK'ın Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz ile ilgili ufuk açıcı makalesi, bu çalışmanın teorik ve metodolojik arka planının oluşmasında başlangıç noktasını oluşturdu. Ayrıca Kocaeli Üniversitesi'nde Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN'in verdiği ve ikinci lisans eğitimimi tamamladığım İstanbul Üniversitesi Tarih bölümünde aldığım tarih metodolojisine dair dersler tezde tarihsel bir yöntemi belirlememi sağlarken yol gösterici oldu.

Çalışmanın her aşamasında yanımda olan tez danışmanım Prof. Dr. Ramazan GÖZEN'e; değerli görüşleriyle tezin yönünü berraklaştıran tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Erhan DOĞAN, Doç. Dr. Mustafa Serdar PALABIYIK (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi) ve Dr. Öğr. Üyesi Gülriz ŞEN (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)'e; yeterlilik jürisi üyeleri Prof. Dr. Berdal ARAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Doç. Dr. Helin SARI ERTEM (İstanbul Medeniyet Üniversitesi) ve Doç. Dr. Özden Sezgi DURGUN ÖZKAN (Marmara Üniversitesi)'a içtenlikle teşekkür ederim. Yarı-yapılandırılmış mülakatlarda zaman ayırarak katkıda bulunan Jiri Borodsky (Çek Dışişleri Bakanlığı), Doç. Dr. Daniel Przystek (Varşova Üniversitesi), Prof. Dr. Jacek Wojnicki (Varşova Üniversitesi), Prof. Dr. Zsolt Enyedi (Orta Avrupa Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Zamecki Łukasz (Varşova Üniversitesi), Prof. Dr. Vít Hloušek (Masaryk Üniversitesi), Doç. Dr. Agnieszka Kolasa-Nowak (Maria Curie-Skłodowska Üniversitesi), Prof. Dr. Julius Horvath (Orta Avrupa Üniversitesi) ve Prof. Dr. László Bruszt (Orta Avrupa Üniversitesi)'a da şükran borçluyum.

Hayatım boyunca hiçbir zaman desteğini esirgemeyen aileme, tüm zorluklar karşısında yanımda duran Marmara Üniversitesi'nden doktora arkadaşlarıma, İstanbul Rumeli Üniversitesi ile Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi'ndeki kıymetli mesai arkadaşlarıma gönülden teşekkür ederim. Bu tez, onların güveni, desteği ve sabrı sayesinde vücut buldu.

Hakan OZAN
Isparta, 1 Mayıs 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	ix
TABLolar, ŞEKİLLER VE GÖRSELLER.....	xii
1.1. Tablolar.....	xii
1.2. Haritalar.....	xiii
1.3. Şekiller.....	xiii
1.4. Fotoğraflar	xiii
1.5. Görseller	xiv
GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu ve Amacı	1
1.2. Tezin Kapsamı, Özgün Niteliği ve Sınırlılıkları	2
1.3. Tezde Uygulanan Yöntem	3
1.4. Literatür Taraması ve Kaynaklar	4
1.5. Tezin Yapısı.....	5
1. KARŞILAŞTIRMALI-TARİHSEL ANALİZ.....	8
1.1. Karşılaştırmalı-Tarihsel Analizin Temellendirilmesi.....	8
1.1.1. KTA: Tanım ve Araştırma Alanı	8
1.1.2. KTA ve Metodolojik Çoğulculuk	10
1.1.3. KTA'nın Gelişim Süreci	11
1.1.4. KTA'nın Genel Özellikleri.....	12
1.2. Mill'in Uzlaşma ve Farklılık Yöntemleri	14
1.3. Max Weber ve Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz.....	16
1.4. Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz ve Yöntem.....	18
1.4.1. Araştırma Soruları ve Hipotez.....	18
1.4.2. Çalışma Stratejisi ve Araştırma Modelinin Belirlenmesi	18
1.4.3. Literatür Tarama ve Kaynaklar.....	21
1.4.4. Özgün Nitelik ve Sınırlılıklar	22
2. ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ TARİHSELLEŞTİRMEK	26
2.1. Tarihsel Sosyolojik Temeller.....	26
2.2. Uluslararası Tarihsel Sosyoloji ve “Dalgalar” Metaforu	32
2.3. Dikotomik Ayrımların Ötesine Doğru: Ulusal/Uluslararası Ayrımının Belirsizleşmesi.....	39
2.3.1. Sosyal Bilimlerin “Gordion Düğümü”: Fail-Yapı Meselesi.....	39

2.3.1.1.	Tezahür (Emergence) ve Toplumsal Yapının Farklı Boyutları	41
2.3.1.2.	Eleştirel Realizm ve Toplumsal Gerçekliğin Karmaşıklığı	43
2.3.1.3.	Fail-Yapı Meselesi ve Uluslararası İlişkiler.....	45
2.3.2.	Analiz Düzeyi, Birimi ve Nesnesi	46
2.4.	Tarihsel Sosyolojinin Realizm Eleştirisi	49
2.5.	Tarihsel Bir Sosyal Bilim Olarak Uluslararası Tarihsel Sosyoloji.....	53
3.	KAVRAM, TANIM VE KAPSAM.....	55
3.1.	Devleti Geri Getirmek: Uluslararası İlişkilerde Devlet Tartışmaları	55
3.2.	Tarihsel Sosyoloji'nin Değişim ve Dönüşüm Vurgusu	58
3.2.1.	Devrim ve Dönüşüm Kavramları.....	58
3.2.2.	Dönüşümün Unsurları: Aydınlar, İşçiler ve Ruhban.....	61
3.2.2.1.	Aydınlar (Entelijansiya).....	62
3.2.2.2.	İşçiler (İşçi Sınıfı).....	66
3.2.2.3.	Din Adamları (Ruhban)	68
3.3.	Siyasal Paradigma Değişimi ve Geçiş Dönemi.....	69
3.3.1.	Uzamsal Sınırlar: Merkez-Doğu Avrupa.....	71
3.3.2.	Zamansal Sınırlar: Soğuk Savaş (1945-1991) ve Soğuk Savaş Sonrası (1991-2004).....	73
3.3.3.	Uzam ve Zamanın Kesişimi: Uluslararası Politik Bağlam	75
4.	POLONYA	82
4.1.	Başlangıçtan Savaş-Sonrasına Kısa Bir Giriş	82
4.1.1.	Aydınlar.....	82
4.1.2.	İşçiler.....	87
4.1.3.	Din Adamları	90
4.2.	Savaş-Sonrası Polonya Stalinizminin Tesisi: 1945-1953	95
4.2.1.	Savaş-Sonrası Yeni Durum	95
4.2.2.	Apparatchik versus Muhalef: Esir Akıl	100
4.2.3.	Komünist Rejim ve Kilise Gerginliği	102
4.3.	Polonya Ekim'i ve 'Ulusal Komünizm' Dönemi: 1953-1980	105
4.3.1.	Destalinizasyon: Poznań Ayaklanması ve Gomułka İktidarı (1956)	105
4.3.2.	Toplumsal Muhalefetin Gelişimi ve Entelektüel Hareketlilik (1956-1980).....	107
4.3.2.1.	Polonya'da Anti-Semitizm ve 1968 Gençliği	113
4.3.3.	Gierek Dönemi: İşçi Sınıfı & Entelijansiya İttifakı (1970-1980)	115
4.3.3.1.	İşçi Savunma Komitesi'nin (KOR) Kurulması: Öz-Örgütlenme	115
4.3.3.2.	KOR ve Yeraltı Basını.....	118
4.3.4.	"Polonyalı Papa": Kilise'nin Geri Dönüşü (1956-1980).....	121
4.4.	Polonya Ağustos'u ve "Dayanışma"lı Yıllar: 1980-1989	124
4.4.1.	Tersane'den Masa'ya Giden Süreç (1980-1989)	124

4.4.2.	Polonya Siyasetinde Dayanışma Faktörü	128
4.4.2.1.	Dayanışma'nın Kuruluşu: Öz-Yönetim ve İşçi-Aydın İttifakı (1980).....	128
4.4.2.2.	Yeraltı "Dayanışma'sı" ve Gizli Yayın Faaliyetleri (1980-1989).....	132
4.4.2.3.	Dayanışma'da İç Çatışma (1989).....	133
4.4.3.	Kilise "Dayanışma'sı" (1980-1989).....	134
4.5.	Post-Komünizm ve Dönüşüm: 1990-2004	138
4.5.1.	Polonya'da Post-Komünist Siyasal Konjonktür (1990-2004)	138
4.5.2.	Ekonomik Dönüşüm: Balcerowicz Planı.....	141
4.5.3.	Post-Komünist Entelijansiya'nın Dönüşümü	144
4.5.4.	Kilise ve Post-Komünist Dönüşüm (1990-2004).....	150
4.6.	Değerlendirme ve Analiz.....	153
5.	MACARİSTAN.....	158
5.1.	Başlangıçtan Savaş-Sonrasına Kısa Bir Giriş.....	158
5.1.1.	Aydınlar.....	158
5.1.2.	İşçiler.....	162
5.1.3.	Din Adamları	165
5.2.	Sovyetizasyon ve İhtilale Giden Yol: 1945-1956	170
5.2.1.	Rákosi İktidarı ve Kolektifleştirme (1945-1956).....	170
5.2.2.	Rakosi Dönemi Kilise'ye Yönelik Baskılar	173
5.2.3.	İhtilal'in Arka Planı	175
5.2.3.1.	Destalinizasyon ve Yeni Sınıf.....	175
5.2.3.2.	Batı ve Uluslararası Medya.....	178
5.3.	İhtilal'den Yuvarlak Masa'ya "Kádár Rejimi": 1956-1988.....	182
5.3.1.	1956 İhtilali ve İhtilal Sonrası Konjonktür.....	182
5.3.2.	İhtilalde Yugoslav-Macar-Sovyet İlişkisi.....	189
5.3.3.	Gulaş Komünizmi ve Yeni Ekonomik Mekanizma (YEM)	192
5.3.3.1.	Ekonomik Açılım	192
5.3.3.2.	Kültürel Açılım	197
5.3.4.	Sınıf İkiliği ve Yabancılaşma	200
5.3.5.	Kilise ve Rejim "Uzlaşması"	202
5.3.6.	Toplumsal Hareketlenme ve Değişim (1970-1988).....	204
5.3.6.1.	Kádár Rejimine Entelektüel Tepkiler	204
5.3.6.2.	Demokratik Muhalefet: Samizdat Yayınlar ve Sendikalar	207
5.3.6.3.	János Kádár'ın Görevden Alınması	213
5.4.	Revizyonizmin Sonu, "Demokratikleşme" ve Kademeli Geçiş Süreci: 1989-2004	214
5.4.1.	Demokratik Reformlar ve Yuvarlak Masa Görüşmeleri	214
5.4.2.	Çok Partili Seçimler ve Avrupa'ya 'Dönüş'	218

5.4.2.1.	Post-Komünist Siyasal Konjonktür	218
5.4.2.2.	Ekonomik Dönüşüm: Bokros Paketi ve İşçiler	223
5.4.2.3.	NATO ve AB Üyelikleri.....	225
5.4.3.	Post-Komünist Dönemde Kilise	229
5.5.	Değerlendirme ve Analiz.....	231
6.	ÇEKOSLOVAKYA.....	235
6.1.	Başlangıçtan Savaş-Sonrasına Kısa Bir Giriş	235
6.1.1.	Aydınlar.....	235
6.1.2.	İşçiler.....	238
6.1.3.	Din Adamları	242
6.2.	Çekoslovak Stalinizmi ve Gottwald Dönemi: 1945-1953	248
6.2.1.	Dünya Savaşı'nın Sonu ve Çekoslovakya'nın Yeniden Kuruluşu (1945-1948).....	248
6.2.2.	Baskı Dönemi (1948-1953).....	252
6.2.3.	İdeolojik Çatışma ve Kilise'nin Marjinalleştirilmesi (1945-1953).....	258
6.3.	De-Stalinizasyon, Sınırlı Reformlar ve Prag Baharı: 1953-1968.....	260
6.3.1.	Tedricî Yumuşama ve Ekonomik Reform Denemeleri (1953-1965).....	260
6.3.2.	Ota Šik'in Reform Girişimleri: “Bürokratik Ekonomi” ve “Üçüncü Yol”	263
6.3.2.1.	Bürokratik Ekonomi	263
6.3.2.2.	Üçüncü Yol	264
6.3.3.	Prag Baharı ve Varşova Paktı Müdahalesi (1965-1968).....	266
6.3.3.1.	Dubček Dönemi ve Prag Baharı.....	266
6.3.3.2.	Baharın Sonu: “Tuna Operasyonu”	269
6.3.3.3.	Entelektüel Hareketler ve Prag Baharı (1965-1968)	270
6.3.4.	Pasif Kilise ve Ruhanî Boşluk (1953-1968).....	275
6.4.	Normalleşme Sürecinden Kadife Devrim’e Giden Yol: 1969-1989	276
6.4.1.	“Normalleşme” Dönemi ve Reformların Geri Alınması: 1969-1971	276
6.4.2.	Husak Rejimi, 1971-1987.....	280
6.4.2.1.	Entelektüel Hareketler ve Canlanan Muhalefet.....	283
6.4.2.2.	İktidarın Gölgesinde Din Adamları: Baskı ve İş Birliği (1971-1987)	289
6.4.3.	Reform Baskıları ve “Kadife Devrim”: 1988-1989	290
6.5.	“Kadife Ayrılık”: Çekya ve Slovakya’da Post-Komünizm, 1990-2004.....	298
6.5.1.	Post-Komünist Konjonktür: Ayrılığa Giden Yol (1990-1993).....	298
6.5.2.	“Avrupa’ya Dönüş”: Çek Cumhuriyeti ve Slovakya (1993-2004)	302
6.5.2.1.	Çek Cumhuriyeti (1993-2004)	302
6.5.2.2.	Slovakya Cumhuriyeti (1993-2004).....	305
6.5.3.	Ekonomik Gelişmeler: Kupon Özelleştirmeler ve İşçi Hareketleri (1990-2004)	311
6.5.3.1.	‘Devrim’ ve ‘Ayrılık’ Sonrası Ekonomik Durum (1990-2004)	311

6.5.3.2. Yeni Sendikal Hareketler ve İşçi Sınıfı (1990-2004).....	316
6.5.4. Post-Komünist Entelijansiyanın Dönüşümü (1990-2004).....	319
6.5.5. Artan Özgürlük, Azalan Dinî Otorite: Ruhban Sınıfı (1990-2004)	322
6.6. Değerlendirme ve Analiz.....	325
SONUÇ	332
1.1. Ampirik Bulgular ve Karşılaştırmalar	332
1.2. Kavramsallaştırma	340
1.3. Genellemeler.....	343
1.4. Gelecek Çalışma Önerileri.....	348
KAYNAKÇA	350
BİRİNCİL KAYNAKLAR	350
Anı, Günlük & Otobiyografi.....	350
Yarı-Yapılandırılmış Mülakatlar.....	350
Resmî Belgeler.....	350
Gazete Makaleleri	355
Elektronik Arşiv.....	359
Fotoğraf-Görsel.....	364
İKİNCİL KAYNAKLAR.....	366
Orijinal Araştırma Eserleri	366
Kitap/Kitap Bölümü	368
Makaleler.....	374
Tezler.....	385
Ansiklopedi.....	386
İnternet Kaynakları	387
EKLER.....	392
Ek – 1: Polonya Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanı ve Görev Süreleri (1989 sonrası)	392
Ek – 2: Polonya Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (Sejm)	392
Ek – 3: Macaristan Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanı ve Görev Süreleri (1989 sonrası).....	393
Ek – 4: Macaristan Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (1989 sonrası)	393
Ek – 5: Çek Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanı ve Görev Süreleri (1989 sonrası).....	394
Ek – 6: Çek Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (1989 sonrası)	394
Ek – 7: Slovakya Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanı ve Görev Süreleri (1989 sonrası).....	395
Ek – 8: Slovakya Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (1989 sonrası)	395
Ek – 9: Yarı-Yapılandırılmış Mülakat Soruları	396

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AK	Armia Krajowa (Anavatan Ordusu)
ÁVH	Államvédelmi Hatóság (Devlet Koruma Kurumu)
BAL	Baloldali Alternatíva Egyesülés (Sol Alternatif Derneği)
BM	Birleşmiş Milletler
COMECON	Council for Mutual Economic Assistance (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi)
Cominform	Kommunistisches informationsbureau (Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu)
COP	Centralny Okręg Przemysłowy (Merkezî Sanayi Bölgesi)
ČSAV	Ekonomický ústav (Çekoslovakya Bilim Akademisi Ekonomi Enstitüsü)
ČSM	Československý svaz mládeže (Çekoslovak Gençlik Birliđi)
Demisz	Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (Macar Demokratik Gençlik İttifakı)
DISZ	Dolgozó Ifjúság Szövetsége (Çalışan Gençler Birliği)
DiP	Doświadczenie i Przyszłość (Deneyim ve Gelecek)
EKA	Ellenzéki Kerekasztal (Muhalefet Yuvarlak Masası)
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem (Eötvös Loránd Üniversitesi)
ER	Eleştirel Realizm
FKgP	Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (Bağımsız Küçük Toprak Sahipleri Partisi)
HNF	Hazafias Népfront (Yurtsever Halk Cephesi)
HSTD	Hlavní správa tiskového dozoru (Basın Denetim Genel Müdürlüğü)
KOR	Komitet Obrony Robotników (İşçi Savunma Komitesi)
KPN	Konfederacja Polski Niepodległej (Polonya Bağımsızlık Konfederasyonu)
KPP	Komunistyczna Partia Polski (Polonya Komünist Partisi)
KŠČ	Komunistická strana Československa (Çekoslovakya Komünist Partisi)
KSS-KOR	Komitet Samoobrony Społecznej “KOR” (Toplumsal Özsavunma Komitesi “KOR”)
KTÁ	Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz
KY	Karşılaştırmalı Yöntem
LIGA	Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája (Bağımsız Sendikalar Demokratik Birliği)
MÁVAG	Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak (Macar Devlet Demiryolu Makine Fabrikası)
MDF	Magyar Demokrata Fórum (Macar Demokratik Forumu)
MDP	Magyar Dolgozók Pártja (Macar İşçi Partisi)
MEASZ	Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (Macar Direniş Savaşçıları ve Antifaşistler İttifakı)
MKP	Magyar Kommunista Párt (Macar Komünist Partisi)
MKS	Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (Fabrikalar Arası Grev Komitesi)
MNOT	Magyar Nők Országos Tanácsa (Macar Kadınları Ulusal Konseyi)
MODESZ	Mozgókép Demokratikus Szakszervezet (Film Yapımcıları Demokratik Sendikası)
MSzMP	Magyar Szocialista Munkáspárt (Macar Sosyalist İşçi Partisi)

MSZP	Magyar Szocialista Párt (Macar Sosyalist Partisi)
NAFTA	North American Free Trade Agreement (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması)
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Savunma Paktı)
NKVD	Narodny Komissariat Vnutrennih Del (İçişleri Halk Komiserliği)
ON	Obrana národa (Ulusun Savunması)
PDSZ	Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete (Demokratik Öğretmenler Birliği)
PDSZ	Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete (Öğretmenlerin Demokratik Sendikası)
PHARE	Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies (Polonya ve Macaristan Ekonomik Yapılandırma Yardım Programı)
PKWN	Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (Polonya Ulusal Kurtuluş Komitesi)
PO SSM	Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže (Sosyalist Gençlik Birliği Öncü Örgütü)
PPS	Polska Partia Socjalistyczna (Polonya Sosyalist Partisi)
PTP	Pomocné technické prapory (Yardımcı Teknik Taburlar)
PVVZ	Petiční výbor Věrní zůstaneme (“Sadık Kalıyoruz” Dilekçe Komitesi)
PZPR	Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (Polonya Birleşik İşçi Partisi)
RFE	Radio Free Europe (Özgür Avrupa Radyosu)
RL	Radio Liberty (Özgürlük Radyosu)
ROA	Russkaya osvoboditel’naya armiya (Rus Kurtuluş Ordusu)
ROPCiO	Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (İnsan ve Yurttaş Hakları Savunma Hareketi)
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SOE	Special Operations Executive (Özel Operasyonlar İdaresi)
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
StB	Státní bezpečnost (Devlet Güvenlik Teşkilatı)
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége (Özgür Demokratlar Birliği)
SZEF	Szakszervezetek Együttműködési Fóruma (Sendikal İş Birliği Forumu)
SZETA	Szegényeket Támogató Alap (Yoksullara Destek Vakfı)
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa (Ulusal Sendikalar Konseyi)
TDDSZ	Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (Bilimsel Çalışanlar Demokratik Sendikası)
TRJN	Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (Polonya Ulusal Birlik Geçici Hükümeti)
TS	Tarihsel Sosyoloji
Uİ	Uluslararası İlişkiler
ÚNRV	Ústřední národně revoluční výbor (Merkezî Ulusal Devrimci Komite)
UTS	Uluslararası Tarihsel Sosyoloji
ÚVOD	Ústřední vedení odboje domácího (Yurt Direnişi Merkezî Liderliği)
VDSZSZ	Vasúti Dolgozók Szabad Szakszervezete (Serbest Demiryolu İşçileri Sendikası)
VKDSZ	Vízügyi Közszoigáztatási Dolgozók Szakszervezeti Szövetsége (Su Sektörü Kamu Hizmetleri Çalışanları Sendikaları Federasyonu)
VOA	Voice of America (Amerika’nın Sesi)
WiN	Wolność i Niezawisłość (Özgürlük ve Bağımsızlık)
WTO	World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü)

WZZ	Komitet Założycielski Wolnych Związków Zawodowych Wybrzeża (Baltık Kıyısı Serbest Sendikalar Kurucu Komitesi)
YEM	Yeni Ekonomik Mekanizma (Új Gazdasági Mechanizmus)
ZBoWiD	Związek Bojowników o Wolność i Demokrację (Özgürlük ve Demokrasi Savaşçıları Birliği)
ZMS	Związek Młodzieży Socjalistycznej (Sosyalist Gençlik Birliği)

TABLolar, ŞEKİLLER VE GÖRSELLER

1.1. Tablolar

Tablo – 1: Mill’in Uzlaşma Usulü	15
Tablo – 2: Merkez-Doğru Avrupa’da Ulus-Altı Birimlerin Karşılaştırılması	16
Tablo – 3: Tarihsel Sosyoloji’deki Üç Ana Eğilim	33
Tablo – 4: Tarihsel Sosyolojik Dalgalar	35
Tablo – 5: Tarihsel Sosyoloji’ye Yakın Çalışma Alanları ve Kuramsal Yaklaşımlar	36
Tablo – 6: Gerçekliğin Üç Alanı	45
Tablo – 7: Sönmezoğlu’nun Analiz Düzeyleri	48
Tablo – 8: Yurdusev’in Düzey-Birim Ayrımı	48
Tablo – 9: Geçiş Tipolojileri	60
Tablo – 10: Merkez-Doğru Avrupa ülkelerinde siyasî değişim süreci.....	61
Tablo – 11: Entelektüel Tipolojileri.....	63
Tablo – 12: Aydın Olmanın Ortak Özellikleri, Gerekli Şartları ve Mutlak Gerekli Olmayan Şartları ..	66
Tablo – 13: Polonya Toplumunun Sınıf Yapısı (1931-1970).....	86
Tablo – 14: Szczecin ve Gdańsk Anlaşmalarının Karşılaştırması	132
Tablo – 15: Merkez-Doğru Avrupa’da komünist ve komünizm sonrası yazılı basın	150
Tablo – 16: Polonya’nın Ulus-Altı Düzeyde Analizi (1945-2004).....	157
Tablo – 17: Macaristan’ın Ulus-Altı Düzeyde Analizi (1945-2004).....	234
Tablo – 18: Göçmen Sayısının Hesaplanması (1968-1971).....	282
Tablo – 19: Çekoslovakya’da Ekonomik Göstergeler, 1990-1992 (Yıllık % Değişim)	313
Tablo – 20: Çekoslovakya’nın Ulus-Altı Düzeyde Analizi (1945-2004)	331
Tablo – 21: Ülke bulguları	340
Tablo – 22: Genel Tablo	343
Tablo – 23: Merkez-Doğru Avrupa’da periyodik hadiseler	346
Tablo – 24: Merkez-Doğru Avrupa’da rejim destekli dinî yapılar ve karşı çıkan din adamları	346
Tablo – 25: “Bastırılan”ın geri dönüşü	346
Tablo – 26: Merkez-Doğru Avrupa’da büyük ayaklanmalar-uzlaşmacı rejimler döngüsü	346
Tablo – 27: Merkezî ekonomide reform denemeleri	347
Tablo – 28: Post-komünist solun geri dönüşü	347
Tablo – 29: Post-komünist süreçte yeni anayasalar	347
Tablo – 30: NATO ve AB üyelikleri	347
Tablo – 31: Merkez-Doğru Avrupa ve Vatikan arasında imzalanan konkordato tarihleri.....	348
Tablo – 32: Merkez-Doğru Avrupa’da cenaze törenlerinin kitleselleşmesi.....	348

1.2. Haritalar

Harita – 1: Merkez-Doğu Avrupa ve Alt-Bölgeleri	71
Harita – 2.....	95

1.3. Şekiller

Şekil – 1: Çalışma Stratejisi	19
Şekil – 2: Teorik Model	21
Şekil – 3: Waltzian Hattın Ötesi: Altı Analiz Birimi	49
Şekil – 4: Merkez-Doğu Avrupa’da Aydın Tipolojisi (1945-1989)	64
Şekil – 5: Sovyet Tarzı Parti-Devlet Organizasyon Şeması	75

1.4. Fotoğraflar

Fotoğraf – 1	94
Fotoğraf – 2	95
Fotoğraf – 3	113
Fotoğraf – 4	113
Fotoğraf – 5	128
Fotoğraf – 6	137
Fotoğraf – 7	137
Fotoğraf – 8.....	138
Fotoğraf – 9	153
Fotoğraf – 10	169
Fotoğraf – 11	170
Fotoğraf – 12	170
Fotoğraf – 13	188
Fotoğraf – 14	189
Fotoğraf – 15.....	192
Fotoğraf – 16.....	200
Fotoğraf – 17	214
Fotoğraf – 18	218
Fotoğraf – 19	229
Fotoğraf – 20	229
Fotoğraf – 21	242
Fotoğraf – 22	248
Fotoğraf – 23	252
Fotoğraf – 24	258
Fotoğraf – 25	274
Fotoğraf – 26	275

Fotoğraf – 27	275
Fotoğraf – 28	280
Fotoğraf – 29	297
Fotoğraf – 30	297
Fotoğraf – 31	298
Fotoğraf – 32	310
Fotoğraf – 33	316

1.5. Görseller

Görsel – 1	99
Görsel – 2	99
Görsel – 3.	100
Görsel – 4	141
Görsel – 5	150
Görsel – 6	182
Görsel – 7	189
Görsel – 8	223
Görsel – 9	252
Görsel – 10	280
Görsel – 11	344

GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu ve Amacı

“Merkez-Doğu Avrupa’da Devlet Dönüşümünün Tarihsel Sosyolojisi (1945-2004)” başlıklı bu tez çalışması, iki farklı dünya görüşünü birbirine bağlayan Merkez-Doğu Avrupa’nın ortasındaki üç ülkenin (Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya) savaş-sonrasında ve post-komünist süreçte yeniden nasıl ve hangi dinamiklerle inşa edildiğini; elli dokuz yıllık bir zaman zarfında ulus-altı ve uluslararası aktörlerin siyasal ve toplumsal dönüşümlere nasıl zemin hazırladığını; aydınlar, işçiler ve din adamlarının nasıl direnç ve muhalefet odakları haline geldiğini detaylı bir şekilde açıklamaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgede kurulan Sovyet tarzı rejimler, devlet ve toplum yapısını baştan aşağı değiştirirken aynı zamanda savaş-sonrasındaki yaklaşık on yıl içerisinde içeride yaşanan gelişmelerden de oldukça etkilenmiştir. Bunun en önemli göstergelerinden biri yaşanan değişimler veya “sapmalar” karşısında “bloğun jandarması” olan Sovyetler Birliği’nin siyasî ve askerî müdahalelerden çekinmemiş olmasıdır. 1956 ve 1968’de askerî müdahalelere rağmen Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya’nın kendi dinamiklerinden kaynaklanmayan ve dış bir güç tarafından tesis edilen bu rejimler, aydın, işçi ve din adamı çevrelerinden gelen dirençle karşılaştıklarında çeşitli reformlar yapmak durumunda kalmıştır. Bu süreçte aydınlar yasadışı samizdat yayınlar ve eleştirel çalışmalar aracılığıyla muhalefetin entelektüel birikiminin dolaşıma sokulmasında kritik bir rol üstlenmiştir. Konrad ve Szelenyi’nin “Sınıf İktidarı Yolunda Entelektüeller”, Djilas’ın “Yeni Sınıf: Komünist Sistem Üzerine Bir Analiz” ve Šik’in “Bürokratik Ekonomi” adlı ses getiren eserleri, muhalif entelektüellerin farklı ülkeler ve zamanlarda tanımladıkları “bürokratikleşme” meselesinde uzlaştıklarının önemli bir göstergesi olmuştur. Kołakowski, Lipski, Kuroń, Modzelewski, Kundera ve Havel gibi başka aydın-siyasetçi figürler, muhalefetin yeraltından yeryüzüne çıkmasına ve daha da önemlisi örgütlenmesine ciddi katkılar sunmuş; Yazar Birlikleri, Eğri Çember Kulübü, Kulüp-231 ve Partisizler Hareketi gibi entelektüel oluşumlar ise muhalefetin teorik alt yapısını ve çerçevesini belirlemiştir. Komünist partinin iktidarının kaynağını dayandığı işçiler, kurdukları konseyler ve gerçekleştirdikleri protesto ve grevlerle üretimden gelen gücünü diğer ulus-altı aktörlerle dönem dönem ittifaklar kurarak göstermiştir. Bunun en somut örneği 1976’da Polonya’da KOR’un ve 1980’de Dayanışma sendikasının kurulmasıdır. Din adamları ise hem geleneksel ve tarihsel bir yapı olan Kilise hem de karizmatik liderler vasıtasıyla çoğu zaman uluslararası kamuoyunu da gelişmelere dahil ederek topluma etki etmiştir. Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya’da komünist dönemde öne çıkan bu Katolik liderlere Kardinal Stefan Wyszyński, Kardinal Mindszenty ve Kardinal Tomášek örnek gösterilebilir. Bölgede 1988-1989 arasında fiilen, 1991’de resmen yıkılan komünist rejimlerin ardından muhalif hareketler ülkenin yönetimini devralmış ve hızlı bir geçiş süreci başlamıştır. Siyasal, ekonomik ve hukukî yapının baştan aşağı değişmeye başladığı bu yıllar, tüm Merkez-Doğu Avrupa için sancılı geçmiş ve geleneksel ulus-altı aktörlerin rolleri yeniden tanımlanmıştır. Komünist partilerin ve Sovyetler Birliği’nin ortadan

kalkmasıyla entelektüeller, geçiş sürecinin mimarları olarak öne çıkarken yeni iktidar çevresinin dışında kalanlarsa başka siyasal partiler ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla varlıklarını sürdürmüştür. Balcerowicz ve Bokros planları ve kupon özelleştirmeler gibi neoliberalleşme programlarının sertliği, işçiler üzerinde oldukça etkili olmuş; bu dönemde sendikaların ve örgütlü yapıların zayıflığı işçilerin kamusal temsilini ve maddi güvencelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Kilise ise post-komünizm dönemde restitüsyon yasaları ve konkordato anlaşmaları ile komünizm öncesi yetkilerini ve özerkliğini yeniden kazanmıştır. Kilise, vakıflar ve medya kuruluşları aracılığıyla daha görünür hale gelse de toplumda artan sekülerleşme, din adamlarının toplumsal gücünü zayıflatmıştır. Ancak Kilise'nin sağ partilerle olan ilişkisi ve yeni rejimlerin meşruiyet arayışında sembolik bir figür olarak Kilise'yi kullanması, din adamlarının siyasal gücünü muhafaza etmiştir.

Bu çerçevede bu tez alışması, Merkez-Doğu Avrupa lkelerinin geçirdiği siyasal dönüşümlerde etkin olan ulus-altı aktörleri Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz (KTA) ve Tarihsel Sosyoloji'nin (TS) sunduğu yöntemsel ve kuramsal araçlarla çok katmanlı bir yapı içinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda komünizm ve post-komünizm dönemlerin arka planındaki nedensellik ilişkileri açığa çıkarılmaya çalışılmakta; hangi toplumsal yapıların, hangi tarihsel kırılma anlarında belirleyici oldukları tartışılmakta ve çalışmanın sonuç kısmında karşılaştırmalardan elde edilecek teorik bazı çıkarımlara ulaşılması hedeflenmektedir.

1.2. Tezin Kapsamı, zgn Niteliği ve Sınırlılıkları

Bu tez çalışması, mekânsal olarak Merkez-Doğu Avrupa olarak kavramsal çerçevede tarif edilen bölgenin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu ve Batı'nın siyasal ve kültürel olarak birbirinden ayrıldığı sınır bölgesinde yer alan Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'yı; zamansal olaraksa Soğuk Savaş (1945-1991) ve post-komünizm (1991-2004) dönemlerini kapsamaktadır.

Yatay (mekânsal/uzamsal) ve dikey (zamansal) sınırları bu şekilde belirlenen çalışma, karşılaştırmalı tarihsel-sosyolojik çalışmalar ve bölge çalışmaları literatüründeki diğer çalışmalardan  yönüyle ayrılmaktadır. **İlk olarak** bölge hakkında genellikle ulusal ve uluslararası düzeylere odaklanan çalışmaların aksine bu çalışma “ulus-altı” düzeye odaklanması yönüyle özgün bir niteliğe sahiptir. Merkez-Doğu Avrupa ile ilgili çalışmaların birçoğu siyasal tarih, sistemik analizler, dış politika analizleri, kimlik çalışmaları, milliyetçilik, toplumsal hareketler ve AB yeliği temaları etrafında ele alınmış; ayrıca Soğuk Savaş sonrası güçlenmeye başlayan yeni otoriterlik, popülizm ve aşırı-sağ tartışmaları da bunlara eklenmiştir. Bu tartışmalar değerli olmakla birlikte bu tez çalışmasında bir siyasal rejim tartışmasından ziyade Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'daki devlet dönüşüm süreçleri tarihsel sosyolojik bir perspektifle irdelenecektir. Bu çerçevede aydınlar, işçiler ve din adamlarının devletle kurduğu karmaşık ilişkiler ve uluslararası gelişmeler eş zamanlı değerlendirilerek devlet dönüşümünün panoraması ortaya konacaktır. **İkinci olarak** alışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Hobson'un neo-Weberci yaklaşımından faydalanılmakta; Uluslararası İlişkiler içinde yapıların,

mekanizmaların, toplumun ve devletin şekleştirdiği bir tarih anlatısına karşı dinamik, çok-nedenselli ve karmaşık ilişkilerin şekillendirdiği ve hem geçmişte hem de şu anda devletin ve uluslararası sistemin sürekli bir devinim halinde olduğu bir tarih anlatısı savunulmaktadır. Bu kapsamda failin yapıyla veya parçanın bütünle olan “ilişkisinin” irdelenmesi için verimli bir tartışma ortamı sunan Tarihsel Sosyoloji, gerçekliğin sadece belirlenmiş bir yönde var olabileceğine yönelik doğrudan veya dolaylı kabule karşı toplumsal gerçekliğin karmaşıklığını çözümleyebilmek için tercih edilecektir. **Üçüncü olarak** farklı kaynakların toplanması ve işlenmesinde önemli katkılar sunan ve sistematik bir karşılaştırma için uygun zemini hazırlayan metodolojik yaklaşım (KTA), çalışmanın sadece genel bir sonuca ulaşmasını değil aynı zamanda kavramsal bazı çıkarımlara ulaşılmasını da sağlayacaktır.

Bununla birlikte çalışmanın beş maddede özetlenebilecek sınırlılıkları da bulunmaktadır. Bunlar mekân-zaman, toplumsal gruplar, kaynak, yöntem ve dildir. Mekân-zaman açısından çalışma yalnızca üç ülke (Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya) ve 1945-2004 dönemiyle sınırlandırılmış olup bu durum hem coğrafi hem de tarihsel genellemeleri kısıtlamaktadır. Toplumsal gruplar bağlamında analiz, yalnızca üç ulus-altı aktöre (aydınlar, işçiler, ruhban) odaklanmış, küçük burjuvazi, toprak sahipleri, köylüler ve öğrenciler gibi diğer aktörler kapsam dışı bırakılmıştır. Çalışmada muhtelif birçok birincil kaynak kullanılmış olup bunların bazılarının sansürlü ve devletin resmî görüşünü yansıtmaları bakımından taraflı olması veya kişisel bazı materyallerin kişisel görüşlere ve kanaatlere odaklanması, kaynak yönünden bir kısıtlılık ortaya çıkarmaktadır. Yöntem açısından çalışmada sadece uzlaşma usulü tercih edilmiş; uzlaşma ve farklılık usullerinin farklı kombinasyonları tezin zaman sınırını aşacağından burada kullanılmamıştır. Son olarak tezin kapsamında olan Lehçe, Macarca, Çekçe, Slovakçanın yanında Rusça ve Almancanın akademik düzeyde bilinmesi, mümkün ve makul olmadığından bu sınırlılık, yeterince İngilizce kaynak bulunarak, yerel dillere erişimi olan akademisyenlerin İngilizce çalışmalarından ve yapılan mülakatlardan yararlanılarak, orijinal kaynakların resmî çevirilerine ulaşılarak ve orijinal dilde bulunan materyallerin dijital çeviri araçlarıyla çevirisi elde edilerek aşılmaya çalışılmıştır. Burada ifade edilen sınırlılıkların aşılması için ileri araştırma önerileri sonuç kısmında yeniden ele alınmıştır.

1.3. Tezde Uygulanan Yöntem

Çalışmanın metodolojik arka planını oluşturan Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz, belirli bir zaman ve mekânda meydana gelen toplumsal olguların benzerlik ve farklılıklarının ya da süreklilik veya süreksizliklerinin tespitinde ve bağlamsal açıklamalar ve analitik derinlik sağlanmasında önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bunlardan biri Mill ve Skocpol’un eserlerinde kullandığı uzlaşma usulüdür. Bu yöntem ile birbiriyle çağdaş olup benzer özellikler taşıyan ulus-altı aktörlerin devlet dönüşümünde oynadığı rol, belirli bir uzamsal ve mekânsal çerçevede birbirleriyle karşılaştırılarak tespit edilecektir. Bölüm sonu analizlerinin sağladığı bulgular, genel sonuç bölümünde birleştirilerek esas karşılaştırma tablosunu ortaya koyacaktır. Çalışmada devlet dönüşümü bağımsız değişken olup aydınlar, işçiler ve din adamları bağımlı değişkenler olarak belirlenmiştir.

Çalışmada kullanılacak olan ülkelerde (A, B, C) yer alan ulus-altı birimler (X_1 , X_2 , X_3) ve uzlaşma usulünün varsayımsal uygulaması aşağıda gösterilmiştir. Bu varsayımsal örneğe göre Soğuk Savaş Periyodunda A, B ve C ülkeleri karşılaştırıldığında X_2 biriminin bağımlı değişken olan devlet dönüşümünde (Y_1) etkili olduğu; post-komünist dönemde ise X_1 ve X_2 'nin etkili ulus-altı birimler olduğu görülmektedir. Bu tabloya göre iki farklı periyotta da sabit olan Y_1 ve Y_2 'yi etkileyen ortak ulus-altı birim X_2 olarak belirlenir. Dolayısıyla varsayımsal örnekte A, B ve C ülkelerinde 1945-2004 yılları arasında X_2 'nin en etkin ulus-altı birim ve dönüştürücü güç kapasitesine sahip olduğu sonucuna ulaşılır.

Soğuk Savaş Periyodu (1945-1991)				
Ülkeler	Devlet Dönüşümü (Y_1)	X_1	X_2	X_3
A	Evet	—	Evet	Evet
B	Evet	—	Evet	Evet
C	Evet	—	Evet	—
Post-komünist Periyot (1991-2004)				
Ülkeler	Devlet Dönüşümü (Y_2)	X_1	X_2	X_3
A	Evet	Evet	Evet	—
B	Evet	Evet	Evet	Evet
C	Evet	Evet	Evet	Evet

Tablo – 1: Mill'in Uzlaşma Usulü

1.4. Literatür Taraması ve Kaynaklar

Bu tez çalışması kapsamında toplanan kaynaklar, bulunduğu ortama göre basılı (matbu) ve dijital olmak üzere iki çeşittir. Basılı kaynaklar, kütüphaneler, arşivler, sahaflar ve kitap mağazaları aracılığıyla temin edilirken dijital kaynaklar e-kütüphaneler, e-arşivler, açık erişim kaynakları, üniversite ve kütüphanelerin veri tabanlarına erişim uygulamaları, arama motorları, yapay zekâ destekli arama motorları, dijital koleksiyonlar, ansiklopediler, sözlükler, kurumların internet siteleri (açık erişim sayfaları), tez veri tabanları gibi çok çeşitli platformlardan elde edilmiştir. Bu ortamlardan elde edilen kaynaklar ise birincil ve ikincil kaynak olarak iki ana kategoride tasnif edilmiştir. Birincil kaynaklar kaynakça kısmında detaylı bir şekilde düzenlendiği üzere “Anı, Günlük & Otobiyografi” kısmı, yaşanmışlıkların bizzat o döneme tanıklık eden kişilerce kaleme aldığı eserlerden; “Yarı-Yapılandırılmış Mülakatlar” dönemi tecrübe etmiş ve olayların içinde bir şekilde etkili olmuş veya bu bölgeyi çalışan Merkez-Doğu Avrupalı entelektüellerin verdiği mülakatlardan; “Resmî Belgeler” kanunlar, anayasalar, uluslararası anlaşmalar, istihbarat ve parti raporları ve bildirilerden; “Gazete Makaleleri” ilgili dönemi doğrudan aktaran haber yazılarından; “Elektronik Arşiv” Araculum, Totalita, Retorki, Vons ve Kramerius gibi dijital arşivlerin açık kaynaklarından; “Fotoğraf-Görsel” ilgili bölümlerle alakalı tarihî fotoğraf ve görseller ile yazarın kendi kişisel arşivindeki fotoğraflardan oluşmaktadır. Buna ek olarak ikincil kaynaklar ise altı çeşittir. Bunlar; çalışmanın temelini dayandığı

teorik çalışmalar, döneminde etkili olmuş entelektüellerin eleştirel çalışmaları ve bölgeyle ilgili spesifik araştırma eserlerinden oluşan “Orijinal Araştırma Eserleri”; araştırma kapsamına giren seçilmiş kitap ve kitap bölümlerinin oluşturduğu “Kitap/Kitap Bölümü”; konuyla ilgili araştırma makalelerinin yer aldığı “Makaleler”; yüksek lisans ve doktora tezlerinin yer aldığı “Tezler”; Britannica, Catholic Encyclopedia, Encyklopedia Solidarności, Digital Encyclopedia of European History, Scholarly Community Encyclopedia gibi spesifik veya genel dijital ansiklopedik kaynaklardan oluşan “Ansiklopedi”; bu kaynakların dışında tasnif edilen Radio Prague, Česká televize, Radio Free Europe gibi medya kaynakları, sözlükler ve diğer internet kaynaklarının oluşturduğu “İnternet Kaynakları”dır.

1.5. Tezin Yapısı

Çalışma, metodoloji, kuram, kavram ve vaka analiz bölümleri olmak üzere toplam altı bölümden oluşmakta; vaka analizlerinin yer aldığı her bir bölüm (4., 5. ve 6. Bölümler) kendi içinde kısa giriş, değerlendirme ve analiz alt başlıklarını içermektedir.

Birinci bölüm, çalışmanın yönetsel omurgasını oluşturan Karşılaştırmalı-Tarihsel Analizi (KTA) detaylı biçimde işlemektedir. Bu bölüm KTA’nın temelleri, Mill’in uzlaşma-farklılık yöntemi, Weber ve KTA, KTA ve yöntem olmak üzere dört alt başlıktan oluşmaktadır. 1980’lerin sonlarından itibaren yeniden araştırmalarda sıkça kullanılmaya başlanan KTA, tarihsel süreklilik ve kırılmaları karşılaştırmalı bir şekilde aynı analitik zeminde görmemizi sağlayan araştırma ve analiz yöntemlerini sunan metodolojik bir yaklaşımdır. Çalışmada farklı dönem ve ülkelerdeki dönüşüm süreçlerinin karşılaştırılmasında John Stuart Mill ve Theda Skocpol tarafından kullanılan “uzlaşma” usulünden faydalanılmış ve bu yöntemle tarihsel periyotlara ayrılan her bir ülkedeki ulus-altı aktörlerin etkileri sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Max Weber’in ideal-tiplerinden hareketle çalışmanın sonunda ortaya çıkacak olan ulus-altı aktörler hakkındaki bazı genel ifadeler dönüştürücü ve etkin güç şeklinde kavramsallaştırılacaktır. Bunun dışında birinci bölüm çalışmanın kaynakları, özgün niteliği ve sınırlılıkları hakkında da bilgi vermektedir.

İkinci bölüm, tez çalışmasının kuramsal arka planını oluşturmakta ve Tarihsel Sosyoloji’nin temelleri, “Dalga Metaforu”, Uİ kuramındaki dikotomik ayrımların ötesine geçmek, Realizm eleştirisi ve tarihsel bir sosyal bilim olarak Uluslararası Tarihsel Sosyoloji gibi hususlara odaklanan beş alt başlıktan oluşmaktadır. Çalışmanın başlangıcında Tarihsel Sosyoloji hakkındaki tartışmalara yer verilmiş ve daha sonra neo-Weberyan dalga metaforu irdelenerek literatürde önemli bir eksiklik olarak göze çarpan Tarihsel Sosyolojik çalışmaların tasnifine ve bunların kendi içindeki ilişkisi hakkında bazı çıkarımlar yapılmıştır. Tarihsel Sosyoloji ve Eleştirel Realizmin sunduğu teorik araçların, dikotomik ayrımlar üzerine inşa edilen Uluslararası İlişkiler kuramları için alternatif bir yol oluşturduğu görüşü ve Hobson’un önerdiği ulus-altı birim kavramsallaştırması, analiz düzeyi ve birimi kısmında irdelenmiş;

“tarihsel sosyal bilim” vizyonunun yedi basamakta nasıl inşa edilmeye çalışıldığı bölümün sonundaki kısımda aktarılmıştır.

Üçüncü bölüm ise vaka analizlerine geçmeden önce kuramsal çerçeveden beslenen ve çalışmada kullanılacak olan ana kavramların açıklamalarını içermektedir. Bu bölüm devleti getirmek tartışmaları, dönüşüm kavramı, siyasal paradigma değişimi ve geçiş olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölüm tarihsel sosyolojik çalışmalarda öne çıkan devleti geri getirmek tartışmalarıyla başlamış; devlet, uluslararası olandan etkilenen ve aynı zamanda onu etkileyen bir fail olarak konumlandırılmıştır. Öte yandan dönüşüm meselesi, aydın, işçi ve din adamı üzerinden açıklanarak yine fail ve yapının karşılıklı olarak birbirini oluşturma kapasitesi vurgulanmış; bölümün sonundaysa çalışmanın uzamsal ve zamansal sınırları belirlenmiştir.

Dördüncü bölüm, Merkez-Doğu Avrupa’nın en büyük ülkelerinden biri olan Polonya’yı Soğuk Savaş dönemi ve sonrasında ulus-altı birimler çerçevesinde incelemektedir. İlk olarak diğer vaka analiz bölümlerinde de yapılacağı gibi başlangıçtan savaş-sonrasına ulus-altı birimlerin tarihsel gelişim süreçleri kısaca verilerek araştırılan konu kendi tarihsel bağlamına oturtulmakta ve dördüncü bölüm, Polonya Stalinizmi, Polonya Ekim’i, Polonya Ağustos’u ve post-komünizm olmak üzere dört alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde genel olarak Polonya’nın savaş-sonrası dönemde Sovyet etkisi altındaki komünist sistemle biçimlenen siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısı incelenerek ulus-altı aktörlerin bu yapıyı dönüştürme süreçlerindeki rolleri ortaya konulmaktadır. Savaş-sonrasında Sovyet etkisi altında ortaya çıkan siyasal yapı Soğuk Savaş sonuna kadar farklı değişim aşamalarından geçerek varlığını sürdürmüştür. Bu yeni yapıya ve sisteme karşı ilk tepkiler destalinizasyon sürecinde gelişmiş; ilerleyen on yıllarda KOR ve Dayanışma etrafında kümelenen toplumsal muhalefetin tüm unsurlarının faaliyetleri bu bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Aynı şekilde post-komünist geçiş sürecindeki aktörler ve bunların geleneksel rollerindeki değişimler bölümün son kısmını oluşturmuştur.

Beşinci bölüm, Macaristan’ın ulus-altı aktörlerinin gelişim süreçlerinin kısa bir kesitini sunarak başlamakta; Sovyetleştirme ve Stalinist devletin inşası, Macar İhtilali’nden Yuvarlak Masa’ya uzun Kádár rejimi ve kademeli geçiş ve post-komünizm olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. Macaristan’ın savaş-sonrasından 1949 yılına kadar sürdürmeye çalıştığı çok partili sisteminin sona ermesiyle 1956 yılındaki isyana kadar süren her alanda ve her kesimi etkileyen sert bir rejim tesis edilmiştir. Ancak aydınların ve işçilerin desteğiyle tam bağımsızlık için harekete geçen Nagy yönetimi, Sovyet tahakkümüne karşı çıkmıştır. 1956’daki devrimci atmosferin Sovyet müdahalesi ile ortadan kaldırılmasıyla Kádár’ın liderliğinde daha uzlaşmacı bir rejim tesis edilmiştir. Kádár’ın post-komünist döneme kadar sürecek olan yönetiminde siyasal, toplumsal ve ekonomik birçok dinamik değişmiş; bu uzun dönemde aydınların yeraltı yayınları etkili olmuştur. Post-komünist dönem ise diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ulus-altı birimlerin işlevlerini, siyasal ve toplumsal etkilerini değiştirmiştir.

Altıncı bölüm, Çek ve Slovakların ortak devlet tecrübesinden önce ulus-altı aktörler düzeyinde tarihsel süreçte benzerlik ve farklılıklarına değinen bir girişle başlamakta; Çekoslovak Stalinizmi, destalinizasyon süreci & Prag Baharı, normalleşme süreci & Kadife Devrim ve post-komünizm & Kadife Ayrılık olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Savaştan üç sene sonra komünist rejimin ülkeye tam hâkim olmasının ardından Stalinist rejim, 1953’e kadar varlığını sürdürebilmiştir. Ardından gelen tedricî yumuşama döneminde Şik, ekonomik reform denemeleri ile katı bürokratik yapıyı piyasa mekanizmalarıyla esneterek ekonomiyi daha katılımcı hale getirmeyi amaçlamıştır. Ancak Bahar’ı sona erdiren askerî müdahalenin ardından oluşan “normalleşme” düzeni, reformları iptal etmiş ve bu düzen Kadife Devrim’e kadar devam etmiştir. Normalleşme olarak adlandırılan bu süreçte Çekoslovakya’daki tüm ulus-altı birimler arasında komünist rejimin yıkılmasına yönelik adı konmamış bir ittifak sağlanmıştır. 1989’daki Kadife Devrim ile birlikte başlayan post-komünizm, Çekoslovakya’da diğer ülkelerden ayrılan başka bir süreci daha başlatmış; Çekoslovakya’yı oluşturan Çek ve Slovak Cumhuriyetleri 1992’de bağımsız cumhuriyetlere dönüşmüştür. Bu ayrılıktan sonra iki cumhuriyetteki dönüşüm süreçleri belli noktalarda birbirinden ayrılmıştır. Netice itibarıyla bu dört post-komünist cumhuriyet 2004’te AB üyeliği ile geçiş sürecini tamamlamıştır.

Tezin sonuç bölümü, dört alt başlık altında çalışmanın bütününe birbirine bağlayan bir çerçeve sunmaktadır. İlk olarak “Ampirik Bulgular ve Karşılaştırmalar” kısmı, temel sorunsalı yeniden hatırlatarak 1945-2004 yılları arasındaki devlet dönüşümlerine dair ülke bulgularını karşılaştırmalı bir şekilde işlemektedir. Daha sonra elde edilen bulgulardan hareketle “Kavramsallaştırmalar” kısmında ulus-altı aktörler dönüştürme kapasitelerine göre dönüştürücü ve etkin güç şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Ardından gelen “Genellemeler” bölümünde uzlaşma usulüne uygun bir şekilde ampirik verilerden elde edilen örüntülere yere verilmiştir. Son olarak farklı toplumsal aktörler ve post-komünist bölgelerin, tezin teorik, tarihsel ve coğrafi kapsamını genişletebileceğine yönelik yeni araştırma önerileri “Gelecek Çalışma Önerileri” altında toplanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KARŞILAŞTIRMALI-TARİHSEL ANALİZ

1.1. Karşılaştırmalı-Tarihsel Analizin Temellendirilmesi

1.1.1. KTA: Tanım ve Araştırma Alanı

Karşılaştırmalı Yöntem (KY) bilimsel faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde açık veya örtük bir biçimde kullanılagelen geniş bir “karşılaştırmalı yöntemler ailesinin” genel adıdır. Moses ve Knutsen, “tüm bilimsel uğraşlar doğası gereği karşılaştırmalıdır” (Moses & Knutsen, 2020, s. 133) diyerek karşılaştırmının bilim açısından önemine dikkat çekerken Griffiths ise karşılaştırmının sosyal bilimciler¹ tarafından her zaman kullanıldığını ve KY’nin sosyal bilimler için merkezî bir öneme sahip olduğunu ifade etmiştir (Griffiths, 2017, ss. 473-474). Karşılaştırmının bilimsel çalışmalar açısından ortaya konan bu *sine qua non* yönü, elbette sosyal bilimcilerin pozitivist, post-pozitivist veya bilimsel/eleştirel realist bir ontolojik yaklaşımı tercih edip etmemesine göre farklı formlar alabilir.

KY, açıklama sorunlarıyla başa çıkabilmek için geliştirilmiş olup bu yöntem ile çalışan tarihsel sosyologların önemli bir kısmı, makro ölçekli analizler yaparak genel bir yasa (covering law) ya da yasa benzeri (law-like) çıkarımlara ulaşma gayreti içinde olmuşlardır. Bu yüzden yapılacak analizin mümkün olduğunca objektif bir temelde gerçekleştirilmesi amaçlanır. Bloch’a göre KY’nin en önemli temeli, hipotez testi mantığıdır ve Sewell, bu mantığı kısaca şöyle açıklar:

“Eğer bir tarihçi bir toplumda A olgusunun ortaya çıkışını B koşulunun varlığına bağlıyorsa bu hipotezi A’nın B olmadan ortaya çıktığı ya da tam tersinin olduğu başka toplumlar bulmaya çalışarak kontrol edebilir. Eğer hipoteziyle çelişen hiçbir vaka bulamazsa hipotezinin geçerliliğine olan güveni artacaktır; bu güvenin seviyesi yapılan karşılaştırmaların sayısına ve çeşitliliğine bağlıdır. Çelişkili vakalar bulursa hipotezi ya tamamen reddedecek ya da çelişkili kanıtları dikkate alacak şekilde yeniden formüle edecek ve rafine edecek; ardından tekrar karşılaştırmalı teste tabi tutacaktır. Böyle bir test etme, yeniden formüle etme ve yeniden test etme süreciyle kendisini ikna edici ve doğru olarak tatmin eden açıklamalar inşa edecektir.” (Sewell, 1967, ss. 208-209).

Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz (KTA) ise kökleri Sosyoloji, Tarih ve Siyaset Bilimi gibi sosyal bilim disiplinlerinde olan, ağırlıklı olarak nitel verilerin kullanıldığı karşılaştırmalı yöntemin spesifik bir koludur (Osinsky & Eloranta, 2014, s. 2). KTA, tek bir yöntem olmayıp Tarih’in yanında farklı alanların bazı metodolojik yaklaşımları için kullanılan genel bir adlandırmadır (Palabıyık, 2019, ss. 310-311). KTA, eldeki verileri örnek olay ve vakalar üzerinden bir kuramın uygulanması için kullanılabilir ve sınırlı genellemelere ulaşılmasını sağlayabilir (Neuman, 2006, s. 631; K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 65); zamansal ve mekânsal bağlama dikkat ederek sosyal grupların benzerlik ve farklılıklarını örnekler (Grew, 1980, s. 767). Böylece karmaşık veriler, tarihyazımı ve sosyal bilim yöntemlerinin etkileşimi ile

¹ Makalede “beşerî bilimler” tabiri kullanılmış olsa da “sosyal bilimler” tabiri daha kapsayıcı ve genel bir ifade olarak görüldüğü için burada tercih edilmiştir.

güncel bilimsel bilgiler halinde üretilebilir ve düzenlenebilir. KTA, evrensellik-tikellik sorunsalında zıt kutupları temsil eden pozitivistler ve post-pozitivistlerin kısıtlayıcı araştırma gündemlerini ve yöntemlerini aşmakta veya onların eksik yönlerini gidermekte faydalı bir araç olabilir.

KTA, sosyal bilimler literatüründe aynı anlama gelen benzer ifadelerle² anılagelmiştir (Mahoney & Rueschemeyer, 2003, s. 4; Schutt, 2012, s. 389; Thies, 2021, s. 351). Daha önceleri Karşılaştırmalı-Tarihsel Sosyoloji (Kalberg, 2017) olarak anılan bu araştırma geleneği Mahoney ve Rueschemeyer tarafından geleneğin artan çok-disiplinli karakteri göz önünde bulundurularak Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz olarak adlandırılmıştır (Lange, 2013, s. 3). Elbette bu durum, sadece karşılaştırmalı çalışmalar literatüründe değil tarihsel sosyolojik çalışmalar için de geçerlidir. Bu arada KTA'nın Tarihsel Sosyoloji (TS) ile olan yakın ilişkisi o kadar kuvvetli ve iç içedir ki bazı çalışmalarda iki arasındaki farklardan bahsedilmeden birbirlerinin yerine kullanılmıştır (Neuman, 2006, ss. 602, 620; Mills, 2007, ss. 240-241; K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 61). Bu iç içe geçmişliğe rağmen esasında KTA ve TS analitik olarak farklı düzlemlerde yer almaktadır. KTA, çalışmanın nasıl yapılacağı, kaynakların nasıl araştırılacağı ve tarihsel materyalin nasıl kullanılacağına dair metodolojik bir çerçeve çizer (Lange, 2013, s. 5). KTA tek başına “üzerinde çalışılacak örneği tanımlayamaz”; bu yüzden araştırmanın faaliyete geçirilebilmesi için teorik bir tamamlayıcıya ihtiyaç vardır (Gürel, 2018, s. 105). KTA'nın tamamlayıcı unsuru olarak Tarihsel Sosyoloji (TS) ise disiplinin temelinde yatan dikotomik ve tarihin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde dışlandığı meselelere kuramsal düzeyde çözümler üretmeye çalışır.³ TS, ana akım Uİ kuramında devletin ve toplumun rolünü geri getirerek kuramın fail-yapı ikilemine sıkışmışlığını aşmayı amaçlar; siyasal ve toplumsal dönüşümleri, geniş ve çeşitli etkileşimlerin bir bütünü olarak görür. Böylece ulus-altı ve ulus-üstü alanların varlığı analize dâhil edilir. Uİ alanındaki çalışmalarda temel olarak karşılaştırılan birim, devlet veya ulus olmuş; araştırılan sorular da bu birimle alakalı olarak (kriz, savaş, devrim vs.) çeşitlilik göstermiştir (Thies, 2021, ss. 352-353). Ana akım kuramdan farklı olarak tarihsel metinlere dayalı bir Uİ analizi, çalışmanın tanımlama ve açıklama gücünü artırır ve Tarih'in konusu olabilecek olguların Uİ perspektifinden ele alınmasını sağlar. Böylece KTA, ampirik veri ile kuram arasındaki alışverişi sürekli kılarak çalışmanın geneline veri-kuram-metodoloji etkileşimini yayan yapısal, makro veya mezo düzeylerde⁴ birden fazla bireyi içeren ve sosyal ilişki kalıpları üreten süreçleri araştırır (Lange, 2013, s. 6). Netice itibarıyla TS, zorunlu olarak “karşılaştırmalı” olmasa bile tarihsel sosyolojik çalışmaların pek çoğu metodolojik olarak Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz ile gerçekleştirilir.⁵

² Karşılaştırmalı Tarih, Karşılaştırmalı Tarihsel Sosyoloji, Karşılaştırmalı Siyaset, Nitel Tarihsel Araştırma vb.

³ Hobson'un kronofetisist ve zaman-merkezci Uluslararası İlişkiler (Uİ) kuramını tarihselleştirerek (Hobson, 2002b, ss. 3-20) eleştirel bir vizyon sunması buna örnek olarak gösterilebilir.

⁴ “Metodolojik olarak tarihsel sosyoloji ... tümevarımsal veya tümdengelsel olabilir, makro, mezo veya mikro düzeylerde yürütülebilir, kurucu veya nedensel teoriye dayanabilir ve etnografiden *verstehen*'e kadar çeşitli şekillerde yürütülebilir.” (Lawson, 2006, s. 415, 2007, s. 23).

⁵ Mills KTA ve TS arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade eder: “Karşılaştırmalı çalışma ile tarihsel çalışma arasında çok derin bir bağlantı vardır... Çağdaş olguları anlayabilmemiz ve anlatabilmemiz için değişik oran ve yöndeki

1.1.2. KTA ve Metodolojik Çoğulculuk

Pozitivizm-post-pozitivizm tartışması, sosyal bilimlerde metodolojik yaklaşımların ana gündemini belirlemiştir. Ancak buradaki iki tarafı, kampı ya da geleneği birbirleriyle savaşan taraflar olarak tarif etmek yanıltıcı olabilir. Aslında meselenin, della Porta'nın bahsettiği üzere çok genel anlamda “sert yöntemler” (genellikle pozitivist bir epistemolojiye ve sosyal kavramların gerçekliğine olan inanca dayanan) ile “yumuşak yöntemler” (daha çok yoruma dayanan) arasında yapılacak bir tercihle alakalı olduğunu vurgulamak önemlidir (Della Porta, 2014, s. 7). Böylece ikircikli durumların aşılması için “savaşan taraflar anlatısının” değişmesi sağlanabilir ve bütünlük bir sosyal bilim inşasından bahsedebiliriz. Bu tutum farklı geleneklere saygı ve iş birliğinden doğacak yeni bilgi ve yaklaşımların meydana gelmesine kapı aralayabilir. Dolayısıyla orta yolcu tutum, tek bir yöntemin veya yaklaşımın var olduğu iddiası ile karıştırılmamalıdır (Della Porta, 2014, s. 8).

Buradan hareketle KTA'nın benimsediği metodolojik çoğulculuk, bir araştırma veya çalışma yapılırken kullanılan farklı metodolojilere ve yöntemlere açık olmayı ifade eder. Bu yaklaşım, bir konu veya sorun hakkında en iyi sonucu elde etmek için farklı perspektiflerden faydalanmayı ve birden fazla yöntemi kullanarak sonuçların doğruluğunu artırmayı amaçlar. Bu yaklaşım, özellikle karmaşık sorunlar veya konular hakkında çalışma yapan araştırmacılar tarafından benimsenmiştir. Metodolojik çoğulculuk, tek bir yönteme veya teoriye bağımlı kalmadan farklı yaklaşımların bir araya getirilmesiyle daha geniş bir bakış açısı sağlar. “Ya o ya bu” ikileminden ve “ikili karşıtlıklar üzerinden düşünme kolaycılığından” kurtulmamızı, “hem o hem bu” anlayışının geliştirilmesini sağlar (Ergut, 2021, s. 9).

KTA'da metodolojik çoğulculuk, farklı yöntemleri bir araya getirerek hem nitel hem de nicel verilerin tarihsel süreçleri anlamaya yönelik kapsamlı bir çerçevede ele alınmasını sağlar. Verilerin kullanımı, yalnızca olayların açıklanmasına değil, aynı zamanda tarihsel bağlamların ve yapıların yeniden yapılandırılmasına da olanak tanır. Arşiv belgeleri, istatistiksel veriler ve sözlü tarih anlatıları gibi farklı veri türleri, metodolojik çeşitlilik içinde bütünlleştirilerek karşılaştırmalı bir şekilde daha güçlü analizler yapılabilir. KTA'da kullanılan veriler ağırlıklı olarak nitel olsa da nicel veriler prensip olarak dışlanmaz ve esas argümanı desteklemek, çoklu-nedensellik ilkesi çerçevesinde genelliği belirli sınırlar içerisinde geçerli olan bir açıklama, kavram veya teori inşa etmek için kullanılabilir (Neuman, 2006, ss. 607-610; K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 64; Thies, 2021, s. 352). Bu inşa süreci birçok vakanın kapsamlı analizleri neticesinde gerçekleşir ve nitel verilere odaklı bir KTA araştırması, nicel olana kıyasla geniş bir örneklem alanına sahip olmayıp az sayıdaki vaka ile sınırlı genellemeler yapar (Ritter, 2014, s. 98). Değişkenlere dayanan ve fazla sayıda vakanın karşılaştırıldığı çalışmalar genelleştirme gücü daha fazla olan karşılaştırmalar yapıyor olsa da indirgeme ihtimali bu tür çalışmalarda daha yüksektir (K. Aydın &

gelişmişlik ya da gelişmemişlik olgularını oluşturan tarihsel evreleri ve tarihsel nedenleri bilmek zorundasınız.” (Mills, 2007, s. 248).

Hanağası, 2019, s. 65). Toplumsal hareketler üzerine metodolojik bir çalışma yapan della Porta, alandaki araştırmaların nicel ve nitel metodolojiler arasında köprü kuran çok farklı yöntemler kullandığını ifade etmiş ve metodolojik çoğulculuğun alana hâkim olduğunu söylemiştir (Della Porta, 2014, ss. 1-2). Yine nicel ve nitel verileri kullanan metodolojilerde olduğu gibi tümevarımcı ve tümdengelimci yaklaşımlar da çoğunlukla bir araya getirilmiştir. Buna göre “bir vakanın her analizi, açık ya da örtük bir şekilde bazı genel yasalara dayanır ve her genel yasa, belirli vakaların incelenmesinin bu yasanın iş başında olduğunu göstereceğini varsayar” (Della Porta, 2014, s. 2).

KTA’da nicel-nitel veri kullanımının yanı sıra analizlerden elde edilecek sonuç, sentez veya çıkarımlar, genel bir bilimsel yasa elde etme veya tikelliklerin (particularity) ortaya konması hedefine göre değişiklik gösterir (S. Gordon, 2003, s. 393). Buna göre genel bir yasaya ulaşmaya çalışan yaklaşımlar nomotetik, tikelliklere odaklanan çalışmalarsa idiyografik olarak adlandırılmaktadır. Nomotetik-ididyografik ayrımı⁶ genellikle pozitivist görüşü temsil eden Durkheim ve ididyografik görüşü temsil eden Weber’in çalışmalarıyla örneklendirilir (Neuman, 2006, s. 605; Lange, 2013, ss. 13-14). Bu genel kanının aksine TS literatüründe aslında her iki yazarın çalışmalarının da tarihsel sosyolojik yönelimli çalışmalar olduğu görülmektedir (Emirbayer, 1996; Kalberg, 2017). Dolayısıyla KTA, nomotetik-ididyografik ikileminin ötesinde her iki düşünce ekolünün epistemolojik ve metodolojik yönelimini içerebilir (Schutt, 2012, s. 388). Hatta KTA’nın “temel ayırt edici özelliği, farklı yöntemleri nomotetik-ididyografik ayrımını aşan tek bir ampirik analizde birleştirmesi” (Lange, 2013, s. 7) olarak ön plana çıkar. Bu sebeple KTA, “hem ididyografik hem de nomotetik açıklamalar peşinde koştukları için benzersizdir.” (Lange, 2013, s. 16).

1.1.3. KTA’nın Gelişim Süreci

KTA, sosyal bilimler içinde karşılaştırmalı geleneğin önemli bir parçası olarak köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak KTA’nın kullanılma sıklığında dönemden döneme bazı dalgalanmalar görülmüştür. KTA, Adam Smith, Karl Marx, Alexis de Tocqueville, Otto Hintze ve Max Weber gibi sosyal bilimcilerin sıklıkla başvurdukları bir metodoloji olmuş, özellikle Tarihsel Sosyoloji gibi disiplinlerin oluşmaya başladığı 19. yüzyıl ile Birinci Dünya Savaşı arasında yoğun bir şekilde kullanılırken savaş sonrasında 1960’lı yıllara kadar daha az tercih edilmiştir (Neuman, 2006, s. 603; Ritter, 2014, s. 97).

İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan siyasî konjonktür sosyal bilimsel çalışmaları da yakından etkilemiştir. Bu dönemde yaşanan “bilimsel dönüş”, tarihçileri ve diğer sosyal bilimcileri, “doğa bilimleri deneylerine ve pozitivist bilim felsefesine dayanan karşılaştırmalı bir yaklaşım benimsemeye teşvik etmiştir (Palabıyık, 2019, s. 310). 1950’li yıllardan itibaren etkili olmaya başlayan davranışsalci

⁶ Bu ayrım genelleştirici (veya değişken temelli) ve bireyselleştirici (veya yorumlayıcı) olarak da yapılabilmektedir. Haydu bunu “ideal-tipik” ayrımlar olarak tanımlamaktadır (Haydu, 2019, s. 341).

ekolün pozitivist geleneğe uygun bir biçimde ortaya koyduğu genelleştirici yaklaşım, nicel veri, rasyonel seçim teorisi ve oyun teorisi gibi argümanlar tarihselciliğin bir kenara itilmesine sebep olmuştur. Fakat bu ekole şüpheyile yaklaşan başka bir grup akademisyenin başında gelen ve Marksist/Weberyan terminolojiyi kullanan Moore'un 1966'da yayınladığı *"Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü"* başlıklı kitabı KTA çalışmaları için yeni bir başlangıç olmuştur. KTA, davranışsalcı anlayışa karşı şüphenin geliştirilmesinde en önemli araçlardan biri olmuş; ampirisist yaklaşımlara nazaran daha az soyutluk içeren tarihsel anlatılar ortaya koymuş ve "geçmiş deneyimlerden günümüzün kaygılarına hitap eden dersler çıkarabilmeyi" hedeflemiştir. Pozitivist geleneğin içinde "evrensel doğruları hedefleyen ancak kritik tarihsel ayrıntıları kavrayamayan çalışmalara kıyasla" KTA, "çağdaş seçimler ve olasılıklarla ilgili daha anlamlı tavsiyeler vermeyi" amaçlamıştır (Mahoney & Rueschemeyer, 2003, s. 9).

1980'lere gelindiğinde "kültürel dönüş" ve "post-modern dönüş" olarak adlandırılan akımlar tarafından eleştirilen KTA, Charles Tilly ve Theda Skocpol gibi önde gelen yazarların eserleri ve TS'nin yeniden popüler olmasıyla yükselişe geçmiştir (Mahoney & Rueschemeyer, 2003, s. 3; Palabıyık, 2019, s. 310). Özellikle 1990'lardan bu yana bu yükseliş gözle görünür hale gelmiş ve sosyal bilim disiplinlerinde KTA önemli bir yer edinmiştir (Mahoney & Rueschemeyer, 2003, s. 4). KTA'nın bu yükselişi TS ve KTA literatüründe "İkinci Dalga" olarak adlandırılan döneme denk gelir. Bu dönemde üretilen eserlerin belirgin özelliği, "makro ve mezo düzeylerdeki sosyal süreçlerin neo-Marksist veya neo-Weberyan yapısal açıklamalarına yaptığı vurgu" olmuştur (Lawson, 2006, s. 415; Osinsky & Eloranta, 2014, s. 3; Özdalga, 2011, s. 16).

1.1.4. KTA'nın Genel Özellikleri

Tilly, KTA'yı, "büyük yapılar, geniş oluşumlar ve çok büyük karşılaştırmalar" olarak kavramsallaştırmış ve KTA, sıklıkla makro ve orta ölçekli soruları araştırmakta kullanılmıştır (K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 59). Devrimler, siyasal rejimler ve refah devletleri gibi uzun dönemli olaylar, olgular ve geçiş süreçleri sistematik bir şekilde karşılaştırılmıştır (Mahoney, 2004, s. 81). Bu makro ve orta ölçekli araştırmalarda sosyo-ekonomik ve tarihsel faktörlerin ortaya çıkardığı sonuçlar ile değişen sosyo-politik yapı incelenmiştir. Ayrıca farklı ülkelerdeki uzun vadeli toplumsal değişimler de KTA'nın odaklandığı temel araştırma alanlarından biri olmuş (K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 60); bunun yanında KTA'da makro düzeyli birçok vakanın ele alınması, araştırmayı ulusal tarihyazımının ve tek vakalı tarihsel araştırmanın sınırlılıklarından arındırarak ulus-ötesi bir yaklaşımın gelişmesini sağlamıştır (Siegrist, 2006, s. 382; Schutt, 2012, s. 395). Dolayısıyla KTA, Siegrist'in ifade ettiği gibi "kültürel ve toplumsal farklılıkların ve benzerliklerin geçmişte nasıl inşa edildiğini, kurumsallaştırıldığını ve temsil

edildiğini” sorgulamıştır. Toplumların veya devletlerin yapısal farklılıkları ve/veya benzerlikleri arasındaki ilişki ve bu ilişkinin yarattığı toplumsal sonuçlar temel çalışma alanlarının temalarını oluşturmuştur (Siegrist, 2006, s. 379).

“Tarihsel ve sosyal bilimsel karşılaştırmalı araştırmalar geleneksel olarak farklılıkları ve benzerlikleri ilgi çekici olan çeşitli karşılaştırma birimlerinin iç yapılarını ve süreçlerini sistematik olarak analiz etmeye odaklanmıştır. Son yıllarda iki ya da üç ülkenin çok daha niteliksel yönelimli tarihsel karşılaştırmalı çalışmalarında girdi ve çıktı ilişkileri, örtüşen süreçler ve dışsal olguların algılanması, yorumlanması, işlenmesi ve içselleştirilmesi sorunları daha fazla dikkate alınmaktadır.” (Siegrist, 2006, s. 383).

Bu bağlamda, Charles Ragin, karşılaştırmalı-tarihsel araştırmaların bu çeşitliliğini, vaka-odaklı ve değişken-odaklı karşılaştırmalı araştırmalar olmak üzere iki ana kategori altında incelemiştir. Bu kategorizasyondan anlaşılacağı üzere ontolojik kabuller ve metodolojik tercihler karşılaştırmının ne şekilde yapılacağını belirleyebilmektedir (*Small-N* veya *Large-N* sorular gibi) (Osinsky & Eloranta, 2014, s. 2). Çalışmada kaç vaka olup olmadığına bakılmaksızın KTA çalışmalarında yazarların birçoğu KTA’nın genel özellikleri olarak farklı disiplinler arasında bir köprü kurması, çoklu-nedensellik, süreç, bağlamsallık, değişim ve dönüşüm kavramlarına vurgu yapmaktadır. KTA çalışan yazarlar arasında sıkça başvuru Mahoney ve Rueschemeyer’e göre KTA’nın temel özellikleri şu şekildedir: i) KTA, açıklama ve neden-sonuç ilişkilerinin tanımlanması ile ilgilidir. Bu tür araştırmalarda, nedensel argümanlar analizin merkezinde yer alır. ii) KTA, “tarihsel süreçlerin zaman içinde ortaya çıkışını” irdeler ve zamansallığın etkilerinin gözlemlenebilmesini sağlar. iii) Teori ve kanıt arasındaki diyalogun yoğun bir şekilde gerçekleşmesi, az sayıda vaka kullanılarak teori ve tarih arasında da rahat bir şekilde hareket edilebilmesi KTA çalışmalarını kendine özgü kılar (Mahoney & Rueschemeyer, 2003, ss. 11-13). Burada bahsedilen özelliklere ek olarak Schutt’un “nitel tarihsel karşılaştırmalı araştırma” olarak adlandırdığı KTA’nın genel özellikleri yedi başlıkta özetlenmiştir. Bunlar KTA çalışmaların “vaka odaklı, bütünsel, konjonktürel, zamansal, tarihsel olarak spesifik, anlatı ve tümevarımsal” olmasıdır (Schutt, 2012, s. 389). Grew’a göre ise KTA çalışmaları, i) soru sormada, ii) tarihsel sorunları tanımlamada, iii) uygun araştırmayı tasarlamada ve iv) önemli sonuçlara ulaşmada ve bunları test etmede önemli bir fayda sağlar (Grew, 1980, s. 769).

Netice itibarıyla bu çalışmada takip edilecek metodoloji ve yöntemler, literatürdeki tartışmalar ışığında özetlenmiş KTA’nın aşağıdaki genel ve ortak özelliklerine istinaden gerçekleştirilecektir:

- 1) Benzer veya farklı örnekler (ya da her ikisini aynı anda) kullanmak,
- 2) Araştırma sorusuna uygun bir çalışma stratejisinin, yöntemin ve kaynakların belirlenmesi,
- 3) Ağırlıklı olarak nitel veri kullanmak,
- 4) Zamansal ve mekânsal sınırları belirlemek,
- 5) Bir sorunun veya sorunsalın aydınlatılamamış yönlerinin ortaya çıkarılmasını sağlamak ve derinlemesine analiz yapmak,
- 6) Farklı disiplinlerle diyalog kurabilmek,

- 7) Araştırmadan çıkacak kendine özgü sonucun kavram veya teori inşasına katkıda bulunmak,
- 8) Karşılaştırılacak örnekler için birtakım ölçütler belirlemek (Yalansız, 2015, s. 119),
- 9) Bu ölçütler aracılığıyla sınıflandırmalar (tipolojiler) geliştirmek (Yalansız, 2015, s. 119), sınırlı genellemeler yapmak ve çözüm önerisi sunmak
- 10) Hangi yöntem seçilirse seçilsin karşılaştırma birimlerini tanımlamak ve aralarındaki benzerlikleri ve/veya farklılıkları belirlemek (Palabıyık, 2019, s. 314).

1.2. Mill'in Uzlaşma ve Farklılık Yöntemleri

İngiliz felsefeci John Stuart Mill'in 1843 yılında yayınladığı "*A System of Logic: Ratiocinative and Inductive*" adlı eseri, karşılaştırmalı yöntemi sistematize eden ve farklı yöntemleri mantıksal önermelerle açıklayan ilk temel kaynaklardan biridir. Mill, KTA'yı beş farklı başlık altında düzenlemiştir: i) Uzlaşma Usulü⁷, ii) Farklılık Usulü⁸, iii) Birlikte Değişmeler Usulü, iv) Tortu Bakiyesi, v) Farklılık Kaidelerinin Ortak Usulü (K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 69). İkinci neo-Weberyen Dalga ile Skocpol ve Somers gibi yazarlar bu yöntemi günümüz şartlarına en başarılı şekilde uyarlayan yazarlar olmuşlardır (Skocpol & Somers, 1980, s. 183). Mill ve Skocpol'ün yöntemlerinde esas, benzerlik ve farklılıkların tek tek veya birlikte kombinasyonlarının uygulanması şeklindedir.⁹ Bu sebeple uzlaşma ve farklılık usullerinden bahsetmek yeterli olacaktır.

İlk olarak uzlaşma usulünde "X'in olduğu her durumda ya da çoğu durumda Y de oluyorsa bu iki olay çeşidi arasında bir sebep-sonuç ilişkisi olduğuna göre 'şu özel durumda X oldu' öncülünden aynı durumda Y de olacaktır sonucuna" varılabilir (K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 69). Uzlaşma usulünü ayrıca "açıklanacak olguya ortak olarak sahip olan birkaç vakanın, vakalarla ilgili görülebilecek başka şekillerde farklılık gösteriyor olsa dahi [açıklanmak istenen olguya sahip olduğu düşünülen vakaların] varsayılan nedensel faktörlere de ortak olarak sahip olduğunu" tespit etmeye yarar (Skocpol & Somers, 1980, s. 183). İkinci olarak farklılık usulünde ise araştırılan vakanın meydana geldiği ve meydana gelmediği durum karşılaştırılarak diğerinde olmayıp birincisinde bulunan bir şart veya özellik vakanın ya nedeni ya da sonucudur (K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 70; Moses & Knutsen, 2020, s. 138). Bir diğer ifadeyle farklılık usulü, "açıklanacak olgunun ve varsayılan nedenlerin mevcut olduğu vakaları, diğer açılardan 'olumlu' vakalara mümkün olduğunca benzer olmalarına rağmen olgunun ve nedenlerin her ikisinin de bulunmadığı diğer 'olumsuz' vakalarla" karşılaştırılmasından ibarettir (Ritter, 2014, s. 100).

⁷ En benzeyen sistem tasarımı da denen Uzlaşma Usulü, farklı kaynaklarda farklı şekillerde çevrilmiştir. Bkz: "Uygunluk Yöntemi" (Moses & Knutsen, 2020, s. 137), "Ortaklaşma Yöntemi" (Ergut, 2021, s. 264), "Uygunluk Mantığı" (March & Olsen, 2017, s. 479), "Uzlaşma Yöntemi" (Palabıyık, 2022, s. 310).

⁸ En farklı sistem tasarımı

⁹ Skocpol'ün "*States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*" [Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi, İmge Kitabevi] adlı eseri, Uzlaşma ve Farklılık Usullerinin birlikte uygulandığı en başarılı örneklerden biridir. Fransa, Rusya (1917) ve Çin eserinde uzlaşma usulü ile Rusya (1905), Japonya ve Prusya ise farklılık usulü ile çözümlenmiştir.

Uzlaşma ve farklılık usulleri “ideal tipler” olarak tasarlanmış metodolojik yaklaşımlardır. Uzlaşma usulü ile incelenen tüm vakaların biri hariç farklı olması ve farklılık usulü ile incelenen tüm vakaların biri hariç aynı olması durumu pek olası değildir (Ritter, 2014, s. 101). Bu sebeple bahsedilen usuller vakaların çözümlenmesini sağlayacak araçların sabiteler etrafında somutlaştırılması anlamını taşımaktadır. Bu yüzden KTA içindeki farklı yaklaşımların tamamı “titizlikle formüle edilmiş bir araştırma yöntemi değil, sosyal bilimsel sorgulamaya yönelik esnek bir yaklaşımdır.” (Ritter, 2014, s. 103). Netice itibarıyla uzlaşma usulü ile bu çalışmada birbiriyle çağdaş olup benzer özellikler taşıyan hangi ulus-altı birimin veya birimlerin devlet dönüşümünde rol oynadığı belirli bir uzamsal ve mekânsal çerçevede birbirleriyle karşılaştırılarak tespit edilecektir. Bu uygulama esnasında farklı olan birimler ortaya konularak benzerlikler üzerinden ortak ve genel bir kanıya ulaşılabilecektir. Çalışmada kullanılacak olan ülkelerde (A, B, C) yer alan ulus-altı birimler (X_1 , X_2 , X_3) ve uzlaşma usulünün varsayımsal uygulaması aşağıda gösterilmiştir. Bu varsayımsal örneğe göre Soğuk Savaş Periyodunda A, B ve C ülkeleri karşılaştırıldığında X_2 biriminin bağımlı değişken olan devlet dönüşümünde (Y_1) etkili olduğu; post-komünist dönemde ise X_1 ve X_2 ’nin etkili ulus-altı birimler olduğu görülmektedir. Bu tabloya göre iki farklı periyotta da sabit olan Y_1 ve Y_2 ’yi etkileyen ortak ulus-altı birim X_2 olarak belirlenir. Dolayısıyla varsayımsal örnekte A, B ve C ülkelerinde 1945-2004 yılları arasında X_2 ’nin en etkin ulus-altı birim ve dönüştürücü güç kapasitesine sahip olduğu sonucuna ulaşılır.

Soğuk Savaş Periyodu (1945-1991)				
Ülkeler	Devlet Dönüşümü (Y_1)	X_1	X_2	X_3
A	Evet	—	Evet	Evet
B	Evet	—	Evet	Evet
C	Evet	—	Evet	—
Post-komünist Periyot (1991-2004)				
Ülkeler	Devlet Dönüşümü (Y_2)	X_1	X_2	X_3
A	Evet	Evet	Evet	—
B	Evet	Evet	Evet	Evet
C	Evet	Evet	Evet	Evet

Tablo – 1: Mill’in Uzlaşma Usulü

Ulus-Altı Örnekleri	Birim	Polonya	Macaristan	Çekoslovakya
Aydınlar		Uçan Üniversiteler	Açık Üniversite	Charter 77
İşçiler		Dayanışma (Solidarność)	Büyük Budapeşte Merkez İşçi Konseyi	Devrimci Sendika Hareketi (Revoluční odborové hnutí)
Ruhban		Polonya Katolik Kilisesi (Kościół katolicki w Polsce)	Macaristan Katolik Kilisesi (Magyar Katolikus Egyház)	Çek Katolik Kilisesi (Římskokatolická církev v Česku) Slovak Katolik Kilisesi

			(Rímskokatolícka cirkev v Slovenskej republike)

Tablo – 2: Merkez-Doğu Avrupa’da Ulus-Altı Birimlerin Karşılaştırılması

1.3. Max Weber ve Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz

KTA’nın ontolojik ve metodolojik özellikleri failin ve yapının değişimi, eylemlerin neden ve sonuçlarına odaklanarak yeni gelişim yollarının oluşturulmasını destekler (Siegrist, 2006, s. 390). Çok katmanlı yapıları, görünmeyen mekanizmaları ve nedensel süreçleri açığa çıkarır; mikro ve makro düzeyleri bütünleştirir, benzerlik ve farklılıklara dikkat ederek (sınırlı) genellemeler yapar ve bunları tekrar belirli bağlamlara yerleştirerek kullanır (Neuman, 2006, s. 614). Bölgeler, uluslar, ulus-altı ve ulus-üstü aktörler gibi karşılaştırmalı birimlerin seçilmiş yönleri ve özellikleri arasındaki ilişkiyi ve aile, eğitim, bürokrasi, meslek, sınıflar gibi bireysel olguların gelişimini araştırır (Siegrist, 2006, s. 384). Karşılaştırma birimlerinin bölge, dönem ve bağlama göre mukayesesi kendi başına bir şey ifade etmemekle birlikte bunlar araştırmacının problemi tarafından belirlenir (Ergut, 2021, ss. 267-268).

KTA çalışmaların nomotetik-ideyografik yaklaşımlar arasında birine ağırlık verdiği durumlar mevcut olsa da bu durum, çalışmanın niteliği ve araştırmacının sorduğu sorularla yakından alakalıdır. Mikro veya makro düzeylerden hangisine ağırlık veriyor olursa olsun KTA çalışanların pek çoğu Max Weber’in külliyatı ile açtığı patikadan yürümüştür. Zira Weber, kültürel, ekonomik, demografik veya toplumsal etkenlere eşit düzeyde ağırlık vermiş; “ne test edilecek tümdengelimli formel bir kuram, ne de tümevarımcı, probleme özgü bir kuram olan ideal-tip aracılığıyla nedensel etkenlerin bir kombinasyonunu kullanmıştır.” (Neuman, 2006, s. 614). Weber, örneklerini tasnif ederken bunları bir modele dahil ederek araç olarak kullanabileceği ideal-tip kavramsallaştırmasını geliştirir (Yalansız, 2015, s. 118). Weber’in “*Ekonomi ve Toplum*” ve “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” gibi kült eserlerinde irdelediği ve KTA ile yapılan çalışmalar açısından yaptığı en önemli katkılardan biri şüphesiz “ideal-tip” kavramıdır. İdeal-tipler, tarihsel özgünlükleri ve dönemseliği soyutlayarak toplumsal yapıları anlamamızı ve açıklamamızı sağlar (Özlem, 2019, s. 138).

Genelleştirici ve yorumlayıcı yaklaşımların aşırı versiyonlarına alternatif bir *orta yol*¹⁰ olarak Weber tarafından sunulan ideal-tipler ve bunların karşılaştırılması nedensel belirleyicileri saptamada iki şekilde

¹⁰ KTA çalışmalarına nomotetik ve ideyografik yaklaşımlar tarafından getirilen “orta yolculuk” eleştirisi de mevcuttur. Pozitivist bazı sosyal bilimciler “sosyal bilimlerin amacının yasaları kapsamak olduğuna inanmakta ve karşılaştırmalı-tarihsel analizi iç geçerliliği dış geçerliliğe tercih etmekle eleştirmektedir.” Diğer yandan bazı tarihçilerse “karşılaştırmalı-tarihsel analizi genelleme uğruna ‘iyi tarihi’ feda etmekle eleştirmektedir.” Lange’ye göre aşırı genelleşici veya aşırı yorumlayıcı yaklaşımların sınırlayıcı çerçevesinden kurtulmak ve birinin diğerine feda edilmesini engellemek önemlidir. Zira “hem tikel hem de genel olan toplumsal ilişkilerin anlaşılması için hayati önem taşır ve karşılaştırmalı-tarihsel yöntemler araştırmacıları sürekli olarak her ikisini de dikkate almaya

yardımcı olur: i) “ideal tip, açıklanması gerekenleri vurgulayarak sezgisel bir araç görevi görür”, ii) “ideal tipin, kendisi, örüntülü eylemin varsayımsal açıklamalarını sunar.” Yine Weber, aşırı soyutlamaya dayanan toplumsal yasalar keşfetme girişimlerinin gerçeklikten kopuş anlamına geleceğini savunmuş, ayrıca her olayın benzersizliğine vurgu yapan aşırı tarihselciliğe de katılmamıştır. İdeal-tipin kavramsallaştırılmasının deneyler yoluyla sağlanamayacağından ampirik düzeyde ciddi bir gözlem ve inceleme yapılması gerekmektedir. Bunun için de toplumsal olguların vuku bulduğu gerçeklik düzeyine dair kapsamlı bir bilginin varlığı gerekir (Lange, 2013, s. 105). İdeal-tip, “belirli bir mekân ve zaman dilimindeki toplumsal ve kültürel biçimler, yapılar, ilişkiler ve süreçler bütününde anlam odaklı toplumsal eylemi analiz etmek için geliştirilmiştir.” (Siegrist, 2006, ss. 387-388). Lange, “*Ekonomi ve Toplum*” eserine referansla ideal-tip hakkında şunları söyler:

“Weber, ideal tiplerinden birine tamamen uyan gerçek bir toplumsal eylem vakası bulmanın imkânsız olmasa da zor olduğunu belirtmiştir. Gerçekte toplumsal eylem genellikle bir ideal-tipe yalnızca kısmen uymaktadır ve aynı anda birden fazla ideal-tipe kısmen uyması olağandır.” (Lange, 2013, s. 106).

Lawson ise ampirik olarak zengin ve karşılaştırmalı bir çalışmanın ideal-tipler aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini şöyle izah eder:

“Yorumlama ve açıklamanın bu şekilde birleştirilmesi (Verstehende Erklärung), potansiyel olarak daha geniş bir anlam içeren ideal-tiplerin incelikli, nedensel bir açıklamasını üretmek için belirli bağlamların farkındalığını kullanır.” (Lawson, 2007, s. 8).

İdeal-tipler¹¹ sonuç olarak karşılaştırmalı çalışmalarda ampirik çalışmanın kavramsallaştırılmasını sağlayarak belli konular hakkında yeni analiz araçlarını meydana getirir. Ragin, bu sebeple karşılaştırmalı çalışmaların düzenleyici etkisinin “teori üretici” bir boyutunun olduğunu ifade eder (Neuman, 2006, s. 604; Lottholz & Lemay-Hébert, 2016, s. 1467; Ergut, 2021, s. 267). Karşılaştırmayla elde edilecek çıktılarının sınırlı genellemeler içermesi, oluşturulacak olan kavramların belirli sınırlamalar (bölge, dönem, toplumlar vb.) çerçevesinde yeniden uygulanması için fırsatlar sunar. Bu çalışmada uzlaşma usulü ile ele alınacak olan Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinin siyasal ve toplumsal dönüşümünde en etkin ulus-altı aktör “dönüştürücü” ve en az iki farklı tarihsel periyotta etkili olan ulus-altı aktör ise “etkin” güç olarak kavramsallaştırılacaktır.

zorlar.” (Lange, 2013, s. 18). Böylece “yemek tarifi” netliğinde formülasyonların betimleyici zorlamalarından kaçınılmış olunacaktır.

¹¹ Bhambra’nın ideal-tiplerden türettiği ‘bağlantılı sosyolojiler’ yaklaşımı da güncel bir örnek olarak gösterilebilir (Bhambra, 2016).

1.4. Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz ve Yöntem

1.4.1. Araştırma Soruları ve Hipotez

Karşılaştırmalı-Tarihsel Analiz, uzun dönemli toplumsal değişimleri anlamak ve büyük ölçekli sorulara yanıt bulmak için kullanılan önemli bir yöntemdir. Toplumsal faktörlerin karşılıklı etkileşimleri sonucunda ortaya çıkan devrimler, iç savaşlar, kitlesel göç hareketleri ve benzeri olgular, bu yöntemle karşılaştırılarak incelendiğinde farklılıklar ve benzerlikler daha net bir şekilde görülebilir (Neuman, 2006, s. 604). Bu bağlamda, tez çalışmamızda Soğuk Savaş dönemi ile komünizm sonrası dönemde yaşanan dönüşümlerin karşılaştırmalı bir analizi gerçekleştirilecektir. Çalışma kapsamında, tarihsel olarak orta ölçekli bir zaman dilimi olan 1945-2004 yılları ele alınacaktır.

Bu çalışmanın temel varsayımı, Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde Soğuk Savaş dönemi ile komünizm sonrası dönemlerde gerçekleşen devlet dönüşümlerinin, ulusal sınırları aşan ulus-altı aktörlerin (örneğin ruhban sınıfı, aydınlar ve işçi sınıfı gibi) ve uluslararası aktörlerin etkili eylemleriyle şekillendiğidir. Bu varsayımı test etmek üzere hem ulusal hem de uluslararası dinamiklerin tarihsel süreç içindeki rolü incelenecektir.

Çalışmanın merkezinde şu temel araştırma sorusu yer almaktadır:

“Ulus-altı aktörlerin (aydınlar, işçi sınıfı ve ruhban sınıfı) ulusal, uluslararası ve ulus-ötesi aktörlerle olan etkileşimleri, tarihsel süreçte Merkez-Doğu Avrupa devletlerinin geçiş dönemlerindeki dönüşümünü ve bu devletlerin Avrupa’ya yeniden entegrasyonunu nasıl etkilemiştir?”

Bu temel soruya ek olarak, aşağıdaki alt sorular da araştırmanın yönünü belirleyecektir:

1. Tarihsel sosyolojik bir perspektiften bakıldığında Soğuk Savaş dönemi (komünist rejimler) ile Soğuk Savaş sonrası dönem (komünizm sonrası rejimler) arasında hangi benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır?
Bu soruya yanıt ararken devletin sosyal yapıları, politikaları ve uluslararası bağlamdaki konumu açısından iki dönemin temel özellikleri kıyaslanacaktır.
2. Eski Varşova Paktı üyesi olan Merkez-Doğu Avrupa devletlerinin, komünizm sonrası dönemde Batı ile bütünleşme süreçlerinde hangi sosyal dinamikler değişmiştir?

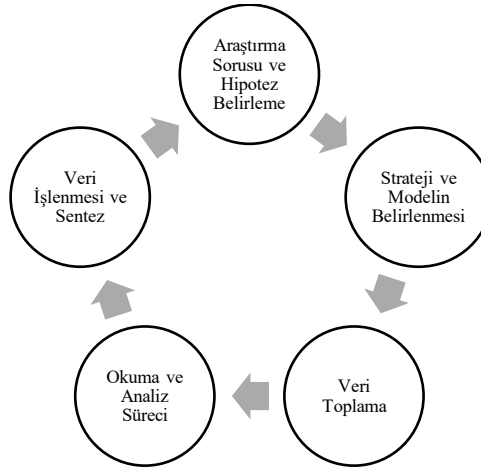
Bu bağlamda, sosyal sınıfların dönüşümü, siyasî kurumların yeniden yapılanması ve uluslararası aktörlerin etkisi gibi faktörler ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

1.4.2. Çalışma Stratejisi ve Araştırma Modelinin Belirlenmesi

KTA çalışmaları için araştırma ve çalışma stratejisi genel olarak araştırma sorusunun belirlenmesi, literatür taraması, veri toplanması, kaynağın niteliği, vaka analizi ve sonuç şeklindedir. Ritter bu süreci beş aşamaya ayırmıştır: i) Araştırmacı ilgi çeken bir konu veya “bulmaca” seçer. ii) Veriler belirlenir ve

toplanır. iii) Toplanan veriler araştırmacının tezini destekleyecek kanıtlar ve tezi sorunsallaştıracak karşı kanıtlar için ayrılır. iv) Veriler analiz edilir. v) Elde edilen kanıtlarla birlikte karşılaştırmalı-tarihsel bir anlatı oluşturulur (Ritter, 2014, s. 104). Araştırma stratejisinin yanında vaka seçimi ve dönemlendirme de bu sürecin belirlenmesinde önem arz eden hususlardır (Ritter, 2014, ss. 105-106). Karşılaştırmalı-tarihsel çalışmaların çoğunda olduğu gibi “her basamağı sıkı kurallar gerektiren karmaşık bir alan değildir.” Araştırmanın sürdürülmesi ve sonuçlandırılması genellikle “kanıtların toplanması, tasnif edilmesi, konu ile ilgili olanlar arasında bağlantı kurulması, sentezleme” aşamalarından oluşur (K. Aydın & Hanağası, 2019, s. 65). Michael Mann ise sosyal bilimlerde tek bir metodolojinin olduğunu iddia ederek bunun sekiz aşamadan oluştuğunu öne sürer: i) Problemi formüle etmek, ii) Değişkenleri kavramsallaştırmak, iii) Hipotezler kurmak, iv) Örneklem oluşturmak, v) Kavramları operasyonel hale getirmek, vi) Veri toplamak, vii) Hipotezleri test etmek için verileri analiz etmek ve viii) Bir sonuca varmak (Lange, 2013, ss. 3-4).

Çalışma stratejisinin belirlenmesi konusunda atıf yapılan yazarlardan da anlaşılabacağı üzere sürecin belirlenmesi benzer aşamalardan oluşmaktadır. Tez çalışmasının gidişatı ile alakalı çalışma prensipleri aşağıdaki figürde gösterilmiş olan beş aşamadan oluşmaktadır: i) Araştırma sorusu ve hipotez belirleme, ii) Strateji ve modelin belirlenmesi, iii) Veri toplama, iv) Okuma ve analiz süreci, v) Veri işlenmesi ve sentez.

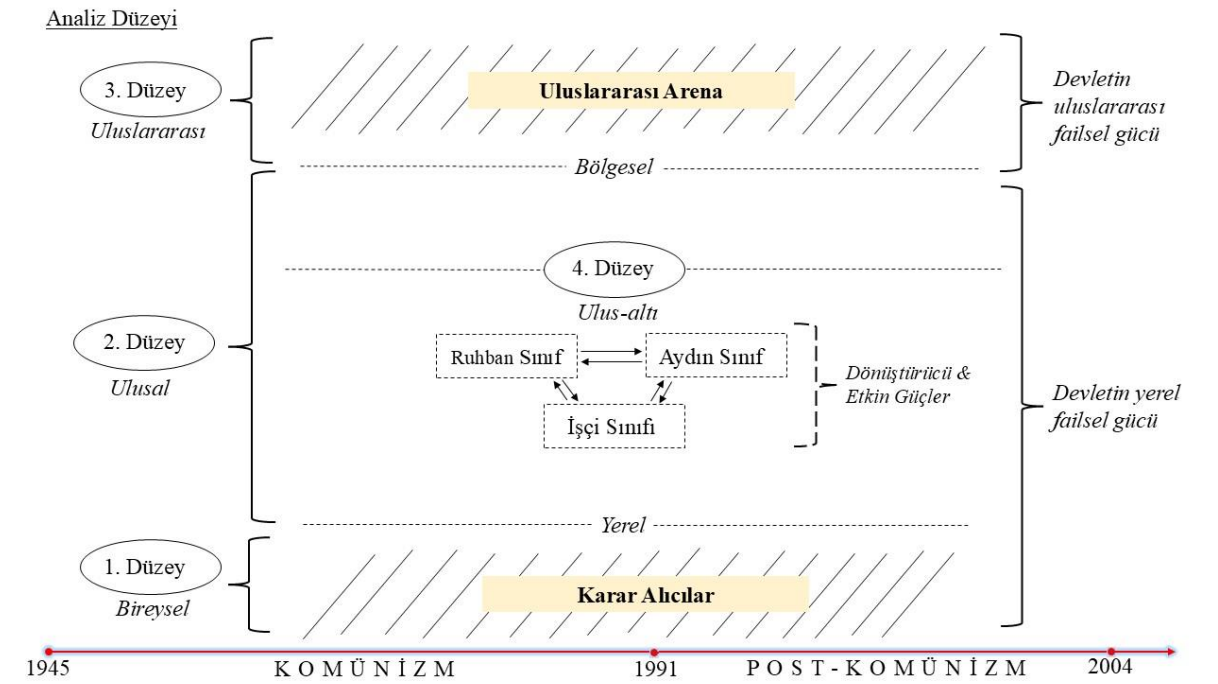

Şekil – 1: Çalışma Stratejisi

Çalışma stratejisi ve metodolojik arka plan tez için veri toplama ve işleme süreçlerini ifade ederken teorik model, verili bir zaman dilimi içerisinde uygulama alanı olan vaka çalışmalarının hangi teorik çerçevede ele alınacağını gösterir. Aşağıdaki model, büyük oranda John M. Hobson ve Stephen Hobden’in teorik çalışmalarından örnek alınarak hazırlanmıştır (Şekil - 2). Model bahsinden hareketle toplumu anlama konusunda genel olarak iki zıt model olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan ilki

Durkheim'ın konsensüs modelidir. Buna göre toplumların ayakta kalabilmesi için “temel değerlerde uzlaşmaları” gerektiği öne sürülür. Diğeri ise Marks'ın çatışma modelidir ve buna göre toplumlar “esas olarak çatışmalar ve çelişkiler üzerinden kurulur ve değişir.” (Bu görüşe göre tarih dahi sınıf çatışmasının bir ürünüdür.) Ergut, bu iki zıt modelin sadece birini seçmenin şart olmadığını, toplumsal gerçekliğin her iki görüşü de barındırabileceğini ifade eder (Ergut, 2021, s. 280).

Bu çalışmada, klasik analiz düzeyleri (Yurdusev'in tanımladığı şekliyle “analiz birimleri”) dışında yer alan ve Hobson tarafından kavramsallaştırılan “dördüncü düzey” kullanılacaktır (Hobson, 2002b, s. 12). Bu düzey, diğer düzeylerle karşılıklı ve çok yönlü etkileşimler çerçevesinde şekillenmekte olup tek yönlü ya da hiyerarşik bir yapıdan ziyade dinamik bir ilişki ağını temsil etmektedir. Bu çerçevede analiz düzeyleri arasındaki iletişim sadece yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya doğru bir akış olarak değil, eş zamanlı olarak uzlaşma ve çatışmaları barındıran bir etkileşim süreci olarak ele alınmaktadır. Bu bakış açısı, komünizm ve post-komünizm dönemlerinde farklı düzeylerde yer alan aktörler arasındaki çoklu-nedensel ilişkilerin ve karşılıklı etkileşimlerin, siyasal dönüşüm süreçlerini nasıl şekillendirdiğini anlamayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, dönemin toplumsal ve siyasal dönüşüm süreçlerini daha geniş bir perspektiften incelemeyi mümkün kılmakta ve karar alıcıların (hükümet yetkilileri, parti yönetimi, güvenlik güçleri vb.), uluslararası ve ulus-üstü aktörlerin (NATO, Varşova Paktı, Roma Katolik Kilisesi, AET/AB vb.) ve ulus-altı birimlerin rollerini bir bütün olarak değerlendirmeye olanak tanımaktadır. Böylelikle ulus-altı gruplar, farklı aktörler arasındaki bu etkileşimin pasif izleyicileri olmaktan çıkıp tarihsel kritik eşikleri şekillendiren aktif birer katılımcıya dönüşmektedir.

1.4.3. Literatür Tarama ve Kaynaklar

Literatür taraması, araştırma sorusunun belirlenmesinin ardından başlayan ve araştırmanın diğer aşamalarında yoğunluğu azalarak devam eden kritik bir süreçtir ve bu süreç öncelikle konu ile ilgili temel eserlerin toplanmasıyla başlar. Bu temel eserlerin kaynakçaları konuyla ilişkili olabilecek diğer çalışmalara ulaşılmasını sağlayarak derin literatür taramasına geçilmeden önce mevcut literatürle ilgili genel bir çerçeve sunar. Bu çalışma kapsamında kullanılacak kaynaklar temel olarak basılı (matbu) ve dijital olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Basılı kaynaklar, kütüphaneler, arşivler, sahaflar ve kitap mağazaları aracılığıyla temin edilirken dijital kaynaklar e-kütüphaneler, e-arşivler, açık erişim kaynakları, üniversite ve kütüphanelerin veri tabanlarına erişim uygulamaları, arama motorları, yapay zekâ destekli arama motorları, dijital koleksiyonlar, ansiklopediler, sözlükler, kurumların internet siteleri (açık erişim sayfaları), tez veri tabanları gibi çok çeşitli platformlardan elde edilebilmektedir. Kaynakların toplanması kadar bunların doğru bir şekilde tasnif edilmesi ve kaynaklar arasında kaybolmadan ihtiyaç duyulan veriye ulaşılabilmesi (Ritter, 2014, s. 107) karşılaştırmalı yöntemin uygulanabilirliği açısından önem arz eden bir husustur. Tasnif yapılırken dikkat edilen bir diğer önemli husus ise kaynakların birincil ve ikincil niteliklerinin belirlenmesidir. Birincil kaynaklar, incelenen tarihsel vakaya ait veya o vakanın gerçekleşmesinde rol almış kimselerin bıraktıkları belgeler olup orijinal ve çağdaş olan materyallerin tamamını kapsar ve çalışmanın temel dayanak noktasını oluşturur. Pratikte birincil kaynaklar “olaya zaman ve mekân olarak mümkün olduğunca yakın kaynaklar” olarak kabul edilir (Thies, 2021, s. 356). KTA çalışmaları ile alakalı olarak bunlar genellikle arşiv belgeleri, mülakatlar, resmî devlet kayıtları (parti raporları, istihbarat raporları, liderlerin kaleme aldığı eserler vs.), anılar, otobiyografiler, gazeteler, dergiler, fotoğraflar, resimler, afişler, posterler ve el ilanları gibi materyallerdir. Birincil kaynaklara yönelik yapılan belgenin iç ve dış tenkidi geleneksel tarihyazımında kaynakların orijinallik tespitinde kullanılmakta (Kütükoğlu, 1998, ss. 28-35; Thies, 2021, s. 357); bu tenkit dışarıdan içeriye doğru gerçekleştirilmektedir. Dış tenkit, varsa eserin adı, yazarı, telif tarihi, eserin yazıldığı yer gibi içeriğiyle ilgili olmayan tanıtıcı unsurlarla ilgilidir. Neuman’a göre dış eleştiri, “sahte ya da uydurma olmadığından emin olmak için bir belgenin kendisinin sahiciliğini değerlendirmeniz anlamına gelir.” (Neuman, 2006, s. 628). İç tenkitteyse yazarın ve olayların eleştirisi yapılır ve kaynağın değeri hakkında bir kanaate varılır (Kütükoğlu, 1998, ss. 34-35); bu süreç esasında kaynağa temkinli yaklaşılması için titiz bir çalışma yapılmasını gerektirir. Zira Thies’e göre “belgeleri tarihsel, durumsal ve iletişimsel bağlamları içinde yorumlamak önemlidir. Bir belgenin anlamını doğru yorumlayabilmek için belgenin amacını ve belgenin ortaya çıkmasına neden olan olayları anlamamız gerekir.” (Thies, 2021, s. 357). Birincil kaynaklar da çoğu zaman belgeyi bırakan kişinin dilinden etkilenip kavram süzgecinden geçtiği (Ergut, 2021, s. 285) ve ayrıca sansür gibi farklı çarpıtma biçimleri

de bu belgelerde mevcut olabileceğinden dikkatli incelenmelidir (Neuman, 2006, s. 628). Çalışma kapsamında toplanan birincil kaynak niteliğindeki belgelerin yanında araştırma konusuyla ilişkili, araştırmanın kapsadığı zaman aralığında yaşamış ve siyaseten aktif rol almış olan birçok kişiyle yapılan yarı-yapılandırılmış mülakatlar, çalışmanın argümanını destekleyen birçok bilginin açığa çıkarılmasını sağlamıştır. Yarı-yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmeden önce yöneltilecek sorular özenle seçilmiş; daha sonra çalışmanın kapsamındaki ülkelerde yer alan belli başlı üniversitelerin siyaset bilimi, tarih ve sosyoloji alanlarında görevli birçok akademisyen belirlenerek bunlarla irtibat sağlanmış; mülakatların gerçekleştirilmesinden sonra alınan kayıtlar transkripte edilerek düzenlenmiştir. Ortaya çıkan metinler, diğer birincil ve ikincil kaynaklarla karşılaştırılarak ifadelerin tarihsel geçerliliği kontrol edilmiş ve çalışmanın ilgili bölümlerinde kullanılmıştır. Öte yandan birincil kaynakları destekleyici bir işleve sahip olan ikincil kaynaklar, genel olarak araştırılan tarihsel vakadan sonra yazılan ve o olayı veya olguyu farklı perspektiflerden ele alan tüm eserleri kapsar (Thies, 2021, s. 356). Bu kaynaklar, tarihçiler ve araştırmacılar tarafından yapılan analizler, yorumlar ve değerlendirmeleri içerir. Araştırma makaleleri, akademik kitaplar, biyografiler, ansiklopediler ve dergi yazıları gibi yayınlar ikincil kaynaklara örnek olarak gösterilebilir. İkincil kaynaklar sayesinde birincil kaynaklarda bulunmayan detaylı incelemelere ve farklı bakış açılarına ulaşmak mümkündür. KTA, ikincil kaynakların bu destekleyici özelliği ile “eski sorunları yeni bir ışık altında görmek” için mevcut kanıtların kullanılmasını (Skocpol, 1979, s. xi) ve “eski kanıtların yardımıyla bir olguya yeni bir yorum” (Ritter, 2014, s. 107) getirilmesini sağlar. Ancak ikincil kaynakların kullanımında da birincil kaynakların kullanımında olduğu gibi dikkatli, temkinli ve seçici davranılmalıdır. Zira ikincil kaynaklar, araştırılan meselenin yapısı ve içeriğine göre fazla değer-yüklü olabilir ve seçim tarafgirliğine yol açabilir. Bu sebeple araştırılan konuyla ilgili birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen tüm veriler karşılaştırılarak belirlenen teorik çerçeveye uygun bir değerlendirme yapılmalıdır.

1.4.4. Özgün Nitelik ve Sınırlılıklar

Karşılaştırmalı tarihsel-sosyolojik çalışmalar ile bölge çalışmaları literatüründe bu tez çalışmasıyla ilgisi olan çok sayıda kaynak taranıp incelenmiş; fakat seçilen ulus-altı aktörlerin karşılaştırmalı bir şekilde ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. İncelenen kaynakların büyük çoğunluğu, bu tezde ele alınan ülkeleri ya tek bir vaka olarak ya da bahsi geçen üç ülkeyi karşılaştırmalı bir şekilde ancak belirli ve tekrarlayan temalar ve kuramsal çerçeveler (özellikle siyasal tarih çerçevesi) içinde ele almıştır. Merkez-Doğu Avrupa literatüründeki birçok çalışma; sistemik analizler (Langenbacher, 1995; Özkaya, 2021), dış politika analizleri (Bayır, 2011, 2013; Doğan, 2021), ulusal kimlik araştırmaları (Oğurlu, 2007), milliyetçilik, toplumsal hareketler, AB entegrasyonu ve genişleme süreci (Senderák, 2013) ile siyasî tarih (Embry, 1969; Fowkes, 1995, 2000; Gaddis, 1983, 1990, 1991, 1992b, 1992a, 1993, 2005)

alanlarında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Merkez-Doğu Avrupa, komünizm sonrası siyasal bilgiler literatüründe demokrasiye ve Batı'ya dönüş konseptiyle sıklıkla çalışılmış; 2000'li yıllardan itibaren otoriterleşme, popülizm ve aşırı-sağa dair yazın, önemli bir gelişim göstermiştir. Post-komünist dönem ve sonrasında da birçok ülkede örneklerini görmeye başladığımız “yeni otoriterliğin” tanımlandığı seçimsel otoriteryanizm (Ozan, 2019), rekabetçi otoriteryanizm veya hibrit rejimler gibi teoriler, günümüz politik gelişmelerini analiz etmek amacıyla geliştirilmiş; hatta hâlâ güncelliğini koruyan “demokrasiden geri dönüş” meselesini anlamak için önemli araçlar ileri sürmüştür.

Bunlardan farklı ve özgün olarak bu tez çalışması, bir siyasal rejim tartışmasından ziyade Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'da tarihsel ve siyasal bir dönüşüm çalışması olarak elli dokuz yıllık bir süreci ele almakta; komünizm ve post-komünizm dönemlerinde seçilmiş toplumsal aktörlerin ulusal ve uluslararası düzeylerde girdikleri karmaşık etkileşimin devletin dönüşümüne etkisini tartışmaktadır. Bu yapılırken çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Hobson'un neo-Weberci yaklaşımından faydalanılmakta; Uluslararası İlişkiler içinde yapıların, mekanizmaların, toplumun ve devletin şekillendirildiği bir tarih anlatısına karşı dinamik, çok-nedenselli ve karmaşık ilişkilerin şekillendirdiği bir tarih anlatısı savunulmakta; bu çerçevede hem tarihte hem de şu anda devletin ve uluslararası sistemin sürekli bir devinim halinde olduğu; ancak belirli periyotlar içinde bazı tutarlılıkların sınırlı genellemeler yaratabileceği iddia edilmektedir. Ayrıca çalışma, Karşılaştırmalı Tarihsel Analiz içinde Mill ve Skocpol'un ustalıkla işlediği uzlaşma usulünü takip ederek vaka değerlendirmelerinde ve genel sonuç kısmında ulus-altı aktörlerin karşılaştırmasını ve kavramsallaştırmasını –“dönüştürücü ve etkin güç”-sunacaktır.

Çalışmanın sınırlılıkları ise beş başlık altında ele alınabilir: **i)** mekân-zaman, **ii)** toplumsal gruplar, **iii)** kaynak, **iv)** yöntem ve **v)** dil. **Öncelikle** bu çalışmada siyasal dönüşümlerin yalnızca sistemik değişimlerle değil, aynı zamanda toplumsal aktörler bağlamında tarihselliğin süreklilik ve kopuş unsurlarıyla açıklanabileceği varsayılmıştır. Ancak bu varsayımın doğrulanabilmesi veya çürütülebilmesi için belirli bir mekân ve zaman çerçevesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışma Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinden Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya ile sınırlı tutulmuş ve 1945-2004 arasındaki komünist ve post-komünist dönemlere odaklanmıştır. Savaş sonrasında ve Soğuk Savaş sonunda benzer barışçıl geçiş süreçlerinden geçen Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'nın dışında komünizmin hâkim olduğu yakın veya uzak coğrafyalarda farklı durumlar yaşanmıştır. Örneğin Çin, Vietnam, Laos ve Küba gibi ülkelerde “kademeli ve komünist parti öncülüğünde bir dizi dönüşüm süreci” görülmüş (Grzymala-Busse & Luong, 2015, s. 587); SSCB'nin dağılması komünist partinin başlattığı liberalleşme sürecinin doğal bir sonucu olmuş, ancak Sovyet sisteminin çöküşü özellikle Kafkasya'da sınır sorunlarını ve etnik çatışmaları körüklemiştir. Güney Slavlarını tek bir çatı altında

toplayan Yugoslavya'nın çökmesi kanlı bir iç savaşa ve insanlık trajedisine dönüşmüştür. Arnavutluk ve Bulgaristan'daki geçiş süreci, Sovyetler Birliği'ndeki sürece benzer bir şekilde büyük ölçüde barışçıl olsa da rejimin çöküşünden hemen önce Bulgaristan'da Türklere karşı yapılan asimilasyon politikaları yüz binlerce insanın yer değiştirmesine neden olmuştur. Romanya'da ise komünist rejim halk isyanı ve askerî yargılama sonrasında komünist liderin idam edilmesiyle sona ermiştir. “Kademeli geçiş” ve “şiddetli çöküş” örneklerinin dışında Kuzey Kore'de varlığını savaş sonrasında beri sürdüren komünizm, “dogmatik süreklilik” içerisinde distopik bir hanedanlığa dönüşmüş ve bugüne kadar gelebilmiştir. Dolayısıyla Mill'in uzlaşma ve farklılık usulleri kombine edilerek dünyanın diğer coğrafyalarında yaşanan farklı geçiş süreçlerine bir başka çalışmada uygulanabilir. **İkinci olarak** çalışma, bazı toplumsal grupları çalışma kapsamının dışında bırakmıştır. Genel olarak siyasî elitler, bürokrasi, askerî personel ve iç-parti yönetimi (nomenklatura) müesses nizamın koruyucusu pozisyonunda olduğu; küçük burjuvazi (petite bourgeoisie), toprak sahipleri ve köylüler tarihsel kritik eşiklerde siyasî değişimi gerçekleştirebilecek yeterli toplumsal sermayeye sahip olmadığı; Yahudiler ise Alman işgali ve savaş sonrası yeniden canlanan anti-Semitik dalganın etkisiyle Merkez-Doğu Avrupa'da nüfus ve nüfuzlarını zamanla kaybettiği için bu ulusal ve ulus-altı gruplar çalışmaya dahil edilmemiştir. Aslında araştırma sorusuna göre tüm bu sosyal gruplar birbirlerini içerebilir, kesebilir veya dışlayabilir. Fakat konuyu sınırlandırmak ve en tutarlı bilginin ortaya çıkarılması adına seçim, teorik ve metodolojik çerçevede izah edildiği üzere aydınlar, işçiler ve din adamlarından (ruhban) yana yapılmıştır. Merkez-Doğu Avrupa, 19. yüzyıl sonundan İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar (Napolyonik ve iki savaş arası dönem haricinde) komşu imparatorluklar tarafından paylaşılmıştır. Bu süreye Sovyet güdümünde geçen yaklaşık yarım asırlık dönem de eklenebilir. Bu zaman zarfında aydınlar, işçiler ve din adamları ulusal ve kültürel kimliğin korunmasında toplumun öncüsü olmuşlardır. Siyasî dönüşümlerde tarihî bir role sahip olmalarına rağmen bu gruplar homojen bir yapıya sahip değildirler. **Üçüncü olarak** verili mekân ve zaman diliminde karşılaştırmalı-tarihsel bir analiz gerçekleştirmek denetimsiz bir uygulamayla birçok hataya ve yanlış anlaşılmaya neden olabileceğinden vakaların seçimine bağlı olarak kaynakların ve verilerin niteliği de önem arz etmektedir (Yalansız, 2015, s. 120). Bu hususta tarihsel veriye ulaşırken karşımıza çıkabilecek sorunlar ve sınırlılıklar dört maddede toplanabilir: i) Belgeler ve diğer kanıtlar kaybolmuş ya da hasar görmüş olabilir. ii) Mevcut kanıtlar, daha önemli figürlere yönelik taraflı bir örnekleme temsil edebilir. iii) Yazılı kayıtlar...taraflı olabilir. iii) Geçmiş olaylarda yer almış bireylerin duygularını yeniden inşa etmek imkânsız olmasa da zor olabilir (Schutt, 2012, s. 389). **Dördüncü olarak** sınırlılıklardan bir diğeri çalışmada Mill'in uzlaşma usulüne uygun bir tercihin yapılmasıdır. Skocpol'un uyguladığı şekliyle uzlaşma ve farklılık usullerinin bir kombinasyonunun burada kullanılamamasının en önemli nedenleri her iki usule uygun vaka seçimlerinin tezin zaman sınırını aşacağı ve birbirini takip eden iki dönemin karşılaştırılması yapılacağı

için uzlaşma usulünün bu tez çalışması için amaca ulaşmakta yeterli olacaktır. Fakat bu usulde karşılaştırmalar yapılırken kaynakların seçimine ve kullanımına dikkat edilmeli ve “teorinin uygulanabilirliğini ve doğruluğunu göstermeye yönelik örtük veya açık arzunun” önüne geçilmelidir. Zira aksi kanıtlar varsayımın yanlışlanması için de bir gösterge olabilir (Thies, 2021, s. 362). **Son ve beşinci olarak** öne çıkan sınırlılıklardan biri de dil bariyeridir. Çalışma kapsamında araştırılan sorunun orijinal kaynakları Leh, Çek, Slovak ve Macar dillerindedir. (Hatta bölgeye komşu ve bu ülkelerle ilişkili olarak Rusça ve Almanca kaynaklar da bunlara dahil edilebilir.) Bu dillerin tamamına akademik düzeyde vakıf olmak, tezin araştırma süresi ve takvimini aşacak kadar uzun zaman gerektirecektir. Bu sebeple konuyla ilgili yeterince İngilizce kaynak bulunması (Yalansız, 2015, s. 120); yerel dillere erişimi olan akademisyenlerin İngilizce çalışmalarından ve onlarla yapılacak mülakatlardan istifade edilmesi; orijinal kaynakların resmî çevirilerine ulaşılması ve son olarak ana dilde bulunan bir materyal varsa bunların dijital çeviri araçlarıyla okunur hale getirilmesi dil bariyerinin aşılmasına yönelik önemli girişimler olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ TARİHSELLEŞTİRMEK

2.1. Tarihsel Sosyolojik Temeller

Uluslararası İlişkiler (Uİ) Kuramının¹² geçirdiği evrimsel aşamalar, ‘disiplini disipline eden’ “büyük tartışmalar” ve “Vestfalyan devlet” mitosları (Teschke, 2003; Lake, 2013; Balzacq & Baele, 2014) ile literatürde sıklıkla kullanılan bir çıpa veya başlangıç noktası işlevi gördüğü aşikârdır. Disiplinin kimlik kazanımı ve ‘tutarlı’ bir anlatıyla belirli normatif ve kuramsal bir çerçeve içinde faaliyet alanı oluşturulması büyük tartışmaların tamamına özgü özellikler olarak ön plana çıkar. Her bir kuramın kendi var oluş amacını (raison d’être) bilimsel gerçekliğin ve yöntemin en makul yolu olarak sunması açısından bu özellikler ve tartışmalar etrafında meydana gelen kutuplaşmalar, belli yönleriyle anlaşılabilir. Fakat burada Uİ kuramının gelişim safhalarının tamamını, bir başka deyişle Uİ kuramı tarihyazımını¹³ sunmak veya “büyük tartışmalar”ın uzlaşmadığı ontolojik ve epistemolojik açmazları tekraren tartışmaktan ziyade özellikle 1980’lerden itibaren¹⁴ Uİ kuramının araştırma gündemine girmeye başlayan eleştirel ve post-pozitivist kuramların pozitivistliğe yönelik ataklarıyla ortaya çıkan, Uİ kuramının “tarih ve toplum dışı” yönünü eleştiren ve Uİ kuramı içindeki tartışmaları yeniden hareketlendiren yeni bir araştırma gündemi ve “açık bir toplum” (Lawson, 2007) olarak Tarihsel Sosyoloji tartışılacaktır.

Tarih ve Sosyoloji’nin yakınlaştığı “belirsiz bir alanda” (Delanty & Isin, 2003, s. 1) gelişen veya buradan doğan bir alt disiplin, “-izm olmayan” (Lawson, 2018) bir yaklaşım ya da “ustalık” (Özdalga, 2011, s. 32) olarak Tarihsel Sosyoloji¹⁵ esasında ne tarihsel çalışmalara daha fazla bir toplumsal bağlam ne de sosyolojik çalışmalara bir tarihsel arka plan kazandırmaktan doğmuştur (Abrams, 1994, s. xi). Sosyologların şimdiki zamanın bir gereklilik olduğu yanılsamasına kapılması ve tarihçilerin de teorik araçlarla desteklenmemeleri halinde kendi ampirik sınırları içinde sıkışıp kalma ihtimali (Calhoun, 2003, s. 383) Tarihsel Sosyoloji’nin kuram ve pratiği bütün olarak ele almasını sağlamıştır. Abrams’a göre bazı açılardan iki disiplin de özünde “aynı şeyi yapmaya çalıştığını ve bunu yapmak için aynı açıklama mantığını kullandığını” iddia etmiştir (Abrams, 1994, s. xi; Skocpol, 2009, s. 1). Hatta sosyolojik açıklamanın zorunlu olarak tarihsel olduğunu da eklemiştir (Abrams, 1994, s. 2). Benzer bir ifadeyi nispeten erken bir dönemde “adına yakışır tüm Sosyoloji, Tarihsel Sosyoloji’dir” diyen Mills’ten

¹² Bilimsel disiplinlerin baş harfleri büyük harfle yazılmıştır.

¹³ Bunun için Knutsen’in “*Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*” kitabına bakılabilir (Knutsen, 2006).

¹⁴ Paradigmalar Arası ve Pozitivist v. Post-pozitivist Tartışmalar (üçüncü ve dördüncü tartışmalar) (Yalvaç, 2017, ss. 47-49).

¹⁵ Skocpol, Tarihsel Sosyoloji’nin tözünü tanımlarken verili bir şekilde kabullenilmiş epistemoloji ve metodolojilerden çok araştırma sorusu ve bakış açılarının özgünlüğünün üslupta çeşitliliği sağlayacağını ve bunun da özgürleşmeyi getireceğini iddia eder (Skocpol, 2009, s. 405). Böylece Tarihsel Sosyoloji’nin açıkça kuralları, araştırma gündemi ve yöntemi belirlenmiş kuramsal ve metodolojik bir yönelimi olmayıp Tarihsel Sosyoloji araştırma sorununa göre eklektik bir yapıya bürünebilmektedir.

gelmiştir (Mills, 2000, s. 146). Mann ise Tarih ve Sosyoloji arasındaki bu ilişkiyi “karşılıklı bir disipline etme süreci” olarak tanımlar (Østergård, 2011, s. 465). Fischer’a göre ise her iki disiplin de olay örgüsü ve teori kullanırlar (Fischer, 1995, s. 20). Dolayısıyla hem Tarih hem de Sosyoloji, Tarihsel Sosyoloji’ye ihtiyaç duyar (Calhoun, 2003, s. 385). Teoriden yoksun bir Tarih’in ve tarihsel verilerle desteklenmemiş bir Sosyoloji’nin açıklama gücü büyük oranda eksik kalacaktır (Mills, 2007, ss. 238-239). Kısaca, Tarihsel Sosyoloji, Özdalga’ya göre “Tarih ile Sosyoloji arasında ortak bir girişimi temsil eder” ve “belirli bir kuram ya da kuramsal kavramlar seti değil, daha ziyade toplumların incelenmesinde hem metodoloji ile ilgili meseleler hem de problemlerin seçimi hakkında genel bir yaklaşımla ilgilidir.” (Özdalga, 2011, s. 9). Bugün bu ifadelere —yani Tarih ve Sosyoloji’nin aynı bilimsel yönelime ve gündeme sahip olduğu iddiasına— şüpheyle yaklaşan çalışmalar¹⁶ (Goldthorpe, 1991; Lundborg, 2016) olmasına rağmen Tarihsel Sosyoloji, sosyal bilimlerin merkezinde yer alan çözülememiş krizlere doğrudan temas ederek kuramsal olanın ampirik olanla, failin yapıyla ve parçanın bütünle olan “ilişkisini” sürekli yeniden üreten mekanizmaların (Yalvaç, 2010) geliştirilmesiyle verimli bir tartışma ortamı sunmuştur. Tarih ve Sosyoloji arasındaki ilişki ya da “haberdarlık”¹⁷ (Abrams, 1994, s. xi) 1980’lerden itibaren siyaset bilimcilerin ve uluslararası ilişkilercilerin (Skocpol, 1985; Hobson, 1998a, 1998b; Mahoney, 2006; Lapointe & Dufour, 2012) de tartışmalara dâhil olması ve çözümlemelerinde “uluslararası tarihsel sosyolojik” bir yaklaşım benimsemesiyle farklı bir boyut ve canlılık kazanmıştır.

1959 yılında yazdığı “*Sosyolojik Tahayyül*” isimli kitabıyla Tarihsel Sosyoloji’ye dair önemli çıkarımlarda bulunan Wright Mills, bugüne değin literatüre yansıyan ikircikli meseleleri anlamlandırmaya çalışmıştır. Birçok kişiyi (muhtemelen sosyologları), birey-toplum, bireyin kendisi ve dışarıdaki dünya arasındaki karşılıklı etkileşimleri sezebilecek ve karşılaştığı güçlükleri özündeki yapısal değişimleri kavrayacak düşünsel yeteneğe [sosyolojik tahayyül yeteneğine] sahip olmamakla eleştirir (Mills, 2007, s. 12). Ona göre sosyolojik tahayyül yeteneği, “kendi benliğimizdeki, kendi içsel yapımızdaki olguları toplumsal gerçeklikler açısından ve çok daha doğru bir şekilde değerlendirebilmemize yarayan belirli bir anlayış ve değerlendirme biçimidir.” (Mills, 2007, s. 32). Sosyolojik tahayyül, Shaw’ın iddia ettiği gibi özünde tarihseldir (Bhambra, 2010, s. 7); ampirik ve teorik temeli ne kadar iyi olursa olsun çalışmalar, gerçek sorunlara dayanmadığı bir düzlemde var olamaz (Özdalga, 2011, ss. 32-33). Sosyolojik tahayyül ile Mills, dönemin Sosyoloji anlayışının, esasında bugün de oldukça etkili olan pozitivist ve dönemi itibarıyla Parsoncu geleneğin (Holton, 2003, s. 28), sahip olduğu “bilimcilik” yönünü eleştirir. Bu bilimcilik anlayışı, toplumsal gerçekliğin ilintisiz bazı parçalarını yansıtan gerçek bilim olarak sayılan yaklaşımların bütünü olarak görülebilir. Ayrıca belirli prosedürel süreçlerin işletildiği ve genel geçer çıkarımlara ulaşmaya çalışan “*grand theory*”lerin bir

¹⁶ Tarih ve sosyoloji arasında bir ayrım olduğunu ve bu ayrımın da sosyologların genelleme, tarihçilerin tikel olana odaklanmasına bağlı olduğunu; sosyologların günümüzde, tarihçilerin geçmişte çalıştığını söyler (Levy, 1997, s. 22).

¹⁷ Østergård, bunu “karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji ve sosyolojik olarak bilgilendirilmiş tarih” olarak adlandırır (Østergård, 2011, s. 466).

“ethos”tan yoksun olduğu vurgulanır. Zira Mills’e göre bilim, “teknisyenlerin işlettiğı ve ekonomik ve askeri çevrelerce denetlenen makineleşmiş bir bilim görünümüne indirgenmiştir.” (Mills, 2007, ss. 34-35; Özdalga, 2011, s. 68). Benzer bir eleştiriyi Mennell, sosyal bilimlerin “fizik kıskançlığı” ve “beyaz laboratuvar önlüğü sendromundan” kurtarılması gerektiğı yönünde yapar (Mennell, 2017, s. 4). Buradan hareketle Mills, Sosyoloji —ve tüm sosyal bilimler için geçerli olabilecek üç temel eğilimi saptar. Kısaca bunlar tarihselci, sistemik ve ampirik araştırma olarak özetlenebilir. Tarihselci araştırma, insan ve toplum hayatının tamamının değerlendirilmeye çalışıldığı sistematik araştırmaları kapsar. Sistemik araştırma, insan ve toplum “doğasına” yönelik *grand theory* geliştirme ve genel geçer kavramlara ulaşma gayreti içindedir. Ampirik çalışmalarsa özellikle Amerikan Sosyoloji’inde geçerli olan çağdaş olgu ve sorunlara odaklanan çalışmalardan oluşur (Mills, 2007, ss. 44-45). Mills’in Sosyoloji çalışmalarını araştırma sorusu ve metodolojisinden hareketle yaptığı bu tasnif yöntemi, günümüzde Tarihsel Sosyoloji için yapılan tasniflerin birçoğı ile benzer bir kategorizasyonu içerir. Fakat yine de Mills’in saydığı bu eğilimlerin tamamı —yani tarihselci, sistemik ve ampirik— belirli oranlarda tarihsel sosyolojik çalışmalarda aynı anda bulunabilen eğilimlerdir.

Tarihsel Sosyoloji’nin başlangıç ve referans noktası genellikle sosyal bilimlerin doğmaya başladığı 19. yüzyıl yazarlarından olan —ve etkileri Tarihsel Sosyoloji içerisindeki tartışmalarda bugün dahi devam eden Weber ve Marx olarak gösterilir.¹⁸ Yine bu yazarlar kadar etkileri olan Tocqueville, Spencer, Durkheim, Elias, Simmel gibi birçok kurucu figür sıralanabilir. Fakat tartışmaların var oluşsal veya ideolojik boyutu Weber ve Marx’ın “paltosundan” çıkmış kuramlar ve çalışmalar etrafında sürdürölmektedir. Her ne kadar Tarihsel Sosyoloji’nin kurucu figürleri olarak birçok isim sıralansa da bunların ortaya koyduğı çalışmalar “disiplinler-öncesidir” yani “ne sadece tarihsel ne de sadece sosyolojiktir” (Delanty & Isin, 2003, s. 1). Bunun haricinde yine 19. yüzyılda iktisatçılar arasında başlayan yöntem tartışması bir başka ayrım noktasını oluşturmuştur (Maclachlan, 2016). *Methodenstreit* olarak adlandırılan bu yöntem tartışmasının öncüleri Calhoun’a göre “tikelleştirici ve genelleştirici bilimler arasında yanıltıcı bir dikotomi yaymışlardır” (Calhoun, 2003, s. 385; Kalberg, 2017, ss. 23-24) ve tikel-genel arasındaki gerilim farklı formatlarda sürdürölmüştür. Tartışmalar yirminci yüzyıla kadar taşınmış ve “bilimsel” ve “yorumlayıcı” yaklaşımlar arasındaki mücadele devam etmiştir (Delanty & Isin, 2003, s. 2). Örneğın Delanty ve Işın’a göre Tarihsel Sosyoloji içindeki temel ayrım açıklayıcı ve teori test eden yaklaşımlar ve yorumlayıcı yaklaşımlar arasındadır (Delanty & Isin, 2003, s. 6). Yine Calhoun’a göre Tarihsel Sosyoloji, hem Tarih hem de Sosyoloji arasında yer aldığı gibi aynı zamanda “idiyografik” ve “nomotetik” arasında durmaktadır (Calhoun, 2003, s. 386). Kurucular arasında başlayan bu metodolojik ve kuramsal dikotomi birbirinden çoğı zaman ayrı tutulmamıştır. Fakat aralarındaki kutuplaşma ve farklılıklara rağmen “uç noktalar arasındaki ortak yol çok geniştir”

¹⁸ Bu çalışmada daha çok Weber’in görüşlerine yer verilecektir.

(Calhoun, 2003, s. 385) ve Tarihsel Sosyoloji, “geniş ve çok disiplinli bir alan bağlamında yer alan disiplinler sonrası bir aşamanın” bir çıktısı olarak görülür (Delanty & Isin, 2003, s. 5).

Çağdaş Tarihsel Sosyolojik çalışmalar üzerinde önemli bir etkiye —hatta bu etki “neo-Weberci dalga” (Smith, 1991) veya “Weber Rönesansı” (Kalberg, 2017, s. 46) olarak daha sonra isimlendirilecektir— sahip olan Alman sosyolog Max Weber, eserlerinde başta ‘modernitenin oluşumu’ ve ‘Batı’nın tarihsel ayırt edici özelliği’ olmak üzere birçok meseleyi anlamaya (Verstehen) çalışmış, ideal-tiplerle kavramsallaştırdığı detaylı tarihsel incelemeleri çoklu-nedensellik perspektifiyle ampirik veriler (Kalberg, 2017, s. 41) kullanarak ortaya koymuştur (Delanty & Isin, 2003, s. 9). Çoklu-nedensellik, tek bir nedene bağlanmama ve nedensel güçler arasında önceliğe veya üstünlüğe sahip bir gücün (primus inter pares) olduğu düşüncesinin reddedilmesidir. Weber’in “yasalar, dinler, hükümler, statü grupları, tarihsel olaylar, teknolojik yenilikler, coğrafya, iktidar, çatışma ve rekabet” gibi bir dizi tematik çalışmasında genel bir nedensel öncelik gösterilmemiştir (Kalberg, 2017, s. 36). Weber’in bu çoklu-nedensellik düşüncesi aslında sosyal taşıyıcılar düşüncesiyle yakından alakalıdır. Buna göre eylemlerin etkili ve sosyolojik açıdan bir anlam taşıması için güçlü, birbirine bağlı ve tutarlı bir taşıyıcının oluşması gerekir (Kalberg, 2017, s. 117). İki tür sosyal taşıyıcı mevcuttur. Bunlardan ilki statü grupları, sınıflar ve örgütlenmeleri içerir ve en önemli sosyal taşıyıcı işlevini yerine getirir. Bunlar, “belli bir eylem için aynı anda hem apaçık kısıtlamalar hem de fırsatlar oluşturduğu için ve birbirinden farklı, kesin olarak ifade edilebilen ve düzenli eylem yönelimlerinin belirginleşmesine dair olasılıkları ortaya çıkardığı için kendi başlarına bir itici güçtürler ve tarihsel bir olayı ya da gelişmeyi nedensel olarak etkileme potansiyeline sahiptirler.” İkinci sosyal taşıyıcı türünde ise gönüllü örgütlenmeler, girişimler, devletler, mezhepler, kiliseler ve siyasi partiler gösterilmektedir. Bunlar daha çok dışsal bir yapıya veya biçime atıfta bulunur. “Bu yapı kesin olarak ifade edilebilen ve kalıplaşmış bir eylemi ortaya çıkaramadığı için bunun içerisinde geniş kapsamlı bir çeşitliliğe sahip eylem yönelimleri yer alabilir. Bu yüzden eylemin bu ikinci türdeki taşıyıcısı kendi başına bir itici güç olarak işlev görmez.” (Kalberg, 2017, s. 119).

Weber birçok tarihsel sosyolog gibi makro düzeyde analizler yapmış olsa da çalışmalarında bireysel eylem ve sosyal yapılar arasındaki ilişkiyi veya bağlantıyı ön plana çıkarmıştır (Kalberg, 2017, ss. 56-59). Sosyal yapının ortaya çıkışı eylemin kolektifliğine ve sosyal yönelimli olmasına bağlı olması, aynı zamanda tarihselliğe de bağlılığı gerektirmiştir. Zira sosyal yapılar, bir insan ömründen çok daha uzun bir sürede meydana gelir ve varlıkları bireylerin varlıkları sona erdikten sonra da devam eder. Bu sebeple aslında Weber’in tarihçi ve sosyolog kimlikleri birbiriyle çatışan değil birbiriyle ilişkili ve birbirini tamamlayan kimliklerdir. Hem Sosyoloji hem de Tarih için bilginin nesnesi, “eylemin öznel anlamıdır.” (Roth & Weber, 1976, s. 307). Weber’in başta *Ekonomi ve Toplum* adlı çalışması olmak üzere tüm eserlerini yeniden gözden geçirerek Tarihsel Sosyoloji’yi neo-Weberci bir yaklaşımla yeniden yapılandırma girişiminde bulunan Kalberg’in ifade ettiği gibi Weber’in sosyolojisinin temel dayanak noktasını “kişilerin dünyaya karşı bilinçli bir duruş sergileme ve ona anlam katma kabiliyet ve iradesine sahip kültürel varlıklar” varsayımı oluşturur (Kalberg, 2017, s. 58). Holton’a göre Weber’in kendine

özgü üslubu üç maddede özetlenebilir. İlk olarak “toplumsal değişimin analizi için daha analitik ve ampirik...daha az varsayımsal ve felsefi bir yaklaşım” benimsemiştir. İkinci olarak dönemin evrimci sosyoloji yaklaşımlarına muhalefet olarak “genel bir Tarih Felsefesi veya teorisi üretme girişimlerine karşı koymuştur.” Son olaraksa materyalist-idealist tarih anlatılarını aşmak için çok-nedenli bir yaklaşım geliştirmiştir (Holton, 2003, ss. 27-28).

Pozitivist bilim anlayışının, her ne kadar ondan etkilenmiş olsa da (Gerth & Mills, 2021) erken dönem eleştirmenlerinden biri sayılabilecek olan Weber’in gerçekliğe, bilgiye, yöneme ve tarihyazımına yönelik düşünceleri farklılık göstermiştir. Ona göre gerçeklik kendinden menkul olmayıp zorunlu olarak *a priori* “uzay, zaman ve nedensellik gibi kategoriler aracılığıyla” kavranırlar. Bu düşüncesine paralel olarak Ranke’nin “nasıl idiye öyle” (*wie es eigentlich gewesen ist*) anlayışını da yanlış yönlendirilmiş bir tarih olarak görmüştür. Weber’in kavramsal soyutlamalar için geliştirdiği araçlar olan ideal-tipler sosyal yapılar, kurumlar ve bireyler arasındaki ilişkilerin “saf ifadesi” olmuştur. İdeal-tipler gerçekliğin yegâne temsili olarak değil karmaşık olay ve olguların çözümlenmesi için kullanılabilecek kavramsal bir standart olarak inşa edilmiştir. Weber’in kavramsallaştırması, onun zaman zaman tikellikten genelliğe doğru bir geçiş yaşadığına dair eleştirilmesine neden olsa da Holton’a göre Weber’in kavramsal çerçevesi, tarihi aşmak yerine ona hizmet etmektedir. Yani ideal-tipler, bu hususta evrenselliğin değil “kısmîliğin” birer sembolleridir. Weber’in bilgiye yönelik bu kısmî ve değerden arı olmama hâli, çağdaş post-modern akımların aksine bilginin nesnel olabileceği düşüncesiyle çelişmemektedir. Buna göre “paralel bilimsel bilgiler, gözlemcinin bakış açısına bağlı olarak bir arada var olabilir.” Weber’in epistemolojik anlayışına göre tarih ve toplumla ilgili yasa veya yasa-benzeri çıkarımlarda bulunmak imkansızdır. Zira tarihsel meseleler, yasalarla değil irade ile çözülür. Ayrıca yine Weber’e göre “tarihin içsel olarak bir anlamı ya da amacı da yoktur.” Bu duruş, evrensel akla (Hegel) ya da teleolojik bir yaklaşıma (Marx & Engels)¹⁹ muhalefeti de ortaya koyar. Tarihe —idealist ya da materyalist olsun— tek bir gözlükle bakmaya çalışmak, gerçekliği tek bir yönden anlamaya çalışmak olacağından makbul ve makul değildir (Holton, 2003, ss. 29-31; Kalberg, 2017, s. 21). Weber’in sosyolojisini ya da tarihsel sosyolojisini idealist-materyalist ya da eylem-yapı gibi “birbirini dışlayan kategorilere zorlama girişi” yanlıştır. Kalberg’e göre “Weber ilkesel olarak ya/ya da alternatifini” reddeder (Kalberg, 2017, ss. 37-38). Onun analizlerinde ele alınan sorunların meydana gelmesindeki farklı unsurların karşılıklı etkileşimi açık bir şekilde irdelenmiştir. Bunu yaparken de her zaman ve her yerde geçerli bir genel nedensellik teorisi ortaya koymamıştır. Zira ideal-tip inşası, genel

¹⁹ Weber, tek nedene dayalı yaklaşımları benimsemediği için çok değerli araştırmalar sunan Marksist düşüncüyü takdir etse de “alt-yapı / üst-yapı aksiyomuna genel ve bilimsel bir yasa statüsü atfedilmesini eleştirmiştir.” (Kalberg, 2017, s. 111). Weber’in Marksist iktisat anlayışına yönelik düşünceleri “*Ekonomi ve Toplum*”da şu sözleriyle de aktarılmaktadır: “Varlığı bir şekilde ekonomik olarak belirlenmemiş gruplar neredeyse hiç yok gibidir. Ancak bu ekonomik etkinin derecesi çok çeşitlidir ve her şeyden önce sosyal eylemin ekonomik olarak belirlenmesi -tarihsel maddeciliğin varsayımlarının aksine muğlaktır. Sosyal yapıların ve ekonominin işlevsel olarak ilişkili olduğu iddiası bile önyargılı bir görüştür. Bu görüş, muğlak olmayan bir karşılıklı bağımlılığın olduğu varsayılsa bile tarihsel bir genelleme olarak ispatlanamaz.” (Kalberg, 2017, s. 116). Tarihsel Materyalizm ile ilgili görüşleri için ayrıca bkz: (Weber, 2012, s. 57; Gerth & Mills, 2021).

geçer bir kural ya da kanun yerine kendi iç mantığı olan yapısal biçimleri ve karakteristik temaları vurgular (Holton, 2003, ss. 32-33) ve bunu yaparken de tümdengelim bir modele karşı karşılaştırmalı yöntemi kullanır.

Netice itibarıyla Tarihsel Sosyoloji, hangi gelenekten besleniyorsa beslensin eklektik yapısıyla birçok farklı çalışma alanında farklı araştırma gündemleriyle karşımıza çıkmıştır. Başta sıralanan Weber, Marx, Tocqueville, Durkheim gibi kurucu figürlerin Avrupa'daki sınaî ve demokratik devrimlerin nedenleriyle ilgili sordukları sorulara aldıkları yanıtlar “semeresini” vermeye başladığında aslında Tarihsel Sosyoloji'nin ana gündemlerini ilk kez tespit etmişlerdir (Skocpol, 2009, s. 396). Özellikle 1980'lerden bu yana tarihsel sosyolojik çalışmaların sayısında artış yaşanmış²⁰, farklı analiz yöntemleriyle birçok sorunsal için ufuk açıcı cevap önerileri ortaya konmuştur. Bu tematik çalışma alanları veya gündemleri arasında ön plana çıkan milliyetçilik, modernitenin oluşumu, kapitalizm, siyasal rejimler, bürokrasi, devrimler, devlet oluşumu ve dönüşümü gibi başlıklar sıralanabilir.

İlerleme ve Aydınlanma düşüncelerinin damgasını vurduğu on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa-merkezciliğin ve oryantalizmin etkin olduğu bir milliyetçi tarihyazımı ortaya çıkmıştır. Fakat bugün milliyetçilik çalışmalarında ulus ve devlet inşasını da kapsayan pek çok kuramsal çalışma milliyetçiliğin tekdüze bir özelliğe sahip olmadığını kanıtlamıştır (Özkırımlı, 2009). Sosyal Tarihçilik kapsamında —bilhassa Annales Ekolü ve Braudel'in— modern devletin ve kapitalizmin ortaya çıkışı üzerine yapılan uzun dönemli (longue durée) çalışmalar, feodalizmden kapitalizme geçişi yapısal değişkenler üzerinden incelemiştir (Delanty & Isin, 2003, s. 1). Modernitenin ortaya çıkışı ile ilintili olarak kapitalizmin gelişim süreçleri ve aktörleri de Tarihsel Sosyoloji'nin en önemli çalışma alanlarından birisi olmuştur. Özellikle Tarihsel Materyalizm ve Marksist ekolün bu alanda ortaya koyduğu pek çok çalışma olmuştur (Kalberg, 2017, ss. 43-44). Thompson'ın İngiltere'de işçi sınıfının oluşumu ve sanayileşmeye ve Polanyi'nin kapitalist piyasa toplumunun dönüşümüne (K. Polanyi, 2010) dair eserleri bu kapsamda düşünülebilir (Skocpol, 2009, s. 9). Wallerstein'ın dünya-sistemleri kuramı ve bunu takip edenlerce verimli bir çalışma alanı oluşturulmuştur. Yine Weber, siyasal rejimler ve bürokrasiye dair literatürdeki başlangıç eserlerini vermiş, üç iktidar tipolojisi ve bürokratik sınıfın nasıl ayrı [ulus-altı] bir güç odağına dönüştüğünü eserlerinde irdelemiştir. Bunun yanında otoriterlik-demokrasi ve toplumsal devrimler yazınına yön veren Moore ve Skocpol, Mill'in uzlaşma ve farklılık usullerini kullanarak karşılaştırmalı bir şekilde toplumsal devrimlerin nedenleri ve sonuçları üzerine incelemelerde bulunmuşlardır. Bunun yanında, gerisinde çok geniş bir külliyat bırakan Tilly, Avrupa devrimlerindeki değişik grup çatışması biçimlerini, devlet oluşumunu ve kapitalist gelişmeyi eserlerinde işler ve bunlar arasındaki gerilimleri tespit eder (Skocpol, 2009, ss. 9-10)

²⁰ Tarihsel Sosyoloji Dergisi'nin kuruluşu bu yıllarda (1988) gerçekleşmiş ve Amerikan sosyolojisinde Tarihsel Sosyoloji'ye ilgi de bu yıllarda artmaya başlamıştır (Schwartz, 1987).

2.2. Uluslararası Tarihsel Sosyoloji ve “Dalgalar” Metaforu

“Geleneksel” kuramların ortaya çıktığı iki savaş arası dönemde sahip oldukları tarihselliklerin zamanla terk edilmesi (Lawson, 2018, s. 75) ve savaş-sonrası dönemin Davranışsal ve İşlevselci akımının da etkisi ile evrenselci, mekân ve zamandan münezze bir Uİ kuramı meydana gelmiştir. Bu yönüyle Tarihsel Sosyoloji’nin Uluslararası İlişkiler çalışmaları için kullanılmaya başlanması, Uİ kuramının tarihselleştirilmesi ve toplumsallaştırılması açısından önem taşır. Özellikle 1990’lardan bu yana Uİ yazını içinde Tarihsel Sosyoloji’nin nasıl konumlandırılacağı, adlandırılacağı ve “uluslararasılaştırılacağı veya küreselleştirileceği” üzerine birçok tartışma ortaya konmuştur (Adams vd., 2005; Mahoney, 2006; Lawson, 2007; De Carvalho vd., 2011; Hobson, 2012; Go & Lawson, 2017). Bu tartışmalara istinaden burada Uluslararası Tarihsel Sosyoloji (UTS)²¹ genel kapsayıcı bir tabir olarak tercih edilmiştir (Yalvaç, 2014, 2018b). UTS, post-pozitivist yaklaşımların arttığı bir dönemde diğer kuramsal yaklaşımlarla etkileşime girmiş, kurucu köklerinden gelen varsayımları güncellemiş ve farklı dünya görüşlerine sahip birçok çalışma ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmalar bugün genellikle neo-Weberyan, neo-Marksist ve eleştirel yaklaşımlar olmak üzere üç temel kuramsal eğilim²² etrafında irdelenmektedir (Tablo: 3).²³ Lawson’a göre UTS, “bir açık toplum, bir araştırma programı ve bir meslek” olarak kabul edilir. UTS’nin bu geniş ve kapsayıcı yönü başka bir deyişle “büyük fikirler ile ampirik çalışmalar arasındaki dengesi” UTS’nin aynı zamanda bir zafiyete dönüşebileceğinden UTS’nin Uİ kuramı içerisindeki yerini ve sınırlarını daha iyi anlamak gerekir (Lawson, 2007, ss. 1-4).

Kuramsal eğilimler, tarihsel sosyolojik çalışmaların sayısının arttığı ve belirli kavramlar etrafında (devlet, egemenlik, modernite, küreselleşme, otoriterleşme-demokratikleşme vb.) tartışmaların

²¹ Kaliber’in makalesinde özetlediği gibi bazılarına göre bu çalışmalar “Uluslararası İlişkilerde Tarihsel Sosyoloji” (Historical Sociology in IR, kısaca HSIR), ikinci dalga Tarihsel Sosyoloji veya Uluslararası Tarihsel Sosyoloji (International Historical Sociology, kısaca IHS) olarak isimlendirilmektedir (Kaliber, 2021, s. 133).

²² Bu kuramsal eğilimlere metodolojik yaklaşımlar dâhil değildir. (Uluslararası) Tarihsel Sosyoloji’nin metodolojisi ayrı bir çalışma konusu olmayı hak eden bir konudur.

²³ Kalberg, birbiriyle rekabet eden üç farklı Tarihsel Sosyoloji alanı olduğunu belirtmiştir: i) Dünya Sistemleri Kuramı (Wallerstein), ii) Yorumlayıcı Tarihsel Yaklaşım (Bendix, Tilly, Mann, Bonnell) ve iii) Nedensel Analitik Yaklaşım (Skocpol, Moore, Weir) (Kalberg, 2017, s. 25). Kalberg, bu üç yaklaşımı da fail ve yapıyı birbiriyle ilişkilendirecek açık seçik mekanizmalar sunmamakla eleştirir ve Weber’in çalışmalarını karşılaştırmalı-tarihsel sosyoloji olarak yeniden yapılandırır (Kalberg, 2017, s. 25). Yine de bu üç tip Tarihsel Sosyoloji’nin olumlu yönlerinden de bahseder: tarih bilincine sahip bir analiz düzeyi geliştirme, zaman, mekân ve bağlam konusundaki duyarlılıkların yüksek olması, kendine özgü hususiyetlere vurgu (Kalberg, 2017, s. 37). Fakat bu üç tip tarihsel sosyolojik yaklaşım —ek olarak kendi yapılandığı yeni Weberci görüş de dâhil olmak üzere, Tarihsel Sosyoloji’deki genel eğilimlerin tamamını kapsamaktan oldukça uzaktır. Skocpol de Tarihsel Sosyolojik yaklaşımları üç şekilde tespit eder: i) Tarihe genel bir model uygulayanlar, ii) Tarihi yorumlayanlar ve iii) Tarihteki nedensel düzenlilikleri çözümleyenler (Skocpol, 2009, ss. 406-421). Skocpol’un tasnif yöntemi de bir öncekine benzer şekilde yapılmış fakat burada ağırlık metodolojiye verilmiştir. Lawson da meşhur makalesinde UTS’nin temel yönelimlerini saptarken UTS’yi iki ideal tipe toplar: i) Yapısalcılar/makro analizler, ii) Yorumlayıcılar (Lawson, 2007, s. 9). Devlet teorisini inceleyen karşılaştırmalı-tarihsel sosyologların çalışmalarını vom Hau, dört grupta toplamıştır: sınıf-analitik, liberal, neo-Weberci ve kültürel (vom Hau, 2015, s. 143). Bu işaret edilen gruplar da yukarıda gösterilen tasnif yöntemine uygunluk göstermektedir.

yoğunlaştığı (bkz: “devlet tartışması”) dönemlerde zamansal bir kümelemeye —”dalga metaforları”²⁴— tabi tutulmuştur (Smith, 1991). Her bir dalga, bir uyumu, devamlılığı ve nicelik olarak artışı tarif etse de aslında “disiplini” inşa eden bir anlatının nüvelerini içinde barındırır. Bu yönüyle Uİ kuramının “büyük tartışmalar”ına bir hayli benzeyen fakat alan içerisindeki tartışmaları belli bir odak etrafında da toplayabilen “dalga” dönemlendirmesine²⁵ “gelişimin” ve tartışmaların takibi açısından yer verilecektir.

(A) Neo-Weberyanizm	(B) Neo-Marksizm	(C) Eleştirel Teoriler
(I) Yorumlayıcı/Kültüralist Çalışmalar (II) Çok-Nedenselli Analitik Çalışmalar	(I) Dünya Tarihi ve Dünya Sistemleri Çalışmaları (II) Gramşiyen/Neo-Gramşiyen Çalışmalar (III) Neo-Troçkist Çalışmalar (Eşitsiz ve Bileşik Gelişme Kuramı) (IV) Politik Marksistler	(I) Post-Kolonyalist Çalışmalar (Batı-Merkezciliğini Reddeden Çalışmalar) (II) Feminizm (III) Post-Yapısalcılık

Tablo – 3: Tarihsel Sosyoloji’deki Üç Ana Eğilim

“Tarihsel Sosyoloji Rönesansı” yaşanmadan önce Sosyal Tarihçilik’in gelişimi ve öncü bazı isimlerin yaptığı çalışmalar UTS’nin gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Bilhassa, Fransa’da yayın hayatına başlayan *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* dergisi²⁶ toplumsal tarihçilik alanında önemli bir alan açmış (Özdalga, 2011, ss. 25-26), Rankeci tarihe en ciddi muhalefeti ortaya koyarak tarihin sadece siyasal değil aynı zamanda iktisadî, coğrafi ve toplumsal boyutlarını da öne çıkarmıştır. Tarihyazımında gerçekleşen bu devrimsel gelişmenin en önemli temsilcisi olan Fernand Braudel’in²⁷ Lübeck esir kampında yazdığı II. Felipe dönemini konu alan Akdeniz dünyası ile ilgili meşhur eseridir (Braudel, 1989, 1990). Braudel’den sonra Tarih siyasal olayların sıralanmasından ibaret doğrusal bir anlatıdan ziyade —siyasal olanı da kapsayan—”konjonktürel ve yapısal koşulların etkisiyle” (Clark, 2018, s. 227) oluşan uzun erimli bir tarihyazımı anlayışını içermiştir. Bu değişim esasında zaman algılamasının

²⁴ Bu dalgalar yoğunlukla “neo-Weberci” olarak görülen çalışmalardan müteşekkildir. “Neo-Marksist” olarak görülen çalışmalarda genellikle bunlara itirazlarını dile getirmiştir. Fakat dalgalar yazarlara göre farklı dönemlendirilebilmektedir.

²⁵ Charrard, “dalgalar” kavramsallaştırmasını “bibiriryle örtüşen akademik tarzlar” için alandaki gelişmeleri ana hatlarıyla resmetmenin bir yolu olarak faydalı bulmuştur (Charrard, 2006, s. 352). Ayrıca “dalgalar” modelinin kısıtlılığına dair bir eleştiri ve Polonya’da ağırlıklı olarak Marksist ekolün etkisinde kalmış olan Tarihsel Sosyoloji’nin gelişim süreci için bkz: (Kolasa-Nowak & Bucholc, 2021)

²⁶ Annales Ekolü tarihi için ayrıca bakınız (Burke, 2014; Sönmez, 2022). İkinci Dünya Savaşı sonrası tarihsel sosyolojiye katkıda bulunanların seçici bir listesi için bakınız (Lawson, 2006, s. 406).

²⁷ Burke’e göre Braudel, Tarihsel Sosyoloji’ye ve aynı zamanda “sosyal analize zaman sosyolojisi, kapitalizm sosyolojisi ve kayıt dışı ekonomi veya maddi kültür sosyolojisi olarak tanımlanabilecek üç önemli katkı sunmuştur.” (Burke, 2003, s. 62). Ayrıca bir başka eserinde Braudel, “Tarih, bana sosyal bilimin bir boyutu olarak görünmektedir; onunla yekvücuttur. Zaman, süre ve tarih kendilerini fiili durumda tüm insan bilimlerine dayatmaktadır veya dayatmalıdır. Bu bilimlerin eğilimleri zıtlasmaya doğru değil, birleşmeye doğrudur.” diyerek iki disiplinin arasındaki ilişkiye değinmiştir (Braudel, 2020, s. 116).

değişiminden kaynaklanmıştır. Buna göre üç farklı zamandan bahsedilebilir: i) Kısa Zaman: Anî ve anlık olanın yani mikro tarihin hızlı akan zamanı, ii) Orta Zaman: Ekonomilerin, toplumsal yapıların, siyasi kurumların ve uygarlıkların daha geniş hareketlerinin yer aldığı zaman olan konjonktürel zaman ve iii) Uzun Süreli Zaman (Longue Durée): Biyolojik, coğrafi-fiziksel ve iklimsel koşullar. Zamanın kısa, orta ve uzun vadeli ayrımında “yapılar”, “zamanın uzun bir sürede aşındırdığı bu ağır gerçeklikler” olarak karşımıza çıkar (Ergut, 2007, s. 160; Clark, 2018, s. 230). Clark’a göre Braudel “olay[ları] ... tarihsel dönemlerin sırtında taşıdığı yüzey bozunumları, köpük yığınları olarak [görür]... Tarihin diğer katmanları gibi onun da kendi gerçekliği olduğunu inkâr etmez; fakat bunun aktörlere görüldüğü şekliyle bir gerçeklik olduğunu, aslında olduğu gibi bir gerçeklik olmadığını ileri sürer.” (Clark, 2018, s. 232). Böylece Braudel ve daha geniş olarak Annales Ekolü, tarihçiliğin “sosyalizasyonunu” sağlamış ve Tarihsel Sosyoloji ile önemli bir köprü kurulmuştur. Sosyal Tarih ve Tarihsel Sosyoloji arasındaki benzerlik ve farklılıkları irdeleyen Skocpol (Skocpol, 1987) çıkış noktaları ve metodolojileri farklı olmasına rağmen her iki disiplin için de mekân ve zamanı karşılaştırmalı bir şekilde birlikte değerlendiren analizler yapılmasının zorlukları aşmak noktasında faydalı olabileceğini savunmuştur. Yaşanmış tecrübelerden hareket eden tarihçiler ile yapısal dönüşümlerle ilgili teorik fikirler ortaya koyan sosyologlar arasında farklılıklar var olsa da sosyal tarihçiler ve tarihsel sosyologların bütünleştirici çabaları ve birbirlerine yakın çalışma alanları göz önünde bulundurulduğunda “birleşik tarihsel sosyal bilim vizyonunu” geliştirmek için önemli bir alan olduğu görülmektedir (Skocpol, 1987, s. 28).

A. J. Toynbee, S. N. Eisenstadt, Barrington Moore, Cyrill Edwin Black, Philip Aries, Jeffrey M. Paige, Ernest Gellner, N. Elias ve Reinhart Bendix gibi birtakım tarihçi ve sosyal bilimcinin çalışmalarını takiben (1960’lı yıllardan itibaren) Perry Anderson ve Immanuel Wallerstein öncülüğünde yeni bir tartışma başlamıştır. Bu dönemde başta uluslararası sistem olmak üzere verili kabul edilen pek çok kavram (demokrasi, otoriterlik, devrim vs.) tarihselleştirilmiş ve Wallerstein ile başlayan tartışmalar, “toplumsal değişimde uluslararası sistemin etkisinin ne olduğu sorusunu gündeme getirmiştir.” Buna göre bir önceki kuşak araştırmacıların görüşleri toplumsal değişimin sadece iç yönüne bağlı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, “uluslararası” etkilerin de analize dâhil edilmesi yönünde bir odak noktası ortaya çıkmıştır. Theda Skocpol, Charles Tilly, Michael Mann ve Anthony Giddens gibi düşünürler 1970’lerden itibaren “farklı açılardan devletler sisteminin toplumsal değişim üzerine etkisini incelemiştir.” (Yalvaç, 2018, s. 8). Bu yıllarda başlayan değişimler Skocpol’a göre kısmen Charles Tilly ve Immanuel Wallerstein’in çabalarından kaynaklanmıştır (Skocpol, 2009, s. 397). Bu dönemde yer alan yazarlar literatürde “**birinci dalga**” olarak isimlendirilmiş ve bu dalgayla beraber tarihsel sosyolojik çalışmalarda bir artış yaşanmıştır (Mahoney, 2006, s. 371). Hobson, bu dönem yazarlarını uluslararası sistemin tarihselleştirilmesi açısından önemse de gerçekçi devlet görüşünü aşamalarıyla eleştirir. Ona göre bu yazarlar neo-realist argümanları tarihselleştirerek yeniden üretmiştir —hatta bu durum “sosyolojik gerçekçilik” olarak da adlandırılmaktadır (Navari, 1991, s. 22;

Hobson, 1998a, s. 288; Yalvaç, 2013, s. 9; Gürel, 2018, s. 96). İndirgemeci bir devlet ve Uİ kuramını benimseyen birinci dalga yazarlar, açıklayıcı modeller üretmeye çalışmış; ulusal ve uluslararası düzeylerin ayrımını yeniden belirgin bir biçimde ortaya koymuşlardır. Yine, birinci dalga tarihsel sosyologlar —Hobson’un UTS’ye dair ortaya koyduğu en önemli iki kavram olan— kronofetişizm ve zaman-merkezcilik sorunlarının üstesinden gelememişlerdir (Hobson, 2002b, ss. 20-21). Smith’in tasnifini temel alıp geliştiren Adams ve arkadaşlarının²⁸ tasniflerine göre ise yazarlar daima Marx ve Weber ile diyalog halinde olmuş; “sınıf oluşumu, sanayileşme ve devrim sorunlarına odaklanan politik ekonomiye yönelik esaslı bir ilgi” duymuşlardır.²⁹ Barrington Moore, Charles Tilly ve Theda Skocpol bu dalganın en iyi temsilcileri olarak ön plana çıkar (Adams vd., 2005, s. 7; Charrad, 2006, s. 352). Bu dönem çalışmalarında eylemlilik ve mikro düzeydeki süreçler genellikle kapsam dışında bırakılmış ve makro bir perspektiften sorunlar irdelenmiştir (Mabee, 2007, s. 432).

	Smith (Smith, 1991)	Adams, vd. (Adams vd., 2005)	Mahoney (Mahoney, 2006)	Hobson (Hobson, 2002a)
I. Dalga	18.-19. yüzyıl (Tocqueville, Marx, Weber, Durkheim)	19. yüzyıl (Tocqueville, Marx, Weber, Durkheim)	19. yüzyıl (Tocqueville, Marx, Weber, Durkheim)	1970’ler (Skocpol, Tilly, Wallerstein)
II. Dalga	1970- günümüz	1970-1990	1970- günümüz	1990’lar (Hobson, Lawson, Hobden)
III. Dalga		1990- günümüz		2000’ler (Postkolonyaliz m vs.)

Tablo – 4: Tarihsel Sosyolojik Dalgalar

A) Tarihsel Sosyolojiye Komşu Çalışma Alanları³⁰	B) Aile Benzerlikleri³¹ (Kuramsal Yakınlıklar)
(I) Siyaset Sosyolojisi	(I) İngiliz Okulu

²⁸ “*Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*” isimli çalışmaları Charrad (2006, s. 351) ve Mahoney (2006, s. 371) tarafından “kışkırtıcı” olarak görülmüştür.

²⁹ Özellikle Castañeda ve Schneider’in Tilly’nin külliyyatını topladığı yedi başlık (devrimler ve toplumsal değişim, devlet oluşumu, demokrasi, kalıcı eşitsizlik, siyasal şiddet, göç, ırk ve etnisite, anlatılar ve açıklamalar) (Castañeda & Schneider, 2017), birinci dalga çalışmaların makro niteliklerini—büyük yapılar, geniş süreçler ve büyük karşılaştırmalar— (Tilly, 1984; Özdalga, 2011, s. 31) özetler niteliktedir.

³⁰ Tarih, Sosyoloji ve Karşılaştırmalı Siyaset’in alt disiplini olan (Uluslararası) Tarihsel Sosyoloji (Lawson, 2007, s. 5) ile temas halindeki çalışma alanları. Ayrıca Uİ’nin UPE ile yakınlaşması hakkında bakınız: (Hobson, 1998a, s. 297; Kaliber, 2021, s. 132).

³¹ Dunne’a benzer bir şekilde “aile benzerlikleri” (*family resemblance*) ifadesi Lawson tarafından burada neo-Klasik Realizm için kullanılmış (Lawson, 2006, s. 408) olup genişletilmiştir.

(II) Karşılaştırmalı Siyaset	(II) Sosyal İnşacılık
(III) Sosyal Tarih	(III) Yeni Kurumsalcılık
(IV) Küresel/Ulus-Ötesi Tarih	(IV) Neo-Klasik Realizm
(V) Uluslararası Politik Ekonomi	(V) Rasyonel Seçim Teorisi
(VI) Kalkınma Ekonomisi	

Tablo – 5: Tarihsel Sosyoloji’ye Yakın Çalışma Alanları ve Kuramsal Yaklaşımlar

Tarihsel Sosyoloji çalışmaları içinde **“ikinci dalga”** olarak adlandırılan dönem Hobson’a göre birinci dalga tarihsel sosyologlara tepki olarak ortaya çıkmış ve bu dönemde realist uluslararası sistem anlayışından uzaklaşmaya çalışılmıştır. Bu özellikleriyle ikinci dalga, uluslararası ilişkilerci tarafından geliştirilmiştir (Yalvaç, 2013, s. 9). Daha karmaşık ve metodolojik olarak çoğulcu ve realist olmayan bir yaklaşım geliştirmeye çalışan ikinci dalga, devlet-toplum komplekslerinin hem sosyo-yerel hem de uluslararası/küresel yapıları oluşturan ve bunlar tarafından oluşturulan aktörler olduğunu belirten yapılanmacılığı benimsemiştir (Hobson, 2002a, ss. 20-21). İkinci dalga Tarihsel Sosyoloji temel olarak iki hususla ilgilenmiştir: i) Toplumsal ve uluslararası değişimi anlamak, ii) Realist olmayan bir ulusal/uluslararası değişim teorisi üretmek (Hobson, 1998b, s. 354). İkinci dalga güç, değişim, zaman, kimlik ve özerkliğin yanında mekânı da analize dahil eder; yani yalnızca ulusal, ulus-altı ve yerel alanları değil dışsal olan uluslararası, ulus-ötesi ve küresel alanları da kapsar (Hobson, 1998b, s. 359). Böylece birinci dalga tarihsel sosyologlara göre “devletin toplumsallaşına” daha fazla dikkat çekilmeye ve iç’in dış’tan ayrılmazlığı çoklu nedensellik kavramıyla açıklanmaya çalışılmıştır (Şen, 2018, s. 48). Devlet, Neorealist kuramda olduğu gibi sistemin pasif taşıyıcıları değildir, aktif olarak siyasal ve ekonomik dönüşümün bir parçasıdır (Yalvaç, 2013, s. 10). Go & Lawson’a göre birinci dalga, “uluslararası olanı, ana aktörlerin bağımsız ulus-devletler olduğu zamansız bir jeopolitik zorunluluklar alanına indirgeme eğilimindeydi. Sonuç olarak, bu akademisyenler “içerisi” ile “dışarı”, “dahili” ile “harici” ve “yerel” ile “uluslararası” arasındaki uçurumu kapatmak için çok az şey yapmış, aksine bunu daha da sertleştirmişlerdir.” (Go & Lawson, 2017, s. 33). Fakat bazı yazarlar, ikinci dalgada “aynı anda hem her şeyi açıklamak hem de hiçbir şeyi açıklayamamak” tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ifade ederek bu durumu eleştirmiştir. Bu eleştiri aslında Hobson’un birinci dalga çalışmalarına yönelik yaptığı eleştirilere benzemektedir. İç ve dış siyasetin birbirlerini karşılıklı olarak oluşturdukları iddiası bu ikisi arasındaki ayrımı yeniden üretmekte ve bu ikisinin ayrı ayrı kavramsallaştırılmasına katkı sunmaktadır (Yalvaç, 2013, s. 10).

İkinci dalga TS ile aşağı yukarı aynı zamanlarda ortaya çıkan bir **üçüncü dalgadan** da bahsedilmektedir. Dalga metaforları Tablo: 4’te görüleceği üzere yazarlara göre farklılık göstermiş olsa da 2000’lerden itibaren UTS içinde post-kolonyalizme dair artan bir ilginin olduğu da görülmektedir (Go & Lawson, 2017, s. 27). Charrad’a göre üçüncü dalga “konuların, yerlerin ve yöntemlerin açıldığı bir maddi

parçalanma dönemidir.” Üçüncü dalga, diğer iki dalgada ağırlıkla işlenen konuları (modernitenin karakteri, kültür, eylemlilik vs.) yeniden inceler ve bunlara ek olarak toplumsal cinsiyet, sömürgecilik ve Batı-merkezciliği gibi meseleleri de sorunsallaştırır (Charrad, 2006, s. 352). Yalvaç’a göre post-kolonyalist düşüncenin öne çıktığı bu dalgada dünya sistemi incelenirken bunun bir bütün olarak ve doğunun batının pasif bir öznesi yapılmadan gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilir (Yalvaç, 2018, s. 10). Bhambra, dünya tarihlerinin Avrupa ya da Batı merkezciliğine karşı merkezden arındırılmış bir “bütünlük” anlayışı içinde “bağlantılı tarihler” yaklaşımını öne sürer (Bhambra, 2010, s. 3). Weberci ve Marksist TS’nin ötesinde “gelişmelerin dışarıya doğru yayıldığı bir dünya tarihi merkezi ortaya koyan herhangi bir modelin özellikle de böyle bir modelin sonradan ilişki kuracağı ‘ötekileri’ ele almadığı durumlarda sorunlu olduğunu” (Bhambra, 2011, s. 667) savunur. Mahoney ise dalga kavramsallaştırmasına biraz daha eleştirel yaklaşmaktadır. Ona göre şu an bir üçüncü dalga söz konusu değildir. Zira bir dalganın ortaya çıkması için öncelikle bir durgunluk döneminin yaşanması gerekmektedir. Fakat 1970’lerden bu yana tarihsel sosyolojik çalışmalar istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiştir (Mahoney, 2006, s. 373).

Son olarak neo-Weberci dalgaların ve tartışmaların zaman zaman muhatabı olsa da genellikle bunların dışında kabul edilen, UTS içindeki farklı bir eğilimi **neo-Marksizm** temsil etmektedir³² (Yalvaç, 2013, s. 7). Neo-Marksizm aslında Tablo: 3’te gösterildiği üzere farklı birkaç kuramsal yönelimin ortak bir ismi olarak kabul edilmiştir. Bunlar içinde Wallerstein’in öncülüğünü yaptığı dünya-sistemleri çalışmaları, Cox’un neo-Gramşiyen çalışmaları, Troçki’nin eşitsiz ve bileşik gelişme kuramının adaptasyonları ve Teschke’nin öncülüğünü yaptığı politik Marksistler mevcuttur.

Bağımlılık teorilerinin merkez-çevre ilişkisine “yarı-çevre” kavramını katarak önemli bir katkı yapan Wallerstein’in tarihsel sosyolojik yaklaşımı “modern dünya sistemi ile modern öncesi arasında güçlü bir kopuşu savunur.” (Hobson, 2002b, s. 29). Dünya-sistemi, analiz birimini ulus-devletten küresel iktisadi sisteme doğru değiştirir ve makro bir perspektifi benimser. Kapitalist üretim biçimi ve devletler sistemi arasında doğrudan bir ilişki kurulur ve ikincinin birinciye içkin olduğu vurgulanır. Joseph’e göre Wallerstein’in teorisi, toplumsal değişimin sadece sistemlerde meydana geldiğine odaklanır ve tek toplumsal sistemin dünya sistemi olduğunu varsayan holistik düşünceyi savunur. (Joseph, 2010, s. 59). Dünya-sistemleri bu yönüyle determinist olmakla (Yalvaç, 2013, s. 12) ve dünya-sistemlerinin devletler sistemini üretim ve mübadeleden oluşan ekonomik sisteme göre ikincil görmesinden dolayı (Joseph, 2010, s. 60) eleştirilmektedir. Gramsci’nin hegemonya kavramını, “tarihsel yapı” yaklaşımı ile uluslararası ilişkilere uygulayan Cox’a göre bu yapılar birbiriyle etkileşim halindeki üç kategori — maddi imkanlar, fikirler, kurumlar— etrafında incelenir (Okur & Ongur, 2017, s. 304). Cox’un neo-Gramşiyen anlayışı Amsterdam Politik İktisat Okulu tarafından daha da geliştirilmiştir³³ (Yalvaç, 2013,

³² Bu iki akım birbirini çoğu zaman da dışlamaktadır (Anievas & Martin, 2016, s. 6).

³³ Bu konuda van der Pijl’in çalışmalarına bakılabilir (Van Der Pijl, 2005, 2007).

s. 12). Son yıllarda Troçki'nin "eşitsiz ve bileşik gelişme kuramı"nın uluslararası ilişkilere adapte edilmesiyle siyasal ve toplumsal değişime farklı bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Ortodoks Marksizm eleştirisi yapılan bu anlayışa göre gelişme "zorunlu olarak çoklu bir süreç" olarak görülmektedir (Yalvaç, 2014, s. 290). Kapitalizmin yayılmasını tarihsel bir süreç olarak teorize eden neo-Troçkist anlayış uluslararası boyutun sosyolojik tanımlara entegre edilmesi için bir yol sağlayarak insanlık tarihinde uluslararası boyutun önemini vurgular. Tarihsel Sosyoloji'de "uluslararası"nın sosyolojik bir tanımının olmaması, kavramın kendisini tanımlamanın zorluğuna, klasik sosyal teorinin sınırlılıklarına ve Troçki'nin eşitsiz ve birleşik gelişme fikrinin bir çözüm sunma potansiyeline bağlanabilir (Rosenberg, 2006). Eşitsiz ve bileşik gelişme kuramına karşıt olarak Teschke ve siyasal Marksizm ekolünden yazarlar, "toplumsal değişimin temel dinamiği olarak tarih-üstü süreçleri veya soyut bir anarşik yapıyı değil, sosyal mülk ilişkilerini başlangıç noktası olarak alırlar." (Yalvaç, 2014, s. 294).

Neo-Weberci akımlar gibi neo-Marksist yaklaşımlarda da "devletin kurumsal özerkliği ve toplumsallığı" üzerinde durulmaktadır. Devletin ve 'uluslararası'nın karmaşık ilişkisi, iç ve dış birlikte inceleyen bir analizi gerekli kılar (Şen, 2018, s. 49). Devletin görelî ya da kısmî özerkliği konusunda bir nevi "neo-neo" yaklaşımından ya da uzlaşmasından bahsediliyor olsa da çoklu nedenler arasında Marksist yaklaşıma göre "ekonomi" veya iktisadî koşullar (üretim araçları, yerel ve küresel piyasa koşulları, küresel finansal sistem, sınıf ilişkileri vb.) hala bir *primus inter pares*'tir ve tarihsel materyalizm diğer kuramsal yaklaşımlara alan bırakmayacak kadar bu koşulları sahiplenmiştir. Ayrıca tarihsel materyalist yaklaşımın aslında Tarihsel Sosyoloji'nin "ta kendisi" olduğunu iddia eden, esasında Tarihsel Sosyoloji'nin eklektik "doğa"sına uygun olmayan yaklaşımlar da mevcuttur.

Marx'ın *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i* adlı eserindeki meşhur "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama istedikleri gibi yapmazlar; kendi seçtikleri koşullar altında değil, doğrudan karşılaşılan, verilen ve geçmişten aktarılan koşullar altında yaparlar" cümlesi toplumsal ve tarihsel yapıların, kurumların, hukukî, siyasî ve iktisadî sistemlerin bireylerin eylemlerini belirleyici temel faktörler olduğunu ifade eder (Kelly, 2003, s. 16). Hobson'a göre bu ifade aslında devletin veya eyleyenlerin özerkliğine atıfta bulunmaz. Aslında devletin "ontolojik olarak üstün sınıf güçlerinin kristalleşmesi" olarak ortaya çıktığını gösterir. Marx'ın epistemolojisi çoklu-nedenselliğe yer vermekten ziyade sınıf indirgemeci bir temel üzerine kuruludur (Hobson, 1998b, s. 356). Nedensellik üzerine benzer bir eleştiriyi Abrams da yapar: "Engels, siyasî, kültürel ve ideolojik etkenlerin neden olduğu etkilerin dolayımına öylesine cömertçe yer ayırmıştır ki iktisadî ilişkilerle tarihsel değişim arasındaki nedensel bağlantıyı izlemek çok zorlaşmıştır." (Özdalga, 2011, s. 39).

2.3. Dikotomik Ayrımların Ötesine Doğru: Ulusal/Uluslararası Ayrımının Belirsizleşmesi

“Uİ kuramı” genel olarak ulusal ve uluslararası olanın ontolojik olarak ayrılması üzerine kuruludur. Bir başka ifadeyle bu ayrımın kendisi açık veya örtük bir şekilde kurucu bir niteliğe sahiptir (Shaw, 2002, s. 43). Hatta Realist ekole göre bu ayrım “her türlü geçerli Uluslararası İlişkiler teorisinin başlangıç noktasıdır.” (Kaliber, 2021, s. 140). Uluslararası sistem ise aktörler üzerinde belirleyici bir güce sahip olduğundan ulusal ve ulus-altı düzeyler uluslararası olana indirgenir. Waltz, kendisinin “uluslararası politikanın” bir teorisini geliştirdiğini ve ileride Uİ öğrencilerinin iç ve dış siyasetin birlikte çalıştığı bir teoriyi ortaya koyana kadar bu ikisinin ayrı ayrı ele alınması gerektiğinden bahsetmiştir. Tarihsel sosyologların da dahil olduğu birçok teorisyen açık veya örtük bir şekilde bu ayrımı kabullenmiştir (Evans, 2009, s. 1). Bu iki alanın farklılığını kabul edip birbiri arasındaki etkileşimi, iki alandan birini diğerine indirgemenen her ikisinin de birbirini şekillendirdiği Uluslararası Tarihsel Sosyoloji açısından varsayılabilir. Zira toplumsal gerçekliğin karmaşık doğasını açıklayıp anlayabilmek tek bir değişken üzerinden gerçekleştirilebilecek bir şey değildir. Sosyal ve siyasal teorinin temel sorunu haline gelmiş olan “birey ve toplum”, “eylem ve yapı”, “aktör ve sistem”, “parça ve bütün”, “bireycilik ve bütüncülük”, “mikro ve makro”, “iradecilik ve belirlenimcilik (determinizm)”, “öznellik ve nesnellilik” (Carlsnaes, 1992, s. 245) gibi ikiliklerin ötesinde bir alternatif odaklanan sosyal bilimsel girişimler, Uİ kuramını güçlendirebilecek gelişmeler olacaktır. Modern siyasal düşünce içinde ulusallık-uluslararasılık olarak gömülü olan tikellik ve evrensellik (ya da farklı bir dikotomik form) iddiaları arasındaki gerilim (Shaw, 2002, s. 40) disiplinin iç tutarlılığının sağlanmasındaki en büyük engellerden biri olmuş, çift karakterli bir Uİ disiplini meydana gelmiştir. Diğer yandan ulusal-uluslararası ikiliği üzerinden gerçekleştirilen analizler başka düzeylerin, bu düzeylerdeki farklı birimlerin ve nesnelerin var olabileceği gerçeğini görmezden gelmektedir. Özellikle ulus-altı ve ulus-üstü düzeylerin uluslararası ilişkilerin ve bununla ilgili mekanizmaların üretimindeki rolüne dikkat çeken çalışmalar “kapitalist birikimin küresel dinamiklerinden ulus-ötesi ideolojilerin ve toplumsal hareketlerin devlet sınırları içinde ve ötesinde değişimi teşvik etmedeki rolüne kadar geniş bir yelpazede çeşitlilik göstermektedir.” (Go & Lawson, 2017, s. 15). Ulusal-uluslararası veya iç-dış analitik ayrımı bu alanların katılaştırılmasına ve şeyleştirilmesine neden olur ki aslında bu iki alan arasında bir karşıtlık yoktur (Go & Lawson, 2017, s. 17). Bu varsayımlardan hareketle iç ve dış ayrımının belirsizleşmesine istinaden bütüncül bir analize duyulan ihtiyacın giderilmesi için iki boyut önerilecektir: i) Ontolojik, ii) Analitik. Ontolojik boyut, fail-yapı meselesini Eleştirel Realizm çerçevesinde ele alacak, analitik boyut ise Waltz’un genel kabul gören üçlü analiz birimlerinin ötesinde yeni birimleri tarif edecektir.

2.3.1. Sosyal Bilimlerin “Gordion Düğümü”: Fail-Yapı Meselesi

Uluslararası İlişkiler diğer birçok sosyal bilim disiplinine nazaran temel dayanak noktaları üzerinde bir anlaşmaya varamamıştır (Özlük, 2019, s. 12). Bunların birçoğu dikotomik meseleler haline gelmiş, kamplaşan taraflar kendi teorik pozisyonlarını yıllar içerisinde sürekli güçlendirmiş ve bu da uzlaşma

ihtimalini ve imkanını azaltmış; disiplinler arası “sınır savaşlarının” devamını sağlamıştır (Somay, 2015, s. 22). Uluslararası İlişkiler içindeki ikircikli konuların başında —aşağıda değinileceği gibi— fail-yapı meselesi gelir.

“Faillik sorunu, tarihin ve toplumun sürekli ve az ya da çok amaçlı bireysel eylemler tarafından yapıldığını ve ne kadar amaçlı olursa olsun bireysel eylemlerin tarih ve toplum tarafından yapıldığını aynı anda ve eşit ölçüde kabul eden insan deneyimini açıklamanın bir yolunu bulma sorunudur. Aktif özneler olarak bizler nasıl nesnelerden oluşan bir dünya yaratırız ve bu dünya da bizi nesneleri yapan özneler haline gelir?” (Abrams, 1994, s. xiii).

Faillik sorununa dair Abrams’ın ünlü “*Tarihsel Sosyoloji*” adlı eserinde söylediği bu sözler daha geniş anlamda bilim felsefesi ve sosyal teori açısından fail ve yapı meselesine atıfta bulunur. Eylemin ya da bir başka deyişle eyleyenin/failin yapı ile “yabancılaşmış ortak yaşamı” toplumsal analizin “sarsılmaz bir dayanak noktası” olarak kabul edilir (Abrams, 1994, s. xiv). Bu haliyle yapılandırmacı bir yönü olan fail-yapı ilişkisini anlamlandırabilmek esas olarak zaman ile ilintili “bir süreç meselesidir.” (Abrams, 1994, s. xv). Süreçleri, olayları ve eylemleri meydana getiren altta yatan gerçeklik Eleştirel Realizmin odaklandığı ontolojiyi temsil eder. “Bu derinde yatan ontolojik gerçekçilik, öncelikle yüzeysel deneyim ve algıları kısıtlayan ve mümkün kılan temel yapılarla –bir dereceye kadar bireysel anlayış ve eylemliliğin ötesinde yatan yetenekler, eğilimler ve potansiyellerle– ilgilenmektedir.” Lawson’a göre Tarihsel Sosyolojinin amacı, geçmişte olduğu gibi bugün de bu yapı ve eğilimleri aydınlatmak olmalıdır (Lawson, 2007, s. 20).

“Sosyal bilimlerde pozitivist olmayan bir natüralizmin mümkün olduğunu” (Yalvaç, 2010, s. 168) savunan Eleştirel Realizm³⁴ ile neo-Weberci Tarihsel Sosyoloji’nin sosyal taşıyıcılar, çoklu-nedensellik ve ideal-tipler üzerine yaptığı vurgu, Weber’in “özellikle yapı ve öznel anlam arasındaki karmaşık ilişkiye dair gözlemleri” ile uyumluluk gösterir (Kalberg, 2017, s. 65). Kalberg’e göre [Weber’in eserlerindeki] “yapısallık... faili bir kenara bırakmamaktadır; değişen öznel anlamları, belli bir sosyal eylem tipini dikkate alır ve sosyal eylemin farklılaşan yoğunlukları hala en önemli unsur olarak yerini korumaya devam eder.” (Kalberg, 2017, s. 84). Dolayısıyla toplumsal yapı, sürekli kendi kendini üreten verili bir güç veya varlık değildir. Fakat bu durum, yapının mutlak surette failin inşa ettiği bir realite olarak algılanmasını da haklı çıkarmamaktadır. Bhaskar, fail ve yapıyı ontolojik olarak ayırır ve yapının faillerin faaliyetlerine indirgenemeyeceğini iddia eder. Bu ikisi arasındaki bağlantıyı ise “konumlandırılmış pratikler” sağlar. Toplumsal yapılar ampirik olarak gözlemlenemez olsa da etkileri itibariyle gerçeklerdir (Yalvaç, 2010, s. 172). Toplumsal yapıların dört özelliğini Wight, Bhaskar ve Wendt’in çalışmalarından şu şekilde özetlemiştir: Toplumsal yapılar doğal yapılardan farklı olarak i) yönettikleri faaliyetlerden bağımsız olarak var olmazlar; ii) aktörlerin faaliyetlerinde ne yaptıklarına dair anlayışlarından bağımsız olarak var olmazlar; iii) sadece nispeten kalıcı olabilirler

³⁴ Literatürde Bilimsel Realizm ve Eleştirel Realizm çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Burada Eleştirel Realizm tercih edilmiştir.

(böylece temel aldıkları eğilimler uzay-zaman değişmezliği anlamında evrensel olmayabilir). Wendt'in bu üç maddeye bir dördüncü madde ekler: iv) Toplumsal türler, doğal türlerden farklı olarak hem içsel hem de dışsal bir yapıya sahiptir. Dış yapılar yalnızca sosyal nesnelerle olumsal olarak ilişkili olmakla kalmaz, aynı zamanda onları oluşturur (Wight, 2006, s. 53).

2.3.1.1. Tezahür (Emergence) ve Toplumsal Yapının Farklı Boyutları

Bilimsel/Eleştirel Realist yazında ön plana çıkan önemli bir diğer kavram da *emergence* olarak adlandırılan tezahür (ortaya çıkma/meydana gelme)³⁵ kavramıdır. Gerçeklik her bir alandan/düzeyden (gerçek, aktüel ve ampirik) ve varlıklardan (*entities*) ayrı ayrı meydana gelebildiği/tezahür edebildiği gibi bunların hepsinden de meydana gelebilir. Bunun yanında tezahür, meydana geldiği parça-bütün ilişkisini de ilgilendiren bir konudur. Zira bütün, bütünü meydana getiren parçalarından daha fazlasını ifade eden farklı bir oluş biçimidir. Varlıksa, “bir dizi parçadan oluşan kalıcı bir bütün olarak tanımlanabilir ve bütün, bu parçalar arasındaki ilişkiler tarafından önemli ölçüde yapılandırılır.” (Elder-Vass, 2005, ss. 316-317; Gorski, 2019, s. 32). Netice itibarıyla tezahür, parçalar, bütünler ve varlıklar arasındaki karşılıklı etkileşimden doğar.

Aristoteles'in bütünün -bazen- parçalarının toplamından daha büyük olduğu görüşü, bugünkü tezahürcü (*emergentist*) görüşün ya da kuramın en eski iddiası olarak kabul edilir. Karmaşık yapılar genellikle tezahür eden özelliklere (*properties*) ve güçlere (*powers*) sahiptir. Tezahürcülük (*emergentism*) ve tezahür kavramları, Mill'in “su” (su ve suyu oluşturan bileşenler) örneği üzerinden detaylandırılır. Su örneğini ele alacak olursak suyun, suyu oluşturan oksijen ve hidrojenden farklı özelliklere ve güçlere (sıvı hal, şeffaflık, yangınları söndürme gücü vs.) sahip olduğu görülür (Gorski, 2019, s. 2). Buna karşın suyu oluşturan bileşenler olan oksijen ve hidrojen suyun özelliklerine sahip değildir; suyla bir yangın söndürülebilirken oksijen ve hidrojen yanıcı özelliklere sahiptir. Dolayısıyla Mill, bugün tezahürcülerin esas argümanlarını (doğrusal olmama, öngörülemezlik, yeni özellik ve güçler ve indirgenemezlik vb.) kavram ortaya çıkmadan önce ortaya koymuştur³⁶ (Gorski, 2019, ss. 3-4). Mill'in örneğinde ifade edilen bir varlığın özelliği veya gücü ile “bir varlığın dünya üzerinde nedensel bir etkiye sahip olabilen içsel bir yönü” kastedilmektedir.³⁷ Tezahür, bir veya birden fazla tezahür eden özelliğe (*emergent properties/powers*) sahip olduğu zaman gerçekleşir. Elder-Vaas'a göre “tezahür eden bir özellik, varlığın herhangi bir parçası tarafından ayrı ayrı sahip olunmayan... aralarında bir yapılandırma ilişkileri seti olmayan bir özelliktir.” (Elder-Vass, 2005, ss. 317-318). Daha net ifadesiyle özellikler, “parçaların organizasyonunun, parçalar arasında onları belirli bir tür bütün halinde oluşturan istikrarlı bir ilişkiler dizisinin sürdürülmesinin bir sonucu” olup bütünler ise “parçalar arasındaki belirli bir uzamsal ve

³⁵ Türkçe literatürde “emergence” kavramı genellikle “ortaya çıkma” şeklinde çevrilmiş olsa da bu kavramı, daha yakın bir anlam barındıran “tezahür” kavramıyla aktarmak uygun görülmüştür.

³⁶ Mill, tezahür kavramını kullanmamış olsa da aslında bu kavramın ifade ettiği olguyu tarif etmiştir. Kavram, ilk olarak edebiyatçı George Henry Lewes ve psikolog Alexander Bain tarafından kullanılmıştır (Gorski, 2019, s. 4).

³⁷ Bu kavramlar zaman zaman birbirlerinin yerine de kullanılabilir.

morfolojik ilişkiler dizisidir.” Elder-Vaas’a göre parçaların organizasyonunun oynadığı önemli rol, tezahür ile ilgili yazında birçokları tarafından kabul edilmiştir (Elder-Vass, 2005, ss. 320-321).

“Tikellerin sistemler halinde bir araya gelmesinden yeni gerçeklik düzeyleri ortaya çıkabilir ve bu yeni düzeylerin kendi tezahür eden güçleri (*emergent powers*) olacaktır.” (Joseph & Wight, 2010, s. 14). Dolayısıyla düzeyler arasında bir indirgeme yapmak veya bir düzeyi diğerine üstün kılmak sorunlu bir yaklaşım olacaktır. Her bir düzey için ayrı nedensellik açıklamasının yapılması gereklidir. Gerçekliğin her bir düzeyi kendi “güçlerine, eğilimlerine ve kuvvetlerine sahip” karmaşık yapıları varlıklardan (*entities*) oluşur. Buradan yola çıkarak toplumla alakalı üç ontolojik tespit yapılabilir: i) Toplamlar insanlara indirgenemez ve toplumsal biçimler, herhangi bir toplumsal eylem için gerekli bir koşuldur. ii) Toplamların önceden varoluşu (*pre-existence*), muhtemel çalışma konuları olarak özerkliklerini tesis eder. iii) Toplamların nedensel güçleri gerçekliklerini oluşturur. Bundan dolayı her toplumsal faaliyet, toplumsal biçimlerin önceden var olduğunu varsayar. Wight, konuşma dilini buna örnek olarak gösterir. Konuşma dilinin önceden var olması, bireylerin onu konuşabilmesi için gerekli bir koşuldur. İnsanlarla iletişim kurabilmek için önceden var olan bir dili öğrenmekse bireyler için bir zorunluluktur. Bir dili öğrendikten sonra kasıtlı olarak onu yeniden üretmek veya dönüştürmek için konuşmayız. Fakat konuşurken fark etmeden onu yeniden üretir ve dönüştürürüz. Biz öldüğümüzde dil yok olmaz ancak o dili konuşan tüm insanların hayatlarını kaybetmesi neticesinde dil kaybolabilir. Kısacası “toplamlar, bireylerin yeniden ürettikleri veya dönüştürdükleri, ancak onlar yapmadıkça var olmayacak olan bir yapılar, uygulamalar ve gelenekler topluluğudur.” (Wight, 2006, ss. 46-47).

Daha önce değinildiği üzere ER, gerçekliği insan zihninden belirli şekillerde bağımsız (*mind-independent*) olarak tanımlar. Bu sınırlı türden bağımsızlığın toplumsal yapıyla alakalı iki tür boyutu vardır: i) Toplumsal yapının yapay (*artificial*) boyutu ve ii) toplumsal yapının öznel arası boyutu. Bunların ilki olan yapay boyutta insanlar ve ilişkilerden ontolojik olarak farklılaşmış, fakat yine insan faaliyetleriyle ortaya çıkan şeyler olan “**yapıtlar**” (*artifacts*) ön plana çıkar. Birçok teorisyene göre toplumsal yapı, aktörler ve bunlar arasındaki etkileşimin bir ürünüdür. Toplumsal yapının insan faaliyetleriyle şekillendiği ve üretildiği, insanın olmadığı bir durumda toplumsal dünyanın kendini yeniden üretemeyeceği doğru olsa da bu ifade tek başına yeterli değildir. Zira böyle bir durumda (yani insanın ve insan zihninin olmadığı bir durumda) dahi geride insan zihninin ürünü olan yapıtlar kalacaktır. Bu yapıtlara bakarak diğer insanlar toplum hakkında birçok şeyi öğrenebilir. Gorski’ye göre arkeoloji bilimini mümkün kılan da bu “toplumsal dünyanın yapay boyutudur.” (Gorski, 2018, ss. 34-35).

Toplumsal yapının bir diğer boyutu “**öznel arası boyut**”tur. Bu boyutla ilgili verilen en belirgin örnek yine konuşulan dil örneğidir. “İstikrarlı bir dilbilimsel referans sistemi [yani dil], kelimelerin ne anlama geldiği ve nasıl kullanıldığı hakkında kurallar oluşturan bir insan topluluğunun varlığını gerektirir.” Dil, yapıtlar gibi insan zihninden bağımsız değildir fakat herhangi bir bireyin zihninden bağımsızdır. Diğer

bir deyişle “tüm zihinlerden bağımsız” değil, “belirli bir zihinden bağımsızdır.” Özneler arasılığın diğer biçimleri gibi dil de “tezahür edendir” (*emergent*) (Gorski, 2018, s. 35). Dilin yanında bu boyuta ideoloji, din, kültür vb. örnek olarak gösterilebilir.

2.3.1.2. Eleştirel Realizm ve Toplumsal Gerçekliğin Karmaşıklığı

Pozitivistlerin nedenselliğe ilişkin önemli argümanlarından birisi gerçek dünyaya ilişkin “nomotetik” iddialarda bulunmaktır (Gorski, 2018, s. 26). Pozitivizmin radikal muhalifleriye evrensel geçerliği olan önermelerden ziyade tikel ve bireysel olayların derinlemesine anlaşılması ve yorumlanmasını önerir yani “idiyografik” yaklaşım ile gerçek dünyayı bilmemizi amaçlar. Fakat Eleştirel Realizm, toplumdaki örtülü ilişkilerin ve nedenlerin açığa çıkarılması, şeylerin altında yatan ve değişim üreten “toplumsal mekanizmaların” keşfedilmesi bu anlayışa göre sosyal bilimin temel amacı olmalıdır. Eleştirel Realizmin diğer temel tezlerinden biri “gözlem ile şeylerin altında yatan gerçeklik arasında bir ayrım olduğunu” kabul ederek dünyanın “gizli özelliklerini” (*properties*) ortaya çıkarmaktır. Böylece bilim, gözlemlenemeyen varlıklar (*entities*), güçler ve yapılar (*structures*)³⁸ hakkında bilgi üretimini sağlayarak; gerçek dünya hakkındaki anlayışımızı çok katmanlı bir hale getirerek kuvvetlendirir (Little, 2020, ss. 23-24). Bilgi üretimi de bahsi geçen bileşenlerin (varlıklar-güçler-yapılar) ilişkisi ve etkileşiminden doğar.

Eleştirel Realist anlayışa göre bilimsel çalışmalar her zaman gözden geçirilebilir ve formüle edilebilir bir şekilde yapılmalıdır. Bilimsel diyalektik sona ermez ve hiçbir bilimsel keşif veya iddia eleştiriden ari tutulamaz (Wight, 2006, s. 24). Ancak böylelikle bir gelişimden söz edilebilir. Eleştirinin ve gelişimin söz konusu olabilmesi için bilgi üretimini sağlayacak bakış açısına ve teorik araçlara ihtiyaç vardır. Her bilgi teorisinin de “mantıksal olarak dünyanın neye benzediğine dair” ontolojik bir kabulü varsayması gerekir. Realizm veya Eleştirel Realizm, insan zihninin dışında bir gerçekliğin var olduğunu veya bir diğer ifadeyle nesnelerin zihinden/deneyimden bağımsız bir varlığa sahip olduğunu iddia ederek çalışmaya başlar. Bu varsayım, “olan” ile “algılanan” arasında yapılacak ayrıma bağlıdır ve ikincisinin birincisine tercih edilmesi mümkün değildir. Bahsedilmesi gereken bir diğer husus da bilimin sadece ampirik bir çerçevede değil aynı zamanda “toplumsal bir uygulama” olarak da anlaşılması gerektiğidir. Zira bilimsel realistlerin önerdiği “derinlik” (*depth*) ancak toplumsal bir bağlamla sağlanabilir (Wight, 2006, ss. 26-28).

Eleştirel Realizm toplumsal kuramları ve fikirleri uygun toplumsal bağlamlara yerleştirirken toplumsal süreçleri incelemeye açar. Eleştirel Realizmin radikal bir duruş olarak görülmesi, onun “siyasi çözümler sunmaktan değil, toplumsal kuramların varsayımlarını ve bunların baskın toplumsal yapılar ve güç ilişkileriyle nasıl ilişkilendirilebileceğini eleştirmekten gelir.” (Joseph & Wight, 2010, s. 23).

³⁸ Ampirik olarak gözlemlenemeyen doğa yasaları, varlıklar, yapılar ve mekanizmalar Bhaskarcı anlayışla “geçişsiz bilgi nesneleri” (intransitive objects of knowledge) olarak adlandırılır ve insanların onları bilme yeteneğinden bağımsız olarak var olurlar (Wight, 2006, s. 29).

İnşacılıktan farklı olarak toplumsal dünya “insanlar arasındaki etkileşimlere, paylaşılan normlara, kurallara ve anlayışlara indirgenemeyeceği için sosyal dünya yapılandırıcılığın öznel arası sosyal ontolojisinin ötesine geçer. Eleştirel Realizm, kuralların işleyebileceği bağlamı açıklayabilen daha derin bir yapı anlayışını savunur. Bu arada insan eylemi, insan pratikleri düzeyinde kasıtlı olabilir, ancak esas olarak önceden var olan, daha derin yapısal ilişkileri istemeden yeniden üretir.” (Joseph & Wight, 2010, s. 24).

Eleştirel Realizm, “nesnelerin zihinden bağımsız bir varlığa sahip olduğunu” (*mind-independent*) iddia eder. Fakat varlığı kendinden menkul bir hakikat ya da gerçeklik kabulü pozitivistlerin anlayışı ile uyuşmamaktadır. Dahası bazı sosyal bilimcilerin “gerçekliğin toplumsal bir yapı olduğu” ve/veya “söylemin dışında hiçbir şey olmadığı” savları ER’nin “toplumsal nesnelerin varoluşları zihinlere bağlıdır” anlayışı ile uyuşuyor olsa da yorumsamacı ve postmodernist yorumların aşırı versiyonlarından ayrılmaktadır. Zira ER, yapının fail karşısında şekleleştirildiği radikal yaklaşımlara karşı, yapının failere bağlılığını kabul ederek failerin de eylemlerinin öznel arası bir yapı tarafından şekillendirildiği mekanizma ve süreçlerle belirlenir (Joseph & Wight, 2010, s. 9).

Bhaskar’a göre “doğanın nedensel yapıları ve yaratıcı mekanizmaları” insan eylemleri ve olay kalıplarından görel olarak bağımsızdır. Aynı şekilde olaylar da sayelerinde kavranan deneyimlerden bağımsız olarak meydana gelirler. Mekanizmalar, olaylar ve deneyimler gerçekliğin birbiri üstüne binen üç alanını oluşturur: gerçek (*real*), aktüel (*actual*) ve ampirik (*empirical*)³⁹ (Bhaskar, 2008, s. 46). Böylece Bhaskar’ın realist bilim yorumu diğer tek boyutlu ontolojik eğilimlerden farklılaşır. Her bir alanda ele alınan gerçeklik ve tanımlanan kurallar diğer alandakilere indirgenemez. Birbiri içine geçmiş ve birbirinden tezahür etmiş (*emergence*) olmasına rağmen her alanın “basitçe açıklanamayacak kendi tezahür eden güçleri (*emergent powers*)” vardır. Böylelikle tezahür eden alanların o alana özgü güçleri ve özellikleri mevcuttur (Joseph & Wight, 2010, s. 12). Bhaskar’ın üç farklı alanda tanımladığı gerçeklik, “toplumsal dünyanın ontolojisinin heterojen ve katmanlı olduğunu gösterir” ve bu, Eleştirel Realizm içinde farklı şekillerde de olsa kabul görmüş bir sınıflandırmadır. Eleştirel Realistler, “nedensel mekanizmaların benzersiz tarihsel olayları oluşturmak için öngörülemeyen şekillerde birleştiğini savunur.” (Decoteau, 2018, ss. 99-100).

	Gerçek Olanın Alanı	Aktüel Olanın Alanı	Ampirik Olanın Alanı
Mekanizmalar	✓		
Olaylar	✓	✓	
Deneyimler	✓	✓	✓

³⁹ “Gerçek”, bizim hiçbir zaman tam olarak anlayamayacağımız veya kuramsallaştıramayacağımız kadar karmaşık olan nedensel mekanizmaların alanını; “aktüel”, sadece bazılarını deneyimlediğimiz olaylar; “ampirik” ise deneyimlerimizi ifade eder (Decoteau, 2018, s. 100).

Tablo – 6: Gerçekliğin Üç Alanı (Bhaskar, 2008, s. 47; Yalvaç, 2010, s. 170)

2.3.1.3. Fail-Yapı Meselesi ve Uluslararası İlişkiler

Uİ Kuramları geleneksel olarak —daha gözlemlenebilir bir özelliğe sahip olan— yapıyı öncelemiş ve büyük tartışmaların çoğu epistemoloji üzerinden yürümüş; fail ve yapının varlığı hakkında tartışmalara pek girilmemiştir (Yalvaç, 2010, s. 169). Eleştirel Realizmin sunduğu kuramsal araçlar Uİ kuramında özellikle iç-dış ayrımını aşmak için bir meta-teori (Yalvaç, 2010, s. 178) ve karmaşık toplumsal gerçekliği yansıtmaları açısından önemli bir fırsat sağlayabilir. Uluslararası İlişkilerin ana akım teorileri olarak görülen neo-Realizmin ve neo-Liberal Kurumsalcılığın gerçeklik anlayışına göre gerçeklik sadece ampirik olarak gözlemlenebilir olgulardan ibarettir. Fakat Bhaskar’a göre gözlemlenemeyen olgular da gözlemlenebilenler kadar bir gerçekliğe sahiptir ve bunların gözlemlenebilir etkileri vardır. Gerçekliğin sadece gözlemlenebilene indirgenmesi “epistemik yanılgı” olarak adlandırılır (Yalvaç, 2010, s. 170) ve epistemik yanılgıya düşülmeden fail ve yapı arasındaki ilişkiden doğan konumlanmış pratiklerin üretici mekanizmaları ve süreçlerine odaklanarak bütüncül bir analiz yapılabilir.

Uluslararası İlişkiler’e tarihin, toplumun ve devletin yeniden dönüşü oluşturuca güce sahip varlıkların ele alınmasını gerekli kılmıştır. Tarihi ve devleti meydana getiren en önemli güç olarak toplumsal pratiklerin kolektif eylem ve yapılarla yakından bir ilişkisi vardır. Bu ilişkiye rağmen insan faili ve yapılar arasında ontolojik bir fark olduğu da kabul edilir. Zira insanlar ilişkilere indirgenemez ve toplumlar da bilinçli failer değildir. Birinin diğeri açısından açıklanması mümkün değildir. Wight, Bhaskar’dan ödünç aldığı “praksis ikiliği” kavramını kullanarak bu ikiliğin her iki tarafını (fail ve yapı) da kapsayan ve “onu yeniden üretmek için aktif öznelerin uyması gereken bir aracı kavramlar sistemine ihtiyaç” olduğuna dikkat çekmiştir —farklı bir deyişle “insan failiği ve toplumsal yapılar arasındaki ‘temas noktasını’ belirleyen bir kavramlar sistemine.” Bu aracı kavramlara veya temas noktalarına “konumlanmış pratikler” de denmektedir (Joseph & Wight, 2010, s. 15; Kolasi, 2016, ss. 113-114). Kolasi’ye göre kendini doğrudan duyularımıza sunmayan uluslararası siyasetin veya daha genel bir ifadeyle uluslararası ilişkilerin kavranabilmesi için ortaya atılan teorik varsayımlar, “olguları açıklamak konusunda bir seçenek değil, sosyal gerçekliğin karmaşık ve katmanlı doğası gereği yüzeysel görünümün perdesinin ötesinde görebilmenin zorunlu pratiğidir.” (Kolasi, 2016, s. 16).

Toplum sadece bireylerden ve/veya gruplardan ve bunların faaliyetlerinden oluşmaz. Aksine toplum, bireylerin ve grupların içinde bulundukları ilişkilerin toplamı ise toplumun ve dolayısıyla toplumsal ve siyasal yapının değişimi ve dönüşümünü incelerken failerin nasıl davrandığını da bilmemiz gerekir (Yalvaç, 2010, s. 16). Sosyal İnşacı teorisyenlerin başında gelen Wendt, bu konuda failin ve yapının nasıl karşılıklı olarak kurucu olduğunu göstermeye çalışır. Bunu yaparken de daha yapısal bir Uİ kuramına nasıl ulaşılacağına dair sorduğu sorular hala cevaplanmayı beklemektedir (Kolasi, 2016, s. 33). Bhaskar’ın “toplum hem her zaman var olan koşuldur -maddi nedendir- hem de insan faaliyetinin

sürekli olarak yeniden üretilen bir sonucudur” (Joseph & Wight, 2010, s. 20) sözüne atıfta bulunsa da Wendt’in konumlanması Giddens’in yapılandırma kuramına çok şey borçludur. Giddens, faillerin faaliyetleri ve toplumsal yapının karşılıklı olarak kurucu niteliğine vurgu yapmış ve yapının yalnızca mevcut yenileme anında var olduğunu öne sürmüştür (Joseph & Wight, 2010, s. 20; Yalvaç, 2010, s. 176). Fakat Margaret Archer gibi diğer Eleştirel Realistler, Giddens’in bu görüşüne yani fail ve yapının ayrılmazlığı iddiasına (Little, 2020, s. 30) karşı olarak yapıların ve faillerin farklı özelliklere ve güçlere sahip olduğunu ve toplumsal yapıların faillerin onlara etki edebileceğinden daha derin bir özellikte olduğunu ifade eder. Archer, her iki yönde hareket eden nedensel güçlerle fail ve yapı arasında sürekli bir etkileşim olduğunu ileri sürmüş ve bu durumu “morfojenetik döngü” olarak adlandırmıştır (Cruickshank, 2003, s. 3; Joseph & Wight, 2010, ss. 20-21). Morfojenez ise fail ve yapıların birbirine bağlı olduğu halde zamansal olarak karmaşık şekillerde meydana gelir. Failler bir dizi toplumsal yapı (normlar, dil, güç ilişkileri vb.) içinde oluşur ve yapılar “onları oluşturan tarihsel olarak konumlanmış bireylerin faaliyetlerinin ve seçimlerinin bir sonucu olarak değişir.” (Little, 2020, ss. 31-32). Toplumsal yapıların oluşmasında bilinç de oldukça önem taşır fakat bu yapıların üretilmesi ve dönüştürülmesi sadece bilince indirgenemez (Kolasi, 2016, s. 37). Toplumsal yapılar ve insan failiği bilinçli ve bilinçsiz üretimin beraber gerçekleşmesiyle meydana gelirler (Kolasi, 2016, s. 111). Bhaskar’ın örneğiyle “bireyler çekirdek aile kurumunu yeniden üretmek için evlenmezler veya işçiler kapitalizmi devam ettirmek için emeğini satmazlar, fakat birçok birey evlendiğinde ve emek gücünü “açık iradesiyle” sattığında belirli sosyal yapıların yeniden üretilmesine katkıda bulunurlar.” (Kolasi, 2016, s. 112).

Konumuz itibariyle fail-yapı meselesini ele alacak olursak Merkez-Doğu Avrupa’da komünizm ve post-komünizm dönemlerinin karakteristiklerini meydana getiren yapısal şartlar ve uluslararası yapının etkileri bölgedeki (Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan) toplumsal ve siyasal yaşamı şekillendirmiş ve dönüştürmüştür. Bu gerçekliği reddetmiyor olmak insan faillerin içinde oluştukları toplumsal ve siyasal yapılara (özellikle dil, din, kültür ve anti-komünist ideoloji parantezinde Rus emperyalizmine karşılık) herhangi bir dönüştürücü etkide bulunamayacakları anlamına gelmez. Burada ele alacağımız insan faillerinin hangi toplumsal gruplardan oluştukları da önem arz eder. Bölgede önemli bir dönüştürücü etkiye sahip toplumsal sınıflar olan —heterojen yapılarda ve bazen birbirleri içine geçmiş olsalar da— entelijansiya, işçi sınıfı ve ruhban sınıfı ulus-ötesi ‘dayanışma’ araçlarına ulaşabilen, önemli direniş odaklarına dönüşüp kurulu düzenin değişmesine etki eden güçlerdir.

2.3.2. Analiz Düzeyi, Birimi ve Nesnesi

Uluslararası İlişkilerin önemli tartışma konularından biri olan “analiz düzeyi ve analiz birimi” kavramları çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılagelmiştir. Aslında bu iki kavram ‘neyi’ ‘nasıl’ ele alacağımızla alakalı olmuş ve kuramcıların dünya görüşüne göre farklı düzey ve birimler tercih edilmiştir.

Sönmezoğlu'nun klasikleşen eseri *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*'nde analiz düzeyi ve teori sorunları birlikte ele alınmıştır. Sönmezoğlu, “bir sosyal olgu, olay veya fikrin analizin” tüm yönlerini kapsayacak biçimde ele almanın zorluğundan ve hatta imkânsızlığından bahseder. Bu zorluktan kurtulmak için olgu, olay ve fikirleri çeşitli düzeylerde ele alarak “basitleştirmek” gerekir. Elbette basitleştirme işlemi sosyal gerçekliğin bir miktar çarpıtılmasını da beraberinde getirir. Bu durumu, Singer'dan aktararak şu şekilde ifade eder: “Singer, bir analizde inceleme konusu olarak yer alan bir olgu, olay veya fikrin bir model çerçevesinde ele alınmasını, üç boyutlu yerkürenin iki boyutlu bir kâğıt üzerine harita olarak taşınmasına benzetmekte ve bu durumda da şu veya bu noktalarda şu veya bu oranlarda bir çarpıtmanın kaçınılmazlığına işaret etmektedir.” (Sönmezoğlu, 2005, s. 75).

Waltz, Holsti, Singer, Rosenau, Shapiro ve Vasquez gibi yazarların düzeyler konusunda yaptığı yorumları sentezleyen Sönmezoğlu'nun analiz düzeyleri iki grupta toplanır. Bunlar aktör ve sistem düzeyleri olmak üzere iki ana düzeydir. Aktör düzeyi; devlet düzeyi, birey/grup düzeyi ve uluslararası kuruluşlar düzeyinden oluşur. Bu düzeyde ele alınan diğer alt düzeyler aslında Singer ve Waltz gibi yazarların üçlü ayrımlarıyla örtüşmektedir. Sistem düzeyinde ise küresel sistem düzeyi ve alt sistem düzeyi yer alır. Alt-sistem düzeyi de kendi içinde bölgesel ve fonksiyonel olarak ikiye ayrılır (Sönmezoğlu, 2005, ss. 81-88). Buna karşılık Yurdusev'in ufuk açıcı “*Analiz Seviyesi*” ve “*Analiz Birimi*”: *Bir Ayrım Argümanı* başlıklı makalesinde analiz birimi ve analiz düzeyi arasında yaptığı analitik ayrım ise araştırılacak meselenin farklı düzeylerde ve birimlerde ele alınabilmesi açısından önemli tespitler ortaya koyar. Temel olarak analiz seviyesi, meselenin ‘nasıl’ çalışılacağı hususu yani yöntem ve bağlam ile ilgiliyken analiz birimi meselede ‘neyin’ ele alınacağı yani meselenin konusu (aktör ve nesne) ile ilgilidir. Yurdusev, Buckley'den uyarladığı ayırt edilebilir üç analiz seviyesi belirlemiştir: i) *Felsefi Seviye*, yapılacak çalışma için konunun inşa edilebileceği bir “duruş-noktası” sağlar ve diğer seviyelere temel teşkil eder. ii) *Teorik Seviye*, bir üst seviyede çizilen çerçeveden hareketle daha “somut” bir yol gösterir. Önceki seviyede olduğundan daha az bir soyut düşünme ile meşgul olunur, konu tespit edilir ve “ayırt edilebilir sınırlar” belirlenir. iii) *Pratik Seviye*, önceki iki seviye üzerine kurulmuş önermelerin somut bir şekle bürünmesini, gündelik pratik ve gerçeklik alanını kapsar (Yurdusev, 2007, ss. 5-6). “Çalışılacak olan şeyi” işaret eden analiz birimin mantıksal olarak sonsuz sayıda şeyi kapsadığı varsayılacak olsa da analitik olarak temelde üç birim tespit edilmektedir: i) *Birey*: Aktör olarak birey uluslararası ilişkiler analizinin ilk sırasında yer alır. ii) *Gruplar*: Toplum veya bireylerden oluşan gruplar, genellikle ulus ve devlet şeklinde ele alınır. iii) *Evren veya insanlık*: En geniş analiz birimi olarak öngörülen evren/insanlık aslında “her şeyi kapsayan aktördür”. Uluslararası ilişkilerde geleneksel olarak ‘sistem’ en geniş analiz birimi olarak işlenir (Yurdusev, 2007, ss. 7-8).

1) Aktör Düzeyi a) Devlet Düzeyi b) Birey/Grup Düzeyi	2) Sistem Düzeyi a) Küresel Sistem Düzeyi b) Alt-Sistem Düzeyi

c) Uluslararası Kuruluşlar Düzeyi	i) Bölgesel Alt-Sistem Düzeyi ii) Fonksiyonel Alt-Sistem Düzeyi

Tablo – 7: Sönmezoğlu’nun Analiz Düzeyleri

Analiz Düzeyi	Analiz Birimi
1) Felsefi Düzey	1) Birey
2) Teorik Düzey	2) Gruplar
3) Pratik Düzey	3) Evren veya İnsanlık

Tablo – 8: Yurdusev’in Düzey-Birim Ayrımı

Waltz’un kullandığı üçlü tasvir, yani birey, devlet ve sistem de Yurdusev’in “birey, grup ve evren” şeklinde ifade ettiği analitik ayrımla uyuşmaktadır. Yine Singer, Wolfers ve Rosenau gibi kuramcılar da bu üçlü ayrıma büyük oranda katılmışlardır (Yurdusev, 2007, ss. 8-9). Yurdusev’in de ifade ettiği gibi yukarıda sıralanan analiz düzeyleri ve birimleri arasında doğrudan bir korelasyon yoktur. Araştırmacı seviye ve birimlerden kendi çalışmasına uyan bir ya da birkaçını ele alabilir. Örnek olarak teorik düzeyde çalışan bir araştırmacı, analiz birimi olarak devleti veya uluslararası sistemi araştırabilir. Üçlü analiz birimi ayrımının faydası olgular kümesi içinden sorduğumuz soruya uygun tercihler yapabilmemizi sağlayan analitik araçlar olmasıdır (Yurdusev, 2007, s. 10). Klasik denebilecek bu üçlü ayrımın yanına uluslararası tarihsel sosyolojik bir yaklaşım geliştiren Hobson, bir dördüncü “tasvir” (*image*) daha ekler. Buna göre dördüncü tasvirde (*fourth image*), “ulusal veya ulus-altı düzeydeki gelişmelerin uluslararası sonuçları şekillendirdiği, uluslararası/küresel düzeydeki gelişmelerin de [aynı zamanda] ulusal alanı şekillendirdiği” iddia edilir (Hobson, 2002b, s. 12).

Waltz, Sönmezoğlu, Yurdusev ve Hobson’un analiz düzeyleri/birimlerinin sayısı “aktör-sistem” dikotomisi içinde artırılabilir. Fakat yine de Uİ’nin ufkunu, “Waltzu çizginin” (bkz: Şekil: 3) ötesine yeni analiz birimleri (ulus-üstü, bölgesel, ulus-altı) ile genişletmek, aktör-sistem dikotomisi yerine analiz birimleri arasındaki ilişkiselliği gösteren ve toplumsal analize daha fazla yer veren başka bir model geliştirmek açısından önemlidir. Joseph’e göre birimler fikri, karmaşık sosyal ilişkileri “üniter varlıklar ve nesneler olarak ele almayı önerir.” (Joseph, 2010, s. 61). Birimler, katı bir birim anlayışından ziyade uluslararası olanın [geniş anlamda tüm birimlerin] kendi indirgenemez özellikleri, dinamikleri ve özgüllükleriyle toplumsal ilişkilerin tezahür eden bir özelliğini ifade eder (Joseph, 2010, s. 64). Tüm düzey ve birimlerde analiz yapmak mümkün ve pratik olmasa da konu ve araştırma sorusuna göre bu birimlerden biri veya birkaçı seçilebilir. Hangi birim seçilirse seçilsin o birimi oluşturan failler ve yapılar arasındaki ilişkiselliğe dikkat edilmelidir. Analiz nesneleri ise her bir birimde pek çok farklı aktörden oluşabilir. Bireysel birime liderler ve karar-alıcılar; ulus-altı birime işçi sınıfı, Kilise ve entelijansiya; ulusal birime devlet; bölgesel birime Merkez-Doğu Avrupa; uluslararası birime BM ve NATO; ulus-üstü birime AB, diasporalar ve çok-uluslu şirketler/girişimler örnek olarak verilebilir. Dolayısıyla nesne-birim-düzey arasındaki ilişki şu şekilde formülize edilebilir: Nesne $\subset$

metodolojik saldırılardan muaf tutma girişimiyle teorik bir revizyon” olarak nitelendirmiştir (Halliday, 1994, s. 43). Kendinden önceki sistemik bir teori üretmeye yönelik tüm girişimleri başarısızlıkla itham eden Waltz, uluslararası sistemin teorileştirilmesi fikrine büyük bir katkı sunmuştur (Hobden, 1998, s. 56). Waltz’un bu olumlu katkılarına rağmen takip eden on yıllar içerisinde Neorealist yorumun —genel olarak ana akımın— eleştirisi önemli tartişmalara gebe olmuş ve buna alternatif olarak farklı bakış açıları geliştirilmiştir.

Realist teori devlet-merkezciliği ile bilinse de aslında birėok varyasyonunda devletin konumu oldukça belirsiz ve edilgendir. Buna göre devlet her şeyden önce “üniter bir rasyonel aktördür”. İnsan gelişiminin doğal bir çıktısı, tarihin doğrusal ve teleolojik bir yorumudur. Bu, aslında devletin var oluşunun kaçınılmazlığına da vurgu yapar. Devletin determinist bir biçimde gelişimi onun *a priori* olarak teorileştirilmesinin de reddini beraberinde getirir. Kaliber’in Keyman’dan aktardığı üzere devletin kuramsallaştırılmasına bir gerek yoktur, zira pozitivizmde olgular kendi adına konuşur ve devlet verili kabul edilir (Kaliber, 2021, s. 136). Bu anlayışla inşa edilen devletlerin oluşturduğu uluslararası sistem ise hiyerarşik ilişkilerin olmadığı anarşik bir ortamdır ve ast-üst ilişkisinin olmadığı bir ortamda devletler sürekli olarak güvenlik arayışı içindedir. Uluslararası sistem, dış politikaları ve uluslararası ilişkileri esas belirleyen faktördür ve uluslararası sistemin tezahürü ontolojik olarak devletlerden ayrı bir kategori (üçüncü düzey) olarak kabul edilir. Böylece devlet, herhangi bir eylemsel güce ve özerkliğe sahip olmayıp uluslararası sistemin ve bu sistemi domine eden güçlerin etkisinde kalan bir uygulayıcıdır. Hobson’a göre bu Waltzcu paradoks “hiçbir devlet teorisine” sahip değildir (Hobson, 2002a, s. 68; Kaliber, 2021, s. 139). Aynı zamanda devlete ve uluslararası sisteme yüklenen bu anlam, devletin tarih dışı, önceden belirlenmiş, zaman ve mekân üstü, evrensel çıkarlara sahip bir üniter aktör olarak belirlenmesine neden olmuştur. Bu durum analitik ve teorik bazı sınırlamalar yaratmaktadır (Go & Lawson, 2017, s. 28). Neorealistler, “devleti toplumsal temelinden koparıırken tüm gerėekçi teorilerin karşı karşıya olduğu aynı tehlikeyle yani gücü gizemli bir niteliğe dönüştürme ve idealize etme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.” (Navari, 1991, s. 25). Özçelik’in özetlediği şekliyle Neorealizmin üç temel varsayımı mevcuttur: i) Çağdaş dünya anarşik bir karaktere sahiptir. ii) Egemen birimler olarak devletler bu sistemdeki ana aktörlerdir ve iii) sistemde birimler arasındaki yetenek dağılımı son derece önemlidir. İlk iki faktör sabit tutulurken, üçüncüsü değişkendir (Özçelik, 2018, s. 2). Go & Lawson’a göre Neorealist ve Neoliberal Kurumsalcılık’a yönelik eleştiriler bu ana akım kuramların varsayımlarının basitliğinden kaynaklanmaktadır: “Aktörler tek bir türden olduğu ve anarşinin yapısal bağlamı değişmediği için uluslararası olanı az sayıda türev mantığa indirgemek mümkündür: kendi kendine yardım sistemi, devletlerin hayatta kalmaya öncelik vermesi gerekliliği, tekrar eden bir güvenlik ikilemi ve güç dengesi mekanizması.” Anarşi, bu mantığın değişmeyen yapısal bir koşuluysa uluslararası alan veya sistem de zamansız ve durağan bir yapıdır ve Uİ akademisinin de “amansız bir hayatta kalma mücadelesinin (Neorealizmde olduğu gibi) veya iş birliği koşullarının (Neoliberalizmde

olduğu gibi) haritasını çıkarmakla ilgilendiği veya ilgilenmesi gerektiği” anlamına gelir (Go & Lawson, 2017, s. 29).

Waltz, “uluslararası politikanın süregelen anarşik karakteri, bin yıl boyunca uluslararası yaşamın kalitesindeki çarpıcı aynılığı açıklar.” derken uluslararası sistemin öz olarak değişmezliğine ve evrenselliğine vurgu yapar (Stirk, 2015, s. 17; Palabıyık, 2019, s. 316). Böylece karakteristik birçok fark (jeopolitik, kültürel, tarihsel, toplumsal vs.), bu değişmezlik mantığı içerisinde eritilir. Bunu daha somut bir şekilde devletlerin eşit ve üniter varlıklar olarak görülmesinden anlayabiliriz. Hobson’un değişimiyle devletler “sistemik anarşinin pasif kurbanlarıdır.” (Stirk, 2015, s. 18) ve Vestfalyan devlet uluslararası ilişkilerin sabiteleridir (Stirk, 2015, s. 20). Bunlara istinaden Uluslararası Tarihsel Sosyoloji, tüm devlet sistemlerini kapsayacak şekilde tüm devirlere uygulanan Vestfalyan devlet modelini aşmak (Hobson, 2002b, s. 17) ve Uİ teorisini “indirgemeciliğin demir kafesinden”⁴¹ çıkarmak için önemli bir imkan sunmuştur (Hobden, 1998, s. 9).

Uİ teorisinin tarihselleştirilmesinin ‘faydası’ iki genel maddeyle özetlenecek olursa UTS “i) devlet kimliğinin ve failliğinin tarihsel ve siyasi olarak inşa edilmiş doğasını teorileştirmesini ve ii) Realist epistemolojinin yarattığı iç-dış ayrımını aşmasını sağlar.” (Kaliber, 2021, s. 134). Hobson da Morgenthau’nun altı ilkesine gönderme yaparak bu hususta altı ilke saptamıştır. Kısaca i) devletin, hem yerel hem uluslararası alanı şekillendirebilen nedensel bir değişken olduğu, ii) tek faktöre indirgenemeyen çok mantıklı bir yaklaşımın geliştirilmesi gerektiği, iii) uluslararası, ulusal ve ulus-altı arasında net bir ayrımın olmadığı ve örtüşen bir alan olduğu, iv) gücün tamamen sıfır toplamı olmadığı (bunun yanında pozitif toplamı, negatif toplamı, sıfır toplamı olabileceği), v) zamanın süreklilikten ziyade süreksizlik olarak görülmesi ve vi) aktörlerin özerkliğinin potansiyel, göreceli veya mutlak olmaktan ziyade her zaman kısmi olduğu (Hobden, 1998, s. 7) ifade edilir. Bu genel ilkelerin aslında Hobson’un UTS’ye yönelik —kendi deyişiyle neo-Weberci Tarihsel Sosyoloji’nin— kuramlaştırılma girişiminin temellerini teşkil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Hobson, çağdaş Uluslararası İlişkilerin yukarıda bahsedilen yönlerini birbirinin tamamlayıcısı olan iki kavramla açıklamaya çalışır: kronofetişizm (*chronofetishism*) ve zaman-merkezcilik (*tempocentrism*). Birçok araştırmacı tarihin sosyal bilimlerin bir laboratuvarı —hipotezlerimizi test edebileceğimiz bir laboratuvar— olduğunu sıklıkla ifade etmiştir (Hobson, 2002b, s. 5; Go & Lawson, 2017, s. 30). Buna

⁴¹ Weber’in “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı*” adlı eserinde “demir kafes” modern yaşamın insan üzerinde kurduğu güç ve baskıyı ifade etmek için kullanılır: “Asketizm [çilecilik] manastır hücrelerinden meslek yaşamına taşınınca ve dünyevi ahlaka egemen olmaya başlayınca, kendi açısından, çağdaş ekonomik düzenin teknik ve ekonomik varsayımları üzerine kurulu mekanik-makine üretimine bağlı büyük evrenin kurulmasına yardımcı oldu; bu evren bugün, bu mekanizma içine doğmuş olan bütün bireylerin...yaşam biçimlerini büyük bir güçlülükle belirledi ve belirlemeye de devam edecektir. Baxter’in görüşüne göre, dünyevi mallar ile ilgili kaygılar, “insanın her zaman üstünden atabileceği ince bir palto gibi” yalnızca azizlerin omuzlarında durmalıdır. Fakat kader, bu paltodan demir bir kafesin oluşmasına hükmetmiştir. Asketizm dünyayı yeniden kurmayı ve kendi ideallerini dünyada gerçekleştirmeyi üstüne aldıktan sonra, tarihte daha önce hiç görülmediği bir biçimde bu dünyanın malları insanlar üzerinde artan ve nihayet kaçınılmaz bir güç kazanmıştır.” (Weber, 1997, s. 158).

göre tarih, bugünü doğrulamak için geçmişin bir araç olarak görülmesinden başka bir şey değildir. Araçsallaştırılan tarih zamansal ve mekânsal boyutlarının eksiltilmesine veya tamamıyla yitirilmesine yol açar ve tarih bir “kutsal metin” olarak hizmet etmeye başlar (Lawson, 2018, s. 77). Böylelikle bu durum, ‘şimdi’nin ancak ‘şimdi’yi inceleyerek açıklanabileceği varsayımı olan kronofetişizmi doğurur. Kronofetişizmin öngördüğü üç yanılsama mevcuttur (Hobson, 2002b, s. 6): i) *Şeyleştirme Yanılsaması*, şimdiyi geçmişten fiilen ayırır; onu statik, kendi kendini oluşturan (*self-constituting*), özerk ve şeyleştirilmiş bir varlık olarak göstererek tarihsel sosyo-zamansal bağlamını gizler. ii) *Doğallaştırma Yanılsaması*, ‘şimdi’nin doğal ve insani zorunluluklara uygun olarak ‘kendiliğinden’ ortaya çıktığını ve etkin bir şekilde doğallaştırıldığını varsayar ve toplumsal iktidarın tarihsel süreçlerini, ‘şimdi’yi oluşturan kimlik, sosyal dışlama ve normları gizler. iii) *Değişmezlik Yanılsaması*, doğal ve yapısal değişime dirençli olduğundan ‘şimdi’yi ebedileştirir. Böylece içkin bir değişim düzeni olarak ‘şimdi’yi yeniden oluşturan süreçleri gizler (Hobson, 2002b, s. 6).

Kronofetişizmi tamamlayan diğer kavram olan zaman-merkezcilik, ‘kronofetişleştirilmiş şimdi’yi geçmişe doğru okur ve tarihe bu mercekten bakar. Öyle ki bu mercek, “tarihsel dönemler ve devlet sistemleri arasındaki süreksiz kopuşlar ve farklılıkları yumuşatır ve karartır.” (Hobson, 2002b, s. 9). Patika bağımlılığının tersine çevrilmiş şekli olan zaman-merkezcilik, geçmişteki ‘şimdi’nin işaretlerini ararken aynı zamanda “kendi kendini gerçekleştiren kehanet içinde geri dönüp geçmişin şimdi ile aynı olduğunu” bildirir. Uluslararası İlişkilerin anarşi, güç dengesi, kendine yardım, rasyonel devlet, güvenlik ikilemi gibi pek çok meta-teorisinin mevcudiyeti aslında “zamansızdır” ve bunların “yapısal bağlamları” değişmez. Thucydides’ten bu yana devlet doğasının ve devlet davranışının hala aynı kaldığı ve antik çağdan bugüne gelen eserlerin “anamlı bir rehber” olduğu düşüncesi zaman-merkezci bir yanılsamadır. Lawson, bu durumu Yapısal Gerçekçiliği eleştirirken “bugünü açıklamak için geçmişin yağmalanması” şeklinde yorumlar. Yapısal gerçekçilerin Atina-Sparta arasındaki rekabeti, ABD-SSCB arasındaki rekabeti aydınlatmak için binlerce yıl sonrasına aktarırlar (Lawson, 2018, s. 77). Kısacası devlet sistemleri ve bunların aktörlerinin “eşbiçimli” (*isomorphic*) şekilde inşa edilmesi, mevcut sistemin “biricikliğinin” fark edilememesi ve mevcut sistemin en temel ve kurucu özelliklerinin gizlenmesi, zaman-merkezci problemin temelini teşkil eder (Hobson, 2002b, s. 10). Kronofetişist ve zaman-merkezci yanılsamalardan kaçınmak için UTS, “sosyal süreçlerin analizine zamansallığı” (Lawson, 2018, s. 82) ve figüratif özellikleri⁴² dahil eder (Hobson, 2012).

⁴² Hobson, kuramı kronofetişist ve zaman-merkezci yanılsamalardan uzak tutabilmek için Norbert Elias’ın figürasyonlar kavramına da ayrıca önem verir. Figürasyonlar kısaca “zaman ve mekân içinde karşılıklı bağımlılıklarla birbirine bağlanmış insanların oluşturduğu dinamik ağlardır ya da Norbert Elias’ın deyimıyla “karşılıklı olarak yönlendirilmiş ve bağımlı insanlardan oluşan bir yapı... bireylerin oluşturduğu karşılıklı bağımlılıklar ağıdır.” (Dolan, 2014). Elias’ın çalışmalarından derlediği altı ilkedeki ilki, [Tarihsel Sosyoloji’nin] temel sorunsalı, zaman içinde uzun dönemli değişimin toplumsal kaynaklarını ortaya çıkarmaktır. İkincisi, kilit öneme sahip figürasyon kavramsallaştırmasıdır. Üçüncüsü, devletler çatışmalara odaklanmış, kendi kendini oluşturan bilardo topları değil, çok biçimli figüratif özelliklere sahip aktörlerdir. Dördüncüsü, Elias ulusal-uluslararası ayrımını yıkar zira toplumlar üst üste binmektedir ve toplumlar bu çoklu örtüşmeler yoluyla ve toplumlar arası ilişkilerle meydana getirilir. Dolayısıyla, mekânsal olarak karıştırlar ve toplumsal olarak

2.5. Tarihsel Bir Sosyal Bilim Olarak Uluslararası Tarihsel Sosyoloji

Wallerstein “Gulbenkian Raporu”na atıfla yeni isimler kullanan üniversite bölümleri, programları ve kütüphane kategorilerinden bahseder. Bunlardan biri “tarihsel sosyal bilim” kavramıdır (Wallerstein, 2008, s. 2). Tarihsel sosyal bilim, bir vizyon olarak herhangi bir disiplinin parlatılmasını değil sosyal bilimin bir bütün olarak yapılabilmesini ifade ediyor olsa da günümüzde çok geniş bir disiplinler ağacının ana gövdesini kastetmek için kullandığımız sosyal bilimler tabiri, tek bir kuramsal ve metodolojik yaklaşımla izah edilmesi oldukça zor —hatta imkansız yakındır. Burada esasında kastedilen, sosyal bilim disiplinlerinin tarihselleştirilmesi ve böyle bir perspektifle epistemolojik temellerinin atılmasıdır. Tarihsel Sosyoloji, tek tarihsel ve toplumsal çalışma alanı olmamakla beraber (bkz: Tablo: 5) tarihsel sosyal bilim yapmak için oldukça uygun alanlardan birisidir.

Bu çalışmada Wallerstein’ın tarihsel sosyal bilim vizyonunu —dünya-sistemleri anlayışından farklı bir şekilde— takip ederek inşa etmeye çalıştığımız tarihsel sosyolojik kuramsal model yedi basamakta toparlanmıştır. İlk olarak Tarihsel Sosyoloji’nin temellerinden bahsedilerek kurucu tartışmalara yer verilmiştir. Tarihsel Sosyoloji, Özdalga’nın kısa ve öz bir şekilde ifade ettiği gibi “belirli bir kuram ya da kuramsal kavramlar seti değil, daha ziyade toplumların incelenmesinde hem metodoloji ile ilgili meseleler hem de problemlerin seçimi hakkında genel bir yaklaşımla ilgilidir” (Özdalga, 2011, s. 9). Bugün Weber’in görüşlerinin yeniden yorumlandığı neo-Weberci dalgayla beraber çoklu-nedensellik, sosyal taşıyıcılar, sosyal yapı gibi kavramlar Uluslararası İlişkiler Teorisine uyarlanmıştır. İkinci olarak bu tartışmaların Uluslararası İlişkiler’deki yansımaları ele alınmıştır. Bu kısımda Tarihsel Sosyoloji’nin Uİ Kuramının tarihselleştirilmesi ve toplumsallaştırılması açısından önemli bir katkısı olduğu iddia edilmiştir. Literatürde bu tip çalışmalar farklı isimlerle anılıyor olsa da Yalvaç’ın kullandığı Uluslararası Tarihsel Sosyoloji (UTS) tabiri bu tip çalışmaları kastetmek için genel bir başlık olarak tercih edilmiştir. Ayrıca UTS’nin neo-Weberyan, neo-Marksist ve eleştirel çalışmalar olmak üzere üç ana damar üzerinde gelişim gösterdiği tespit edilmiştir. Genellikle neo-Weberyan çalışmalardan oluşan “dalgalar” ise tarihsel sosyolojik çalışmaların sayısının arttığı ve belirli kavramlar etrafında yoğunlaştığı dönemlerde bir zamansal kümelenme meydana getirdiğini ifade etmiştir. Bu çerçevede neo-Weberci yaklaşımın sunduğu kavram setleri çalışmanın geri kalanında araştırma konusuna uygulanmış; tüm tarihsel teori ve yaklaşımlara (Tablo-3 ve Tablo-5’te gösterildiği üzere) ve bunlar arasındaki tartışmalara araştırmanın kapsamı dışında kaldığı için yer verilmemiştir. Üçüncü olarak Uluslararası İlişkiler araştırmalarında dikotomik ayrımların ötesine geçilebileceği ve fail ve yapının bütüncül bir çözümlemeye aynı anda dahil edilebileceği Eleştirel Realist argümanlarla tartışılmıştır. Weber sosyal olguları öznel olarak anlamanın

birbirlerine bağımlıdır. Beşincisi, Elias, fail ve yapıyı bir araya getirir ve ikisine de ayrıcalık tanımayarak bir tür yapısalcılık önerir (burada Giddens’tan farklılaşmaktadır). Altıncısı, uygarlaşma süreci kavramıyla bireylerin psikolojilerinin geniş çaplı bir şekilde yeniden yapılandırılmasını öngörür. Böylece materyalist yaklaşımın ötesine geçer (Hobson, 2012, ss. 2-4). Abrams’ın Elias’ın ihmal edildiğine dair ifadeleri için bakınız (Abrams, 1994, s. xvii).

önemini vurgularken Eleştirel Gerçekçilik sosyal gerçekliğin altında yatan yapıları ve mekanizmaları ortaya çıkarmak için metodolojik çoğulculuğu teşvik eder. Weber'in "ideal tipler" kavramı ve Eleştirel Gerçekçiliğin "sosyal yapılar" üzerine odaklanması, daha büyük toplumsal güçlerin rolünü kabul eder. Neo-Weberci Tarihsel Sosyoloji ile Eleştirel Realizmin iş birliği metodolojik çoğulculuk, ontolojik yaklaşım, nedensel mekanizmalar, tarihsel analiz ve eleştirel perspektif hususlarında gerçekleşir. Yine bu kısımda fail-yapı meselesine ek olarak Uluslararası İlişkiler'deki geleneksel analiz düzeyleri ve birimlerine -literatüre dayanarak- yeni alternatifler önerilmiştir. Dördüncü olarak Realist olmayan bir teorik çerçeve çizilmiştir. Burada Hobson'un kronofetişizm ve zaman-merkezcilik kavramlarına odaklanılmıştır. Kronofetişizm, araştıncıların tarihin zamansal ve mekânsal boyutlarının indirgenmesiyle oluşur ve şeyleştirme, doğallaştırma ve değişmezlik olmak üzere üç yanılsamaya neden olur. Zaman-merkezcilik ise "tarihsel dönemler ve devlet sistemleri arasındaki süresiz kopuşları ve farklılıkları" karartmaktadır (Hobson, 2002b, s. 9). (5., 6. ve 7. Basamaklar gelecek kavramsal çerçeve içerisinde ele alınmıştır.) Beşinci olarak kavramsal çerçevenin temelleri devlet tartışması ile atılmış, devletin tanımı yapılmıştır ve Hobson'un devletin yerel ve uluslararası failsel gücü kavramları izah edilmiştir. Altıncı olarak değişim ve dönüşüm odaklı bir çalışma alanı olarak Tarihsel Sosyoloji ile bu çalışmada hangi unsurları ele alacağımız izah edilmiştir. Merkez-Doğu Avrupa'da yaşanan dönüşümlerin analizi, bölgenin en önemli üç sosyal taşıyıcısı olan aydınlar, işçiler ve ruhban üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde yapılacağı ifade edilmiştir. Son olarak inşa etmeye çalıştığımız tarihsel sosyolojik modelin yedinci basamağı ise kavramsal tanımlar ve kabullerden oluşmuştur. Gelecek bölümde detaylı bir şekilde ele alınacak olan devlet, dönüşüm, dönüşümün unsurları, siyasal paradigma değişimi ve geçiş dönemi, aynı zamanda teoriden vakaya geçişte önemli bir basamak olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KAVRAM, TANIM VE KAPSAM

3.1. Devleti Geri Getirmek: Uluslararası İlişkilerde Devlet Tartışmaları

Klasik Weberci anlamıyla modern devlet, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde meşrulaşmış fiziksel güç tekeliyle başarılı bir biçimde tesis etmiş olan insan topluluğudur. “Bu bağlamda, ‘insan topluluğu’, en dar biçimiyle yorumlandığında bir toprak parçası içerisinde süregiden tahakkümü uygulayan ‘zorunlu siyasal örgütün’ yönetici kadrosu olarak tanımlanır.” (Jessop, 2021, s. 44). Hobson’un neo-Weberci tarihsel sosyolojik yaklaşımı, Weber’in bu devlet tanımını yerel ve uluslararası failsel güç kavramlarıyla yeniden yorumlayarak (Hobson, 2003, s. 5) devletin içsel ve dışsal failliğine vurgu yapar. Skocpol da Weber’in devlet tanımına atıfta bulunarak devletlerin zorunlu olarak “hayatta kalmak ve diğer devletler karşısında avantaj sağlamak için içinde manevra yapmaları gereken yerel sosyo-politik düzenler ile ulus-ötesi ilişkiler arasındaki kesişme noktalarında” durduğunu ifade etmiştir (Skocpol, 1985, s. 8). Ancak ana akım Uİ teorileri devleti, içeride üniter, egemen ve hiyerarşik uluslararası siyasette ise teorik olarak birincil aktör olarak kabul etmesine rağmen devletin aslında edilgen bir konumda olduğunu örtülü olarak kabul eder. Büyük teorilerdeki (grand theory) devlete dair indirgemeci ve şeyleştirici yaklaşımlar, devleti kendi sosyallığından ayırarak zaman ve mekânın ötesinde kutsanmış bir duruma sokar. Sosyal gerçekliğin karmaşıklığı, devletin asırlardır aynı kalan zaman-merkezci bir yapıya sahip olmasının aksine her daim dinamik ve değişmekte olduğuna işaret eder. Devletin dinamik, değişken ve yaşayan bir kavram olduğuna dair kuramsal tartışmalar, Tarihsel Sosyoloji içinde yaşanan “Weber Rönesansı” (Kalberg, 2017, s. 46) ile yeniden başlamış ve bu tartışmalar neticesinde Uİ kuramının dar devlet anlayışının genişletilmesi sağlanmıştır.

Devlet hakkındaki tartışmalar, “devleti geri getirme” (bringing the state back in) (Skocpol, 1985, ss. 3-4; Jessop, 2001, s. 149) başlığıyla Uluslararası Tarihsel Sosyoloji literatüründe 1980’lerden itibaren yeniden gündeme gelmiştir. Araştırmacılar bu dönemde ulus-devletlerin oluşum süreçlerini, devletlerin toplumsal devrimler sırasında parçalanıp yeniden inşa edilmesini ve ayrıca sınıf yapısı, etnik ilişkiler, kadın hakları ve toplumsal protesto türleri üzerindeki etkilerini çalışmış (Skocpol, 1985, s. 3) ve bu çalışmalarda devlet özerkliği ve devlet kapasitesi ile ilgili önemli çıkarımlar ortaya konmuştur. İlk olarak bu çalışmalar, bölgeler ve insanlar üzerinde kontrol iddiasında bulunan devletlerin, iktidarlarını dayandırdıkları sosyal grupların, sınıfların veya toplumun taleplerini ve çıkarlarını yansıtmayan hedefler formüle edebileceği ve bu hedefleri takip edebileceği üzerinde durmuştur. Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde sıkça görülen ve proletaryanın iktidarını savunduğu iddiasındaki komünist rejimlerin işçi hakları ve çıkarlarına aykırı bir politika uygulaması buna örnek olarak verilebilir ve bu durum, genellikle “devlet özerkliği” olarak tanımlanır. İkinci olarak özellikle güçlü sosyal grupların fiilî ya da potansiyel muhalefetiyle karşılaşıldığında veya inatçı sosyo-ekonomik koşullar söz konusu olduğunda devletlerin resmî hedeflerini gerçekleştirme kapasitelerinin sorgulanabileceği ifade edilmiştir (Skocpol, 1985, s. 9).

Bu bağlamda “devlet özerkliği” sabit bir yapısal özellik olmayıp geçici bir niteliğe sahiptir. Skocpol, devlet kurumlarının hem kendi içindeki dönüşümler hem de toplumsal gruplarla ve hükümetin diğer temsilcileriyle olan ilişkilerindeki değişimlerin, özerk devlet eylemleri için yapısal potansiyellerin zaman içinde nasıl değiştiğini ortaya koyar. Bu, devletin özerkliğinin dinamik bir süreç olduğunu gösterir (Skocpol, 1985, s. 14). Hobson’un “failsel güç” (agential power) kavramı da bu anlayışla paralellik gösterir; Hobson, devletin diğer ulus-altı ve ulus-üstü güçlere karşı göreceli (relative) ve kısmî (partial) özerklikle hareket edebileceğini vurgular. Bu yaklaşım, devletin özerkliğini mutlak bir durum olarak değil, bağlama ve koşullara bağlı olarak değişen bir durum olarak görmektedir (Hobson, 2003, s. 5).

Devlet tartışmasının yeniden gündeme gelmesi, siyasal bilimler literatüründe neden tek bir devlet teorisi olmadığı sorusunu da beraberinde getirmiştir. Skocpol bu hususta peşinen “büyük bir devlet teorisine” ihtiyaç olmadığı görüşünü savunmuştur. Zira devleti siyasal ve toplumsal açıklamanın merkezine aldığımızda sosyo-politik yapılara içkin tarihselliğin ve ulusal düzeydeki gelişmelerin değişen dünya şartları ile iç içe geçmişliğinin hesaba katılması gerekecektir. Dolayısıyla modern dünyada devletlerin, sosyal yapıların ve ulus-ötesi ilişkilerin tarihlerinin altında yatan nedensel düzenlilikleri sağlam ve analitik bir temel üzerinden okumak, büyük bir devlet teorisi inşa etmekten daha önemlidir (Skocpol, 1985, s. 28). Jessop yeterli bir devlet teorisinin ancak daha geniş bir toplum teorisinin parçası olarak geliştirilebileceğini ileri sürerken (Jessop, 2001, s. 167) devlet teorisinin yokluğunun sebepleri üzerine detaylı bir inceleme yapan Özlük, politik ve tarihî dört neden belirler: i) Modernist siyasal alan, ii) hâkim pozitivist eğilim, iii) anarşi algısı ve iv) Vestfalyan mit. İlk olarak, modernist siyasal alan devlet algısını şekillendirirken ikinci olarak hâkim pozitivist eğilim, disiplindeki mekanik devlet modelini (bیلardo topu modeli) benimser ve toplumsal, kültürel ve siyasal farklılıkları indirger. Üçüncü olarak, uluslararası ilişkileri düzenleyen temel ilke olan anarşi kavramı, uluslararası ilişkilerin doğasına dair ana argüman olarak öne çıkar. Son olarak Vestfalya Barışı ile ilişkilendirilen modern devlet anlayışının disiplini domine etmesi, özgün bir devlet teorisinin gelişimini engelleyen bir diğer faktördür (Özlük, 2019, ss. 170-171).

UTS ve Uİ literatüründe “Weber Rönesansı” ile başlayan bu devlet tartışması hakkında dört ana eğilim ön plana çıkmaktadır. Bunlar, i) kaygılarını refah veya ticaret rejimleri gibi belirli devlet kurumlarıyla sınırlayan tarihsel kurumsalcılar, ii) devlete odaklanmak yerine rasyonel bireysel aktörleri (insanları) geri getirme çağrısında bulunan rasyonel seçim kuramcıları, iii) devletlerin siyasette önemli aktörler olduğunu kabul eden ancak hareketi, gelişmekte olan dünyadaki sosyal güçler pahasına devlet gücünü abartmakla eleştirenler, iv) devlet oluşumunu karşılaştırmalı bir perspektiften inceleyenler (Vu, 2010, s. 149). Devlet tahayyülüne yönelik dört teorik eğilim, yazarların farklı dönem tasnifleri altında toplanmıştır. Örneğin Levy vd’nin çalışmasında devlet tartışması üç dalgaya ayrılmıştır: i) Birinci Dalga (Sosyal Bilimlerde Devletin Teorik İhmali), ii) İkinci Dalga (Devletçi Canlanma ve Eleştirileri), iii)

Üçüncü Dalga (Uluslararası Zorluklar ve Devletlerin Yanıtları) (Levy vd., 2015). Hobson ise devlet tartışmasındaki “dalga” ya da dönem kavramsallaştırması iki ana dönemde incelenmiştir: i) Birinci Devlet Tartışması, ii) İkinci Devlet Tartışması.

Birinci devlet tartışması karşılıklı bağımlılık teorisinin yükselişiyle ortaya çıkmış, Neoliberal ve Neorealistler arasında bir üstünlük mücadelesine dönüşmüştür. Hobson’un deyişiyle birinci devlet tartışması, “devletlerin, toplumsal güçler ve devlet-dışı aktörler üzerinde baskın olup olmadığı temel sorusu” ile ilgilenmiştir. Başka bir ifadeyle “tartışma devletlerin devlet-dışı aktörler ve sosyal süreçler karşısında sahip olduğu özerklik derecesi etrafında dönmektedir.” (Hobson, 2003, s. 2). Fakat bu dönemki çalışmalarda görülen ortak noktalardan birisi aktör olarak devletin üzerinde uluslararası alanın şekleştirilmesi ve ona bir kendiliğindenlik atfedilmesidir (Hobson, 2003, s. 217). Birinci dalga TS ile özdeşleştirilebilecek olan birinci devlet tartışmasındaki devlet-merkezcilik, Realizm’in indirgemeci ve özcü eğilimlerini kopyalama eğilimindedir. Bu dönem çalışmalar “modern siyaset ve toplumun ortaya çıkışı ve yükselişinin analizinde devlete ayrıcalıklı ve yeterince sorunsallaştırılmamış bir statü tanır.” (Kaliber, 2021, s. 138); ayrıca devletin *a priori* kurumsal özerkliği ve kimliği, Realizm ve birinci dalga devlet çalışmalarındaki ortak noktalardandır (Kaliber, 2021, s. 139).

Hobson, birinci devlet tartışmasının hâlâ devam ettiğini, fakat artık faydalı bir tartışma olmadığı üzerinde durur. Ona göre devlet-mezciliğine karşı uluslararası/küresel toplum merkezciliği şeklinde ikili bir mantığa dayanan bu tartışma, iki uzlaşmaz ve kutuplaşmış kamp arasında çekişmeye yol açmaktadır. Ayrıca tartışma, yeni araştırma soruları ve gündemleri üretmekten acizdir ve genel olarak Uİ teorisini çarpıtma eğilimindedir. Burada tüm teoriler ‘savaşı kazanmak’ uğruna basitleştirilmektedir. Paradoksal olarak tartışma, devlet körlüğünden muzdariptir çünkü her iki taraf da bilerek ya da bilmeyerek aslında devleti dışlamaktadır. Hobson, bu saptamaların özü olarak birinci devlet tartışmasının en temel sorununu bir aktör olarak devletin uluslararası sistemi nasıl belirleyebileceğini sorunsallaştırmaması olarak ifade eder. Bundan dolayı ikinci tartışmanın “fail-yapı” ikilemi etrafında şekillendirilmesi gerektiğini ortaya koyarak tartışmayı ontoloji sahasına çekmiştir (Hobson, 2001, 2003, s. 4). Bunu yaparken temelde iki kavrama odaklanır: devletin yerel (domestic) ve uluslararası (international) failsel güçleri (agential powers). Kabaca yerel failsel devlet gücü, devletin yerel sosyal-yapısal gerekliliklerden veya devlet dışı aktörlerin çıkarlarından bağımsız olarak iç veya dış politika yapma ve yerel alanı şekillendirme kabiliyetini ifade eder (Hobson, 2003, s. 5). Buna karşın, devletin uluslararası failsel gücü ise devletin uluslararası yapısal gerekliliklerden veya uluslararası devlet dışı aktörlerin çıkarlarından bağımsız olarak dış politika yapma ve uluslararası alanı şekillendirme kabiliyetine işaret eder (Hobson, 2003, s. 7). İkinci devlet tartışması, devleti fail-yapı ikileminde taraflardan birine indirgmeden, değişen yerel ve uluslararası failsel güce sahip ve hem/hem mantığı üzerinde kurucu bir aktör olarak kabul eder. Dolayısıyla devletin

uluslararası failsel gücü ile şekillenen uluslararası yapılar da ulusal ve ulus-altı seviyelerden tamamen ayrı düşünülemez (Hobson, 2003, s. 227).

3.2. Tarihsel Sosyoloji'nin Değişim ve Dönüşüm Vurgusu

Devletin tanımı ve ontolojik pozisyonu üzerine yapılan tartışmalar, devlet dinamiklerinin anlaşılmasına önemli katkılar sunarak siyasal ve toplumsal yapılardaki daha geniş değişim ve dönüşüm süreçlerinin de dikkate alınması gereğini ortaya koymuştur. Bu nedenle devlet sistemlerindeki dönüşümlerin sadece siyasal rejim ve hükümet modeli değişikliklerini değil, aynı zamanda siyasal paradigma değişimindeki toplumsal yapıların rolünü de içerecek şekilde karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi önem kazanmıştır. Eleştirel Realist bir perspektifle desteklenmiş Tarihsel Sosyoloji'nin değişim ve dönüşüm vurgusu yüzeydeki politik değişimlerin ötesine geçerek bu değişimleri mümkün kılan derin toplumsal yapıları, güç ilişkilerini ve nedensel mekanizmaları ortaya çıkarmayı gerektirir. Bu yaklaşım, devletin hem içsel dinamiklerini hem de dışsal etkilerini dikkate alarak dönüşüm süreçlerinin karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü anlamaya yardımcı olur.

3.2.1. Devrim ve Dönüşüm Kavramları

UTS'nin en önemli özelliklerinden biri, dönüşümlerle yani “belirli bir yönü olduğu varsayılan değişimlerle” ilgilenmesidir (Özdalga, 2011, s. 11). Bu dönüşümler, tarihin belirli bir anında ortaya çıkan, ancak yaşandığı sürecin öncesinden kaynaklanan ve sonrasına uzanan karşılıklı bir etkileşim ve etkilenme özelliği taşır (Kurubaş, 2015, s. 118; Sağlam, 2018, s. 180). Bu durum, literatürde “patika bağımlılığı” (path dependency) olarak da adlandırılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Troçki, Skocpol, Tilly, van der Linden gibi önemli tarihsel sosyologların toplumsal devrim, devrimci durum, sınıf koalisyonları, rakip koalisyonlar gibi kavramsallaştırmaları siyasal değişim ve dönüşüm süreçlerini anlamak açısından önemlidir (Skocpol, 1979; Van Der Linden, 2009; Tilly, 2016). Ancak Türkçe ve İngilizce kaynaklarda bu kavramların birbirinin yerine sıkça kullanılması, olgunun net bir şekilde tanımlanmasını ve anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.⁴³

“Siyasal devrimler, yasadışı kitle eylemlerini de içeren halkçı ayaklanmalardır; nitelik bakımından zorunlu olmasa da sıklıkla şiddet içermektedirler. Bu yönüyle bir devrim, iktidarın, küçük bir grup tarafından zorla ele geçirilmesi anlamına gelen *coup d'état* kavramından ayrılmaktadır. Devrimler, sadece bir yönetici seçkinler grubunun yerinden edilmesi ya da bir politikadaki değişime karşıt biçimde köklü bir değişim; siyasal sistemin bizzat kendisinde bir değişim meydana getirmeleri bakımından ayaklanmalardan ve isyanlardan ayrılmaktadırlar.” (Heywood, 2018, s. 83).

⁴³ Türkçede de devrim yerine kullanılan birçok kavram mevcuttur: İhtilâl, inkılâp, ıslahat, reform, ayaklanma, darbe. Burada kastedildiği anlamıyla devrim, köklü bir hâl değişimi, ihtilaldır (Fransız, Bolşevik, Çin devrimleri). Bu çalışmada 1956 Macar İhtilali, 1956 Poznań Ayaklanması, 1968 Prag Baharı, 1981 Sıkıyönetimi/Darbesi, 1989 Kadife Devrim gibi tarihsel anlar literatürde kullanıldığı haliyle bırakılmıştır.

Bu bakımdan dönüşüm ve devrim kavramları, birbirinden farklı siyasal ve toplumsal durumları ifade etmektedir. Devrimin gerçekleşebilmesi, değişim motivasyonunun toplumda en yüksek olduğu anda siyasî, iktisadî ve kurumsal alanlarda yaşanan radikal dönüşüm süreçlerinin bambaşka bir kurucu politik anlayış aracılığıyla ve şiddet kullanılarak hayata geçirilebilmesine bağlıdır. Ayrıca bu tür kırılma anlarının dünya tarihindeki yansımalarının sonuçları da uzun erimli olmaktadır. Devrimden farklı olarak dönüşüm, (içinde reform, darbe ve devrim aşamalarını da barındırabilen) ilk önce dar bir kadronun veya çevrenin değişim talepleri ile başlayan ve daha sonra kitleselleşen, küresel şartların da etkili olduğu uzun süreçleri ifade eder (Bozókı, 1994, s. 126).

Dönüşüm, “bir durumdan başka bir duruma geçme; şekil değiştirme” (TDK, 2024) veya “birinde veya bir şeyde tam bir değişim” olarak ifade edilir (Oxford Learner’s Dictionary, 2024). Etimoloji sözlüğüne göre “*transformation*” (dönüşüm), Latince kökenli olup biçim, doğa veya görünüm değişikliğine işaret eder (Online Etymology Dictionary, 2024). Diğer modern sözlükler ise dönüşümü “dönüştürme eylemi veya dönüştürülme süreci” olarak tanımlar (Cambridge, 2024; Merriam-Webster, 2024; Longman, 2024). Bu tanımlardan hareketle devlet dönüşümü, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkan yapısal, işlevsel veya ideolojik kökenli değişikliklerdir. Modern devletler, tarihsel olarak çeşitli evrelerden geçerek şekillenmiş ve toplumların ihtiyaçlarına, teknolojik ilerlemelere veya küresel meydan okumalara cevap vermek zorunda kalmıştır. Devletin dönüşümü, bazen devrimci süreçlerle bazen ise reformist adımlarla gerçekleşebilir. Liberal demokrasiye geçiş, otoriter rejimlerin çöküşü ya da sosyalist devletlerden kapitalist yapıya geçiş gibi örnekler, devlet dönüşümünün farklı biçimlerini gösterir. Devletin dönüşüm süreci, yalnızca hükümetin politikalarındaki değişikliklerle sınırlı kalmaz; aynı zamanda devletin egemenlik anlayışı, vatandaşlık kavramı, hukuk sistemi ve toplumsal sözleşmesi gibi temel yapı taşlarının da yeniden şekillenmesini gerektirir.

Bu bağlamda “devletin dönüşümü” kapsayıcı bir süreci ifade etmekte; içinde reform, darbe ve devrim gibi kritik birçok eşiği barındırmaktadır. Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri Soğuk Savaş sona erene kadar ideolojik ve politik olarak komünist rejimler tarafından yönetilmiş olsalar da 1945’te kurulan Stalinist rejimler neredeyse her on yılda bir değişmek ve güncellenmek zorunda kalmış; hatta bölgedeki rejimler değişen şartlara göre kendi özgün yöntemlerini geliştirmiştir (bkz: Gomułka rejimi, Kádár rejimi, Husak rejimi). Post-komünist dönemde bu devletler liberal demokrasi ve piyasa kapitalizmi inşa etme hedefiyle eski rejim yapılarını hızla tasfiye etmeye başlamışlardır. Dönüşüm süreci, sadece bölgesel veya küresel makro değişimlerin değil, birçoğu eski rejimin önemli üyeleri olan ulusal ve ulus-altı düzeydeki aktörlerin aktif katılımıyla gerçekleşmiştir. Ülkelerin NATO ve AB üyelikleriyle Batı’ya yeniden dönüşleri, sosyo-ekonomik yapıda köklü değişimleri beraberinde getirmiştir (Vachudova, 2015, s. 602). Bu süreçte bazı ulus-altı gruplar yeni kimlikler kazanarak partileşmiş; 1990’ların buhranlı siyasal iklimi uzmanlar, işçiler ve din adamlarının siyasete etkileri ölçüsünde şekillenmiş; genel olarak geleneksel ulus-altı grupların toplum içindeki bazı rolleri kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla devletin dönüşümü her

zaman ilerici bir mantıkla gerçekleşmemiş; süreç içerisindeki kırılmalar ya da bir başka deyişle ulus-altı grupların farklı şekillerde verdiği ‘özgürlük mücadelesi’ ile uluslararası sistemik baskı arasındaki “denge”, dönüşüm sürecine yön vermiştir.

	Reform	Darbe	Devrim	Dönüşüm	Geçiş
Başlangıç	Yukarıdan	Yukarıdan	Aşağıdan	<i>Yukarıdan ve aşağıdan</i>	<i>Hem yukarıdan hem aşağıdan</i>
Süreç	Barışçıl	Barışçıl ya da Şiddetli	Çoğunlukla şiddetli	<i>Barışçıl ve/veya şiddetli</i>	<i>Barışçıl</i>
Karşı Aktörler	Muhafazakârlar vs. Reformcular	Rakip güç grupları	Eski elitler vs. Toplumsal muhalefet	<i>Eski rejim unsurları</i>	<i>Liderlik: Muhafazakârlar vs. Reformcular Muhalefet: Ilımlılar vs. Radikaller</i>
Toplumla İlişki	Demobilizasyon	Demobilizasyon	Mobilizasyon	<i>Demobilizasyon ve Mobilizasyon</i>	<i>Mobilizasyon ve Demobilizasyon</i>
Sonuç	Genellikle sistem değişmez	Genellikle sistem değişmez	Sistemik değişim	<i>Sistemik değişim</i>	<i>Sistemik değişim</i>

Tablo – 9: Geçiş Tipolojileri (Bozóki, 1994, s. 126). Tablonun orijinaline ek olarak “Dönüşüm” sütunu eklenmiştir. Yukarıdaki tabloda reform, darbe ve devrim, tarihsel anları ifade ederken dönüşüm ve geçiş ise süreçleri ifade etmektedir.

Ülke	Eski Sistem	Değişim Şekli	Yeni Rejim
Polonya	Sınırlı neo-korporatist tipte çoğulculuğa sahip otoriter rejim	Yuvarlak masa görüşmeleri, sınırlı serbest seçimler, cumhurbaşkanlığı seçimleri	Muhalefet, iktidarı komünistlerle paylaşmak zorunda kalsa da iktidarı kazandı, güçlü başkanlığa sahip parlamenter demokrasi
Macaristan	Liberalleşmiş otoriter paternalist rejim	Yuvarlak masa görüşmeleri, referandum serbest ve adil seçimler	Seçimlerden sonra rekabetçi partilerin olduğu parlamenter demokrasi
Doğu Almanya	Otoriter rejim (yukarıdan değişiklik yok)	Göç dalgaları, kitlesel gösteriler, sınırlı güç paylaşımı, özgür ve adil seçimler	Seçimlerden sonra rekabetçi partilerin olduğu parlamenter demokrasi
Çekoslovakya	Otoriter rejim (yukarıdan değişiklik yok)	Kitlesel gösteriler, sınırlı güç paylaşımı, özgür ve adil seçimler	Seçimlerden sonra parlamenter demokrasi
Bulgaristan	Otoriter rejim (yukarıdan değişiklik yok)	Kitlesel gösteriler, geçici hükümet, serbest seçimler	Kırılgan parlamenter demokrasi
Romanya	Totaliter veya ‘sultancı’ rejim	Halk ayaklanması, darbe, geçici hükümet, serbest seçimler	İstikrarsız demokratik kurumlar, anti-demokratik hükümet yanlısı hareketler

Tablo – 10: Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde siyasî değişim süreci (Bozóki, 1994, s. 135)

3.2.2. Dönüşümün Unsurları: Aydınlar, İşçiler ve Ruhban

Orta Çağ Avrupa'sında feodal sistem, tabakalar arasında geçişe müsaade etmeyen katı bir sosyal yapıya sahipti. Dolayısıyla kültürel sermaye kastın üst basamaklarında yer alan soylu sınıfın elinde toplanmıştı. Sonraki yüzyıllarda “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” şiarıyla Batı Avrupa'da ortaya çıkan yeni düzen, geleneksel yapıyı tamamen ortadan kaldırarak iktisadî gücü ve sermayeyi elinde bulunduranları (burjuvazi) hâkim pozisyona geçirmiştir. Sınırları belli bir toprak parçası üzerinde üniter bir devlet yapısına doğru dönüşüm, kamusal alanda standardizasyonu gerekli kılarak bugünkü anlamda bir ulus-devlet yapısını meydana getirmiştir. Özellikle ulusal dilin ülke çapında geçerli olacak şekilde yeniden formüle edilmesi bu standartlar arasında aydın sınıfını temsil eden entelijansiya'yı yakından ilgilendiren gelişmelerin başında gelir. İktisadî sermaye burjuvazinin elindeyken kültürel sermaye entelijansiyanın eline geçmiştir. Elbette entelijansiya, burjuvazi kadar sınırları belli bir kavram olmaktan uzaktır ancak Merkez-Doğu Avrupa'da bu hikâye biraz daha farklı gelişmiştir. Öncelikle bu coğrafyada yer alan devletlerin topraklarının uzun yıllar boyunca Batı Avrupa kültüründen farklı imparatorluklar tarafından yönetilmesi, Batı ile eşzamanlı ve etkileşimli bir değişimin önüne geçmiştir. Aynı zamanda toprak düzeninde yaşanan değişimler bu bölgede aristokrasinin, toprağa ve soya bağlı üstünlüğünü sona erdirerek onları birer toplumsal statü haline getirmiştir. Bu durum, burjuvazinin güç kazanmasını ve şehirli bir sınıf olarak ekonomik faaliyetlerde etkin rol almasını engellemiştir.

Merkez-Doğu Avrupa'da burjuvazinin zayıflığı entelijansiya'yı toplumsal değişimin ve ulus-inşa süreçlerinin temel aktörü haline getirmiştir. Özellikle ulusal kimliğin ve dilin oluşturulmasında aydınlar önemli bir rol üstlenmiş; edebiyat, sanat ve akademik faaliyetler aracılığıyla ulus bilincinin yayılmasına ve korunmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu bölgede entelijansiya, sadece kültürel sermayenin taşıyıcısı değil, aynı zamanda pek çok kritik tarihsel dönemeçlerde politik değişimin de öncüsü olmuştur. Aydınlar, toplumsal hareketleri örgütleyerek ve ideolojik çerçeveler sunarak halkın mobilizasyonunu sağlamıştır. Sanayileşmenin en önemli unsurlarından biri olan işçi sınıfı, Merkez-Doğu Avrupa'daki geç ve sınırlı sanayileşme nedeniyle hızlı bir gelişme gösterememiştir. Ancak yine de sosyalist ve sendikal hareketler aracılığıyla toplumsal değişim taleplerini dile getirilebilmiştir. Komünist rejimlerin kurulmasına kadar geçen süreçte işçi sınıfı bilincinden bahsetmek tam olarak mümkün olmasa da politik baskılar ve ideolojik endoktrinizasyon neticesinde işçi sınıfının olgunluğu belli bir noktaya getirilebilmiştir. İşçi sınıfı böylelikle değişim taleplerinin kitleselleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Entelijansiyanın yanında ruhban da Merkez-Doğu Avrupa'nın diğer öncü ve tarihsel ulus-altı toplumsal aktörlerinden biridir. Ayrıca Roma Katolik Kilisesi ile olan bağları ruhbanı aynı zamanda ulus-üstü bir pozisyona getirmiştir. Din adamlarının entelijansiya ile ulusal kimliğin ve değerlerin korunması noktasında bazı dönemlerde girdiği ittifaklar, toplumsal nüfuzlarını korumalarını sağlamıştır. Ancak bu etki her zaman beklendiği kadar yüksek olmamıştır.

3.2.2.1. Aydınlar (Entelijansiya)

“Aydın” (entelektüel) kavramı ve aydınlardan oluşturduğu “entelijansiya”, Sosyoloji ve Siyaset Bilimi literatüründe tanımları konusunda uzlaşamayan kavramlardan olmuşlardır. Ancak Ülgener ve Dereli’nin aydınlar hakkında yaptıkları çalışmalarda aydın tanımlamasına ait önemli ipuçları yer almaktadır. Ülgener, her şeyden evvel aydınlar diye ayrı homojen bir sınıf olmadığını öne sürer. Akademisyenler, bürokratlar, mimarlar, mühendisler, avukatlar, gazeteciler, yazarlar ve sanatçılar gibi örnekleri daha da artırabilecek olan iyi eğitim almış kişileri kapsayan aydınlardan, maddi durumları farklı olduğu gibi kökenleri ve formasyonları da birinden diğerine farklılık gösterir (Ülgener, 1975, s. 8). Geniş bir kesim aydın olarak adlandırılıyor olsa da en tipik aydın genellikle akademisyenler veya yükseköğrenim kurumlarındaki öğretim üyeleri olarak kabul edilir fakat bu aydın olabilmenin yegâne koşulu sayılmaz (Dereli, 1974, s. 13). Giddens’in tanımına göre sosyalist toplumlarda aydınlar veya entelijansiya, “kendilerinin profesyonel veya yönetsel mesleklere geçişlerini güvence altına almalarına izin verecek tarzda belirli bir uzmanlık derecesinde yüksek ve teknik eğitim almış bireylerin tümüne işaret etmektedir.” (Giddens, 1999, s. 303). Merkez-Doğu Avrupa’da entelijansiya “sınıflar-üstü” bir rol oynamış ve kendilerine ait bir “ethos” yaratabilmiştir (Gella, 1987, s. 80). Bauman, entelijansiyanın “ulusun zihnini etkilemek ve siyasî liderlerin eylemlerini şekillendirmek yoluyla siyasî sürece doğrudan müdahale etmeyi ahlakî bir sorumluluk ve kolektif bir hak olarak” gördüğünü ifade eder (Bauman, 1987, s. 1). Bu ifadeyle benzer bir şekilde aydınlardan rol ve işlevleri bakımından da çeşitlilik gösterdiği iddia edilir. Bunlar kısaca şu şekildedir: “Kültür değişimine öncülük etmek; değişimi daha popüler ve yaygın hale getirmek; yeni bir zevkin ve üslubun öncülüğünü sürdürmek; halkın politik, sosyal tercihlerini etkilemek” (Ülgener, 1975, s. 9).

Schumpeter, entelektüellerin büyük bir kısmının birbirleriyle mücadele etmeye ve ait olmadıkları birtakım sınıf menfaatlerine yön vermeye çalıştığını ifade etmiştir. Böylece kendi aralarında bazı “grup tavırları” ve “grup menfaatleri” geliştirmişler ve bunlar sayesinde de “toplumsal sınıf” benzeri davranışlarda bulundukları görülmüştür (Dereli, 1974, s. 18). Aydınlardan veya onları himaye eden sınıfların ideolojilerine karşı fikirlerin üreticileri de yine aydınlardır (Sadri, 1992, s. 58), bu yüzden sadece aydınlar sınıf veya statü çıkarlarını “aşabilir” (Sadri, 1992, s. 59). Entelijansiyanın mensubu olduğu varsayılan kesimlerin kendini bu gruba ne kadar ait hissettiği ve toplumdaki sosyal işlevleri konusunda çeşitli yorumlar yapılabilir. Kwaśniewicz, entelijansiya’ya yönelik üç farklı yaklaşım olduğunu belirtir: birincisi, entelijansiyanın toplumsal makro yapı içinde özerk bir karaktere sahip olduğunu vurgulayanlar; ikincisi, bu özerkliği reddedip entelijansiyanın işçiler ve/veya köylülerle bağlarını ön plana çıkaranlar; üçüncüsü ise sınıf yapısı yaklaşımını terk ederek entelijansiya’yı bir tür ikilik içinde ele alanlar (Kwaśniewicz, 1991, s. 182). Benzer şekilde entelektüellerin sınıfa bağımlılığı konusunda da farklı yaklaşımlar mevcuttur: Gramsci, entelektüelleri köken aldıkları sınıflara bağlı olarak görürken; Mannheim, entelektüelleri potansiyel olarak sınıfsız kabul eder; Benda ise entelektüellerin kendi başlarına bir sınıf oluşturduğunu ileri sürer (Kurzman & Owens, 2002, s. 64).

Böröcz, Gramsci'nin “organik entelijensiya” kavramını tartışarak devlet sosyalizminin çöküşü sırasında ortaya çıkan güç ve idarî boşluğun entelektüel grupları devlet üzerinde kontrol sahibi pozisyonlara çektiğini ifade eder (Böröcz, 1991, ss. 111-113). Bernik ise marjinal entelektüellerin, ellerindeki kültürel sermayenin siyasî olarak tamamen kontrol edilemez olması sayesinde özgün ve spesifik bir iletişim alanı yaratarak bir “ikinci toplum” olgusu meydana getirdiklerini ve bu sayede siyasî elitlerle dinamik bir ilişki içinde olduklarını belirtir. Bu dinamikler, sosyalist rejimlerde demokratikleşme süreçlerini derinden etkilemiş ve entelektüellerin siyaset sahnesine katılımını şekillendirmiştir (Bernik, 1994, ss. 211-215). Benzer bir şekilde Peciakowski'nin çalışmasında üç ana gelenek aşağıdaki gibi tablolandırılmıştır (Tablo - 11) (Peciakowski, 2014, s. 102). Peciakowski, bu çalışmaların sınıflandırılma yöntemini bir yandan eleştirirken bunların “konunun karmaşıklığını ve entelektüellerin toplumsal yapı içindeki çeşitli konumlandırımlarını yeterince kapsamadığı ve kararsızlıkları gizlediğini” öne sürer (Peciakowski, 2014, s. 103). Bu bakış açısı, esasında entelektüelleri tarih yapan bireyler olarak görür ve dolayısıyla belirtilen tipolojinin dışında bir kategori-dışı eğilim taşıdıkları vurgulanır. Buna göre Bourdieu'nun alan teorisi, yapı ile fail arasındaki ilişkileri anlamamızı sağlayan kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır ki bu aslında başta benimsenen Eleştirel Realist yaklaşımla da örtüşmektedir (Peciakowski, 2014, s. 106). Bourdieu aydın olmanın entelektüel alandaki mücadeleler yoluyla belirlendiğini vurgular; ancak bu, kesin bir tanımın olmaması gerektiği anlamına gelmez. Bourdieu, tanımın açık olmasına dikkat çekerek araştırmacının bakış açısı ile toplumsal mücadelelerde tanımların yeniden inşası arasında bir fark olduğunu belirtir (Peciakowski, 2014, s. 108).

“Kendi içinde sınıf”	“Sınıf-bağımlı”	“Sınıfsız”
Julien Benda	Antonio Gramsci	Karl Mannheim
• Marksist “yeni sınıf” • G. Konrad • I. Szelenyi • M. Bakunin • W. Machajski • L. Coser • Gouldner • D. Pels • P. Bourdieu	• Wright Mills • M. Foucault • N. Chomsky • E. Said • J. Karabel • R. Brym • R. Eyerman	• T. Parsons • E. Shils • F. Znaniecki • R. Dahrendorf • R. Aron • J. Schumpeter • R. Merton • S. M. Lipset • R. Collins

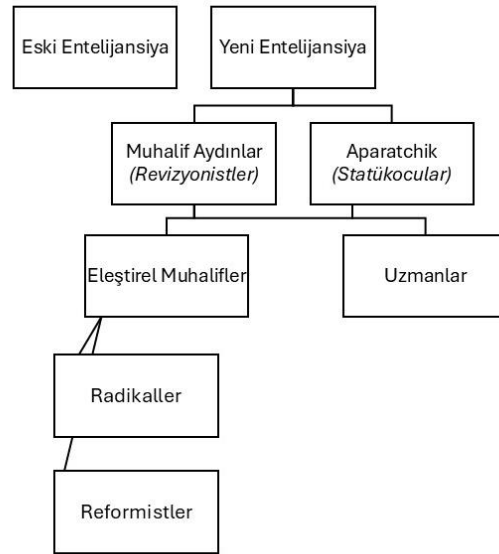
Tablo – 11: Entelektüel Tipolojileri

Aydınların toplumsal hareketlerde oynadıkları role atfedilen önemin derecesine göre değişen ve yukarıdaki sınıf-temelli tartışmanın aksine daha verimli bir analiz zemini sunan Payerhin'in yaklaşımında entelektüeller Leninci⁴⁴ ve Sorelci⁴⁵ olarak iki ana grupta toplanmaktadır. Leninist yaklaşım, entelektüellerin işçi sınıfı hareketlerindeki merkezî rolünü vurgular. Bu görüşe göre entelektüeller —özellikle KOR gibi örgütlerle bağlantılı olanlar— bağımsız sendikal hareketlerin ortaya

⁴⁴ Vladimir İlyiç “Lenin” Ulyanov

⁴⁵ Georges Sorel

çıkmasında nedensel bir rol oynarlar. Bu kapsamda demokratik muhalefet içindeki entelektüellerin faaliyetlerinin, 1980’lerde etkin hale gelen bağımsız sendikal hareketlerin ortaya çıkışında önemli bir etkiye sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Payerhin, 1996, s. 186). Leninci yaklaşım, işçilerin katılımını tamamen göz ardı etmese de onların hareketin başarısına katkılarını en aza indirir ve işçileri, entelektüellerin stratejilerinin takipçisi ve uygulayıcısı olarak görür. Jan Józef Lipski gibi KOR tarihçileri, örgütün işçilerin bilincini grevlere hazırlamada önemli bir rol oynadığını ve bunun Robotnik dergisinin başlıca başarısı olduğunu belirtir. Sorelci yaklaşım ise Leninci yaklaşımın aksine işçi sınıfının kendi kendini örgütlenme ve otoritelere direnme yeteneğini vurgular. Bu görüşe göre işçi sınıfı, çeşitli stratejik ve taktiksel yöntemler geliştirme, koruma ve nesilden nesle aktarma yeteneğine sahiptir. Roman Laba ve Lawrence Goodwyn gibi bu yaklaşımın savunucuları, Polonya’daki devrimci bilincin Baltık Kıyısındaki endüstriyel işçi sınıfında yattığını savunur (Payerhin, 1996, s. 187; Kubik, 2015, s. 441). Georges Sorel’in görüşleri, grevlerin ve siyasi aktivizmin, işçilerin siyasi özgürleşmesine yol açtığını ve bu süreçte entelektüellerin rehberliğine ihtiyaç duymadıklarını vurgular. Sorelciler, “Polonya Ağustos’u”⁴⁶ olarak bilinen olayların, işçilerin örgütsel becerileri sayesinde kansız bir zafer elde ettiğini ve bu süreçte geniş bir fabrika işçileri ağı kurulduğunu belirtir. Laba, Dayanışma’nın aşağıdan yukarıya geliştiğini ve entelektüellerin hareketin yaratılmasında nedensel bir rol oynamadığını savunur (Payerhin, 1996, s. 188).

Şekil – 4: Merkez-Doğu Avrupa’da Aydın Tipolojisi (1945-1989)

Aydınların sosyo-politik kökenleri çeşitlilik arz etmesine rağmen Merkez-Doğu Avrupa toplumlarında gerçekleşen “sosyalist devrimlerden” sonra toplumsal sınıflar arasında hızlı bir mobilizasyon yaşanmış, yüksek eğitim alanların yarısından fazlası el emekçisi veya köylü geçmişe sahip kişilerden oluşmuştur

⁴⁶ 1980 yılında Gdańsk Tersanelerinde gerçekleşen grev dalgasına literatürde verilen isim.

(Giddens, 1999, s. 304). Sovyetler Birliği hem kendi içinde hem de rejimini tüm Merkez-Doğu Avrupa'ya ihraç ettikten sonra yerlileştirme (korenizatsiia) politikası çerçevesinde “Sovyet değer ve ideallerini içselleştirmiş” yerli elitler yaratmak için kullanmıştır (Akın, 2008, s. 84). 1950’lerden itibaren Djilas’ın deyimiyle gelişmeye başlayan “yeni sınıfın” en önde gelen mensupları aydınlar olmuş ve bu sınıf, “otoriteyi zor yoluyla değil, fikirlerin gücüyle elde eden ve “kendisinin de dahil olmak üzere yabancı kurumları, toplumsal sınırları ve ayrıcalıkları” altüst eden bir “eleştirel söylem kültürüne” ortak üyelik yoluyla bağlı eleştirel ve teknik entelektüeller olmak üzere iki gruptan oluşmuştur (Kurzman & Owens, 2002, s. 72). Bozókı ve Simon ise entelektüelleri kültürel sermayeye sahip, toplum anlayışına ilişkin söylemi şekillendirmede ayrıcalıklı bir rol üstlenen, bir sosyal grubun eğitilmiş üyeleri olarak tanımlar. Entelektüeller, baskıcı siyasî rejime eleştirel bir şekilde meydan okuyan ve demokratik bir siyasî sistem arayışında olan siyasî olarak aktif muhalif entelektüellerdir. Tarafsız kalan veya baskıcı siyasî oluşumları ya da ideolojileri destekleyen entelektüeller çalışmamızın kapsamı dışındadır; çünkü ilk grup görünmez olduğundan tanımlanmaları mümkün değildir, ikincisi ise muhalif entelektüellerin temel tanımlayıcı özelliğine, yani demokratik arayışa karşı çıkmaktadır (Bozókı & Simon, 2021, s. 354).

Verilenlerden hareketle Merkez-Doğu Avrupa’da aydınlar tarihsel ve toplumsal rolleri gereği iki ana grup etrafında ele alınacaktır: i) Muhalif eleştirel aydınlar⁴⁷ ve ii) Uzmanlar (teknokratlar). Gerek muhalifler gerekse uzmanlar birbirleri arasında geçirgenliğe sahip olsalar da kolektif eylemlere ve bunların sonuçlarına yönelik etkileri kapsamında ayırt edilecektir. Leninci yaklaşımın da işaret ettiği gibi muhalif aydınlar toplumsal mobilizasyonun ve özgürlükçü ideallerin kitleselleşmesinin en önemli unsurlarıdır. Dolayısıyla aydınların siyasal dönüşüme etkisi farklı dönemlerde öne çıkan iki aydın grubun ortak mücadelesi olarak görülebilir. Aydınlar veya bir bütün olarak entelijansiya, yapısal özelliklerini mücadelelerinin neticeye ulaştığı Soğuk Savaş sonuna kadar sürdürebilmiştir. Netice itibarıyla Merkez-Doğu Avrupa’da komünizmin çöküşü, entelijansiyanın varlık amacını (raison d’être) ortadan kaldırarak muhalif aydınların yarattıkları “kimlik” ya da “ethos’un” parçalanmasına yol açmış; bunların yerini yukarıda “uzman” olarak tarif edilen “devletçi ve profesyonel” kişiler almıştır (Kurzman & Owens, 2002, s. 78).

Aydınların Ortak Özellikleri⁴⁸ (Ülgener, 1975, s. 13)	Aydın Sayılabilmek için Gerekli Şartlar (Dereli, 1974, s. 29)	Aydın Sayılabilmek için Mutlak Gerekli Olmayan Şartlar (Dereli, 1974, ss. 30-32)
1) Kökenleri itibarıyla dağınık, heterojen bir gruplanmadır. Formasyon, köken ve gelir bakımından alabildiğine	1) Entelektüel kavramı için en önemli vasıf, herhalde genellikle benimsenmiş ve kabul edilmiş fikirleri,	1) Yüksek bir öğrenim görmüş olmak, entelektüel sıfatının kazanılabilmesi için gerekli bir şart

⁴⁷Bu gruba Merkez-Doğu Avrupa’da görülen “aydın-siyasetçi” figürler de bir alt tip olarak dahil edilebilir. (Vaclav Havel bu grubun en sembolik ismi olarak öne çıkmaktadır.)

⁴⁸ Ülgener, eserini kaleme aldığı dönemde aydınların bir diğer ortak yönlerinden biri olarak anti-kapitalizm ve Marksizm’i işaret eder (Ülgener, 1975, s. 21). Fakat bir yandan da Marksizm’in bilimsellik anlayışını “dört köşe bilimsellik gösterisi” yapıldığı gerekçesiyle eleştirir. Buna rağmen yüz binleri peşinden koştuğunu da kabul eder (Ülgener, 1975, s. 26).

dağınıklıkla beraber aynı çatı altında kümelenme orta ve kısmen yeni çağların ruhban sınıfına has özellikleri taşır.	görüşleri, izah tarzlarını veya varsayımları tahlil ve tenkit edebilme gücü, bunlara bir şeyler katabilme veya hiç olmazsa bu fikirleri, görüşleri, izah tarzlarını veya varsayımları yorumlayabilme kabiliyetidir.	değildir. Ancak, bütün yüksek öğrenim görmüş fertler, potansiyel anlamda entelektüellerdir.
2) Grup dağınıklığı ile aydını aydın (entelektüel) yapan, toplumun temel yapısına ve değer anlayışına yönelik — tasvip veya daha çoğu tenkit yollu— ... bir mesajın çıkış noktasını vermesidir.	2) Özellikle az gelişmiş ülkelerde aydın sıfatının kazanılabilmesi için gerekli bir başka vasıf, toplumun temel yapısı, meseleleri veya değerleriyle devamlı olarak meşgul olmak, belli başlı sosyal, ekonomik ve politik meseleler karşısında kritik bir tavır takınabilmek ve vaziyet alabilmektir.”	2) Yine siyasi veya idari bir sorumluluk taşımak, entelektüel sıfatının kazanılabilmesi için gerekli değildir.
	3) Yukardaki iki vasıfla bir bakıma ilgili bulunan bir başka özellik de entelektüelin soyut düşünebilme gücüdür.	3) Bunun gibi, meslekî “rol”de entelektüel sıfatı ile ilgili değildir. Doktorlar, hukukçular, iktisatçılar, yukarda sıraladığımız vasıflara sahip olmadıkları takdirde, entellektüel sıfatını kazanamazlar.
		4) Gerek söz gerek yazı olarak güzel bir ifadeye ve üsluba sahip bulunmak da yine entelektüel sıfatının kazanılması için mutlak anlamda gerekli değildir. Edebi bir üslup, entelektüel sıfatını pekiştiren, kuvvetlendiren bir etki yapabilir; ancak mutlaka gerekli ve tek başına yeterli değildir.

Tablo – 12: Aydın Olmanın Ortak Özellikleri, Gerekli Şartları ve Mutlak Gerekli Olmayan Şartları

3.2.2.2. İşçiler (İşçi Sınıfı)

İşçiler (işçi sınıfı/proletarya, işçilerden oluşan işçi örgütlenmeleri vs.) sanayileşmeden sonra özellikle Avrupa ülkelerinde önemli ekonomik ve siyasi bir aktör haline gelmiştir. Klasik Marksist teoriye göre işçi sınıfı burjuvaziye karşı mücadelenin öncüsü olarak kabul edilmiştir. Marksist düşüncenin özünü

oluşturan bu perspektif, işçilerin burjuva devletinin tüm aygıtlarını ortadan kaldırarak üretim araçlarını ele geçirmesi ve böylece merkezî olarak yönetilen sınıfsız bir toplum, ekonomi ve siyaset anlayışına geçişi sağlayacağı inancına dayanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla temellenen bu sosyalist düzen anlayışı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Merkez-Doğu Avrupa ülkelerine de yayılmış ve Sovyet destekli komünist partilerin idaresinde devlet yapıları oluşturulmuştur. Bu komünist rejimlerin ortaya çıkmasıyla işçilerin teorik olarak hâkim sınıf olduğu kabul edilmiş ancak devlet mekanizması içindeki parti liderliği (genel sekreter, merkez komite ve politbüro), nomenklatura, gizli servis gibi bürokratik gruplar pratikte yönetimi elinde tutan esas aktörler olmuştur. Buna rağmen “işçi devletinin” kurulması, işçilerin devlet mekanizması ile ilişkisini düzenleyen birtakım yapıların tesis edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu ilişkiyi sağlayan ve düzenleyen sendikal mekanizmalar ve reform dönemlerindeki işçi konseyleri “proleter devlet” ile pazarlıkları sürdürmüş ve devlet çıkarlarından ayrı hareket edebilen baskı gruplarına dönüşmüştür.

Lenin, Troçki'nin sendikalara yönelik bakışını eleştirirken sendikaların “sanayi işçilerinin tümünü kendi [parti] saflarında topladığını ve kucakladığını” belirtir. Bu nedenle proleter diktatörlüğün, “devlet zorunu uygulayan iktidardaki sınıfın, yönetici sınıfın bir örgütü” olduğu iddia edilir. Ancak sendikalar, devletin zorlayıcı bir örgütü değildir; aksine, işçilere eğitim veren bir okul işlevi görmeleri ve işçileri kendi devletlerini savunacak bir düzeye getirmeleri amaçlanır (Althusser, 2010, ss. 14-15). Dolayısıyla sendikalar proleter devletin meşrulaştırıcı aparatları olarak varlıklarını sürdürmüştür (Berger, 2018, s. 15). Dolayısıyla Althusser'in burjuva devletinin ideolojik aygıtları arasında saydığı sendikalar (Althusser, 2010, s. 28), ironik bir şekilde komünist devlet yapısında da aynı amaca hizmet etmiştir.

Sendikalar, devlet denetiminin derinleştirilmesi maksadıyla tesis edilmiş olmasına rağmen sadece devlet mekanizmasının faydasına bir işlev görmemiş aynı zamanda işçiler üzerinde toplumsal ve psikolojik bazı etkiler de yaratmıştır. Akın'a göre “Sovyet rejiminin bir işçi sınıfı rejimi olduğu söylemi işçilere, haksızlığa uğradıklarını hissettikleri anda itiraz etme meşruiyetini vermiştir.” (Akın, 2008, s. 73). Sınıf kimliği de bu çerçevede “sosyo-ekonomik şartların ürettiği bir gerçeklik veya sabit bir nitelik” olmayıp şartlar değiştiğinde öğrenilen, çarpıtılan ve terk edilebilen bir kimlik olmuştur. Kişiler de bu “yeni sınıf dilini” öğrenip kendi menfaatleri için kullanabilmişlerdir (Akın, 2008, s. 74). Kitlelerin siyaset yapma sürecine dahil olduğu nadir birkaç mecradan biri haline gelmesi sendikaları, devlet zoruna karşı muhalefetin örgütlenebildiği bir direnç merkezi haline getirmiştir. İşçi devletlerinde işçi sendikalarının zaman zaman rejimin meşruiyetini bile sorgulatabilecek bir düzeyde muhalefeti sürdürmesi çelişkili ve trajik görünse de bu durum aslında kimliklerin çoğu zaman iktisadî temellerin ötesine geçtiğini, tarihsel ve toplumsal etmenlerin de hesaba katılması gerektiğini göstermektedir. Bu yüzden Berger'in “toplumsal hareketlerin mutlaka ilerici, özgürleştirici ya da solda yer aldığı düşüncesine” karşı çıkarken öne sürdüğü argüman, Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindeki heterojen (demokrat, solcu, muhafazakâr vs.) işçi sınıfı hareketleri için de geçerlidir (Berger, 2018, s. 4).

Dereli, aydınlar ve işçiler arasındaki ilişkiyi incelerken sendikaların kurulmasında aydınların bağımsız bir etkisi olmadığını iddia etmiştir. İşçi hareketlerinin doğuşunda sanayileşme başta olmak üzere birçok etkinin yer aldığını ve aydınların da bunlardan biri olduğunu ifade etmiştir (Dereli, 1974, ss. 2-3). İlk başta sanayileşmenin ortaya çıkardığı sendikacılık bugün hür ve kolektif bir şekilde karar mercileriyle mücadele yürüterek yönetimin adem-i merkezîleşmesini sağlar. Böylece sendikalar demokratik yönetimi güçlendiren kurumlar arasında yer alır. Bu kurumlardan beklenti farklılık gösteriyor (komünist partiye intisap veya diğer tarafta işçi sınıfının çıkarlarını savunmak vs.) olmasına rağmen demokratik amaçlara hizmet eden sendikaların iç yapılarının demokratikleştirilmesi de beklenir (Dereli, 1974, ss. 5-6).

3.2.2.3. Din Adamları (Ruhban)

Siyasetin sekülerizasyonu, “dinin kurumsal bir nitelik kazanmasında” (Öztosun, 2021, s. 21) önemli bir paya sahip olan ruhban sınıfı veya Kilise gibi dinî yapıları uluslararası ilişkiler aktörleri olmaktan çıkarmış olsa da bunların etkinliği toplumsal düzenin sağlanmasında devam etmiştir. Ruhban sınıfı, genel olarak kuramsal yaklaşımların dışında bırakılmış, Uİ çalışmalarında “dinin yeniden keşfedilmesi gecikmiş” (Katzenstein & Byrnes, 2006, s. 680) ve toplumlar kültür, kimlik, din, mezhep, milliyet, etnisite ve cinsiyet sahalarından uzakta hemen hemen homojen varlıklar olarak varsayılmıştır. Dolayısıyla bu sahalarda gerçekleşen olay ve olguların değişim ve dönüşümlerdeki rolü görmezden gelinmiştir. Dini, eğer uluslararası ilişkilerde etkili bir unsur olarak değerlendirecek olursak dinî yapılanmaların bölgesel ve ulus-altı özelliklerine de dikkat çekmek gerekir. Zira dinin algılanması aynı mezhepler içerisinde bile farklılık gösterebilmektedir. Dinin bu yönüyle Merkez-Doğu Avrupa’da oynadığı rol, bölgenin tarihsel ve kültürel özelliklerinden dolayı daha müstesna bir durum arz etmektedir. Merkez-Doğu Avrupa’nın “Doğu” (Ortodoks) ve “Batı” (Katolik, Protestan) arasında bir geçiş bölgesinde (Spohn, 2009, s. 358) yer alması ve halkının çoğunluk olarak Roma Katolik kilisesine bağlı olması, dinî kurumların önemini komünist ve post-komünist dönemlerde artırmıştır (Katzenstein & Byrnes, 2006, s. 683).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Merkez-Doğu Avrupa’da kurulan komünist yönetimler, özellikle ‘Stalinizasyon’ sürecinde Kilise’nin etki alanını kısıtlamış ve önemli din adamlarını (rahipler, rahibeler, manastır çalışanları, kardinaller, primaslar, kuryalar, vs.) baskı altına almıştır. Fakat “destalinizasyon” sürecinde Sovyet yönetiminin geçirdiği değişim, diğer uydu devletlere de yayılmıştır. Bu dönemde dışlanan kesimlere yönelik bir iade-i itibar sürecinin başlaması baskılanan dinî ve millî kimliğin bir miktar daha gün yüzüne çıkma ihtimalini artırmıştır. Bu durum, Polonyalı Kardinal Wyszyński, Çekoslovak Kardinal Beran, Macar Kardinal Mindszenty’nin ve Polonyalı Papa II. John Paul gibi karizmatik figürlerin toplum üzerindeki etkisinde görülmektedir. Komünist dönem boyunca devlet ve Kilise arasındaki gergin ilişki devam etmiş olsa da Soğuk Savaş’ın sonuna doğru bu durum değişmeye başlamıştır. Komünizmin çöküşünü ekonomik kriz, ideolojik çöküş, milliyetçi isyan veya Batı baskısı

gibi birçok faktörle açıklamak mümkündür. Fakat bunların herhangi bir kombinasyonu veya bunların hiçbirini Luxmoore ve Babiuch'a göre çöküşün aniliği ve barışçılığını açıklayamamaktadır. Burada Papa'nın ve dolayısıyla dinî hareketlenmelerin bir katalizör görevi gördüğü düşünülmektedir. Post-komünist dönemde dinî terminolojiden etkilenmiş ve Kilise ile iş birliği yapmaktan çekinmeyen siyasî figürler de iktidar veya iktidar ortağı olmaya başlamıştır. Çekoslovakya'nın yeni başkanı Vaclav Havel, Husçu bir anlayışla “hakikatin gücü” kavramını ortaya atmış, Polonya'nın yeni Katolik başbakanı Tadeusz Mazowiecki siyasete “manevi bir boyut” katmaktan bahsetmiştir. Savaş-sonrası konjonktürde komünist meydan okuma karşısında etkili bir entelektüel ve ahlakî yanıt sunamayan Kilise, ortaya çıkmaya başlayan toplumsal hayal kırıklığını kendi lehine bir kazanım olarak kullanmayı başarmıştır. Zira Kilise bu süreçte başlayan mücadeleyi “komünist yönetimi sona erdiren toplumsal hareketle özdeşleştirebilmiştir.” (Luxmoore & Babiuch, 1999, s. 307). Elbette bunun gerçekleşmesi için gerekli şartlar toplumsal gruplar arasındaki dayanışma olmaksızın meydana gelemezdi. Bireyler ve toplumlar bu süreçte kendi iradelerini yeniden keşfetme ve yeniden ortaya koyma mücadelesini vermişler (Luxmoore & Babiuch, 1999, s. 308) ve mevcut sistemi “değerlerin gücüyle” zayıflatmışlardır. Bu değerlerden ön plana çıkanlar sosyal adaletin sağlanmasına yönelik aktif bir program içeriyordu: şiddet içermeyen eylem, insan onuru, vicdan hakları ve mutlak değerlerin değişmezliği. Ayrıca komünizmin çeşitli alanlarda uzun yıllar devam eden suistimalleri yüzünden Kilise “sıradan insanın yanında yer almaya zorlanmış” ve “özgürlüğün simgesi” haline gelmiştir. Papa II. John Paul'un yayınladığı ilk genelge olan “İnsanın Kurtarıcısı'nda”⁴⁹ “Kilise'nin hiçbir sistemi veya kültürü *a priori* reddetmediğini, ancak bunların hepsinin sürekli bir revizyon” halinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Böylece sosyalist ve liberal dünya görüşlerinin tüm erdemlerine ve fikir ve görüşlerin çoğulluğuna vurgu yaparak herkese hitap etme niyetini ortaya koymuştur (Luxmoore & Babiuch, 1999, s. 309). Post-komünizmin başladığı 1990'lı yılların başından itibaren dayanışma halindeki bu toplum kesimleri arasında net bir ayrışma yaşanmıştır: muhafazakârlar ve liberaller. Bugünkü siyasal iklimi de etkileyen bu iki ana gruptan özellikle muhafazakarların Kilise ile yakın ilişkisi farklı şekillerde devam etmektedir.

3.3. Siyasal Paradigma Değişimi ve Geçiş Dönemi

Paradigma, genel anlamıyla “değerler dizisi” veya “bir işin yapılması için alınan örnek çalışma, yöntem” olarak tanımlanır. Bir değerler ve yöntemler bütünü olan bu kavram, Kuhn'un 1962'de yayımlanan ünlü eseri *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda değişen bilim felsefesi anlayışını açıklamak için kullanılmıştır. Barnes, Kuhn'un sorguladığı felsefenin salt soyut bir düşünce olmadığını, aksine genel kabul görmüş dünya görüşümüzün temelini oluşturan fikir ve değerlendirmelerin bağlantılı bir örüntüsü olduğunu belirtir (Barnes, 2018, s. 112). Keenes ise paradigmayı, temel sorularda fikir birliği veya anlaşma ile ayrıışan bir akademisyenler topluluğunun ortak çalışması olarak tanımlar ve bu topluluğun öz-bilinci teşvik etmesi bakımından sosyolojik bir işlev gördüğünü vurgular (Keenes, 1988, s. 44). Bilim camiası,

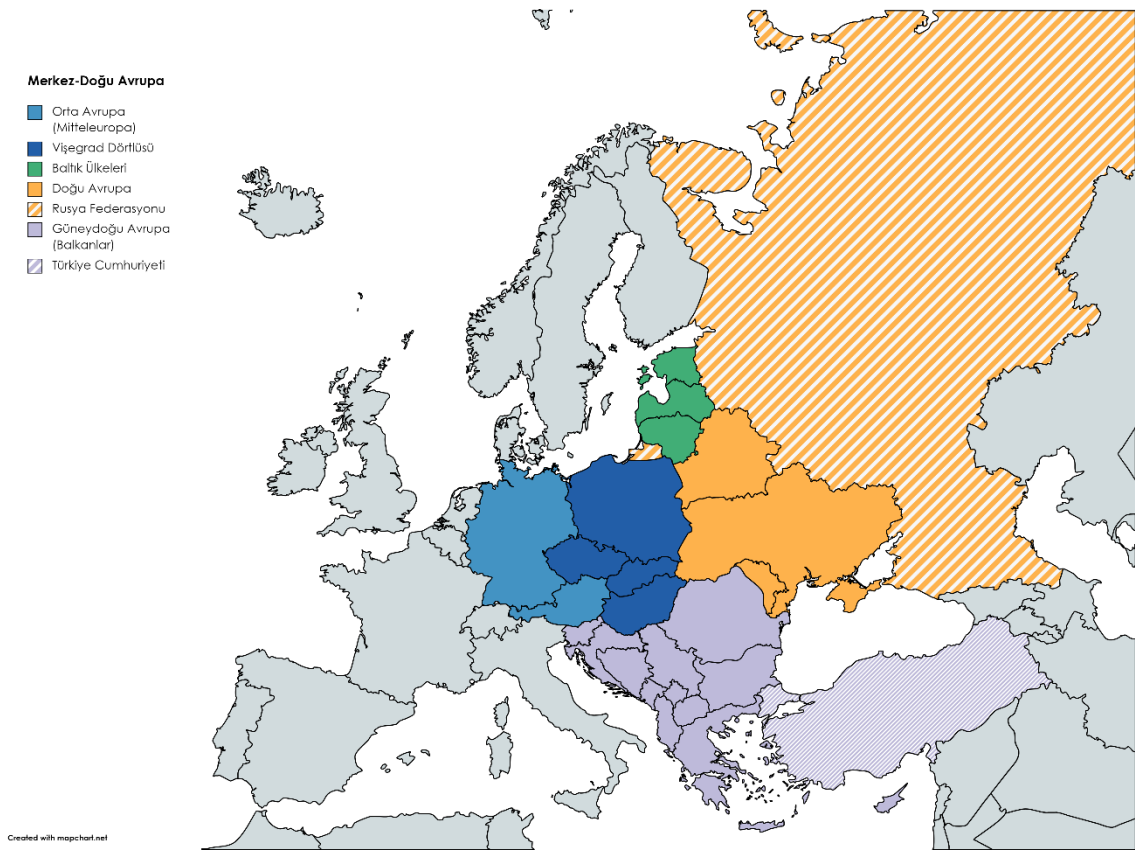
⁴⁹ Orijinal adı: “Redemptor Hominis”.

genel kabul görmüş kuram ve yöntemlerin uygulanmasında ve araştırmaların bu çerçevede sürdürülmesinde ısrarcıdır; Kuhn buna “olağan bilim” der ve bu durum aslında akademik statükoyu temsil eder (Janos, 1986, s. 2; Barnes, 2018, s. 115). Ancak akademisyenler arasında böyle bir görüş birliğine varmak zordur; çünkü bilgi birikimi ve kümülatiflik sadece belirli topluluklara ve paradigmalara özgüdür (Combs, 1977, s. 37). Bilim kültürünün merkezi olan paradigmlar, tıpkı kültür gibi aktarılır ve sürdürülür (Barnes, 2018, s. 117). Ergut da bilgi kültürlerinin, araştırmalarımızda soracağımız soruları bile belirlemede etkili olduğunu ifade eder (Ergut, 2021, s. 22). Mevcut bilgi kültürüne ve “olağan bilim”e karşı bir direncin başlaması, bir şeylerin yanlış gittiğine dair kuşkuların doğmasına ve nihayetinde mevcut paradigmanın çöküşüne yol açabilir (Barnes, 2018, s. 119). Bilim felsefesinde yaşanan paradigma tartışması, 1970’lerden itibaren Uİ literatürüne de yansımış ve üçüncü büyük tartışma (great debate) -Paradigmlar Arası Tartışma- olarak adlandırılmıştır.

Kuhn’un paradigma kavramı, yalnızca bilim felsefesini değil siyasal paradigma değişimlerini anlamak için de kullanılabilir. Siyasal paradigma değişimi, toplumların ve devletlerin yönetim biçimlerinde köklü dönüşümleri ifade eder ve genellikle mevcut sistemlerde meydana gelen krizler sonucu ortaya çıkar. Her paradigmanın ifade ettiği siyaset biçimi veya siyasî alan, tarihsel olgular tarafından oluşturulur ve böylece her paradigma, bir öncekisinin üzerine katmanlaşarak bir paradigmadan diğerine geçiş başlar (Keenes, 1988, s. 42). “Geçiş”, sonsuz ve sınırsız bir hayal gücü gerektiren bir kavramdır; zira olaylar ve olgular sürekli değişmekte, dönüşmekte, iç içe geçmekte veya birbirinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla bir durumdan diğerine sürekli bir geçiş yaşanmaktadır. Ancak burada kastedildiği haliyle geçiş, siyasal paradigma değişiminin ve devlet dönüşümlerinin yaşandığı kritik tarihsel eşikler veya dönüm noktalarından oluşan bir süreçtir. Transitoloji literatürünün gösterdiği üzere geçiş üzerine belirlenmiş bir kurallar bütünü layıkıyla uygulanamamakta ve beklenmeyen sapmalar meydana gelmektedir (Temmes, 2000, s. 261). Bu süreçlerde yaşanan meseleler ilerleyen on yıllarda farklı formlarda siyasal ve toplumsal alanı şekillendirmek üzere tekrar ortaya çıkmaktadır. Örneğin Carothers’in post-komünist geçiş kavramından duyduğu endişe, Merkez-Doğu Avrupa ve eski Sovyet ülkelerinin demokratikleşme aşamalarının “beklenildiği” düzeyde olamaması ile paralellik gösterir. Ayrıca bu kavramın artık ömrünü doldurduğu iddiasındadır (Carothers, 2002, s. 6). Geçiş konseptini demokratikleşmeye içkin olarak tanımlarsak Carothers’in endişesini haklı bulabiliriz. Fakat bu geçiş kavramsallaştırması bir halden diğerine geçişin illaki çizgisel bir düzlemde, liberal ve ilerici bir formda olma zorunluluğu içermez. Devletlerin anî ve hızlı bir şekilde neoliberalleşmesi, bu devletlerin demokratikleşme aşamalarının tüm katmanlarında başarılı olduklarını göstermez. Post-komünist dönemin, bazılarına göre hala devam ettiği düşünülse de Merkez-Doğu Avrupa’nın NATO ve AB sınırlarına dahil olmasıyla tamamlandığı kabul edilecektir.

3.3.1. Uzamsal Sınırlar: Merkez-Doğu Avrupa

İnsanların birbirleriyle kurduğu sosyal, ekonomik ve kültürel bağlantıların ötesinde Braudel coğrafyanın da insan düşüncelerini etkilemede önemli bir rol oynadığını göstermiştir (Ergut, 2021, s. 207). İncelememiz de doğrudan bir bölge çalışması olmasa da bir bölgedeki birkaç devleti (Polonya, Çekoslovakya, Macaristan) kapsadığı ve Tarihsel Sosyoloji'nin sınırlı bir genelleme yapma amacı taşıdığı için analiz, belirli bir coğrafi ve mekânsal sınır içinde gerçekleştirilecektir. Sosyal bilimciler tarafından mekânsal dönüş olarak da adlandırılan mekân odaklı bakış açısı temel olarak “herhangi bir zamanda birbiriyle rekabet eden çok sayıda mekânsal çerçeve olduğu önermesinden yola çıkar” ve mekan kavramı zaman içinde değiştiğinden tüm zamanlar için tek bir mekânsal varlık varsayılmaz (Middell & Naumann, 2010, s. 155).

Harita – 1: Merkez-Doğu Avrupa ve Alt-Bölgeleri

Siyasal coğrafya ve jeopolitik çalışanlarca tarih boyunca farklı sınırları içerecek şekilde tarif edilen Merkez-Doğu Avrupa tabiri bugün Baltık Denizi'nden Karadeniz'e, oradan Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Fakat bu kullanım çeşitli zorlukları içinde barındırmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Merkez-Doğu Avrupa tabirinin birbirinden farklı toplumları homojenleştirici bir etkiye sahip olmasıdır. Bu durum birçok Cermen, Slav, Latin ve Ural kökenli halkların aynı potada eritilmesine yol açar. Bu sebeple Merkez-Doğu Avrupa ifadesini geniş bir

coğrafi konsept olmasından ziyade alt-bölgelere ayrılan genel bir isimlendirme olarak kabul etmek gerekir. Merkez-Doğu Avrupa *Baltık*, *Doğu Avrupa*, *Orta Avrupa*, *Vişegrad Dörtlüsü* ve *Balkanlar* olmak üzere kabaca beş alt-bölgeye ayrılabilir (Harita - 1). Bizim tez boyunca araştıracağımız konu, Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinden, bugün Vişegrad Dörtlüsü olarak adlandırılan Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'dır (1992 sonrası Çek Cumhuriyeti ve Slovakya). Bu ülkelerin Merkez-Doğu Avrupa'nın "merkezi" niteliğinde olması, II. Dünya Savaşı sonrasında demir perdenin doğusunda kalması ve batı-doğu ayrımının sınırlarını teşkil etmesi sebebiyle tercih edilmiştir.

Merkez-Doğu Avrupa, esasında Orta ve Doğu Avrupa kavramlarının bir tür kombinasyonudur. Aynı bölge tarih içerisinde farklı dönemlerde Orta veya Doğu olarak adlandırılmış, fakat bu adlandırmaya göre Batı sabit kalmış, Avrupa-merkezcilikte Batı'nın rolü değişmemiştir.⁵⁰ Dolayısıyla Batı'ya göre bir Orta ve Doğu tarifi yapılmıştır. Orta ve Doğu Avrupa'nın siyasal aktörlerin güç mücadelelerine göre kapsamı genişlemiş veya daralmıştır. Örneğin geleneksel olarak *Mitteleuropa* (Orta Avrupa) olarak anılan bölge, Alman hakimiyetine atıfta bulunur ve Delanty'ye göre *Mitteleuropa*, "sadece bir bölgenin değil aynı zamanda kültürel ve siyasal bir düşüncenin karşılığıdır." Bu kavram, anti-Semitizm, pan-Cermenizm ve Alman yayılcılığından ayrı düşünülemez. (Bkz: Ostpolitik (Doğu Politikası), Drang nach osten (Doğu yayılcılığı) ve Lebensraum). Tam olarak bir savaş ideolojisi olmasa da savaşa barıştan daha yakındır (Delanty, 2013, ss. 215-218). Baranov'un aktardığına göre bu tabir ilk kez 1815 yılında Viyana Kongresi'nde dile getirilmiş, 1915'te Naumann'ın aynı isimli kitabıyla yaygınlık kazanmıştır (Baranov, 2018, s. 50). Alman yayılcılığı dışında bölge birçok imparatorluğun uzun yıllar süren mücadeleleri sonucu farklı devletlerin egemenliğine girmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Avusturya (Habsburg), 18. yüzyıldan itibaren Rusya ve Prusya/Almanya (Hohenzollern) Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine belirli dönemler hâkim olmuşlardır. Dolayısıyla burada yaşayan halkların aidiyetleri ve kimlikleri üzerinde de büyük bir belirsizlik meydana gelmiştir (Baranov, 2018, s. 52; Göçer, 2022, s. 361). Bu belirsizlik, 1918'de bölgeye hâkim imparatorlukların dağılmasıyla giderilmeye çalışılmış; Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan müstakil ulus-devletler olarak kurulmuştur. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nda bölge yeniden büyük komşuların paylaşımına sahne olmuştur. Alman Reich'nin savaş öncesi irredantist politikaları; Batılı siyasilerin "yatıştırma politikaları"; savaş-sonrası Batı ve Doğu bloklarının bölgede bir *cordon sanitaire* oluşturma çabaları (Yüzdeler Anlaşması, Oder-Niesse Hattı'nın oluşturulması, Almanya'nın ayrı devletlere bölünmesi, Marshall Planı, NATO ve Varşova Paktı'nın kurulması, Berlin Duvarı'nın inşası vs.) bölgeyi yeniden etki alanlarının paylaşıldığı bir sahaya dönüştürmüştür. Merkezî ve Doğulu güçler arasında sıkışan bu coğrafya sürekli bir geçiş hâli içinde olmuştur. Bölge için son büyük geçiş dönemi, 1991 yılında sosyalist rejimlerin çökmesiyle başlamıştır. Macar yazar Szelenyi'ye göre Merkez-Doğu Avrupa'daki demokratik geçiş süreçlerini anlamak için bu bölgede uygulanan eski komünist sistemlerin doğasını ve

⁵⁰ Özlük, genel olarak disiplinin Anglo-Sakson karakterinin değişime olumsuz bir katkısı olduğunu haklı olarak savunmuştur (Özlük, 2019, s. 167). Fakat ben bunun daha ziyade "Anglo-Amerikan" olduğu kanaatindeyim.

çöküşlerine yol açan toplumsal dinamikleri incelemek önemlidir (Szelenyi, 1982, s. 301). Bozóki de benzer şekilde geçiş süreçlerinin eski sistemlerin doğasıyla yakından ilişkili olduğunu belirtir; daha az otoriter sistemlerde geçişler daha barışçıl ve yavaş gelişmiş, önceki rejim insan haklarını ne kadar sınırlamışsa ayrılık o kadar keskin olmuştur (Bozóki, 1994, ss. 121-125).

3.3.2. Zamansal Sınırlar: Soğuk Savaş (1945-1991) ve Soğuk Savaş Sonrası (1991-2004)

Merkez-Doğu Avrupa’da çok-düzeyle siyasi dönüşümlerin yaşandığı Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş sonrası dönemler, toplumsal etkenlerin tespiti açısından önemli zamansal sınırlardır. Elias’ın sosyal zaman olarak ifade ettiği bu sınırlar değişim süreçlerinin karşılaştırılmasına imkân veren sosyo-kültürel çevrenin içinde anlaşıldığı ve algılandığı bir bağdır (Çelik, 2011, s. 467). Ergut’un ifade ettiği gibi “zamanın özel/özel bir boyutu olduğu kadar kamusal/nesnel bir boyutu da var[dır].” (Ergut 2007: s. 160). Dolayısıyla belirli zamanlarda yapılan tercihlerin sonraki dönemlerde yaşanacakları ve aynı zamanda yaşanmayacakları da belirleyeceği aşıkardır (Ergut, 2007, s. 164). Çünkü gerçekleşen hadiseler verili olayların çizgisel bir gelişiminin değil, “uzun, yavaş, tarihsel olarak özgün süreçlerin bir sonucu” olduğundan zaman ve mekansallık ortaya çıkan tarihsel yapıların ayırt edilmesini sağlar (Ergut, 2021, ss. 364-365). Örneğin 1922’de iç savaşın ardından komünizmin Sovyetler Birliği’nde kurumsallaşması sonraki on yıllarda Sovyetlerin hem kendi bölgesindeki hem de dünyadaki sosyalist hareketlerin gidişatını belirlemiştir (Ergut, 2007: s. 165). Başka bir şekilde ifade edecek olursak kritik tarihsel dönemeçte seçilen patikalar, siyasi paradigmaları şekillendirmiştir. Zamansallıkla ve zamansal sınırlarla alakalı olarak Skocpol, Tarihsel Sosyoloji’nin önemli bir kuramsal çerçeve sunduğunu şu şekilde özetler:

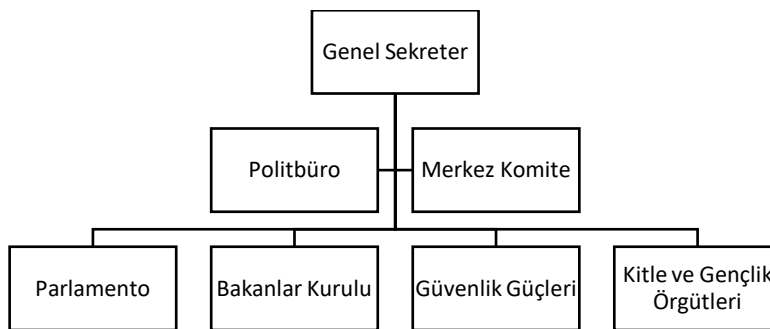
Tarihsel Sosyoloji i) belirli zaman dilimlerine ve coğrafi konumlara özgü olarak belirlenmiş toplumsal yapılar ya da süreçlere dair sorular sorar. ii) Olayları sadece zaman içinde değil, aynı zamanda sonuçların kökenlerini açıklarken zamanın sıralanmasını da önemser. iii) Bir dizi tarihsel analiz üzerinden bireysel yaşamlarda ve toplumsal dönüşümlerde amaçlanan ve amaçlanmayan sonuçların ortaya çıkmasını anlamak için önemli eylemlerin ve yapısal bağlamların etkileşimine özel bir vurgu yapar. iv) Belirli türdeki toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının özgün ve değişik özelliklerini açıklığa kavuşturur.” (Skocpol, 2009, s. 2; Sağlam, 2018, s. 184).

Soğuk Savaş tarihindeki uluslararası derecede öneme sahip siyasi olayların birçoğu aslında Merkez-Doğu Avrupa’da cereyan etmiştir. X telgrafı, Berlin Ablukası, Prag Darbesi, NATO ve Varşova Paktı’nın kurulması, Berlin Duvarı’nın inşası, Macar ve Çekoslovak ayaklanmaları, Polonyalı Wojtyła’nın Papa olması, Berlin Duvarı’nın yıkılması vb. gelişmelerin yaşandığı bir dönem olan Soğuk Savaş⁵¹ resmî olarak İkinci Dünya Savaşı’nın sona erdiği 1945’te başladığı ve Kremlin Sarayı’ndaki kırmızı bayrağın indirildiği 1991’de sona erdiği kabul edilir. Soğuk Savaş dünyanın farklı bölgelerinde çok farklı şekillerde algılanmış, bağlı olunan veya olunmayan kutbun siyasi anlayışına göre belirleyiciliği

⁵¹ Soğuk Savaş terimi, ABD’deki demokrat başkanlara danışmanlık yapan finansçı Bernard Baruch tarafından ilk kez kullanılmıştır.

de farklı olmuştur. Komünizm, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanan Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde dağınık halde bulunan devlet yapılanmasının organizasyonunu sağlamış; hızlı bir kolektivizasyon ile toprakların kamulaştırılmasına girişilmiş; eğitim seviyesi yükseltilmiş, toplumsal sınıflar tam olarak ortadan kalkmasa da partinin merkezde olduğu yeni bir tabakalaşma meydana gelmiş, üretim ve ticaret tek bir merkezden kontrol edilmiştir. Bu gelişmeler bölgede savaştan sonraki birkaç yıl içerisinde farklı oranlarda gerçekleştirilmiş ve tüm Soğuk Savaş boyunca takip edilmeye çalışılmıştır. Batı modelinden farklı ve ona alternatif bir sanayileşme ve modernizasyon modeli oluşturmaya çalışan komünizm, belirtilen yıllar arasında Baltık'tan Adriyatik ve Karadeniz'e kadar tüm Merkez-Doğu Avrupa'da hâkim siyasal paradigmayı oluşturmuş ve tüm yaşamı şekillendirmiştir. Kısıtlı bir dönem içerisinde varlığını sürdüren bu hâkim ideoloji bir siyasal paradigma olmasının yanı sıra zamansal sınırı da belirlemiştir. Bu süreçte yaşanan dönüşümler toplumsal faktörlerin rolü, savaş-sonrası ve Soğuk Savaş boyunca bazı kritik dönemeçlerde artmış bazılarında ise azalmıştır. Merkez-Doğu Avrupa genelinde komünist kurulu düzen ile revizyonistler arasında gerçekleştirilen Yuvarlak Masa Görüşmeleri ile başlayan geçiş, sosyalizmin çöküşünün başladığını bildirmiştir. Geçiş dönemine dair yapılan analizlerin pek çoğu demokratikleşme ile alakalı olmuş (Bunce, 1995, s. 111) ve bu çalışmalar olayların geliştiği toplumsal bağlamları genellikle olayların siyasal boyutuna indirgemıştır. Tek boyutlu geçiş anlayışı, Batı'nın 'zafer' coşkunu ve Huntington'un deyişiyle "kibri" ile paralellik gösterir (Huntington, 1993, s. 192). Fakat Halliday'e göre Sovyetlerin yıkılma sebebi, ikincil düzeyde bir gelişmeydi. Esas gelişme "sınırların fikirler tarafından aşılmasıydı." Daha uzun bir ifadeyle "sınırların Batı demokrasisinden çok Batı tüketimciliğinin imgeleri tarafından aşılmasıydı." Dolayısıyla Batı ile kıyaslandığında 1970'lerden itibaren kötü giden ve bir türlü düzeltilemeyen ekonomik göstergeler, komünistlerin 'moralini' bozmuş, simgesel bir mağlubiyetten önce imgesel bir mağlubiyet başlamıştır (Halliday, 2000, s. 250). Halliday'in yine aynı çalışmada verdiği örnek çarpıcıdır:

"Benim için bu konuda en çarpıcı ve en güçlü imge, 1980'lerin başında Kanada'ya giden ve bir süpermarkete giren Gorbaçov'dur. En pahalı süpermarkete değil, sadece ortalama bir Kanada kasabasındaki ortalama bir süpermarkete giden Gorbaçov orada ne gördü? Moskova'daki en önemli Merkez Komite mağazasından çok daha üstün bir şey gördü. Yoğurtlar ve kahvaltılık gevrekler, özenle paketlenmiş etler ve balıklar, yeşillikler, taze peynirler... Bunlar ortalama bir Rus'un şimdiye kadar gördüklerinin ötesinde değil, Rus toplumunun üretebileceklerinin de ötesinde bir şeydi: yenilgi işte buydu." (Halliday, 2000, s. 250)

Şekil – 5: Sovyet Tarzı Parti-Devlet Organizasyon Şeması

Post-komünist dönem, Sovyet sisteminden ayrılan ülkeler için ortak bir tarihsel deneyimi ifade ederken aynı zamanda bu ülkelerin gelecek planlarına da atıfta bulunmuştur (Mandelbaum, 1996, s. 7). Avrupa'nın yanı başında ancak dünya görüşü olarak Avrupa'dan ayrı konumlanan bu ülkeler, hızlı liberalleşme süreçlerinde Batı'ya uyum sağlamak amacıyla çeşitli alanlarda kapsamlı reformlar gerçekleştirmişlerdir. Westad'ın, Friedman'dan alıntılarla "Soğuk Savaş sisteminin her şeyi şekillendirmediğine ama pek çok şeyi şekillendirdiğine inanıyorum" (Westad, 2000, s. 564) sözü, post-komünist dönem için de geçerlidir; bu dönem her şeyi şekillendirmemiş olsa da pek çok şeyi derinden etkilemiştir. Ancak Soğuk Savaş ve buna eşlik eden dönüşüm süreçlerini tam olarak anlamak, bu dönemin daha geniş bağlamını ele almadan mümkün değildir. Westad bu bağlamda Soğuk Savaş tarihini dar çıkar kavramları üzerinden indirgemeci bir oyun haline getirme tehlikesine dikkat çekerek karmaşık toplumsal gerçekliğin farklı katmanlarını ve bu katmanların sosyal gruplar ile ilişkiseliliği üzerindeki etkilerini analiz etmenin önemini vurgulamaktadır (Westad, 2000, s. 565). Sovyet tarzı rejimlerin 1989'da hızla çökmeye başlaması, Sovyet liderlerinin Merkez-Doğu Avrupa'da benzer bir yayılma yaşanabileceği yönündeki endişelerinin ne kadar haklı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. 1989'daki ayaklanmaların "bulaşıcı" doğası ve huzursuzluğun bir ülkeden diğerine hızla yayılması üzerine oldukça geniş bir literatür ortaya çıkmış, bu literatür bireysel protestocuların rejim karşıtı gösterilere katılım kararları ve bölgedeki istikrarsızlık üzerine yoğunlaşmıştır (Kramer, 2003, s. 179). Netice itibarıyla Merkez-Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşünü takip eden on yıl içinde meydana gelen siyasal meselelerde en çok kullanılan kavramlardan biri "geçiş" olmuştur. Geçişin pek çok merhalesi olsa da üç önemli özellik ön plana çıkmaktadır: i) demokratik siyasî sistemlere geçiş, ii) serbest piyasa ekonomilerine geçiş ve iii) çoğulcu sivil toplumlara geçiş (Agnew, 2004, s. 293). Genel olarak bu üç basamaklı post-komünist geçişin politik gündemi, komünist yapının kalıntılarının tasfiyesi, ekonomik dönüşüm ve yeni kurumların inşası ile şekillenmiştir. Ancak post-komünizm hakkında yapılacak analizler ve çıkarımlar, evrensel geçerliliği olan indirgemeci kuralları aramaktan ziyade bölgesel, ulusal ve ulus-altı özgünlükleri dikkate alarak belirli ve sınırlı bir dönem ve coğrafya üzerinde gerçekleştirilmesi karşılaştırmalı ve tarihsel sosyolojik bir çerçeveye için daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

3.3.3. Uzam ve Zamanın Kesişimi: Uluslararası Politik Bağlam

1945 yılı sadece İkinci Dünya Savaşını bitiren bir yıl değil aynı zamanda Merkez-Doğu Avrupa için yeni bir başlangıç olarak tarihte yerini almıştır. Varşova'nın "kurtuluşu"nın (Ocak) üzerinden sadece üç ay sonra (Nisan) Kızıl Ordu Berlin'e girmiş ve bir ay kadar sonra (Mayıs) da Almanya, Müttefik Devletlere kayıtsız şartsız teslim olmuştur. Savaş-sonrası ilk on yıl, yeni bir uluslararası politik konumlanmanın ve bir bakıma yeni *çift-kutuplu* bir dünya düzeninin inşa süreci olmuştur. Savaş devam ederken "büyük güçlerin" çeşitli konferanslar ve anlaşmalarla bölüştüğü etki sahalarının sınır hatları

Churchill'in 1946'daki meşhur Fulton konuşmasıyla netlik kazanmış; Baltık'tan Adriyatik'e inen bir "demir perde" ile iki dünya birbirinden ayrılmıştır. Bölgenin, Sovyet modeli örnek alınarak yeniden örgütlenmesi ve devlet formasyonunun gerçekleştirilmesi SSCB'nin hakimiyetini pekiştirmiş ve 1921'de başaramadığı rejim ihracını sağlamıştır. 1945'te Polonya Ulusal Kurtuluş Komitesi (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN)'nin Lublin'de teşekkül ettirilmesi ve akabinde 1946 Referandumu, 1947 Seçimleri, 1947 Anayasası ("Küçük Anayasa" olarak da bilinir. 1952'de Halk Cumhuriyetinin esas anayasası kabul edilmiştir) ve 1948'de Polonya Birleşik İşçi Partisi'nin kurulması ile yaklaşık yetmiş beş yıl varlığını sürdürecektir olan Polonya Halk Cumhuriyetine giden yolun taşları döşenmiştir. Bolesław Bierut'un parti genel sekreterliği (1948-1956) ve devlet başkanlığı (1947-1952) dönemlerinde sert bir "Stalinizasyon" uygulanarak planlı ekonomiye geçilmiştir. Savaş-sonrası benzer bir gelişim süreci Macaristan ve Çekoslovakya için de geçerli olmuştur. Ayrıca savaşta zarar gören (Batılı) ülkeler için uygulamaya konan Truman Doktrini'nin bir parçası olan Marshall Planı, ülkelerin yeniden inşasına ve kalkınmasına büyük katkılar sağlamayı ve "blok içi bağları" kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır. Bu yardımlardan mahrum kalan Doğu Bloğu ülkeleri için ise 1947'de benzer bir şekilde "Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu" (Cominform) kurularak muadil bir organizasyon meydana getirilmiştir. Hakeza 1947'de karşılıklı politik hamlelerle henüz oluşmaya başlayan iki kutbun arasında artan gerilimi ilk "müjdeleyen" Kennan'ın "*Sources of Soviet Conduct*" (X., 1947) başlıklı makalesi Foreign Affairs'te yayınlanmış ve sonrasında ilişkiler geri döndürülemez bir noktaya evrilmiştir. Daha sonra yaklaşık bir yıl sürecek olan (1948-1949) Berlin'in Sovyet ordusu tarafından ablukaya alınması ve Amerikan hava kuvvetlerinin (Batı) Berlin'e hava koridoru oluşturması; Prag'da ve diğer Merkez-Doğu Avrupa başkentlerinde Sovyet yanlısı komünistlerin kanlı veya kansız bir şekilde iktidara "getirilmesi" gerilimi iyice tırmandırmıştır. Bu gelişmeler 4 Nisan 1949'da Kuzey Atlantik Savunma Paketi (NATO)'nın kurulmasına imkân sağlamış, ABD ve müttefiklerinin askerî ve siyasi güvenliğinin sağlanması amaçlanarak Sovyetler Birliğine karşı yıllar içerisinde sürekli genişleyecek olan ortak bir savunma teşkilatı meydana getirilmiştir (Sander, 2008, ss. 201-271). İkinci Dünya Savaşından Mart 1953'te Polonya ve diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri için önemli bir dönüm noktası olan Sovyet lideri Jozef Stalin'in hayatını kaybetmesi Stalinizasyon aşamasını tamamlamış olan bu ülkelerde farklı bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Malenkov, Beriya ve Kruşçev gibi etkili Politbüro (daha sonra Prezidyum) üyelerinin idaresinde yaşanan geçiş, Eylül 1953'te Nikita Kruşçev'in kontrolü tamamen ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Kruşçev'in SBKP'nin 20. Kongresinde yaptığı meşhur "gizli konuşma" —resmî adıyla "*Kişilik Kültü ve Sonuçları*" (Khrushchev, 1956)— "de-Stalinizasyon" olarak adlandırılmış ve Stalin kültürünün yıkılması, Stalin döneminde yapılan yanlışların açıktan eleştirilmesi ve politik suçluların pek çoğuna iade-i itibar yapılması ile sonuçlanmıştır. Polonya Halk Cumhuriyeti'nin ilk Stalinist lideri Bolesław Bierut, Kongre sonrasında Moskova'dayken "kalp krizi" sonucu hayatını kaybetmiş (Prazmowska, 2022, s. 298) ve yerine Edward Ochab getirilse de iktidarı çok uzun sürmemiştir. Zira 1956'da Poznań'da ekonomik koşullar, politik baskı ve reform

talepleri ile başlayan isyan, Stalinist iktidar tarafından hapsedilen Władysław Gomułka'yı iktidara taşımıştır.

1956'da Władysław Gomułka'nın iktidara gelişi ile başlayan ve 1976'da KSS-KOR'un kuruluşu ile sonlanan yirmi yıllık periyot Polonya siyasî tarihi ve uluslararası politika açısından birçok önemli hadiseyi içinde barındırır. Destalinizasyon süreci ve Polonya Ekim'i (Prazmowska, 2022, s. 297) olarak adlandırılan vakalar Gomułka'nın sosyalizme ulusal bir yol arayışına —veya daha reformist bir yönelime— önemli bir fırsat sunmuş ve iktidarının ilk yıllarında ciddi bir popülerlik elde etmiştir. Yine, 1956 yılı komşu Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde siyasal ve sosyal alandaki reform taleplerinin yüksek sesle dile getirildiği bir yıl olmuştur. 1949'da bir halk cumhuriyetine dönüşen Macaristan'ın verdiği en önemli sınavlardan biri olan Macar Devrimi, başta öğrenciler ve geniş halk kitlelerinin iştirakiyle rejim karşıtı bir ayaklanmaya dönüşmüş; Macar devletinin olaylar karşısında etkisiz kalması Sovyetler Birliği'nin duruma müdahil olmasıyla sonuçlanmış ve ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu süreçte iki blok (özellikle ABD ve SSCB) arasındaki ideolojik ve siyasal rekabet (Sander, 2008, s. 207) artarak devam etmiş, uzay ve teknoloji üretimi sahalarında önemli bir yol katedilmiştir (Sputnik 1'in fırlatılması, U-2 krizi, Yuri Gagarin'in uzaya çıkması, ABD'nin ay programının başlaması vb.). Soğuk Savaş aynı zamanda dünyanın pek çok bölgesinde vekiller üzerinden süren silahlı mücadelelerle “ısınmaya” ve gözle görülür hale gelmeye başlamıştır (Küba Devrimi, Angola Bağımsızlık Hareketi, Vietnam Savaşı vb.). Ayrıca Berlin'in statüsü hakkında başlayan gerilim 1958-1959 yıllarında yeni bir krizin kapısını aralamıştır. Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya) içerisinde kapitalist bir “anklav” haline gelen Berlin'in batısı savaşın kazananı dört Müttefik (ABD, SSCB, Büyük Britanya ve Fransa) tarafından sektörlere ayrılmış bir şekilde kontrol ediliyordu. Batı Berlin'in savaş sonrasında sosyalist dünyadan kaçışlar için güvenli bir liman haline gelmesi Sovyetler Birliği'nin bölgedeki çıkarlarına doğrudan bir tehditti ve bu yüzden Kruşçev'in 1958 tarihli ultimatomu Berlin'den Batılı ‘müttefiklerinin’ şehirden çekilmesi ve şehrin ‘özgür şehir’ statüsüne kavuşturulması yönünde oldu. Fakat Kruşçev'in bu talepleri Batılı devletlerce reddedilmiş ve kriz sürecinde dışişleri bakanları düzeyinde Cenevre Konferansı (1959) toplanarak müzakereler başlatılmıştır. Uzun vadede bu görüşmeler de sonuç vermemiş ve 1961 yılında iki blok arasındaki ayrımın sembolü haline gelen “Berlin Duvarı”, Sovyetler Birliği ve Doğu Almanya hükümetlerince inşa edilmiştir. Tırmanan gerilim Türkiye'ye PGM-19 Jupiter ve Küba'ya R12 ve R14 tipi orta menzilli balistik füzelerin yerleştirilmesiyle (Sander, 2008, s. 289) zirveye ulaşmış ve dünya nükleer bir savaşın eşiğine ulaşmıştır. Neyse ki Amerikan ve Sovyet liderlerin gizli müzakereleri ile kriz bir savaşa dönüşmeden sönümlenmiş ve füzeler karşılıklı olarak Türkiye ve Küba'dan sökülüştür. Acil kriz durumlarında liderlerin doğrudan iletişimini sağlayacak bir ‘kırmızı hat’ kurulmuştur. Ayrıca bu hadisenin sonrasında 1963'te Kısmi Nükleer Deneme Yasağı Antlaşması imzalanarak nükleer silahların kısıtlanması konusunda karşılıklı bir irade beyan edilmiştir.

Uluslararası ve bölgesel düzeyde bu gelişmeler yaşanırken Merkez-Doğu Avrupa da '68 hareketi ile sarsılmaya başlamıştı. Alexander Dubček'in Çekoslovakya Komünist Partisi liderliğine gelmesinin ardından "insan yüzü sosyalizm" adlı reform programı geniş bir liberalleşme hamlesini kapsıyordu. 1964'te SBKP Genel Sekreteri olan Leonid Brejnev, Çekoslovakya'da yaşananları blok için varoluşsal bir tehdit olarak görmüş, netice itibarıyla Prag'a Varşova Paktı ülkeleriyle beraber müdahalede bulunmuş ve iktidara 'normalleşme' sürecini başlatacak olan Gustav Husak getirilmiştir. Aynı zamanda Polonya'da bozulan ekonomik gidişat ve Gomułka'nın baskıcı yönetimi meydana gelecek toplumsal hareketlenmenin arka planını hazırlamıştı. 1968'de Adam Mickiewicz'in "Dziady" Oyunu'nun Sovyet karşıtı bulunmasından dolayı yasaklanması, öğrencilerin sansür karşıtı protestolara başlamalarına yol açmış ve polis buna sert bir karşılık vermiştir. Hükümet protestoları "dış güçler"i kışkırttığı "Siyonizm" yanlısı eylemler olarak nitelemiş ve Yahudilere karşı adı konmamış bir kampanya başlatılmıştır. Anti-Semitik hareketlenme, 1956 Süveyş Krizi ve 1967 Altı Gün Savaşları'ndaki uluslararası konumlanma ile de ilgili görülmüştür. Zira bu gelişmeler esnasında Doğu Bloğu ekseriyetle İsrail karşıtı bir politika takip etmiştir. Polonya'nın en büyük liman kentlerinden biri olan ve en büyük işçi sınıfı nüfusuna ev sahipliği yapan Gdańsk (daha geniş olarak *Trójmiasto*), toplumsal hareketler tarihi açısından da çok önemli bir yere sahiptir. İşçi sınıfının kötü çalışma koşulları ve ekonomik problemlere (yüksek enflasyon, düşük yaşam standartları, temel gıda maddelerinin kıtlığı, fiyat artışları vb.) karşı Lenin Tersanesi'nde başlattığı protesto ve grevler kısa sürede Gdynia, Szczecin ve Elbląg gibi diğer sanayi kentlerine yayılmıştır. 1970 Gdańsk Olayları, PZPR Politbürosu'nun Gomułka'yı iktidardan almasıyla sonuçlanmış ve yerine Edward Gierek getirilmiştir. Soğuk Savaş'ın kısmen "yumuşama" (détente) evresine girmeye başladığı 1970'li yıllar Merkez-Doğu Avrupa'da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Doğu ve Batı Almanya arasındaki anlaşmazlıklar zaman zaman iki blok arasındaki tansiyonun yükselmesine yol açtığından gerilimlerin düşürülmesi için çeşitli adımlar atılmıştır. Batı Almanya Şansölyesi Willy Brand "Ostpolitik" perspektifiyle doğu ile diyaloga geçmiş ve ilişkileri normalleştirmeye çalışmıştır. Doğu ve Batı Almanya'dan ayrı olarak 1971 yılında Sovyetler Birliği, ABD, Büyük Britanya ve Fransa arasında özellikle Berlin'deki husumetleri minimize etmek amacıyla "Berlin Anlaşması" (Four Power Agreement on Berlin) imzalanmıştır. Détente döneminin zirvesi olarak görülebilecek 1975 yılında imzalanan "Helsinki Nihai Senedi" her iki bloktan birçok ülke tarafından imzalanarak gerilimi azaltmayı, devletlerin birbirlerinin iç işlerine karışmasını engellemeyi, temel insan hakları ve özgürlüklerini temin etmeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca "Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı" kurularak Avrupa'daki bölünmüşlüğü azaltılması için kurumsallaşma girişimlerinde bulunulmuştur. Helsinki Nihai Senedi, Merkez-Doğu Avrupa'da sivil topluma ilham kaynağı olarak sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur [Çekoslovakya'da 77 Bildirgesi (Charta 77) ve Macaristan'da Macar Helsinki Komitesi (Magyar Helsinki Bizottság)]. 1970'lerin başında Polonya'da bozulan iktisadî göstergeler, Gierek döneminde de tam olarak düzeltilememiştir. Ortaya çıkan ekonomik kriz ve fiyat artışları işçileri yeniden sokağa dökmüş, Radom ve Ursus'ta grevler etkili olmuştur. Protestolara şiddetli müdahale ve aynı zamanda hükümetin iyileştirme vaatleri de bir sonuç vermemiş,

1976 yılında işçilere maddî ve manevî destek sağlamak amacıyla “İşçi Savunma Komitesi” (Komitet Obrony Robotników, KOR) kurularak “Dayanışma” (Solidarność) hareketine giden yolda önemli bir mesafe katedilmiştir.

1976 ve 1980 arasındaki zaman diliminin ayrı bir başlık halinde sunulması, aslında Dayanışma’nın kurulmasına giden sürecin olgunlaşması ile yakından alakalıdır. İşçi Savunma Komitesi’nin (Komitet Obrony Robotników, KOR) Radom ve Ursus protestoları sonrası (Payerhin, 1996, s. 188) 1976’da kurulması Polonya’da işçi hareketinin daha örgütlü, aydınlar ve diğer aktivistlerle olan bağını daha sıkı hale getirmesini sağlamıştır. Ayrıca 1978 yılında tarihte ilk kez bir Polonyalı, Karol Józef Wojtyła, II. Ioannes Paulus (II. John Paul) adıyla Papa olarak seçilmiştir. Papa’nın 1979’da memleketini ziyareti, sadece dinî bir kapsamda değil siyasî etkileriyle de dikkat çekmiştir. Özellikle Kilise’nin işçi sınıfı liderleriyle kurduğu temaslar ve çoğu zaman komünizme karşı muhalefetle dayanışmacı tavrı, Kilise’yi politik bir direniş odağı haline getirmiştir. 1970’lerden beri devam eden ekonomik ve politik sorunlar, sevilen işçi liderlerinden Anna Walentynowicz’in işten çıkarılması ile patlama noktasına gelmiş, 1980’de muhalif aydın ve işçilerin aktif olduğu Gdańsk’taki Lenin Tersanesi’nde büyük bir grev düzenlenmiştir. İki hafta süren grev neticesinde “Fabrikalar Arası Grev Komitesi” (Międzyzakładowy Komitet Strajkowy, MKS) kurulmuş, hükümet ve grevciler arasında “Gdańsk Anlaşması” imzalanmış ve Dayanışma ilk bağımsız işçi sendikası olarak kabul edilmiştir.

Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu ve Güneydoğu Asya’da Merkez-Doğu Avrupa siyasetini de etkileyen pek çok gelişme meydana gelmiştir. İki blok arasındaki sıcak temasın yıllardır devam ettiği Vietnam Savaşı sona ermiş ve 1976 yılında Kuzey ve Güney Vietnam birleşerek Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Çin’de komünist rejimin kurucusu Mao Zedong hayatını kaybetmiş, ardından “Dörtler Çetesi” tutuklanmış, 1978’de Deng Xiaoping, ekonomik reformları başlatarak “dışa açılma” siyasetini uygulamaya koymuştur. (Xiaoping’in bu siyaseti “Dengizm” olarak adlandırılır ve bu ilkeler halen Çin Komünist Partisi tarafından takip edilmektedir.) Çin için önemli atılımların yapıldığı bu senelerde ABD ile diplomatik ilişkiler de tesis edilmiştir. Ortadoğu’da ise İsrail ve Arap devletleri arasında süregelen savaş durumu, Mısır ve İsrail’in Camp David’de görüşmeleri (1978) ve yaptıkları barış antlaşması (1979) ile sona ermiştir. İran’da ise Şah karşıtı kitlesel protestoların ardından 1979’da Ayetullah Humeyni önderliğindeki İslamcı kanat yönetimi ele geçirmiş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Fakat bölgedeki huzursuzluk, 1980 yılında Irak’ta yönetimi ele geçiren Saddam Hüseyin’in İran ile olan dinî ve siyasî anlaşmazlıkları sekiz yıl sürececek bir savaşı başlatmasıyla devam etmiştir. Aynı yıl Soğuk Savaş tarihinde önemli bir kritik eşik olarak görülen Sovyetler Birliği’nin on yıl sürececek olan Afganistan işgali başlamıştır (Sander, 2008, ss. 478-508). 1980’de ABD başkanı seçilen Ronald Reagan tarafından duyurulan “Yıldız Savaşları” [Stratejik Savunma Girişimi (Strategic Defense Initiative)] programı Sovyetler Birliği’nden gelebilecek nükleer saldırılara karşı yeni bir füze savunma sistemi geliştirmeyi

hedefliyordu. Soğuk Savaş'taki *détente* döneminin de sembolik olarak sonu anlamına gelen bu yeni gerginlik dönemi Gorbaçov'un *glasnost* ve *perestroika* programlarının ilanına kadar sürecekti.

Soğuk Savaş'ın son on yılına girerken Doğu ve Batı blokları arasındaki gerilim tekrardan yükselmişti. Özellikle Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ve Reagan'ın tekrardan silahlanma yarışını başlatması iki taraf arasındaki köprüleri tamamen atmamasına rağmen ilişkilerin sertleşmesine yol açmıştı. Batı'da Keynezyen ekonominin terk edilerek neoliberal bir piyasa ekonomisine geçilmesi, devlet müdahaleciliğini minimize etmiş, tüketim ve büyüme odaklı bir iktisadî anlayış, Amerikan etki sahasında tedricen uygulamaya konmuştur ve bu anlayış “üçüncü dünyada” büyük bir dönüşüme kapı aralamıştır. Diğer taraftaysa SSCB lideri Leonid Brejnev'in 1982'de ölmesinin ardından sırayla Yuri Andropov ve Konstantin Çernenko yönetimi devralmışlar ancak iktidarlara sağlık sorunları nedeniyle uzun sürmemiştir. 1970'lerin sonlardan itibaren halihazırda Sovyet etki sahasındaki Avrupa devletlerinde meydana gelen değişim ve reform talepleri daha yüksek sesle dile getirilmeye başlandığı bir dönemde SSCB liderliğine Mihail Gorbaçov gelmiştir. Gorbaçov'un 1985'te hayata geçirdiği “glasnost ve perestroika” (açıklık ve yeniden yapılanma) programları toplumsal, ekonomik, siyasal ve idarî birtakım açılımları içeriyordu. Bu yeni siyaset anlayışına olan ihtiyaç kendini en çok 1986 yılında Çernobil'de yaşanan nükleer santral felaketinde göstermiştir. Zira Sovyetler Birliği'ndeki bürokratik yapının ketumluğu ve işlevsizliği tüm bölgeyi etkileyen koca bir felaketi örtbas etmeye çalışmıştı. Ancak çevre ülkelerdeki radyoaktivitenin tespit edilmesiyle meydana gelen hadise dünya kamuoyuna servis edilmiş ve SSCB nihayetinde bu durumu onaylamak durumunda kalmıştır. Hatta Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı ve çeşitli Batı Avrupa ülkelerinin teknik tespitleri ve yardımları ile zarar en aza indirilmeye çalışılmıştır. SSCB'nin günden güne politik ve ekonomik gücünü kaybettiği bu yıllarda ABD ile diyalog çeşitli zirvelerle yeniden geliştirilmeye çalışılmıştır. 1989'da Malta'da Amerikan başkanı George H. W. Bush ve Gorbaçov'un katıldığı zirvede stratejik iş birlikleri ve silah kontrolü hususunda ileri adımlar atılması planlanmış ve Soğuk Savaş'ın sona erdiği ilan edilmiştir. Aynı zamanda 1989 yılı Merkez-Doğu Avrupa açısından da sembolik bir öneme sahip olmuştur. 28 yıldır Berlin'i birbirinden ayıran duvar yıkılarak demir perdenin bir anlamda ortadan kalktığını tasdik etmiştir. Ayrıca Yuvarlak Masa Görüşmeleri ile Merkez-Doğu Avrupa'daki komünist rejimler iktidarlarını kaybetmiş ve post-komünist geçiş dönemi başlamıştır (Judt, 2009, s. 763).

1989 yılında Merkez-Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin iktidarlarını demokratik hükümetlere tedrici devri, post-komünist geçişin ilk ikonik anlarını teşkil etmiştir. Polonya'da gerçekleştirilen ilk yarı serbest seçimlerden Dayanışma hareketi zaferle çıkmış ve Tadeusz Mazowiecki, Polonya'nın ilk bağımsız başbakanı; bir sene sonra da Dayanışma'nın efsanevî lideri Lech Wałęsa cumhurbaşkanı olmuştur. Çekoslovakya'da Sivil Forum önderliğindeki muhalefet komünist rejimle müzakereleri başlatmış ve Václav Havel, Parlamento tarafından cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ülkedeki ilk serbest seçimler ise 1990'da yapılmıştır. Macaristan'da da benzer bir süreç yaşanmış ve Yuvarlak Masa

Görüşmeleri'nden sonra yeni anayasa kabul edilerek Halk Cumhuriyeti'nin varlığı sona ermiştir. Doğu Bloğu ve SSCB dağılırken 1990'da birleşen tek ülke Almanya olmuştur. Almanya'nın doğusu ve batısı Federal Almanya'nın çatısı altında birleşmiştir. Bu dalga, sadece Sovyet uydularında yaşanan dönüşüm süreçleri ile sınırlı kalmamış aynı zamanda Sovyetler Birliği sınırlarına doğru ilerlemiştir. Litvanya'nın 11 Mart 1990'da Birlik'ten ayrılmasıyla başlayan dağılma sürecini durdurmak isteyen devlet bürokrasisi içerisinde bir klik (Devlet Olağanüstü Hal Komitesi), devletin çözülmesini engellemek için Gorbaçov'u Ukrayna'daki yazlık evinde tutarak darbe girişiminde bulunmuştur. Ancak Boris Yeltsin liderliğindeki halk ve ordu içindeki destekçileri darbe girişimine güçlü bir direniş göstererek darbenin başarısız olmasında önemli bir rol oynamıştır. Netice itibarıyla 25 Aralık 1991'de Gorbaçov'un televizyondaki son konuşması ve Sovyet bayrağının Kremlin Sarayı'ndan indirilmesi ile SSCB'nin varlığı sona ermiştir. SSCB'nin kurucu unsuru olan Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu olarak düzenlenmiş ve Başkanı Boris Yeltsin olmuştur. Merkez-Doğu Avrupa'da bir diğer ayrılık da Kadife Devrim sonrasında Çekler ve Slovaklar arasında artan ulusal ve kültürel anlaşmazlıklar neticesinde Çekoslovakya'da yaşanmış ve 1993'te iki ulus arasında "sessiz bir ayrılık" yaşanmıştır. Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da kontrolü altında tuttuğu bölgelerin Doğu Bloğundan kopuşu, Batı ittifakının farklı organizasyonlarının etki alanını genişletmesine imkân sağlamıştır. 1990'lar boyunca NATO ve AB ile süren müzakereler 1999'da sonuçlarını vermiş, Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan NATO üyesi olmuştur (Slovakya ise 2004'te NATO üyesi olmuştur). 2004'te ise AB'nin beşinci ve en kapsamlı genişleme dalgası (Judt, 2009, s. 893) ile Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Slovenya, Malta ve (Güney) Kıbrıs AB üyesi olmuşlardır.

Soğuk Savaş'ın sonu ve küreselleşmenin artması, zorunlu bir neden-sonuç ilişkisi barındırmasa da birbirlerini tamamlayan ve zamansal olarak birbirlerini kesen süreçler olmuştur. 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması, AB'yi 2007 Lizbon Anlaşması'na kadar kurumsal yapısını şekillendirmiştir. 1999'da ortak para birimi Euro'nun dolaşıma girme hazırlıkları tamamlanmış ve 2002'de 18 Avrupa ülkesinde Euro (Avro) resmî para birimi haline gelmiştir. Ayrıca uluslararası ticareti düzenleyen başta NAFTA ve WTO gibi birçok uluslararası örgüt kurulmuştur. 1997'de Kyoto Protokolü imzalanarak Soğuk Savaş boyunca *low politics* olarak görülen meselelerden biri olan çevresel felaketler güvenliğinin konusu haline getirilmiştir. 1980'lerinden sonundan itibaren katlanarak gelişmeye devam eden teknoloji ve internet için bir milat noktası sayılabilecek Google şirketi 1998'de kurulmuştur. Soğuk Savaş döneminde mevcudiyetini devam ettiren iki kutuplu dünya düzeni bazı mikro meselelerin üstünün kapatılmasını "sağlamıştı." Fakat SSCB'nin dağılması sadece büyük bir yapının çökmesi demek değil aynı zamanda kaynayan toplumsal ve etnik sorunların gün yüzüne çıkmasının önündeki büyük engellerin kalkması anlamına da geliyordu. Dolayısıyla savaşlar (I. Körfez Savaşı, Dağlık Karabağ Savaşı, II. Körfez Savaşı), etnik katliamlar (Yugoslav İç Savaşı ve Srebrenitsa Katliamı, Ruanda Katliamı), sınır çatışmaları veya ekonomik krizler (Asya Mali Krizi) 1990'lı yıllar boyunca etkili olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“Güçlü ruhların başka bir dili vardır; insan bu dil sayesinde ikna olur ve eyleme geçer.”⁵² —
J. J. Rousseau

“Görkemli özlemleri olan bir ekonomik parya, entelektüel kültür üzerinde tekel kurmak istiyordu.”⁵³ — *J. Chalasiński*

4. POLONYA

4.1. Başlangıçtan Savaş-Sonrasına Kısa Bir Giriş

4.1.1. Aydınlar

Devlet inşası ve dönüşümünde seçkin kadroların toplumsal katmanları etki altında bırakma veya onları belirli politik hedefler doğrultusunda yönlendirme “rolleri” Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde ortak bir tarihsel gerçeklik olarak ön plana çıkar. Bu seçkin kadroları meydana getiren ulus-altı grupların başında yine bu bölgeye has olan “enteleijansiya” kavramı gelmektedir. Kavramsal ve etimolojik kökenini Slav dillerinden alan entelijansiya⁵⁴, zamanla hem Doğu’da hem de Batı’daki aydınların toplum içinde oluşturduğu zümreye, çeşitli sosyal gruplara ve mesleklerle (Szczepański, 1962, s. 406) atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Polonya özelinde entelijansiya uzun bir tarihsel incelemeyi hak eden meselelerden birisi olsa da özünde iki temel noktada yoğunlaşmaktadır: i) toplumun vicdanı işlevini görme ve ii) sosyalist devlet sistemlerinde yeniden dağıtıcı ve kısmen aparat görevi üstlenme (Kwaśniewicz, 1991, s. 171). Her iki durum da politik konumları birbirinden farklı olan çeşitli ayrıcalıklara sahip bir kesimin yaratılmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışma bağlamında daha ziyade toplumun vicdanı olan eleştirel muhalif entelijansiyanın faaliyetleri ve etkileri üzerine odaklanılacak; tanım tartışmalarına girilmeyecektir (Björling, 1995, s. 7).

Toprağa dayalı geleneksel toplumsal sınıfların, işgal sonrasında üç farklı imparatorluk sistemi (Alman, Avusturya ve Rus) altında dağılması, burjuvazi ve işçi sınıfı gibi modern sınıfların yükselişi, Polonya tarihinde büyük bir kırılma anı olan 1795’teki siyasal parçalanma sonrasında entelijansiyanın dolaylı ve trajik bir şekilde gelişiminin önünü açmıştır. Mülklerinden yoksun kalan geleneksel soylu (*szlachta*) aile mensuplarının el emeği gerektiren işlerde çalışmak istememelerinden dolayı birçoğu zihinsel emek gerektiren işlere yönelmiş ve bu işler için daha geniş fırsatlara sahip kasaba ve şehirlere yerleşmişlerdir

⁵² J.J. Rousseau, *Emile*, OC, IV, p. 645. Aktaran: (Peciakowski, 2014, s. 112). Merkez-Doğu Avrupa’da olup Slav dili konuşmayan Macaristan, Estonya, Arnavutluk, Kosova ve Romanya da bu genellemeye istisnalar olarak dahil edilebilir.

⁵³ Bkz: (Chalasiński, 2018, s. 16)

⁵⁴ Kavram olarak entelijansiyanın kökenine dair tartışmalar için bkz: Kwaśniewicz, 1991, s. 172; Gella, 1971, s. 4-7. Ayrıca entelijansiya dair modern çalışmalarda Bourdieu’cü etkiler için bkz: Peciakowski, 2014, s. 99.

(Gella, 1979, s. 309; Kwaśniewicz, 1991, s. 172). Entelijansiya, soylu sınıfın bir uzantısı (Gella, 1987, s. 80) veya bozulmuş hali (Chałasiński, 2018, s. 2) olarak tanımlanmış olsa da daha sonraki araştırmalara göre entelijansiya, köylü, memur ve işçi kökenli birçok alt-orta sınıftan insanların dahil olabileceği geniş bir toplumsal kapsayıcılığa ulaşmıştır. Buna kilise kökenli düşünürleri de katmak elbette mümkündür (Kwaśniewicz, 1991, s. 173).

“Entelijansiyanın düşündüğü gibi onun müdahalesi olmadan toplumun geri kalanı ne bir halk topluluğu ne devletin vatandaşlarından biri ne de etnik-ulusal bir grup haline gelemez. Entelijansiya, gücünü ve toplumsal konumunu tarihî bir malikanenin feodal yapısından (entelijansiya üyelerinin apartmanlarında ve evlerinde yeniden yaratmayı sevdikleri tarz) alırken aynı zamanda kendisini dinî gelenekleri modern zamanlara taşıyan “aydınlanmış” Katoliklerin 19. yüzyıl devrimcilerinin soyundan gelen biri olarak algılamak istemektedir.” (Zawadzka vd., 2018, s. 1).

“On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan yeni sınıflar arasında yeni orta tabaka (yani, bir yanda eski mülk sahibi sınıf ile diğer yanda köylüler ve işçiler arasında yer alan toplum kesimi) daha önce var olan herhangi bir şeye hiç benzemiyordu. Kentsoylu sınıfın çekirdeği etrafında şekillenmiş; bu sınıfın yeniden canlanması 1791 Anayasası ile öngörülmüş ve Varşova Dükaliği’nin yaşamında hayata geçirilmiştir. Bu yeni orta tabaka, büyük ölçüde *déclassé* (statüsünü kaybetmiş) soylulara ve Yahudilere dayanıyordu. Eski Cumhuriyet’te bilinmeyen geniş bir bürokratik sınıf içeriyordu: ticari, endüstriyel ve finansal girişimciler, *burżuazja* (burjuvazi) olarak adlandırılan kesim; daha az varlıklı profesyonel ve hizmet sınıfı aileleri ve Doğu Avrupa’nın tüm bölgelerinde olduğu gibi etkili bir *inteligencja* (aydınlar sınıfı). En karakteristik özelliği ise yüksek oranda Alman, Yahudi, Rus, hatta Çek ve Macar nüfus barındırmasıydı: bazıları asimile olmuş, bazıları olmamış; bazıları yerli doğumlu, bazıları ise üç bölücü imparatorluğun uzak bölgelerinden göç etmişti. Bu yeni sınıfın faaliyetleri özellikle Rus Polonya’sındaki kasabalarda belirgin şekilde gözlemlenirken Prusya ve Galiçya’da daha az belirgin hale gelmişti.” (Davies, 2005, s. 143).

Polonya entelijansiyasının oluşumu, daha geniş bir ifadeyle kapitalizm öncesi soyluların, toprak sahiplerinin ve serfliğin kentsel ve endüstriyel dönüşümünün bir “yan ürünüdür.” (Chałasiński, 2018, ss. 2-3). Entelijansiyayı, içeren ve sürekli yenilenen bir “tabaka” (Gella, 1987, s. 80) görünümüne sokan dinamiğin ne olduğu, cevaplanması gereken önemli sorulardan biridir. Analitik olarak sınırlarının çizilmesi oldukça zor olan entelijansiyanın bu dinamik karakteri, Polonya’nın Batı’daki gibi gelişmiş bir burjuvaziye sahip olmaması (Zarycki & Warczok, 2020, s. 913) ve “geri kalmışlık” (Mokrzycki, 1995a, s. 342) ile açıklamak mümkündür. Fakat Batı’da pek çok durumda burjuvazinin üstlendiği ulusal kimliğin koruyucusu olmak (Chałasiński, 2018, s. 1) veya daha edebî bir ifadeyle “devletsiz bir ulusun bayrağını taşıma görevi” (Koloski, 2006, s. 273) gibi “tarihsel misyonlar” Avrupa’nın doğusunda aydınlar olarak adlandırılan düşünürler, yazarlar, akademisyenler, ilahiyatçılar, kanaat önderleri ve siyasetçiler tarafından sürdürülmüştür. (Kwaśniewicz, 1991, s. 173; Björling, 1995, s. 9; Davies, 2005, s. 134). Bunu, Polonya soyluları ve daha sonra entelijansiyasının, 1794-1918 yılları arasında geçen 124 yıllık dönemde sekiz kez bağımsızlık mücadelesi için örgütlenmesi ve ulusa liderlik etmesinden daha net anlayabiliriz (Gella, 1987, s. 81). 18. yüzyılın sonuna doğru güçlenen Prusya ve Rusya karşısında gücünü muhafaza edemeyen Polonya, 1772, 1793 ve 1795 yıllarında üç parçalanma dönemi geçirmiştir. Bu yirmi yıllık periyotta özellikle soyluların organize ettiği birçok ayaklanma yaşanmıştır. Bunlardan

biri, Polonya soylularının 1768’de Rus imparatorluğunun baskılarına ve nüfuzuna karşı Bar Konfederasyonu’nu kurmasıdır. Konfederasyonun amaçları, “kralı devirip onun yerine bir Sakson hükümdarını tahta geçirmek; Stanislaw August’un reformlarını, özgürlüklere yönelik kısıtlamaları, Rus müdahalesini (özellikle Protestan ve Ortodoks soylulukla Katolikleri eşitleme politikasını) ortadan kaldırmak” şeklindeydi (Prazmowska, 2022, s. 187). Yaklaşık dört yıl süren mücadele neticesinde Konfederasyon mağlup edilmiş ve dağıtılmış; böylece 1772’de ilk parçalanma yaşanmıştır. 1793’te de kendilerini “Targowica Konfederasyonu” olarak adlandıran bir grup soylu, krala ve merkezî idareyi güçlendiren 1791 Anayasası’na karşı yetkilerini korumak için Rusya’dan yardım talep etmiş ve Rusya’nın müdahalesi sonucunda Polonya ikinci kez bölünmüştür. 1794’te Tadeusz Kościuszko’nun başını çektiği bir diğer ayaklanma⁵⁵ da ilk başlarda başarılar kazanmış ancak ayaklanma Rus ordusu tarafından daha sonra sert bir şekilde bastırılmıştır (Davies, 2005, s. 25; Prazmowska, 2022, s. 187). Ayaklanma ve mağlubiyet sarmalı içinde geçen bu yıllarda soylular, Lehçe konuşan nüfusun önemli bir kısmını oluşturmuş ve ulusal dilin korunmasına katkıda bulunmuştur (Gella, 1971, ss. 7-9). On dokuzuncu yüzyıl boyunca her başarısız ayaklanma girişimi, toplumu travmatize eden ölüm, sürgün veya yok oluş tehlikesiyle baş başa bırakmasına rağmen soylular ve aydınlar öncülüğünde gerçekleşen tüm ayaklanmalar genellikle başarısız olmasına rağmen ulusal kimlik inşasının ayrılmaz parçaları olmuştur. J. Alexander’ın “travmanın sosyal inşası modeline” göre travmalar, gerçek tarihsel olaylara dayansa da kişisel yorumlarla evrensel veya en azından ulusal düzeyde dramatik etkiler yaratır ve uzun vadede ahlaki bir önem taşırlar. Bu bağlamda Zarycki ve Warczok, entelijansiyanın farklı fraksiyonlarının tarihsel travma anlatılarını kullanarak Polonya’nın iktidar alanında konumlarını pekiştirdiğini iddia eder (Zarycki & Warczok, 2020, s. 912). Entelijansiya, Batı Avrupa’daki muadillerinden farklı olarak kültürel sermayeyi elinde bulundurur ve ekonomik elitlere göre toplumda daha baskın aktörler olarak ön plana çıkar (Zarycki & Warczok, 2020, s. 915). “Ulusal travmalar panteonu’nda”⁵⁶ (Zarycki & Warczok, 2020, s. 920) yer alan kritik tarihsel dönemeçler, aydınların genellikle bir şekilde içinde yer aldığı gelişmeler tarafından şekillendirilmiştir. Savaş sonrasında Sovyet-destekli Polonya Halk Cumhuriyeti’nin kurulması geleneksel entelijansiyanın rolünde büyük bir eksen kayması yaratmıştır. Komünist Parti tarafından planlı ve organize bir şekilde yürütülen mülksüzleştirme, göç ve baskı süreçleri geleneksel ulus-altı birimlerin tasfiyesini sağlamıştır. Bu yeni durum önemli sayıda köylünün şehirlere taşınmasına yol açarak işçi sınıfını büyütülmüştür. Ayrıca ülkenin doğu-batı güzergahında yaşanan göç hareketlilikleri bölgesel farklılıkları ortadan kaldırarak homojen bir nüfusun ortaya çıkmasını sağlamıştır (Mokrzycki, 1995b, s. 184). Yok olmaya yüz tutan

⁵⁵ Orijinal adı: “Insurekcja kościuszkowska”. Kościuszko, modern Polonya’nın ulusal kahramanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Hatta İkinci Dünya Savaşı döneminde Sovyet ordusu altında Almanlara karşı savaşan Polonyalılardan bir tümen oluşturulmuş ve tümenin adı “Kościuszko Tümeni” olarak adlandırılmıştır.

⁵⁶ İkinci Cumhuriyet dönemindeki 1926 Darbesi, 1919-1921 Polonya-Bolşevik Savaşı, işgal döneminde yaşanan 1944 Varşova Ayaklanması vb. kritik tarihsel hadiseler bunlara örnek olarak gösterilebilir.

soylu toprak sahipleri ve az sayıdaki burjuvazi, yeni rejimde entelijansiya rolüne geçiş yaparak en azından sosyal konumlarını korumaya çalışmıştır (Zarycki & Warczok, 2020, s. 918).

Metodoloji bölümünde, nüfus açısından en büyük makro-yapısal toplumsal kesimi oluşturmalarına rağmen köylülerin ve taşralıların bu çerçevenin dışında bırakıldığı (ya da en azından bu araştırma kapsamında ele alınmadıkları) belirtilmişti. Bunun temel gerekçesi, savaş sonrası bağlamda ulus inşası ve devlet dönüşümüne, sayıca kalabalık olmalarına rağmen “önemsiz” denebilecek ölçüde düşük bir etkiye sahip olmalarıdır. Ayrıca genel olarak taşralıların Kilise himayesinde dar görüşlü ve geleneksel kültür kalıplarına sıkışmış olması, diğer sınıf ve tabakalar karşısında entelijansiyaı dönüştürücü bir aktör olarak ön plana çıkarmaktadır (Kwaśniewicz, 1991, s. 174). Batı dünyasıyla olan etkileşim—yeni bilimsel gelişmeler, politik fikirler ve dünya görüşleri—çoğunlukla entelijansiya mensubu aydınlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu nedenle gelenekselci statükoyu temsil eden sınıfların karşısında entelijansiya genellikle revizyonist bir tutum sergilemiştir. Ancak bu durum, entelijansiyanın homojen bir yapıya sahip olduğu anlamına gelmez. Aksine, entelijansiya her zaman ideolojik ve politik olarak bölünmüş bir yapıdadır. Hatta Chalasiński’nin ifadesiyle bu zümrenin üyeleri çoğu zaman görece yalıtılmış çevrelerde kendi “toplumsal gettolarını” oluşturmuşlardır. (Kwaśniewicz, 1991, s. 174; Chalasiński, 2018, s. 8). Aynı zamanda entelijansiya, sınıfsızlaşmış soyluların bürokratik eğilimlerini de taşımıştır: “Bürokratik eğilimlerde aşağılayıcı soyluluğun kendini koruyucu tepkisi yatmaktadır... Aynı bürokrasi hastalığına, köylü kökenli ve efendice hırsırları olan aydınlar da yakalanmıştır.” (Chalasiński, 2018, s. 7). Benzer bir yoruma göre ise entelijansiya, “geri kalmışlık koşullarında, egemenliğin olmadığı (veya sınırlandırıldığı) ve zayıf bir demokraside tüm ulusun çıkarlarını temsil eden, Batılı orta sınıfın yerini alan ve modernleşme süreçlerini hızlandıran fikirler geliştirebilen ve bir ethos (ana değerleri bilgi, başkalarına karşı sorumluluk, sosyal misyon ve kültürde kendiliğinden liderlik) tanımlayabilen bir grup insandır.” (Kurczewska, 1995, s. 169). “Kendisini adaletsiz bir iktidar yapısına karşı ilerici bir muhalefet olarak” (Bjbrling, 1995, s. 8) tanımlayan entelijansiyanın bu ayrık ve seçkin yönü daha alt sınıflar arasında anti-entelektüalist akımların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

	1931	1960	1970
Burjuvazi	2.0	-	-
Toprak sahipleri	0.5	-	-
Küçük burjuvazi	11.0	3.0	2.7
Fiziksel işlerde çalışmayan işçiler⁵⁷	5.5	19.0	22.4
Köylüler	52.0	38.0	25.1
Fiziksel işlerde çalışan işçiler	29.8	40.0	49.8

⁵⁷ Kelimenin geniş anlamıyla entelijansiya yani “yeterlilik” (matura) sınavını geçmiş kişiler. Kaynak: Encyklopedia Powszechna PWN 1985, 3rd ed., Vol. 2. Gella’ya göre “entelijansiya, en azından *gimnazja* (lise) diplomasına sahip herkes için açık bir tabakaydı” (Gella, 1987, s. 80).

Tablo – 13: Polonya Toplumunun Sınıf Yapısı (1931-1970) (Kwaśniewicz, 1991, s. 175).

Polonya entelijansiyasının temsilcilerinin hangi niteliklere sahip olduğu, sosyal statüleri ve sayıları hakkında sürekli tartışmalar mevcuttur. Fakat bazı ampirik çalışmalarla bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Kwasniewicz'in çalışmasında yer alan verilerde (Tablo: 1) yaklaşık kırk yıllık bir süreçte entelijansiyanın değişimi görülmektedir (Kwaśniewicz, 1991, s. 175). Savaş-sonrası süreçte bu tabakaya mensup kişilerin yaklaşık dört kat artması, yeni kurulan rejimin, geleneksel entelijansiyaya karşı bir denge sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Polonya entelijansiyasının meslekî dağılımı da homojenlikten uzaktır fakat genel bir tabirle iyi eğitilmişler, beyaz yaka çalışanlar, bilimsel ve teknik formasyona sahip olanlar ve yüksek öğrenim kurumlarında çalışanlar entelijansiya mensubudurlar. Ayrıca sayılanlardan son ikisi entelijansiyanın kendini yeniden ürettiği alanları oluşturmaktadır (Mokrzycki, 1995a, s. 346). Kwasniewicz'in taksonomisine göre sivil yönetim, devlet ekonomisi, eğitim, hümanist entelijansiya ve ruhban sınıf, Polonya'daki geniş entelijansiyanın içindeki ana sektörleri oluşturmaktadır. Sivil yönetim, yargı ve sağlık sektörlerinde çalışan profesyonelleri içerir. Parti aygıtının eğitilmiş üyelerini de buraya dahil etmek gerekir. Devlet ekonomisi sektörü üniversite eğitimi görmüş mühendisler ve iktisatçılar gibi teknik kabiliyete sahip aydınlardan oluşurken ülkenin sanayileşmesine önemli bir katkı sunan eğitim sektörü her düzeyden eğitimciyi içermektedir. Hümanist entelijansiya çoğunlukla gazeteciler, yazarlar, şairler, oyun yazarları, besteciler, müzisyenler, aktörler, ressam ve diğer sanatçılardan müteşekkildir. Ruhban sınıf ise çoğunluğu Katolik Kilisesine mensup bir halkın üzerinde önemli bir tesir ve nüfuza sahip olan binlerce ilahiyatçı ve din adamından oluşmaktadır (Kwaśniewicz, 1991, ss. 177-178). Bu çalışmada ruhban sınıf, farklı bir tarihsel fenomen olmasından dolayı entelijansiyanın dışında ayrıca ele alınacaktır. Szczepański'ye göre entelijansiya (Szczepański, 1962, s. 417) üç gruptan oluşur: yaratıcı entelijansiya, teknik entelijansiya ve profesyoneller. Yaratıcı entelijansiya, ulusun temsil kültürünü yaratan insanları; teknik entelijansiya, sosyal, sivil ve teknik faaliyetlerin öncü ve organizatörlerini; profesyonellerse uzmanları, öğretmenleri, bilimsel bilgiyi pratik ve mesleki sorunların çözümüne uygulayan herkesi içermektedir. Bauman yaratıcı entelijansiyadan Polonya bağlamında "yaygın halk muhalefetini, komünist kaleyi ezen koçbaşına dönüştürmekten diğer tüm gruplardan daha fazla sorumlu olan sınıf" olarak bahseder (Björling, 1995, s. 7). Gella (Gella, 1987, s. 67) ise entelijansiyayı "ulusun alt sınıflarını ekonomik ve kültürel yoksulluktan, toplumsal ve siyasi baskıdan kurtarmaya çağrılan bir tabaka" olarak tanımlar ve entelijansiyanın yedi temel çeşidi olduğunu öne sürer: i) Rusya ve Polonya'nın tarihsel klasik entelijansiyası. ii) Macaristan ve Çekoslovakya'da iki savaş arası dönemde belirli toplumsal gruplar. iii) Profesyonel entelektüelleri ile Batı'nın daha iyi eğitilmiş ve hümanist yönelimli orta sınıfın bir kısmı. iv) Sosyalist ülkelerin "çalışan entelijansiyası". v) Yeni Afrika ve Asya uluslarında ulusal liderlik için yerli burjuvaziyle rekabet eden eğitilmiş tabakalar. vi) Son yirmi yılda zengin toplumlarda muhalif ve kısmen devrimci entelijansiyanın yeni ortaya çıkan grupları. vii) SSCB ve Doğu Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın klasik entelijansiyasına benzeyen küçük muhalif gruplar.

Özetle Polonya entelijansiyasının kompleks yapısını kabul etmekle beraber entelijansiya ve aydınlarla ilgili bazı genellemeler (Kwaśniewicz, 1991, ss. 185-186) yapmak mümkündür:

- 1) Heterojen bir toplumsal varlık olan entelijansiya büyüklük, ekonomik konum, siyasi etki, sosyo-kültürel özellikler vb. bakımından farklılık gösteren birçok farklı meslekî kategoriden oluşur.
- 2) Genellikle bu kategoriler arasında toplumsal bağların çok gevşek olduğu söylenebilir.
- 3) Dünya savaşları arasındaki dönemde entelijansiyayı ele alan sosyologlar, iyi yetiştirilmenin rolü ve entelijansiya üyelerinin kendilerini sosyal gettolarda izole etme eğilimleri gibi özelliklere dikkat çekmişlerdir.
- 4) Entelijansiya içerisindeki fraksiyonlardan hangisinin esas çekirdeği teşkil ettiğini söylemek zordur.
- 5) Entelektüellerin pek çoğu komünist partinin kontrolündeki devlet kurumlarında çalışan kişilerdi.
- 6) Entelijansiyanın bileşimi mesleğe, entelektüel düzeye ve kültürel ihtiyaçlara göre değişir. Homojen bir grup olmadıklarından tek bir grup ideolojisi mevcut değildir. Çoğunlukla grup dışında ortaya çıkan gelişmeler hakkında ideolojik ve politik görüşlerini paylaşmışlardır. Politik olarak pasif olan entelijansiya üyeleri gerilim ve sosyal çatışma zamanlarında aktif hale gelir. 1980’de Dayanışma’nın kurulması ve yükselmesi bunun kanıtı niteliğindedir.

Netice itibariyle farklı özellikleri saptanan Polonya entelijansiyası, 1945 sonrası süreçte önemli bir dönüşüm geçirmiş ve “eski entelijansiya” savaş-sonrasında sona ermiştir (J. Wojnicki, kişisel iletişim, 29 Temmuz 2024). Yeni entelijansiya ise sisteme angaje olan aparatchik aydınlar ve daha sonra gelişecek olan muhalif aydınlar olmak üzere iki ana gruptan oluşmuştur. Sistemin kurulmasına önemli bir paya sahip olan aparatchik aydınların aksine muhalif veya eleştirel aydınlar, kendi yaşam deneyimlerini toplumun genel durumuyla ilişkilendirebilen, bu durumu değiştirme potansiyeline sahip olan ve güç ilişkilerinin dinamiklerini anlayabilen bireyler olarak tanımlanmıştır (Kennedy, 1989, s. 9). Soğuk Savaş tarihindeki önemli çalışmalardan biri olan “Sınıf İktidarı Yolunda Entelektüeller” Konrad ve Szelényi kitabında ise aydınlar, sadece belirli bir eğitime, mesleğe veya eleştirel bir duruşa sahip olmalarıyla değil, toplumsal konumlarını meşrulaştıran iddialarla ön plana çıkmıştır (Verdery vd., 2005, ss. 1-2).

4.1.2. İşçiler

Polonya’da işçi sınıfının gelişmeye başladığı 19. yüzyıl öncesinde çalışan kesimin, tebaanın veya genel olarak emeğiyle geçinen grupların (serfler, yevmiyeli işçiler ve lonca zanaatkarları vb.) feodal siyasal düzen ve aristokratik toplumsal yapı içerisinde geçirdiği uzun bir tarihsel evrim süreci mevcuttur. Bu süreç, iç ve dış birçok etkenle şekillenerek modern Polonya işçi sınıfının gelişimini belirlemiştir. 16. yüzyılın sonunda Merkez-Doğu Avrupa’daki en güçlü devletlerden biri olan “Polonya-Litvanya Birliği”⁵⁸ içindeki iktisadî yapı, soyluların⁵⁹ büyük çiftliklerinde yapılan tarım faaliyetlerine dayanıyordu. “Folwark”⁶⁰ olarak adlandırılan bu çiftlikler, ihracat odaklı üretim yapmış; loncalar ve zanaatkarlar haricinde kentsel bir işçi sınıfının ortaya çıkmasını engellemiştir (Wyrobisz, 1989, ss. 623-624; Wroniszewski & Mikulski, 2020, ss. 138-139). Polonya-Litvanya Birliği’nin klasik döneminin

⁵⁸ Orijinal adı: “Rzeczpospolita Obojga Narodów”.

⁵⁹ Orijinal adı: “Szlachta”.

⁶⁰ Almancası “Vorwerk”.

sonlarında bozulan merkezi devlet yapısını güçlendirmek, daha geniş bir toplum kesimini yönetime dahil etmek ve ülkeyi dış müdahalelerden korumak için ilan edilen 1791 Anayasası⁶¹, kısmen de olsa tarım işçilerinin durumunu iyileştirmeyi amaçlamıştır (1791 Constitution, 1791). Ayrıca bu dönemde *folwark* sisteminin yanında dokuma, demir (Kielce yakınları), tekstil ve silah gibi farklı sahalarda manüfaktür⁶² olarak da adlandırılan sanayi benzeri atölyeler de kurulmuştur. Buralarda çalışan işçiler, köylüler içinden seçildikleri için henüz modern anlamda bir işçi sınıfından bahsetmek mümkün değildir (Davies, 2005, ss. 124, 128). Birliğin 1795'te Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından parçalanmasının ardından ülkedeki geleneksel yapılar da zamanla dağılmış ve yerlerini yeni toplumsal tabakalar almıştır. Sanayi Devrimi'nin tüm Avrupa'yı etkisi altına aldığı yıllarda üç farklı siyasal sistem altında kalan bölünmüş Polonya topraklarının her bir parçası farklı düzeylerde gelişim göstermiştir (Davies, 2005, ss. 143-144). Örneğin Alman kontrolündeki bölgelerde 19. yüzyılın ortalarından itibaren modern fabrikalarının kurulmasını teşvik eden gelişmeler yaşanmıştır. Büyük Polonya ve Silezya bölgelerinde kömür ve demir cevheri yataklarının işletilmesi, Chorzow, Gliwice ve Zabrze şehirlerinde ilgili sanayi kollarının artmasını ve Polonya topraklarında modern anlamda bir işçi sınıfının gelişmesini sağlamıştır (Davies, 2005, s. 124). Ayrıca Almanlar tarafından ilk etabı 1842'de açılan "Yukarı Silezya Demiryolu" ile Alman şehirleri ve Polonya topraklarındaki şehirler birbirine bağlanarak iş gücü ve hammadde transferleri kolaylaştırılmıştır. "1846 yılına gelindiğinde [ise] sanayi bölgesi, Breslau [Wrocław] ve Berlin ile demiryolu bağlantısına kavuşmuştur. Ertesi yıl, Yukarı Silezya Demiryolu, Avusturya hattına bağlanarak Krakov'a [Kraków] kadar uzatılmıştır." (Henderson, 1975, s. 56). Yoğun emek gücüne ihtiyacın artmasıyla aynı zamanda Marksist düşüncenin Avrupa'da yaygınlık kazanması ve Alman entelektüellerin de katkısıyla sosyalist düşüncenin siyasal hareketlere veya partilere dönüşmesi mümkün olmuştur (Luxemburg, 2025). Rusya egemenliğinde kalan Łódź ve çevresi, tekstil ve pamuk sanayisinin geliştiği endüstriyel merkezler haline gelmiş; birkaç on yılda şehrin nüfusu yüz binlere ulaşmış ve "Polonya'nın Manchester'ı" olarak anılmasına neden olmuştur (Davies, 2005, s. 126). Varşova'nın da benzer bir şekilde üretim merkezlerinden biri olması, şehirde yeni mahallelerin ortaya çıkmasını sağlasa

⁶¹ "Bundan böyle, toprak sahiplerinin malikânelerinde yaşayan köylülerle özgür iradeyle yaptıkları her türlü özgürlük, tahsisat veya anlaşmalar – ister köylü gruplarıyla ister köydeki bireysel sakinlerle yapılmış olsun – gerçek anlamları ve içerdiği koşullar doğrultusunda karşılıklı bir yükümlülük teşkil edecektir ve ulusal hükümetin koruması altında olacaktır...Toprak sahiplerini köylülerden elde edecekleri tüm kazançlar konusunda güvence altına aldıktan ve nüfusun artmasını mümkün olduğunca teşvik etmeyi arzuladıktan sonra, yeni gelenler ve ülkeyi terk edip geri dönmek isteyenler dahil olmak üzere herkes için tam özgürlük ilan ediyoruz. Milletler Topluluğu'nun [Polonya-Litvanya Birliği] topraklarına herhangi bir yerden yeni gelen veya geri dönen her birey, Polonya topraklarına ayak bastığı anda tamamen özgürdür; istediği yerde ve istediği şekilde kendi emeğini kullanabilir, yerleşim, ücret ya da kira konusunda istediği şartlarda anlaşma yapabilir, şehirde veya kırsalda yaşayabilir, Polonya'da ikamet edebilir ya da önceden özgürce üstlendiği yükümlülükleri yerine getirdikten sonra istediği ülkeye dönebilir." (md. 4). "Polonya tahtının sonsuza dek aileler tarafından seçilerek belirlenmesini arzuluyor ve kararlaştırıyoruz. Hükümeti periyodik olarak altüst eden yıkıcı fetret dönemlerinin deneyimi, Polonya topraklarında yaşayan her bireyin güvenliğini sağlama zorunluluğu, yabancı güçlerin etkilerine giden yolların sonsuza dek kapatılması, ülkemizin sürekli hüküm süren hanedanlar altında yaşadığı eski görkem ve refahın hatırası, yabancıların taht üzerindeki hırslarını engelleme gerekliliği ve güçlü Polonyalıları ulusal özgürlüğün bilinçli bir şekilde geliştirilmesine yönlendirme amacı, sağduyumuzun Polonya tahtının veraset yoluyla devredilmesini öngörmesine yol açmıştır." (md. 8) (1791 Constitution, 1791).

⁶² Manüfaktürler hakkında tarihsel bir inceleme için bkz: (Tezgel, 2013).

da altyapı eksikliği, sosyal haklardan mahrumiyet ve Rus Çarlığı'nın sendikal hareketleri yasaklaması daha sonra gerçekleşecek grev ve protestoların tohumlarını atmıştır (Davies, 2005, s. 72). Avusturya yönetiminde kalan Galicia bölgesinde ise ağırlıklı olarak tarımsal üretim yaygın olmuştur. II. Joseph'in "Josephin reformları" olarak anılan 1781 tarihli "Serflik Fermanı"⁶³ ile serflik kaldırılmış ve hukukî olarak tarım işçilerinin statüsü nispeten iyileştirilmiştir. Ancak kırsal bölgelerdeki yoksulluk azalmadığından diğer şehirlere yaşanan göçler, iş gücü açığı ve düşük ücretleri beraberinde getirmiştir (Ehmer vd., 2004, s. 14). Reformlara rağmen soylulara (*szlachta*) bağımlı olarak angarya (*corvée*) işlerde çalışmaya zorlanan köylüler, bağımsızlık ayaklanmaları gerçekleştirmeye hazırlanan (1848 ayaklanması) soylulara karşı 1846 yılında ayaklanmış ve yaşanan kıyımında binlerce soylu hayatını kaybetmiştir (Davies, 2005, s. 109; *The Beginning of the End in Austria*, 2021). Ayaklanma sonrasında Viyana Kongresi (1815) ile "özgür kent" statüsünde kurulan ve Rusya, Prusya ve Avusturya denetiminde olan "Krakow Cumhuriyeti" lağvedilmiştir. Buna rağmen Polonyalılar, Rusya ve Prusya'ya nazaran Avusturya (Habsburg) idaresi altında kendi özerkliklerini koruyabilmiş (Davies, 2005, s. 45) ve 1867'deki *Ausgleich* sonrası "seçimli yasama organı olan *Sejm Krajowy* ve eyalet yürütme organı olan *Wydział Krajowy* korunarak faaliyetlerine devam etmiştir." (Davies, 2005, s. 110). Avusturya Galiçya'sında sanayi kolları ise Krakow ve Lviv gibi büyük şehirlerde gelişmiştir. Matbaacılık, bira, tuğla, şeker ve gıda işleme atölyeleri, tuz madenleri ve kömür ocakları (Davies, 2005, ss. 104, 128) gibi sektörlerde birçok işletme kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını kazanan Polonya, birtakım ekonomik zorluklarla yüzleşmek zorunda kalmıştır: Savaş sırasında doğu-batı cepheleri arasında sıkışması, savaşın getirdiği yıkım, geri çekilen devletlerin tesislerin bir kısmını sökülüp ana karasına götürmesi, Büyük Buhran ve siyasal istikrarsızlık. Buna rağmen İkinci Cumhuriyet, yıllar boyunca üç farklı siyasal sistem içinde gelişim göstermiş Polonya topraklarını bir politik yapı altında birleştirmiş ve altyapı yatırımlarına öncelik vermiştir. Polonya para biriminin (*złoty*) istikrara kavuşturulması için "Polonya Bankası" kurulmuş; İkinci Cumhuriyet'in Baltık'a açılan şehri olan Gdynia'da modern bir liman ve tersane inşaatına başlanmıştır (Davies, 2005, ss. 307-308). Devlet yatırımlarıyla artan iktisadî faaliyetler "Polonya Sosyalist Partisi" (PPS) ve "Polonya Komünist Partisi" (KPP)⁶⁴ gibi Marksizm temelli siyasal partileri popüler hale getirmiş; artan enflasyon oranlarına tepki gösteren işçilerin gerçekleştirdiği büyük grevler işçilerin siyasallaşmasına katkıda bulunmuştur (1923 Krakow ayaklanması) (Davies, 2005, s. 307). 1926'da Piłsudski'nin darbesi ile başlatılan "temizlik"

⁶³"i) Her reaya, önceden bildirimde bulunmak ve ücretsiz olarak verilecek bir belge almak kaydıyla evlenme hakkına sahiptir. ii) Reaya, askerlik yükümlülüklerine uymak şartıyla mevcut malikânesini terk ederek eyalet içindeki başka bir malikâneye yerleşebilir veya hizmete girebilir. Ancak başka bir malikânede köylü çiftçi veya küçük toprak sahibi (*cottager*) olarak yerleşmek isterse yine ücretsiz olarak verilmesi gereken bir terk belgesi almak ve bunu yeni malikâne idaresine göstermek zorundadır... iii) Her reaya, herhangi bir zanaatı veya ticareti öğrenmekte ve geçimini istediği yerde sağlamakta serbesttir. Bunun için bir terk belgesi almasına gerek yoktur. Reayalar artık lordları için ev içi hizmet yapmakla yükümlü değildir; ancak yetimler en fazla üç yıl süreyle bu tür bir hizmete tabi tutulabilir. iv) Reayalar, sahip oldukları araziye bağlı olarak ödemekle yükümlü oldukları angarya [robot, *corvée*], aynı ve nakdî vergiler dışında başka bir hizmete zorlanamaz. Reayalar, mevcut yasalar çerçevesinde lordlarına itaat etmekle yükümlüdür." (*The Serfdom Patent*, 1781).

⁶⁴ Orijinal adı: "Polska Partia Socjalistyczna" (PPS) / "Komunistyczna Partia Polski" (KPP)

(*sanacja*) hareketi, anti-komünist bir nitelik almış, işçi hareketi ve komünist partiler baskı altında tutulmuştur. Zamanla farklı adlarla anılan “Siyasî Polis”⁶⁵ teşkilatı aracılığıyla birçok komünist lider tutuklanmış ve komünist muhalifler Brześć [Brest] Kalesi ve Bereza Kartuska Hapishanesine gönderilmiştir (Prazmowska, 2022, s. 259). ABD’de başlayıp Avrupa’yı etkisi altına alan Büyük Buhran ise Polonya’da İki Savaş Arası Dönem’de sanayi üretiminin yarı yarıya düşmesine, neredeyse aynı oranda işsizlik oranlarının ve yoksulluğun artmasına ve ihracatın azalmasına neden olmuştur. Buhran sonrasında iç bölgelerdeki ağır sanayi üretimini artırmak ve yeni istihdam alanları oluşturmak için Maliye Bakanı Eugeniusz Kwiatkowski tarafından Kielce, Radom, Rzeszów hattında “Merkezî Sanayi Bölgesi”⁶⁶ (COP) planını ortaya konmuştur (Davies, 2005, s. 308). Ancak yeni cumhuriyetin ayakta kalma çabaları, 1939’da Almanya ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan “Molotov-Ribbentrop Paktı’nın” gizli protokolleriyle⁶⁷ sona ermiştir (*The Molotov-Ribbentrop Pact*, 1939). Ülke iki komşusu tarafından yeniden işgal edilmiş olsa da Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne karşı başlattığı “Barbarossa Harekâtı” sonrasında tüm Polonya toprakları Alman işgali altına girmiştir. İşgal döneminde Polonyalı işçiler, zorunlu çalışmaya⁶⁸ tabii tutulmuş ve Alman sanayisi için iş gücü olarak kullanılmıştır. Tarım ve sanayideki zorunlu işçiliğin yanında şehirlerde kurulan gettolarda ve toplama kamplarında tutulanlar (büyük oranda Yahudiler) da Alman ekonomisi için köleleştirilmiş bir işgücü sağlamıştır (Delaney, 2001, s. 271; Woniak, 2020, s. 3). Sovyetler Birliği de benzer bir şekilde Polonyalıları sürgün cezalarıyla daha Çarlık döneminden beri Sibiryâ gibi uzak bölgelere⁶⁹ göndererek iş gücü olarak kullanmıştır. Ayrıca “Büyük Terör”⁷⁰ döneminde sadece Polonyalıları yönelik gerçekleştirilen NKVD⁷¹ operasyonları da mevcuttur (Davies, 2005, s. 405). Savaş sonrasında Polonya, nüfusunun ve ekonomik varlığının önemli bir kısmını kaybetmiş ve savaş-sonrası kurulan yeni rejim ve sistemle kayıplarını birkaç on yılda ancak telafi edebilmiştir. İşçi sınıfının teorik ve ideolojik olarak öncüsü veya rehberi olan PZPR’nin tek parti iktidarı, işçi hareketlerinin talepleriyle sarsıldığı 1980’li yılların sonuna kadar sürmüştür.

4.1.3. Din Adamları

Merkez-Doğu Avrupa’da Slav uluslar arasındaki en büyük Katolik nüfusa sahip olan Polonyalıların, Hristiyanlaşma süreci 10. yüzyıl sonlarında başlamıştır. Piast Hanedanı’nın ilk hükümdarı olan I. Mieszko ve seçkin savaşı çevresi bu döneme kadar atalar inancını⁷² (Slav paganizmini) devam ettirmiştir. Ancak doğuya doğru ilerleyen Sakson tehlikesine ve Hristiyanlaşmış milletlerle çevrenin

⁶⁵ Orijinal adı: “Policja Polityczna”.

⁶⁶ Orijinal adı: “Centralny Okręg Przemysłowy”.

⁶⁷ “Gizli Ek Protokol Md. 1-4”.

⁶⁸ Rus, Belarus ve Ukraynalı zorunlu işçiler için “Ostarbeiter” terimi kullanılmış ve bu kişiler “OST” yazan bir işaret takmış. Polonyalıları ise “Zivilarbeiter” olarak anılmış ve onlar da “P” yazan bir işaret takmak zorunda bırakılmıştır.

⁶⁹ Sibiryâ’ya gönderilen Polonyalıları “Sybirak” denmiştir.

⁷⁰ Orijinal adı: “Bol’shoi terror / Большой террор”.

⁷¹ Orijinal adı: Narodny Komissariat Vnutrennih Del, NKVD (İçişleri Halk Komiserliği)

⁷² Lehçe “Dziady”.

tehdidine karşı bir hamle olarak Mieszko, 966 yılında vaftiz olarak Bohemya Prensesi Doubravka ile evlenmiştir (Hupchick & Cox, 2001, s. 30; Vaníček, 2024, s. 94). Yönetim kademesinde politik gerekçelerle başlamış olan bu dinî geçiş süreci, dinî kurumların hızla artmasıyla halk arasında da yaygınlık kazanmıştır. Henüz 968 yılında Poznan’da ilk piskoposluğun kurulması, paganlığın geri dönebileceği endişesini giderememiş olsa da 1000 yılında Kutsal Roma İmparatoru III. Otto ile I. Mieszko’nun oğlu Bolesław Chrobry Gniezno’da buluştuktan sonra Gniezno Başpiskoposluğu’nun ve diğer Polonya şehirlerinde piskoposlukların kurulmasına onay verilmiştir. 992’de ise Bolesław Chrobry’nin hükümdarlığı Papa ve imparator tarafından tasdik edildikten sonra Polonya, “Hristiyan Avrupa’ya” dahil olmuştur (Prazmowska, 2022, ss. 26-29). Hristiyanlığın ülkedeki kurumsallaşma süreci Latin etkisinin belli oranlarda içselleştirilmesinden geçmiştir. Polonya’da bazı Almanca eğitim veren okulların dışında kullanılan tek dil Latince ve tek dinî kitap ise Latince “Mezmurlar Kitabı” (Psalter) olmuştur. Dil kısıtının olduğu bu şartlar altında ilerleme kaydedilmesi zor olduğundan 13. yüzyılın sonlarına doğru “yüksek ruhban sınıfı, Lehçe bilmeyen kişilerin atanmasını yasaklayan bir ferman yayımlamıştır.” Ancak Latince, bilim dili olarak üniversitelerde okutulmaya devam etmiştir (Hudson-Williams, 1953, s. 85). Büyük Kazimierz (III. Kazimierz)⁷³ dönemindeki ilk geniş kapsamlı hukuk kodifikasyonu (Wiślica Kanunları)⁷⁴, Wiślica ve Piotrków’da toplanan meclislerde gerçekleştirilmiş ve krallık içinde tek bir hukukî düzenin ortaya çıkması amaçlanmıştır (Đorđević, 2018, s. 5). Yine Büyük Kazimierz döneminde 1364 yılında Krakow’da bir yüksek öğretim kurumunun (Krakow Akademisi)⁷⁵ kurulması hususunda Papa’dan izin alınabilmiştir. Katolik dünyanın doğusunda tek üniversitenin o dönemde Prag’da olması nedeniyle bu girişim, kayda değer bir başarı olmuştur. Akademide medeni hukuk, kilise hukuku ve beşeri bilimler gibi derslerin okutulmasına karar verilmiş ancak ilahiyat ile ilgili dersler için Papalık’tan onay gelmemiştir (Prazmowska, 2022, s. 65). Büyük Kazimierz’in ölümünün ardından üniversitenin işlevselliğini yeniden kazanabilmesi için Kraliçe Jadwiga girişimlerde bulunmuş, kurum yeniden düzenlenmiş ve ilahiyat dersleri de müfredata eklenmiştir (Prazmowska, 2022, s. 123). İlerleyen yıllarda akademiden yetişen din adamlarından önemli görevlere gelenler olmuştur. Bunlardan biri, olan Zbigniew Oleśnicki Polonya kökenli ilk kardinal olmuş; bir diğeri Oleśnicki’nin hizmetine giren Jan Długosz ise Rönesans döneminin hümanist tarihyazımından etkilenmiş ve Polonya Krallığı’nın ilk kroniklerini kaleme almıştır (*Zbigniew Oleśnicki*, 2010; *Jan Długosz*, 2024). Dinde reform ve karşı-reformasyon hareketlerinin etkili olmaya başladığı yıllarda ise I. Zygmunt ve oğlu II. Zygmunt August, “büyüyen dini anlaşmazlıkları yetkin ve ihtiyatlı bir şekilde yönetmeyi başarmıştır. 1573 Varşova Konfederasyonu, vatandaşlarının dinî özgürlüğünü koruyan ilk Avrupa genel hoşgörü yasası olarak bu Jagiellon politikasının bir sonucu ve tarihî mirası olarak değerlendirilmelidir.” (Kras, 2014, ss. 70-71). Buna rağmen karşı-reformasyon döneminde etkili olan Cizvitlere mensup Piotr Skarga gibi figürler Katolikliğin skolastik yorumunun

⁷³ Orijinal adı: “Kazimierz III Wielki”.

⁷⁴ Orijinal adı: “Statuty Kazimierza Wielkiego (Lehçe) / Statuta Casimiri III magni Vislicia (Latince)”.

⁷⁵ Bugünkü Jagiellon Üniversitesi.

güçlenmesini desteklemiştir (Shevchenko, 2010, s. 79). Aydınlanma döneminin önemli isimlerinden biri olan eski Katolik Rahip Stanisław Staszic ise Varşova’da kurulan “Bilim Dostları Derneği’nde” dahil olduğu tartışmalarda Polonya’nın “kurtuluşu” için dönemi için önemli fikirler öne sürmüştür. “Katolik inanca ve Polonyalı geleneklere” sadık kalarak siyasal ve iktisadî bağımsızlıktan mahrumiyetin telafi edilebileceğini; ekonomik ve kültürel alanlarda güçlü kalınarak ulusun parçalanmasının engellenebileceğini ifade etmiştir (Öztosun, 2021, s. 25).

On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Polonya toprakları paylaşılırken Polonya’daki Katolik Kilisesi de işgalci imparatorlukların ulusal çıkarlarına göre şekillendirilmeye ve dönüştürülmeye çalışılmıştır. Polonya topraklarının parçalanmışlık durumu, Napolyon Savaşları ile farklı bir hal alsa da 1918’deki Büyük Savaş’ın sona ermesine kadar devam etmiştir. Bağımsızlık sonrasında yeni kurulan İkinci Cumhuriyet, 1921’de yeni anayasasını ilan etmiş ve 1921 Anayasası, din ve inanç özgürlüğü, dinî eğitim, Kilise ile ilişkiler gibi meseleleri düzenlemiştir. Anayasa, “Vatandaşların Genel Görevleri ve Hakları” başlıklı beşinci bölüm altında din ve inanç özgürlüğünü güvence (md. 95, 110, 111, 114, 116, 120) altına almıştır: “Polonya Cumhuriyeti, topraklarında herkes için köken, milliyet, dil, ırk veya din ayrımı gözetmeksizin hayat, özgürlük ve mülkiyetin tam korumasını garanti eder.” (md. 95) (“Constitution of the Republic of Poland”, 1921, s. 364). Bir başka madde ile Roma Katolik Kilisesi’nin özerkliği tanınmış ancak devlet-Kilise ilişkisinin ayrı bir anlaşma ile belirleneceği ifade edilmiştir: “Roma Katolik dini, ulusun baskın çoğunluğunun dini olması nedeniyle, devlette serbestçe icra edilen dinler arasında başlıca konumu işgal eder. Roma Katolik Kilisesi, kendi yasaları çerçevesinde yönetilir. Devletin Kilise ile ilişkisi, Apostolik Makam [Vatikan] ile yapılacak bir anlaşma temelinde belirlenecek olup bu anlaşma Sejm [Polonya Parlamentosu] tarafından onaylanmaya tabidir.” (md. 114) (“Constitution of the Republic of Poland”, 1921, s. 366). Bu anlaşma Alexander Kakowski gibi önemli figürlerin de aracılığıyla 1925’te gerçekleştirilmiştir. Vatikan ile yapılan Konkordato, Kilise’nin idarî özerkliğini resmen tanımış, yapılanma, eğitim ve diğer mezheplerle ilgili meseleleri de ele almıştır: “Katolik Kilisesi, mezhep farkı gözetilmeksizin, Polonya Cumhuriyeti’nde tam özgürlüğe sahip olacaktır. Devlet, Kilise’nin manevî otoritesini ve yargı yetkisini serbestçe kullanmasını, ayrıca mal varlığı ile ilgili idarî ve malî işlerini, ilahî ve kanonik hukuk çerçevesinde özgürce yönetmesini garanti eder.” (md. 1) (*Konkordat*, 1925). 1926 yılındaki askerî darbenin ardından Piłsudski, uygulamaya koyduğu “sanacja rejimi” ile anayasayı revize etme kararlılığını ortaya koyunca Kilise, yasal ayrıcalıklarını artırmak için hükümete baskı uygulamaya başlamış; ancak hükümet “böyle bir hamlenin kendi içindeki laiklik karşıtı unsurları kalıcı olarak yabancılaştıracağından korkarak 1921 Anayasası’ndaki din ve azınlıklarla ilgili hükümleri olduğu gibi korumaya karar vermiştir.” (Wynot, 1973, s. 225). 1930’ların zorlu ekonomik koşullarının ardından Polonya’ya en büyük yıkımı getiren İkinci Dünya Savaşı, yüzlerce piskopos, rahip/rahibe, keşiş gibi din adamlarının toplama kamplarında hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Dönemin sembolik isimlerinden, Fransisken rahibi olan (Aziz) Maksymilian Kolbe, Auschwitz toplama kampında ölüm cezasına çarptırılan Franciszek

Gajowniczek yerine “açlık *bunkerine*” girerek kendini feda etmiş ve savaştan yıllar sonra 1982’de Papa II. Jean Paul tarafından “hayırseverlik şehidi” olarak aziz ilan edilmiştir (Davies, 2005, s. 164). Öte yandan Rahibe Matyl da Getter gibi manastır görevlileri, Yahudi çocuklarını sahte vaftiz belgeleri hazırlayarak kaçırmak, direnişçilere barınak ve yemek tedariği sağlamak gibi yöntemlerle işgale karşı büyük bir direniş  rneği göstermiştir (Pryba & Waluş, 2024, s. 954). İkinci Dünya Savaşı döneminde Polonya’da Kilise’nin en etkili figürlerinden August Hlond savaş başladıktan sonra Vatikan Radyosu aracılığıyla Almanların azınlıklara ve din adamlarına yapılan zulme yönelik raporlarını tüm dünyaya duyurmuş; hatta bunlar Nürnberg Mahkemeleri’nde delil olarak sunulmuştur. Hlond, Fransa’da devam ettirdiği sürgün hayatı boyunca da Almanların baskısına maruz kalmış ve yakalanmıştır. Almanların kendisine sunduğu teklifleri reddeden Hlond, savaş sonuna kadar çeşitli hapisane ve kamplarda tutulmuş, sonunda 1945’te Amerikan birlikleri tarafından serbest bırakılmıştır. Savaş sonrasında Polonya’ya geri dönen Hlond, Papa XII. Pius’u kınayan beyanlarda da bulunmuştur (*August Hlond*, 2025). “Polonyalı Papa” olarak tarihe geçecek olan Karol Wojty a ise işgal döneminde eğitimine devam edememiş ve zorunlu işçi olarak çalışmak durumunda kalmıştır. 1942’de Krakow’da gizli bir ruhban okuluna katılmış; 1944’te Almanların başlattığı tutuklama operasyonundan gizlenerek kurtulmuştur. Ayrıca kamplardan kaçan Yahudilere de yardım ederek hayatta kalmalarını sağlamıştır. Savaş döneminde elde ettiği deneyimler, ileride “ zg rl k ve insan hakları savunucusu” olarak ön plana çıkmasına katkıda bulunmuştur (*John Paul II*, 2025).

Savaş sona erdikten sonra Polonya’da kurulan yeni statüko, Kilise ve din adamlarının üzerindeki baskının sadece rengini değiştirmiş; 1948’de PZPR’nin ülkenin tek egemen gücü olarak öne çıkması, Kilise mülklerinin kamulaştırılma işlemini hızlandırmış; din adamlarının Vatikan ile olan bağları, hapis, sürgün veya devlet destekli rakip dinî örgütlenmelerle kesilmeye çalışılmıştır.

Fotoğraf – 1: [Üst] Wieliczka Tuz Madeni’ndeki (Kopalnia Soli „Wieliczka”) Büyük Kazimierz’in (III. Kazimierz) tuzdan yapılmış büstü. [Alt] Adını Mikołaj Daniłowicz’den alan madenin ana girişi olan “Daniłowicz Şahtı” (Ozan, 2017c).

Harita – 2: [Sol] 1795'teki parçalanmadan sonra Polonya topraklarının dağılımı: Sarı bölge Rusya, kırmızı bölge Prusya ve yeşil bölge Avusturya (Pinkerton, 1815). [Sağ] 1918'deki bağımsızlık sonrası "İkinci Cumhuriyet" dönemi siyasî haritası (Cummins Map Co., 1925).

Fotoğraf – 2: Polonya'nın en büyük şairlerinden ve ulusal sembollerinden olan Adam Mieckiewicz, 1830-1831 İhtilallerinden sonra ülkesini terk etmek zorunda kalmış; çeşitli Avrupa kentlerinde yaşadktan sonra 1855'te İstanbul'a gelmiş; ancak burada koleraya yakalanarak hayatını kaybetmiştir. Mieckiewicz'in Beyoğlu Dolapdere'de ikamet ettiği ev, bugün müze olarak hizmet vermektedir (Ozan, 2022).

4.2. Savaş-Sonrası Polonya Stalinizminin Tesisi: 1945-1953

4.2.1. Savaş-Sonrası Yeni Durum

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından sürgündeki Polonya hükümeti⁷⁶ ile Sovyetler Birliği arasında süren müzakereler sonucunda "Polonya Ulusal Birlik Geçici Hükümeti"⁷⁷ (TRJN) kurulmuştur. TRJN'nin ilk başkanı sosyalist Edward Osóbka-Morawski, dışişleri bakanı sürgün hükümetinden ve köylü partisi kökenli Stanisław Mikołajczyk olmuştur (Davies, 2005, ss. 413-414). Tahran, Yalta ve Potsdam'da yapılan konferansların sonucu olarak Polonya'nın Almanya ile yeni sınırları "Oder-Niesse Hattı"⁷⁸ boyunca belirlenmiş, İkinci Cumhuriyet dönemi doğu toprakları (*kresy*) ise "Curzon Hattı" boyunca Sovyetler Birliği'ne bırakılmıştır (Davies, 2005, s. 379). Geçici hükümet, Senato içinde komünist olmayanların etkisini kırabilmek için 1946'da yapılan ve tarihe "üç kez evet referandumu"⁷⁹ olarak geçen referandumdan *fait accompli* ile "evet" sonucu çıkmıştır. Böylece Bolesław Bierut

⁷⁶ Orijinal adı: "Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie".

⁷⁷ Orijinal adı: "Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej" (TRJN).

⁷⁸ Oder-Niesse hattıyla Polonya'ya katılan topraklar "Kurtarılan Topraklar" (Ziemie Odzyskane) olarak adlandırılmıştır.

⁷⁹ Orijinal adı: "Trzy razy tak". Referandum soruları: i) Senato'nun kaldırılmasını destekliyor musunuz? ii) Gelecekteki Anayasada tarım reformu ve temel sanayi dallarının kamulaştırılmasıyla oluşturulan ekonomik sistemin, özel girişimin yasal hakları korunarak sürdürülmesini istiyor musunuz? iii) Polonya Devleti'nin batı sınırlarının Baltık Denizi, Oder ve Lužická Nysa Nehri boyunca kalmasını destekliyor musunuz? (*Referendum 1946*, 2016).

liderliğinde gücünü pekiştiren komünistler, muhalifler ve diğer sosyalist veya komünistler üzerinde baskısını artırarak Polonya'daki tek egemen güç olmuştur. Bierut, 1948'te Polonya Birleşik İşçi Partisi'nin kurulmasıyla "genel sekreter" sıfatını kullanan ilk ve tek lider olarak Stalinist parti-devlet sistemini tesis etmiştir (Prazmowska, 2022, s. 291). 1952'de ise yeni anayasanın kabulüyle devletin resmî adı "Polonya Halk Cumhuriyeti"⁸⁰ olmuştur. Yeni halk cumhuriyetinde toplum ve devlet üzerinde potansiyel etki sahibi olabilecek Stanisław Mikołajczyk, Władysław Gomułka ve Stefan Wyszyński gibi figürler politik suçlamalar ve kararlar neticesinde sürgün veya hapis ile cezalandırılmıştır (Prazmowska, 2022, ss. 291, 293, 295). Devlet baskısının etkili olduğu bu dönemde ulus-altı gruplardan yeni rejime karşı muhalif bir ses gelişmesi birkaç "cılız" tepki dışında mümkün olmamış; sistemin kurumsallaşması, Stalin ve Bierut'un ölümünün ardından ulus-altı gruplar içerisinde yeni muhalif unsurlar yeni mücadele yöntemleri geliştirebilmiştir.

Savaş dönemi Polonya'sında silahlı direnişe teorik ve ahlakî bir temel sağlayan, Leh ulusal kimliğine bağlı bir tür "entelektüel direniş" de eşlik etmiştir. Bu direniş, işgalcilere yönelik kurulan komplolar, yeraltı okullarının açılması, yeraltı yayınlarının çoğaltılıp dağıtılması gibi sofistike taktikleri içermiştir. Alman işgaline karşı gerçekleştirilen bu direniş, savaş-sonrasında milliyetçi grupların iç çatışma yaşamalarından sonra Sovyet-destekli grupların siyasal kontrolü sağlamaları ile tasfiye edilmiştir. Stalinizm'in etkisinde devlet yeniden inşa edilirken entelijansiya dahil olmak üzere tüm toplumsal gruplar, yeniden yapılanma ve reform çalışmaları için "göreve" çağırılmıştır. Siyasal konjonktürün değişmesi, savaş-sonrası entelijansiyanın yapısı ve işlevlerini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu değişim sürecindeki başlıca faktörler şu şekilde sıralanabilir: i) Komünist partinin siyasî iktidarı ele geçirmesi ve ulusal yaşamın tüm alanını merkezî bir plana göre kontrol eden yeni siyasî ve ekonomik kurumların oluşturulması, ii) toprak reformu ve sanayi, ticaret, ulaşım vb. alanların millileştirilmesi, bunun sonucunda ulusun sınıfsal yapısının değişmesi, iii) hızlı sanayileşme, işgücünün yapısındaki değişiklikler ve nüfusun kırdan kente kayması, iv) orta dereceli meslek okullarının ve yüksek öğrenim kurumlarının yaygınlaşması, v) sınır değişikliklerinin yarattığı kitlesel göçler (Szczepeński, 1962, s. 414; Husarska, 1995, s. 313). Bu dönemde partinin uygulamaya koyduğu merkezî politikaların sürdürülebilir hâle getirilebilmesi için "yeni entelijansiya", özellikle partinin gücünü tesis ettiği ilk beş yıllık süreçte savaştan sonra hayatta kalmayı başarabilen aydınların endoktrinizasyonu, sadık ve nitelikli işçi ve köylülerin terfi ettirilerek sınıf mobilizasyonu aracılığıyla özel eğitim kurumlarının oluşturulması ve eğitim sisteminde yapılan reformlarla yeniden kritik bir konuma gelmiştir (Szczepeński, 1962, ss. 414-419; Davies, 2005, s. 420). Öte yandan devletin kurumsallaşma süreci hem yeni siyasî sistemin güçlenmesi hem de kırsal toplulukların sosyalist modernleşmeye artan ilgisiyle şekillenmiş, bu dönüşüm uzmanlaşmış kurumların benimsenmesiyle desteklenmiştir (Kwaśniewicz, 1988, s. 78). Varşova Üniversitesi ve Jagiellon Üniversitesi'nin (Krakow) Marksist-Leninist müfredatlarıyla eğitim hayatına

⁸⁰ Orijinal adı: "Polska Rzeczpospolita Ludowa, PRL".

başlaması, “Polonya Bilimler Akademisi’nin”⁸¹ kurulması, PZPR’nin parti akademilerinin⁸², kütüphane ve müzelerin yeniden düzenlenerek açılması dönüşüm sürecinin önemli göstergeleri olmuştur (*Polish Education*, t.y.; *IAP*, t.y.; *Jagiellonian University*, t.y.).

Savaş sonrasında eğitimli insanların sayısı hızla artarak entelektüeller ve eğitimli nüfus için farklı meslekî pozisyonlar oluşturulmuştur (Gella, 1987, s. 79). Bu gelişmeye bağlı olarak ilerleyen yıllarda yeni gelişen entelijansiya içinde ciddi ideolojik ve işlevsel ayrımlar meydana gelmiştir. Aydınların önemli bir kısmı, partinin ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev alan, resmî ideolojiye sıkı sıkıya bağlı olan ve emir-komuta zinciri içinde sadakatle hizmet eden “apparatchik” olarak yetişmiştir. Bir *homo sovieticus* (Mokrzycki, 1995b, s. 183) yaratma girişimi olarak apparatchik, PZPR’nin iktidarını yeniden üreten en önemli mekanizmalardan birini teşkil ediyordu. Gella’nın deyişiyle “yeniden doğan Polonya devletinin, ulusunun özgürlüğü ve bağımsızlığı için enerjilerini, yeteneklerini ve hayatlarını vermeye hazır bu özel türden insanlara hala ihtiyacı vardı.” (Gella, 1987, s. 82). Parti güdümünde yetişen parti elitleri öncüllerinden farklılaşmaya ve bazılarınca “ayrıcalıklı entelijansiya” anlamına gelen [Orwellci bir tarzda] “priviligentsia” olarak anılmaya başlanmıştır (Gella, 1971, ss. 25-27). Ancak eğitim seviyesi arttıkça ve orta öğretim kurumları yaygınlık kazandıkça entelijansiyanın içinde apparatchik haricinde farklı meslekî gruplar da ortaya çıkmıştır. Yaratıcı entelijansiya (yazarlar, sanatçılar, gazeteciler), entelektüeller (bilim adamları, üniversite profesörleri) ve profesyoneller (avukatlar, mühendisler) bunlar arasında en önde gelenler arasındadır. Kamusal angajmanları oldukça yüksek olan bu aydınların değer sistemlerinde pek çok ortak nokta bulmak mümkündür. İkinci Cumhuriyet (1918-1939) zamanında eğitim alan nesiller, ailelerinden aldıkları değerlere sadakatle bağlı kalmıştır. Ülkenin refahı, vatanseverlik, onur, cesaret ve fedakârlık gibi kavramlar (Gella, 1987, s. 84) yeni rejimde sosyalist ilkelerle birlikte yeni nesillere aktarılmıştır. Alman işgalindeki bölgelerde “kararlı” bir direniş gösteren ve ülke çapında örgütlenme kabiliyetine sahip yeraltı direnişi bu değerler etrafında Soğuk Savaş döneminde de mücadelesini sürdürmüştür. Sürgün hükümeti destekli Armia Krajowa’nın savaş sonrası kendini lağvetmesi ile anti-komünist köylü gençler ve aydınlar diğer yeraltı örgütlerine katılmışlar, bu örgütler daha sonra “Özgürlük ve Bağımsızlık”⁸³ (WiN) adıyla birleşmiştir. WiN, Polonya’yı Sovyet etkisinden kurtarmayı, ulusal ruhu canlandırmayı ve demokratik bir devlet kurmayı amaçlamıştır. Sovyetler Birliği, aydınların bu oluşumlara dahil olmasını engellemek için WiN’i düşman ilan etmiş, NKVD ve UB⁸⁴ aracılığıyla istihbarat toplayarak yaklaşık sekiz sene içerisinde WiN mensuplarını sindirmiştir.⁸⁵ WiN’in tasfiyesi, üyelerinin sadece asker değil aynı zamanda aydınlar ve

⁸¹ Orijinal adı: “Polska Akademia Nauk”.

⁸² Orijinal adı: “Szkół Partyjna przy KC PZPR” (PZPR Merkez Komitesi Parti Okulu).

⁸³ Orijinal adı: “Wolność i Niezawisłość, WiN”.

⁸⁴ Orijinal adı: “Urząd Bezpieczeństwa, UB” (Güvenlik Ofisi).

⁸⁵ “Sezar Operasyonu” (Operacja “Cezary”) olarak adlandırılan geniş çaplı istihbarat operasyonu, Batı destekli anti-komünist hareketleri ifşa etmiş; sürgündeki Polonya hükümetinin *de facto* parlamentosu olan “Siyasi Konsey’e” (Rada Polityczna) duyulan güvenin sarsılmasına yol açmıştır. Hadise, “Berg Olayı” (Afera Bergu) olarak anılmaktadır.

farklı tabakalardan vatanseverlerden oluşmasından kaynaklanıyordu (Gella, 1987, ss. 86-87). Sovyetler Birliği geleneksel değerlerden beslenen anti-komünist entelijansiyayı henüz doğmadan yeraltı örgütlerini ve aydınları fiziksel olarak ortadan kaldırarak etkisiz hale getirmiştir. AK ve WiN mensubu entelektüellerin prestijini tehlikeli bulan Moskova, bunların yerini yeni bürokrasinin ve Parti'nin almasını beklemiştir (Gella, 1987, s. 90). Savaş-dönemi unsurlar tasfiye edilirken bir yandan yeni rejim inşa edilmeye devam etmiştir. Bu hızlı dönüşüme karşı ilk cılız tepkiler, Krakow, Poznań ve Łódź gibi merkezlerde üniversite özerkliğinin kısıtlanması ve gıda fiyatlarının artışına yönelik olmuştur. 1946 yılında Poznań'da lise ve üniversite öğrencileri "gizli polis tarafından" arkadaşlarının tutuklanmasına tepki göstermiş ve üniversite özerkliklerinin kısıtlanmasını protesto etmiştir. Ayrıca bu eylemden birkaç hafta önce Krakow'da gerçekleşen daha küçük çaplı bir protestoda Krakow'da yüzlerce üniversite öğrencisi tutuklanmıştır. Gıda tedariğinin zorlaştığı ve gıda fiyatlarının hızla arttığı bölgelerden biri olan Łódź'da meydana gelen ve on binlerce kişinin iş bıraktığı grev hareketlerinin, gazetelerde "demokrasiye düşman unsurlar" tarafından yönlendirildiği iddia edilmiştir ("Polish Students Protest Curbs", 1946; "Revolution Averted", 1946). 1947 yılındaki bir başka grev, yine Polonya'nın tekstil endüstrisinin merkezlerinden biri olan Łódź'daki -1945'ten sonraki adıyla- "Pamuk Sanayi Tesisleri'nde"⁸⁶ (eski adıyla "Izrael Poznański Fabrikası'nda"⁸⁷) gerçekleşmiştir:

"Eylül 1947'ye gelindiğinde, ekonomi ve siyaset birleşerek Łódź işçi sınıfını harekete geçirdi. İş güvencesi, *aprowizacja*⁸⁸, ücretler ve hırsızlık gibi konular, 1945'ten beri süregelen protestolarda önemli yer tutuyordu; ancak artık işçi sınıfı, kontrol meselesi etrafında birleşmişti. Kırsal kökenli genç işçiler de fabrikalara katıldıkça aynı sorunları sahiplenmeye başladılar. Bu sürecin tetikleyicisi, parça başı ücretler ve iş normları konusundaki devam eden mücadele ile çoklu makine kampanyasının işçi kontrolüne yönelik oluşturduğu tehditti." (Kenney, 1993, s. 37).

1947 grevi, grev kırıcıların da desteğiyle sona erdikten sonra işçi denetimi meselesi hakkında bir daha grev yaşanmamıştır. İşçi örgütlerinin müdahaleleri grevleri önlemiş ve "sorunlar genellikle işçi-yönetim-parti toplantılarında çözüme kavuşturulmuştur." Ancak 1947'de Łódź'da yaşananlar, "yeni ve güçlü bir işçi sınıfının oluşma potansiyeline işaret etmiştir." (Kenney, 1993, s. 50).

⁸⁶ Orijinal adı: "Zakłady Przemysłu Bawełnianego".

⁸⁷ Orijinal adı: "Fabryka Izraela Poznańskiego".

⁸⁸ Gıda temini ve tayinlama.

Görsel – 1: Hitler’in intiharından on beş gün önce yayınlanan Przekrój’un (“Kesit”) 15 Nisan tarihli birinci sayısında “Pompei’nin Son Günleri” başlıklı karikatürde Hitler, muhtemelen Göbbels ve Göring ile birlikte iktidarlarının son günlerini ve çöküşlerini umursamazlık ve lüks içinde geçişi hicvedilmiş; bu çöküş Vezuv’ün patlamasıyla yok olan Pompei ile tasvir edilmiş (Przekrój Nr. 1, 1945).

Görsel – 2: Avrupa’da savaşın henüz bitmediği, Almanya’nın kayıtsız şartsız teslim olduğu 8 Mayıs tarihinden önce yayınlanan Przekrój’un 15 Nisan tarihli ilk sayısında yer alan August Bęc-Walski imzalı bir karikatürde bir kadın “Affedersiniz hanımefendi, burada Adolf-Hitler-Platz [Adolf Hitler Meydanı] nerede?..” diye soruyor. Buradaki hiciv, Nazi rejimine aşına olan ve Polonya’daki değişime henüz uyum sağlayamamış naif kişilerin eleştirisini içeriyor (Przekrój Nr. 1, 1945).

OSTATNIE DNI BRESLAU PIERWSZE DNI WROCLAWIA

Brak wrocławskiego przedmieścia przypomina powierzchnię księżycy ze zdjęć fotograficznych, przypomina bruk ulic warszawskich minionej jesieni. Ulice tego pięknego niegdyś miasta dziwnie swą pustką skuzynowane są z ulicami Warszawy i Pompei. W głębi miasta, za kwartałami wypalonych domów walka trwa jeszcze. Resztki niemieckiej załogi biorą z rąk sowieckich odpłatę za Stalingrad i Warszawę. Samoloty z czerwoną gwiazdą pikują również spokojnie i nieuchronnie jak pikowały Stukasy nad bezbronnym Starym Miastem. Kilometr przed nami, nieledwie w naszych oczach, giną niemieccy mężczyźni i niemieckie kobiety.

Görsel – 3: [Soldaki görsel] Mieczysław Włoczek imzalı, “Breslau’nun Son Günleri, Wrocław’ın İlk Günleri” başlıklı yazı, Polonya’nın savaş-sonrası Batı’ya genişleyip (Ziemie Odzyskane) Doğu’da toprak kayıpları (Kresy Wschodnie) yaşadığı döneme ait. Henüz Potsdam Konferansı’nın (Ağustos 1945) gerçekleşmediği ve Oder-Niesse Hattı’nın kesinlik kazanmadığı bir dönemde yazılan yazı, milliyetçi coşkuyu net bir şekilde ortaya koymakta ve Wrocław’ın (Breslau) Polonya’ya geri dönüşünü kesin olarak kabul etmektedir: “... Şehirde Sovyet askerî yönetiminin karargahının kurulduğu sokakta Polonya askeri, şapkaları takmış, tüfekli gençler yürüyor. Yüzyıllar boyunca Polonya’dan koparılmış ve Lehçe konuşulmaz hale gelmiş olan bu şehir, dün Polonyalı polis memurlarını gördüğünde şaşırmadı. Çünkü uzun ömürlü şehirlerin hafızası, kısa ömürlü insanların hafızasından daha iyidir. Polonya’dan gelen milislerin sevinçli Lehçesi, Polonya Cumhurbaşkanı’nı beraberlerinde getirerek Wrocław’da eski bir dili yeniden keşfetmelerini sağladı. Bu dil, bir zamanlar şehrin kurucularının konuştuğu dildi – Chrobry, Krzywousty ve Łokietek zamanlarının insanların diliydi. Wrocław sokaklarından, bu şehri çok beğenip birkaç yüzyıl boyunca burada yaşayan Alman yerleşimcilerinin izleri silinmiştir. Onlar, kuzey şehir merkezine kök salmış ama şimdi buradan çıkarılıyorlar ve ateşle temizlenmiş enkazlarının külü üzerine dökülüyor. Yaklaşık yedi yüzyıl boyunca burada olmayan ev sahipleri şehre geri dönüyor – güneş ve açan nergislerle birlikte. 1945 Wrocław baharı, adaletin baharıdır.” (Przekrój Nr. 3, 1945). [Sağdaki görsel] Wrocław’ın Polonya’ya dönüşünün 73. yılında çekilen fotoğrafta Almanca tabelaların kalıntılarını hâlâ görmek mümkün. Okunabildiği kadarıyla tabelalardan biri muhtemelen bir tomruk fabrikasına (Stumpffabrik), diğeri bir aile işletmesine (Benisch & Söhne) ait (Ozan, 2018a).

4.2.2. Apparatchik versus Muhelif: Esir Akıl

Polonyalı entelektüellerin, iki büyük blogun sınırlarının belirlendiği 1945-1950 yılları arasında birer apparatchik mi veya kültürel mirası devam ettiren eleştirel aydınlar mı olduğuna dair tartışmalar, dönemin en önemli aydınlarından Czesław Miłosz’un 1951 yılında yayınlanan “*Esir Akıl*” kitabında ele alınmıştır. Kitap, aydınların neden Stalinist modeli kabul ettiğini irdeleyerek bunun nedenini sistem

eksikliği, kitleler tarafından kabul görme ihtiyacı, tarihsel bir rol oynama arzusu, jeopolitik güç karşısında kadercilik ve Batı'nın kayıtsızlığı gibi faktörlere bağlamıştır. 1945-1955 arası ilk on yıllık periyotta entelektüellerin araçsallaştırılmasının bireylerden değil sistemden kaynaklandığını ileri sürmüştür. *Esir Akıl*'ı Polonya toplumu için hem bir uyarı hem de bir suçlama niteliğinde kaleme almıştır. Sisteme yönelik sert muhalefeti, rejimin Paris'teki kültür ataşesi olduğu 1951 yılında sığınma talebinde bulunarak ve Polonya vatandaşlığından çıkarak sürdürmüştür.⁸⁹ (Koloski, 2006, ss. 275-276). *Esir Akıl*'da Milosz, Polonya entelektüellerinin nasıl esir alındığını sembolik bir anlatımla Alpha, Gamma, Beta ve Delta tiyolojileriyle işlemiştir. Alpha, ahlakî bir duyarlılığa sahiptir ancak baskılar sonucunda sisteme yenik düşmüştür. Beta, sistemle uyum sağlamış ancak içsel olarak buna karşı çıkmaktadır; bu yüzden bir boşluk ve karamsarlık içinde yaşar. Gamma, rejime tamamen teslim olmuş ve kendini sisteme adanmış, *apparatchik*'leşmiştir. Delta, belirsiz bir ideolojik temele sahiptir ancak sistemle uyum sağlamış, kendi çıkarı peşinde koşmuştur.

“Doğulu entelektüel, Batı'dan kendisine ulaşan her şeyin sert bir eleştirmenidir. O kadar çok acı çekmiştir ki sonunda daha da iç karartıcı olacak ucuz tesellilere ihtiyaç duymaz. Savaş onu şüpheli ve sahtekarlık ve gösterişin maskesini düşürme konusunda oldukça yetenekli kılmıştır. Savaşın önce beğendiği pek çok kitabı ve pek çok resim ya da müzik akımını reddetmiştir, çünkü bunlar [insan] deneyimin[in] testine dayanamamıştır. İnsan düşüncesinin eseri acımasız, çıplak gerçekliğin testine dayanmalıdır. Eğer dayanamazsa değersizdir. Muhtemelen sadece anında ölümle tehdit edilen bir insanın gözünde geçerliliğini koruyabilen şeyler değerlidir.” (Milosz, 1981, ss. 40-41).

“Ulusal *Ketman*⁹⁰ kitlelerin geneline yayılmıştır ve çeşitli bağımlı devletlerdeki Parti'nin üst kademeleri bile bundan muaf değildir. Sadra gibi Tito da sapkınlığını tüm dünyaya duyurduğu için halk demokrasilerindeki milyonlarca insan kendilerini maskeleyerek için son derece ustaca yöntemler kullanmak zorundadır. Tek tek Doğu başkentlerinde sosyalizme giden ulusal yolu takip etmek isteyenlere yönelik yapısal kınama gösterileri, halka ne tür ifadelerin ve reflekslerin kişiyi bu ölümcül eğilimi barındırmakla suçlamaya maruz bırakabileceğini öğretti. Rusya'nın her alandaki başarıları karşısında duyulan hayranlığı yüksek sesle ifade etmek, koltuğunun altında Rusça kitaplar taşımak, Rusça şarkılar mırıldanmak, Rus oyuncular ve müzisyenleri coşkuyla alkışlamak vs. en kesin güvencedir. Seçkin Rus şahsiyetlerine ya da Rus yaşamına tek bir eser bile adanmamış, kendini ulusal temalarla sınırlamış bir yazar kendini tamamen güvende sayamaz. Bu *Ketman*'ı uygulayan insanların başlıca özelliği, Rusya'yı barbar bir ülke olarak sınırsız bir şekilde benimsemeleridir. İşçiler ve köylüler arasında bu çoğunlukla tamamen duygusaldır veya kurtarıcı ordunun askerlerinin ya da (savaş sırasında pek çoğu doğrudan Ruslar tarafından yönetilen bölgelerde bulunduğu) Rusların günlük yaşamlarındaki gözlemlerine dayanır.” (Milosz, 1981, s. 61).

Esir Akıl, entelektüel çevrelerdeki tartışmaları da farklı bir boyuta taşımıştır. Örneğin Sovyetler Birliği'ndeki bir gulag kampından sağ kurtulan Gustaw Herling-Grudzinski, entelektüellerin komünizmi destekleme nedeni olarak kendi korkularını ve ahlaksızlıklarını işaret etmiştir. Jacek Trznadel, Znak

⁸⁹ 1980'de Nobel Edebiyat Ödülünü kazanan Milosz uluslararası tanınırlığını artırmıştır. 1989 yılında ise yeniden Polonya vatandaşlığına geçmiştir.

⁹⁰ Milosz, Farsça kökenli “Ketman” kavramını, Gobineau'dan ödünç alarak kullanmıştır. Ketman, bireylerin baskıcı bir rejim altında hayatta kalabilmek için gerçek düşüncelerini ve inançlarını gizleyerek sahte bir uyum gösterme pratiğini ifade eder (Milosz, 1981, ss. 57-58).

dergisinde entelektüellerin komünist ideolojiye olan bağlılıklarını ve bu ideolojinin dayatılmasına katkılarını kınayıcı bir dille ele almıştır. Filozof Ryszard Legutko, entelektüellerin radikal değişim inançlarının onları “belli bir tür kötülüğe” sevk ettiğini ve yeni sistemin kötülüklerini görmezden geldiklerini söylemiştir. Bu eleştirilerden farklı olarak Henryk Slabek, entelektüellerin sosyal adalet arayışı ve savaş sonrası iyimserliği gibi motivasyonlarına dikkat çekerek onları ahlakî “korkaklar” olarak etiketlemenin yanlış olduğunu öne sürer. Hanna Swida-Ziemba gibi orta yol savunucuları ise komünizmi desteklemenin karmaşık nedenlerini ve bireylerin sisteme katılımını anlamaya çalışırken entelektüellerin ve genel olarak Polonya toplumunun Stalinizmi nasıl kabul ettiğini ve bunun sonuçlarını ele alır (Koloski, 2006, ss. 276-279). Dönemin ideolojik çeşitliliğini ve ikilemlerini dikkate aldığımızda yalnızca bir pozisyonun doğru olduğunu vurgulamanın anlamsız olduğunu düşünen yazarlar (Józef Tischner, Jonasz Stern ve Jerzy Szacki vb.) da olmuştur.

Sonuç olarak Milosz’un çalışması, Polonya’nın yeni entelijansiyasının siyasal rejimle olan karmaşık ilişkisine dair önemli bir analiz sunmuştur. Aynı zamanda başlattığı entelektüel tartışma, farklı düşünürlerden olumlu ve olumsuz eleştiriler almıştır. Bu tartışmalar, Polonya’da komünizmle ilgili aydınların rolüne dair geniş bir spektrumu kapsar ve ahlakî yargılama, tarihsel sorumluluk ve entelektüel etkinin değerlendirilmesi konularında çeşitli görüşleri ortaya koymuştur. Buna göre totaliter rejimler altında entelektüeller siyasal angajmandan kaçınma yetisinden mahrum kaldığından entelektüeller ya ideolojik normları kabul edip siyasî bir kariyer benimsemeleri (yani apparatchik olmaları) ya da kendi görüşlerine bağlı kalarak muhalefete geçmeleri gerekmiştir (Koloski, 2006, s. 281). Esir Akıl, ilerleyen yıllarda şekillenecek olan sistem-karşıtı eleştirel entelijansiyanın doğuş sinyallerini vermiştir.

4.2.3. Komünist Rejim ve Kilise Gerginliği

“Polonya toplumunun büyük ölçüde kırsal bir toplum olduğunu hatırlatmakta fayda var. Ayrıca toplumun önemli bir kısmı dindardı ve Kilise, herhangi bir siyasal meseleyi meşrulaştırma açısından önemli bir kaynak haline gelmişti. Komünizm döneminde başka sorunlar yaşansa da Kilise güçlü kalmayı başardı. Diğer komünist toplumların aksine Polonya’da böylesi bir meşrulaştırma mekanizması mevcuttu. Bu bağlamda Kilise rejime karşı ahlakî muhalefetin temel dayanaklarından biriydi. İnsanlar ayinlere ve kiliseye katılıyordu ve komünist rejimin korktuğu şey tam da buydu. Çünkü bu katılım, halkın kitlesel desteğini gözler önüne seriyordu. Rejim, Kilise’nin çok önemli bir aktör olduğunu ve onu tamamen etkisiz hale getirmek için yeterli güce ya da imkâna sahip olmadığını fark etmişti. Bu yüzden bir şekilde Kilise ile başa çıkmak zorunda kaldılar.” (Ł. Zamęcki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024)

Bierut liderliğinde Polonya’da kurulan Stalinist rejim, ülke içinde PZPR haricinde herhangi bir iktidar odağını kabul etmediğinden Kilise mülklerinin kamulaştırılması, dinî okulların ve manastırların kapatılması, önde gelen din adamlarının yargılanması ile Kilise ve din adamlarının toplumsal etkisini kırmak istemiştir (Davies, 2005, s. 435). Bu yöntemlerin dışında rejimle iş birliği yapan din adamlarından oluşan farklı yapılar da kurulmuştur. Çekoslovakya’daki “Katolik Eylem” ve

Yugoslavya'daki "Kiril ve Metodios Kardeşliği"⁹¹ benzeri rejim desteğiyle meydana getirilen, Vatikan-Polonya arasındaki dinî-siyasî bağlantının koparılmasına ve Kilise'nin örgütsel bütünlüğünün zayıflatılmasına yönelik kurulan "Vatansever Papazlar"⁹² adlı bir oluşum da mevcuttur. Vatansever Rahipler, Kilise'nin geleneksel liderliğine ve "Polonya Episkoposluğu'nun"⁹³ otoritesine karşı bir denge unsuru olarak ve "Özgürlük ve Demokrasi Savaşçıları Birliği"⁹⁴ bünyesinde Papazlar Komisyonu'nu kurarak 1950'de faaliyetlerine başlamıştır (Kostrzewski, 2021, s. 179). Aynı yıl Vatansever Rahipler, "Caritas'ın" devletleştirilmesini kabul etmiş; "Papazın Sesi", "Vatandaş Papaz", "Papaz Ocağı"⁹⁵ gibi yayın organları aracılığıyla propaganda yapmaya başlamıştır. Başından beri oluşuma karşı çıkan Stefan Wyszyński, Kilise mensuplarının bu yayınları okumasını yasaklamıştır (Kostrzewski, 2021, ss. 202, 205-206). Ayrıca Polonya'nın tartışmalı figürlerinden olan, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Falanga'ya liderlik eden Bolesław Piasecki'nin girişimiyle kurulan "PAX hareketi", hükümete bağlı din adamlarını bir araya getirerek 1950 yılında "Katolik Entelektüeller ve Aktivistler Komitesi'nin"⁹⁶ kurulmasına ön ayak olmuş; Vatansever Rahipler oluşumunu desteklemiştir (Davies, 2005, s. 435). 1947'deki "Küçük Anayasa'dan" sonra 1952'de hazırlanan yeni halk cumhuriyeti anayasası, "benzer komünist anayasalar model alınarak tüm vatandaşlara ırk, cinsiyet veya inanç ayrımı gözetilmeksizin çalışma, dinlenme, sağlık, eğitim ve düşünce, toplanma ve vicdan özgürlükleri garanti etmiştir." Ancak Kilise'nin devletle olan tüm bağlantısı koparılmış ve daha sonra anayasaya dahil edilecek olan "partinin öncü rolü" ile "etkili bir demokrasinin tüm olasılıkları" ortadan kaldırılmıştır (Davies, 2005, s. 436).

Stalinist rejimin "sağlamlaştırılma" aşamasında 1950'lerden itibaren AK mensupları, eski muhalifler ve rejime potansiyel "tehdit" olabilecek birçok kişi hakkında açılmış davalar⁹⁷ veya tutuklamalar, dergi kapatma cezaları din adamlarını sindirmek için uygulanan yöntemler olmuştur. 1953 yılı özellikle bu operasyonların yoğun bir şekilde gerçekleştiği bir yıl olmuştur. Wyszyński'nin tutuklanmasına giden süreçte Krakow'daki piskoposluk (kurya) rahiplerine⁹⁸ yönelik birtakım suçlar isnat edilmiştir: Muhbir ağlarıyla ilişkileri olduğu ve ABD adına casusluk yaptıkları gerekçesiyle yargılanan üç kişi idam ve dört kişi çeşitli yıllarda hapis cezalarına çarptırılmıştır.⁹⁹ İdam cezaları daha sonra müebbet hapse çevrilmiştir

⁹¹ Orijinal adı: "Katolická akce" / "Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov"

⁹² Orijinal adı: "Księża Patrioci".

⁹³ Orijinal adı: "Konferencja Episkopatu Polski".

⁹⁴ Orijinal adı: "Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, ZBoWiD

⁹⁵ Orijinal adı: "Głos Kapłana" / "Ksiądz Obywatel" / "Kuźnica Kapłańska".

⁹⁶ Orijinal adı: "Komitet Intelktualistów i Działaczy Katolickich".

⁹⁷ Generaller Davası (Proces generałów), 16'lar Davası (Proces szesnastu), Witold Pilecki Davası, August Emil Fieldorf Davası, Władysław Gomułka'nın Parti'den uzaklaştırılması ve dört yıl hapse mahkumiyeti vb.

⁹⁸ Latince "curia", Lehçe "kuria". Kilise merkezî yönetim birimi ile ilgili olan bu dava "Krakow kurya rahipleri davası" (Proces księży kurii krakowskiej) olarak anılmaktadır.

⁹⁹ İdam cezası alanlar: Rahip Józef Lelito, Edward Chachlica ve Michał Kowalik Hapis cezası alanlar: Rahip Franciszek Szymonek (müebbet hapis), Rahip Wit Brzycki (15 yıl hapis), Rahip Jan Pochopień (8 yıl hapis) ve Stefania Rospond (6 yıl hapis) (Procesu kurii krakowskiej, 2023). İsmi davadan ayrılan ancak 13 yıl hapis cezasına çarptırılan Rahip Józef Fudali, hapishanedeki kötü muameleden dolayı sağlığı kötüye gitmiş ve 1955'te hayatını kaybetmiştir (Józef Fudali, 2024).

(*Procesu kurii krakowskiej*, 2023). Kararın açıklanmasının ardından “Polonya Yazarlar Birliği’nin”¹⁰⁰ Krakow Şubesi 8 Şubat’ta 53 imzacı tarafından yazılı bir açıklama yayımlamış ve mahkemenin aldığı kararı desteklemiştir. Stalin’in ölümünden yaklaşık bir ay önce yapılan bu açıklama, Yazarlar Birliği’nin henüz muhalif bir yapıya ve eğilime sahip olmadığını göstermektedir: “Biz, 8 Şubat 1953 tarihinde toplanan Polonyalı Yazarlar Birliği’nin Kraków Şubesi üyeleri olarak vatan hainlerini en sert şekilde kınıyoruz. Bu kişiler rahiplik makamlarını ve ... etkilerini [kötüye] kullanarak halkın ve halk devletinin düşmanı olarak faaliyet göstermiş, Amerikan parası karşılığında casusluk ve sabotaj yapmışlardır... Eserlerimizde sosyalizm mücadelesine daha da güçlü bir şekilde katkı sunacağımızı ve halkın düşmanlarını daha sert bir şekilde kınayacağımızı taahhüt ediyoruz.” (*Rezolucja*, 2014). Savaş-sonrasında “Krakow kuryasının” himayesinde yayınlanmaya başlanan (hatta günümüzde hala aktif olan) “Evrensel Haftalık”¹⁰¹ dergisi “Wyszyński’den iki ay önce kendi *Non Possumus* kararını” açıklamış; Stalin’in ölümünden sonra ise tüm gazete ve dergi editörlerinin Stalin’e methiyeler yayımlaması zorunlu kılınmıştır. Ancak *Evrensel*, 8 Mart sayısında Stalin’in fotoğrafını yas tutulduğunu gösteren siyah bir çerçeve olmadan yayınlamayı kabul etmiştir. Bu sivil itaatsizlik, *Evrensel*’in kapatılmasına yol açmış ve dergi, Piasecki’nin Pax grubuna devredilmiştir (Manetti, 2012, ss. 296-297, 309).

Devletin, Kilise ve din adamları üzerinde kurduğu baskı, Polonya Episkoposluğu’nun 8 Mayıs tarihli “*Non Possumus*”¹⁰² muhtırası ile sert bir şekilde eleştirilmiştir: 1953 başında çıkarılan bir kararname ile “komünist hükümet, Kilise’nin iç işlerine müdahale etme ve özellikle kilise makamlarını belirleme yetkisini kendisine verme hakkını iddia ediyordu. Polonya Episkoposluğu, bu kararnameye karşı resmî bir protesto sunmuş, ancak Varşova rejimi bu protestoyu dikkate almadığı gibi tam tersine, 5 Mayıs’ta Kilise’ye karşı daha da sert önlemler içeren yeni bir kararname yayımlamıştır.” (*Non Possumus*, 1953, s. 1). Muhtıra, rejimin kararnamelerini açık bir şekilde “Polonya Halk Cumhuriyeti Anayasası’na aykırı olduğu, Tanrı’nın ve Kilise’nin yasalarını ihlal ettiği için” yasal ve bağlayıcı kabul etmeyeceğini ilan etmiştir. Ayrıca komünist rejimle iş birliği yapan din adamları da eleştirilerek onların ruhanî görevlerinin geçersiz olduğu ifade edilmiş; Kilise makamlarının “iş birlikçi” ve “liyakatsiz” kişilerle doldurulması protesto edilmiş ve nihayetinde “afroz kartı” kullanılmıştır: “Kim herhangi bir Kilise görevini yetkisiz bir makamdan kabul ederse ağır bir Kilise cezası olan afroz (ekskomünika) ile karşı karşıya kalacağını bilmelidir.” Muhtıra sonlandırılırken devlet baskısı karşısında Kilise’nin gerekli fedakarlığı göstereceği alegorik bir şekilde ifade edilmiştir: “Eğer acı çekmemiz gerekiyorsa bu sadece İsa Mesih ve O’nun Kilisesi için olacaktır. Tanrı’nın kutsal değerlerini, Sezar’ın [devletin] sunaklarına kurban etmemiz kabul edilemez. BUNA İZİN VEREMEYİZ!”¹⁰³ (*Non Possumus*, 1953, s. 3). 1952’de Papa XII. Pius

¹⁰⁰ Orijinal adı: “Związek Literatów Polskich”.

¹⁰¹ Orijinal adı: “Tygodnik Powszechny”.

¹⁰² Latince “Non Possumus” ifadesinin tarihsel ve teolojik bir anlamı olmakla beraber Türkçeye doğrudan çevirisi “Yapamayız” şeklindedir. Ancak bağlamsal olarak daha uygun olan “Buna İzin Veremeyiz” ifadesi tercih edilmiştir.

¹⁰³ Metnin orijinalinde büyük harfler kullanılmıştır.

tarafından kardinalliğe aday gösterilen ve 1953'te kardinal olarak atanan, takdis ve cübbe giyme törenine katılmak için Roma'ya gerçekleştireceği ziyaret devlet tarafından engellenen (Prazmowska, 2022, s. 295) Wyszyński¹⁰⁴, *Non Possumus* direnişinin ardından Kilise'nin, hükümet karşıtı faaliyetlerde bulunan rahipleri cezalandıracağına dair verdiği sözü ihlal ettiği gerekçesiyle Varşova'daki konutuna baskın düzenlenerek gözaltına alınmış ("Polish Cardinal", 1953) ve "Bieszczady Dağları'ndaki Komancza'da bulunan uzak bir manastıra" kapatılmıştır (Davies, 2005, s. 435; *Stefan Wyszyński*, 2024). Eylül ayındaki bir başka dava "casusluk, Sovyetler Birliği aleyhine faaliyetlerde bulunmak ve Nazi Almanyası'nın işgal yönetimiyle iş birliği yapmak"¹⁰⁵ gerekçeleriyle Kielce Piskoposu Czesław Kaczmarek'i 12 yıl ve diğer kişileri farklı yıllarda hapis cezasına mahkûm etmiştir (Domański, 2019, ss. 98-99).

Verilen bu hapis cezalarının pek çoğu değişen politik konjonktürde (destalinizasyon) bozulmuş; Wyszyński ve Kaczmarek 1956 yılında serbest kalmış (Domański, 2019, s. 103; *Stefan Wyszyński*, 2024); *Evrensel*, yayımlarına yine aynı yıl tekrar başlayabilmiştir. Ayrıca 1992'de "kurya davasında" Varşova Askerî Bölge Mahkemesi'nin sanıklar aleyhine aldığı karar da geçersiz ilan edilmiştir (*Procesu kurii krakowskiej*, 2023).

4.3. Polonya Ekim'i ve 'Ulusal Komünizm' Dönemi: 1953-1980

4.3.1. Destalinizasyon: Poznań Ayaklanması ve Gomulka İktidarı (1956)

Stalin'in ölümüyle (1953) Kremlin'de başlayan iktidar kavgası, Kruşçev'in kontrolü sağlamasıyla sonlanmıştır. Ancak Moskova, yeni politikasını belirlerken ortaya çıkan belirsizlik, o döneme kadar Moskova'dan gelen talimatlarla hareket eden Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde şaşkınlık yaratmıştır. Ayrıca Stalinist dönemin önemli figürlerinden Józef Światło'nun ABD'ye ilticası sonrasında yayımlanan itirafları hem Parti üzerinde hem de toplum üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Değişimin nasıl olacağı henüz net değilken siyasî baskının ve sansürün azaltılmasına dair ilk emareler görülmeye

¹⁰⁴ Unvanların orijinaleri: "Kardynał, Arcybiskup ve Primas Poloniae". Başpiskopos ve Polonya Primas'ı olan Wyszyński, 1953'te kardinal olarak atanmıştır. Roma'ya resmî ziyaretini ancak 1957 yılında yapabilmıştır ("Cardinal Wyszyński", 2017). 20 Mayıs tarihli TIME dergisinde yer alan yazıda ise Wyszyński'nin dönemin diğer etkili figürlerinden olan Macar Kardinal Mindszenty ile bir karşılaştırması aktarılmıştır: "Kardinal Mindszenty ile Kardinal Wyszyński arasındaki karşılaştırmalar kaçınılmazdır. *"Polonyalılar Macarlar gibi Macarlar da Polonyalılar gibi davranıyor"* sözü geçen sonbaharda yaygın bir şekilde dile getirilmişti. İki ülkenin koşulları arasındaki büyük farklılıklar nedeniyle doğrudan bir karşılaştırma yapmak adil olmasa da bu söz iki kardinal arasındaki belirgin farklara dikkat çekmektedir: Macaristan'ın ateşli ve tavizsiz Mindszenty'si, komünistlerle cesur ama felaketle sonuçlanan bir mücadele yürütmüş ve sonunda Amerikan büyükelçiliğine sığınarak propaganda açısından ters etki yaratan bir duruma düşmüştü. Öte yandan Polonya'nın soğukkanlı ve entelektüel Wyszyński'si, üç yıllık hapis cezasından sonra halkını barikatlara çıkmaya hazır bir öfkeden uzaklaştıracak irade ve sözlerle çıkmayı başardı." (*Religion: Cardinal & the Commissar*, 1957).

¹⁰⁵ Kaczmarek altı ayrı suçtan suçlu bulunmuştur: "i) Polonya Halk Cumhuriyeti'nde siyasal sistemi devirmeye teşebbüs etmek, ii) "Amerikan ve Vatikan istihbarat merkezleri" için ekonomik casusluk yapmak, iii) Casusluk faaliyetleri için maddi menfaat sağlamak, iv) Savaş propagandası yapmak, v) Savaş sırasında Almanlarla iş birliği yapmak, vi) İkinci Dünya Savaşı öncesinde Polonya'da faşizmi yaymak 1939 Eylül Seferi'ndeki yenilgiye yol açmak (Domański, 2019, ss. 98-99).

başlanmıştır. 1954'te Polonya Yazarlar Birliği, Stalinizm'in etkilerini tartışmaya başlamış; "Po Prostu" dergisi sert eleştiriler yayınlamıştır (Prazmowska, 2022, s. 297). Destalinizasyon olarak adlandırılan süreç ise 1956'da Kruşçev'in SBKP 20. Kongresi'nde Stalin'in politikalarını sert şekilde eleştirdiği konuşmasıyla başlamıştır (Khrushchev, 1956). Polonya açısından bir diğer önemli gelişme ise kongreye katılmak üzere Moskova'da bulunan PZPR sekreteri Bolesław Bierut'un hayatını kaybetmesidir (Davies, 2005, s. 438). Polonya'da meydana gelen dönüşüm baskısı, siyasî faktörlerin yanından ekonomik ve toplumsal krizlerle birleşmiş; Ekim ve Kasım aylarında Poznań'da büyük bir ayaklanmaya sebebiyet vermiştir. Poznań'da düşük ücretler, yüksek vergiler, üretim normları ve kötü çalışma koşulları işçiler tarafından protesto edilmiştir. Protestoların ilk aşamasında ekonomik talepler ön plana çıkarken daha sonra protestolar başlangıç noktasından uzaklaşıp komünizm-karşıtı bir niteliğe bürünmeye başlamıştır.¹⁰⁶ Poznań'daki gösterilerin rengi değiştikçe Sovyet karşıtlığı artmaya başlamış, bağımsız Polonya talepleri yükselmiştir (Machciewicz, 1997, ss. 362-364). Kitlese bir halk hareketine dönüşen protestolar, güvenlik güçleri tarafından sert bir şekilde bastırılmış ve elliden fazla kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁷ Toplumda büyük bir infiale yol açan bu hadise, parti içinde de farklı fraksiyonların çatışmasını ön plana çıkarmıştır (Davies, 2005, s. 440). Polonya Birleşik İşçi Partisi (PZPR) içinde isimlerini Varşova yakınlarındaki yerleşim yerlerinden alan "Puławy" ve "Natolin" grupları, toplumda yaşanan bu dönüşüm dalgasının siyasal arenadaki yansımaları olmuştur. Puławy grubu, daha liberal ve reformist bir çizgiyi benimseyerek siyasî ve ekonomik özgürlüklerin genişletilmesini savunmuş, Władysław Gomułka'nın iktidara gelmesini desteklemiştir. Bu talepleri, muhalif entelijansiyanın görüşleriyle de örtüşmekteydi. Grubun önde gelen isimleri arasında Roman Zambrowski, Leon Kasman ve Artur Starewicz yer almıştır. Buna karşılık Natolin grubu ise muhafazakâr bir tutum sergileyerek Stalinist politikaların devamını savunmuştur. (Machciewicz, 1997, ss. 369-370). Poznań Ayaklanması sonrasında PZPR içindeki Puławy grubu güç kazanmış; PZPR Merkez Komitesi ve Politbürosu'nun yaptığı değerlendirmeler sonucunda Gomułka yeni liderlik için en makul aday olarak ön plana çıkmıştır. Ekim ayında Merkez Komite toplantısında Gomułka'nın yaptığı "demokratikleşme" çağrısı, Sovyetler Birliği ile gerilimi yükseltmiş olsa da Gomułka-Kruşçev arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde (partinin olayların kontrolünü kaybetmeyeceğine dair garantiler verilerek) uzlaşmaya varılmıştır (Prazmowska, 2022, s. 297). Daha sonra 21 Ekim 1956'da Gomułka, halkın büyük desteğini de arkasına alarak PZPR birinci sekreteri olmuş; Polonya'nın sosyalizme giden yolda kendine özgü bir yol benimseyeceğini vurgulamıştır. Gomułka'nın başlattığı kısmî reform dönemi "sanayideki planların kapsamının daraltılması, kolektifleştirme sürecinden geri dönülmesi, tarımsal sevkiyat kotalarının

¹⁰⁶ Protestoların başlarında atılan sloganlar "Ekmek istiyoruz!", "Ekmek ya da Özgürlük!", "Kahrolsun işçilerin sömürüsü!", "Kahrolsun Kan Emiciler!" ve "Kahrolsun Kızıl Burjuvazi!" şeklindeyken daha sonra "Kahrolsun Parti!", "Kahrolsun Bolşevikler!", "Kahrolsun Komünistler!", "Ruslar Evinize Dönün!", "Yaşasın Mikołajczyk!" ve "Birleşmiş Milletler kontrolü altında serbest seçimler talep ediyoruz!" şeklini almıştır (Machciewicz, 1997, ss. 362-364; Davies, 2005, s. 438).

¹⁰⁷ Poznań Ayaklanması'nda hayatını kaybedenlerin sayısı, kaynaklara göre farklılık göstermektedir: "53 kişi" (Davies, 2005, s. 438), "56 kişi" (Prazmowska, 2022, s. 298), "60 kişi" (Poznań Riots, 2018).

kaldırılması ve Kilise ile ilişkilerin yumuşatılması” gibi adımları içermiş ve “hoşnutsuz kesimleri” yatıştırabilmiştir (Prazmowska, 2022, s. 298). Ancak 1960’ların sonuna doğru ekonomik koşullar yeniden gerilemiş ve reform vaatleri rafa kaldırılarak otoriter uygulamalar geri dönmüştür.

4.3.2. Toplumsal Muhalefetin Gelişimi ve Entelektüel Hareketlilik (1956-1980)

“Komünizm dönemi Polonya’ında rejime yönelik muhalefetin bazı dönemlerde ağırlıklı olarak aydınlar ya da işçiler tarafından yürütüldüğünü belirtmek gerekir. Entelijansiya, anti-komünist hareketin bir tür gündemini ve çerçevesini inşa etmek konusunda önemli bir rol oynuyordu. Yani aydınlar, rejimle olan bu çatışmada bir tür arka plan oluşturabilecek bir gündem ve etkili sloganları inşa etmek açısından büyük önem taşıyordu. Bu rol, özellikle kimlik oluşturma, muhalefet için bir gündem hazırlama ve rejime karşı birleşme noktasında kendini gösteriyordu. Aydınların katkısı, bu komünist rejimle olan çatışmanın temelini güçlendirmek açısından kritik bir öneme sahipti.” (Ł. Zamęcki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024).

Polonya’da toplumsal muhalefetin doğuşu, Stalin-sonrası konjonktürün yarattığı siyasal iklimle yakından ilişkilidir. 1956 Polonya’sı, halkın aktif katılımıyla gerçekleşen “aşağıdan yukarıya” bir devrimin tartışıldığı bir dönem olmuştur. Gelişmeye başlayan “kısmi” çoğulcu ortamda muhalif aydınlar söylemlerini ifade edebilecekleri bir saha bulabilmişlerdir. 1956 hareketinin Stalin-karşıtı doğasını belirleyen beklenti ve hayal kırıklığı sonraki on yıllarda meydana gelecek protestolar üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Bu süreçte özellikle Stalinizmin ve sosyalist bürokrasinin proletarya üzerinde bir tahakküm aracına dönüştüğü fikri giderek yaygınlık kazanmış, bu görüş bir yıl sonra Milovan Djilas’ın “Yeni Sınıf” (1957) adlı çalışmasındaki reel sosyalizm eleştirisiyle benzerlik göstermiştir. Aynı zamanda dönemin aydınları Merkez Komite’nin 7. Genel Kurulu’na ait tutanakların yayımlanmasını, sansürün sınırlandırılmasını ve hatta tamamen kaldırılmasını talep etmiştir. Bu taleplere ek olarak, “Polonya Yazarlar Birliği” gibi çeşitli topluluklar, basın özgürlüğünü güvence altına alacak özel bir basın yasasının çıkarılmasını istemiştir. Bu talepler, Stalinizmin ötesinde daha özgürlükçü bir sosyalizm vizyonu ile birleşerek Sejm’in yetkilerinin genişletilmesi, Parti organlarının demokratik seçimle belirlenmesi ve toplumsal yaşamın farklı alanlarında daha fazla özerklik tanınması gibi reform taleplerini de beraberinde getirmiştir (Machciewicz, 1997, ss. 372-374). Ayrıca sosyalist sistem içinde reform ve demokratikleşmenin, yine sosyalizmin temel prensipleri çerçevesinde bir öz-yönetim modeliyle sağlanması hedefleniyordu. Üretim araçları üzerindeki doğrudan kontrolün işçilere devredilmesi fikri, Yugoslavya’daki deneyimden ilham alıyordu. Bu doğrultuda işçi konseyleri resmen kurulmuş olsa da konseylerin yönetimin kararlarını destekleyen organlara dönüştürmesinin ardından pratik olarak faaliyetleri sınırlı kalmıştır. Varşova’daki “Binek Araç Fabrikası’ndaki”¹⁰⁸ uygulamalar buna örnek gösterilebilir. Stalinizmin, Marksizmin hümanist özünü ve demokratik işçi hareketini ihlal eden otoriter yorumuna karşı, bir grup entelektüel sosyalist idealleri yeniden canlandırmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda 1917 Devrimi’nin Leninci ilkelerine dönüşü savunmuşlardır. Fakat geniş halk kitlelerince sosyalizmin bu “insancıl” yorumu dahi “yabancı” (Rus ve Sovyet sisteminin bir

¹⁰⁸ Orijinal adı: “Fabryka Samochodów Osobowych”

uzantısı) olarak algılanmıştır. Bu durum, işçiler ve aydınlar arasında belirgin bir teorik ayrışmaya yol açmıştır. İşçiler bürokrasi tahakkümünün, ekonomik merkezileştirme ve zorla kolektifleştirmenin tamamen sona erdirilmesini isterken eleştirel Marksist aydınlar barışçıl ve gönüllü kolektifleştirmeden yanaydı. İşçilerin “Sovyet egemenliği” hakkındaki görüşü daha net bir dil ve söylemle ifade edilirken aydınlar enternasyonalist bir anlayış içinde sosyalist devletler arasında adil ilişkileri savunmuştur. Bunun yanında Kilise ve dine olan bakış da işçiler ve aydınlar arasında önemli farklılıklardan biriydi. Bu bakımdan işçiler ve entelektüeller, farklı değerler ve kavramsal temeller üzerine inşa edilmiş eylem ve talepleri nedeniyle ideolojik olarak birbirinden uzaklaşmıştır. (Machcewicz, 1997, ss. 375-379). Ancak bu iki ulus-altı grup arasındaki teorik ve ideolojik yaklaşım farkı, 1970’lerin ortalarından itibaren KOR etrafında toplanan *ad hoc* bir koalisyonla ortak bir ideal uğrunda minimize edilmiştir.

1956’da başlayan revizyonizm dalgası sosyalizme sadık ancak farklı eğilimleri içinde barındıran reformist bir kuşak tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu revizyonizm veya çözülme (thaw) döneminin önemli oluşumlarından biri olan “Eğri Çember Kulübü”¹⁰⁹, Şubat 1955’te Varşova’da kurulmuştur. Adını aldığı Krzywe Koło Sokağı’ndaki bir apartman dairesinde faaliyet gösteren kulüp, daha sonra Staromiejskie Kültür Merkezi’ne taşınmış ve geniş bir entelektüel ve siyasî yelpazeden binlerce akademisyen, yazar, gazeteci, sanatçı ve düşünürü haftalık tartışma toplantılarında bir araya getirmiştir (*Klub Krzywego Koła*, 2025). 1957 yılında Kulüp’ün başkanlığına “Po Prostu” dergisinin¹¹⁰ editörlerinden biri olan Jan Józef Lipski getirilmiştir. Geleceğin en önemli muhaliflerinden biri olacak olan Lipski’nin o dönemki siyasal talepleri (yaklaşan parlamento seçimlerinin demokratikleştirilmesi teklifi vs.), rejimin sınırlarının ötesine geçmiş ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Lipski, aynı zamanda Paris’teki diaspora yayını olan “Kultura” ile de yazışmalar yürütmüş; Kulüp toplantılarında rejimin önde gelen isimlerini ve Bolesław Piasecki gibi tartışmalı figürleri açıkça eleştirmiştir. Rejim yanlısı Katolik rahiplerin konu olacağı bir başka toplantı ise yetkililer tarafından engellenmiştir. 1959’un sonlarına doğru Lipski “Devlet Yayın Enstitüsü’ndeki”¹¹¹ editörlük görevinden uzaklaştırılmıştır. Lipski’nin geniş

¹⁰⁹ Orijinal adı: “Klub Krzywego Koła”. Kulüpteki önemli araştırma-tartışma konuları ve bunları yürüten aydınlar hakkında detaylı bilgi için bakınız: “Kulübün başkanlığını sırasıyla Stefan Król, Jacek Strzelecki, Jan Józef Lipski (toplantıların başlıca organizatörü), Andrzej Małachowski (üç dönem) ve Paweł Jasienica üstlenmiştir. Tartışmalar; siyaset, tarih, ekonomi, toplum, hukuk, felsefe, edebiyat, sanat ve bilim gibi geniş bir konu yelpazesini kapsıyordu. Kulüp bünyesinde mimarlık (J. Łoziński), kamuoyu araştırmaları (Cz. Czapów, A. Siciński), plastik sanatlar (Krzywe Koło Galerisi-M. Bogusz) ve tiyatro (Krzywe Koło Tiyatrosu-A. Dobosz) gibi özerk bölümler faaliyet göstermiştir. Ayrıca her yıl önemli isimlere ödüller verilmiştir; 1960’ta Paweł Jasienica ve Jerzy Wolski, 1961’de Władysław Bartoszewski, Leszek Kołakowski ve Henryk Stażewski ödüle layık görülmüştür. 1956 yılında kulübün “Nowy Nurt” adlı dergisi yayımlanmaya başlamıştır.” (*Klub Krzywego Koła*, 2025).

¹¹⁰ Kruşçev’in “gizli konuşması” ve Puław’yın sansür karşıtı girişimleri Stalin karşıtı yeni nesil Marksist aydınları cesaretlendirerek “Po Prostu” ve “Sztandar Młodych” gibi gazeteleri ön plana çıkarmıştır: “Sıradan insanların gücüne ve önemine yapılan son vurgu tesadüfi değildi. *Po Prostu* ve *Sztandar Młodych* dergilerinde yayımlanan ve genç entelektüeller tarafından yazılan siyasi programların özünde, kendiliğinden gelişen kitlesel eylemlerin yarattığı belirleyici baskı yer almaktaydı. Başka bir deyişle Stalinist sistem yalnızca Parti liderliği tarafından yukarıdan getirilen reformlarla değil, aynı zamanda halkın sürekli katılımıyla aşağıdan da yıkılmalıydı” (Machcewicz, 1997, s. 372).

¹¹¹ Orijinal adı: “Państwowy Instytut Wydawniczy”.

bağlantıları sayesinde Kulüp, dönemin en önemli düşünce ve tartışma merkezi haline gelmiştir. Witold Jedlicki, kulübün önemini şu sözlerle vurgulamaktadır (*Klub Krzywego Kola*, 2021):

“Sadece varlığıyla bile eşi benzeri olmayan, daha önce bir örneği bulunmayan, Varşova’daki entelektüel çevre için geniş sosyal ve dostane ilişkileri sürdürme fırsatı sunan kurumsallaşmış bir alan oluştuyordu.” (*Klub Krzywego Kola*, 2021)

Kulübün açık toplantılarında gelecekte komünist rejime karşı muhalefetin önde gelen isimleri de yer almıştır. Bunlar arasında Stefan Bratkowski, Jan Olszewski, Władysław Bartoszewski, Leszek Kołakowski, Edward Lipiński, Aleksander Małachowski, Aniela Steinsbergowa, Andrzej Wielowieyski, Jacek Kuroń ve Karol Modzelewski gibi isimler bulunuyordu. Toplantılara katılanların büyük çoğunluğunu, dönemin en seçkin entelektüelleri ve edebiyatçıları oluşturmuştur. Melchior Wańkowicz, Paweł Jasienica, Tadeusz Kotarbiński, Ludwik Hass, Zygmunt Mycielski, Antoni Słonimski ve Paweł Hertz, kulübün öne çıkan katılımcıları arasında yer almıştır (Ł. Zamecki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024). Kulüp’ün kapanmasına giden süreç ise 1956’ya kadar kendisini Stalinist olarak tanımlayan ve daha sonra PZPR içinde “Puławy” grubuna katılan Marksist filozof Prof. Adam Schaff’ın konferansından sonra başlamıştır. Konferanstan sonra çıkan tartışmada Schaff’ın yardımcılarının biri saldırıya uğramış ve partinin kulübü kapatması için uygun fırsat yakalanmış; neticede Kulüp, 3 Şubat 1962’de kapatılmıştır. Kulüp’ün kapatılması, 1956’da meydana gelen “Polonya Ekim’i”¹¹² veya “Ekim Çözülmesi”¹¹³ olarak adlandırılan döneme dair umutları yok etmiştir. Ancak artan muhalefet ilerleyen yıllarda kararlılıkla sürdürülmüştür. 1960’ta gelecek kuşak muhalif aydınları etkileyecek olan Leszek Kołakowski Varşova Üniversitesi Tarih Enstitüsü’nde “Sosyalist Gençlik Birliği” tarafından düzenlenen bir toplantıda hükümeti Ekim 1956’da verilen reform vaatlerinden sapmakla ve ülkeyi giderek derinleşen bir ekonomik krize sürüklemekle suçlamıştır. Ayrıca Kulüp’ün genç katılımcıları, 1968 olaylarında aktif bir rol almış ve 1976’da şekillenecek olan KOR’un çekirdek kadrosunu oluşturmuştur (*Klub Krzywego Kola*, 2021).

1960’ların sonlarından itibaren SSCB ve Merkez-Doğu Avrupa’da “çalışan entelijansiya” olarak adlandırılan kitleler içinde “eleştirmen ve isyancı” gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır (Gella, 1979, s. 307). Bu gruplar 1968’deki kitlesel ve militan öğrenci gösterilerinin örgütlenmesinde de önemli bir rol oynayacaktı. 1968’e giden süreçte Polonya Ekimi’nin yarattığı hayal kırıklığı entelektüeller üzerinde oldukça etkili olsa da muhalif çalışmalar devam etmiştir. Bunun en önemli göstergelerinden olan, 34 aydın tarafından imzalanan ve hükümetin kültür politikalarını eleştiren “34’ler Bildirisi” (List 34)¹¹⁴, sansür ve ifade özgürlüğü kısıtlamalarını protesto eden bir mektuptu. Mektubun imzacıları daha sonra hükümet tarafından çeşitli baskılara maruz kalmış, bazıları işlerinden kovulmuştur. 34’ler Polonya’da

¹¹² Orijinal adı: “Polski październik”.

¹¹³ Orijinal adı: “Odwilż październikowa”.

¹¹⁴ 34’ler Bildirisi dışında 15’ler Bildirisi, 44’ler Bildirisi, 59’lar Bildirisi ve 14’ler Bildirisi de mevcuttur (Peciakowski, 2014, s. 115).

entelektüel muhalefetin önemli sembollerinden olmuşlardır. Bir diğer örnek de Polonya'nın önemli sosyal teorisyenlerinden Jacek Kuroń ve Karol Modzelewski'nin işçi sınıfını PZPR ve parti bürokrasisine karşı savundukları “*Partiye Açık Mektup*” (List otwarty do partii) adlı eserlerini 1965 yılında yayınlamışlardır. Eserin önemi, Merkez-Doğu Avrupa’da “sol muhalefetin fiziksel olarak yok edilmesinden ve Troçki’nin öldürülmesinden bu yana herhangi bir işçi devletinde ortaya çıkan ilk devrimci Marksist belge” olmasıdır¹¹⁵. Kuroń ve Modzelewski’nin eserlerin ortaya koydukları program “Troçki’nin *İhanete Uğrayan Devrim*’de SSCB için ana hatlarını çizdiği siyasî devrim programını” anımsattığı için ayrıca önemlidir (Kuron vd., 1972, ss. 9-10). Ancak Kuroń ve Modzelewski, bu mektubun yayınlanmasının ardından tutuklanmışlardır. Kuroń, üç yıl hapis cezasına çarptırılmış ve 1967’de serbest bırakılmıştır. Modzelewski ise üç buçuk yıl hapis cezasına çarptırılmış ve 1968’de serbest bırakılmıştır. Bu tutuklamalar, PZPR’nin iktidarını pekiştirmesine bir katkı sunmamış, 1968’e giden süreçte muhalefetin kendi saflarını sıklaştırmasını sağlamıştır.

Parti liderliğinin mevcut politikası hakkında muhalif bir tutum takınan Kuroń ve Modzelewski, “Sosyalist Gençlik Birliği”¹¹⁶ toplantılarında görüşlerini açıkça ifade etmişler (Kuron vd., 1972, s. 16) ve “bürokratik devlet” olarak adlandırdıkları post-Stalinist devlet kurumları ve karar-alma mekanizmalarını sol bir perspektiften eleştirmiştir. Kuron ve Modzelewski’ye göre sosyalist bir ülkede yaşadıkları iddiası, üretim araçlarının devlet mülkiyetine geçirilmesinin toplumsal mülkiyetle özdeşleştirilmesine dayanmaktadır. Bu bağlamda kamulaştırma eylemi ile sanayi, ulaşım araçları ve bankaların toplumsal mülkiyete geçtiği varsayılır. Ancak parti yetkilileri tarafından önceden onaylanmadan önemli hiçbir karar alınamaz ve uygulanamaz; bu durum, partinin işçi sınıfının çıkarlarını temsil ettiği varsayılan öncü rolü ile açıklanır. Parti organlarına ve kongrelerine delege seçimleri farklı platform ve programlar temelinde yapılmadığı için bu süreçler gerçek bir siyasî tercih sunmaz ve kurgusal hale gelir. Yazarlarca siyasî girişimin yegâne kaynağı parti önderliği olup bu otokratik parti-devlet yönetici eliti “merkezî siyasal bürokrasi” olarak adlandırılır. Sendikalar dahil diğer toplumsal örgütlenmeler de parti liderliği altında benzer roller oynar. İşçi sınıfı, Stalinist yapının kurulmasından itibaren örgütlenme, öz-savunma ve öz-yönetim araçlarından mahrum bırakılmıştır. Üretim ilişkilerinde ulusal gelirin temel yaratıcısı olan işçiler ve üretim araçlarının sahibi olan merkezî siyasal bürokrasi arasındaki ilişkiler belirleyicidir. Üretilen artı ürün, genellikle yatırıma ve üretimin genişlemesine yönlendirilir. Ancak işçiler sadece asgarî yaşam standardını üretebildiklerinden üretimin amacı onların sınıfsal amacı değildir. Mevcut sistemde sermaye yatırımları işçilerin çıkarlarına yabancı amaçlar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla işçi sınıfının kendi devletine yabancılaşması kaçınılmaz bir hal almaktadır (Kuron vd., 1972, ss. 18-26). Çalışmanın hâkim siyasal sınıf olan merkezî siyasal bürokrasi hakkında dikkat çeken bir diğer bölümü “*İlk Anti-Bürokratik Devrim, 1956-1957*” başlıklı yedinci bölümüdür.

¹¹⁵ Yugoslavya’yı Merkez-Doğu Avrupa’ya dahil etmediğimiz ve Djilas’ın *Yeni Sınıf* eserini bu neviden saymadığımız müddetçe.

¹¹⁶ Orijinal adı: “Związek Młodzieży Socjalistycznej, ZMS”

Buna göre 1956-1957 yıllarında Stalinizm, uluslararası bir krizle karşılaşmış ve Merkez-Doğu Avrupa işçi sınıfının ilk devrimci gösterilerine sahne olmuştur. Bu dönemde Polonya ve Macaristan'da yaşananlar yazarlarca anti-bürokratik devrimler olarak anılmıştır. Ayrıca Almanya'daki genel grevler, Berlin'deki gösteriler, SSCB'deki toplama kamplarındaki grevler bu sürecin diğer önemli olaylarıydı. Macar devrimi, Sovyetlerin silahlı müdahalesiyle bastırılırken Polonya'da ise devrim, daha barışçıl yollarla durdurulmuştur. Bu süreçte işçi sınıfının kendi hedeflerini belirleyip siyasal bir program oluşturması ve kendi partisini örgütlemesi gerektiği vurgulanmıştır; ancak sol kanat, bu hedeflere ulaşmada yetersiz kalmış ve kendisini bağımsız bir siyasal güç olarak konumlandıramamıştır. Dolayısıyla PZPR Merkez Komitesi'nin Sekizinci Genel Kurulu (Eight Plenum of Central Committee of Polish United Workers Party, 1953), bürokrasinin “liberal” kanadı için bir zafer olmuştur. Bu kanat, iç reformlar ve ekonomik tavizler yoluyla toplumsal krizi hafifletmeyi ve sistemi tekrardan istikrara kavuşturmayı önermiştir. Yine yeni önderlik, popülist bir yaklaşım benimseyerek kırsal kesim, küçük burjuvazi ve Kilise ile çeşitli anlaşmalar yapmış ve toplumsal tepkiye bir tampon oluşturmaya çalışmıştır. Tüm bu tavizlere rağmen parti, işçi sınıfına yönelik vaatlerde bulunmamış ve “İşçi Konseyleri'nin” faal olabileceği politik bir zemin inşa etmemiştir. Netice itibarıyla 1957 baharında bürokrasinin lider kadrosu, partinin otokratik hegemonyasını tesis etmek için işçi konseyleri girişimini “anarşist bir ütopya” olarak nitelemiş ve hatta mahkûm etmiştir. Bunu Łódź'daki tramvay işçilerinin grevinin polis aracılığıyla sert bir şekilde bastırılmasından anlayabiliriz (Kuron vd., 1972, ss. 58-60). Aslında Kuron & Modzelewski'nin “bürokratik devleti” klasik Marksist kuramdaki “burjuva devletin” farklı bir bağlamda ironik “Orwell-vari” bir yansıması olarak görülebilir. Zira işçi sınıfının kapitalizme karşı mücadelesi bu sefer komünizmde bürokrasiye karşı verilmeye başlanmıştır.

“Tarihte adaletsizlik üzerine kurulmuş ve uzun yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş pek çok rejim vardır. Hiçbir rejim sadece kitleleri sömürdüğü ve ezdiği için yıkılmamıştır. Ancak uzun vadede toplumdaki konumu yalnızca güce dayanan hiçbir sınıf iktidarı elinde tutamaz. İktidarını, uyguladığı programdan kaynaklanan toplumsal faydalara borçludur ve bu faydalar ona kendi görüşlerini, fikirlerini, ahlaki otoritesini, tek kelimeyle hegemonyasını diğer sınıflara ve toplumsal katmanlara dayatma imkânı verir. Eğer bu eksikse süngü bile durumu kurtarmayacaktır.” (Kuron vd., 1972, s. 62).

Açık Mektuplar bahsini kapatmadan önce yazarların Yugoslav modeli (Riddell, 1968; Marković, 2011; Unkovski-Korica, 2016) hakkındaki görüşlerinden de kısaca bahsetmek gerekir. Kuron ve Modzelewski, Sovyet modeline alternatif olarak görülen “Yugoslav modelinin” ve sosyalizmin uygulanmasına dair farklı yorumların değerli olduğunu vurgular; buna istinaden Polonya'daki parti aygıtının merkezî bir otorite olarak tüm ülke yaşamını düzenlemesini eleştirir. Yugoslav partisinin politikasında önemli bir diğer unsur ekonomik ve idarî gücün İşçi Konseyleri ve toplumsal öz-yönetim¹¹⁷ sistemi aracılığıyla yayılmasıdır. Yazarlar, Polonya'da kamusal yaşamın demokratikleşmesi için geniş kapsamlı bir program başlatılması gerektiğini savunur. Bu program, parti içinde demokrasiye geri

¹¹⁷ Öz-yönetim düşüncesinin felsefî ve tarihî seyrini takip için bkz. “Özyönetim Düşüncesi” (Sancaktar, 2021)

dönüş, toplumsal örgütlere bağımsızlık verilmesi, seçim sisteminin değiştirilmesi ve nihayetinde yasal bir muhalefete izin veren bir siyasal sisteme geçiş gibi aşamalardan oluşacaktır. Bu adımlar, ülkenin siyasal gerginliklerinin giderilmesine ve partinin toplumsal destek kazanmasına katkıda bulunacaktır (Kuron vd., 1972, ss. 91-92).

“Küresel Altmışlar” Batı bloğunda olduğu kadar Doğu bloğunda (özellikle Sovyet uydusu Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde) da geniş etkiler yaratmıştır. Savaş-sonrası *baby-boom* kuşağı gençler eşitlik, özgürlük ve adalet taleplerinde bulunarak Batı’daki liberal ve Doğu’daki komünist rejimleri yoğun protestolar ve taleplerle sarsmaya başlamıştır. Bu dönemde Polonya *émigré*si, popüler kültür ve samizdat yayınlarla Polonyalı gençlerin dünya görüşlerini şekillendirmeye yardımcı olmuştur. Popüler kültür, kapitalist olmayan toplumlarda farklı bir anlam kazanırken gençlik müziği, moda ve sosyal eğilimler gibi konularda yeni yaklaşımlar sunarak gençlerin benlik tahayyüllerini ve sosyal hayatlarını zenginleştirmiştir (Fidelis, 2013, ss. 435-437). Bu sosyolojik arka planda gelişen çeşitli siyasal meseleler büyük bir dönüşüm itkisi yaratmıştır. Kuron ve Modzelewski’nin “anti-bürokratik devrim” olarak adlandırdığı Polonya Ekimi’nin onuncu yıldönümünde Gomułka rejimi herhangi bir anma töreni düzenlememiş olsa da Varşova Üniversitesi’ndeki sosyalist öğrenciler bir toplantı organize etmişler ve ana konuşmacı olarak da Polonya’nın önemli düşünür ve teorisyenlerinden Leszek Kołakowski’yi (1927-2009) çağırmışlardır. Kolakowski, yarım saat süren konuşmasında on yılın bilançosunu çıkararak rejimin sansürünü ve demokratik hakların kısıtlanmasını eleştirmiştir. Kolakowski’den sonra söz alan diğer konuşmacılar eleştirileri daha da sertleştirmiş, Kuron ve Modzelewski’nin serbest bırakılmasını talep etmişlerdir. Bu toplantıdan hemen bir gün sonra toplantıdaki kararlara ve konuşmalara misilleme olarak 22 Ekim 1966’da Kolakowski PZPR’den —üniversiteden henüz değil— ihraç edilmiştir. Varşova Üniversitesi’ndeki en genç Felsefe profesörü olan Kołakowski, 1957’de Gomułka rejimi tarafından kapatılan *Po Prostu* dergisinin de editörlüğünü yapmıştı. 1950’lerden 1980’lere Polonya entelijansiyasının nesilleri arasında önemli bir köprü olarak görülen Kołakowski, partinin baskılarına maruz kalan aydın ve öğrencilerin savunulmasında cesur bir rol oynamıştır. Özellikle Kuron ve Modzelewski’nin tutuklanmasına karşı çıkmış ve duruşmalarında onlar için tanıklık yapmıştır. Kolakowski’nin ihracı ve diğer tutuklamalar için süren protestolar, mektuplar, imzalar rejimin geri adım atması için önemli baskı araçları olarak kullanılmıştır. Üniversite muhalefeti faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiş ve 1967’de Adam Michnik (1946) ve diğer beş öğrencinin okuldan bir yıl uzaklaştırılması protesto edilmiştir. Daha sonra beş öğrenci okullarına dönmüş olsa da Michnik’in cezası devam etmiştir. Michnik’in ceza almasının sebebi, resmî gençlik örgütünün bildirisine göre parti lideri Gomułka’nın önünde Kuron ve Modzelewski’nin serbest bırakılmasını, işten atılan felsefe fakültesi üyelerinin görevlerine iade edilmesini istemesi, Ekim fikirlerine geri dönülmesini ve işçi demokrasisini talep eden sloganlar atması değil, 1 Mayıs yürüyüşünü bozma girişimleriydi (Kuron vd., 1972, s. 4).

Fotoğraf – 3: [Sol] Poznań protestocuları “Ekmek istiyoruz!” pankartı taşıyor (Poznań, June 1956, 2020). [Sağ] “Sopalar ve şişelerle silahlanmış gençler (sağda), 29 Haziran’da Poznań ticaret fuarı alanında “bir uydudaki en büyük anti-komünist gösteri” olarak adlandırılan şiddetli bir ayaklanma sırasında isyan eden bir grup işçiye katılıyor. Kalabalık, Polonya ordu birlikleri ve polisiyle girdiği çatışmada öldürülen bir çocuğun kanıyla boyanmış bir Polonya bayrağı taşıyor. Komünist yetkililer çıkan olaylarda 38 kişinin öldüğünü ve 270 kişinin yaralandığını resmen kabul etti. Son haberlere göre isyan altı Polonya şehrine daha yayıldı.” (Polish Revolt, 2016) .

Fotoğraf – 4: “Polonya’nın Poznań kentinde 27 Eylül 1956’da gerçekleşen anti-komünist ayaklanma sırasında hapishaneyi ve bir milis karakolunu basmakla suçlanan gençlerden bazılarıyla birlikte mahkeme salonunda oturan gardiyanlar. Poznań’daki huzursuzluk 28 Haziran 1956’da spontane bir grevle başladı ve şiddetli bir baskı ve yüzlerce tutuklamayla karşılanan üç günlük bir ayaklanmaya dönüştü.” (Poznan Trial, 2011).

4.3.2.1. Polonya’da Anti-Semitizm ve 1968 Gençliği

1967 yılındaki bir diğer önemli hadise olan Nina Karsov (d. 1940) davası (Karsov & Szechter, 1970), Gomułka rejiminin 1968’deki en büyük meydan okumasının tetikleyicilerinden ve antisemitik baskıların

önemli örneklerinden olmuştur. Alman işgali sırasında ailesi katledilen Yahudi bir ailenin ferdi olan Karsov'un mahkumiyetine yol açan iddialar ve kanıtlar kendi günlüğü, Kuron ve Modzelewski'nin *Açık Mektubu*, "Sosyalizm Nedir" başlıklı bir broşür, Polonyalı üniversite öğrencilerinin yaşamı üzerine bir broşür ve hicivli şarkılardan oluşan iki kaset kaydı gibi devlet aleyhine olduğu iddia edilen kanıtlardı. Bunların üzerine tutukluluk sürecinde kötü muameleye maruz kalan Karsov, üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. Dava, aydınlar arasında büyük bir öfke uyandırmış, antisemitik yakın geçmişi çağrıştıran bu hadise birçokları tarafından kınanmıştır. Ayrıca bir grup entelektüel tarafından davayı anlatan bir mektup, Bertrand Russell'a gönderilmiş ve Russell mektubu London Guardian'da yayınlamıştır. Bunun yanı sıra Gomułka'ya Karsov'un serbest bırakılmasını talep eden bir telgraf da çekmiştir. Mevzubahis dava, Polonya'da Yahudi karşıtı kampanyaların ve siyasî baskıların simgesi haline gelmiştir. Karsov davası sürerken ulusal ve uluslararası düzeylerde yaşanan bazı politik gelişmeler, Yahudi karşıtlığını pekiştiren hamleler olmuştur. Altı Gün Savaşı'nın ardından Polonya, İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Yine bu süreçte Gomułka hükümeti, Yahudi asıllı üst düzey askerî personellerini görevden almaya başlamış ve yaklaşık 150 kadar askerî personel ordudan atılmıştır. Ayrıca Yahudi kuruluşlarının dış yardımları almaları yasaklanmış, bu da Yahudilerin eğitim ve kültür alanlarındaki faaliyetlerini kısıtlamıştır. Partinin antisemitik yaklaşımının yanında 1968 olaylarını zirveye çıkaran önemli siyasal hamlelerinden biri Varşova Ulusal Tiyatrosu'nda son kez sahnelenen Adam Mickiewicz'in "Dziady"¹¹⁸ adlı oyununu yasaklamak olmuştur (Kuron vd., 1972, s. 5). Oyunun içeriği Rus ve Sovyet karşıtı olarak görüldüğü için yasaklanmış ve bu karar büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Akabinde yaklaşık üç bin kişinin imzaladığı sansüre karşı protesto dilekçesi Sejm'e sunulmuş, Polonyalı Yazarlar Birliği ise sansür ve ifade özgürlüğüne yönelik baskıları kınayan bir toplantı düzenlemiştir. Ayrıca izleyen günlerde Varşova Üniversitesi'nden —ileride Dayanışma hareketine damgasını vuracak olan— iki öğrenci Adam Michnik ve Henryk Szlajfer okuldan atılmış ve geniş çaplı olayların fitilini ateşlemiştir. Bin kadar öğrenci durumu protesto etmiş, olaylar polis tarafından şiddetle bastırılmıştır. Ardından diğer Varşova üniversiteleri de protestolara katılmıştır. Ülke sathına yayılan gösterilere misilleme olarak PZPR lideri Gomułka tarafından 19 Mart tarihli konuşmada (Central Intelligence Bulletin (CIB), 1968, s. 4) olaylar, Siyonist güçlerin dış mihrakı olarak nitelendirilmiş (Polish Communist Party Moves to the Right, 1968, s. 6), Yahudi kökenli kişileri hedef alarak onların ülkeyi terk etmesini istemiştir ve netice itibarıyla 20 bin civarında Yahudi kökenli Polonyalı ülkeyi terk etmiştir. Mart protestolarının ardından, daha önce Partiden ihraç edilen, Kolakowski, Üniversite'deki görevinden de ihraç edilmiştir (Kuron vd., 1972, ss. 5-6). Ayrıca Gomułka'nın yardımcılarında Zenon Kliszko da Gdańsk'taki konuşmalarından birinde gençlik isyanlarını "solcu ve anarşist grupların işi" olarak nitelemiştir. PZPR Merkez Parti Okulu'ndan (Centralna Szkoła Partyjna) akademisyenler, '68 olaylarını "Marks'ın bayrağı altında Marks ile savaşmak" olarak ifade etmiş ve kamuoyuna "burjuva Marksolojisine" karşı tüm pedagojik ve entelektüel kaynakların seferber edilmesi çağrısında bulunmuştur (Fidelis, 2013, s. 438).

¹¹⁸ Türkçesiyle "Atalar Ayini".

4.3.3. Gierек Dönemi: İşçi Sınıfı & Entelijansiya İttifakı (1970-1980)

4.3.3.1. İşçi Savunma Komitesi'nin (KOR) Kurulması: Öz-Örgütlenme

Büyük beklentilerle iktidara gelen Gomułka, halkın taleplerine karşılık veren ve siyasal baskıyı nispeten hafifleten bir siyasal rejim etmiş gibi görünse de 1960'ların sonlarına doğru ekonomideki kötü gidişat, reformların tam olarak yerine getirilememesi ve yeniden ortaya çıkan otoriterleşme eğilimleri toplumda büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Tüketim mallarında yaşanan kıtlık ve “et krizleri” hükümete olan güveni azaltmış ve 1968 yılında yaşanan politik kriz, siyasal rejime yönelik eleştirileri artırmıştır. 30 Aralık 1970'te gıda fiyatlarına yapılan ani zamlar Gdańsk, Gdynia ve Szczecin gibi sanayi kentlerinde büyük işçi protestolarını tetiklemiş; olaylara yapılan müdahaleler neticesinde kırktan fazla kişi hayatını kaybetmiş ve yüzlerce kişi yaralanmıştır. Kamuoyunda artan baskı, PZPR liderliğinde değişikliğe gidilmesine yol açmıştır. 20 Aralık 1970'te Gomułka görevden alınarak yerine Edward Gierек getirilmiştir (Davies, 2005, s. 444). Gierек, iktidarının ilk yıllarında işçilerle yakın temas kurmuş ve yaşam koşullarının iyileştirileceğini vaat etmiştir. 1970'lerin ortalarına kadar ekonomi göreceli olarak büyümüş olsa da üretimi yüksek teknoloji ile artırma girişimi için Batı'dan alınan krediler, yeterli ihracat rakamlarının yakalanamamasıyla dış borç yükünü artırmıştır. Yine bu dönemde meydana gelen 1974 petrol krizi, ithalat talebini azaltarak Polonya ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir (Prazmowska, 2022, ss. 308-309). Polonya'da 1970'lerin ortalarındaki ekonomik sorunlar toplumsal hareketlenme için giderek daha uygun bir zemin hazırlamıştır. Ekonomik taleplerle başlayan “sosyal memnuniyetsizlik patlamaları” (Frentzel-Zagorska, 1990, s. 765) politik açılımlar talep eden hareketlere dönüşmeye başlamıştır (Przeworski, 1981, s. 29).

“Polonya Halk Cumhuriyeti'nde her zaman olduğu gibi rejim, temel tüketim ürünlerinin fiyatlarını artırmaya çalışmıştı. Bu ürünler arasında et ve şeker gibi [temel] gıda maddeleri vardı. 1976 yılının haziran ayında televizyonda şeker fiyatlarına zam yapılacağı duyuruldu. Bu, özellikle dikkat çekiciydi zira haziran, meyve mevsiminin başlangıcıdır. İnsanlar bu meyveleri kullanarak reçel, meyve suyu gibi şeyler yaparlardı ve bu ev yapımı ürünler o dönem oldukça popülerdi. Dolayısıyla böyle bir dönemde şekere zam yapılması çok kötü bir zamanlamaydı. Aynı zamanda işçilere çok düşük ücretler ödeniyordu. Bu biraz ironikti çünkü sosyalist ülkelerde sözde işçi sınıfı iktidardaydı ama aslında geçimlerini sağlamakta zorlanıyorlardı. Yani bu fiyat artışları, toplumsal hareketlerin tetikleyici noktalarından biri haline geldi. Her zamanki gibi bu tür tepkiler çok hızlı gelişti; hükümet birkaç gün içinde geri adım attı ve zam yapılmayacağını açıkladı. Ancak bu açıklamaya rağmen insanlar sokaklara döküldü. Radom ve Ursus gibi şehirlerde [dahi] protestolar başladı. Bu da dikkat çekiciydi çünkü bu yerler Silezya gibi büyük ve merkezi sanayi bölgeleri değildi; daha taşra ve görece küçük yerleşimlerdi.” (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024).

Haziran 1976'da temel tüketim ürünlerine yapılan zamlar Ursus, Radom ve Płock gibi sanayi bölgelerinde geniş çaplı işçi protestolarını tetiklemiş ancak protestolar sert bir şekilde bastırılmıştır. Olayların en büyük çıktısı, 1976 yılında işçi hareketine maddî ve manevî destek vermek, komünist hükümetin baskılarına karşı çıkmak amacıyla “hükümet karşıtı duruşları ve faaliyetleri” olan bir grup

aydın ve aktivist tarafından kurulan “İşçi Savunma Komitesi”¹¹⁹ (KOR) oldu. PRL tarihinde ilk kez yetkililere karşı çıkan bir siyasî hareket açıkça ve kamuoyu önünde faaliyet göstermiştir (Karabel, 1993, s. 30). Üyelerinin büyük bir çoğunluğu “yaratıcı entelijansiyadan” gelen KOR, 1976 öncesi dağınık muhalefeti toparlayarak kurumsallaşma yolunda ilk adımı atmıştır (Kennedy, 1989, s. 13; D. Przystek, kişisel iletişim, 24 Temmuz 2024). Bunların arasında önemli düşünürlerden Jacek Kuroń, Adam Michnik, Antoni Macierewicz ve Jan Józef Lipski gibi isimler vardı. KOR, “işçilere polis tarafından yapılan acımasız muameleye duydukları ahlakî bir öfkeden” (ya da Michnik’in deyişiyle “ahlakî bir dürtüden”) doğmuştu. Varşova’da aydın çevrelerden oluşan bir komite olarak faaliyetlerine başlayan oluşum, üye sayılarının günden güne artması ve ülke çapında örgütlenmeye başlaması ile ulusal çapta bir harekete dönüşmüştür (Payerhin, 1996, ss. 188-189). Helsinki Nihai Senedi’nin Merkez-Doğu Avrupa’daki en somut kazanımlarından biri olarak görülen KOR’un nihai hedefi, Polonya’da parlamenter demokrasinin kurulması ve bağımsızlıktı (Payerhin, 1996, s. 190). Bu yolda Adam Michnik geçmişte denenen revizyonizm ve neo-pozitivizm yöntemlerinin siyasal sistemi reforme edemediğini belirterek bunlardan farklı olarak KOR’un stratejisini “yeni evrimcilik” olarak adlandırmıştır. Revizyonistler, Marksizm’e ve partiye sadık kalarak Sovyet modelini değiştirmeye çalışmış; neo-pozitivistler ise parti ile iş birliği yaparak toplum ve yetkililer arasında bir köprü olmayı ve sistem çöktüğünde yaşanacak olan güç değişiminden faydalanmayı ummuştur.¹²⁰ Lakin Michnik’in “yeni evrimcilik” yaklaşımı, dönüşümün totaliter güçlere (parti elitlerine) değil, halka hitap etmesi gerektiğini vurgulamıştır (Michnik, 1985). Demokratikleşme baskısı, muhalif aydınlar, Kilise ve özellikle işçiler tarafından oluşturulacaktı. Michnik, işçi sınıfından gelen baskının demokrasinin evrilmesi için elzem olduğunu savunmuştur. Entelektüellerin ideolojik evrimi ve Polonya ile Merkez-Doğu Avrupa’daki siyasî değişim beklentileri, işçi sınıfının faaliyetleriyle yakınlaşmasına bağlıydı. Bu, KOR’un stratejisinde işçilerin merkezî bir rol oynaması gerektiğini gösteriyordu (Michnik, 1985, ss. 144-147). KOR’un bir diğer stratejisti Jacek Kuroń ise belirli görevler etrafında birleşen ve muhalif örgütlerden oluşan geniş bir ittifak önermişti. Bu ittifak, küçük vatandaş gruplarının bile hareketin başlangıcını oluşturabileceği fikrine dayanıyordu. Muhalefet, bağımsız kurum ve çabaların —öz-yönetim

¹¹⁹ Orijinal adı: “Komitet Obrony Robotników, KOR”. “[1976 haziranındaki] olaylara karışan insanlar tutuklandılar, mahkemelere çıkarıldılar, dövüldüler ve çok kötü muamele gördüler. O dönem her şeyin sona ereceği izlenimi hakimdi. Ancak ... kısa süre sonra Varşova’dan bazı insanlar – çoğunlukla entelektüeller, avukatlar, gazeteciler ve bazı akademisyenler – Radom ve Ursus’a gitmeye başladılar. İşlerinden atılmış, geçim sıkıntısı yaşayan işçilerin aileleri için para topladılar. Aynı zamanda bu işçilere mahkemelerde destek olmaları için avukatlar sağladılar. Bu, İşçileri Savunma Komitesi’nin (KOR) eşsiz ve anlamlı başlangıcıydı. Komitenin kuruluş fikri, Jacek Kuroń’a aitti. Bu fikir, muhalefet içindeki bazı isimlerin geçmişleriyle de yakından bağlantılıydı. Çünkü onlar gençlik yıllarında, özellikle 1950’lerde, komünist hareketin içindeydiler. İşçi hareketinin ideolojisine inanmışlardı. Bu nedenle, zamanla sisteme karşı çıkmaya başladıklarında dahi işçilere yakınlıklarını korudular ve onları önemsediler. Aynı zamanda, sağlam ve etkili bir muhalefet kurmanın tek yolunun halkla, özellikle de işçi sınıfıyla doğrudan bağ kurmak olduğunu da fark etmişlerdi. İşte 1976’da olan buydu. Bu dönem, yeraltı basınının – örneğin Robotnik (İşçi) gazetesinin – ortaya çıktığı, İşçileri Savunma Komitesi’nin kurulduğu dönemdi. Komiteyle ilgili en ilginç şeylerden biri ise yasadışı olmamasıydı. Yani bu bir yeraltı örgütü değildi. Üyeleri gerçek isimlerini ve adreslerini açıkça kullanıyorlardı. Bu da onların cesaretini ve meşruiyet arayışlarını simgeliyordu.” (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024).

¹²⁰ Michnik’in pozisyonu, Eleştirel Muhalifler altındaki Reformistlere denk gelmektedir.

düşüncesine paralel bir şekilde— “öz-örgütlenmesi” yoluyla resmî yapıların dışında bir toplumsal hareketler ve inisiyatifler ağı yaratmayı amaçlıyordu. Sansüresiz yayınlar, köylü ve işçi dernekleri, “uçan üniversitenin” gayri resmî eğitimleri ve KOR’un kendisi, toplumun kendi kendini örgütlemesinin örnekleriydi. Bu tür bir örgütlenme, parti-devlet liderliğinin bilgi, örgütlenme ve karar alma süreçlerini tekeline tuttuğu bir sistemi sınırlayacaktı. Bu fikirler, Payerhin’in çalışmasında belirtildiği üzere KOR’un 1977 tarihli “Demokratik Haklar Bildirgesi’nde”¹²¹ muhalefet cephesi için siyasal bir program olarak yer almış olmasına rağmen ne Michnik’in yeni evrimcilik anlayışı ne de Kuron’un öz-örgütlenme yaklaşımı aydınların işçilere nasıl yaklaşacağını ve onları nasıl harekete geçireceği hususunda açık bir yöntem sunmamıştır (Payerhin, 1996, ss. 190-191). KOR’un ilk yıllarında yaşanan bu belirsizlik sürecinde KOR’un işçilerle kurduğu dayanışma pratiği ve bağımsız örgütlenme çabaları, işçi sınıfının yanı sıra üniversite gençliği arasında da rejime karşı tepkilerin yayılmasına neden olmuştur. Bu sürecin en çarpıcı örneklerinden biri, 1977’de öldürülen öğrenci aktivist Stanisław Pyjas olmuştur. Polis gözetimi ve tacizine, hatta şüpheli cinayetlere rağmen “muhalefet liderleri ülke içinde faaliyetlerini genişletmeye devam etmiş ve yurtdışındaki sempatizanlarla iletişimde kalmıştır. Bir anlamda Helsinki Anlaşması’nın bir sonucu olarak Sovyet bloğundaki çeşitli ülkelerde ortaya çıkan daha geniş İnsan Hakları hareketinin Polonya’daki bir varyantı olarak görülebilirler.” (Davies, 2005, s. 472).

KOR’un işleyişi öz-örgütlenme modeline uygun olarak farklı amaçlara hizmet eden gevşek bir alt komite (yasal savunma, mali yardım, bilgi ve yayın, koordinasyon vb.) yapısına dayanıyordu. Bu yapı, polis baskısının örgütün tamamını etkilemesini engellediyse de KOR’un içinde teknik iş bölümü ve örgütlenme şekli fraksiyonel ayrılıklara engel olamamıştır. Kuron ve Litynski gibi aydınlar, Macierewicz liderliğindeki Glos grubundan ayrılmış ve Robotnik’in yayın kuruluşunu idare etmişlerdir. Antoni Macierewicz’in kişiliği etrafında dönen ideolojik tartışmalarsa onun milliyetçi ve liberal düşüncelere yönelmesiyle daha da yoğunlaşmıştır. İdeolojik farklılıklar özellikle genç KOR üyeleri arasında daha belirgin hale gelmiştir (Payerhin, 1996, ss. 189-193). Alt komiteler dışında KOR’un doğrudan veya dolaylı yollardan etkilediği başka sivil toplum kuruluşları demokratik hayatı geliştirmiş, siyasal katılımı teşvik etmiş ve “küçük özgürlük adaları” yaratmıştır. Ost bu tip örgütlerin “anti-politik bir siyaset” takip ettiklerini iddia ederek bunları Batılı muadillerinden ayırmıştır (Kubik, 1994, s. 452). Bunların başında *İnsan ve Yurttaş Hakları Savunma Hareketi* (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela, ROPCiO), *Deneyim ve Gelecek* (Doświadczenie i Przyszłość, DiP), *Genç Polonya* (Młoda Polska) ve *Polonya Bağımsızlık Konfederasyonu* (Konfederacja Polski Niepodległej, KPN) gelmektedir. 1977 yılında kurulan ROPCiO, genel olarak insan hakları ve özgürlükleri savunan ve insan hakları ihlallerine karşı mücadele eden muhalif bir örgüttür. Baskıya maruz kalan kişilere yardım etmiş ve yasaklanmış matbuatı yeraltı yayınları aracılığıyla dağıtmıştır. 1978’de bir grup eleştirel aydın hekimin kurduğu DiP, Polonya sağlık hizmetlerinin ilk geniş eleştirisini yayınlamıştır (Kennedy, 1989, s. 16).

¹²¹ Orijinal adı: “Deklaracja Ruchu Demokratycznego”

Genç Polonya ve KPN ise 1979'da kurulmuş, gençlerin siyasal bilincini artırarak demokratik değerler etrafında eğitimi, rejimin baskıcı politikalarına karşı barışçıl direniş yöntemleri geliştirmeyi, Polonya'nın Sovyet etkisinden çıkarılmasını hedeflemiştir.

KOR'un ortaya çıkışı, 1970'lerin ortalarına kadar örgütlü bir muhalefet geliştiremeyen —özellikle Gdańsk'taki— yapılar için iyi bir örnek teşkil etmiştir. Zira öz-örgütlenme ile hareket etmeye başlayan, Gdańsk merkezli yapılardan biri olan “Kıyı Özgür İşçi Sendikaları” (WZZ)¹²² ile KOR arasındaki ilişki birkaç sene sonra kurulacak olan Dayanışma için kritik bir öneme sahiptir.¹²³ Bu ilişkinin sembol isimlerinden, KOR'un Gdańsk temsilcisi Bogdan Borusewicz gibi figürler farklı kesimler arasında iş birliğini teşvik etmiştir. Bu kesimler arasında Aleksander Hall'un içinde bulunduğu Genç Polonya hareketi ve onun yayın organı Bratniak (Dawidowicz, 2022) ve ROPCiO ile ilişkili merkez sağ demokratlar vardı. Gdańsk entelijansiyasının 1791 anayasasının yıldönümü ve 1970 olaylarının anması gibi sembolik “anıt siyasetine” dahil olmaya başlamasıyla muhalif işçiler ve aydınlar arasındaki ilk önemli bağlar kurulmuştur. KOR'un sponsorluğunda çıkan Robotnik dergisinin Ekim 1977 sayısında kendi adını açık eden Borusewicz'in tutuklanması, dergiyi muhalif işçiler için daha çekici bir hale getirmiş, daha sonra bu işçiler her biri kendi bağlantılarına sahip ve çoğu durumda birbirini hiç tanımayan bir grup işçi sınıfı aktivistini bir araya getirmiştir. Bu birlikten de 1978'de WZZ doğmuştur. WZZ, doğrudan Dayanışma'nın öncülü kabul edilmektedir.¹²⁴ Komite'nin önemli faaliyetleri arasında Robotnik Wybrzeza'nın kurulması, işçi öz-eğitim grubunun kurulması ve Dayanışma'yı doğuran Ağustos 1980 grevinin tertiplenmesi sayılmaktadır (Karabel, 1993, ss. 30-33).

4.3.3.2. KOR ve Yeraltı Basını

Soğuk Savaş'ın tırmandığı yıllarda Polonya'da politik durum oldukça baskıcı ve kutuplaştırıcı bir atmosfere sahipti. Muhalif işçi, öğrenci ve entelektüel hareketlerin şiddetle bastırılması, entelektüel faaliyetlerin de yer altına inmesine yol açmıştır. Genel olarak Doğu Bloğu ülkelerinde *samizdat* olarak anılan yeraltı yayınları, Polonya'da *bibuła*¹²⁵ olarak adlandırılmıştır. İlk örnekleri 19. yüzyılda Rus Çarlığına karşı gerçekleşen Kasım Ayaklanması'na (1830) kadar dayandırılan bu tür yayınlar, işgalci ve

¹²² Orijinal adı: Komitet Założycielski Wolnych Związków Zawodowych Wybrzeża, kısaca WZZ

¹²³ WZZ, bu sebeple “Dayanışma'nın doğduğu beşik” olarak da anılmaktadır. Lech Walesa “KOR bize bu işi öğretti” diyerek aydınların işçiler üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Ancak Karabel'in deyişiyle “Gdańsk işçileri, öğretmenlerini aşarak Polonya işçi sınıfının öz-örgütlenmesini teşvik eden entelektüellerin beklediğinden daha erken bir başarı elde etmişlerdir.” (Karabel, 1993, s. 46). Kennedy'ye göre ise KOR aydınlarının çabaları toplumun “yetkililere karşı sınıflar arası muhalefetine önündeki en önemli engellerden birinin aşılmasına” yardımcı olmuştur (Kennedy, 1989, s. 12).

¹²⁴ Dayanışma lideri Lech Walesa da bu oluşumun içinde yer almıştır. Diğer önde gelen isimler arasında Anna Walentynowicz, Bogdan Lis ve Andrzej Kołodziej sıralanabilir.

¹²⁵ “Bibuła” sözlükte “yumuşak sıvı emici kâğıt” anlamına gelmektedir (Cambridge Dictionary, 2024). Kurutma kâğıdı veya krepon kâğıdı olarak bilinir. Genellikle sanat ve el işleri projelerinde dekorasyon amaçlı ve çeşitli etkinliklerde kullanılır.

“Polonya Anayasası ifade, basın ve toplanma özgürlüğünü garanti altına almasına rağmen Polonyalı muhalifler “yeraltı” baskısı yaparak sadece İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 19. maddesini uyguluyorlardı.” (Husarska, 1995, s. 315)

baskıcı güçlere ve yapılara (Çarlık, NSDAP veya SBKP/PZPR vb.) karşı direnişin en önemli araçlarından olmuştur. Savaş sonrasında (1947) Institut Littéraire tarafından Paris’te kurulup 2000’e kadar yayın hayatını sürdüren ve *bibula* yayınlar için önemli bir kaynak olan Kultura dergisi, Polonya ve Merkez-Doğu Avrupa’daki siyasal, toplumsal ve kültürel tartışmaların merkezi haline gelmiştir. Dergi, PZPR’ye eleştiriler yönelterek Polonya’nın bağımsızlığı ve demokratikleşme sürecine odaklanmıştır. Jerzy Giedroyc, Czesław Miłosz, Witold Gombrowicz, Juliusz Mieroszewski, Gustaw Herling-Grudziński ve Marek Hłasko gibi önde gelen aydınların katkılarıyla dergi, Polonya’daki muhalefet hareketlerine ilham kaynağı olmuştur. Turkowski’nin çalışmasında Jerzy Giedroyc’un Kultura dergisinin kurucusu ve editörü olarak Polonya’nın komünizm sonrası doğu komşularına yönelik politikasının mimarı olarak görülmüştür. Post-komünist dönemden önce entelijansiyanın iktidara doğru uzun yürüyüşüne uyum sağlayan ve bu hareketi destekleyen Giedroyc’un Polonya elitleri arasında meşrulaştırma kaynağı olarak önemli bir figür —entelijansiya totemi— haline gelmiştir. Giedroyc ve Kultura, Czesław Miłosz’un “bürokratik entelijansiya” olarak nitelendirdiği elit tabakasını oluşturmuştur (Turkowski, 2019, ss. 66-69). Giedroyc ve Kultura’nın rolü Adam Michnik’in sözleriyle şöyle ifade edilmektedir:

“Polonya entelijansiyası büyük ölçüde Kultura aracılığıyla belirli bir siyasî düşünce sürekliliğine ve ulusal kültürün uyumsuz bir modeline ve değerlerimizi ve tutumlarımızı yargılamak için bağımsız bir standarda maruz kalmıştır.” (Turkowski, 2019, s. 69).

Netice itibariyle Kultura, yurtdışında faaliyet yürüten bir dergi olmuş ancak Polonya’daki meselelerden kopmamış ve Polonya’nın sorunlarını dile getirmekten geri durmamıştır. Sürgün hükümeti 1970’lerin ortalarına kadar komünist rejim ile iletişimden kaçınırken Kultura anavatanla olan bağı canlı tutmaya çalışmıştır (Turkowski, 2019, s. 70).

Sıkı bir şekilde denetlenen sansürlü-resmî basının dışında KOR, *bibula* yayınların nüfuz edebileceği bir alan açmış, çeşitli yayınlarla işçi sınıfının muhalif kesimlerine seslenerek alternatif bilgi kaynakları sunmuştur. KOR, “faaliyetlerine ilişkin düzenli raporların yanı sıra toplanan fonların ve bunların nasıl harcandığına ilişkin hesapları ve komünist yetkililer tarafından gerçekleştirilen baskıcı eylemlerin bir listesini” de yayınlamıştır. Bu dönemde faaliyete başlayan, “ilk düzenli samizdat” ve haber bülteni olan “*Bilgi Bülteni*” (Biuletyn Informacyjny) (1976), “siyasî, sendikal ve uluslararası konuları ele almış [ve] Batı basınından çevrilen makalelere de yer vermiştir” (Husarska, 1995, s. 314). Diğer önde gelen yayınlar arasında işçi sınıfının yaşadığı zorlukları aktaran *Robotnik* (1977), siyasal ve toplumsal sorunları ele alan ve muhalefet hareketiyle ilgili bilgiler veren *Krytyka* (1978), KOR’un resmî açıklamalarını, faaliyet raporlarını ve duyurularını içeren *Komunikat KOR* (1976) ve kıyı işçilerinin sorunları hakkında bilgi veren *Robotnik Wybrzeża* (1980) gösterilebilir. Robotnik ve Robotnik Wybrzeża dergilerini çalışmasında örneklem olarak seçen Payerhin, bu derginin işçilere yönelik taktik ve stratejilerini içerik analizi ile kapsamlı bir şekilde irdelemiştir (Payerhin, 1996, ss. 193-194). Çalışmanın neticesinde işçi sınıfı ve entelijansiya salt Leninci veya Sorelci bakış açısının Polonya ve

Merkez-Doğu Avrupa'nın gerçekliğini tam olarak açıklayamadığı, işçi-aydın ikilemine dair yorumların daha dengeli olması gerektiği sonucuna varmıştır. 1978'de yayın hayatına başlayan bir diğer önemli samizdat yayın olan Krytyka (tam adıyla Krytyka: Kwartalnik polityczny) ise daha ziyade insan hakları, toplumsal adalet, Polonya siyasal hayatı ve Marksizm-komünizm eleştirilerine odaklanan entelektüel çalışmalar yayımlamıştır. Bu anlamda diğer dergilere nazaran daha dar bir kesime hitap eden bir dergi olmuştur. Krytyka'nın ilk editörleri arasında Stanisław Barańczak, Konrad Bieliński, Jacek Kuroń, Jan Lityński, Adam Michnik, Stefan Starczewski, Jan Walc ve Roman Wojciechowski gibi isimler yer almıştır. Krytyka, tarihsel öneme sahip çağdaş siyasal figürlerle kapsamlı röportajlar yayımlayarak dönemin siyasal atmosferini kayıt altına almıştır. Ayrıca komşu Merkez-Doğu Avrupa ülkelerine dair makalelere yer vererek komşu devletlerin yeraltı kültürünü Polonyalılara tanıtmıştır. Dergi, Polonya Sosyalist Partisi'nden (PPS) ilham alan İşçi Savunma Komitesi (KOR) ve onun halefi "Toplumsal Öz Savunma Komitesi" (KSS "KOR") etrafında gelişen daha geniş muhalif çevreyle yakından ilişkili olmuştur. KOR dergi yönetimi ile yakın ilişkisine rağmen dergi içeriğine müdahale etmemiştir. 1980'lerden itibaren Krytyka'nın ideolojik çerçevesi sosyal demokrasiden liberalizme doğru bir geçiş yaşamış ancak farklı bakış açılarına sahip makaleleri yayımlamaya devam etmiştir. Dergi, eleştirel düşüncenin bağımsızlığını savunmuş ve Polonya'nın güncel meseleleri hakkında bir "açık tartışma forumu" olarak tasarlanmıştır. Sivil toplumun Polonya'da yeniden yapılanması ve demokratikleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Bernhard, 1995, ss. xv-xxiii).

Bu dönemde bahsedilmesi gereken bir diğer oluşum ise 1978 yılında kurulan ve 1981 darbesiyle varlığı sona eren Akademik Çalışmalar Derneği'dir (Towarzystwo Kursow Naukowych, TKN). TKN, esasında kökeni 19. yüzyıla dayanan "uçan üniversite"¹²⁶ (latajacy uniwersytet) geleneğinin bir devamı ve baskıya direnişin Soğuk Savaş'taki bir yansımasıdır. TKN, otuz yedi profesör ve on beş yazar dahil olmak üzere altmış bir Polonyalı aydından oluşan bir gruptu ve bağımsız düşünme ve araştırma geleneğini sürdürmeyi amaçlamış ve toplamda en az 5000 izleyicinin katıldığı 120 konferans düzenlenmiştir (Pszenicki, 1979, ss. 2-3; Buczynska-Garewicz, 1985, s. 27). İlk olarak Biuletyn Informacyjny ve daha sonra Kultura'da yayınladıkları bildiriye göre bu entelektüeller "Polonya'daki öğrencilerin ve genç entelektüellerin bilgilerini genişletmek, zenginleştirmek ve tamamlamak için son zamanlarda uyanan isteklere cevap verme arzusunda" idiler ve bu istekler özellikle sosyal bilimler ve beşerî bilimler alanından geliyordu (Buczynska-Garewicz, 1985, ss. 20-21). Dernek faaliyetlerini sabit dersliklerde yürütmemiş, polis baskınlarından kaçınmak ve katılımcıların kimliklerini gizli tutabilmek için özel apartmanlarda toplantılar yapılmıştır. Uçan üniversiteler veya TKN, Polonya eğitim sistemindeki "karanlık alanları" aydınlatmaya çalışmış resmî müfredatın dışında kasten bırakılan konuları araştırma, tartışma ve öğretme gayesiyle hareket etmiştir. Örneğin Molotov-Ribbentrop

¹²⁶ Polonya'da uçan üniversiteler ilk olarak 1883-1905 yılları arasında varlıklarını sürdürmüştür (Buczynska-Garewicz, 1985, s. 25). İkinci olarak 1939-1945 yılları arasında ve son olarak 1978-1981 yılları arasında faaliyet göstermişlerdir.

Paktı'nın devletin sansür mekanizmasından geçmeden herhangi bir yerde yayınlanması mümkün değildi. Aynı şekilde komünist partinin 1919-1939 döneminde dahi öncü bir siyasal güç olduğundan bahsedilmiştir. Yine savaş-sonrası dönemde Londra'da kurulan "sürgün hükümetinin" varlığı göz ardı edilmiştir (Buczynska-Garewicz, 1985, ss. 27-29). TKN'nin entelektüel hayata en önemli katkısı şüphesiz 1970'lerin sonlarında üniversiteden atılan veya üniversiteye hiç kabul edilmeyen çok sayıda gencin öğrenme ve işsiz aydınların öğretme ihtiyacını bir araya getirmiş olmasıdır (Buczynska-Garewicz, 1985, s. 32). TKN'nin üç senelik girişiminin başarısına iki önemli faktör katkı sunmuştur: "Polonyalı akademik ve entelektüel topluluğun bir kısmının desteği ya da en azından açık veya zımni sempatisi ve güçlü Roma Katolik Kilisesi'nin desteği." (Pszenicki, 1979, s. 3). Dernek, edebiyat, tarih, felsefe ve pedagoji gibi birçok alanda gayriresmî dersler vermiş, faaliyetleriyle ilgili materyalleri de yayınlamaya çalışmıştır. Örneğin 1979'da bir bildiri kitabı olan "*Jezyk Propagandy*" (Propagandanın Dili) Stefan Amsterdamski, Aldona Jawlowska ve Tadeusz Kowalik'in editörlüğünde NOWa tarafından yayınlanmıştır. Yine aynı yıl Dr. Tomasz Burek, evinde çağdaş Polonya edebiyatı üzerine bir konferans vermiştir. Buna ek olarak Adam Michnik ve Prof. Andrzej Szczypiorski tarafından ise çağdaş Polonya tarihi hakkında dersler verilmiştir (Pszenicki, 1979, s. 4).

4.3.4. "Polonyalı Papa": Kilise'nin Geri Dönüşü (1956-1980)

1956'da Poznan Ayaklanması'nın yarattığı ivmeyle PZPR'nin başına geçen Gomułka, Sovyetler Birliği'nin olası bir askerî müdahalesini diplomatik girişimleri ile önleyebilmiştir. Öte yandan ülke içindeki istikrarı sağlayabilmek için ilk başlarda daha uzlaşmacı bir tavır benimsemiştir. Bu çerçevede 1953'ten beri ev hapsinde olan Kardinal Wyszynski, 1956'da serbest bırakılmıştır. Kilise ve devlet arasındaki "ateşkes" devam ederken bir yandan Kilise, "eğitim, yayıncılık, dinî törenler ve kilise inşası" gibi konularda rejimin kısıtlayıcı tedbirlerini tasvip etmiyor; devlet de Kilise'nin popülerliğinden çekiniyordu: "1966'daki Milenyum kutlamalarındaki farklı yaklaşımlar ya da Almanya ile uzlaşma konusundaki uzun süren anlaşmazlık gibi örneklerde görüldüğü üzere, taraflar arasındaki rekabet uzlaşmaz amaçlardan kaynaklanıyordu." (Davies, 2005, s. 460). Polonya Kilisesinin başlattığı "Alman açılımı"¹²⁷ veya karşılıklı bağışlanma çağrısı devlet-Kilise hattındaki ilişkilerin yeniden gerilmesine neden olmuştur. Polonya'nın Hristiyanlığı kabulünün bininci yılı vesilesiyle yapılan bu barış çağrısı ("Polonyalı Piskoposlardan Alman Piskoposlara Mektup")¹²⁸ "Bağışlıyoruz ve bağışlanmak istiyoruz" mesajını¹²⁹ içeriyordu (*List biskupów polskich do biskupów niemieckich*, 1965). Ancak bu çağrıya ilk tepki PZPR'den gelmiş ve bu mesajı Polonya'ya ihanet olarak yorumlamıştır. Ayrıca "Kilise'nin Alman piskoposlarına yazdığı Açık Mektup, Parti'nin siyasî işlerde kendisine atfettiği tekel hakkına doğrudan bir meydan okuma olarak görülmüştür." (Davies, 2005, s. 460). Kilise'nin mektupta yer alan mesajlarına

¹²⁷ Bu süreç, 1970'te Batı Almanya Başbakanı Willy Brandt'in Oder-Niesse hattını resmen tanımasına katkıda bulunmuştur.

¹²⁸ Orijinal adı: "Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich".

¹²⁹ Orijinal adı: "Przebaczamy i prosimy o przebaczenie!"

karşılık Parti'den “Unutmayacağız, affetmeyeceğiz” sloganları¹³⁰ yükselmiştir. Ardından dinî makamlar ve hükümet arasında sert yazışmalar yapılmış, Kardinal-Primas'ın pasaportu ve Papa VI. Paul'un Polonya'yı ziyaret planı iptal edilmiştir (Davies, 2005, s. 461). 1966 yılında Polonya'nın Hristiyanlığı kabul edişinin (I. Mieszko'nun vaftiz oluşunun) 1000. Yılı (milenyum) kutlamalarında iki taraf arasındaki gerilim yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Devlet, Polonya devletinin kuruluşu¹³¹ konseptiyle dinî unsurlardan arındırılmış bir milenyum töreni gerçekleştirmiştir. Buna karşılık Kilise de Kardinal Wyszynski önderliğinde resmî törenlerden ayrı bir dinî anma programı¹³² düzenlemiş ve programa katılım yüksek olmuştur. Parti, bu etkiyi kırabilmek için bininci yıldönümü kutlamaları kapsamında bin okul inşa etme projesini duyurmuş; gençleri Kilise faaliyetlerinden uzak tutabilmek için ibadet saatlerinde televizyon kanallarından film gösterimleri yapmıştır (Prazmowska, 2022, s. 307). Tüm engellemelere rağmen milenyumdaki rejim-Kilise çatışması, Kilise'nin psikolojik ve manevî bir zaferiyle sonuçlanmıştır (J. Wojnicki, kişisel iletişim, 29 Temmuz 2024).

Gomułka iktidarı 1970'te sonlandıktan sonra parti tarafından PZPR birinci sekreteri olarak seçilen Gierek'in istikrarı sağlama girişimleri çok uzun sürmemiştir. Nitekim 1970'lerin ortalarında başlayan iktisadî problemler toplumsal huzursuzlukların nüksetmesine sebep olmuştur. Bu dönemde Kilise ve din adamları, siyasal rejimle doğrudan bir çatışmaya girmese de manevî otoritesini toplum içinde artırmıştır. Polonyalı din adamları içerisinde bu dönemde öne çıkan iki önemli figür olmuştur: Kardinal Stefan Wyszyński ve Kardinal Karol Wojtyła. Wyszyński, savaş-sonrasında kurulan Stalinist rejimle yaşadığı polemikler ve çatışmalar, Wyszyński'nin 1953'ten 1956'ya kadar ev hapsi cezasına çarptırılmasına neden olmuştur. Buna rağmen Wyszyński, “davasının yılmaz savunucusu, basit ama derin bir vatanseverlik anlayışına sahip... olan bir savaşçıydı.” Wojtyła ise 1967'den itibaren Krakow Başpiskoposu olarak görev yapan, “aktör, şair, sporcu, filozof ve üniversite papazı” gibi farklı özellikleriyle ön plana çıkan bir figür olmuştur. Bir dönem siyasal rejim tarafından kolay yönlendirilebilecek bir din adamı olarak görülen Wojtyła, muhalif aydınları koruyan bir tavır içinde olmuş; ayrıca II. Vatikan Konsili'nde önemli bir rol oynamıştır (Davies, 2005, s. 461). 1978'de Polonya siyaseti için “beklenmedik bir olay” olan Kardinal Wojtyła'nın II. Jean Paul adıyla Papa seçilmesi, önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yeni Papa'nın seçimi iki açıdan önem taşıyordu: i) [Uzun bir süredir] İtalyan olmayan ilk Papa olması ve ii) Komünist bir devletten ilk kez bir Papa'nın seçilmesi (Davies, 2005, s. 474). Aslında varlık amaçları birbirine zıt iki siyasal yapının savaş-sonrası şartlarda varlıklarını farklı şartlar altında sürdürmesi, Kilise'nin yıllar içerisinde karizmatik bir figürü ortaya çıkarmasını sağlamış ve savaş-sonrasında inşa edilen yeni devlet imajının toplum nezdinde zedelenmesine neden olmuştur. Bunun en önemli göstergelerinden biri Papa II. Jean Paul'un 1979'daki meşhur Polonya ziyaretidir. Papa'nın ziyareti esnasında milyonlarca Polonyalı sokaklara akın etmiş ve

¹³⁰ Orijinal adı: “Nie zapomnimy, nie wybaczymy!”.

¹³¹ Orijinal adı: “Tysiąclecie Państwa Polskiego” (Polonya Devletinin Binyılı).

¹³² Orijinal adı: “Milenium chrztu Polski” (Polonya'nın Hristiyanlığı Kabulünün Binyılı)

“hiçbir zaman sansürlü bir televizyon programı izlememiş, duygularını kamusal alanda gerçekten spontane bir şekilde ifade etmesine izin verilmemiş, her türlü gerçek fikir beyanının bastırıldığı ya da manipüle edildiği bir ulus için bu an şok edici bir farkındalık anı olmuştur.” (Davies, 2005, s. 475). Toplum üstündeki bu etkinin kırılabilmesi için siyasal rejim, “bu ziyareti kendi lehine kullanmaya çalışmıştır.” Ayrıca Papa’nın ziyaretinin gerçek etkisini etkisiz hale getirebilmek için parti ideologları tarafından bir liste hazırlanmıştır: “i) Papa’nın ziyareti vatandaşların dünya görüşleri üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. ii) Devletin ideolojik temeli tamamen etkilenmeden kalmaktadır, çünkü bu temel Marksizm-Leninizm’in seküler ve materyalist dünya görüşüne dayanmaktadır. iii) Ziyaretin amacı dinî niteliktedir. iv) Aynı zamanda Papa’nın bu ziyareti yetkililerin politikalarına desteğini ifade etmektedir. v) Ziyaretin temel tören anlamı sekülerdir: Papa, Polonya Halk Cumhuriyeti’nin otuz beşinci yıl dönümüne görkem katmak ve Almanya’nın Polonya’yı işgalinin kırkıncı yıl dönümünü anmak için gelmiştir. vi) Genel olarak bu ziyaret kabul edilebilirdir. Çünkü Papa XXIII. John ve VI. Paul tarafından getirilen değişiklikler sonrası Kilise’nin politikaları, birçok açıdan sosyalist devletlerin siyasi çizgisiyle örtüşmektedir; özellikle dünya barışı konusundaki ortak endişe en iyi örnektir.” (Mazgaj, 2010, s. 122). Fakat bu listede yer alan maddelerin etkisiz kaldığı gelecek yıllardaki gelişmelerle kanıtlanmıştır.

Son olarak Papa II. Jean Paul’un 1979 yılındaki tartışmalı Polonya ziyaretlerinden öne çıkan mesajlar şu şekilde olmuştur (Mazgaj, 2010, ss. 122-123):

“Beni ve hepimizi böylesine derin bir şekilde biçimlendiren bu büyük, bin yıllık topluluğu Mesih olmadan—anlamak imkânsızdır. Eğer milletimizi anlamanın bu anahtarını bir kenara atarsak temel bir anlayışı riske atmış oluruz. Kendimizi anlayamayız. Geçmiş hem görkemli hem de trajik olan bu Milleti—Mesih olmadan—anlamak imkânsızdır. Polonya’nın Vaftizinin bin yılı, Aziz Stanisław’ın bu süreçteki en olgun meyvesi—dünün ve bugünün Mesih’i—bu hac yolculuğumun, sizinle birlikte ettiğim şükran dualarımın temel sebebidir. Sevgili Yurttaşlarım, insanlığın büyük davasını hâlâ İsa Mesih’ten öğrenen sizler... İnsan hakkında, insanın onuru ve hakları hakkında, ama aynı zamanda, Milletin onuru ve hakları hakkında bir bilgi kaynağı olmaya devam eden Mesih ile birlikte...” (Varşova)

“Polonya’nın tarihi, özellikle de son yüzyıllardaki tarihi, farklı şekillerde yazılabilir ve çeşitli anahtarlarla yorumlanabilir. Ancak bu tarihin Polonyalıların kalplerinde nasıl yankılandığını bilmek istiyorsak buraya gelmeliyiz. Kulağımızı bu mekâna vermeliyiz. Milletin yaşamının yankısını, Annesi ve Kraliçesi’nin kalbinde dinlemeliyiz.” (Jasna Góra Manastırı, Częstochowa)

“Hristiyanlık, Avrupa’nın ruhsal birliğinin yeniden şekillendirilmesine yeniden katkı sağlamalıdır. Yalnızca ekonomik ve siyasi saikler bunu başarmaya yetmez... Rejimlerin, ideolojilerin ve ekonomik-politik sistemlerin devam eden bölünmelerine rağmen Avrupa, temel birliğini aramaktan vazgeçemez ve bu birliği Hristiyanlıkta bulmalıdır.” (Częstochowa’da düzenlenen 169. Piskoposlar Konferansı)

“Bu topraklarda doğup büyüyen, Kraków’un Başpiskoposluğu’ndan—yani Oświęcim [Auschwitz] Kampı’nın bulunduğu bölgeden—Peter’in makamına gelen bir papanın, papalığının ilk genelgesine ‘Redemptor Hominis’ (İnsanın Kurtarıcısı) adını vermesi kimseyi şaşırtmamalıdır. Bu genelgenin tamamını insan meselesine, insanın onuruna, insanın karşı karşıya olduğu tehditlere ve... insan haklarına, insanın kolayca ayaklar altına alınabilen ve yok edilebilen devredilemez haklarına adanmış olması da şaşırtıcı değildir. Bunu yapmak için tek gereken şey, insanı başka bir üniforma içine sokmak, şiddet aygıtını yok etme araçlarıyla donatmaktır; onu, insan haklarının sistemin gerekliliklerine keyfi bir şekilde tabi kıldığı, bu yüzden aslında hiç var olmadığı bir ideolojiye

zorlamaktır...Bir millet, başka bir milletin bağımlılığı, fethi, baskısı, sömürüsü ya da ölümü pahasına asla gelişemez.” (Ölüm Kampı Auschwitz-Birkenau [Oświęcim-Brzezinka]).

4.4. Polonya Ağustos’u ve “*Dayanışma*’lı” Yıllar: 1980-1989

4.4.1. Tersane’den Masa’ya Giden Süreç (1980-1989)

1970’lerden itibaren başta temel tüketim maddelerinde kıtlık ve yüksek enflasyon oranları olmak üzere yaşanan ekonomik sorunlar Gdańsk Tersanesi’nde yaşanacak kırılma anının altyapısını hazırlamıştır. İlk olarak “Ursus Traktör Fabrikası” işçilerinin işçi komisyonlarının kurulmasına yönelik girişimleriyle başlayan eylemler daha sonra Lublin’deki lokomotif atölyesinde işçi konseyini dönüştürmek için mücadele eden işçilerin düşük maaşlar ve hayat pahalılığı şikayetleri, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, maaş artışı ve sendikal hakların verilmesi talepleriyle Temmuz 1980’de başlattıkları grev, diğer büyük sanayi şehirlerine de hızla yayılmıştır. Bir ay sonrasında Polonya’nın Baltık kıyısında yer alan Gdańsk şehrindeki Lenin Tersanesi’nde işçiler aynı gerekçe ve taleplerle Lech Wałęsa liderliğinde greve giderek hükümet üzerinde büyük bir baskı oluşturabilmiştir. Tersanedeki olaylar vinç operatörü olan Anna Walentynowicz’in işten çıkarılmasıyla ateşlenmiştir. İşçiler, Walentynowicz’in işe iadesini talep etmekle beraber tarihe “21 Talep”¹³³ olarak geçen hükümetten isteklerini tahtalara yazıp tersanenin girişine asmıştır (Prazmowska, 2022, s. 312; “21 postulatów”, 2023).

1. Partiden ve işverenden bağımsız, Polonya Halk Cumhuriyeti’nin (PRL) onayladığı Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) sendikal özgürlükle ilgili 87 No’lu Sözleşmesi’nden doğan özgür sendikaların kabulü.
2. Grev hakkının güvence altına alınması ve hem greve katılanların hem de onlara destek verenlerin güvenliğinin sağlanması.
3. PRL Anayasası’nda güvence altına alınan ifade, basın ve yayın özgürlüğüne uyulması; bu doğrultuda bağımsız yayınlara yönelik baskıların sonlandırılması ve kitle iletişim araçlarının tüm inanç temsilcilerine açılması.
4. Aşağıdakilerin eski haklarına kavuşturulması:
 - a) 1970 ve 1976 grevlerinden sonra işten çıkarılan kişiler ile inançları nedeniyle üniversitelerden uzaklaştırılan öğrenciler,
 - b) Tüm siyasi tutukluların (Edmund Zdrożyński, Jan Kozłowski, Marek Kozłowski dâhil) serbest bırakılması,
 - c) İnanç veya düşünce nedeniyle uygulanan tüm baskıların kaldırılması.
5. Kitle iletişim araçlarında, İşletmeler Arası Grev Komitesi’nin (Międzyzakładowy Komitet Strajkowy) kurulduğunun duyurulması ve bu komitenin taleplerinin yayınlanması.
6. Ülkenin kriz ortamından çıkarılması için gerçekçi önlemlerin alınması:
 - a) Toplumsal ve ekonomik durumun tüm ayrıntılarıyla kamuoyuna açıklanması,
 - b) Tüm toplumsal kesimlerin ve farklı grupların reform programına ilişkin tartışmalara katılabilmesi.
7. Grev katılan tüm çalışanlara, grev süresi boyunca, Merkezi Sendikalar Konseyi (CRZZ) fonundan izin ücreti gibi ücret ödenmesi.
8. Şimdiye dek gerçekleşen fiyat artışlarına karşılık olarak her çalışanın aylık temel ücretine 2000 zlotilik zam yapılması.
9. Fiyat artışları ve para değerindeki düşüşle eş zamanlı olarak ücretlerin otomatik şekilde yükseltilmesinin garanti altına alınması.

¹³³ Orijinal adı: “21 postulatów z 17 sierpnia 1980 roku” (17 Ağustos 1980 tarihli 21 talep).

- 10.İç piyasada gıda maddelerinin eksiksiz sağlanması ve sadece artan gıda fazlasının ihraç edilmesi.
- 11.“İç ihracat” adı altında döviz karşılığında yapılan satışlar ile ticari (yüksek) fiyat uygulamalarının kaldırılması.
- 12.Yöneticilerin parti üyeliği değil, liyakat esasına göre seçilmesi ve Polis (MO), Güvenlik Servisi (SB) ile parti aparatının ayrıcalıklarının sonlandırılması; aile yardımlarının eşitlenmesi, özel satış imkânlarının kaldırılması vb.
13. Et ve et ürünleri için (piyasanın istikrara kavuşmasına dek) kart veya gıda fişi (kartki/bony żywnościowe) sisteminin uygulanması.
- 14.Kadınlar için emeklilik yaşının 55, erkekler için 60 olması veya PRL’de kadınların 30, erkeklerin 35 yıl çalışma süresini doldurması hâlinde yaşa bakılmaksızın emekli olabilmeleri.
- 15.Eski emekli maaşı (renta, emerytura) seviyelerinin, güncel olarak ödenen emeklilik maaşlarıyla eşitlenmesi.
- 16.Sağlık personelinin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve böylece çalışanların tam sağlık hizmetinden faydalanabilmeleri.
- 17.Çalışan kadınların çocukları için yeterli sayıda kreş ve anaokulu kontenjanı sağlanması.
- 18.Çocuğun yetiştirilmesi için üç yıllık ücretli doğum izninin (annelik izni) uygulanmaya konması.
- 19.Konut bekleme süresinin kısaltılması.
- 20.Yolluk (diyet) ödemelerinin 40 zlotiden 100 zlotiye çıkarılması ve “ayrılık ödeneğinin” yükseltilmesi.
- 21.Tüm cumartesi günlerinin tatil ilan edilmesi; sürekli üretim ve dört vardiya sistemi ile çalışanların, cumartesi tatilinden mahrum kaldıkları sürelerin fazladan yıllık izin veya ücretli ek tatil günleri ile telafi edilmesi (“21 postulatów”, 2023).

Gdańsk Tersanesi’nin talepleri, hareketin yöneticileri tarafından yayımlanarak ülke çapında dağıtılmıştır. İşçilerin elde etmeye başladığı kazanımlar, özgür sendika taleplerini kararlılıkla savunmalarının yanı sıra onlarca yıldır tartışılan “öz-yönetim modeli” fikriyle de yakından ilişkilidir (Karabel, 1993, ss. 42-46; Jankowska, 1995, s. 293). Bu model, örgütlenme ve mobilizasyon kapasitesini artırarak “Fabrikalar Arası Grev Komitesi’nin (MKS)”¹³⁴ kurulmasını sağlamıştır. MKS, kurulduktan sonra Walesa komitenin başına getirilmiştir. Kuroń, MKS’nin kurulduğu gün, işçi komisyonlarının katılacağı bir kongre düzenlenmesi teklifinde bulunmuş olmasına rağmen komite bunun “başka bir Sovyetler kongresi” olacağını iddia ederek teklifi reddetmiş (Jankowska, 1995, s. 293); MKS, genel olarak grevlerin koordinasyonunu ve hükümetle yapılacak müzakereleri yönetmiştir. MKS’nin “21 Talep” çerçevesinde hükümetle yürüttüğü müzakerelerin sonucunda 31 Ağustos 1980 tarihinde “Gdańsk Anlaşması” imzalanmış ve rejim, işçilerin birçok talebini kabul etmek zorunda kalmıştır (Stokes, 1991, ss. 205-208). Bu zaferden sonra Dayanışma, 17 Eylül 1980’de bağımsız bir işçi sendikası olarak resmen kurulmuştur (Byrne, 2007, s. xxxi). Dayanışma, birkaç ay içerisinde milyonlarca üye sayısına ulaşmış; Merkez-Doğu Avrupa’daki en istisnai yapılardan birine dönüşmüştür. Sendikanın bileşenleri arasında Varşova’daki maden-çelik işçilerinden üniversite öğrencilerine kadar geniş bir toplum kesimi bulunmuş; Dayanışma adeta toplumsal bir koalisyona dönüşmüştür. Elbette sendikanın kuruluşunda bir

¹³⁴ Orijinal adı: “Międzyzakładowy Komitet Strajkowy, MKS”.

avantaja dönüşen bu politik çeşitlilik ileride yaşanacak farklı gerilimleri de içinde barındırmıştır (Kubik, 1994, s. 441).

1980’li yıllar, büyük oranda PZPR ve Dayanışma arasında yaşanan gerilim ve mücadeleler ile geçerek “ikilemler on yılı” olmuş¹³⁵, iktidar bir nevi devlet ve sokak arasında¹³⁶ paylaşılmıştır (Jankowska, 1995, s. 292). Gdańsk Anlaşması ile varlığı resmî olarak tanınan Dayanışma, Eylül 1981’de ilk ulusal kongresini gerçekleştirerek doğal aday olarak öne çıkan Lech Wałęsa’yı sendika başkanı seçmiştir. Ulusal Kongre’de Dayanışma, öz-yönetim modelini gündeme almış ve kabul etmiştir (Frentzel-Zagorska, 1990, s. 761; Solidarity’s Program: Stokes, 1991, ss. 209-213). Kuron’a göre öz-yönetim, toplumun sistemi kendi başına yeniden yapılandırmasını sağlayacak ve Dayanışma elitlerini de yeni bir sistem inşa etme görevinden kurtaracaktı (Jankowska, 1995, s. 291). Fakat PRL ve belki bir ölçüde Dayanışma için de “dibe doğru yarış”, Dayanışma ulusal kongresinden üç ay sonra 13 Aralık 1981’de General Wojciech Jaruzelski¹³⁷ tarafından gerçekleştirilen, bir halk demokrasisinde daha önce görülmemiş ve herhangi bir sosyal teori tarafından öngörülmemiş (Kowalski & Malinowski, 1995, s. 1; Mastny, 1999) bir darbe ya da sıkıyönetim (stan wojenny) ile başlamıştır. “Askerî Ulusal Kurtuluş Konseyi”¹³⁸ olarak adlandırılan cunta ülkenin yönetimini devralmıştır (Kowalski & Malinowski, 1995, s. 3). Partinin kontrolü kaybetmek üzere olduğu bir anda işçi hareketini bastırmak için ilan edilen sıkıyönetim, aynı zamanda bir Sovyet müdahalesinin önüne geçme maksadı da taşıyordu. Sıkıyönetimin ilanından itibaren askerî yönetim, temel sivil özgürlükleri askıya almış; Lech Wałęsa, Adam Michnik ve Jacek Kuron’un da bulunduğu çok sayıda Dayanışma mensubunu evlerinden alarak tutuklamış; seyahat kısıtlamaları ve sokağa çıkma yasakları uygulamış; medya üzerinde tam denetim sağlamış; faaliyetlerini durdurduğu Dayanışma’yı daha sonra yasadışı ilan etmiştir. Bu baskı döneminin trajik olaylarından birisi “Wujek Kömür Madeni’nde” işçilerin gerçekleştirdiği grevin güvenlik güçleri ve milisler tarafından sert bir şekilde bastırılmasıdır. Madende çıkan olaylarda güvenlik güçlerinin açtığı ateş sonrasında yedi işçi hayatını kaybetmiştir (Davies, 2005, s. 491). Sıkıyönetim ortamında Dayanışma, bir yeraltı örgütü kurarak 1-3 Mayıs ve Gdańsk Anlaşması’nın yıldönümü olan 31 Ağustos’ta ulusal grev çağrısı yapmıştır. Bu çağrılar Jaruzelski hükümetini Walesa’yı serbest bırakmaya ve 12-13 Aralık 1982’de sıkıyönetimi askıya almaya mecbur bırakmıştır (Mazgaj, 2010, s. 125). Sıkıyönetim, 22 Temmuz 1983’te tamamen kaldırılmıştır.

Sıkıyönetim kaldırılmış olmasına rağmen hala yasaklı kalmaya devam eden Dayanışma, bu dönemde dünya gündeminde yer bularak uluslararası alanda Batı ülkelerinden destek görmüştür. Batı’da prestiji

¹³⁵ İktidar-radikalizm, grev-pazarlık, uzman-aydın, ihanet-sadakat vb.

¹³⁶ Kuron, bu ikili iktidar yapısını “devlet içinde devlet” olarak tanımlamaktadır: “Dayanışma kurulduğunda devlet içinde [başka] bir devletin ortaya çıktığını fark ettim... Böyle yeni bir “devlet” eskisini felç etmek zorundaydı. Ve [sonuçta] bu iki devlet birbirini felç etti.” (Jankowska, 1995, s. 292).

¹³⁷ Darbe veya sıkıyönetim ilanında Jaruzelski, savunma bakanı, başbakan ve PZPR genel sekreteri pozisyonlarının tamamını aynı anda elinde bulunduruyordu.

¹³⁸ Orijinal adı: “Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego, WRON”

artan Walesa, 1983'te Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüş; ancak Walesa'nın ödülü almak için ülke dışına çıkmasına müsaade edilmemiştir (Davies, 2005, s. 497). Bunun yanında Batılı kurumlar radyo istasyonları aracılığıyla Polonya'daki yeraltı direnişinin dış dünyaya aktarılmasına ve yayılmasına yardımcı olmuştur (Davies, 2005, s. 531). Ayrıca Dayanışma'ya yakınlığı ile bilinen Katolik Rahip Jerzy Popiełuszko'nun 1984'te hükümet ajanlarınca öldürülmesi, sadece muhalefetin değil aynı zamanda Papa'nın da tepkisi çekmiş; Papa'nın Genel Hitabında Popiełuszko'yu anarak değerlendirmelerde bulunmuştur (*Fr. Jerzy Popiełuszko*, 2024). 1985'te Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nin başına geçmesi tüm Merkez-Doğu Avrupa'da büyük bir etki yaratmıştır. Gorbaçov'un açılımları ve artan uluslararası baskı rejimin kısmen yumuşamasına neden olmuştur. Bu kapsamda Jaruzelski, 1985'te siyasi tutukluların serbest kalabileceğine dair sinyalleri vermiş ("NY Times", 1985) ve 11 Eylül 1986'da 225 siyasi tutuklu serbest bırakılmıştır (Diehl, 1986; "Poland Wants Sanctions Lifted", 1986). Bu gelişmelere rağmen 1988 yılı boyunca ekonomik ve politik gerekçelerle özellikle Silezya ve Nowa Huta bölgelerinde artmaya başlayan işçi gösterileri, hükümeti Dayanışma ile müzakere etme noktasına çekmiştir. PZPR ve Dayanışma arasındaki ilk görüşmelerden olan "Magdalenka toplantısı", "Yuvarlak Masa Görüşmeleri'ne"¹³⁹ giden yolu açmıştır (Kennedy, 1989, s. 12). Yuvarlak Masa Görüşmeleri olarak adlandırılan müzakerelerde hükümet ve Dayanışma temsilcileri Polonya'nın siyasal sisteminde reform yapılması konusunda anlaşmaya varmak için bir araya gelmiştir. 6 Şubat 1989'da başlayan görüşmeler neticesinde mevcut devlet başkanı Jaruzelski denetiminde demokrasiye tedricî geçiş¹⁴⁰ kabul edilmiş ve Kennedy'nin deyişiyle "müzakere edilmiş bir devrim" (Kennedy, 1999, s. 22) yaşanmıştır. Başka bir ifadeyle yeni nesil bir grev dalgası ile karşılaşmadan Dayanışma yasallaştırılarak müzakerelere başlanmıştır. Yarı-serbest seçimler sonrasında Dayanışma büyük bir zafer elde ederek Sejm ve Senato'da¹⁴¹ önemli bir güç haline gelmiş; ayrıca Tadeusz Mazowiecki başbakan seçilerek Doğu Bloğundaki ilk seçilmiş başbakan olmuştur. Böylelikle Polonya'da siyasal tablonun seyri büsbütün değişmiştir.

¹³⁹ Orijinal adı: "Okragły Stół". Dayanışma içindeki radikal hizip, müzakereleri başarısızlık olarak görmüştür (Kubik & Linch, 2006, s. 32; Byrne, 2007).

¹⁴⁰ Jaruzelski, Sovyet müdahalesi olmadan harekete geçerek yönetimi ele almıştır. Daha sonra Dayanışma ile müzakerelere başlamak zorunda kalması hem Jaruzelski'yi hem de Dayanışma'yı orta noktada buluşturmuştur. Dayanışma hareketi için "kendi kendini sınırlayan devrim" tabiri (Kennedy, 1991, ss. 1-2) ile benzer bir şekilde Jaruzelski'nin takip ettiği siyaset de "kendi kendini sınırlayan karşı-devrim" olarak adlandırılmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız, "*Seçimsel Otoriterizm Bağlamında Polonya Örneği*" (Ozan, 2019, s. 39).

¹⁴¹ Sejm'de 460 sandalyenin 299'u komünist rejimin koalisyon ortaklarına (Polonya Birleşik İşçi Partisi -PZPR, Birleşik Halk Partisi -ZSL ve Demokrat Parti -SD) ayrılmıştı. Geri kalan 161 sandalyeyi Dayanışma kazanmıştır. Senato'daki 100 sandalyenin de 99'unu kazanan Dayanışma büyük bir seçim zaferi elde etmiştir.

Fotoğraf – 5: [Üst] Renklendirilen ilk fotoğrafta “21 kere evet” (21xTAK) sloganı görülmektedir (Korczyński, 1980). Hem ilk hem de ikinci fotoğrafta işçilerin, Lenin Tersanesi’nin girişine astıkları “21 Talep” görülmektedir. Bugün bu tahta plaklar Varşova’daki “Polonya Tarih Müzesi’nde” bulunmaktadır (21 Demands, 2025). [Alt] Polonya’daki Yuvarlak Masa Görüşmeleri (Polish Round Table Agreement, 1989).

4.4.2. Polonya Siyasetinde Dayanışma Faktörü

4.4.2.1. Dayanışma’nın Kuruluşu: Öz-Yönetim ve İşçi-Aydın İttifakı (1980)

“Grevlerin başlaması, işçilerin ekonomik sorunlar karşısındaki tepkileri rejimi zor durumda bıraktı. Rejim, [bu şartlar altında] hâlâ emeği temsil ettiğini nasıl savunabilirdi ki? İşçiler bile rejime karşı çıktığında sosyalizm ya da komünizm fikrinin bir anlamı kalmamıştı.” (Ł. Zamęcki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024)

1980’ler, etkileri bugüne uzanan büyük toplumsal dönüşümlerin yaşandığı (Przeworski, 1981, s. 29; Kennedy, 1991, ss. 1-2); Polonya sosyolojisi için ise tarihsel deneyimin ve materyalin çalışmalarda sıklıkla kullanılmaya başlandığı bir dönem olmuş, bu dönemde yeni araştırma gündemleri

şekillendirilmiştir (Szacki, 1998, s. 115; Kolasa-Nowak, 2015). Bu dönüşümlerin merkezinde yer alan hareketlerin toplumsal analizleri KOR ve Dayanışma'yı farklı açılardan ele almıştır. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren kurulan irili ufaklı örgütler, Polonya sivil toplumu ve entelijansiyası için tarihsel ve toplumsal bir milat olmuştur. Özellikle KOR kendi etrafında entelektüel ve işçi kesimlerini toplayabilmiş, toplumda muhalif bir momentum yaratabilmiştir. KOR, aydınlar ve işçiler arasında bazılarına göre bir “bilinç yükseltme aracı” olarak “ilk bağımsız sendika” girişimini teşkil etmiştir. Michnik'e göreyse Gdańsk Anlaşması'nın gerçekleşmesi KOR'un devam ettirdiği siyasal strateji sayesinde mümkün olmuştur (Karabel, 1993, s. 26). Ayrıca KOR, entelektüeller ve işçileri bir araya getirerek iki kesimin simbiyotik bir ilişki kurmasını da sağlamıştır. Bu ilişki, daha örgütlü ve kurumsal bir kimlik kazanacak olan Dayanışma sayesinde daha da pekişmiştir. Dayanışma resmî bir işçi hareketi ve sendika olmasına rağmen hareketin önder kadrosunda bulunan elitlerin önemli bir kısmı entelektüellerden oluşmuştur. Dolayısıyla Dayanışma hareketini ve 1980'leri “entelijansiya olarak anılan bir grup insandan” ayrı düşünmek neredeyse imkansızdır (Bjbrling, 1995, s. 7).

Dayanışma'nın ortaya çıkışı hakkındaki tartışmalar, kavramsal çerçeve kısmında bahsedilen Leninci ve Sorelci yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır. Bu tartışmalar halen devam etse de 1991'de işçiler ve aydınlar arasındaki ilişkiye dair geleneksel tartışmayı tersine çeviren “revizyonist” bir görüş ortaya çıkmıştır. Buna göre Dayanışma'nın oluşumunda belirleyici güç, işçi sınıfının kendisiydi ve aydınlar bunda en fazla ikincil bir rol oynuyordu (Karabel, 1993, s. 27). Kubik'in çalışmasında bu kavramsal ve teorik çerçeve Roman Laba'nın “*Dayanışma'nın Kökleri: Polonya İşçi Sınıfının Siyasal Sosyolojisi*” (Laba, 1991) ve Lawrance Goodwyn'in “*Engelleri Aşmak: Polonya'da Dayanışmanın Yükselişi*” (Goodwyn, 1991) eserlerinin eleştirisi üzerine inşa edilmiştir. Fakat Kubik, “Dayanışma'nın karmaşık sosyal gerçekliğinin, bu formülasyonun¹⁴² dar korsesine sıkıştırılamayacağını” ifade ederek Laba ve Goodwyn'in entelektüellerin rejime karşı mücadelelerini muğlak ve nedensel olarak etkisiz oldukları görüşlerine karşı çıkmıştır. Baştan belirtmek gerekirse araştırmacıların çoğu aydınların ve işçilerin harekete katkısının “her iki taraf arasında bir diyalog yoluyla” gerçekleştiği hususunda hemfikirler (Kubik, 1994, ss. 442-443). Bu ilişkinin anlaşılması “insanların sosyo-ekonomik konumlarıyla ilgili ya da onlar tarafından belirlenmiş olarak değil...kültürel bir gruba aidiyetlerinin bir ifadesi olarak görülmesine” bağlıdır (Kubik, 1994, s. 448). Staniszkis tarafından “kendi kendini sınırlayan devrim”¹⁴³ (Staniszkis, 1984; Ł. Zamecki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024) olarak adlandırılan Dayanışma hareketinin kuruluşu, temelde kültürel bir sürecin doruk noktasıydı. Kubik'in ifadesiyle “muhalif karşı kültürün ortaya çıkışı, muhalif kültürel-politik sınıfın oluşumuyla eşzamanlı olarak giderek artan sayıda insan arasındaki bir dizi etkileşimle gerçekleşti: vasıflı ve yarı vasıflı işçiler, köylüler, entelektüeller veya entelijansiya üyeleri, üniversite öğrencileri ve Roma Katolik din adamları.” (Kubik, 1994, s. 454).

¹⁴² Esasında Dayanışma hareketini “kimin yaptığı” üzerine yapılan tartışmalar, bir toplumsal harekette aydınların ve işçilerin oynadığı belirleyici rolün derecesi ile alakalıdır.

¹⁴³ Orijinal adı: “self-limiting revolution”.

Karabel'in tespitiyle Dayanışma, Baltık Kıyısı işçi sınıfının cesareti ve kararlılığı olmadan var olması mümkün olmayan bir işçi hareketi olarak kurulmasına (Karabel, 1993, s. 28) rağmen aydınların Dayanışma'nın kuruluşuna katkısı, birçok geleneksel yorumun iddia ettiği gibi işçi sınıfının "bilincini yükseltmekten" ziyade Gdańsk'ta¹⁴⁴ örgütsel olarak yoğun bir muhalif kültür oluşturmak için zaten rejime muhalif olan işçilerle bir araya gelmelerinde yatıyordu (Karabel, 1993, s. 29). Benzer bir yoruma göre "Dayanışma hareketinin başarısı, 1980'lerde entelijansiya ile işçilerin ortak hoşnutsuzluğunun birleşmesinden kaynaklanıyordu. Aydınlar, bu hareketin — yani anti-komünist hareketin — bir gündem ve çerçeve oluşturmasında önemli bir rol oynadılar. Rejimle olan çatışmanın arka planını kurmak, hareketin kimliğini inşa etmek ve etkili sloganlar geliştirmek konusunda belirleyici oldular." (Ł. Zamecki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024).

"Polonyalı akademisyenler arasında muhalefet hareketinin zaferinin temel koşulunun işçiler ile entelektüeller arasındaki iş birliği olduğu konusunda bir fikir birliği var. Bu iş birliği, bildiğiniz gibi Ağustos 1980'deki tersane grevlerinde somut bir şekilde gerçekleşti. 1970'lerde Jacek Kuroń, Adam Michnik ve diğer muhalefet liderlerinden oluşan bir grup, zaferin işçilerle ortak bir dil bulunarak ve onlarla iş birliği yapılarak mümkün olacağını fark etti." (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024).

1970'lerin sonlarından itibaren gerçekleşen grevler ve muhalif hareketleri besleyen entelektüel faaliyetler sayesinde WZZ ve KOR arasındaki ilişki doğrudan temaslarla güçlenmiştir. Özellikle 1980 yazında WZZ ve KOR entelektüelleri "Lenin Tersanesi'nde" eylemler yapılması konusunda görüş birliği sağlamıştır. Kuron ve Robotnik editörü Ltynski, Borusewicz'e bir grev tertiplenmesi için baskı yapmaya başlamış fakat işçilerin greve gitmekte isteksiz olduğu gözlenmişti. Fakat 7 Ağustos'ta Anna Walentynowicz'in işten çıkarılması, grevin katalizörü olmuş ve Gdańsk'ta grev başlamıştır (Karabel, 1993, s. 37). Grev başladıktan sonra WZZ'nin elitleri, liderlik sorununu çözerek grevin başına Lech Walesa'yı getirmiştir. Grevin ilk günleri Lenin Tersanesi'nin işgalinin örgütlenmesi ve grevin diğer işletmelere yayılmasıyla geçmiştir. Bu süreçte "İşletmeler Arası Grev Komitesi" (MKS)¹⁴⁵ kurularak eylemin koordinasyonu sağlanmış ve yetkililere sunulacak talepler MKS tarafından hazırlanmıştır. Tersane işçilerinin birinci talebi, Parti'nin bağımsız sendikaları tanınması hakkındaydı.¹⁴⁶ İşçi aktivizmi bu süreçte maksimum noktaya ulaşmış olsa da hareket entelektüel yol göstericilere ihtiyaç duyuyordu. Bunun en önemli göstergelerinden biri de MKS talepleri hazırlanırken Borusewicz'in oynadığı belirleyici roldür. Ayrıca daha sonra Varşova'dan gelen entelektüellerle birlikte Gdańsk'ta "Uzmanlar Komisyonu" adında bir danışmanlar grubu oluşturulmuş; bu Komisyon, Gdańsk Anlaşması'nın hazırlanmasına önemli katkılar sunmuştur.

¹⁴⁴ Örneğin bir diğer büyük liman kenti olan Szczecin, 1980 grev dalgası esnasında Lenin Tersanesi olaylarına kadar sessizliğini korumuştur.

¹⁴⁵ Orijinal adı: "Międzyzakładowy Komitet Strajkowy, MKS"

¹⁴⁶ Tam metin için Ekler kısmına bakınız.

Laba ve Goodwyn gibi revizyonist yazarlar entelijansiyanın rolünü önemsiz bir düzeye indirgerler. Lakin 1980’de işçi aktivizminin pik yaptığı iki büyük liman kenti olan Gdańsk ve Szczecin’de eşzamanlı yaşanan grevler, tek başına revizyonist yaklaşımın açıklamakta zorlandığı çarpıcı örneklerdir. Warski Tersanesi’nde Marian Jurczyk liderliğinde başlatılan grev, harekete geçebilmek için Gdańsk’ta büyük bir gelişmenin yaşanmasını beklemiştir. Yine Szczecin’deki “Batı Pomeranya Özgür Sendikalar Komitesi’nin”¹⁴⁷ hükümete ilettiği taleplerin sonrasında elde edilenler¹⁴⁸ beklenen düzeyde olmamıştır. Bunun en önemli sebebi Gdansk’taki muhalif entelijansiyanın büyüklüğü ve gücündeki farklılıklardır. Zira Szczecin, Gdańsk gibi entelektüel manada merkezî bir öneme sahip olmayıp az sayıda muhalif entelektüele ev sahipliği yapıyordu. Grevler sonrasında imzalanan anlaşmalarda bu sebeple farklılıklar olmuştur. Gdańsk Anlaşması, grev hakkının yeni sendika yasası ile güvence altına alınacağını ve hükümetin grevcilerin ve onlara yardım edenlerin kişisel güvenliğini korumayı taahhüt etmiştir. Szczecin Anlaşması (Byrne, 2007, s. 66) ise grev konusuna Gdansk Anlaşması gibi yaklaşmamıştır. Gdańsk grev liderleri, hem yabancı hem de ulusal medyanın Lenin Tersanesi’ne tam erişimine izin vererek toplumu Gdańsk’ta meydana gelen olaylardan haberdar etmiş ve grevi zorla bastırmanın ya da anlaşmadan dönmenin yetkililere maliyetini artırmıştır. Szczecin’de böyle bir şeffaflık mümkün olmamıştır (Karabel, 1993, ss. 42-45). Anlaşma metinlerine bakılacak olursa iki metin arasında öne çıkan ve farklı sonuçlara ulaşılan benzer temalar, bağımsız sendikalar, sansür ve medya, grev katılımcılarına yönelik cezalandırma, ücret artışları ve sosyal haklar konularında olmuştur.

	Szczecin	Gdańsk
Bağımsız Sendikalar	Hükümet bağımsız sendikaların kurulmasına izin vermedi.	Yeni, bağımsız ve özerk sendikaların kurulmasına izin verildi.
Sansür ve Medya	Sansürün sınırlandırılması ile ilgili hükümler belirsizdi.	Üç ay içinde bir Sansür Yasası taslağı hazırlanması taahhüt edildi ve pazar günleri Kutsal Ayin’in radyo yayını garanti edildi.
Grev Katılımcılarına Yönelik Cezalandırma	Greve katılanların cezalandırılmaması garantisi, “siyasî suç” işleyenlerin cezalandırılabilceği bir şart içeriyordu.	Greve katılanların koşulsuz olarak cezalandırılmaması taahhüt edildi.
Ücret Artışları ve Sosyal Haklar	Ücretlerin artırılması ve düşük emeklilik maaşlarının yükseltilmesi gibi sosyal ve ekonomik talepler karşılandı.	Ekonomik ve sosyal taleplerin yanı sıra, siyasi ve sivil haklarla ilgili daha kapsamlı hükümler içeriyordu.

¹⁴⁷ Orijinal adı: “WZZ Pomorza Zachodniego”

¹⁴⁸ Grevciler ve hükümet arasında imzalanan “Ağustos Anlaşmaları” toplamda dört taneydi: i) 30 Ağustos 1980’de imzalanan Szczecin Anlaşması, ii) 31 Ağustos 1980’de imzalanan Gdańsk Anlaşması, iii) 3 Eylül 1980’de imzalanan Jastrzębie-Zdrój Anlaşması, iv) 11 Eylül 1980’de imzalanan Huta Katowice Anlaşması.

Tablo – 14: Szczecin ve Gdańsk Anlaşmalarının Karşılaştırması (Document No: 6 & Document No: 7 Byrne, 2007, ss. 66-80).

4.4.2.2. Yeraltı “Dayanışma’sı” ve Gizli Yayın Faaliyetleri (1980-1989)

Uzun bir işgal ve direniş geçmişine sahip olan Polonya’da muhalif yayıncılık farklı yöntemler geliştirilerek gerek propaganda gerekse felsefî, siyasî ve tarihî fikirlerin aktarılması maksadıyla “yasadışı” bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Komünist dönemin “enteresan” bir periyodu olan sıkıyönetim döneminde samizdat yayınlar¹⁴⁹, artan baskı rejimine karşı önemli çıkış noktaları olmuştur. Apartman bodrumları, kilise odaları ve garajlar gibi sürekli yer değiştirilen gizli matbaalarda daktilo veya teksir makineleriyle çoğaltılan yayınlar dağıtılmıştır (*Samizdat*, 2020). 1980’li yıllara damgasını vuran Dayanışma hareketinin kuruluşu ve yarattığı etki, yayıncılıkta artış yaşanmasını sağlamıştır. Bu dönemde sendika gazeteleri, bölgesel ve işletme odaklı bültenler çoğaltılmıştır. Dayanışma’nın otuz yedi bölge ofisi kendi bültenlerini çıkarmış, büyük fabrika ve kurumların da çoğu kendi düzenli yayınlarını yapmıştır. Dayanışma ayrıca bağımsız bir fotoğraf ajansı ve kendi haber servisini de kurmuştur. “Dayanışma’nın kendi basını için verdiği mücadelenin muhtemelen en önemli başarısı 3 Nisan 1981’de “Haftalık Dayanışma’nın”¹⁵⁰ yayın hayatına başlamasıydı.” Hükümet, derginin düzenli olarak beş yüz bin adet; ilk ulusal kongre raporlarını içeren üç sayının her birinin ise bir milyon adet basılmasını kabul etmişti. Derginin editörü post-komünist Polonya’da ilk başbakan seçilecek olan Tadeusz Mazowiecki idi. Ayrıca Mayıs 1981’de özgüveni yerine gelen yeraltı basını, yayınlarını Varşova’da sergilemeye başlamış ve Ekim ayında ise yayınlarını Frankfurt Kitap Fuarı’na göndermiştir. Ancak bu durum birçok yazarın kimliğinin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur (Husarska, 1995, s. 317). Polonyalıların “resmî basını boykot günü” olan çarşamba günleri muhalif basının tirajı iki katına çıkmıştır. Fakat sıkıyönetimin ilanı, yeraltından yeryüzüne çıkmaya çalışan basını oldukça kötü etkilemiştir. “Haftalık Dayanışma” kapatılmış, editörü Mazowiecki hapishaneye gönderilmiştir. Yeraltı basını baskının yoğunlaştığı bu zor dönemde farklı yöntemler geliştirerek muhalif aydınların yazılarını basmayı başarmıştır. Örneğin Jacek Kuron’un açık bir mektubu “Mazowsze Haftalık Dergisi”¹⁵¹ tarafından yayınlanmıştır. “Mazowsze”, Şubat 1982’den sonra düzenli olarak dağıtılmış ve otuz bin ila seksen bin arasında değişen sayılarda basılmıştır (Husarska, 1995, s. 318). Sıkıyönetim koşullarında faaliyetlerine geri dönmeye başlayan kitap yayıncılığı da hızla toparlanmış; siyasî ve tarihî metinlerle ilgilenen, Polonya’nın 1977’de kurulmuş en büyük yeraltı yayınevi olan “NOWa’nın”¹⁵² yeni yayın katalogları genişlemeye devam etmiştir (Husarska, 1995, s. 319). NOWa’nın yanında “Çember”¹⁵³ yayınevi, Głos, Aneks, Tygodnik Wojenny, KOS ve CDN gibi yayınlar ile Krakow merkezli “Evrensel

¹⁴⁹ Orijinal adı: “Drugi obieg wydawniczy” (İkinci dolaşım yayıncılık, yeraltı yayıncılığı), “Bibuła” (ince kâğıt).

¹⁵⁰ Orijinal adı: “Tygodnik Solidarność”. “Haftalık Dayanışma’nın” dışında Dayanışma’nın samizdat yayını olan “Biuletyn Informacyjny Solidarnośći”de bu dönemde faaliyet göstermiştir.

¹⁵¹ Orijinal adı: “Tygodnik Mazowsze”.

¹⁵² Orijinal adı: “Niezależna Oficyna Wydawnicza, NOWa” (Bağımsız Yayınevi).

¹⁵³ Orijinal adı: “Krag”.

Haftalık”¹⁵⁴ gibi Kilise yayınları grev çağrıları, protesto haberleri ve örgütlenme bilgilerinin dolaşıma girmesini sağlamıştır. Yerel samizdat basının dışında diaspora yayınları arasındaki “Kultura”; Merkez-Doğu Avrupa’ya yönelik yayınlarıyla Özgür Avrupa Radyosu, BBC ve Deutsche Welle gibi Batılı kuruluşlar Polonya’daki gelişmelerin dünyaya aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır (*RFE and the Martial Law*, 2021; “VoA and Solidarity”, 2021; Webb, 2024). Yuvarlak Masa Görüşmeleri’nin doğrudan bir sonucu olan başka bir sembol ise genel yayın yönetmenliğini Adam Michnik’in yaptığı Gazeta Wyborcza’nın kurulmasıdır. Gazeta Wyborcza, halk demokrasisinde geçen yarım asırlık bir zamanın ardından ilk kez “yarı-serbest” seçimlere girecek olan Polonya’da muhalefetin seçim kampanyasını yürütebileceği tek etkili araç ve en başarılı ticarî işletmelerden biri olmuştur (Husarska, 1995, ss. 320-321).

4.4.2.3. Dayanışma’da İç Çatışma (1989)

Dayanışma, 1989 yılında yaşadığı siyasal ve toplumsal kazanımların ardından her anlamda zirveye yerleşmiş ancak bu, aynı zamanda trajik bir şekilde düşüşünün de bir başlangıç noktası olmuştur. Zira Dayanışma’nın heterojen yapısı farklı çelişkilerin ortak düşmana karşı sürdürülmesi için tasarlanmıştı. Düşmanın ortadan kalkmaya yüz tuttuğu ve akabinde kalktığı bir politik ortamda Dayanışma’nın içsel farklılıkları, onu ortadan kaldıracak ayrılıklara gebe idi. Kubik’in ifadesiyle “Dayanışma’da örgütlenen siyasî sınıfı sağlamlaştıran ortak idealler ve önermelerin, aynı insanlar tarafından savunulan diğer fikir ve önermelerin merkezkaç kuvvetlerini dengeleyemeyecek kadar zayıf olduğu ortaya çıktı.” (Kubik, 1994, s. 456). Dayanışma’nın merkezileşme ve adem-i merkezileşme arasında kalan temel handikapı Dayanışma’nın aynı anda hem güçlü hem de zayıf yanını teşkil ediyordu. Güç, adem-i merkeziyetçiliğin sağladığı esneklik ve tabandan katılımın teşvik edilmesinden geliyordu fakat siyasal konjonktürün değişmesiyle gücün elde edilmesi merkeziyetçilik ile dengelendi. Bunun yanı sıra hareket içindeki hiziplerin varlığı —başlangıcından itibaren— 1981 yılında Bydgoszcz Krizi ile daha net bir şekilde görünür olmuştur. Bydgoszcz’da Dayanışma yetkilileri ile hükümet temsilcileri arasında düzenlenen bir toplantı esnasında Dayanışma temsilcilerinden Jan Rulewski, Mariusz Łabentowicz ve Antoni Tokarczuk zorla polis tarafından salondan çıkarılmış ve iki taraf arasında bir arbede yaşanmıştır. Dayanışma yaşanan hadiseyi şiddetle protesto etmiş ve genel grev çağrısında bulunmuştur. Hareketin liderlerinden Kuron’un Krytyka dergisinde yayınlanan röportaja göre genel grev kartı hükümeti geri adım attırmaya yetmiş olsa da Dayanışma içindeki radikal hiziplerin mutedilleri (Jankowska, 1995, s. 311) eleştirmesini engelleyememiştir. Ayrıca radikaller ve ılımlılar hareketteki tek ayrışma da değildi. Bunların dışında farklı hiziplerin olduğu, hükümet ile mücadelenin hiç de homojen bir yapıda gerçekleşmediği görülmektedir (Jankowska, 1995, s. 290). Hükümetle müzakerelere devam edilmesi, radikal hizbin sertlik yanlısı politik duruşuna aykırı görülmüştür. Bydgoszcz’da Dayanışma ile hükümet ve Dayanışma’nın kendi içinde başlayan gerilim 1981’in sonunda ilan edilen ve Sovyet askerî

¹⁵⁴ Orijinal adı: “Tygodnik Powszechny”.

müdahalesini engelleyen (Lewis, 1992, s. 127) sıkıyönetim ile bir nebze sonlanmıştı (Kubik, 1994, ss. 456-458). Fakat bu kriz Dayanışma'nın geçiş döneminde yaşayacağı tartışmaların habercisi olmuştur. Dayanışma'nın içindeki sağ ve sol fraksiyonların çatışması, hareketi, kuruluşundan itibaren “erozyona” uğratmıştır. Ancak Dayanışma içinde gelişmeye başlayan liberal, Hristiyan-demokrat, milliyetçi ve sol eğilimlerin her biri, PZPR'nin katı bürokratik yapısının aksine insanlara ilerleme fırsatı verdiği için farklı fikirlerin bir arada gelişmesini sağlıyordu. Hareketin liderlerinden Kuron, bu politik çeşitliliği bir anlamda destekleyecek bir şekilde Dayanışma'nın büyük bir bürokratik yapıya dönüşmesini engellemek adına tek bir çatı altında birleşmesine karşı çıkmıştır (Jankowska, 1995, s. 292). Ancak bu “eşsiz toplumsal varlık” programatik, ideolojik ve toplumsal farklılıklarından dolayı 1992 yılında gerisinde Polonya siyasal hayatının ana aktörleri olacak birçok partiyi bırakarak dağıldı (Kubik, 1994, ss. 460-461). Dayanışma, dolaylı olarak post-komünist dönemde de politik sahnede adından söz ettirmeye devam etmiş ancak kendisinin ve yönetici kadrosunun bileşenlerini oluşturan entelijansiyanın önemi giderek azalmıştır (Mokrzycki, 1995a).

4.4.3. Kilise “Dayanışma'sı” (1980-1989)

Gdańsk Tersanesi'nde başlayan direnişin hükümet ile anlaşma noktasına gelmesi, Polonya tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1980'lerin başlarındaki bu hareketli gündemin içerisinde Kilise, işçiler ve aydınlar için “koruyucu bir şemsiye” ve devlet ile muhalifler arasında da bir “arabulucu” işlevi görmüştür. Bu süreçte Wałęsa'nın, Kilise'nin önde gelen isimleri¹⁵⁵ ile yaptığı görüşmeler Dayanışma ve Kilise'nin birlikte hareket ettiği izlenimini kuvvetlendirmiş ve Dayanışma'nın toplum içinde itibarını artırmıştır (Mazgaj, 2010, s. 124). Katoliklik ile ortak bir zeminde buluşmak, aydınlar ve işçiler arasındaki iş birliğinin iyi gidebilmesinin koşullarından biri olmuş; Rus karşıtı millî duygular bunu destekleyen etmenler arasında yer almıştır (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024). Ayrıca Kilise'nin komünist rejime karşı uzun soluklu mücadelesi, “en üst düzeyde siyasal ilişkiler açısından da merkezî bir konuydu... Dayanışma hareketinin bir parçası olan, hatta ondan da önce var olan bazı rahipler vardı. Bu kişiler, maddî, manevî, siyasî ya da kişisel destek gibi çeşitli yollarla halka ve rejime karşı mücadele eden muhaliflere destek sağladılar. Muhalefet hareketine verilen destek farklı biçimlerde olsa da Kilise bu süreçte önemli bir rol oynadı. Elbette bazı kiliseler daha fazla politize olmuştu. Ancak bu siyasallaşma, günümüzde gördüğümüz türden değildi. Daha çok, dine ve kiliseye karşı olan komünist rejime karşı bir muhalefetin parçasıydı. Bu nedenle bu karşıtlık da oldukça belirgindi.” (Ł. Zamęcki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024).

Dayanışma'nın tersanedeki direnişin ardından elde ettiği zaferden sonra ufukta beliren Sovyet askerî tehlikesine karşı General Jaruzelski'nin 13 Aralık 1981'de düzenlediği darbe (sıkıyönetim tedbirleri) neticesinde Dayanışma'nın tüm faaliyetleri yasaklanmış ve liderleri tutuklanmıştır. Darbe karşısında

¹⁵⁵ 7 Eylül 1980'de Polonya Priması Kardinal Stefan Wyszyński ve 15 Ocak 1981'de Roma'da Papa II. Jean Paul ile görüşmeler.

Kilise, açık bir direniş çağrısı yapmamış olsa da özgürlüklerin korunması ve tutukluların salıverilmesi hususunda ısrarını sürdürmüştür; Papa II. Jean Paul'un uluslararası alanda siyasal rejime yönelik mesajları PZPR üzerindeki baskıları artırmıştır (*Pope John Paul II*, 1981; *Bogdan Borusewicz*, 2025). Ruhban sınıfının sembolik figürlerinden biri olan Kardinal Wyszynski 1981'de hayatını kaybetmiş ve yerine yeni "Polonya Priması" olarak Kardinal Józef Glemp gelmiştir. Glemp de mevcut "denge" politikasını sürdürmesine ve barışçıl yöntemlerin savunusunu ön plana çıkarmasına rağmen Wyszynski'nin "karizmasına ve dinamizmine" sahip olmamıştır (Mazgaj, 2010, s. 125). Papa, yine aynı yıl Polonya'ya gerçekleştirdiği bir ziyaretinde Varşova'daki Aziz John Katedrali'nde "tüm yurttaşlarımla özellikle de hayal kırıklığının, aşağılanmanın, acının, özgürlükten yoksun bırakılmanın, haksızlığa uğramanın ve onurlarının ayaklar altına alınmasının acısını keskin bir şekilde hissedenlerle" dayanışma içerisinde olduğunu ifade etmiştir (Szporer, 2010, s. 115). Dayanışma, sıkıyönetim dönemi dahil olmak üzere kuruluşundan itibaren dinî semboller ve ritüelleri kullanarak politik mücadelesini bir "ulusun kurtuluşu" mücadelesine dönüştürmüştür. Bu hususta düzenlenen "Vatan Ayinleri" gibi ritüeller "direnişin ve ahlaki arınmanın birer eylemi" haline gelmiştir. "Dayanışma"lı yıllara katkı sağlayan birçok din adamı da olmuştur. Bunlardan bazıları "demokratik muhalefetin değerlerini en iyi temsil eden filozof-rahip Józef Tischner, Dayanışma şehidi Rahip Jerzy Popiełuszko ve Gdynia'daki Serbest İşçi Sendikası (WZZ) üyesi rahip Hilary Jastak'tır." (Szporer, 2010, ss. 115-116). Elbette Dayanışma ve Kilise arasındaki bu yakın ilişki siyasal rejim tarafından yakından takip edilmiştir. Güvenlik güçlerinin Kilise içine sızma çabaları neticesinde bazı rahipler devşirilmiş¹⁵⁶ olsa da bu sayı diğer meslek gruplarına kıyasla daha düşük kalmıştır (Szporer, 2010, s. 116). Sıkıyönetim dönemi ve sonrasında PZPR, ülkede meydana gelebilecek herhangi bir devrimci durumu engelleyebilmek için Dayanışma ile alakalı olan aydın, işçi ve din adamları üzerinde siyasî baskısını artırmış ve kullanılan yöntemler¹⁵⁷ daha sofistike hale gelmiştir.

Bunun en trajik örneklerinden biri 1984'te Rahip Jerzy Popiełuszko'nun gizli polis tarafından kaçırılıp öldürülmesi hadisesidir. Popiełuszko'nun "Varşova Çelik İşçileri'nin manevi rehberi ve Dayanışma Hareketi'nin gayriresmî papazı" olarak ön plana çıkan popüler bir figür olması rejim tarafından hedef alınmasına yol açmıştır. Lech Walesa, 1992'de yayınlanan [ilk baskısı 1991] otobiyografisinde Popiełuszko için şunları söylemiştir (Mazgaj, 2010, s. 126):

"Çelik işçilerinin papazı Peder Popiełuszko, 13 Ağustos 1984'te [fabrikaya] varmak üzereydi. 1980 yazında Kardinal Wyszyński, genç rahibi grevciler için ayin düzenlemesi amacıyla göndermişti. Kapıdan geçtiğinde dizlerinin titrediği söylenir; kapının ardında birkaç bin işçi toplanmıştı. Bu, rahibin bir fabrikada ilk kez ayin düzenleyişiydi, hem de bir grev sırasında.

¹⁵⁶ "Rahip Stanisław Szlachta (SB [Służba Bezpieczeństwa] tarafından kod adı TW Pátnik olarak belirlenmiştir), Papa II. Jean Paul'ün ilk ziyareti sırasında "güvenli kaynak" olarak hizmet vermiştir." (Szporer, 2010, s. 117).

¹⁵⁷ Örneğin Kraków Başpiskoposluğu'nun tadilatı sırasında polis bağlantılı bir inşaat şirketi aracılığıyla binaya dinleme cihazları yerleştirilmiştir (Szporer, 2010, s. 118). Ayrıca Papa'nın itibarına yönelik gizli servisin yürüttüğü bir operasyon da gerçekleştirilmiştir (Operacja "Triangolo" / "Triangolo" [Üçgen] Operasyonu) (Abramowicz, 2014).

İşçiler için de bir ilkti — üstelik rahip hem çok genç hem de çok çekingen görünüyordu! Ancak kısa sürede ömür boyu sürecek bir dostluk kurdular, çünkü işçiler, Peder Popiełuszko'nun kendilerini derinden anladığını hissettiler. Daha sonra her sorun yaşadıklarında ona gider oldular, o da onlara. Kiralanan otobüslerle çelik işçileriyle gezilere çıkar, çoğu zaman onlara içki içmemeleri için yalvarmak zorunda kalırdı. Sıkıyönetim sırasında gözaltına alınan ve hapsedilenler için yardım organize etti. Popiełuszko, kendi lokmasını başkasına veren biriydi. Ve her ay, Varşova'nın yarısının katıldığı ünlü "Vatan Ayinleri"ni düzenledi." (Walesa, 1992, ss. 73-74).

Popiełuszko cinayetinin ardından mevcut siyasal rejim ulusal ve uluslararası alanda itibarını büyük ölçüde yitirmiştir. Binlerce kişinin katıldığı Popiełuszko'nun cenaze töreni, politik bir sahaya dönüşerek Dayanışma ve Kilise arasındaki bağı kuvvetlendirmiş; Walesa Popiełuszko'nun mezarı başında "Huzur içinde yat. Dayanışma, sen [ona] canını verdiğin için yaşıyor." diyerek Popiełuszko'yu saygıyla anmıştır (Walesa, 1992, s. 73).

1987 yılı itibariyle PZPR, toplum üzerindeki kontrolünü yitirdikçe Kilise'ye yönelik baskılar nispeten azaltılmış ve parti, Kilise'nin desteğine ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu kapsamda 13 Ocak 1987'de Jaruzelski, Roma'da Papa II. Jean Paul'e resmî ziyarette bulunmuş; 8-14 Haziran 1987 tarihlerinde ise Papa, memleketi Polonya'ya üçüncü ziyaretini gerçekleştirmiştir. Papa'nın gittiği her şehirde milyonlarca insan tarafından karşılanması, "komünist hükümetin Kilise'ye karşı mücadelesini kaybettiğinin" (Mazgaj, 2010, s. 127) ve Kilise'nin toplum üzerindeki moral gücünün arttığının (Mazgaj, 2010, s. 125) açık bir tescili olmuştur. Dayanışma ve Kilise arasında yaklaşık on yıl süren bu iş birliği nihayetinde 1988 grevleri ile başka bir boyuta evrilmiştir. Staniszkis ve Touraine gibi yerli ve yabancı birçok sosyoloğun ve sosyal bilimcinin siyasî danışmanlığında aydın, işçi ve din adamlarından oluşan "bu çok özel kombinasyon" (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024) mevcut rejimin iktidar devri için uygun şartların ve "yuvarlak masanın" kurulmasını sağlamıştır. Ardından hükümet Dayanışma'nın taleplerini kabul etmek zorunda kalmış ve 31 Ağustos'ta ilk Yuvarlak Masa görüşmeleri başlamıştır. 19 Eylül'de Mieczysław F. Rakowski, PZPR tarafından yeni başbakan olarak atanmıştır. Rakowski'nin öncülüğünde Polonya ve Vatikan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için ilk adım olan "17 Mayıs 1989 tarihli Polonya Cumhuriyeti'nde Devlet ile Katolik Kilisesi Arasındaki İlişkilere Dair Kanun"¹⁵⁸ Kilise'nin konumunu hukuken güvence almıştır. Bu kanun ilk yarı-serbest seçimlerden birkaç hafta önce yürürlüğe girmiştir. Rakowski, bu girişimiyle Kilise'nin desteğini sağlamak istese de seçimlerden Dayanışma zaferle çıkmıştır (Mazgaj, 2010, ss. 127-128).

¹⁵⁸ Orijinal adı: "O stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej" (Dz.U.2023.1966 t.j., 1989).

Fotoğraf – 6: Lech Walesa, Gdańsk'taki Lenin Tersanesi'ndeki bir grev sırasında işçilerle konuşuyor, Ağustos 1980 (Ciołek, 1980).

Fotoğraf – 7: Sıkıyönetimin ilk günü, Aralık 1981, Varşova. Kino Moskwa [Moskova Sineması], Francis Ford Coppola'nın "Apocalypse Now" filmini gösteriyor (Niedenthal, 1981).

Fotoğraf – 8: “Papa II. John Paul, 2 Haziran 1979’da Polonya’nın Varşova kentinde iyi dileklerde bulunanları selamlıyor. Papa, dokuz günlük Polonya ziyareti sırasında anavatanını ziyaret ediyor.” (Pope John Paul II, 1979)

4.5. Post-Komünizm ve Dönüşüm: 1990-2004

4.5.1. Polonya’da Post-Komünist Siyasal Konjonktür (1990-2004)

Gorbaçov’un 1985’te duyurduğu yeni siyasal yaklaşımı (glasnost-perestroika), Sovyetler Birliği’nin periferisinde veya etki sahasında olan uydu devletlerde “sürdürülmesi imkânsız iç politikaları” (Prazmowska, 2022, s. 318) artık onaylamıyordu. Bunun yanında Dışişleri Bakanı Eduard Shevardnadze’nin ortaya attığı “Sinatra Doktrini”¹⁵⁹ (Kennedy, 1999, s. 2), Doğu Bloku ülkelerine kendi yollarını seçme özgürlüğünü tanıyarak Sovyetler Birliği’nin diğer devletlerin iş içlerine karışmayacağını ifade ediyordu. 1988’de yaklaşık 45 milyar dolara ulaşan bir dış borç yükü ve ekonomik sorunlarla mücadele eden Jaruzelski hükümeti, Sovyetler Birliği’nin hamiliğini yitirdiğinden iç meselelerde yalnız kalmıştır. Gorbaçov 1988’de BM’de yaptığı konuşmayla Soğuk Savaş’ın sonlanması için en büyük diplomatik adımlardan birini atmıştır. 1789 ve 1917 devrimleriyle konuşmasına başlayan Gorbaçov, “insanlığın bir uzlaşma arayışı içinde yeni bir dünya düzenine” ihtiyaç duyduğunu ifade etmiş; güç tehdidinin artık bir dış politika aracı olarak kullanılamayacağını, özgür seçimlerin ve demokratikleşmenin gerekliliğini, silahlı kuvvetler mevcudiyeti ve stratejik silahların azaltılmasında karşılıklı adımların önemini vurgulamıştır (“Gorbachev’s Speech”, 1988). Konuşmanın yapıldığı gün Dayanışma, hükümetle müzakereleri yürütmek üzere “Dayanışma Yurttaşlar Komitesi’ni” kurmuş ve neticede Jaruzelski masaya oturmak zorunda kalmıştır. PZPR, 6 Şubat 1989’da Dayanışma’yı resmen tanımış ve Yuvarlak Masa görüşmeleri¹⁶⁰ başlamıştır. Sıkı pazarlıkların ardından Dayanışma ve PZPR, 4 Haziran’da seçimlerin “yarı-serbest” bir şekilde yapılması konusunda anlaşmıştır. Buna göre seçimler Sejm’in yarısı ve Senato’nun tamamı için gerçekleştirilecek ve PZPR, “muhalefetin düzensizliğinden

¹⁵⁹ Amerikalı şarkıcı Frank Sinatra’nın “My Way” şarkısına ithafen bu adlandırma yapılmıştır.

¹⁶⁰ Orijinal adı: “Okragły Stół”.

ve deneyimsizliğinden” faydalanarak gücünü koruyacaktı. Ancak yapılan seçim sonuçları PZPR için tam bir hezimet olmuş, yarışılan sandalyelerden Dayanışma büyük bir zaferle ayrılmıştır (Judt, 2009, s. 731). Jaruzelski, 12 Eylül 1989 tarihinde Tadeusz Mazowiecki’nin başbakanlığını onaylamış ve 1945’ten sonra Polonya’da ilk komünist olmayan başbakan göreve başlamıştır. Ardından Jaruzelski’nin geçiş döneminde cumhurbaşkanı olarak görev yapması oylanmış; Mazowiecki, “Balcerowicz Planı’nı” duyurmuş; Parti’nin öncü rolü anayasadan çıkarılmış ve 27 Ocak 1990’da PZPR kendini feshetmiştir (Judt, 2009, s. 732). Bu süreçte bağımsız sendikalar yeniden yasal hale gelmiş ve demokratik bir geçiş sürecinin kuralları belirlenmiştir (Prazmowska, 2022, s. 318). 1989’da yapılan anlaşma gereği Jaruzelski’nin geçiş döneminde başkanlığı sürdürmesi kararlaştırılmış olsa da yaşadığı popülarite kaybı ve artan baskılar neticesinde Jaruzelski’yi istifaya itmiştir. 1990’da gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Dayanışma Hareketi’nin karizmatik lideri Lech Wałęsa, başkanlık seçimlerinin ikinci turunda yeni başkan olarak seçilmiştir. Walesa’nın göreve başladığı dönem, komünist rejimin son izlerinin de tasfiyesi ile geçmiş; PZPR kendini feshederken devamı niteliğinde olan “Demokratik Sol İttifak” gibi post-komünist sol partiler kurulmuştur (Davies, 2005, s. 511). Mazowiecki hükümetinin başlattığı ve parlamentodan geçen kanunlarla desteklenen ekonomik reform programları, Amerikan danışman Jeffrey Sachs’ın “şok terapi” yaklaşımıyla şekillenmiştir. Makroekonomik iyileşmeyi hedefleyen planın yüksek enflasyon ve işsizlik gibi problemleri beraberinde getirmesi toplumsal huzursuzluğu artırmıştır (Ozan, 2019, s. 45). Maliye Bakanı Balcerowicz’in ortaya koyduğu bu plan, Merkez-Doğu Avrupa’daki muadilleri Bokros ve Sik’in planlarına benzer bir şekilde geçiş döneminin en tartışmalı ancak en belirleyici gelişmelerinden biri olmuştur. Avrupa’ya dönüşün, kurumsal ve normatif düzeyde (özelleştirmeler, AB standartlarının yakalanması, AB mevzuatının uygulanması vs.) gerçekleşmesi, ilk etapta ekonomi, kültür ve medya sahalarında uzman kişilerin işe alınmasını gerekli kılmış; “[politik] sahneden çekilen” (Kurczewska, 1992) entelijansiyanın yerini büyük oranda teknokrat uzmanlar almıştır.

1991’deki ilk serbest seçimlerin ardından seçimlerde yarışan yüzden fazla siyasal partiden 29’u parlamentoya girmeyi başarmıştır. Jan Olszewski liderliğinde kurulan hükümet, çok uzun ömürlü olmamış; sürekli bozulan koalisyon hükümetleri, güçlü ve istikrarlı bir yönetim yapısının ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır. Bu yüzden 1993’te erken seçime gitmek zorunda kalan Polonya’da “Demokratik Sol İttifak” (SLD) büyük bir seçim zaferi kazanmıştır. O dönemde uygulanan seçim barajı, nispî temsil yöntemi ve eski rejim kadrolarının tecrübesi seçim zaferini etkileyen unsurlar olmuştur. Böylelikle komünizm sonrasında varlığını farklı politik etiketler altında sürdüren eski rejim unsurları bir meşruiyet zemini kazanmıştır. Ekonomik beklentilerin ön plana çıktığı bu yıllarda gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Walesa, rakibi Aleksander Kwaśniewski’ye karşı beklenmedik bir mağlubiyet yaşamıştır (Millard, 1998, s. 87). Aynı zamanda Papa II. Jean Paul’un ülkesine yaptığı ziyaretlerin bu dönemde artması Kilise’nin nüfuzunu artırmış; Kilise’ye yakın muhafazakâr partiler, seçimlerde oylarını artırmıştır. Kürtaj ve dinî eğitim meseleleri seçmen mobilizasyonunda önemli

hususlar olmuştur (Korbonski, 2000, ss. 124-126). Yine bu dönemde hazırlanan ve referandumda halkın onayına sunulan 1997 Anayasası, %53 ile kabul edilmiş 1992'deki Küçük Anayasa'nın yerini almıştır. Yeni anayasa, SLD döneminde kabul edilmiş olsa da yürürlüğe girmesi, AWS-UW koalisyonu dönemine denk gelmiştir (*Dz.U. 1997 nr 75 poz. 476, 1997*).

Polonya, 1990'ların başında içeride hızlı bir politik dönüşüm yaşarken dışarıda da Doğu Bloğu ile olan son angajmanlarından kurtularak yönünü Atlantik-Avrupa eksenine çevirmeye başlamıştır. Polonya'nın da dahil olduğu Doğu Bloğu ülkeler için ekonomik iş birliğini teşvik eden COMECON ve askerî iş birliğini teşvik eden Varşova Paktı'nın dağılması Polonya'nın Batı pazarlarına açılmasının ve Batılı ülkelerle yapacağı askerî anlaşmaların önündeki engelleri kaldırmıştır. 1991 sonunda SSCB dağıldığını ilan ederek tüm Merkez-Doğu Avrupa için bir dönemin sona erdiği resmen tasdik edilmiştir. Bundan sonra Polonya'daki siyasal süreç, bölgesel iş birliklerinin artırılmasına, NATO ve AB'ye katılım müzakerelerinin tamamlanmasına yönelik gelişmiştir. (Ozan, 2019, s. 48). 1991'de Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya Macaristan'ın Visegrad şehrinde toplanarak Avrupa entegrasyonu ve ekonomik alanda iş birliklerini artırmak için bir bölgesel ittifak oluşturmuştur. 1993'te Çekoslovakya'nın dağılmasından sonra ittifaktaki ülke sayısı dörde çıkmış ve "Vişegrad Dörtlüsü" (V4) olarak anılmaya başlanmıştır (*The Visegrad Group*, 1991). Polonya ve diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinden Macaristan ve Çekoslovakya NATO ile iş birliğini artırmak için "Kuzey Atlantik İş Birliği Konseyi'ne" dahil olmuş; 1994'te "Barış için Ortaklık" (PfP) programına katılmıştır. 1995 yılında NATO'ya tam üyelik başvurusunda bulunan Polonya, 1997 Madrid Zirvesi ile Çek Cumhuriyeti ve Macaristan ile örgüte davet edilmiş (Madrid Summit, 1997, s. 13); 12 Mart 1999'da da resmen NATO üyesi olmuştur. Buna karşın Rusya, NATO'nun post-komünist dönemdeki doğuya doğru ilk genişleme dalgasını kendisine karşı bir tehdit olarak değerlendirmiştir ("NATO Expansion Critics Worry about Russia", 1998; Zevelev, 2011, ss. 4-5). Daha sonra 2004, 2009 ve 2017'deki genişlemeler ve Ukrayna ile başlatılan üyelik görüşmeleri, Rusya-Batı arasındaki tansiyonu artıracak gelişmeler olmuştur. Polonya'nın NATO üyelik süreci diğer eski Varşova Paktı ülkeleri gibi AB süreci ile paralel bir şekilde ilerlemiştir. Bu kapsamda 16 Aralık 1991'de o zamanki adıyla Avrupa Topluluğu ile "Avrupa Anlaşması'nı" imzalamış (*Europe Agreement*, 1994) ve AB'ye üyelik süreci başlamıştır. 1993'te ilan edilen Kopenhag Kriterleri, aday ülkelerin demokratik, hukukî ve ekonomik uyum süreçlerinin tamamlanması gerekliliğini ortaya koymuştur (*Copenhagen*, 1993). 1994'te AB'ye üyelik başvurusunda bulunan Polonya, üç sene sonra resmen aday ülke olarak kabul edilmiştir. 1998'de üyelik müzakerelerine başlayan Polonya, 2002 Kopenhag Zirvesi'nde katılım için onay almıştır. Bir yıl sonra üyelik hakkında yapılan referandumdan %77'nin üzerinde onay çıkınca hukukî süreç tamamlanmış ve 1 Mayıs 2004'te Polonya, resmen AB üyesi olmuştur (Deloy & Levy, 2003).

Görsel – 4: “Tomasz Sarnecki, 1989 yılında Varşova Güzel Sanatlar Akademisi’nde üçüncü sınıf grafik öğrencisi iken insanları muhalefete oy vermeye teşvik eden afişler tasarladı. Ünlü “W samo południe 4. czerwca 1989” afişleri, “Kahraman Şerif” (High Noon) filminin tanıtım afişinin değiştirilmiş bir versiyonunu sunuyordu; bu versiyonda Gary Cooper, revolver yerine elinde “wybory” (seçimler) yazan oy kartını tutuyor ve şerifin yıldızının üzerinde “Solidarność” yazılı bir kâğıt yer alıyordu.” (Jarski, 2018).

4.5.2. Ekonomik Dönüşüm: Balcerowicz Planı

Politik düzleme hâkim olmaya başlayan uzmanlar, Polonya’nın demokrasiye geçişinde kritik görevler üstlenmişlerdir (Jedlicki, 1995, s. 33). Bunların başında gelen Leszek Balcerowicz, ekonomik dönüşümün mimarı olarak 1990-2004 yılları arasına damgasını vurmuştur. Eğitimi Polonya ve ABD’de alan Balcerowicz, iktisat alanındaki doktorasını Fullbright bursuyla ABD’de tamamlayarak çeşitli üniversitelerde ve enstitülerde dersler vermiş, pek çok akademik çalışmaya imza atmış; Polonya’ya neoliberal fikirlerle geri dönmüştür (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024). Balcerowicz’in siyaset sahnesine çıkışı, 1989’da Mazowiecki Hükümeti’nde Maliye Bakanlığı koltuğuna oturmasıyla başlar ve 2007’ye kadar çeşitli pozisyonlarda devam eder. Balcerowicz, iş başına geldiğinde kendisini yüksek enflasyon, işsizlik ve ekonomik durgunluk ortamında bulmuştur. Mali disiplinin sağlanması ve piyasanın serbestleştirilmesi için 1990 yılında kendi adıyla anılan “Balcerowicz Planı” yürürlüğe konmuştur. Plan, piyasa ekonomisine hızlı bir geçişi amaçlayan kapsamlı bir reform programı olmuştur. Bu kapsamda merkezî ekonominin ve ticaretin serbestleşmesi adımları atılmış,

serbest piyasa üzerindeki kontrol mekanizmaları kaldırılmıştır. Bütçe açığını kontrol etmek için sübvansiyonlar azaltılarak devlet işletmelerinin özelleştirilmesi teşvik edilmiştir. Makro-ekonomik istikrarın sağlanması için döviz rezervlerinin artırılması amaçlanmıştır. İstikrar tedbirleri, kısa süreliğine enflasyonun hızlı bir şekilde düşürülmesini ve hem piyasa hem de bütçe dengesinde hızlı iyileşmeleri sağlamıştır (Mokrzycki, 1995b, s. 181). İktisadî reformların desteklenmesi için de Polonya'nın IMF ve Dünya Bankası'na üyeliğine öncülük etmiştir. Daha sonra “şok terapi” olarak adlandırılan bu politikalar 1993'ten sonra yerini daha istikrarlı ve sürdürülebilir politikalara bırakmıştır. Balcerowicz'in dahil olduğu Dayanışma hükümetine ekonomi danışmanlığı yapan ve şok terapinin mucidi Jeffrey Sachs, “*Poland's Jump to the Market Economy*” adlı eserinde üstlendiği görevden şu şekilde bahsetmiştir:

“Geçtiğimiz dört yıl muazzam bir kişisel meydan okuma ve tatmin dönemi oldu. Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'ndeki çeşitli hükümetlere ekonomik reform programlarının tasarlanması ve uygulanması konusunda danışmanlık yapma onuruna ve sorumluluğuna sahip oldum. 1989 yılında Polonya'nın Dayanışma hareketinin yasallaştığı gün bu harekete yardımcı olmaya başladım ve dünyanın en büyük demokratik liderlerinden bazılarıyla —Lech Walesa, Bronislaw Geremek, Adam Michnik, Jacek Kuron— feshedilen komünist sistemin yerine güçlü bir piyasa ekonomisi getirme stratejisi üzerinde çalıştım. Daha sonra Polonya'nın komünist olmayan ilk hükümetine ve onun Ekonomiden Sorumlu ilk Başbakan Yardımcısı Leszek Balcerowicz'e danışmanlık yaptım. O zamandan bu yana Slovenya, Rusya, Estonya, Moğolistan ve diğer ülkelerdeki hükümetlere danışmanlık yapmaktan onur duydum.” (Sachs, 1994a, s. xiv)

Yine, Sachs, Utah Üniversitesi'nde verdiği bir derste bu süreci ve şok terapisini şöyle açıklamıştır:

“1989'da Polonya'daki Dayanışma hareketinin ekonomi danışmanı olarak Polonya'yı Batı Avrupa modelinde “normal” kapitalizme hızlı bir geçiş yapmaya teşvik ettim. Polonya'da komünizm sonrası ilk hükümet Ağustos 1989'da iktidara geldiğinde yeni ekonomik lider, Başbakan Yardımcısı Leszek Balcerowicz, Polonya'nın piyasa ekonomisine hızlı dönüşümü için radikal bir strateji benimsedi ve bu strateji daha sonra “şok terapisi” gibi biraz yanıltıcı bir lakap kazandı. Strateji, 1 Ocak 1990'da Polonya'da uygulanmaya başlamasından bu yana geniş çapta tartışılmaktadır. Strateji, 1991'den sonra Rusya da dahil olmak üzere Doğu Avrupa'nın geri kalanında ve eski Sovyetler Birliği'nde değiştirilmiş bir biçimde benimsenmiştir.” (Sachs, 1994b, s. 267)

“Politikacılar ve kamuoyu, “şok terapi” yaklaşımının basitçe ütöpik bir ekonomik reform planı olmadığını, aksine nispeten net bir hedefe giden hızlı bir yol olduğunu sezgisel olarak anlamıştı. 1989'da bu net hedef Batı Avrupa'ydı. Toplumda bu ülkeleri Batı Avrupa ile en hızlı şekilde yeniden bütünleştirecek her ne ise onun benimsenmesi gerektiğine dair ifade edilmese de genel bir kanı zaten mevcuttu (Sachs, 1994b, s. 269).

Takip edilen ekonomi politikaları AB üyeliğine giden süreci de önemli ölçüde desteklemiş, farklı kalemlerde gelişmeler kaydedilmiştir. Balcerowicz'in başlattığı şok terapisi, ekonomik büyümeyi sağlayarak GSYH'yi artırmış (*Poland - GDP*, 2024) ve yabancı yatırımcılar için ülkeyi cazip bir yer haline getirmiştir. AB üyesi olmasının ardından Polonya'nın Avrupa pazarlarına daha rahat erişimi ile ihracat rakamlarında da bir artış yaşanmıştır (Tokarski & Visvizi, 2015, s. 76; *Poland - Total Product Exports*, 2024).

Makro düzeyde yaşanan pozitif gelişmelere rağmen kısa vadede Balcerowicz Planı'nın önemli toplumsal ve ekonomik maliyetleri de olmuştur. Klein'in "şok doktrini" olarak eleştirdiği bu hızlı neoliberal dönüşüm sürecinin başında "Polonya nüfusunun %59'u yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. İş korumasını eritip yok eden ve günlük hayatı daha pahalı hale getiren şok terapi, Polonya'nın Avrupa'nın 'normal' ülkelerinden biri haline gelmesi için izlenecek yol değildi...bu yol bir ülkeyi ancak Şili'den Çin'e kadar zafer kazandığı her yerde karşı-devrime eşlik eden, giderek büyüyen aynı eşitsizliklere götürüyordu." (Klein, 2010, s. 266). 1988-1989 yıllarında başlayan ve 1990'lı yıllarda katlanarak devam eden hızlı değişim süreci "demokratikleşme sürecini eşitsiz hale getirmiştir." (Wesolowski, 1995, s. 9). Bu dönemde özellikle devlet işletmelerinin hızlı bir şekilde özelleştirilmesi işsizlik oranlarını artırmış (*Poland - Unemployment Rate*, 2024), bu durum bazı toplumsal rahatsızlıklara sebebiyet vererek 2000'lerin ortalarına kadar süren siyasal istikrarsızlığın önünü açmıştır. Reformların ağır reçetesinden çeşitli sektörlerde ücretli çalışanlar etkilenmiştir. Bunlardan biri olan tarım sektöründe istikrar programının şiddetli etkisi, gıda talebinde hızlı bir düşüşe, tarımsal girdi fiyatlarında sıçramaya ve ucuz kredilerin geri çekilmesine neden olmuştur (Mokrzycki, 1995b, s. 182). Balcerowicz Planı'nın başlattığı ekonomik dönüşümün maliyetini ödeyen işçiler (fabrika, maden, tarım vs.), kamu çalışanları veya öğrencilerin içinde bulunduğu farklı meslek grupları 1989-1993 arasında sayısız protesto düzenleyerek tepkilerini ortaya koymuşlardır (Ekiert & Kubik, 2001, s. 108). "Pek çok işçi ve emekçi, yaşananları Dayanışma hareketinin ideallerine bir ihanet olarak gördü. Çünkü Dayanışma, yalnızca siyasî değil, aynı zamanda emekçiler için bir destek ve dayanışma anlamı taşıyordu. Ancak 1989 sonrası ekonomik dönüşüm süreci, büyük ölçüde orta ve üst sınıfı temsil eden kişiler tarafından yürütüldü. Bu kişilerin çoğu entelijansiya içinden geliyordu. Bu durum kısmen anlaşılabilir çünkü böylesine köklü bir dönüşüm, uzmanlık ve bilgi gerektiriyordu. Ekonomik ve hukuki reformları yönetecek insanlara ihtiyaç vardı. Ne yazık ki sanayide çalışan sıradan bir işçinin bu sürece dair yeterli hazırlığı ya da donanımı yoktu. Bu nedenle, geçiş sürecinin çoğunlukla entelijansiya tarafından yönetildiği açık. Ancak bu durum aynı zamanda dönüşüm sürecinin kabulünde sorunlara da yol açtı. Özellikle emekçi kesimler kendilerini dışlanmış hissetti ve bu da toplumsal kırılmaları derinleştirdi." (Ł. Zamecki, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2024). Post-komünist dönemde protesto eylemlerinin hükümet politikaları üzerinde üç düzeyde etkisi olmuştur: i) Reform paketinin bazı unsurları gevşetilmiş olsa da protestoların makroekonomik politikalar üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. ii) Bazı önerilerin aksine protestoların özelleştirme politikaları üzerindeki etkisi sınırlı olmuştur. iii) Protestolar büyük kamu iktisadî teşebbüslerinin yeniden yapılandırılmasının engellenmesinde oldukça etkili olmuştur (Ekiert & Kubik, 2001, s. 139). Yine 1989-1993 yılları arasındaki protestoları analiz eden Osa'nın çalışmasına göre "şiddet içermeyen protestoların en çok işçiler grevlere ve grev tehditlerine başvurduğunda etkili olduğunu göstermiştir. İkincil stratejiler [grev uyarısı veya iş durdurma tehdidi] kullanıldığında genellikle yönetim ve hükümetten tavizler alınmıştır." (Osa, 1998, s. 36). Ekonomik dönüşüme yönelik daha çok işçi örgütleri öncülüğünde gerçekleştirilen protestolar siyasal rejimi devirmekten uzaktı ancak yine de önemliydi: "İşçilerin çıkarlarını başarılı bir

şekilde siyasi gündemde tuttular, işsizliği nispeten düşük tutmak için elitler üzerindeki baskıyı sürdürdüler ve devlet işletmelerinin yeniden yapılandırılmasında sendikalara güçlü bir rol sağladılar.” (Osa, 1998, s. 40).

Özetle Mokrzycki'ye göre Balcerowicz Planı, aslında bir ekonomik istikrar programıdır. Dolayısıyla toplumsal yönü kısıtlı ve dar bir programdır. Zira uzmanlar, “sosyalizm altında meydana gelen toplumsal değişimlerin derinliğini hafife almışlar ve bu programın çıkış noktası olarak komünizm sonrası toplumun gerçeklerine uymayan sosyolojik varsayımları almışlardır.” Merkez-Doğu Avrupa’da sistemi değiştirmekle her şeyin iyileşebileceği varsayımı, tarihselliğe aykırı bir şekilde bölgenin gerçeklerine tam olarak uymamıştır (Mokrzycki, 1995b, s. 189). Bir on yıl öncesine kıyasla toplumsal hareketlerle ulus-altı güçlerin hedefleri ve elde ettikleri arasında da önemli farklar meydana gelmiştir. Devletin kapitalist dönüşümünde uzmanlar ve işçiler arasındaki ilişki “gaz-fren” mekanizmasını andırmıştır. Yöneticilerin ve genel olarak hükümetlerin hız vermeye çalıştığı liberalleşme politikaları, bu eylemlerin maliyetini ödeyenler tarafından tepkiyle karşılandıkça politikalar yeniden düzenlenmiştir. “Sokak”, devletin ideolojik dönüşümünü etkilememiş olsa da ekonomik dönüşüm hızında etkili olmuştur. Post-komünist dönemde aydınlar ve işçiler arasındaki adı konmamış ittifak bozulmuş, iki toplumsal grup arasındaki mesafe artmaya başlamıştır.

4.5.3. Post-Komünist Entelijansiya’nın Dönüşümü

Polonya entelijansiyası, komünizm döneminde muhalif hareketlerin kurucusu rolünde olmuş ve faaliyetlerini rejim baskısından dolayı genellikle yeraltında yürütmek zorunda kalmıştır. Bunlar arasında ön plana çıkan yöntem ise Polonya tarihinde uzun bir geçmişe sahip olan yeraltı yayıncılık geleneğidir. Teorik tartışmalar, eleştirel makaleler veya yurtdışı kaynaklı çalışmalardan beslenen aydınların mücadelesi, Kilise’nin “manevî” rehberliği ve işçilerin örgütlü desteği ile özellikle 1956-1980 arasındaki toplumsal muhalefetin şekillenmesini sağlamıştır. Post-komünist evrede Soğuk Savaş döneminin tüm politik ve toplumsal yapıları, başka bir dönüşüm safhasına girmiş; kısaca “Avrupa’ya dönüş” olarak tarif edilen Batı kurumlarına entegrasyon esas gündem maddesi olmuştur. Bu durum aydınların, işçilerin ve din adamlarının toplum içinde aldıkları fonksiyonları da etkilemiştir. Post-komünizme giden sürecin mimarlarından olan bu ulus-altı gruplar, aynı zamanda sürecin kendisinden de etkilenen aktörler olmuştur. Aydınlar ve entelijansiya için ifade özgürlüğü, 1989 sonrasında sansürün kaldırılmasıyla sağlanmış ve samizdat yayınların varlık nedeni ortadan kalkmıştır. Böylece entelektüellerin yeni dönemde fikirlerini ifade edebilecekleri veya örgütlenebilecekleri, görece çoğulcu bir ortam meydana gelmiştir. Bunların başında 1990’lardan itibaren artan sivil toplum kuruluşları ve medya organları gelmektedir. Dayanışma’dan kopup siyasal partilere dönüşen hareketlerin yanında kaynağını yine Dayanışma’dan alan sivil toplum kuruluşları, işçi hakları, kadın hakları veya yerel yönetimlerin güçlendirilmesi konularında çalışan birçok sivil toplum kuruluşu entelektüellerin yeni mücadele alanlarına ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Kurucuları arasında eski Dayanışma

mensuplarının da yer aldığı bu kuruluşlardan bazıları şunlardır: “Helsinki İnsan Hakları Vakfı”¹⁶¹, “Stefan Batory Vakfı”¹⁶², “KARTA Merkez Vakfı”¹⁶³, “Polonya İnsanî Yardım Eylemi”¹⁶⁴, “Lech Walesa Enstitüsü”¹⁶⁵, “Polonya-Amerikan Özgürlük Vakfı”¹⁶⁶, “Toplumsal ve Ekonomik Araştırmalar Merkezi”¹⁶⁷, “Kamu Politikaları Enstitüsü”¹⁶⁸, “Piyasa Ekonomisi Araştırma Enstitüsü”¹⁶⁹. Helsinki İnsan Hakları Vakfı, 1989 yılında resmen kurulmuş olsa da 1982 yılından beri yer altında faaliyet yürütmüştür. Vakfın kurucularından biri Marek Antoni Nowicki’dir. Misyonu, insan haklarını, demokrasiyi ve hukukun üstünlüğünü savunmak olup uluslararası antlaşmalar ve anayasa ile güvence altına alınan hakların pratikte korunmasını ve uygulanmasını sağlamaktır. Vakfın faaliyetleri Polonya’nın dışında AB ve post-Sovyet bölgelerine yoğunlaşmaktadır. Vakfın mevcut stratejisi hukukun üstünlüğü, adil yargılanma ve bağımsız yargı süreci, sivil toplumun ve medyanın özgürlüğü, eşit muamele hakkı, göçmen hakları, yaşam hakkı ve işkenceden korunma hakkı ile ekolojik kriz karşısında insan haklarının korunması gibi konulara odaklanmaktadır (*Helsinki*, 2025b). Stefan Batory Vakfı, 1988 yılında Dayanışma’nın önde gelen isimlerinden Bronisław Geremek’in kurucuları arasında yer aldığı ve George Soros’un sponsorluğunu yaptığı bağımsız bir sivil toplum kuruluşu olarak kurulmuştur. Vakfın misyonu, hak ve sorumluluklarının bilincinde olan, yerel, ulusal ve uluslararası topluma aktif olarak katılan bireylerden oluşan açık ve demokratik bir toplum inşa etmektir. Hukukun üstünlüğüne dayalı, adil, açık, hoşgörülü, tüm vatandaşlarının haklarını koruyan ve çeşitliliğin zenginliğine saygı duyan bir Polonya’nın oluşturulmasını amaçlamaktadır. Transparency International’ın ortağı olan kurum Polonya ve yurtdışındaki birçok kurumla iş birliklerini sürdürmektedir (“Batory Foundation”, 2025). KARTA Merkezi Vakfı, 1989 yılında Zbigniew Gluza’nın kurucuları arasında yer aldığı bağımsız bir sivil toplum kuruluşu olarak kurulmuştur. Vakfın misyonu, tarihi geçmişi anlamının bir kaynağı haline getirerek yurttaşlık bilincini inşa etmek ve toplumsal uzlaşmayı desteklemektir. Polonya’daki en büyük toplumsal tarih arşivini barındıran KARTA Vakfı, UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne dahil edilen “Dayanışma-Hareketin Doğuşu” koleksiyonunun da sahibidir. Vakıf, 2020 yılında Kültür ve Ulusal Miras Bakanlığı ile Sosyal Arşivcilik Merkezi’ni¹⁷⁰ kurarak bağımsız arşivcilik girişimlerini destekleyen bir yapı oluşturmuş; Polonya Sivil Toplum Kuruluşları Federasyonu, Polonya Kitap Odası, EUSTORY-Uluslararası Tarih Yarışmaları Ağı ve Avrupa Hafıza ve Vicdan Platformu gibi kuruluşların üyesi olmuştur. Vakıf, Varşova Büyükşehir Belediyesi tarafından kabul edilen eşit muamele ilkelerine bağlı kalmakta, cinsiyet, ten rengi, etnik

¹⁶¹ Orijinal adı: “Fundacja Helsińska Praw Człowieka”.

¹⁶² Orijinal adı: “Fundacja im. Stefana Batorego”.

¹⁶³ Orijinal adı: “Fundacja Ośrodka KARTA”.

¹⁶⁴ Orijinal adı: “Polska Akcja Humanitarna”.

¹⁶⁵ Orijinal adı: “Instytut Lecha Wałęsy”.

¹⁶⁶ Orijinal adı: “Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności” / “Polish–American Freedom Foundation”

¹⁶⁷ Orijinal adı: “Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych” / “Center for Social and Economic Research (CASE)”.

¹⁶⁸ Orijinal adı: “Institute of Public Affairs (ISP)” / “Instytut Spraw Publicznych”.

¹⁶⁹ Orijinal adı: “Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową” / “The Institute for Market Economics Research”.

¹⁷⁰ Orijinal adı: “Centrum Archiwistyki Społecznej”.

köken veya milliyet temelinde ayrımcılığı reddetmekte ve tüm çalışmalarını ayrımcılıktan uzak bir şekilde yürütmektedir (*Fundacja Ośrodek KARTA*, 2025). Polonya İnsanî Yardım Eylemi, 1992 yılında Janina Ochojska'nın kurucuları arasında yer aldığı bağımsız bir sivil toplum kuruluşu olarak faaliyetlerine başlamış ve 2004 yılından itibaren kamu yararına çalışan bir kuruluş statüsü kazanmıştır. Kuruluş, doğal afetler ve silahlı çatışmaların neden olduğu krizlere hızla müdahale etmek misyonuyla hareket etmektedir. İnsan hayatı ve sağlığını en büyük öncelik olarak gören kuruluş, yardımlarını tarafsız bir şekilde, dini, etnik ya da politik ayrım yapmaksızın tüm ihtiyaç sahiplerine ulaştırmaktadır. PAH, kaynaklarını mümkün olduğunca yerel kaynaklardan temin etmekte ve etik ilkelerini Kızılhaç Davranış Kuralları'na göre belirlemektedir. PAH, Polonya toplumunu insani yardım konusunda okullarda çocuklara ve gençlere yönelik düzenledikleri programlarla eğitmektedir ("PAH", 2025). Öte yandan Lech Wałęsa Enstitüsü Vakfı, 1995'te Lech Walesa tarafından kurulan, apolitik ve kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum kuruluşudur. Bu yönüyle Polonya'daki ilk sivil toplum kuruluşlarından birisidir. Vakfın amacı, Dayanışma hareketinin Polonya'daki dönüşüm sürecindeki rolünü araştırmak ve sonuçlarını yaygınlaştırmaktır. Bu kapsamda yapılan araştırmalara ödül veren Vakıf, Lech Walesa Kütüphanesi'ni de geliştirmeyi amaçlamakta; gençlere yönelik Nobel Akademisi programı, Trójmiasto¹⁷¹ bölgesindeki okullarda dönüşüm sürecinin kahramanlarıyla öğrencileri bir araya getiren "Özgür Polonya'nın Kahramanları" eğitim programı ve Polonya-ABD arasında akademik değişim programları düzenlemektedir. Vakfın yönetim kurulu başkanlığını Lech Walesa'nın oğlu Bogdan Wałęsa yapmaktadır (*Fundacja Instytut Lecha Wałęsy*, 2025). ABD'deki Polonyalıların kurduğu Polonya-Amerikan Özgürlük Vakfı, 1989'dan itibaren Polonya'da serbest piyasa ekonomisine geçişi desteklemiş ve Polonya-Amerikan Girişimcilik Fonu'nun başarıları üzerine inşa edilmiştir. Daha çok girişimcilik ve kalkınma gibi alanlarda faaliyet gösteren Vakıf, genç liderleri teşvik etmekte, eğitim, kamu yönetimi ve sağlık sisteminde reformları desteklemekte ve özellikle kırsal kesim gibi halen sorun yaşayan bölgelerde sistemik değişiklikleri ve kalkınmayı desteklemektedir. Polonya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ortak liderliği altında faaliyet gösteren vakıf, her iki ulusun da paylaştığı temel değerleri teşvik etmeyi hedeflemektedir (*Polish-American*, 2025). Toplumsal ve Ekonomik Araştırmalar Merkezi (CASE), 1989 sonrası Polonya'daki ekonomik değişimlerde yer alan 10 ekonomist tarafından Ağustos 1991'de kurulmuş, Aralık 1991'de resmi olarak onaylanarak Merkez-Doğu Avrupa ile eski SSCB ülkelerindeki ekonomik reformları analiz etmeye ve desteklemeye başlamıştır. 2000 yılında küresel bir düşünce kuruluşuna dönüşerek Avrupa entegrasyonu, post-komünist geçiş süreci ve küresel ekonomi alanlarına odaklanmış, 2000'li yılların ortalarından itibaren Orta Doğu ve Kuzey Afrika gibi yeni bölgelere yönelik çalışmalarını genişletmiştir. CASE, kanıta dayalı politika oluşturma yönünde gelen savunucularından biri olarak Merkez-Doğu Avrupa'da ve küresel çapta en saygın düşünce kuruluşlarından biri olarak kabul edilmektedir. Merkez, ekonomik, sosyal ve siyasi alanlardaki karmaşık zorluklara yönelik kapsamlı araştırmalar, analizler, eğitimler ve çözümler sunarak başarılı çalışmalar yürütmektedir

¹⁷¹ "Üç Şehir" (Gdańsk, Gdynia ve Sopot)

(CASE, 2025). 1995’te kurulan Kamu Politikaları Enstitüsü, bağımsız bir araştırma ve politika analiz merkezi olarak ön plana çıkmaktadır. Enstitü’nün misyonu, Polonya, Avrupa ve küresel politika konularında bilinçli bir kamuoyu tartışmasına katkıda bulunmaktır. Araştırma alanları arasında Avrupa politikası, sosyal politika, sivil toplum, göç politikaları ve iklim politikası yer almaktadır. Enstitü, Polonya ve Avrupa düzeyinde kamuoyu tartışmalarının kalitesini artırmayı, tartışmaların bilimsel temellere dayanmasını ve bilgi üretmeye odaklanmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır (ISP, 2025). Son olarak 1980’lerde muhalif hareketlerin ve yeraltı çalışmalarının bir ürünü olarak Gdańsk’ta doğan, kökleri Gdańsk Üniversitesi, 1980’lerin “Dayanışma” hareketi ve Gdańsk’lı liberallerin tartışma ortamlarına dayanan Piyasa Ekonomisi Araştırma Enstitüsü, 2 Aralık 1989’da kâr amacı gütmeyen bir vakıf olarak kurulmuştur. Enstitü, Polonya’nın büyük ekonomik ve siyasi dönüşüm sürecine bilimsel ve entelektüel destek sağlamak amacıyla faaliyetlerine başlamış olup kuruluş fikrinin öncüsü Dr. Jan Szomburg’dur. Tüm post-komünist Avrupa’da bağımsız ve özel bir bilimsel araştırma enstitüsü oluşturma girişiminin ilk örneği olan IBnGR, başlangıçta klasik bir düşünce kuruluşundan ziyade bilimsel bir enstitü olarak tasarlanmış, bilimsel bir konsey, araştırmalar ve akademik yayınlar üzerine odaklanmıştır. Enstitü’nün ilk yıllarında sosyalist sistemin iyileştirilmesi ve işçi konseylerinin özerkliğinin artırılmasına odaklanılmış ancak daha sonra geçiş dönemi ile alakalı iktisadî ve siyasî çalışmalar artırılmıştır. Zaman içinde öncelikler değişmiş, dönüşüm sürecine odaklanmaktan güncel kamu politikalarına, özellikle ekonomik, sosyal ve bütçesel konulara daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Günümüzde özellikle Avrupa Birliği fonlarıyla desteklenen kalkınma politikaları çerçevesinde Polonya’nın sürdürülebilir büyümesine katkıda bulunan enstitü, Polonya ve Avrupa’nın ekonomik ve sosyal gelişimine yönelik araştırmalar yapmaya ve politika önerileri geliştirmeye devam etmektedir (IBnGR, 2025).

Devlet denetimi altındaki tek sesli medyanın hâkim olduğu Polonya’da post-komünist dönemin etkisiyle hızlı bir dönüşüm sürecine girilmiş ve çeşitlilik artmıştır. 1989’da muhalefet hareketinin öncü isimlerinden olan Adam Michnik’in kurduğu Gazeta Wyborcza, yarı-serbest seçimlerde muhalefetin seçim propagandasını yürütebildiği en önemli mecra olmuştur. Gazetede Michnik’in yanında dönemin önemli figürlerinden Jacek Kuron ve Tadeusz Mazowiecki de çeşitli yazılar kaleme almıştır (Davies, 2005, s. 504). Rzeczpospolita gazetesi ise 1989’daki demokratik dönüşümle birlikte bağımsız bir medya kurumu olarak yeniden yapılandırılmıştır. Muhafazakâr ve merkez-sağ eğilimli bir çizgiye sahip olsa da farklı sesleri bir araya getirerek hükümetle muhalefet arasında köprü kuran bir platform olarak işlev görmüştür. Gazetenin farklı dönemlerdeki genel yayın yönetmenleri arasında eski Dayanışma mensupları olan Dariusz Fikus ve Grzegorz Gauden yer almıştır (Domagalski, t.y.; Szwochert, t.y.). Gazetelerin yanında post-komünist geçiş sürecinde komünist medya rejimi yerini piyasa öncülüğünde çoğulcu bir medya sistemine bıraktığı görülmektedir. “Komünizm sonrası dönüşüm, yazılı basın sektörlerinde üretim, organizasyon, yönetim, dağıtım ve tüketim açısından köklü değişiklikler içermiştir.” (Gulyás, 2003, s. 82). TVN ve Polsat gibi özel televizyon kanallarının RMF FM ve Radio

Zet gibi radyo istasyonlarının kurulmasıyla önceden devlet tekeline olan yayıncılık sektörü çeşitlenmiştir.

1945'ten sonra Polonya'da tüm yayınların uygunluğunu denetleyen bir sansür kurumu (Basın, Yayın ve Görsel Yayınlar Genel Denetim Müdürlüğü¹⁷²) oluşturulmuştur. Dayanışma hareketinin mücadelesiyle yayıncılık konusunda resmî denetim bir miktar azaltılmış olsa da tamamen kaldırılması 1990 yılını bulmuştur (Strzadala, 2013, s. 166). Bu denetim mekanizmasının ortadan kalkmasıyla birçok köklü yayınevi önceden yasaklı olan birçok eseri yeniden basmıştır. Bunlardan biri olan “Znak Toplumsal Yayıncılık Enstitüsü”¹⁷³, 1959'da Krakow'da Gomulka iktidarının kısmî yumuşama döneminin bir neticesi olarak kurulmuş; “Tygodnik Powszechny” ve “Znak” dergileri bu yayınevinden çıkarılmıştır. Rejimin sansür kuralları içerisinde faaliyetlerini yürütmüş olan Znak, post-komünist dönemde bağımsız bir yayınevine dönüşmüş ve Umberto Eco, Czesław Miłosz, Leszek Kołakowski, Wisława Szymborska gibi dünya çapında yazarların kitaplarını basıp dünyaya açılmıştır. Znak yayınevinin bu dönemde en çok satan yayını Norman Davies'in “God's Playground” eserinin Lehçe çevirisi olmuştur (Lottman, 1998). 1953 yılında Krakow'da kurulan “Edebiyat Yayınevi”¹⁷⁴ (WL) komünist dönemde Polonya'nın en prestijli edebiyat yayınevlerinden biri haline gelmiştir. 1990'dan itibaren sansürün kalkmasıyla WL, yazar kataloğunu genişletmiş; ilerleyen yıllarda Nobel ödüllü yazarların kitaplarını da yayımlamıştır: Polonyalı Nobel sahipleri Wisława Szymborska, Czesław Miłosz ve Olga Tokarczuk'un eserlerinin yanı sıra yabancı Nobel ödüllü Orhan Pamuk ve Nadine Gordimer'in de Lehçe baskıları WL tarafından yapılmıştır. 1998'de Polonya kitap dünyasında yapılan bir oylamada “yılın en iyi yayınevi” seçilmiş ve 2003'te özelleştirilmiştir (Lottman, 1998). Bir diğer önemli örneğe 1944 yılında faaliyete geçen “Czytelnik Yayıncılık Kooperatifi'dir”¹⁷⁵. Resmî bir kurum olan Czytelnik, komünizm zamanında sansür kurumuyla yakından çalışmıştır. Bir dönem *Życie Warszawy*, *Dziennik Polski*, *Przekrój*, *Twórczość* gibi popüler gazete ve dergiler Czytelnik altında yayımlanmıştır (*Przekrój* Nr. 28, 1945). Czytelnik baştan beri bir edebiyat yayınevi olmuş ve yerli ve yabancı birçok klasiğin basılmasını sağlamıştır. 1989 sonrasında Czytelnik'in dönüşümü kooperatif olarak çalıştığından diğerlerine göre daha karmaşık olmuştur. Netice itibarıyla post-komünist dönemde yayınevinin kooperatif yapısı korunmuş ve devlet sübvansiyonlarıyla faaliyetlerine devam etmiştir (Lottman, 1998). 1946'da Jerzy Giedroyc tarafından Paris'te bir sürgün kuruluşu olarak meydana getirdiği “Edebiyat Enstitüsü” *Kultura* dergisi (637 sayı), üç ayda bir yayımlanan *Zeszyty Historyczne* dergisi (171 sayı) ve 400'den fazla kitap yayımlamıştır. Bunlardan “*Kultura*” dergisi özel bir öneme sahip olup 2000 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Giedroyc'un vefatından sonra vasiyeti üzerine enstitü bir derneğe (“*Kultura Edebiyat*

¹⁷² Orijinal adı: “Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPIW)”.

¹⁷³ Orijinal adı: “Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”.

¹⁷⁴ Orijinal adı: “Wydawnictwo Literackie”.

¹⁷⁵ Orijinal adı: “Spółdzielnia Wydawnicza “Czytelnik”.

Enstitüsü Derneği”¹⁷⁶) dönüştürülmüştür. Daha sonra oluşturulan “Paris Kultura Portalı”¹⁷⁷ ise enstitünün yayınlarını dijital ve açık erişim olarak araştırmacıların hizmetine sunmuş; daha sonra 2013 yılında dernek, Polonya’daki etkinliğini artırmak için Krakow’da “Paris Kultura Vakfı’nı”¹⁷⁸ kurmuştur (*Kultura Paryska*, 2025). Bunlara ek olarak Soğuk Savaş döneminde aralıklarla yayınlanabilen muhafazakâr Tygodnik Powszechny ve sol eğilimli Polityka gibi dergiler, yeniden yayın hayatına başlayarak entelektüel hayata katkı sunmuştur (Sparks, 2008, ss. 13-14). Yine bu dönemde kültür, edebiyat ve sinema alanlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır: Edebiyat kariyerine 1950’li yıllarda başlayan Wisława Szymborska, Nobel Edebiyat Ödülü’nü kazanmış (Davies, 2005, s. 516); Kraków, 2000 yılı Avrupa Kültür Başkenti seçilmiş; Fransız bayrağındaki üç rengi ve Fransız Devrimi’ndeki üç mottoyu sembolize eden Krzysztof Kieślowski’nin “Üç Renk” üçlemesi ile ünlü yönetmenler Andrzej Wajda ve Agnieszka Holland’ın filmleri gösterime girmiştir (Kunakhovich, 2022).

	Komünist yazılı basın	Komünizm sonrası yazılı basın
Yazılı basının temel işlevleri	Medyanın siyasi ve eğitsel işlevlerinin eğlence ve ticari amaçlara baskın gelmesi	Genel olarak piyasa ve ticari amaçların baskın olması, ancak bazı sektörlerde siyasi ve sosyal işlevlerin daha önemli olması
Ana güçler	Siyasi güçlerin hakimiyeti, bürokratik koordinasyon ve merkezi planlama	Piyasa güçlerinin baskın olması, ancak bazı sektörlerde siyasi ve sosyal güçlerin de önemli olması
Devlet katılımı	Kapsamlı; devlet mülkiyeti dahil, tüm yazılı medya ürünlerinin işletilmesi, üretimi ve dağıtımının denetlenmesi, önemli sübvansiyonlar sağlanması, medya kontrolünün gerçekleştirilmesi	Siyasi, sosyal veya kültürel açıdan önemli alanlara dahil olma, bu alanlara bazı devlet destekleri sağlama; bazı medya kontrollerini gerçekleştirme gibi belirli alanlarla sınırlı
Yazılı basın şirketlerinin rolleri ve davranışları	Temel amaçlar yetkililer tarafından tanınmak ve merkezi emir ve planları yerine getirmektir; bütçe sınırları yumuşaktır, genellikle sübvansiyon alır; ürününün fiyatı yetkililer tarafından belirlenir; şirket için talep kesindir	Temel amaçlar ticari ve/veya bazı sosyal/politik amaçlardır; bütçe sınırları zordur, genellikle maliyetlerini karşılamak zorundadır; genellikle önemli bir dış destek almaz; ürünlerinin fiyatı piyasa koşullarına bağlı olarak şirket tarafından belirlenir; piyasa koşullarına bağlı olarak şirket için talep belirsizdir
Medya kontrolü	Basılı medya ürünlerinin içerik, üretim ve dağıtımının kontrolü de dahil olmak üzere kapsamlı; resmi ve gayri resmi kontrol	Çoğulcu sistemlerin sınırları dahilinde; çoğunlukla resmi mekanizmalar; genellikle mevzuatta yazılı; tipik olarak sosyal ve güvenlik nedenleriyle

¹⁷⁶ Orijinal adı: “Stowarzyszenie Instytut Literacki Kultura”.

¹⁷⁷ Orijinal adı: “Portal Kultury Paryskiej”.

¹⁷⁸ Orijinal adı: “Fundacja Kultury Paryskiej”.

	mekanizmaları; çeşitlilik yok, basın özgürlüğü yok	içeriğin ve ekonomik nedenlerle üretimin kontrolünü içerir; basın özgürlüğüne büyük ölçüde saygı duyulur

Tablo – 15: Merkez-Doğu Avrupa’da komünist ve komünizm sonrası yazılı basın (Gulyás, 2003, s. 83)

Görsel – 5: Przekrój’un 21 Ekm 1945 tarihli 28. Sayısında birçok Czytelnik Yayıncılık Kooperatifi’nin kuruluşu aktarılıyor: “Bir yıl önce Lublin’de *Rzeczpospolita* gazetesinin ilk sayısı yayımlandı ve *Czytelnik* Yayıncılık Kooperatifi kuruldu. On iki ay içinde bu kooperatif, kültürel, toplumsal ve devlet yaşamımız açısından dönüm noktası niteliğinde büyük bir kuruma dönüştü. İyi ve dürüst bir basın, değerli kitaplar, okuryazarlığın teşvik edilmesi, Polonyalı yazarların korunması, ahlaki seviyenin yükseltilmesi ve elde edilen kârın tamamının Polonya kültürünün inşasına yatırılması — işte *Czytelnik*’in temel ilkesi budur. Peki, tüm bunlar şimdiden hayata geçirildi mi? Elbette hayır. Ancak, bu ilk ve en zorlu yıl içinde elde edilen büyük başarıları ve kazanımları göz önünde bulundurursak, *Czytelnik*’in büyük görevlerini layıkıyla yerine getirdiğini ve gelecekte de aynı kararlılıkla sürdüreceğini kesin olarak söyleyebiliriz.” (*Przekrój* Nr. 28, 1945).

4.5.4. Kilise ve Post-Komünist Dönüşüm (1990-2004)

Yuvarlak Masa’ya giden süreçte Kilise, genellikle işçi ve aydınların yanında “manevî” bir güç olarak yer almıştır. Kilise’nin, Papa II. Jean Paul ile artan itibarı ve etkisi 1990’lar boyunca da devam etmiş; devlet ile yaşadığı kanunî sorunlar, anayasal ve yasal düzenlemeler ile büyük oranda giderilmiştir. Bunlar arasında 23 Mayıs 1989’da yürürlüğe giren “Polonya Cumhuriyeti’nde Devletin Katolik Kilisesi ile İlişkileri Hakkında Kanun”¹⁷⁹ devlet ve Kilise arasındaki ilişkileri kapsamlı bir şekilde ele almış ve yasanın içeriği 1993’te imzalanacak Konkordato’nun temelini teşkil etmiştir. Kanun, “Devlet ile Kilise arasındaki ilişkinin esaslarını, hukuki ve mülkiyet durumu da dahil olmak üzere” (md. 3) tanımlamıştır; daha geniş bir ifadeyle piskoposlukların yetkilerini ve Kilise’nin örgütsel yapısını (md. 11-15), eğitim

¹⁷⁹ Orijinal adı: “Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej”.

ve hayır işleriyle ilgili hükümleri (md. 21-26), komünizm döneminde kamulaştırılan malların restitüsyonunu (md. 61), ayinlerin basın-yayın faaliyetleriyle dağıtılması ve kültürel faaliyetlerini (md. 48-51), “Caritas Polska’nın” kuruluşunu (md. 38) tanımlayarak net bir şekilde ortaya koymuştur (*Dz.U. 1989 nr 29 poz. 154*, 1989). Kilise binaları, mezarlıklar, rahip konutları, manastırlar, okul binaları, hastaneler, yetimhaneler, bakım evleri, gençlik yaz kampları için binalar ve arsalar gibi birçok taşınmaza sahip olan Kilise’nin işleyişi açısından mülkiyet haklarının ve tüzel kişiliğinin tanımlanması Kilise’nin post-komünist dönemde yeniden özerk bir kurum olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır (Mazgaj, 2010, s. 140).

1993’te yürürlüğe giren bir diğer kanunsa Kilise’nin artan etkisi ve lobi faaliyetleri ile düzenlenmiş ve Polonya için hala tartışmalı bir mesele olan “kürtajı” gündeme getirmiştir (Tellioğlu, 2015, ss. 7-8). “Aile Planlaması, İnsan Ceninini Koruma ve İzin Verilen Gebelik Sonlandırma Koşulları Hakkında Kanun”¹⁸⁰, kürtaja yalnızca üç durumda müsaade etmiştir: hamileliğin annenin yaşamını tehlikeye sokması, hamileliğin tecavüz veya ensest ilişki sonucu gerçekleşmesi ve fetüsün geri dönülemez bir şekilde zarar görmesi (md. 7) (*Dz.U. 1993 nr 17 poz. 78*, 1993). Kanunun Sejm ve Senato’da onaylanmasının ardından Kardinal Glemp, kanunun çıkarılmasında emeği geçen parlamenterleri tebrik etmiş ve Polonya Kilisesi yöneticileri haberi iletmek için Papa’ya ziyarette bulunmuştur (Tellioğlu, 2015, s. 14). Bunun yanında yeni kurulan muhafazakâr siyasal partiler de kürtaj-karşıtı ve yaşam-yanlısı pozisyon olarak Kilise’nin argümanlarına destek vermiştir. Dönemin sol ve liberal partileri ise yasa tasarısına muhalefet emişse de parlamentodaki aritmetik, yasanın çıkmasını sağlamıştır (*Kaczyński, 2020; Debata o aborcji*, 2020). Dayanışma içinde ilk örneklerini görmeye başladığımız ve 1990’ların ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan toplumsal kutuplaşma, din adamları ve aydınların dahil olduğu geniş kapsamlı çevrelerce tartışılan kürtaj meselesinde yeniden kuvvetlenmiştir. Ayrıca Rahip Tadeusz Rydzyk’in öncülüğünde 1991’de kurulan Radio Marja ve yine Rydzyk tarafından 2003 yılında kurulan TV Trwam’ın söylemleri çoğunluk tarafından paylaşılmıyor olsa da bu kutuplaşmada radikal bir kesimin önemli bir temsilcisi olmuştur (Krzemiński & Irwin, 2024, s. 119; *Sejm*, 2024).

Dinî ve siyasî düzenlemelerin hızlı bir şekilde Parlamento’dan geçtiği bu dönemde 1993 yılında Vatikan-Polonya arasında yeni bir Konkordato imzalanmıştır. Anlaşmaya giden süreç, 1991’de “Polonya Episkoposlar Konferansı’nın” hazırladığı taslak metin ve 1992’de Papa II. Jean Paul’un müzakerelere yardımcı olmak maksadıyla Polonya’ya gerçekleştirdiği iki ziyaretle şekillenmiştir. Anlaşma 28 Temmuz 1993’te Parlamento’nun feshedildiği ve başkanlık yönetiminin ilan edildiği bir dönemde anayasa hukukçusu olan Hanna Suchocka’nın kararname ile yönetim yetkisinin uzatılması ile olağanüstü şartlar altında imzalanmıştır. Gelecek seçimleri kaybeden Suchocka bir yıl sonra “Sosyal Bilimler Papalık Akademisi’ne ve Malta Şövalyeleri Tarikatı’na üye olarak seçilmiştir.” (Mazgaj, 2010,

¹⁸⁰ Orijinal adı: “Ustawa o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży”.

s. 146). İlgili anlaşma 1989'daki kanunî düzenlemenin ardından Vatikan ve Polonya arasındaki Kilise kurumuna dair ilişkileri düzenleyen en önemli metin olmuştur. Anlaşma, piskopos atama prosedürlerini (md. 6-7), kilise mülklerin statüsünü (md. 4-22-23-24-25), din ve vicdan özgürlüğünü (md. 5), dinî eğitimi (md. 12) ve Kilise'nin özerkliğini (md. 5-6-7) garanti altına almıştır (*Polish Concordat*, 1993).

Dayanışma-sonrası Polonya siyasetinde çok-partili hayata geçişle birlikte Kilise değerlerine atıfta bulunan yeni muhafazakâr partiler kurulmuştur. Bunlar genel olarak laiklik tartışmalarında ön plana çıkmıştır. Muhafazakâr söylemin Polonya siyasetinde inşası bu dönemde iki düzlemde ilerlemiştir: Yeni anayasa hazırlıkları ve kürtaj hakkındaki tartışmalar. 1989 sonrasındaki demokratikleşme sürecinde yürürlükte olan 1952 Anayasası'nda 1989 ve 1992 yıllarında değişiklikler yapılmış; 1992'de hazırlanan geçiş dönemi anayasası ("Küçük Anayasa") ile "yeni bir anayasa için zemin oluşturulmuştur." (Ozan, 2019, s. 61). Kilise, yeni anayasanın hazırlık sürecinde anayasa taslaklarının hala fazla seküler olduğunu ve kürtaj konusunda referandum yapılması gerektiğini ifade etmiştir (Davies, 2005, s. 514). Buna rağmen 1997'de kabul edilen yeni anayasa, Polonya'yı "hukukun üstünlüğüne dayanan ve sosyal adalet ilkelerini uygulayan demokratik bir devlet" olarak tanımlamıştır (md. 2). Yeni anayasanın 25. maddesi, tüm dinî kuruluşların eşit haklara sahip olacağını, kamu otoritelerinin "bireylerin dinî veya felsefi inançları ya da yaşam görüşleri konusunda" tarafsız kalacağını, kiliselerin özerkliğine saygı gösterileceğini ve Vatikan ile ilişkilerin ayrı anlaşmalarla belirleneceğini ifade etmiş; 53. madde ile din ve vicdan özgürlüğü güvence altına alınmıştır (*Constitution*, 1997).

1978'de Kardinal Karol Wojtyła'nın Papa seçilmesi hem Polonya siyasetini hem de uluslararası siyaseti etkileyen önemli bir gelişme olmuştur. Dinin ve ulusal kimliğin önemli bir savunucusu olarak öne çıkan Papa II. Jean Paul, muhalefet (aydınlar ve işçiler) ile devlet arasında arabulucu rolü alarak artan tansiyonun düşürülmesini sağlamıştır. Papa'nın 2005'te vefatına kadar Polonya'ya çeşitli ziyaretlerde bulunmuş (görev süresince toplam dokuz kez); Polonya'nın AB'ye üyelik sürecini "Hristiyanlığın manevî değerlerinin korunması" şartıyla desteklemiştir (Tellioglu, 2015, ss. 100-101). Papa II. Jean Paul'un haricinde Polonya Kilisesi içinde kürtaj-karşıtlığı, antisemitizm karşıtlığı, Kilise bağımsızlığı, AB üyeliği, sekülerleşme, sosyal adalet ve ahlaki değerler gibi birçok toplumsal ve siyasal meselelerde öne çıkmış önemli figür mevcuttur: Kardinal Józef Glemp, Başpiskopos Henryk Muszyński, Başpiskopos Tadeusz Gocłowski, Başpiskopos Alfons Nossol, Piskopos Tadeusz Pieronek, Piskopos Wojciech Ziemba, Kardinal Stanisław Dziwisz bunlar arasında sayılabilir. Post-komünist dönemde Polonya'da Kilise ve din adamlarının söylemleri çeşitlilik arz etse de muhafazakâr ve Avrupa-şüpheci kanadın AB'ye karşı "tedbirli" yaklaşımı, kimlik ve kültür tartışmalarını şekillendirmiştir. Polonya'nın 2004'te AB'ye üye olmasından sonra bu tartışmalar sonlanmamış; din adamları-cemaat arasındaki ilişkinin bozulması ve inançlı insan sayısının azalmaya başlaması, Avrupa Komisyonu'nun toplumsal cinsiyet eşitliği hususundaki tavsiyelerine yönelik Polonya Kilisesi'nin muhafazakâr tutumu ve daha

yakın zamanlarda yaşanan Kilise ile ilişkili çeşitli skandallar etrafında devam etmiştir (Davies, 2005, s. 514; Tellioglu, 2015, s. 106).

Fotoğraf – 9: Kilise'nin rahatsız edici kürtaj-karşıtı afişleri, Wrocław, Rynek (Ozan, 2018b).

4.6. Değerlendirme ve Analiz

Merkez-Doğru Avrupa'nın en büyük ulusu olan Polonya, bölgedeki tarihsel sürecin ve uluslararası ilişkiler dinamiklerinin anlaşılmasında her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni konjonktürde ulus-altı gruplar (aydınlar, işçiler, din adamları), tarihsel seyir içerisinde gelişmiş ve evrilmiştir. Değişen şartlar, insanların değişen talep ve beklentileri, değişen teknoloji, üretim ve tüketim alışkanlıkları, değişen uluslararası konjonktür karşısında değişmez kaidelerle donatılmış katı yapılar, her dönemde farklı düzeylerde etkinlik gösteren bu grupların adı konmamış (ad hoc) ittifakı ve mücadelesi ile dönüşmek zorunda kalmıştır. Bu kapsamda Polonya'nın incelemesi dört dönemde gerçekleştirilmiştir: i) Polonya Stalinizmi (1945-1953), ii) Destalinizasyon (1956-1980), iii) Dayanışma Hareketi'nin doğuşu (1980-1989) ve iv) Post-komünizm (1990-2004).

Savaş-sonrasında Sovyetler Birliği'nin hâkim olmaya başladığı Merkez-Doğu Avrupa'da Moskova'ya yakın partiler yeni sistem içerisinde Sovyet desteği, referandum veya darbe gibi oldubittillerle devlet yapısını ele geçirmiş ve Moskova'yı örnek olan yeni rejimler, savaştan sonraki birkaç yıl içerisinde tesis edilmiştir. Polonya Stalinizminin inşası da Bierut önderliğinde benzer bir şekilde gerçekleştirilmiş, AK ve WiN gibi savaş dönemi ulusalcı ve anti-komünist yapılar ortadan kaldırılmış ve Gomulka gibi önemli figürlerin de dahil olduğu Stalinist olmayan kanat tasfiye edilmiştir. Bu sekiz yıllık periyot Polonya için bir dönüşüm ve dönüştürme dönemi olmuştur. Yeni rejimin sürekliliğinin sağlanması ve devletin kalkınabilmesi için eski entelijansiya yerine rejimin değerlerini taşıyan ve yeniden üreten yeni bir entelijansiyanın oluşturulması gerekmiştir. Bunun için toplumsal mobilizasyon, eğitim kurumların

yeniden tasarlanması, kütüphane ve müze gibi yapıların dönüştürülmesi gibi bir dizi yeni politikalar belirlenmiştir. Bu çerçevede devşirilen veya yetişen yeni aydınlar rejimin aparatları olarak sistemin inşasına hizmet etmiştir. Elbette bu, bir gecede gerçekleşmemiş; işçi, aydın ve öğrenci kesimlerinden ilk cılız tepkiler gecikmemiştir. 1946'da öğrenciler ve 1947'de işçiler özgürlükleri kısıtlayıcı merkezî yönetimi protesto etmiş ancak bu direnişler sert bir şekilde bastırılmıştır. Bunun haricinde Czesław Miłosz'un 1951'de Polonya'dan iltica ettiği Fransa'da yayınladığı "Esir Akıl" adlı eseri dönemin haleti ruhiyesini anlamada önemli bir çalışma olmuştur. Miłosz, bu çalışmada devlet kurumlarının insan aklını nasıl esaret altına aldığını tartışarak aydınların araçsallaştırılmasının bireylerden değil sistemden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ayrıca eserde geçen "Ketman" kavramı yani "bireylerin baskıcı bir rejim altında hayatta kalabilmek için gerçek düşüncelerini ve inançlarını gizleyerek sahte bir uyum gösterme pratiği", aydın tipolojilerini açıklamakta kullanılmıştır. Öte yandan yeni rejimin Kilise ile olan ilişkisi oldukça gergin bir hal almıştır. Özellikle dinî kurumların kapatılması ve mülklerinin kamulaştırılması Kilise'nin ekonomik özgürlüğüne büyük bir darbe indirmiştir. Aynı zamanda din adamlarının tutuklanması ve rejime sadık rahiplerden oluşan farklı bir yapılanmanın kurulması, Kilise'nin hem toplumsal hem de siyasal etkisinin kırılmasına yönelik atılan adımlar olmuştur. Bu davalar ve tutuklamalar dönemine, Kilise'nin bağımsızlığına, iç işleyişinin ve rahip atamalarının yine Kilise yönetimi tarafından belirlenmesine, herhangi bir Kilise görevine yetkisiz makamların karar vermesine karşı ilk tepki Kardinal Wyszyński'den gelmiş ve yayınladıkları muhtıra ile en büyük "ruhanî yaptırımı" olan aforoz tehdidini öne sürmüştür. Bu gelişmeden sonra Kardinal Wyszyński tutuklanarak üç sene hapis kalacağı manastıra kapatılmıştır. Netice itibarıyla 1952'de hazırlanan halk cumhuriyetinin anayasası, rejimin hukukî dayanağını teşkil ederek "etkili bir demokrasinin tüm olasılıklarını" ortadan kaldırmıştır. Buna rağmen muhalif hareketlerin ilk izleri, baskının en şiddetli olduğu bu dönemde görülmüş fakat ulus-altı gruplar genel olarak Sovyet hamiliğindeki yeni rejimin tahakkümünü kıramamıştır.

Stalin'in 1953'te ölmesi, tüm Doğu Bloğu ülkelerinde şaşkınlık ve kararsızlık yaratmış; bu durum Kruşçev'in 1956'da iktidarını konsolide ettiği SBKP 20. Kongresi'ne kadar sürmüştür. Fakat Stalin kültürünün yıkılmaya başlandığı 1956 yılından itibaren Merkez-Doğu Avrupa'da meydana gelen ayaklanmalar ve ihtilaller totaliter sistemin revizyonunda önemli gelişmeler olmuştur. 1956'da Poznań'da meydana gelen ayaklanmalar, ilk başta ekonomik gerekçelerle başlamış olsa da olaylar kısa sürede politik taleplere dönüşmüştür. Poznań ayaklanmasının yarattığı dönüşüm baskısı, PZPR içinde muhafazakâr ve reformcu kanat arasındaki mücadeleyi de etkilemiş, böylece Gomułka reformcu kanadın desteklediği yeni parti sekreteri olarak göreve başlamıştır. Gomułka, ilk yıllarında içeriden gelen demokratikleşme ve dışarıdan gelen Sovyet baskısına karşı uzlaşmacı bir politika geliştirerek dengeyi sağlamıştır. Fakat destalinizasyon döneminde ve sonrasında ortaya çıkan kısmî gevşeme reel-sosyalizm eleştirilerinin daha güçlü bir şekilde ifade edilmesine olanak tanımıştır. 1960'ların sonlarından itibaren Gomułka'nın uzlaşmacı rejimi, ekonominin istikrarsızlaşması, uluslararası

siyasetteki gelişmeler ve yükselen antisemitizmin etkisiyle otoriterleştikçe ifade ve basın özgürlüğü, öz-yönetim, demokratik sosyalizm, kısaca sosyalizmin tabana yayılması talepleri entelektüeller ve işçi örgütleri arasında sıklıkla tartışılan meseleler haline gelmiştir. (Eğri Çember Kulübü, 34’ler Bildirisi ve Partiye Açık Mektup bu tartışmaların merkezinde yer almıştır.). Bu meseleler Gierек döneminde ortaya çıkan işçi örgütlerinin ve sendikaların temelini oluşturmuş ve “bürokratik devlete” karşı itirazlar daha yüksek sesle dile getirilmiştir. Bürokratik devlete karşı örgütlenme, öz-savunma ve öz-yönetim üzerine birçok teorik çalışma yine bu dönemde kaleme alınmıştır. Sürecin en önemli çıktılarında biri 1976’da KOR’un toplumsal muhalefeti sırtlamasıyla gerçekleşmiştir. KOR, işçi hareketine maddî ve manevî destek vermek, komünist hükümetin baskılarına karşı çıkmak amacıyla “hükümet karşıtı duruşları ve faaliyetleri” olan bir grup aydın ve aktivist tarafından kurulmuş; Polonya’da savaş-sonrası kurulan rejime karşı ilk ciddi meydan okuma olmuştur. KOR’un aktivistleri ve teorisyenleri arasında gelecek on yıllarda Polonya siyasetine damga vuracak olan Jacek Kuroń, Adam Michnik, Antoni Macierewicz ve Jan Józef Lipski bulunuyordu. KOR’un Polonya’da yarattığı etki sadece işçi haklarının korunması veya aktivizm yönüyle sınırlı kalmamış diğer irili ufaklı birçok örgütün ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Böylelikle toplum içinde ileride demokratik geçişin nüvesi olacak olan “küçük özgürlük adaları” oluşturulmuştur. Özellikle Gdansk’ta KOR ve diğer yapılar aracılığıyla aydın kesimler ve işçiler arasında kurulan güçlü diyalog 1980’deki tersane olaylarının başlangıcını tesis etmiştir. Przastek, muhalefetin ana örgütleri içindeki bu aydın-işçi ilişkisini bir ordudaki “general (aydın)-asker (işçi)” ilişkisine benzetmiştir (D. Przastek, kişisel iletişim, 24 Temmuz 2024).

1980’de Gdansk’ta gerçekleşen kırılma, gelecek on yılın ve daha sonraki post-komünist sürecin gidişatını belirlemiştir. Walesa önderliğinde kurulan grev komitesinin talepleri, rejime geri adım attırması; komite ve devlet arasında yapılan anlaşma ile işçilerin talepleri kabul edilmiştir. Bu anlaşmanın en önemli çıktısı Dayanışma’nın resmî olarak tanınan ilk bağımsız işçi sendikası olarak ilan edilmesidir. Birkaç ay içerisinde üye sayısı milyonlara ulaşan Dayanışma, Merkez-Doğu Avrupa’da eşsiz bir muhalefet örgütü haline gelmiştir. Dayanışma’nın ulaştığı güç, PZPR’nin siyasal ve toplumsal kontrolü kaybettiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Bunun üzerine General Jaruzelski’nin gerçekleştirdiği askerî darbe, Dayanışma’nın faaliyetlerini yasaklamış ve ülkede birkaç yıl sürecek olan bir sıkıyönetim ilan edilmiştir. Fakat Dayanışma’nın yeraltında ve sokaktaki gücü sıkıyönetimin tüm kısıtlamalarını bir şekilde alt etmeyi başarmış; Polonya’da 1980’ler boyunca adeta bir “ikili iktidar” dönemi yaşanmıştır. Dayanışma’nın toplumsal muhalefetin en önemli aktörü haline gelmesinde aydınların ve işçilerin ortak talepler doğrultusunda oluşturduğu ittifakın etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bunların yanında savaş-sonrası kurulan yeni sistemle ontolojik bir çatışma içinde olan Kilise ve din adamlarının muhalefet için “koruyucu bir şemsiye” ve devlet ile muhalifler arasında bazen “arabulucu” rolünde olması; fabrikalarda ve grevlerde din adamlarının işçilerin yanında yer alması; Popiełuszko’nun cenaze töreninin bir miting alanına dönüşmesi; Papa II. Jean Paul’un ziyaretleri ve mesajları, Dayanışma’nın manevî yönünü kuvvetlendirmiş ve Kilise’yi tersaneden masaya giden sürecin şekillenmesinde önemli

bir pay sahibi yapmıştır. Netice itibariyle bu süreçte Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle dış desteğini kaybeden Jaruzelski, iyi örgütlenmiş toplumsal muhalefet karşısında iktidarını sürdürmekte güçlük çekmeye başlamış; 1988'deki genel grevin ardından yeniden müzakere masasına oturmak zorunda kalmış ve 1989'da yarı-serbest seçimlerle iktidarın devri konusunda Dayanışma ile anlaşmaya varmıştır.

Müzakereler ve pazarlıklarla girilen post-komünist geçiş dönemi, Mazowiecki hükümetinin hızlı dönüşüm programları ve Lech Walesa'nın cumhurbaşkanı seçilmesi ile başlamıştır. Başbakan Yardımcısı ve Maliye Bakanı olan Balcerowicz'in duyurduğu ve Sachs'ın danışmanlık yaptığı ekonomik dönüşüm planı, merkezî ekonominin tüm mekanizmalarını ortadan kaldırarak ticaretin ve iktisadî faaliyetlerin serbestleşmesi için makroekonomik düzenlemelerin genel adı olmuştur. Bütçe açığını kontrol etmek için sübvansiyonlar azaltılarak devlet işletmelerinin özelleştirilmesi teşvik edilmiştir. Makro-ekonomik istikrarın sağlanması için döviz rezervlerinin artırılması amaçlanmıştır. İstikrar tedbirleri, kısa sürede enflasyonun hızlı bir şekilde düşürülmesini ve hem piyasa hem de bütçe dengesinde hızlı iyileşmeleri sağlamıştır. Ancak Sachs'ın iyimserliğinin aksine Klein'in "şok doktrini" olarak adlandırdığı bu sürecin toplumsal maliyeti yüksek olmuştur: işsizlik artışı, birçok işletmenin iflası ve gelir eşitsizliğinin derinleşmesi. 1989-1992 arasında Dayanışma'yı bir arada tutan ortak ideallerin gerçekleşmesinin ardından hareketin kuruluşundan itibaren mevcut olan bazı fikir ayrılıkları ve ideolojik çeşitlilik, hareket içindeki "merkezkaç" kuvvetlerin etkisini dengeleyememiş, bu "eşsiz toplumsal varlık" resmen yok olmasa da politik olarak yerini halef partilere ve sivil toplum kuruluşlarına bırakmıştır. Bu süreçte komünizm döneminin muhalif entelektüellerinin önemli bir kısmı politik etkilerini yitirerek yerlerini uzman-teknokrat kişilere bırakmıştır. Dayanışma'nın ülkeyi soktuğu bu hızlı dönüşüm evresi, herhangi bir çatışma yaşanmadan ilerlemiş olsa da ekonomik reformlardan olumsuz etkilenen işçiler ile aydınlar arasındaki mesafeyi açmıştır. Öte yandan Kilise'nin yasal düzenlemelerle İkinci Cumhuriyet dönemindeki statükosuna geri dönüşü, siyasal zeminde kendisine yeni bir alan açmıştır. Elbette bu dönemde din adamlarının tüm faaliyetlerini tek bir muhafazakâr söylemin içine sıkıştırmak mümkün olmasa da 1990'lardan günümüze uzanan sekülerlik, kürtaj ve toplumsal cinsiyet gibi meselelerde Kilise'nin ve muhafazakâr partilerin söylemleri, oluşmaya başlayan toplumsal kutuplaşmanın bir tarafını teşkil etmiştir. Dolayısıyla din adamları, post-komünist dönemin şekillenmesinde 1980'li yıllardaki manevi destekleyici güç olma ve arabuluculuk yapma gibi rollerini yitirmiş olsa da Kilise, özellikle Hukuk ve Adalet Partisi (PiS) iktidarında alınan tartışmalı kararlarda "dolaylı aktörlerden" biri olmuş; Polonya'da önemli bir siyasal aktör olarak varlığını sürdürmüştür (A. Kolasa-Nowak, kişisel iletişim, 19 Eylül 2024). Son olarak post-komünist dönüşüm, neoliberal politikaların tamamlayıcısı olarak Atlantik-Avrupa ekseninde bir dış politika vizyonunun inşası ile devam etmiştir. Özellikle Batı Bloğu'nun iki sembolik örgütü olan NATO ve AB üyelik süreçleri iç mevzuatın değişmesi ve müzakerelerin tamamlanmasıyla Avrupa'ya dönüş gerçekleşmiştir.

Polonya (1945-2004)

Dönem	Devlet Dönüşümü (Y ₁)	Aydınlar (X ₁)	İşçiler (X ₂)	Ruhban (X ₃)
1945-1953	Evet	Evet	—	—
1953-1980	Evet	Evet	Evet	Evet
1980-1989	Evet	Evet	Evet	Evet
1990-2004	Evet	Evet	—	Evet

Tablo – 16: Polonya’nın Ulus-Altı Düzeyde Analizi (1945-2004)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Djilas'ın belirttiği gibi “kim bir bölgeyi işgal ederse oraya kendi sosyal sistemini de dayatır.” (Kramer, 2009, s. 61).
“Diktatörlüklerin bilgeliği, hayatta kalmalarına izin verilen sürenin uzunluğuyla ölçülür.” —
M. Harazsti (Haraszti, 1980, s. 10)
“Batı'daki insanlar gizlice yazmanın anlamını hiç anlayabiliyorlar mı?” — M. Harazsti (Haraszti, 1980, s. 12)

5. MACARİSTAN

5.1. Başlangıçtan Savaş-Sonrasına Kısa Bir Giriş

5.1.1. Aydınlar

Macarlar, Slav kökenli olmayan, Karpat Havzası'na 9. yüzyıl civarlarında göç eden Ural kökenli bir ulustur. Komşuları, Lehler, Çekler ve Slovaklar ile ilişkileri yıllar içerisinde farklı boyutlar kazanmış olsa da modern dönemde bunlar arasındaki ortak nokta “yabancı güçlerin egemenliği altında var olma mücadelesi” şeklinde belirlenebilir. Dolayısıyla Macar entelijansiyasının geçmişi Macarların Avrupa'da devlet olarak kurumsallaşması yani Kral I. (Aziz) István'ın Hristiyanlığı kabul edip Papa'nın elinden taç giydiği 1000 yılına dayandırılabilir. Hristiyanlığın benimsenmesiyle Polonya ve Moravya-Bohemya bölgelerinde olduğu gibi Kilise okulları ve kurumları Macar topraklarında inşa edilmeye başlanmıştır. Dinî okulların yanında Macar tarihine dair ilk kronikler de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yazarı bilinmeyen fakat 12. yüzyıl sonunda yazıldığı tahmin edilen “Gesta Hungarorum” adlı eser Macarların Karpat Havzası'na göçünü anlatan, bilinen en eski eserdir. Ayrıca Esztergom ve Pécs'te açılan katedral okulları Latince eğitim veren yeni eğitim merkezleri olarak öne çıkmış (Romsics, 2016, ss. 30, 33); daha sonra 1367 ve 1395'te sırasıyla Pécs ve Óbuda'da ilk üniversiteler kurulmuş olsa da bu kurumlar uzun süre ayakta kalamamıştır (Romsics, 2016, ss. 47, 52, 99).

Macaristan, Hunyadi Hanedanlığı ve özellikle Kral I. Matyas (Corvinus) döneminde Rönesans'ın getirdiği hümanist düşünceden oldukça etkilenmiş ve 15. ve 16. yüzyıllar arasında Macar entelektüel hayatı, canlılık kazanmıştır. Kral Corvinus, “Bibliotheca Corviniana” isimli ünlü kütüphaneyi kurarak binlerce el yazmasını bir araya getirmiş (Molnár, 2001, s. 79); saray çevresi ve yüksek aristokrasi Janus Pannonius gibi birçok hümanist sanatçı, yazar ve bilim insanının hamiliğini üstlenmiştir (Matthias I, 2025; Janus Pannonius, 2025). Rönesans sonrasında 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da yaşanan Reform ve Karşı-Reform hareketleri, Macaristan'da o dönemde birbirinden pek ayrılamayan dinî ve entelektüel yaşamı derinden etkilemiştir. Calvinizm Macar soyluları arasında yayılmış; Protestanlar Debrecen'de kolej açmış; yerel dilde eğitimin ve okuryazarlığın artması teşvik edilmiştir (Molnár, 2001, ss. 107, 153). Kültürel ve dinî akımların dışında Macaristan'ı derinden etkileyen bir diğer gelişme ise şüphesiz

1526’da yapılan Mohaç Meydan Muharebesi olmuştur. Savaş sonrasında Macaristan, Osmanlı Macaristan’ı (Budin Eyaleti) ve Avusturya Macaristan’ı arasında bölünmüş; Macaristan’a bağlı olan Erdel (Transilvanya), bazı Macar şehirlerini kazanarak Osmanlı himayesine geçmiştir (Çapraz, 2022, ss. 12, 37-38): Buna rağmen “Türk ya da Avusturya ... dönemlerinde bile entelektüel üretim, gelişen ekonomilere sahip bağımsız ülkelerdekinden oransal olarak daha fakir değildi. Macaristan’ın entelijansiyası yüzyıllar boyunca Avrupa’nın entelektüel elitinin bir parçası olmuştur.” (Bollobás, 1995, s. 173). Bu bölünme Macar tarihinde aynı zamanda entelektüel yaşamı da şekillendiren önemli faktörlerden biri olmuştur. Ulusal kimliğin güçlendirilmesinde yapı taşlarından biri olan ulusal dilin standardize edilme girişimleri yine 16. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilmiştir.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlıların Avrupa’da birbiri ardına aldığı yenilgilerin ardından Macaristan, Habsburg egemenliğine girmiş ve I. Dünya Savaşı sona erene kadar bu hakimiyet devam etmiştir. Düşünsel değişimler Macaristan’ın direniş ve ayaklanma tarihindeki sayısız girişimlere katkıda bulunarak ulusal bağımsızlık düşüncesini pekiştirmiştir. Bunlardan biri olan, önemli bir soylu aileden gelen ve Erdel Prensi II. Ferenc Rákóczi’nin¹⁸¹ Habsburg monarşisine karşı giriştiği bağımsızlık mücadelesi (1703-1711) yenilgiyle sonuçlanmıştır (Cartledge, 2011, ss. 122-123). Bundan sonra Macaristan’da 1848’e kadar büyük çaplı bir ayaklanma yaşanmamış ve Avusturya egemenliğinde Budin, yönetim merkezlerinden biri olarak yeniden yapılandırılmış; aynı zamanda Aydınlanma düşüncesinden etkilenen Maria Theresia ve II. Joseph Avusturya monarşileri, “Ratio Educationis” (1777) ve “Hoşgörü Fermanı’nı” (Toleranzpatent) ilan ederek laik bir eğitim sistemi ve inanç ve etnik kökenler arasındaki ayrımcılığı azaltılmasını hedeflemiştir (Molnár, 2001, ss. 149, 152). Rönesans ve Reform dönemlerinde ilk örneklerinin görülmeye başlandığı dil reformu ve Macarcanın eğitim ve edebiyat dili olarak kullanılma girişimleri Ferenc Kazinczy, György Bessenyei ve József Kármán’ın eserleriyle bir ileri seviyeye ulaşmıştır (Lóránt, 1984). Bir sonraki yüzyılda “Reform Çağı’na” (Reformkor) giren Macaristan’da ulusal bilinç ve bağımsızlık düşünceleri entelektüel, toplumsal ve siyasal alanlardaki gelişmelerle ivme kazanmıştır. Bunların başında 1825’te “Macar Bilimler Akademisi’nin” açılışı gelmektedir. Kont István Széchenyi’nin büyük maddî katkılarıyla kurulan Macar Bilimler Akademisi, bilim camiasının ve bilgi üretiminin kurumsallaşması açısından kritik bir eşik aşılmıştır. Széchenyi, aynı zamanda Tuna Nehri’nde buharlı gemi işletmesinin kurulması gibi farklı girişimleriyle de öne çıkmış; “Hitel”, (Kredi) “Világ” (Işık) ve Macaristan’ın ekonomik ilerleme ihtiyacını dile getirdiği “Stadium” (1833) gibi bir dizi eser yayınlamıştır (Count Széchenyi, 2024). Kossuth daha sonra “Kont Széchenyi, parmaklarını çağın nabzına koydu ve onun atışını hissetti. İşte bu yüzden onu “en büyük Macar” [Legnagyobb Magyar] olarak görüyorum; çünkü tarihimizde başka hiç kimseyi bilmiyorum ki attığı adımların yüz yıllık etkisini böylesine doğru hesap ederek ne erken ne de geç davranmış olsun.” diyerek

¹⁸¹ Rákóczi, yenilgi sonrası Osmanlı İmparatorluğu’na sığınmış, 1720-1735 arası Tekirdağ’da ikamet etmiş ve burada vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: “Macar-Türk İlişkileri Üzerine Makaleler: Macar Kardeşler” (Okay, 2012), “Osmanlı’da Bir Macar Konuk: Prens Rakozci ve Mikes’in Türkiye Mektupları” (Mikes, 1999).

Széchenyi'yi onore etmiştir (*Legnagjobb Magyar*, 2025). Bağımsızlık mücadelesinin lideri olarak ön plana çıkacak olan Lajos Kossuth ise “Pesti Hírlap” dergisi aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmış, köylü vergilerinin kaldırılması, serfliğin son bulması ve anayasal haklar gibi reform taleplerini yaygınlaştırmıştır (Molnár, 2001, s. 175).

Aydınlanma Dönemi ve Fransız Devrimi yıllarında şekillenen liberal, sosyalist ve milliyetçi düşünce akımları Macaristan'da büyüyen bağımsızlık arzusunu kuvvetlendirmiştir. 1848 yılında patlak veren ve Avrupa'nın birçok ülkesine yayılan devrimci hareketler, Rusya, Avusturya ve Almanya egemenliği altında parçalanmış vaziyette olan köklü Leh ve Macar ulusları için bir bağımsızlık fırsatı yaratmıştır. Mart 1848'de Budapeşte'de büyük gösterilerle dile getirilen özerklik talepleri yaklaşık bir yıl sonra Lajos Kossuth önderliğinde bağımsız bir hükümet (Kossuth, 1848) kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu dönemin ulusalcı entelektüellerinden biri olan Sándor Petőfi¹⁸², bağımsızlık mücadelesini desteklediği “Ulusal Şarkı” (Nemzeti Dal) adlı epik şiiriyle geniş kitlelerin desteğinin sağlanmasında toplumda önemli bir rol üstlenmiştir (HAVASI, 2023).

İşte, eski kılıcımız!
Macarların tanrısı adına
Yemin ederiz,
Artık tutsak olmayacağımıza yemin ederiz.
Olmayacağız! (Petöfi, 1848).

Ancak Napolyon Savaşları'ndan sonra Avrupa'da Avusturya Şansölyesi Metternich öncülüğünde milliyetçi ayaklanmalara karşı birlikte hareket etme ve monarşiler arasında bir dayanışma sağlamak amacıyla oluşturulan “Avrupa Uyumı” (Concert of Europe) çerçevesinde Rusya, Avrupa'daki bağımsızlık hareketlerine müdahale etme imkanını elde etmiştir. Böylece Rusya destekli Avusturya ordusunun Macar bağımsızlık girişimini bastırmasıyla Kossuth dahil bağımsızlık hareketi liderlerinin önemli bir kısmı başka ülkelere sürgüne¹⁸³ gitmiş; 13 general Avusturyalılarca idam edilmiş; Macaristan üzerinde Habsburg denetimi sıkılaştırılmıştır (Molnár, 2001, s. 199). Yaklaşık yirmi yıl içerisinde bu baskı rejimi, bağımsızlık savaşından sonra ülkede kalmayı tercih eden başta Ferenc Deák olmak üzere Gyula Andrássy, Kálmán Tisza ve Menyhért Lónyay gibi “ılımlıların” katkısıyla 1867'de Avusturya'da monarşinin ikili bir yapı üzerinde yeniden tanımlanması ile sonlanmıştır. “İkili Monarşi” (Kiegyezés / Ausgleich) olarak adlandırılan Viyana ve Budapeşte arasında çıkan bu uzlaşma formülü, Macaristan'a büyük bir özerklik vermiş ve imparatorluğun adı Avusturya-Macaristan olarak anılmaya başlanmıştır (Romsics, 2016, s. 86). Buna rağmen sürgünde olan Kossuth, bu anlaşmanın Macaristan'ın bağımsızlığını ve bağımsızlık ideallerini yok ettiğini düşünmüş; iktisadî ihtiyaçları tamamen farklı olan

¹⁸² Petöfi, József Bem'in ordusu ile birlikte savaşırken Macaristan henüz teslim olmadan iki hafta önce 26 yaşında hayatını kaybetmiştir (Molnár, 2001, s. 199).

¹⁸³ Kossuth, savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve 1850-1851 yılları arasında Kütahya'da ikamet ettirilmiştir. Detaylı bilgi için “Osmanlı'ya Sığınanlar: Macar ve Polonyalı Mülteciler” (Nazır, 2016).

iki devletin birleşmesinin yol açacağı büyük maddî kayıplara dikkat çekmiştir (Kossuth, 1880, s. 80). Habsburglar'ın anlaşma ile sağladığı siyasî kazanım ise kendi çöküşünün savaş sonrasına ertelemesi olmuştur (Frank, 2001). 1867 sonrası süreçte modernizm ve liberalizm tartışmaları ağırlık kazanmış ve “Nyugat” (Batı) dergisi etrafında Endre Ady, Babits Mihály ve Móricz Zsigmond gibi yazarlar toplumsal eleştiriler ortaya koymuştur (Molnár, 2001, s. 237). Bu dönemde Dreyfus Vakası ile Avrupa’da yükselen antisemitizm ve Yahudi sorununa bir yanıt olarak Budapeşte’de doğan Theodor Herzl’in 1896’da yayınladığı “Yahudi Devleti” (Der Judenstaat) kitabı ile Siyonizm tartışmalarını başlatmış olsa da Macaristan Yahudilerinden ciddi bir destek görmemiştir (Cartledge, 2011, s. 260).

Macaristan, yüzyıllar sonra bağımsızlık fırsatını I. Dünya Savaşı’ndan sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun dağılmasıyla elde etmiş; ancak iki savaş arası dönemde politik olarak oldukça istikrarsız bir tabloyla karşılaşmıştır. Zira bağımsızlıktan hemen sonra “Yıldızpatı Devrimi”¹⁸⁴ olarak adlandırılan süreçle iktidara gelen Mihály Károlyi hükümeti çeşitli demokratik reformlar yapmış olsa da savaş borçlarının ve toprak kayıplarının getirdiği iktisadi ve toplumsal yük Károlyi hükümetinin kısa ömürlü olmasına yol açmıştır (Cartledge, 2011, s. 305). Daha sonra Sovyet desteğiyle iktidara darbe yapan Béla Kun, 1919’da sosyalist cumhuriyeti ilan ederek Avrupa’daki ilk Sovyet devleti olmuştur (Pastor, 1989). Ancak Macar Kızıl Ordusu’nun Romanya ve Çekoslovakya ile giriştiği savaşta Macarlar başarısız olmuş ve bu mağlubiyet sosyalist hükümetin de sonunu getirmiştir. Ardından iktidara gelen sosyal demokrat Gyula Peidl hükümeti de uzun bir süre iktidarda kalamamış; anti-komünist güçlerin desteklediği eski Amiral Miklós Horthy askerî darbe ile başa geçmiş ve kendisini kral naibi olarak ilan etmiştir. 1944’te Horthy’nin Müttefiklerle anlaşma girişimlerinin Almanlar tarafından fark edilmesi ve Macaristan’ın Almanlar tarafından işgal edilmesiyle Horthy’nin kurduğu faşist rejim, savaş sonuna kadar devam etmiştir (Bodo, 2011, s. 135). Bu buhranlı yıllarda “Szabad Nép” (Özgür Halk)¹⁸⁵ komünist parti yayın organı olarak yayın hayatına başlamış (*Népszabadság*, 2025) “Magyar Nemzet” (Macar Ulusu) Nazi işgali döneminde yasaklanmasına rağmen direniş hareketinin önemli bir sesi olarak faaliyetlerine gizli şekilde devam etmiştir (*Magyar Nemzet*, 2025). Netice itibarıyla 1945’te Sovyet ordularının Budapeşte’ye girmesinin ardından savaş, Macaristan için son bulmuş, Horthy Müttefikler tarafından tutuklanmış ve 1957’de Portekiz’de sürgünde iken ölmüştür (Cartledge, 2011, s. 407). Savaş-sonrası süreçte yapılan seçimlerde Sovyet-destekli komünistler nispeten düşük oylar alsalar da devletin önemli kademelerinde yer almaları devlet kurumları içindeki nüfuzlarını artırmıştır. Savaştan sonraki dört yıl içerisinde Rakosi liderliğindeki komünistlerin uyguladıkları “salam taktikleri” komünist olmayan partilerin veya muhalefetin tasfiyesi ve sindirilmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Macaristan’da 1949’da ilan edilen “halk cumhuriyeti” dönemi, 1956’daki ihtilalle sekteye uğramış olsa da 1989’daki nihai çöküşüne kadar devam edecek olan reel sosyalizm dönemini başlatmıştır. Bu kırk

¹⁸⁴ Orijinal adı: “Őszirózsás forradalom”.

¹⁸⁵ Yayın hayatına 2016’da son verilmiştir.

yıllık periyot, içerisinde Stalinist, ulusal ve uzlaşmacı (gulaş) gibi farklı komünizm uygulamalarını barındırmış; dönemin şekillenmesinde entelijansiya öncü bir rol oynamıştır.

5.1.2. İşçiler

Macaristan'ın Hristiyanlığı kabulü sadece bir din ve kültür değişikliğini değil aynı zamanda Macar devletinin kuruluş miladı olarak da kabul edilir. I. Istvan'ın kurduğu merkeziyetçi otorite kabileleri zayıflatmış ve yeni oluşturulan iller (vármegye) merkezden atanan valiler (ispán) tarafından yönetilmiştir. Ancak 12. yüzyıldan itibaren kraliyetin mülkleri kilise ve soylulara devredildikçe merkeziyetçi yapı bozulmaya başlamış ve feodal beyler güç kazanmıştır. Macar ülkesini ve nüfusunu tahrip eden Moğol İstilasından sonra ülkenin yeniden imar sürecinde soyluların siyasî desteğine ihtiyaç duyan Kral IV. Béla, yerel yöneticilere ve Kilise'ye geniş toprak bağışları yapmış ve çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır. Yerel yöneticilerin siyasî ve iktisadî yetkilerinin artmasıyla köylülerin feodal yükümlülükleri de artmış ve serflik düzeni böylece ortaya çıkmıştır (Cartledge, 2011, s. 22; Romsics, 2016, s. 37). Ayrıca nüfus açığını kapatabilmek için yabancı yerleşimcilerin (köylü ve zanaatkarların) ülkeye gelmesini de teşvik etmiştir. Slovaklar, Çekler, Rutenler, Lehler, Rumenler ve son olarak Almanlar ülkeye davet edilmiştir. Moğol İstilasının yarattığı tahribat o kadar büyük olmuştur ki Macaristan'ın istila öncesi nüfusuna (yaklaşık 2 milyon) ulaşması 15. yüzyılı bulmuştur (Lendvai, 2014, s. 63).

Macarların bulunduğu konum itibarıyla istila ve işgal gibi dış etkilere açık olması, istikrarsızlığı ve isyanları da beraberinde getirmiş; ayrıca Batı Avrupa'da feodal sistem yerini merkeziyetçi krallıklara bırakırken Macaristan'daki toplumsal yapının gelişim süreci Batı'dakinden farklı bir yönde ilerlemiştir. Feodal sistemin yeniden güç kazanması, üretim ilişkilerinde toprağa bağlı köylülerin konumunu daha kötü bir noktaya getirmiştir. Yeni serflik (neo-serfdom)¹⁸⁶ olarak adlandırılan bu sistemde feodal beylerin siyasî, iktisadî ve yargısal yetkilerinin artışına paralel olarak serflerin toprağından ayrılması yasaklanmış ve angarya (*robot* ya da *corvée*) yükleri arttırılmıştır: “Bu sistem, toplumsal bir durağanlık yaratmış, şehirlerin gelişmesini ve soylulara karşı bir denge unsuru olabilecek kentsel bir orta sınıfın ortaya çıkmasını engellemiştir.” (Király, 1975, s. 269). Papa X. Leo'nun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlattığı Haçlı Seferi çağrısıyla askere alınan Macar köylüleri, sefer iptal edilince köylerine dönmüş ancak ağır vergiler ve iktisadî sorunlar içerisinde kalan köylüler, 1514 yılında feodal beylerine karşı ayaklanarak eski bir asker olan György Dózsa liderliğinde on binlerce kişilik bir ordu meydana getirmiştir. İsyançılar birçok şehri ele geçirse de Macar kralı II. Vladislaus karşısında neticede başarısız olmuş ve daha sonra Dózsa yakılarak idam edilmiştir (Lendvai, 2014, s. 87). Dózsa isyanından sonra bulundukları topraklara bağlanan serfler, 1547'de Diet'te çıkarılan bir kanunla yeniden göç etme hakkını elde etmiştir (Király, 1975, s. 269). Mohaç Meydan Savaşı'ndan (1526) sonra değişen siyasal sınırlar

¹⁸⁶ Serflik, Macaristan'ın Habsburg tarafında kalan bölgelerde soyluların kontrolünde olan topraklarda uygulanmış; Osmanlıların kontrolündeki bölgelerde geleneksel tımar sistemi geçerli olmuştur (Lendvai, 2014, s. 112).

ve daha öncesinde gerçekleşen Dózsa isyanı (1514), toplumsal yapıyı da etkileyerek yeniden feodal sistemin ve serflikin güç kazanmasını sağlamıştır. Önceden Macar soyluları tarafından çalıştırılan topraksız köylüler, Macaristan'ın Habsburglar ve Osmanlılar arasında paylaşılmasından sonra himayesine girdikleri imparatorluklar (hatta bazen Osmanlı himayesindeki Erdel beyleri) için de vergi vermek zorunda kalmıştır (Molnár, 2001, ss. 85, 103-104). Ancak 1526 sonrası Macar köylü ya da soylu ayaklanmalarının neredeyse tamamı baskıcı ve dinî toleransı daha düşük olan Habsburg yönetimine¹⁸⁷ karşı gerçekleşmiştir. Öte yandan uzun süren savaşlar, iki büyük gücün çarpışma sahasında kalan Macar köylülerini de olumsuz etkilemiştir. 1593'te başlayan ve 1606'da Zsitvatorok Anlaşması ile sona eren Osmanlı-Habsburg savaşları, bölgeye büyük bir yıkım getirmiş, köylüleri yerlerinden ayrılıp göç etmeye zorlamıştır (Lendvai, 2014, s. 112). Bu durumun sonucu olarak siyasî ve iktisadî ayrıcalıklarını yitirmeye başlayan bazı Macar soyluları 17. yüzyıl boyunca birçok ayaklanmaya öncülük etmiştir. Bunlardan biri István Bocskai'nin başlattığı ve köylülerin de destek verdiği ayaklanma Osmanlılar tarafından desteklenmiş ve Bocskai, Erdel Prensi ilan edilmiştir. Ayaklanmanın büyümesi, Habsburgları Macarların taleplerini kabul etmeye zorlamış ve 1606'da Viyana Anlaşması imzalanmıştır (Cartledge, 2011, ss. 102-103). 17. yüzyıl sonunda Osmanlıların bölgeden çekilmesi ve geniş arazilerin tarıma açılmasıyla Büyük Macar Ovası'na doğru bir göç başlamış ve serflerden angarya talep edilmemiştir. Fakat bu yeni durum ve özellikle serflerin göç hareketi, köylülerin kaçma ihtimalini gündeme getirmiş; soylular bunu engellemek için yasalar çıkararak serflerin beylerine olan zorunlu bağlılığı yeniden sağlanmıştır. Böylece serflerin yakın zamanda özgürleşme ihtimali ortadan kaldırılmıştır (Király, 1975, s. 270). Osmanlıların Karlofça Antlaşması (1699) ile bölgedeki hakimiyetinin sonlanmasının ardından Macaristan siyasal ve toplumsal olarak Habsburg sistemine entegre olmaya başlamıştır. Habsburg'un Macaristan'ın özerk yapısını kısıtlayarak kurduğu baskı, soylu ve köylülerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bunun sembolik yansımalarından biri II. Ferenc Rákóczi isyanıdır. 1703'te patlak veren isyan, bağımsızlık girişimine dönüşmüş; sekiz yıl süren çatışmalar neticesinde Rákóczi mağlup edilmiş; Sztármár Antlaşması (1711) imzalanarak Rákóczi sürgüne gönderilmiştir (Lendvai, 2014, s. 154). Feodal sistemin bir parçası olarak serflik, Merkez-Doğu Avrupa'da oldukça yaygın ve uzun süren bir uygulama olmuş ancak buna bağlı olarak meydana gelen ayaklanmalar, iktisadî yapının sekteye uğramasındaki en temel yapısal sorunlardan birini teşkil etmiştir. Bundan dolayı yüzyılın sonlarına doğru Maria Theresia'nın 1767'de yayınladığı "Urbarium Yasası" ve II. Joseph'in 1785'te ilan ettiği "Hoşgörü Fermanı" serflikin olumsuz etkilerini azaltmayı hedeflemiş ancak serfliği tamamen ortadan kaldırmamıştır (Lendvai, 2014, ss. 175, 177). Bu fermanlar, geleneksel feodal yapının çözülüşünün ve ücretli işçilik modeline geçişin sembolleri olmuştur.

¹⁸⁷ Bkz: Bocskai Ayaklanması, Bethlen Gábor Ayaklanmaları, I. Rákóczi György Ayaklanmaları vs. Ayrıca Pál Esterházy 17. yüzyıl sonunda Macaristan'ın, 150 yıl boyunca Türklere ödediğinden daha fazlasını, şimdi yalnızca iki yıl içinde İmparatorluk ordularına ödemek zorunda kaldığını ifade ederek (Lendvai, 2014, s. 147) iki imparatorluk arasındaki yönetim farkını ortaya koymuştur.

Sanayileşmenin Avrupa’da hız kazanmasıyla madenlerin bulunması ve çıkarılmasına yönelik bilimsel tekniklerin önemi artmış ve 1762’de Selmechánya’da¹⁸⁸ bir Madencilik Akademisi (Bergakademie)¹⁸⁹ kurulmuştur (STU, 2025). Ayrıca sanayi işçiliğinin gelişmeye başladığı 19. yüzyıl Macaristan’ında farklı sektörlerde yerli birçok atılım gerçekleştirilmiştir. Abraham Ganz, “gıda işleme endüstrisi için silindirli değirmen ekipmanlarını patentlemiş ve üretmiş, daha sonra harman makineleri ve demiryolu taşıtları üretimine yönelmiştir.” Ganz’ın dışında devlet veya özel sermayeye ait olan birçok fabrika daha kurulmuştur. 1873’te “Macar Devlet Demiryolu Makine Fabrikası”¹⁹⁰ ile Istvan Szechenyi’nin un değirmenciliği ve tarımsal işleme fabrikaları bunlara örnek gösterilebilir (Cartledge, 2011, s. 253). Bunun dışında 1846’da hizmete giren ve Macaristan’ın ilk demiryolu hattı olan Pest-Vác Demiryolu, köylerden kentlere işgücünün taşınmasını ve şehirlerin birbirine bağlanmasını sağlayarak ticareti ivmelendirmiştir (Molnár, 2001, s. xiv; Cartledge, 2011, s. 176). İşçi sınıfının gelişmesine paralel olarak 1890’da Macaristan’da ilk sosyal demokrat parti kurulmuş ve siyasette işçi hakları ve sosyalist düşünce yer bulmaya başlamıştır (Cartledge, 2011, s. 263). 1848’de Kossuth önderliğindeki Macar devrimi, I. Ferdinand’ın “Nisan Yasaları’nı” onaylaması ile sonuçlanmış; bu çerçevede serflik resmen kaldırılarak Macaristan siyasî ve idarî özerklik elde etmiştir (Cartledge, 2011, s. 196). Kossuth ve arkadaşlarının 1848-1849 arasında giriştikleri bağımsızlık mücadelesi başarısız olsa da 1867’deki “ikili monarşi” sistemi Macaristan’ın özerkliğini genişletmiştir.

I. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkan Macaristan, iki savaş arası dönemde istikrarsız birçok farklı rejim tarafından yönetilmiştir. Bu süreçte işçi sınıfı için önemli sayılabilecek gelişme 1919’da Béla Kun liderliğinde bir Sovyet cumhuriyetin ilan edilmesidir. Kun rejimi, büyük işletmeleri ve sanayi tesislerini kamulaştırmış, “işçi konseylerinin” kurulmasını hedeflemiş ve merkezî ekonomi modelinin uygulanması için hızlı adımlar atmıştır (Cartledge, 2011, s. 309). Yeni rejimin konsolidasyonu için Rusya’da uygulanan yöntemin bir benzeri takip edilerek “Kızıl Terör” (Vörös Terror) muhaliflerin baskı ve şiddetle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. “Lenin Çocukları”¹⁹¹ olarak adlandırılan yaklaşık iki yüz kişilik bir paramiliter grup bu dönemde tedhiş hareketini yönetmiş ve yüzlerce kişinin ölümünden sorumlu tutulmuştur (Molnár, 2001, s. 259). Ancak Kun’un tecrübesiz dar bir kadroyla gerçekleştirmeye çalıştığı sovyetleştirme ve kolektifleştirme girişimleri tarım ve sanayide üretimin azalmasına ve netice itibarıyla ekonomik çöküşe neden olmuştur. 133 günlük Sovyet rejimi, Trianon barışının sınırlarını tanımayarak Çekoslovakya ve Romanya’ya verilen toprakların geri alınması için savaş başlatmış; Macar Kızıl Ordusu, başlarda başarı kazanmış olsa da Müttefiklerin desteklediği Romanya ve Çekoslovakya orduları tarafından mağlup edilmiş ve Rumen ordusu Budapeşte’yi işgal etmiş; Kun, işgalden hemen önce istifa ederek Sovyetler Birliği’ne kaçmıştır. Macaristan’ın bu dönemde siyasal rejimi sol-sağ arasında savrulmaya devam etmiş; Horthy

¹⁸⁸ Schemnitz (Almanca) / Banská Štiavnica (Slovakça)

¹⁸⁹ Bu kurum bugün “Slovak Teknoloji Üniversitesi” olarak varlığını devam ettirmektedir.

¹⁹⁰ Orijinal adı: “Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak, MAVAG”.

¹⁹¹ Orijinal adı: “Lenin Fiúk”.

kral naibi olarak iktidarı ele geçirmiştir (Molnár, 2001, s. 261). Almanya ile yakınlaşmaya başlayan Horthy'nin Yahudilere yönelik antisemitik uygulamaları ("Beyaz Terör") 1944'te Alman işgalinden sonra kurulan kukla hükümet ("Ok Haç Partisi" lideri Ferenc Szálasi'nin hükümeti) tarafından ileri seviyelere taşınmıştır. Savaş sona erene kadar Macaristan'ın tüm iş gücü Alman savaş makinesinin kontrolüne geçmiş; toplumun önemli bir kısmını oluşturan Yahudiler ise getto ve toplama kamplarına gönderilmiştir (Cartledge, 2011, ss. 408, 414).

Savaşın sona ermesinden dört yıl sonra kurulan Rakosi liderliğindeki halk cumhuriyeti, büyük çaplı devleştirme ve kolektivizasyon politikalarıyla sert bir merkeziyetçi siyasal rejim inşa etmeye başlamıştır. Bu dönemde ayrıca işçi örgütleri de parti kontrolüne girmiş yüksek üretim kotaları altında çalışan işçilerin örgütlenme ve grev hakları olmamıştır.

"Macaristan, diğer Komünist ülkeler gibi teorik olarak sınıfsız bir topluma sahip olmasına rağmen katı bir sosyal tabakalaşma geliştirmektedir. Sosyal elit, teknokratlar ve entelijansiyadan oluşmaktadır; çocukları üniversitelerde orantısız bir şekilde temsil edilmekte ve genellikle en prestijli pozisyonları doldurmaktadır. Toplumsal ölçeğin en altında ise ulusun kültürel yaşamında çok az yer alan ve çocukları nadiren ortaokulun ötesine geçebilen vasıfsız tarım ve kol işçileri yer almaktadır. Sosyal ve ekonomik olarak yükselmeyi başaranlar, uzun süredir sosyal ölçeğin üst seviyelerinde yaşamaya alışmış olanlara göre daha da sınıf bilincine sahip, prestij ve sosyal ayrıcalıkları daha fazla kıskanan bir "sonradan görme" zihniyetine sahip olma eğilimindedir." (CIA-RDP01-00707R000200110041-8, 1973)

Stalinist rejime karşı Merkez-Doğu Avrupa'nın en büyük meydan okuması olan 1956 İhtilali'nde işçiler fabrikalarında konseyler kurarak çalışma koşullarının iyileştirilmesini ve siyasal taleplerde bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nin kanlı bir şekilde bastırdığı ihtilal sonrasında Kádár'ın liderliğinde daha uzlaşmacı bir rejim kurulmuş ve Kádár'ın iktidarı komünizmin çöküşüne kadar devam etmiştir. Kádár döneminde işçilerin çalışma şartları ek sosyal haklarla birlikte nispeten iyileştirilmiş olsa da 1980'lerin ortalarından itibaren reformlara rağmen merkezî planlamanın verimsizliği ve dış borç sorunları ekonomik sorunları yeniden ortaya çıkarmıştır. 1988'den itibaren başlatılabileceğimiz post-komünist geçiş sürecinde muhalif hareketler partileşmeye ve bağımsız sendikalar resmî olarak kurulmaya başlanmış; işçi sınıfı hakları sivil toplumda ve politik düzlemde ses bulabilmiştir.

5.1.3. Din Adamları

9. yüzyılda Karpat Havzası'na gelen göçebe ve çok tanrılı bir inanç sistemine sahip Macarlar, Hristiyan dünya (özellikle Bizans İmparatorluğu) ile kurduğu ilişkiler neticesinde Hristiyanlığı benimsemeye başlamıştır. İlk başlarda sınırlı bir etkiye sahip olsa da yeni dinin güçlü bir devlet yapısı kurmakta yararlı olacağı düşünülmüş ve soylular arasında hızla yayılmıştır (Romsics, 2016, ss. 7, 18). Macar hükümdarlarından Geza'nın vaftiz olması, Esztergom'u bir dinî merkez olarak öne çıkarması ve bir Benediktin manastırı inşa ettirmesi Hristiyanlığa geçişi hızlandırmış; oğlu Istvan'ın tahta geçişiyle bu süreç resmî olarak tamamlanmıştır. Istvan'ın 1000 yılında Papa'nın elinden taç giymesi, pazar günleri kiliseye gitmeyi zorunlu kılması ve eski dini yasaklaması yeni dinin yaygınlık kazanması açısından

önemli adımlar olmuştur (Romsics, 2016, ss. 19-21). Ayrıca Istvan döneminde “ilk piskoposluk merkezi Veszprém’de, ilk başpiskoposluk merkezi ise Estergon’da [Esztergom] kurulmuştur. Istvan daha sonra yedi ek piskoposluk ve Kalocsa’da bir başka başpiskoposluk daha kuracaktı.” (Romsics, 2016, s. 21). Kilise örgütsel olarak ülkede yayıldıkça din adamları farklı yetkilerle donatılmış; özel destek ve korumalardan yararlanmıştır: “Her on köy, bir kilise inşa etmek ve ona arazi, köleler ve hayvanlar sağlamakla yükümlüydü. Hasadın ve hayvanların onda biri piskoposluklara aitti ve rahiplere her koşulda hizmet edilmesi gerekiyordu. Ateşle ilgilenenler hariç, herkesin pazar günleri ayine katılması zorunluydu ve dört büyük oruç dönemi boyunca ve cuma günleri et tüketmek yasaktı. Kiliselerin yönetimi ve kilise mallarının idaresi tamamen piskoposların yetkisi altındaydı ve sadece Kilise, din adamları üzerinde yargılama yetkisine sahipti.” (Romsics, 2016, s. 22). Elbette Macarlar arasında Hristiyanlığın yayılması her din değişikliğinde olduğu gibi bazı boyların tepkisi ile karşılaşmıştır. 1046’da Vata’nın başını çektiği isyan bunun en önemli örneklerinden birisidir. Geleneksel inancı devam ettirmek isteyen bazı Macarların başlattığı bu isyan sonrasında başa geçen I. Andras’ın girişimleriyle isyan bastırılmıştır (Romsics, 2016, s. 27). Macarların tarihte verdiği önemli sınavlardan bir diğeri de 13. yüzyıldaki Moğol istilalarıdır. İstilanın sonrasında Macar ülkesinin tahribatı muazzam boyutlara ulaşmış olsa da Kilise ülkenin yeniden inşasında önemli roller almıştır (Lendvai, 2014, s. 50). Ayrıca 1367’deki ilk üniversite girişimine verilen destek ve Macar tarih yazımının geliştirilmesi ve eserlerin saklanması (“Gesta Hungarorum”) hususunda da Kilise ön planda olan kurumlardan biri olmuştur (Molnár, 2001, ss. 10-11).

Reform, Karşı-Reform ve Osmanlı işgali, Macar Kilisesi için önemli kırılmalar yaratmıştır. Katolik dünyada yayılmaya başlayan Lutherci ve Kalvinci akımlar, özellikle şehirli ve soylu kesimler arasında hızla yayılmış ve Kilise’nin geleneksel otoritesini tehdit etmiştir. “Macar Luther” olarak tanınan Mátyás Dévai Bíró bu süreçte ön plana çıkan isimlerden biri olmuştur (Carr, 2019; Molnár, 2001, s. 107). Mohaç Meydan Muharebesi’nden sonra büyük bölümü Osmanlı kontrolüne giren Macaristan fiilen üç parçaya bölünmüştür: Osmanlı Macaristan’ı, Osmanlı vassalı Erdel Prenslığı (Transilvanya) ve Habsburg kontrolündeki Macar Krallığı. Bu parçalanma Macaristan’daki Katolik Kilisesini hem örgütsel hem de inançsal anlamda derinden etkilemiştir. Osmanlı kontrolündeki bölgelerde bazı kiliseler camiye çevrilmiş; ayrıca Osmanlı’nın kendi idarî ve iktisadî sistemini bölgede uygulamaya başlaması, geleneksel feodal ilişkilerin ve Kilise yapılanmasının değişmesine neden olmuştur. Parçalanmadan sonra Osmanlılara karşı sembolik bir direniş olan Eğri [Eger] Kalesi Savunması, Istvan Dobo liderliğinde gerçekleşen dinî bir anlam da kazanmıştır (Romsics, 2016, s. 57). Osmanlıların denetimine giren Erdel Prenslığı’nde ise dinî reform dönemi farklı gelişmiştir. 1568’de Torda Diyeti’nde kabul edilen “vicdan özgürlüğü”, Avrupa’da eşine az rastlanır bir dinî özgürlük getirerek Katolik, Lutherci, Kalvinist ve Unitarian mezheplerin bir arada yaşamasına resmen olanak tanımıştır (Molnár, 2001, s. 110). Transilvanya bölgesinde Katolik mezhebi tamamen ortadan kalkmasa da etkisi sınırlanmıştır. Erdel Bölgesi’nin bu istisnaî yönü, reformcu birçok din adamının entelektüel çalışmalar yapmasına da

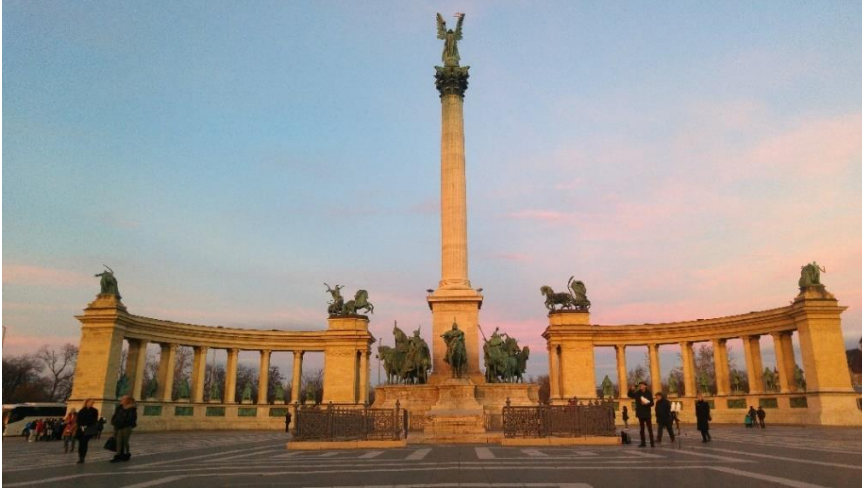
olanak tanımıştır. Protestan reformcu Gáspár Károli, 1590’da İncil’i Macarcaya çevirerek Macar dilinin gelişmesinde önemli bir rol oynamış (Romsics, 2016, s. 63); yine bir başka Protestan rahip Mihály Sztárai Macarca vaazlar vermiş ve reform yanlısı metinler kaleme almıştır (*Sztárai Mihály*, 2025). Bir başka din adamı Ferenc Dávid ise teslis inancını reddeden Unitarianizm mezhebinin Transilvanya’daki en önemli temsilcisi olmuştur (*Ferenc David*, 2025). Habsburg kontrolündeki Macar topraklarında ise Karşı-Reformun savunucularından Cizvit tarikatının faaliyetleri etkili olmuştur. Cizvitler, Habsburgların desteği ve Péter Pázmány gibi din adamlarının faaliyetleriyle Macaristan’da birçok okul açarak Katolik mezhebinin güç kaybetmesini engellemiştir. Pázmány’nin “Tanrısal Gerçeğe Yol Gösterici Kılavuz”¹⁹² adlı kitabı, dönemin en etkili teolojik eserlerinden biri olup Macarca yazılmıştır. Pázmány ayrıca 1635 yılında Nagyszombat Üniversitesi’nin¹⁹³ kurulmasında büyük bir rol oynamış; Macar entelektüel hayatının gelişimine ve Macaristan’da eğitimin ve akademik çalışmaların kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır (Kosáry, 1971, s. 123; *Hungarian Literature*, 2019). Öte yandan Protestanların Katolikliğe yeniden intisap etmemelerine karşılık soruşturma, hapis ve sürgün cezaları, 1670’lerde dış güçlerin (Osmanlılar, Hollandalılar vs.) de dahil olduğu siyasî ve mezhepsel bir mücadeleye dönüşmüştür. 1673’te Anayasa askıya alındıktan sonra toplumda meydana gelen hoşnutsuzluk ve akabinde Imre Thököly’nin isyanı, zor durumda olan imparatorluğun 1681’de geri adım atmasını ve Diyet’in yeniden toplanmasını sağlayarak Protestan din adamlarına haklarını geri vermek zorunda bırakmıştır (Macartney, 1962, ss. 86-87; Murdock, 2009, s. 40). İkinci Viyana Kuşatması’nın başarısız olmasının ardından Macaristan’daki egemenliğini yitiren Osmanlı İmparatorluğu bölgeden çekilmiştir. Osmanlılardan boşalan siyasal boşluğu doldurmaya çalışan imparatorluğun Katolikleştirme ve Almanlaştırma politikaları, birçok sorunu da beraberinde getirmiştir (Thököly ve II. Ferenc Rákóczi isyanları); bu süreç, 1731 Kararnamesi ile bir dengeye oturtulmaya çalışına kadar devam etmiştir (Romsics, 2016, ss. 71-73). 18. yüzyılın sonlarına doğru aydınlanma fikirlerinden etkilenen bazı monarklar (aydınlatılmış despotlar) ülkenin modernleşmesi ve yeniden inşasını birincil hedef olarak belirlemiş ve sekülerizmin ilk tohumlarını atmıştır. Bunun önemli temsilcilerinden İmparatoriçe Maria Teresa [Theresia], birçok alanda olduğu gibi eğitim konusuna ayrı bir önem vermiş ve 1723 tarihli “Ratio Educationis” kararnamesi ile devlete bağlı eğitim kurumlarının sayısı artırılmış; “Macar ruhban sınıfı da gelirlerinin önemli bir kısmını eğitim amaçlarına harcamıştır.” (Macartney, 1962, ss. 99-100). Ayrıca 1773’te Cizvit tarikatının dağıtılması ve tarikata ait tüm mal varlığının devlete devredilmesi (Molnár, 2001, s. 147), devletin merkezileştirilmesinin önemli aşamalarından biri olmuştur. II. Joseph döneminde 1781’de yayımlanan “Hoşgörü Fermanı” ise Katolik olmayan Hristiyanların (Protestanlar ve Rum Ortodokslar) başlıca şikayetlerini gidererek onlara tam kamusal ibadet özgürlüğü ve Katoliklerle tam sivil ve siyasi hak eşitliği sağlamış; kamu görevlerine kabul edilmeleri de buna dahil

¹⁹² Orijinal adı: “Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz”

¹⁹³ Nagyszombat, bugün Slovakya’daki Trnava şehridir. Pázmány’nin kurulmasını sağladığı bu üniversite, Budapeşte’ye Maria Teresa tarafından taşınmıştır (Macartney, 1962, ss. 99-100). Bugün üniversitenin mirası “Eötvös Loránd University” (Budapeşte, Macaristan) ve “Trnava Üniversitesi” (Trnava, Slovakya) tarafından devam ettirilmektedir (*ELTE*, 2025; *Trnava*, 2025).

edilmiştir. Yahudilere ise tam vatandaşlık hakları verilmemekle birlikte ibadet özgürlüğü tanınmıştır.” Yine Josephin reformları kapsamında birçok dinî tarikat feshedilmiş, ilkokullar açılmış, köylülere çocuklarını istediği mesleğe yönlendirmesine izin verilmiştir (Macartney, 1962, ss. 122-123). 19. yüzyılın başlarında Fransız Devrimi ve Napolyon savaşlarının etkisiyle bölgeye sirayet eden milliyetçilik düşüncesi, Macar soyluları ve aydınları arasında önemli bir yer etmiştir. Ancak 1848 devriminin öncüsü Kossuth’un bağımsızlık taleplerine Kilise önemli bir destek vermemiş; Macar Başpiskoposu ve Primas’ı János Hám ve Piskopos Mihály Horváth gibi istisnalar dışında din adamları Viyana’ya sadık kalmıştır (Cartledge, 2011, s. 212). Ayaklanmanın bastırılmasından birkaç yıl sonra 1855’te Vatikan ve Habsburg İmparatorluğu arasında imzalanan konkordato ile Kilise’nin yetki alanları tanınmıştır (Cartledge, 2011, s. 222). 19. yüzyılın sonlarında ise ardı ardına çıkarılan kanunlar (eğitim, tapu vb.) Kilise’nin siyasî ve idarî alanlarını daraltmış; ancak toplumsal ve kültürel etkileri devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Macaristan’ın bağımsızlığını kazanması, Katolik Kilisesi için başka bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu yıla kadar Habsburg sistemi içinde çalışan Macar Kilisesi, imparatorluk dağıldıktan sonra Macaristan’ın bazı şehirlerinin diğer devletlerin sınırları içinde kalması sebebiyle yeniden yapılanmak durumunda kalmıştır. (Birher & Bertalan, 2024, ss. 23, 30-32). İki savaş arası dönemin ve İkinci Dünya Savaşı’nın çalkantılı yıllarında Kilise, milliyetçi Horthy rejimi ile uyumlu hareket etmek zorunda kalmıştır. Yahudilerin toplama kamplarına gönderilmesi sürecinde bazı din adamlarının girişimleri bireysel düzeyde kalmış, Kilise kurumsal olarak bir direniş sergileyememiştir (Jakab, 2022, s. 73). Savaştan sonra Macaristan’da kurulan komünist rejim ve Kilise arasında anlaşmazlıklar kısa sürede ortaya çıkmıştır. Rejime yönelik açık eleştirileriyle tanınan Estergon Başpiskoposu ve 1946’da Kardinal olan József Mindszenty 1948’de tutuklanarak ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir (Cartledge, 2011, s. 431). 1949’da ilan edilen halk cumhuriyeti ile Stalinist rejimin inşası hız kazanmış; Kilise’nin mal varlıklarına el konması, dinî okulların devleştirilmesi, manastırların kapatılması ve din adamlarının görevlendirilmesinin devlet onayına tabi tutulması gibi uygulamalar Kilise ve rejim arasındaki gerginliği üst düzeye taşımıştır (Kocsis, 2006, s. 365). 1956’daki ihtilal sırasında serbest kalan Kardinal Mindszenty, devrimin Sovyetler tarafından bastırılmasının ardından Budapeşte’deki Amerikan Büyükelçiliği’ne sığınarak 15 yıla yakın bir süre orada yaşamış; serbest kaldıktan sonra Viyana’da hayatını kaybetmiştir (Cartledge, 2011, s. 458). İhtilal bastırıldıktan sonra kurulan Kádár rejimi daha uzlaşmacı bir yaklaşım takip etmiş olsa da Kilise ve din adamları devletin sıkı denetimi altında kalmış; 1989’da komünizmin çöktüğü döneme kadar bu durum sürdürülmüştür.

Fotoğraf: 1896’da Macar devletinin bininci kuruluş yıldönümü için yapılan ve içinde Macar kabile liderleri, krallar ve ulusal kahramanların heykellerinin yer aldığı “Kahramanlar Meydanı” (Hősök tere), Budapeşte. (Ozan, 2017d)

Fotoğraf – 10: 1711’de isyanın bastırılmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu’na iltica eden II. Ferenc Rákóczi’nin Rodosto’da 1735’te ölümüne kadar yaşadığı ev (Ozan, 2021).

Fotoğraf – 11: Sağ alttaki fotoğrafta Macar sembolü olan çift haçlı kalkanın görüldüğü ve Latince “Özgürlük İçin” (Pro Libertate) yazan sancağı görülmektedir (Rakoczi Müzesi, Tekirdağ). (Ozan, 2021).

Fotoğraf – 12: 1848-1849 Macar Bağımsızlık Savaşı önderi Lajos Kossuth’un sürgünde iken Kütahya’da ikamet ettiği ev (Ozan, 2014).

5.2. Sovyetizasyon ve İhtilale Giden Yol: 1945-1956

5.2.1. Rákosi İktidarı ve Kolektifleştirme (1945-1956)

Macaristan’da 1919’daki ilk sosyalist cumhuriyet tecrübesi iki savaş arası dönemde politik ve ekonomik istikrarsızlıklar yüzünden başarısız olmuştu. Bir başkası ise bundan kırk yıl sonra farklı bir siyasal konjonktürde kurulacaktı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet ordusu Alman ordularını mağlup ederek Macaristan’ı ‘özgürleştirmiş’, ardından Macaristan’ı kendi etki sahasına sokmuştur. Savaşın ardından geçici hükümet kurularak büyük toprak reformları ve kamulaştırmalar yapılmıştır. Reform süreci komünistler tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiş, “işbirlikçi” güvenlik güçlerinin tasfiyesi gerçekleştirilmiş, kitle iletişim araçlarının kontrolü ve komünist olmayan siyasilerin görevden alınması sağlanmıştır (Kramer, 2009, ss. 78-79). Komünistler, bu dönemde Sovyet desteğiyle geçici yönetimde reel halinden daha fazla bir siyasal etkiye sahip olmuştur. Ancak 1945 seçimleri komünistler için büyük bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bağımsız Küçük Toprak Sahipleri Partisi¹⁹⁴ seçimleri açık ara farkla kazanmasına rağmen Sovyet baskısı yüzünden hükümeti kuramamış ve diğer partilerle bir koalisyona gitmiştir. Komünist parti yeni hükümette önemli bakanlıkları elde etmiştir. Bu seçimlerden sonra Sovyetler Birliği ülkedeki diğer seçimlerin komünistler lehine tahrif edilmesine yardım etmiştir (Kramer, 2009, s. 73).

¹⁹⁴ Orijinal adı: “Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, FKgP”

1946 yılında Macaristan Cumhuriyeti ilan edilmiş, ancak bu demokratik cumhuriyet çok uzun ömürlü olmamış; Sovyet destekli Macar Komünist Partisi¹⁹⁵ politik manevralarla iktidarı ele geçirmeye başlamıştır. “Mavi Bilet Seçimleri”¹⁹⁶ olarak tarihe geçen 1947 seçimlerinden sonra parlamentodaki diğer partilere yönelik başlatılan “şantaj ve zorbalık kampanyası” neticesinde sadece Macaristan Bağımsızlık Partisi ve Katolik Demokratik Halk Partisi’nden seçilen 109 milletvekilinin 106’sı istifa ettirilmiştir (Cartledge, 2011, s. 423). Dahası Yüksek Seçim Kurulu, 20 Kasım 1947 tarihli kararıyla Macar Bağımsızlık Partisi listesinden seçilen milletvekillerinin milletvekilliğini iptal etmiş ve böylece sol kanat parlamentoda mutlak çoğunluğu elde etmiştir (Juhász-Pinter, 2025). 1948 yılında Macar Komünist Partisi ve Macaristan Sosyal Demokrat Partisi birleşerek “Macar İşçi Partisi” (MDP)¹⁹⁷ adını almış; bu süreçte kalan muhalefet tamamen ortadan kaldırılmış ve demokratik sistem fiilen sona ermiştir. 1949 yılındaysa yeni anayasanın kabul edilmesiyle “Macaristan Halk Cumhuriyeti”¹⁹⁸ resmen ilan edilmiş ve MDP’nin başına ise Mátyás Rákosi getirilmiştir (Cartledge, 2011, s. 423).

MDP’nin 1949 tarihli bir Bilgilendirme Bülteni’nde Mátyás Rákosi, Stalin’e ve onun yöntemlerine olan bağlılığını “bizim...için... Leninist lider tanımının Stalin’in çalışmalarını karakterize eden her şeyle eşanlamli olduğu açıktır. O, bu idealin seçkin ve tek kişileşmiş halidir.” (Rákosi & Gerö, 1949, s. 1) sözleriyle ifade etmiştir. Bu dönemde uygulamaya konan Stalinist politikalar diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindekine benzer bir süreci takip etmiştir. Rakos’inin daha sonra “salam taktikleri” olarak adlandırdığı bu uygulamalar eski kurumları sosyalizme giden yolda bir araç olarak kullanılmasını uygun görüyordu (Kramer, 2009, s. 79). Siyasal baskı ve tasfiyeler sadece komünist olamayan muhalifleri değil artık komünistleri de hedef alıyor; göstermelik yargılamalarla topluma genel bir korku duygusu aşılanmaya çalışılıyordu. Korku duygusu “Titocu sapma ve beşinci kol faaliyetleri” söylentileri ile yönetici elitler arasında yayılarak ‘hiç kimseye güvenilemeyeceği’ algısını kuvvetlendirmiştir (Kramer, 2009, s. 100). Rejimin uygulamaları mevcut Sovyet rejimi tarafından desteklenmiş; bu destek Parti kayıtlarında görüleceği üzere Rákosi tarafından takdirle karşılanmıştır: “Bu sonuçları, kurtarıcımız ve dostumuz olan güçlü Sovyetler Birliği bize her alanda yardım ettiği ve destek verdiği için elde ettik.” (Rákosi, 1953, s. 2).

Öte yandan ağır sanayileşme, kalkınma planları ve tarımda kolektivizasyon uygulamaları iktisadî değişimin önemli göstergeleri olmuştur. İlk Beş Yıllık Plan (1950-1954), Macaristan’ın hızlı bir şekilde sanayileşmesini amaçlamış ancak hammadde alanları kısıtlı olduğu için endüstrisi ithalata bağımlı kalmıştır. Kalkınma hamlelerinin ideolojik bir tamamlayıcısı olan kolektifleştirme ise zengin köylüleri hedef aldığı için tarımsal üretim ciddi bir düşüş yaşamış; buna ek olarak devlet işletmelerinin ürünlerini doğrudan dünya pazarlarında satmaları yasaklanmıştır. COMECON’da “nihai hedef olarak ilan

¹⁹⁵ Orijinal adı: “Magyar Kommunista Párt, MKP”.

¹⁹⁶ Orijinal adı: “Kékcédulás választás”.

¹⁹⁷ Orijinal adı: “Magyar Dolgozók Pártja, MDP”

¹⁹⁸ Orijinal adı: “Magyar Népköztársaság”

edilmesine rağmen bu hedefe hiçbir zaman ulaşamamıştır.” (Domonkos, 2022, ss. 27-29). Ayrıca daha sonra Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinin Marshall Planı’na katılmasını yasaklanarak (Kramer, 2009, s. 73) tamamen Sovyetlere bağımlı ve dışa kapalı bir sistemin kuruluşu tamamlanmıştır.

Ancak 1953’te Stalin’in ölümü Sovyet sistemi içinde önemli değişikliklere kapı aralamıştır. SSCB, Merkez-Doğu Avrupa’nın diğer ülkelerinde olduğu gibi Macaristan’da da düzeni korumak için çeşitli önlemler almaya başlamış ve bunun üzerine MDP yöneticilerini Moskova’ya çağırmıştır (Uslu, 2006, s. 134). 13 Haziran 1953’te Kremlin’de bir araya gelen Kruşçev, Malenkov, Beria, Bulganin, Mikoyan ve Molotov gibi önemli isimlerden oluşan Sovyet prezidyumu ve Macar delegasyonu arasında yapılan görüşmede Macar yönetimine yöneltilen sorular üç temel meseleye odaklanmıştır: i) Ekonomik kalkınmaya ilişkin bazı sorunlar; ii) Kadroların seçimi; iii) Devlet yönetimine ilişkin bazı sorunlar (iktidarın kötüye kullanılması). Görüşmede Sovyet yönetimi Macarları “sorunları hafife aldıkları” için suçlamış, özellikle tarımsal üretimde ciddi hatalar yapıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca Rákosi’nin, Imre Nagy’nin kolektifleştirmenin daha yavaş yapılmasını önerdiği için Politbüro’dan çıkarılması eleştirilmiştir. Bir başka mesele ise gizli polis teşkilatı “Devlet Koruma Kurumu’nun”¹⁹⁹ takip ettiği aşırı baskıcı yöntemdir. Toplantıda Macar delegasyona yöneltilen bir soru AVH’nin aşırılıklarını ortaya koymuştur: “Macaristan’da (9.500.000 nüfuslu bir ülkede) 1.500.000 kişi hakkında kovuşturma başlatılmış olması kabul edilebilir mi?” Bu yüzden ÁVH’nin İçişleri Bakanlığı ile birleştirilmesi önerilmiştir. Yine Stalin’e benzer bir şekilde tüm yönetimi tek elde toplayan Rákosi’nin Birinci Sekreterlik görevinden ayrılmadan Nagy’nin başbakan olarak atanması tavsiye edilmiştir. Nagy, partiye sadık, Macar kökenli ve tarım sektörünü bilen biri olarak Prezidyum tarafından uygun bir isim olarak görülmüştür (276.f. 102/65, 1953).

Bunun üzerine Rákosi, 11 Temmuz 1953 tarihinde yaptığı bir konuşmada yapılan hataları itiraf etmiştir: “...Yaratıcı çalışmanın coşkusu içinde ciddî hatalar da yaptığımızı belirtmeliyiz. İlk olarak ağır sanayimizin ve üretim araçları üreten sanayilerimizin gelişiminde çok hızlı bir tempoya geçerek ve planlama çalışmalarında ülkemizin ekonomik kaynaklarını ve gerçekçi olanaklarını sıklıkla göz ardı ederek hata yaptık...Ancak yaptığımız en ciddi hata, Şubat 1951’de ilk Beş Yıllık Planımızın sanayi hedeflerini abartılı bir şekilde yükseltmemiz oldu.” (Rákosi, 1953, s. 3). Devam eden Rákosi, fabrikaların inşasına ağırlık verdiklerinden konut inşasını, sanayileşmeye ağırlık verdiklerinden tarımı ihmal ettiklerini; sosyalist insanın temel yasasını çiğnediklerini yani işçilerin yaşam standartlarını düşürdüklerini ve bunun kesintisiz olarak yükseltileceğini ifade etmiştir (Rákosi, 1953, s. 4). Bir diğer öz-eleştiri ise kolektifleştirme ile ilgilidir: “Üretici kooperatiflerini ve devlet çiftliklerini hızla geliştirmek uğruna bireysel olarak çalışan köylülüğün ve dolayısıyla tarımda çalışan insanların çoğunluğunun çıkarlarını ihmal etmek gibi ayrı bir hata yaptık.” (Rákosi, 1953, s. 10).

¹⁹⁹ Orijinal adı: “Államvédelmi Hatóság, ÁVH”

Sonuç olarak Macaristan delegasyonu Budapeşte'ye kesin talimatlarla dönmüş, Rákosi yapılan hataları itiraf etmiş ve Merkez Komite toplanarak aşırı sanayileşme ve zorla kolektifleştirme politikaları kınanmıştır (Kecskemeti, 1958, s. 99). Tüm bu gelişmelerin ardından Macaristan Halk Cumhuriyeti'nin başbakanlığına Imre Nagy getirilmiş, partinin başında kalmaya devam eden Rákosi'nin iktidar alanı kısıtlanmıştır.

5.2.2. Rakosi Dönemi Kilise'ye Yönelik Baskılar

Savaş-sonrasında Sovyetler Birliği'nin etkisine açık hale gelen Macaristan, 1948 yılında fiilen ve bir yıl sonra resmen ülkenin lideri haline gelen Rakosi'nin kurduğu Stalinist rejim ile yönetilmeye başlanmıştır. Yeni rejimin ilanından itibaren dinî kurumları ve din adamlarını hedef alan kapsamlı bir baskı politikası yürütülmüş; ayrıca dinî yayınlar sıkı sansüre tâbi kılınmış veya yasaklanmıştır: “Yeni rejim sadece biri tamamen dinî içerikli olan iki küçük haftalık gazeteye izin vermiştir. Ancak bunlar bile yeterli gazete kâğıdı temin edemediğinden Kilise, komünist basın, radyo ve Parlamento’da giderek artan iftira kampanyasına karşılık verme imkanına sahip olamamıştır. Yayınlanan iki haftalık gazete en katı sansüre tabi tutulmuş; resmî müdahalelerin yanı sıra komünist dizgiciler ve matbaacılar belirli makaleleri basmayı reddetmiştir (Kertesz, 1949, ss. 214-215). 1947 sonrasında yoğunlaşan baskı sürecinin ilk çıktılarında biri Belá Varga’nın ülkeyi terk etmek zorunda kalmasıdır. Dinî kimliğinin yanından siyasal bir kişilik olan Varga, iki savaş arası dönemde Bağımsız Küçük Çiftçiler Partisi’nin başkan yardımcılığını yapmış, 1946’dan sonra Meclis Başkanlığına seçilmiştir. Fakat Varga, 1947’de başlayan tutuklama dalgalarından kurtulmak için ABD’ye göç etmiş ve zamanla ABD’deki Macar diasporasının önde gelen dinî ve siyasî isimlerinden biri olmuştur. (*Varga Béla*, 2025). 1948 yılında rejim, Macar Kilisesi’nin lideri Kardinal József Mindszenty’ye yönelik baskılarını ve saldırılarını artırmaya başlamış; kamuoyunu etki altına alabilmek için “Mindszenty, Halkın Düşmanı” adlı bir broşür ve “Mindszenty Suç Dosyaları” adlı bir kitap basılmıştır. Bunun yanı sıra Parlamento’da da açıkça hedef alınmıştır. “Dönemin Başbakanı István Dobi, daha Mindszenty tutuklanmadan önce şu ifadeleri kullanmıştır: “Mindszenty, gericilerin, faşistlerin ve savaş suçlularının en büyük hamisi ve örgütleyicisidir.” Ayrıca “Katolik Kilisesi’nin başında Mindszenty olduğu sürece herhangi bir uzlaşma kesinlikle mümkün değildir.” Rakosi rejimine sert muhalefetiyle bilinen Mindszenty, tutuklandıktan sonra Macar gizli servisi (ÁVH) tarafından uzun süre işkenceye maruz bırakılmış ve zorla itiraf metinleri imzalatılmıştır (Marschal, 2025).

“Hüküm 8 Şubat 1949’da açıklandı. Mindszenty, hakkında öne sürülen yedi suçlamanın tamamından suçlu bulundu. Bu suçlamalar: cumhuriyetin yıkılmasına yönelik olarak sürekli şekilde işlenen örgütlenmenin liderliği, sürekli şekilde işlenen vatana ihanet, yabancı para birimini beyan etmeme, önemli miktarda yabancı paraya ilişkin alacakların beyan edilmemesi, yabancı para ile karaborsacılık yapmak, yabancı para birimini yurt dışına çıkarmanın sürekli şekilde işleme suçu ve beyana tabi değerli bir eşyayı izinsiz olarak tasarruf etme idi. Tüm bunların ardından ondan bir kahraman [şehit] çıkmaması için ölüm cezası değil, “sadece” ömür boyu hapis cezası verildi. Ayrıca siyasi haklarından mahrum bırakıldı ve tüm mal varlığına el konuldu.” (Marschal, 2025).

1945 yılında Estergon Başpiskoposu Serédi Jusztinián'ın ölümü ve 1948 Aralık ayında József Mindszenty'nin tutuklanmasının ardından Macar Kilisesi'nin lideri olan Başpiskopos József Grösz, 1950 yılındaki konkordatoya imza atmasına rağmen tutuklanmaktan kurtulamamıştır. 1951'de gözaltına alınan Grösz, “demokratik devlet düzenini yıkmaya yönelik örgütlenme” suçlamasıyla 15 yıl hapse mahkûm edilmiştir.” 1955 yılına kadar cezaevinde kalan Grösz, daha sonra ev hapsine alınmış ve 1956 Mayıs'ında Kalocsa'ya dönmesine izin verilmiştir. Grösz, 1957 yılında yeniden rejimle uzlaşmaya çalışarak “Opus Pacis” adlı barışçıl rahip hareketini destekleyen bir komite kurmuştur. Hakkında yürütülen davalar nihayet 1990'da hükümsüz ilan edilmiştir (*Grösz József*, 2025). Estergon'da devletin talimatlarına karşı Yardımcı Piskopos olarak seçilen Zoltán Meszlényi de 1950 yılında yargılanmadan tutuklanmış ve hapiste gördüğü kötü muameleler yüzünden 1951 yılında hayatını kaybetmiştir. Meszlényi, 2009'da Papa XVI. Benedict tarafından aziz olarak ilan edilmiştir (*Meszlényi*, 2025). Rejim, Katolik din adamlarının yanında diğer mezheplere yönelik benzer tedbirler uygulamıştır. Protestan Piskopos Lajos Ordass, “ajanlık ve Amerikan emperyalizmi lehine faaliyet yürütmek” suçlamasıyla 1948'de yargılanmış ve iki yıllık hapis cezası almıştır. Serbest kaldıktan sonra da görevine dönmesine izin verilmemiştir (Pál, 2018).

1950 yılında Macaristan Halk Cumhuriyeti ve Macar Kilisesi arasında “devlet ile Katolik Kilisesi arasındaki barışçıl birlikte yaşamın sağlanması” amacıyla imzalanan konkordato çerçevesinde yeni şartlar Kilise'ye kabul ettirilmiştir (Balázs, 2023). Bunun ardından Macar Katolik Kilisesi ve Papalık arasındaki ilişkinin kesilmesi ve Kilise organizasyonunun devlet kontrolüne alınabilmesi için Polonya ve Çekoslovakya'daki muadillerine benzer bir şekilde 21 Temmuz 1951 tarihinde “Barış Papazları” (Békepapok) oluşumu meydana getirilmiştir: “Barış Komitesi başkanlığı, resmî ideolojik çizgi konusunda bazı parti-devlet organlarıyla birlikte 1951 yılında kurulan Devlet Kilise İşleri Dairesi Katolik Bölümü ile koordineli hareket etmiştir. Bu kurum, önemli kilise pozisyonlarına –hem piskoposluk makamlarına hem de bölgesel yönetime– “barışçı papazları” yerleştirmiştir... 1950'de yapılan anlaşma ve barışçı papazlar hareketinin kurulmasının ardından siyasî kontrol artık bu kilit pozisyonları elinde tutan papalar, aktivistler ve muhbir ağı aracılığıyla kolayca sağlanabiliyordu.” Ancak Stalinist dönemde madalyonun diğer tarafında yer alan Papa, Merkez-Doğu Avrupa'daki bu tip yapılanmaları tasvip etmemiş ve komünistlerle iş birliği yapan herkesin açıkça aforoz edileceğini ilan etmiştir (Rapali, 2025b). Bunların dışında devletleştirme gibi merkezîleştirme politikaları çerçevesinde kilise ve manastırların birçok mülküne el konulmuş; 1948'de çıkarılan kanun²⁰⁰ gereği başta Katolik olmak üzere diğer mezheplerin yapılanmalarına ait okullar da devlete devredilmiştir: “1948 tarihli XXXIII. yasa uyarınca ülke genelindeki okulların üçte ikisinden fazlası, toplamda 6505 okul devlet mülkiyetine geçmiş ve bu okullarla birlikte 18 bin öğretmen devlet memuru statüsüne alınmıştır. 1948

²⁰⁰ “1948. évi XXXIII. törvény a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvételéről, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavételéről és személynévként állami szolgálatba való átvételéről” (1948. Évi XXXIII. Törvény, 1948)

itibarıyla Katolik Kilisesi sadece toprak mülklerini değil, aynı zamanda okullarını da kaybetmiştir. Bu durum, [Katolik Kilisesi'nin] komünist partiye karşı yürüttüğü mücadelenin de fiilen sona erdiğini gösteriyordu.” (Rapali, 2025a).

1956'daki Macar İhtilali'nin yarattığı kısa süreli özgürlük ortamında Rakosi döneminde siyasi gerekçelerle tutuklanan Kardinal József Mindszenty serbest bırakılmış ancak Kasım ayındaki Sovyet müdahalesinden sonra Budapeşte'deki Amerikan büyükelçiliğine sığınmış ve on beş sene diplomatik koruma altında burada ikamet etmiştir (Marschal, 2025).

5.2.3. İhtilal'in Arka Planı

5.2.3.1. Destalinizasyon ve Yeni Sınıf

Macaristan'daki destalinizasyon dönemi Nagy'nin iktidara gelişi ile başlayarak entelektüelleri yakından ilgilendiren politik bazı açılımları beraberinde getirmiştir. Nagy'nin hükümet programı “ekonomi, kültür, siyaset, yaşam kalitesi gibi konularda geniş ölçekli reformları öngörüyordu.” Reformları destekleyen entelektüeller 1945'te kurulan “Macar Yazarlar Birliği”²⁰¹ gibi yapıların yönetiminde etkili olmaya başlamış, Birliğin yayın organı olan “Edebiyat Dergisi”nde²⁰² de politik meselelerde eleştirel bir duruş sergilemişlerdir (Uslu, 2006, s. 136). Stalin sonrası dönemin bir tür yumuşama olarak algılanmaması için Sovyetler Birliği kendisine bağlı ülkeleri çeşitli yollardan uyarmış veya doğrudan müdahalede bulunmuştur. Nagy'nin Sovyetler Birliği'ndeki destekçisi Malenkov'un yönetimdeki etkisini yitirdiği, Macaristan'ın blok içindeki düzeni olumsuz etkileyeceği yönündeki şüphelerin arttığı ve parti-içi Rákosi taraftarı Stalinist muhalefetin ses yükselttiği 1955 yılında Nagy'nin iktidarı sonlanmıştır. Nagy'nin yerine Rákosi'ye yakınlığıyla bilinen András Hegedüs gelmiş ve Macar İhtilali'ne kadar sürecek olan “Stalinist restorasyon” başlamıştır. (Uslu, 2006, s. 136). Durumdan hoşnut olmayan yazarlar ve sanatçılar, anti-demokratik ve eleştirel bakışa zarar veren idarî yöntemlerin kültürel yaşamı felce uğrattığı ve partinin prestijini yok ettiğini bir muhtıra ile partiye bildirmiştir (*A Memorandum*, 1955; *Bessenyei Ferenc honlapja*, 1955). Stalinistlerin yeniden iktidar olmalarına rağmen Nagy'nin sağladığı entelektüel özgürlük ortamı kolay kolay bastırılmayacak bir entelektüel üretimi de beraberinden getirmişti. Bu dönem için en önemli örneklerden biri “Çalışan Gençler Birliği”ne²⁰³ bağlı bir tartışma platformu olan ve adını Macar şair Sándor Petöfi'den alan Petöfi Çevresi'nin (Petöfi Kör) kurulmasıdır. Petöfi Çevresi olarak anılan platform, çoğunluğu komünist hareketin üyesi olan genç profesyoneller ve entelektüellerden oluşmuş, öğrencilerin katkısı tahmin edilenden az olmuştur (Hegedüs, 1997). Petöfi Çevresi zamanla sadece siyasal ve ideolojik meselelerin tartışıldığı bir yer olmaktan çıkıp Miklós Gimes, Gyula Illyés, Péter Veres, Sándor Kopácsi ve Tibor Déry gibi muhaliflerin toplandığı ve toplumda etkisini arttırdığı bir platform haline gelmiştir (Uslu, 2006, s. 136).

²⁰¹ Orijinal adı: “Magyar Írószövetség”

²⁰² Orijinal adı: “Irodalmi Újság”

²⁰³ Orijinal adı: “Dolgozó Ifjúság Szövetsége, DISZ”.

MDP Birinci Sekreterlerinden Ernő Gerö, Petöfi Çevresi'ni "devletin gerçek merkezine karşı başka bir siyasî merkez" olarak tanımlamıştır (Hegedüs, 1997, s. 109).

Kruşçev'in 1956 yılındaki SBKP 20. Kongresi kapalı oturumunda yaptığı gizli konuşması "kişilik kültürünün" yıkılmasına yönelik, 'kurucu değerlere' atıf yapan önemli bir öz-eleştiri niteliğindeydi: "Partinin ve Sovyet ulusunun gelecekteki kaderinden korkan V.I. Lenin, Stalin'in aşırı derecede kaba olması, yoldaşlarına karşı uygun bir tutum sergilememesi, kaprisli olması ve gücünü kötüye kullanması nedeniyle Stalin'in Genel Sekreterlik görevinden alınması sorununun ele alınması gerektiğine işaret ederek Stalin'in tamamen doğru bir nitelemesini yapmıştır." (Khrushchev, 1956). Rákosi'nin kişilik kültürünü erozyona uğratan (Apor, 2007) Sovyet siyasetinin girdiği bu değişim dalgası Macaristan'daki muhalifleri daha da cesaretlendirmiştir. Örneğin Petöfi Çevresi'nin faaliyetlerinin etkisi o kadar geniş bir kesime hitap etmeye başlamıştı ki 27 Haziran 1956'da düzenlenen "Basın ve Enformasyon Sorunları Üzerine Tartışma"ya yaklaşık altı bin kişilik bir izleyici kitlesine ulaşmıştır. Merkez-Doğu Avrupa'da 1956 yılında muhalif hareketler ve rejim arasındaki gerilim günden güne artmıştır. SSCB ve diğer halk cumhuriyetleri duruma hâkim olabilmek için birbiri ardına kararlar almak durumunda kalmıştır. MDP, Petöfi Çevresi'nin faaliyetlerini dondurmuş, Rákosi sözde sağlık sorunları nedeniyle partideki görevinden istifa etmiş, parti genel sekreterliğine Ernő Gerö getirilmiştir. Hegedüs ise başbakan olarak görevini sürdürmüştür. Yeni dönemde Petöfi Çevresi'nin çalışmalarına tekrardan müsaade edilmiş ve aynı zamanda 1949'da idam edilen bir komünist olan László Rajk'a²⁰⁴ iade-i itibar yapılması kararı alınmıştır. 1848'deki bağımsızlık hareketinin liderlerinin idam edildiği gün olan 6 Ekim tarihinde Rajk'a sembolik bir cenaze töreni düzenlenmiş ve cenaze töreni adeta rejim karşıtı bir protestoya dönüşmüştür (Uslu, 2006, ss. 137-138). Doğu Almanya, Çekoslovakya (1953) ve Polonya'da (1956) başlayan isyan dalgası adım adım Macaristan'a da ulaşmış ve Macarlar Polonya'daki gibi "sosyalizme giden ulusal bir yol" talep etmişlerdir (De Graaf, 2019, s. 13).

İhtilalin tüm şartlarını oluşturan entelektüel faaliyetler 1950'lerin ortalarından itibaren Macaristan'da yabancı güçlere karşı direniş kültürünü yeniden canlandırmıştır. Savaş sonrası dönemde kurulan Stalinist ve post-Stalinist düzenin eleştirildiği önemli çalışmalar üretilmiştir. Bu çalışmaların başında Macar entelijansiyasını yakından etkileyen Yugoslav entelektüel Miloslav Djilas'ın "*Yeni Sınıf: Komünist Sistem Üzerine Bir Analiz*" adlı eseri gelmektedir. Djilas, 1957'de "Yeni Sınıf"ı yazdıktan sonra Merkez-Doğu Avrupa entelektüelleri arasında on yıllar sürecektir bir tartışmayı da başlatmıştır. Bu tartışma ilk başta yeni sınıfın yapısı ve nitelikleri, daha sonra savaş-sonrası yeni durumda entelijansiyanın konumu ve yönetici elitlere dahil olup olmadığı hakkındadır.

Yeni sınıf, en genel tabiriyle devlet içinde kilit pozisyonları elinde tutan Stalinist parti bürokratlarının diğer sınıflar üzerinde tahakküm kuran bir aktöre dönüşmesiyle oluşmuştur: "Sınıfları ortadan kaldırma

²⁰⁴ Rajk davasının karar metni için bkz: *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945* (Stokes, 1991, s. 67).

adına gerçekleştirilen komünist devrim, herhangi bir yeni sınıfın en eksiksiz otoritesiyle sonuçlanmıştır.” (Djilas, 1957, s. 36). Yeni sınıfın oluşma sürecinde SSCB’nin kendisi ve rejim ihracı yaptığı diğer ülkelerde yaşanan gelişmeler liderlerin beklentilerinin tam tersinde olmuştur. Devletin — en azından bilinen anlamda— ortadan kalkacağı, ‘demokrasinin’ güçleneceği, yaşam standartlarında hızlı bir iyileşme, şehir ve köyler arasındaki entelektüel ve fizikî farkların yavaşça ortadan kalkacağı beklenmiştir. En büyük ‘illüzyon’ ise sanayileşme ve kolektifleşmenin ve kapitalist mülkiyetin yok edilmesinin sınıfsız bir toplumla sonuçlanacağı yönündeydi (Djilas, 1957, s. 37). Ancak yine de komünist sistemin ideal bir dünya vaadi, “yeni sınıfın saflarındaki inancı arttırmış ve kitleler arasında yanılsamalar yaratmıştır.” (Djilas, 1957, s. 38). Yeni sınıfın, parti tarafından yaratılmış bir yapı olması, bu ikisinin özdeş olduğu anlamına gelmemektedir. Parti, bu sınıfın “çekirdeği ve tabanını” teşkil ediyor olmasına rağmen ‘entelijansiya’ gibi yeni sınıfın da tam olarak çerçevesini çizmek zordur. Ancak “yeni sınıfın, ellerinde bulundurdıkları idarî tekel nedeniyle özel ayrıcalıklara ve ekonomik tercihlere sahip olanlardan oluştuğu söylenebilir.” (Djilas, 1957, ss. 39-40).

“Bir siyasî partinin yeni bir sınıfın başlangıcı olması olağandışı görünmektedir. Partiler genellikle entelektüel ve ekonomik olarak güçlenen sınıf ve tabakaların ürünüdür. Ancak devrim öncesi Rusya’da ve komünizmin ulusal güçlere üstün geldiği diğer ülkelerdeki gerçek koşullar kavranırsa bu tür bir partinin belirli fırsatların ürünü olduğu ve bunun böyle olmasında olağandışı ya da tesadüfî bir şey olmadığı açıkça görülecektir... Devrim, kendisi için gerekli olan güçleri, liderleri, örgütleri ve fikirleri yarattı. Yeni sınıf nesnel nedenlerle ve liderlerinin arzusu, aklı ve eylemiyle ortaya çıktı.” (Djilas, 1957, ss. 40-41).

Devrimden önce komünist parti üyeliği fedakârlık anlamına gelirken devrim sonrasında ayrıcalıklı bir sınıfa ait olmak anlamına gelmiştir. Yeni sınıfın ortaya çıkışı ve yeni sistemin kuruluşu sosyalist terminoloji altına gizlenmiştir. Devrimci fraksiyonlar (devrimci komünizm - dogmatik komünizm - dogmatik olmayan komünizm) arasındaki salınım geniş kitleler için bir şey ifade etmemiştir. Zira fraksiyonel ve ideolojik değişiklikler sadece yeni sınıfı ilgilendiren bir tavır değişikliği iken halk Marksist-Leninist dogma konusunda daha ısrarlı bir şekilde eğitilmiştir. Yeni sınıf, her şeyi kontrol altına almadığı sürece kendini güvende hissetmez. Köylü kolektifleştirmesi gibi önlemlerinin, kendi gücü arttığı sürece üretimi azaltması da önemsizdir (CIA-RDP78-02771R000200280001-6, 1957, ss. 2-3). Yeni sınıf, teknik olarak partinin bir sonucu olsa da proletaryaya bağımlıdır. Ekonomik olarak az gelişmiş ülkelerdeki proletarya geri kalmıştır ve yeni sınıfın ortaya çıkacağı hammaddeyi oluşturur: “Yeni sınıf için üretimin normal akışını sağlamak hayati bir önem taşır, dolayısıyla proletarya ile bağıni asla koparamaz.” Yeni sınıfın iktidarı ele geçirmesi büyük oranda işçi sınıfının sayesinde. Bu esnada yeni sınıfın ve işçi sınıfının çıkarları büyük oranda kesişir ta ki yeni sınıf gücünü ve otoritesini tesis edene kadar. Daha sonrasında ise yeni sınıf proletaryayı üretimi geliştirmek, isyankâr toplumları boyunduruk altında tutmak için kullanır böylelikle işçi sınıfı üzerinde bir tekele sahiptir. Yeni sınıfın öncelikli çıkarları sanayi sektöründedir. İşçiler üzerindeki tekeli uygulayabildikleri sanayi olmadan yeni sınıf kendi konumunu ve otoritesini pekiştiremez (Djilas, 1957, ss. 41-42). Kitlelerin yararına gibi görünen her eylem aslında yeni sınıfın politik konumunu güçlendirmiştir. 1956 sonrası liberalizasyon

ve desantralizasyon önlemleri elitlerin gücünü artırmak için dikkatlice tasarlanmıştır. Yeni sınıf, kendi varoluşunu tehlikeye atabilecek herhangi bir “otorite ihlaline” izin vermeyeceğinden kaçınılmaz olarak despotiktir (CIA-RDP78-02771R000200280001-6, 1957, s. 3).

5.2.3.2. Batı ve Uluslararası Medya

Batı bloğu —Doğu bloğu da tersi yönde olmak üzere— 1945’ten itibaren demir perdenin doğusuna yönelik kendi ülkelerindeki *émigré*yi de kullanarak çeşitli radyo ve televizyon istasyonlarıyla siyasal ve kültürel propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Her iki taraf da Soğuk Savaş sırasında “bilginin [ve bilginin yayılmasının] büyük bir psikolojik rol oynadığını” (Meyer, 2000, s. 128) fark etmişti. Demir perde ülkelerine yönelik radyo yayıncılığı ilk olarak Berlin’in Amerikan sektöründe 1946 yılında “Amerikan Sektörü Radyosu” (Radio in American Sector) adıyla hizmete girmiştir. İstasyon 1948 Berlin Ablukası sırasında Müttefiklerin mesajlarını Berlin’in tamamını kapsayan bir dinleyici kitlesine ulaştırılabilmektedir (Puddington, 2000, s. 13). Sovyetler Birliği, ‘frekanslar’ üzerinden süren soğuk savaşta ABD’nin bu hamlelerine kendi veya uydu devletlerin radyolarından çeşitli cevaplar vermişlerdir. 1948 tarihli bir Amerikan istihbarat raporuna göre Moskova’da Çekçe ve Slovakça yapılan bir yayında Amerikan radyolarına yönelik çeşitli suçlamalar bulmak mümkündür (CIA-RDP78-04864A000100060014-9, 1948, s. 2):

“Uzun yıllar boyunca Goebbels’in elindeki Alman radyosu, Alman halkını dağıtmak için bir silah, yanlış bilgilendirmenin, iftiraların, savaş çığırkanlığının, cinayetlerin ve insanlık dışı bir ırk teorisinin kaynağı oldu. Bu eski, iyi bilinen şeyleri, demokratik temaya göre hafifçe kırılmış olarak tekrar duymak için örneğin New York’un dalga boyunu ayarlamak yeterlidir.”

“Bu istasyondan [kastedilen VOA istasyonu], Amerikan dünya liderliğini kurmanın gerekliliği, Orta ve Yakın Doğu’da stratejik mevziler kurmaya yönelik emperyalist planlar ve Komünizm, Sosyalizme ve sendikalara -aslında her türlü harekete- karşı bir haçlı seferi için ikiyüzlü çağrılar ve yeni demokrasinin ülkeleri hakkındaki iftira dolu uydurmalar üzerine öğretici konuşmalar duyuyoruz.”

Daha sonra Özgür Avrupa Radyosu (Radio Free Europe – RFE), Radio Liberty (RL), Voice of America (VOA), BBC World Service, Radio Vatican, Radio Luxembourg²⁰⁵, Deutsche Welle gibi bağımsız veya hükümetlerle ilişkili birçok istasyon Merkez-Doğu Avrupa’daki yoğun devlet baskısı ve sansürü aşmaya; özgürlük, sivil toplum ve demokrasi gibi değerleri öne çıkararak muhalefete ses ve yön vermeye çalışmıştır. Bunlar arasından “RFE, ... Doğu Bloku ülkeleri için “vekil ulusal istasyonlar” rolünü üstlenerek Amerikan dış politika hedeflerine hizmet etmesini amaçlaması bakımından” benzersiz bir role sahipti. Önemli bir dinleyici kitlesi olsa da RFE ve diğer Batılı istasyonların varlıkları 1956’daki olayların başlatıcısı değil ancak Amerikan politikalarına uygun bir şekilde destekleyicisi olmuşlardır (Brown, 2018, ss. 89-91). RFE, 1949’da ABD’de kurulan “Özgür Avrupa için Ulusal Komite”nin bir organıydı ve Komite tarafından organize edilen “Özgürlük için Haçlı Seferi” (Crusade for Freedom) adlı kampanya RFE’ye kaynak toplamak için oluşturulmuştu. RFE varlığını, anti-komünist duruşlarıyla

²⁰⁵ Detaylı bilgi için bkz: “Radio Luxembourg and its importance...” (Štefečková, 2012).

bilinen dönemin önemli siyasi figürlerinden olan Dwight Eisenhower, Allen Dulles, George F. Kennan ve Lucius Clay gibi isimlere borçluydu (Puddington, 2000, s. x). RFE personelleri arasındaki az sayıdaki Amerikalıdan biri olan Puddington, CIA'nın RFE üzerindeki etkisinin yirmi yıl boyunca gizlendiğini söylemiştir. Halkın çoğunluğu RFE'nin sadece Özgürlük için Haçlı Seferi'nde toplanan paralarla desteklendiğini sanmıştır (Puddington, 2000, s. 19). 1950'de Batı Berlin'e hediye edilen "Özgürlük Çanı", kampanyanın görünür hale gelmesini sağlayan önemli bir girişim olmuştur (Puddington, 2000, s. 21). "RFE'nin 1956 Macar İhtilali sırasındaki performansı nedeniyle eleştirilerin hedefi olmasından sonra kurumsal fon toplama çalışmaları eskisi gibi devam etse de kamu kampanyaları esasen terk edildi. Ancak 'Haçlı Seferi', kâr amacı gütmeyen grupların mesajlarını halka ulaştırmalarına yardımcı olmak amacıyla kurulan Reklam Konseyi tarafından verilen radyo ve televizyon anonsları sayesinde kamuoyundaki yüksek görünürlüğünü korudu... Konseyin, RFE ile CIA arasındaki bağlar 1972 yılında²⁰⁶ koparılan ve istasyon açık kamu finansmanı altına alınana kadar Haçlı Seferi reklam kampanyaları için 12 ila 20 milyon dolar arasında ödeme yaptığı tahmin edilmektedir." (Puddington, 2000, s. 23; Brown, 2018, ss. 91-95). Soğuk Savaş'ın ilerleyen yıllarında RFE'ye yapılan yatırımlar meyvesini vermeye başlamış (Puddington, 2000, s. ix) ve tüm Merkez-Doğu Avrupa'ya hitap eder bir konuma gelmiştir:

"[Merkez]-Doğu Avrupa'nın Sovyet egemenliğindeki ülkelerine yayın yapan Özgür Avrupa Radyosu (RFE), tartışmasız tarihteki en etkili siyasî odaklı uluslararası radyo istasyonuydu. Dinleyici kitlesi milyonlarla ifade ediliyordu ve sıradan sanayi işçilerinden Lech Walesa ve Vaclav Havel gibi muhaliflere ve kendi kontrollü ve sansürlü medyalarının güvenilmezliği nedeniyle dinleyen yüksek rütbeli komünistlere kadar uzanıyordu. Mesajını doğrudan Sovyetler Birliği'ne ileten RL, aralarında Andrey Sakharov ve Alexander Solzhenitsyn gibi muhalif aydınların da bulunduğu büyük bir dinleyici kitlesine sahipti." (Puddington, 2000, s. ix).

"Özgür Avrupa Radyosu, o dönemde çok önemli bir rol oynuyordu çünkü Macar demokratik muhalefetini koruyan en güçlü kalkanlardan biriydi. Macar muhaliflerle Fransa, İngiltere ve Batı Almanya'daki gazeteciler arasında bir iletişim ağı kurulmuştu ve bu ağ büyük ölçüde Özgür Avrupa Radyosu aracılığıyla işliyordu. Örneğin Budapeşte'de demokratik muhalefetten biri akşam saat 6'da tutuklandığında eşi ya da partneri hemen harekete geçirdi. Evin içinde Batılı telefon numaralarını arayabilmek için manipüle ettikleri iki ayrı telefon olurdu. Bu telefonlar aracılığıyla Özgür Avrupa Radyosu'nu ararlar ve "eşim ya da ortağım şu adreste tutuklandı" diye bildirirlerdi. Bu bilgi genellikle beş dakika içinde radyoda okunur ve kısa süre içinde Le Monde, The Guardian gibi Batı basınında haber olurdu. Baskı o kadar etkiliydi ki tutuklanan kişiler çoğu zaman ertesi sabah saat 8'de evlerine geri dönmüş olurlardı. Özgür Avrupa Radyosu ayrıca Macar basını üzerine çok başarılı analizler yapıyordu. Nerede bir değişiklik olduğunu,

²⁰⁶ New York Times'ta 1971'de yayınlanan bir makale (*Radio Free Europe, Radio Liberty, the CIA and the News Media by S Cone*, t.y.) CIA'nın FRE'yi finanse ettiğini ortaya çıkarmış ve bu durum kamuoyunda ciddi bir rahatsızlık yaratarak tartışmalara neden olmuştur. Tartışmaların bir boyutu da RFE'nin ABD'ye olan maliyeti ile alakalıdır (CIA-RDP80-01601R001100110001-0, 1971). 1971'de Amerikan Senatosuna getirilen bir kanun değişikliği teklifi "tahsis edilen diğer fonların bu radyo faaliyetlerini finanse etmek için kullanılmasını" yasaklarken (CIA-RDP73B00296R000500050010-0, 1971) aynı tarihte Temsilciler Meclisine sunulan başka bir teklifin amacı şöyle ifade edilmektedir: "Özgür Avrupa Radyosu ve Özgürlük Radyosu'nun bir defaya mahsus olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi için geçici bir mekanizma oluşturmak ve çalışma devam ederken bu operasyonların geçici olarak finanse edilmesini sağlamaktır." (CIA-RDP73B00296R000500050008-3, 1971). Olayların ardından fonlama aşamalı olarak sonlandırılmış ve radyonun yönetimi çıkarılan bir kanunla 1973'te Board for International Broadcasting (BIB) adlı daha şeffaf bir yapıya (CIA-RDP75B00380R000400020001-9, 1973) transfer edilmiştir.

hangi haberin önemli olduğunu ve Macaristan'ın diğer bölgelerinde duyulması gerektiğini fark ediyor ve raporluyorlardı.” (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024).

Macarlar, yabancı medya kuruluşları tarafından sunulan farklı bilgileri çeşitli platformlarda tartışarak rejimin veya Amerika'nın niyetlerinden bağımsız siyasal görüşler geliştirmelerini sağlamış, bu süreç, bir tür gölge kamusal alanın oluşmasına yol açmıştır. RFE'nin Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'ya yönelik günde on sekiz saatten fazla yayın yapmasının; haber ve yorumların yanı sıra müzik, spor ve eğlence programları da sunmasının bu kamusal alanın oluşmasında önemli bir etkisi vardır. 1956'da Nagy'nin görevden alınması RFE gibi yabancı yayınlara olan ilgiyi artırmıştır (Brown, 2018, ss. 95-98). Aynı zamanda Kruşçev'in gizli konuşması, Polonya'daki Poznań olayları, Rakosi'nin görevden alınması da Batı medyasında geniş yer bulmuş; RFE, komünist rejimlere yönelik eleştirilerini artırmıştır. 23 Ekim'de Budapeşte'de olaylar kızıştığında devrimciler radyo istasyonlarını ele geçirerek mesajlarını topluma iletmeye çalışmıştır. (Brown, 2018, ss. 99-101). 1956 sonrası süreçte bir tür 'uzlaş' iklimi oluşsa da partinin karar alma mekanizması, liderlik seçimindeki gizlilik, yaygın propaganda, sınırlı kültürel özgürlük, eskiden miras kalan nomenklatura ve yeni sınıfın kontrolündeki parti normları, iyileşmeye rağmen Batı standartlarının oldukça gerisinde kalan yaşam standardı varlığını sürdürüyordu. 1970'lerin ortalarından itibaren artan memnuniyetsizlik RFE'nin 1976-1977 yıllarında yaptığı varsayımsal serbest seçimlerde de görülmektedir. Anketin doğruluğu tartışılrsa da Macarların ancak %5'inin serbest seçimlerde komünist bir partiye oy vereceği sonucuna ulaşılmıştır (Kovrig, 1978, ss. 735-736).

Macaristan ve diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindeki rejim karşıtı yayınlar, eleştirel dinleyiciler için önemli bir bilgi kaynağı olmuş, kriz dönemlerinde “radyonun [her iki taraftan gelen] yoğun baskı koşulları altında sakin ve sorumlu yayıncılık” (Puddington, 2000, ss. 113-114) gerçekleştirmesi dinleyici kitlesini artırmıştır. Ancak Sovyetler Birliği RFE'yi Macaristan'daki olayları kışkırtmakla itham etmiş, 1956'daki olayların bitmesinden yaklaşık iki hafta sonra radyo yönetiminden Joseph C. Grew 1951 tarihli RFE yönergesinden alıntı yaparak suçlamalara cevap vermiş ve RFE'nin olaylarla doğrudan bir ilgisi olmadığını iddia²⁰⁷ etmiştir:

“RFE, altı yılı aşkın bir süredir Macaristan halkını günde 20 saat boyunca özgür dünyadaki ve kendi ülkelerindeki gerçek olaylar ve kamuoyu hakkında bilgilendirmekte; Stalinistlerin sinyal bozma, yerel basın ve radyolarını sıkı bir şekilde kontrol etme ve özgür dünyadan gelen neredeyse tüm yayınları fiilen yasaklama yoluyla bastırmaya çalıştıkları haberleri onlara ulaştırmaktadır. Polonya halkı, Poznań'daki şiddetli isyanlarının dış güçlerin bir sonucu olduğu iddiasını çoktan reddetmiştir. Benzer şekilde Nagy koalisyon hükümeti de Sovyetler tarafından saldırıya uğramadan önce Sovyetlerin dış kışkırtma suçlamasını kesin bir dille reddetmiştir. Cesur Macar halkının, doğuştan gelen özgürlük aşkı ve özgürlük davasına olan cesur bağlılığı dışında herhangi bir etkiye yanıt verdiğini öne sürmek, bu halka hakarettir.” (CIA-RDP80R01731R000500330006-9, 1956).

²⁰⁷ Başka bir RFE yöneticisi tarafından verilen benzer bir cevap 1957 tarihli bir belgede de görülmektedir (CIA-RDP75-00149R000200510001-6, 1957).

RFE ile ilgili mesele Avrupa Konseyi'ne de taşınmış ve "Temsil Edilmeyen Uluslar Özel Komitesi" tarafından yapılan soruşturmada her iki kesimin suçlamaları detaylı bir şekilde ele alınmış neticede Avrupa Konseyi'nin meseleye müdahil olması halinde daha fazla karmaşaya yol açabileceği ifade edilmiştir (CIA-RDP80B01676R002600100042-9, 1957). Ayrıca BM Özel Siyasi Komitesi'ne ABD'nin RFE aracılığıyla Sovyetler Birliği ve diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinin iç işlerine karıştığı gerekçesiyle yapılan şikâyet (United Nations General Assembly —Eleventh Session— Official Records, 1957) incelenmiş ve Komite, RFE'nin ayaklanma sırasında "cesaretlendirici" ve "sempatik" yayınlar yaptığını ifade etmiştir. Ek olarak RFE'nin "bazı yayınları Macarlara destek verilebileceği izlenimi yaratmış" olsa da Komite, bir uyarı mahiyetinde "ihtiyatlı yayınların uluslararası yayıncılık için gerekli olduğunu düşünmektedir." (CIA-RDP74-00297R000900080062-0, t.y.) diyerek RFE'yi herhangi bir yaptırıma maruz bırakmamıştır. Macarların en azından bir kesiminin yardım beklentisi içinde olduğu, Macaristan'da olanları haberleştirmek için ilk önce Viyana'ya daha sonra Macaristan'a geçen bir Amerikalı RFE çalışanı olan Frederick (Fritz) Hier'in günlüğündeki şu ifadelerden de anlaşılabilir:

"Akşam ilerledikçe Macar araçları yükleme yapmak üzere Avusturya tarafına geçiyor. Şoförleri tıraşsız ve kırmızı gözlü. Bazıları iki ya da üç gündür uyumamış. Sandviç, kahve ya da schnaps²⁰⁸ almak için küçük lokantaya [Gesthaus] doluşuyorlar, biz de bilgi almak için etraflarına üşüşüyoruz. Ama bu yarı yarıya bir alışveriş, çünkü Macarlar bizden haber almaya ne kadar açsa biz de onlardan bilgi almaya o kadar açız."

"Bir avuç özgürlük savaşçısı mutluluğun ve alkolün etkisiyle sarhoş görünüyor ve bir kısmı da acı [ve öfke] ile soruyor: "Ey Batı! Yardımınız hangi cehennemde? Tanklarınız ve uçaklarınız nerede? Rusları tek başımıza mı yeneceğiz?" (Hier, 1956)

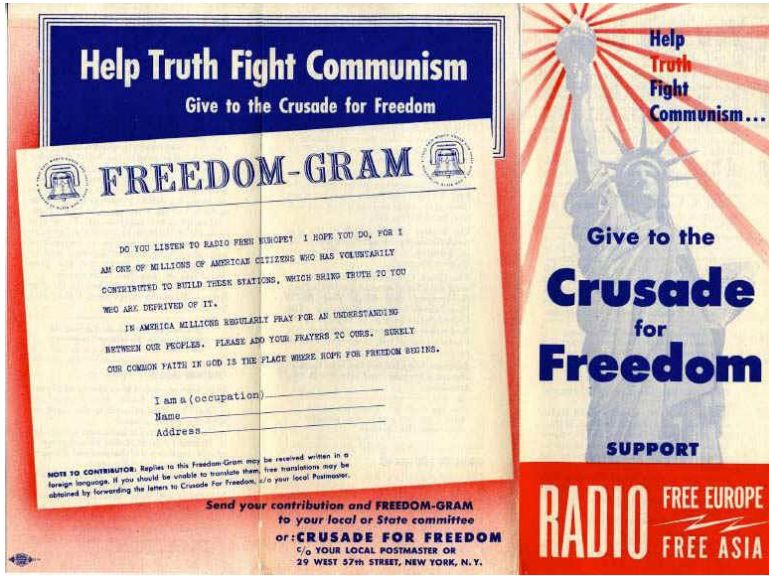
İhtilal sonrasında Batı'da RFE gibi kurumlar Macarca yayınlarla 1956 ihtilalini düzenli olarak anmış ve anısını canlı tutmaya çalışmıştır. Örneğin 1985'te RFE'ye gönderilen bir mesajda György Faludy'nin şiirlerini gençliğinde dinleyen ve yazıya döken bir izleyici 1956'daki olaylar esnasında tüm koleksiyonunu kaybetmiş ve sanatçının eserine nasıl ulaşabileceğini sormuştur. Bu örnek çarpıcıdır zira "dinleyicinin 1949'da gözaltında tutulan bir şairin metinlerini toplama, daktilo etme ve yayma konusundaki anlatımı, Macaristan'da sansürün sınırları dışında dolaşan samizdat edebiyatının çok erken bir örneğini teşkil ediyor." Aynı zamanda bu örnek samizdat literatürünün uzun süre saklanması zorluğunu da ortaya koymaktadır. RFE, burada on yıllar boyunca ulaşılamayan kültürel ürünlerin yeniden üretimi ve dağıtımında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle anma programlarında yayınları kaydetmek veya yazıya dökmek²⁰⁹, Batı'dan materyal satın almak ve yerel kaynaklardan samizdat metinleri edinmek gibi temel görevleri olmuştur. 1980'lerin en önemli samizdat yayıncılarından olan György Krassó, "Macar Ekim'i" adı altında doksan dakikalık bir kaset yayınlamış ve yüz adet basılan kaset kısa sürede yoğun talepten tükenmiştir. 1987'de yine Macar İhtilali'nin 31. Yıldönümünde "Macar

²⁰⁸ Bir çeşit alkollü içki, likör.

²⁰⁹ Bu eylemlere *magnetizdat* (manyetik bantla yayımlamak) ve *radizdat* (radyo yayınlarıyla yayımlamak) da denmektedir.

Devrimi, 1956” başlıklı, ses kayıtlarının daktilo edilmiş bir kopyası hazırlanmıştır. Bunun kaset olarak yayınlanamayacağı kanaati istasyonda hakim olduktan sonra 1988’de esere ulaşılabilmesi için Batı’daki kitapçılar adres gösterilmiştir (Danyi, 2024, ss. 805-807).

RFE yayınları, Macar dinleyici kitlesi ile karşılıklı bir etkileşim halinde olmuştur. Yıllar içerisinde büyük bir kısmı dinleyiciler tarafından ulaştırılan Macar ihtilaline ait materyaller istasyonlar tarafından depolanmış ve daha sonra basılı bir kopyası üretilmiştir. Süreç boyunca yayınlanan materyaller bazen manyetik bir banttı bir kitaba bazen tam tersi olmak üzere ortam değiştirerek canlılığını korumuştur. Bu pratikler aracılığıyla insanlar devrim tecrübelerini tekrar tekrar deneyimleyerek kolektif hafızalarını yaygınlaştırmışlar ve bunları Kádár rejiminin politikalarına karşı küçük direnişlere dönüştürmüşlerdir (Danyi, 2024, ss. 807-809).

Görsel – 6: RFE aracılığıyla komünizme karşı yapılan “haçlı seferi” broşürü (*Freedom-Gram encourages Americans...*, 1952).

5.3. İhtilal’den Yuvarlak Masa’ya “Kádár Rejimi”: 1956-1988

5.3.1. 1956 İhtilali ve İhtilal Sonrası Konjonktür

“[İkinci Dünya Savaşı sonrasında] “Macaristan’da [Sovyet destekli komünist rejimin kurulmasıyla] sıklıkla karşılaşılan [bir durum olarak] liberal ve demokrat entelijansiyanın büyük bir kısmı, ülkeyi terk ederek Batı Avrupa’ya kaçtı. Geriye kalanlar ise -en azından bir süreliğine- komünist entelijansiyadan oluşuyordu. Bu grup, komünizme ve özellikle de onun Stalinist versiyonuna gerçek anlamda inanan kişilerden oluşuyordu. Diktatörlük yanlısı bir yaklaşım ve misyonerlik hevesiyle hareket ederek dünyayı kökten değiştirdiklerini, toplumsal ilişkilerden politikaya, ekonomiden bireylerin düşünce biçimlerine kadar her şeyi dönüştürdüklerini düşünüyorlardı. Kendilerini avangard bir grup olarak görüyorlardı, tıpkı 1950’lerde herhangi bir Leninist partide olduğu gibi. Ancak bu entelijansiyanın bir kısmı—özellikle Batı’dan etkilenenler—Stalin’in ölümünden sonra Stalinist komünizm anlayışına karşı çıkmaya başladılar. 1953’ten itibaren bu entelektüeller, sosyalizmin daha demokratik bir versiyonunu savunarak çok önemli bir rol üstlendiler. Parti içinde, liderlik kademelerinde, gazetelerde, kitle

iletişim araçlarında, akademide ve devlet yönetiminin farklı bölümlerinde aktif olarak çalışıyorlardı. Onları birleştiren ortak nokta, Stalinizmi reddetmeleri ve daha sonra “insan yüzlü sosyalizm” olarak adlandırılan bir anlayışa inanıyor olmalarıydı. Geçmiş reddederek devrimleri destekliyorlardı. Bununla birlikte başka grupların da kendilerine alan bulmasını sağladılar ve bu nedenle çok önemli bir rol oynadılar. Özellikle yazarlar, bu dönemde büyük bir önem taşıyordu. Yazarlar genellikle daha az komünist, daha şehirli ve daha kozmopolit bir entelektüel sınıftı. Aralarında bugün popülist olarak nitelendirilebilecek bazı isimler olsa da genellikle demokrasiye inanıyorlardı. Onları birleştiren temel fikirlerden biri ulus ve ulusal egemenlik kavramıydı. Komünistler, Sovyetler Birliği’nden ve Sovyet ordusunun işgalinden daha yavaş bir şekilde kopuyorlardı. Ancak Ekim sonu ve Kasım başı itibarıyla kendilerini ulusun temsilcileri olarak görmeye başladılar. Hatta liderleri Imre Nagy, 1953 gibi erken bir tarihte ulusun, ulusal sembollerin ve ulusal tarihin önemini yeniden vurguluyordu. Bu durum, komünistler için başlangıçta bir tabu (anathema) niteliğindeydi. Ulusal sembollere ya da herhangi bir milliyetçi ifadeye şiddetle karşı çıkıyorlardı, çünkü bunu tehlikeli ya da faşist bir eğilim olarak değerlendiriyorlardı. Ancak bu farklı entelektüel grupları bir araya getiren şey ulus fikriydi. Eski komünistler, toplumsal değişim için bir alan açılar ve bu alan, zaten bu değişime hazır olan kişiler tarafından dolduruldu. Bu insanlar, totaliter rejim altında var olamamış, ancak rejim öncesinde muhalefetlerini açıkça ifade etmiş kişilerdi. Bu entelektüeller, devrimle birlikte ortaya çıkan kamusal alanın inşasında son derece önemli bir rol oynadılar.” (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra demir perdenin doğusunda kurulan sistemlere karşı ilk tepkiler Stalin’in ölümünü takiben Çekoslovakya (1953), Doğu Almanya (1953), Polonya (1956) ve Macaristan’da (1956) gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmalardan ilk ikisinde işçiler çalışma şartlarını protesto ederken 1956 olayları (Polonya ve Macaristan’da) Sovyet-tarzı rejime ve *Yeni Sınıf*’a karşı bir başkaldırıya dönüşmüştür. Macaristan’da Ekim ayının sonlarına doğru artan hoşnutsuzluk öğrenci kitleleri arasında kontrol edilemeyecek bir noktaya geldiğinden “Macar Üniversite ve Yüksekokul Dernekleri Birliği” (MEFESZ), DISZ ve Petöfi Çevresi’nin desteğiyle öğrencilerin gösteri talepleri yöneticiler tarafından kabul edilmek zorunda kalmıştır (Uslu, 2006, s. 139). 23 Ekim sabahında Budapeşte’deki coşku gazetelere de yansımış; Partinin resmî yayın organı *Szabad Nep*, bir gece önce gençlik toplantılarında alınan kararı onaylayarak “Gençlerin bu toplantıları...yapay olarak yönlendirilmiş bir akarsudan ziyade kıyılarından taşan azgın bir nehri andırıyor. ... Partimiz ve Szabad Nep gençlere bol şans diler.” ifadelerine yer vermiştir (Fejtő, 1957, s. 176). Yine Budapeşte’nin çeşitli üniversitelerinden gelen öğrenciler Polonya Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği önünde sessiz bir gösteri düzenlemiş ve Polonya’daki olaylara duyulan sempati ve dayanışma ifade edilmiştir (Hungarian Revolution, 1956; The Revolt in Hungary: A Documentary Chronology of Events, 1956, s. 3). Göstericiler protestolar esnasında sembolik birçok eyleme imza atarak ulusalcı ve tam bağımsızlıkçı politik mesajlar vermişlerdir. Atılan sloganlar Polonya’dakiler gibi Sovyet karşıtı ve ulusalcı bir hal almaya başlamış; Macaristan Halk Cumhuriyeti bayrağındaki komünizmi sembolize eden arma ve kırmızı yıldız göstericiler tarafından sökülerek bayrağın bugünkü üç şeritli hali kullanılmıştır. Kossuth Meydanı’na yürüyen protestocular yasaklanan “Macar milli marşını” söylemiş ve radyo binasını işgale girişmiştir. Sovyet egemenliğinin sembolü olan Stalin heykeli önünde toplanan bir başka grup ise heykeli devirerek parçalamıştır (Uslu, 2006, ss. 140-141). Aydın ve öğrenci eylemlerinin başladığı 22 Ekim 1956 tarihinde üniversite öğrencilerinin düzenlediği toplantıda Polonya’ya yönelik büyük bir sempati gösterisi

düzenleme önerisi de tartışılmıştır. Birkaç konuşmacı gösterinin bir isyana dönüşmesinden korkarak planlanan gösteriye karşı çıkmış, bunun Stalinistlere yarayacağına dair endişelerini dile getirmişlerdir. Ancak ılımlılara karşı olan konuşmacılardan biri “Petöfi, 14 Mart 1848’de bu kadar ürkek olsaydı Macaristan asla bağımsız olamazdı” diyerek tepki göstermiştir (Fejtő, 1957, s. 175). Birbiri ardına düzenlenen toplantılar ve protestolar neticesinde hükümetten çeşitli talepleri olan birçok bildiri ortaya çıkmıştır. Yapı Endüstrisi Teknoloji Üniversitesi salonunda duyurulan “On Altı Siyasi, Ekonomik ve İdeolojik Nokta” başlıklı bildiri, Sovyet birliklerinin Macaristan’dan çekilmesini, Parti yönetiminin gizli oyla seçilmesini, Stalinist Rákosi yönetiminin tamamen tasfiyesi ve Nagy liderliğinde yeni bir hükümet kurulmasını, tarım ve ekonominin yeniden yapılandırılmasını, Macar ordusu için Kossuth armasının yeniden kullanılmasını talep ediyordu. (*Sixteen Political, Economic, and Ideological Points*, 1956). 1848 devriminin sembollerinden Józef Bem’in heykeli önünde toplanan kalabalığa hitaben yazar Péter Veres’in okuduğu “Macar Halkı için Gelecekteki Yaşam Modeli: Macar Aydınların Yurttaşlarına Çağırısı” başlıklı manifesto²¹⁰ altı maddeden oluşuyordu: Sovyet birliklerinin ülkeyi terk etmesini, Macaristan’ın bağımsız ve tarafsız bir ülke olmasını, devlet terörüne karşı adaleti talep ediyordu (*SIR,—The whole body of Hungarian intellectuals has issued...*, 1956).

“Komünist parti etrafında farklı entelektüel gruplar mevcuttu. 1956 Devrimi, esasen iki farklı kökenden gelen grupların etkisiyle ortaya çıktı. Birinci grup, komünist ideolojiye tamamen karşı olan, komünist olmayan kesimdi. İkinci grup ise daha az Sovyet yanlısı, daha çok milliyetçi eğilimlere sahip Macar komünistlerdi. Bu iki güç, normal koşullarda birbirlerine karşıt ve hatta düşmanca bir ilişkideydi. Ancak ortak bir noktada buluştular: Sovyetler Birliği’ne ve Sovyet tarzı liderliğe yönelik eleştiri. Bu iki grubun birleşmesini sağlayan temel unsur, Sovyet sistemine yönelik ortak eleştirileriydi. Özellikle Stalin’in 1953’teki ölümüne kadar geçen dönemde Sovyetler Birliği çok daha katı ve baskıcı bir rejimdi. Bu durum hem komünist olmayan kesimleri hem de daha bağımsız bir yol izlemek isteyen Macar komünistlerini rahatsız ediyordu. Bu bağlamda entelijansiya çok önemli bir rol oynadı.” (J. Horvath, kişisel iletişim, 20 Eylül 2024).

“Devrim öncesi haftalarda ana aktörler reformist eğilimli komünist entelektüellerdi. Tartışmalar düzenliyor, politikaları eleştiriyorlardı. Bazılarında biraz milliyetçi bir bakış açısı olsa da hepsi kendilerini bir şekilde sosyalist ya da komünist olarak tanımlıyordu. Sağcı milliyetçilerin ise bir platformu yoktu, seslerini duyuramıyorlardı. Devrimden sonra sağcı milliyetçiler bir rol üstlenmeye başladı. Ancak bu, Ekim sonu ile Kasım başında yalnızca bir hafta kadar süren bir dönemdi. Dolayısıyla 1956’da geleneksel sağcılar ya da milliyetçiler kayda değer bir etki yaratamadılar. Daha etkili olanlar sosyalist entelektüellerdi.” (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024).

Petöfi Çevresi’nin düzenlediği toplantıdan çıkan sonuçlar diğerlerine göre daha ılımlı olmuş ve ‘Nagyizm’in sınırları içinde kalmıştır: Yeni parti çizgisini belirlemek üzere Imre Nagy’nin de katılımıyla Merkez Komite’nin derhal toplanması; Beş Yıllık Plan’ın gözden geçirilmesi; partiden bağımsız bir Halk Cephesi’nin oluşturulması; Nagy’nin başbakan olarak atanması; Rakosi’nin partiden

²¹⁰ 30 Kasım 1956 tarihli *The Spectator*’da tam metni (*SIR,—The whole body of Hungarian intellectuals has issued...*, 1956) yer alan manifestonun altında imzası olan entelektüel birlikler şunlardır: Macar Yazarlar Birliği, Macar Edebiyat ve Bilim Akademisi, Üniversiteler Devrimci Komitesi, Macar Aktörler Birliği, Macar Film Sanatçıları Birliği, Macar Mimarlar Birliği, Macar Radyosu Çalışanları, Macar Sanatçılar Birliği.

ihraç edilmesi; Farkas'ın kamu önünde yargılanması ve László Rajk'ın düzmece suçlamalarla idam edildiğinin kamuoyu önünde itiraf edilmesini (M. Polanyi, 1966, s. 664); hatalı parti kararlarının gözden geçirilmesi; uranyumun ulusal ihtiyaçlar için kullanılması; Sovyetler Birliği ile ittifakın eşitlik temelinde gözden geçirilmesi; gençlik hareketinin demokratikleştirilmesi çağrısında bulunuyordu (Fejtő, 1957, s. 175). Petöfi Çevresi'nin eylemlerinin ne kadar başarıya ulaştığı tartışılabilir ancak Stalinizme karşı başlattıkları bu girişim muhalefet için büyük bir cesaret örneği olmuş, 1956'dan itibaren Macaristan'da "fikirlerin serbestçe dolaşımının" önündeki önemli bir engeli aşmışlardır (M. Polanyi, 1966, s. 665). Ayrıca İhtilal esnasında hapisten çıkan Macar Kilisesi'nin karizmatik lideri Kardinal Mindszenty'nin Kilise'nin statüsünün geri kazanılması ve eski mülklerin iadesi üzerine radyodan yaptığı konuşma, 1945 öncesine ait bir söylem olarak görülmüş; genel olarak 1956'daki olayların hazırlanmasında kilise entelektüellerinin rolü oldukça marjinal kalmıştır (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024).

1956 İhtilali'nin önemli bileşenlerinden biri de işçi, öğrenci ve entelektüellerin oluşturduğu konseyler idi. İhtilalde aydınlar kadar önemli bir yere sahip olan "işçi konseyleri ülke genelinde faaliyet göstermeye başlamış ve bu dönemde işçiler, Macar tarihinde belki de hiçbir zaman 1956'daki kadar merkezi bir rol üstlenmemiştir. Neredeyse her fabrikada bir işçi konseyi kurulmuştur. Bu konseyler, bir anlamda Yugoslavya'daki modelden esinlenerek bir tür işyeri öz-yönetimi gerçekleştirmeye çalışmıştır. İşçiler, üretim üzerinde söz sahibi olma, karar alma süreçlerine katılma ve ekonomik yapının demokratikleşmesi yönünde somut adımlar atmışlardır." (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024). Bu konseyler öncüllerinden farklı olarak 1956 yılının iç dinamiklerinin sonucu olarak doğmuştur. Birçok meslek birliğini ve entelektüel çevreyi bir araya getiren "Macar Entelektüelleri Devrimci Konseyi", Sovyet müdahalesini ve Stalinist yöneticileri eleştiriye devam etmiştir (Uslu, 2006, ss. 145-146). Konsey, 7 Aralık 1956 tarihli genelgesinde bu duruma bir çözüm bulunmasını, Merkezi İşçi Konseyi ile Kádár hükümetinin uyum içinde çalışarak emekçilerin sömürüsüne son verilmesini ve 1956 öncesi kazanımların sürdürülmesini talep etmiştir: "Macar Aydınları Devrimci Konseyi, sorumluluğunun tamamen bilincinde olarak Macar aydınlarının çoğunluğunun 23 Ekim 1956'dan önce ve sonra başlattığı çalışmayı sürdürmek istiyor, Kuruluş Bildirgemizin ilkelerine uygun olarak sosyalizm, tam ulusal bağımsızlık, ekonomik ve kültürel yaşamımızın demokratikleşmesi ve devrimci yasallık için değişmeden çalışmak istiyoruz." (*Magyar Értelmezé Forradalmi Tanácsa I. sz. körlevele.*, 1956).

1956 yılında devam eden olaylar Polonya ve Macaristan'da benzer saiklerle meydana gelirken farklı gelişim yolları takip etmiştir. Polonya Ekim'i, PZPR liderliğinin duruma hâkim olmasıyla Sovyet müdahalesine mahal kalmadan başarıya ulaşmış, Ochab parti genel sekreterliğini destalinizasyon döneminin önemli isimlerinden Gomulka'ya devretmişti. Macar komünist parti yönetimi ise bu yolu tercih etmeyerek gösterileri "halk karşıtı" olarak nitelemiştir. Daha sonraysa Sovyet birlikleri olayların bastırılması için ülkeye davet edilmiş; bu süreçte Imre Nagy 24 Ekim'de yeniden başbakanlığa, János Kádár da parti genel sekreterliğine getirilmiştir. Böylece Stalinist kanadın son kalıntıları da yönetimden

alınmıştır. Nagy başkanlığında kurulan yeni hükümet oldukça reformist bir politika takip edeceğini duyurmuş; buna istinaden Nagy hükümeti AVH'yi kaldırmış ve 1945-1948 arasındaki düzene referans veren çok-partili düzene geri dönüş için ilk adımı atmıştır (Uslu, 2006, ss. 142-143). Komünist parti içindeki fraksiyonel parçalanmalar sonucunda Kádár önderliğinde yeni bir parti olan “Macar Sosyalist İşçi Partisi”²¹¹ kurulmuştur. Bu değişim Nagy hükümetini radikal reformları yapmaktan alıkoymamıştır. Son yürütme komitesi toplantısında Nagy, Macaristan’ın Varşova Paktı’ndan çekildiğini ve tarafsızlığını ilan ettiğini duyurarak geri dönülmez bir yola girmiştir (Uslu, 2006, s. 144).

Ekim ayındaki olaylara Sovyet ordusunun yaklaşımı ve müdahalenin hangi meşru zeminde yapıldığı, BM’nin araştırma raporunda netliğe kavuşturulamamıştır: “Sovyet güçlerine yönelik davet, Komünist Parti Birinci Sekreteri’nin emriyle Bakanlar Kurulu Başkanı iken Hegedüs tarafından yapılmış olabilir. Talebin kaynağının bu olduğuna dair açık bir kanıt bugüne kadar ortaya konmamıştır.” (Report of the Special..., 1957, s. 79). Rapor, hangi zeminde yapılmış olursa olsun Sovyet birliklerinin 29 Ekim’i takip eden günlerde Budapeşte’den geri çekilmesiyle ilgili bir beklentinin olduğunu göstermektedir: “Vilayet merkezlerinde Sovyet birlikleri şehirlerden ya da buralarda garnizonları varsa kışlalara çekilerek Macaristan’daki müdahalelerinin sona erdiği izlenimini verdiler.” (Report of the Special..., 1957, s. 55). Ancak Sovyet yetkilileri, Macaristan’da ortaya çıkan zorlukları çözmenin tek yolunun güç kullanmak olduğu inancından hiçbir zaman vazgeçemediler (Report of the Special..., 1957, s. 57). 2 Kasım’da Nagy’nin BM Genel Sekreteri Dag Hammarskjöld’e Macaristan’ın Sovyet güçleri tarafından işgal edildiği ve Budapeşte’ye doğru ilerledikleri ve Macaristan’ın tarafsızlığının büyük güçlerce resmen tanınmasına yönelik çağrısına (“Imre Nagy Appeals to the United Nations for Help (1956)”, 2018) istinaden Kádár ve dönemin dışişleri bakanı Horvath, 4 Kasım’da BM Genel Kurulu’na gönderdiği telgrafta Nagy’nin “Macar sorunlarının Birleşmiş Milletler’de tartışılması yönündeki taleplerinin hiçbir hukuki gücü olmadığını” beyan etmiştir. Ayrıca “Macaristan Devrimci İşçi ve Köylü Hükümeti, söz konusu sorunun Güvenlik Konseyi ya da Genel Kurul tarafından tartışılmasına kategorik olarak karşı çıkmaktadır çünkü bu sorun Macar Halk Cumhuriyeti’nin münhasır yetki alanına girmektedir.” denerek az da olsa uluslararası bir müdahale ihtimali için ön alınmıştır (Cablegram (A/3311 S/3739), 1956). Sovyet güçlerinin 29 Ekim’den 4 Kasım’a kadar Macaristan’daki hareketleri incelendiğinde Sovyet siyaseti tarafından Başbakan Nagy’ye verilen güvencelere bakılmaksızın Macaristan’ın yeniden işgali ve Sovyetlerin askerî kontrolü altına alınması için kesin bir planın var olduğu görülmektedir (Report of the Special..., 1957, s. 67). Bu doğrultuda Nagy’nin hükümetten düşürülmesi için Sovyet birlikleri 4 Kasım sabahı saat 3-4 arasında on iki günlük Macar devrimi tecrübesini sonlandırmak için harekete geçti. Kádár liderliğinde rakip bir hükümetin kurulduğu radyodan ilan edilerek Sovyetler Birliği ile görüşme halindeki Macar delegasyonu Sovyet askerlerince tutuklandı. Hala Nagy’ye sadık olan Kossuth Özgür Radyosu’nda sabah saat 5.20’de Nagy şu açıklamayı dünya kamuoyuna okumuştur: “Macaristan

²¹¹ Orijinal adı: “Magyar Szocialista Munkáspárt, MSzMP”.

Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı Imre Nagy konuşuyor. Bugün şafak vakti Sovyet birlikleri, yasal Macar demokratik hükümetini devirmek amacıyla başkentimize saldırdı. Birliklerimiz savaş halindedir. Hükümet görevinin başındadır. Ülkemiz halkına ve tüm dünyaya bu gerçeği bildiriyorum...Yayınımda söylediklerimin ve Parlamento'daki toplantılar sırasında devrimci liderlerle mutabık kaldıklarımızın bir muhtıra haline getirilmesini ve liderlerin yardım için tüm dünya halklarına dönerek bugün Macaristan'ın, yarın ya da yarından sonra sıranın diğer ülkelere geleceğini, çünkü Moskova emperyalizminin sınır tanımadığını ve sadece zamana oynamaya çalıştığını açıklamalarını istiyorum.” Macar Yazarlar Birliği de sabah yapılan bir yayında yazarlara, akademisyenlere, yazar derneklerine, akademilere, bilimsel kuruluşlara ve entelektüel yaşamın liderlerine yardım çağrısında bulunmuştur ancak kısa bir süre sonra yayın kesilmiştir. Sovyet saldırısının başlamasıyla Nagy'nin kabinesi dağıtıldı ve Nagy, Yugoslav büyükelçiliğine sığındı (Report of the Special..., 1957, s. 89). 7 Kasım'da Kádár, Sovyet desteğiyle düzeni tesis etmek için yeni bir hükümet kurmuş ve bu tarihten sonra ülkede yeni bir Sovyet birliği hareketi bildirilmemiştir (Current Intelligence Bulletin, 1956, s. 9). Yeni hükümetin kurulmasının ardından “Genişletilmiş Budapeşte Merkezî İşçi Konseyi”, Kádár hükümeti karşısında ikinci bir iktidar odağı haline gelmiştir. Kádár iktidarını konsolide edebilmek için sıkıyönetim ilan ederek “baskı dönemini yeni bir safhaya sokmuştur.” Bu baskı süreci 1960'ların başlarından itibaren yumuşayarak sonlanmış ve Kádár rejiminin kendine has “gulaş komünizmi”²¹² varlığını 1988'e kadar sürdürebilmiştir (Uslu, 2006, s. 148).

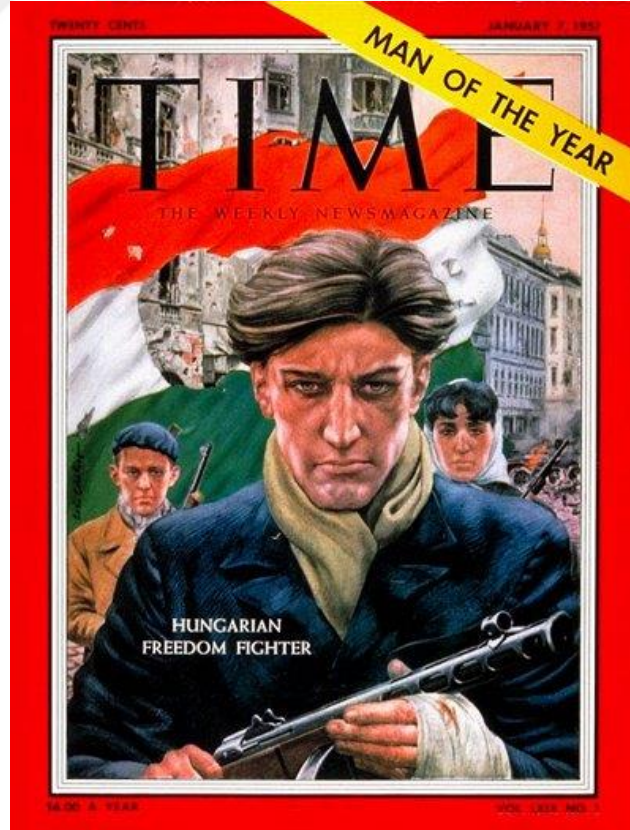
Diğer taraftan Moskova yönetimi de 1956 İhtilali'ni yakından takip etmiş ve 30 Ekim'de Pravda'da “Sovyetler Birliği ile Diğer Sosyalist Devletler Arasındaki Dostluk ve İşbirliğinin Geliştirilmesi ve Daha da Güçlendirilmesinin Temelleri Hakkında” başlığıyla bir deklarasyon yayınlanmıştır. Buradaki görüşler —Nagy karşıtı güçlerin görüşlerine paralel olarak— ihtilal hareketini “gerici karşı-devrimci” güçlerin bir faaliyeti olarak nitelemiş ve ihtilalin yönetime dair hoşnutsuzluklarını dile getiren meşru işçi sınıfının hareketine dahil olan eski toprak sahipleri ve kapitalistlerin yeniden iktidarlarını tesis etmek için kullandıkları bir araca dönüştüğü ifade edilmiştir. Sovyet resmî görüşüne göre Macar ihtilalini kızıştıran “revizyonist saldırı” Petöfi Çevresi ile ilişkilendirilmiş ve bunu “karşı-devrimci darbe” takip etmiştir. Resmî görüşe karşı çıkan, Macar ayaklanmasının nedenlerini, itici güçlerini ve tarihsel önemini belirlemeye çalışan V. M. Alekseev gibi bazı cılız sesler de var olmuştur (Stykalin, 2014, ss. 59-61). 1956'ya dair Sovyet resmî görüşü ancak Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile bir miktar yumuşayabilecekti. Stykalin'in aktardığına göre “SBKP Merkez Komitesi'nin 9 Aralık 1989 tarihli genel kurulunda Gorbaçov şunları söylemiştir: “Dostane ilişkiler, kardeş partilerimizin işlerine karışmama, dahası ülkelerimizin işlerine karışmama yoluna kesin olarak girdik. Ve bu doğru yoldur. Bu, önceki faaliyetlerimizin, tarihimizin, sosyalist kardeş ülkelerle ilişkilerimizin ana derslerinden biridir”. Post-komünist konjonktürde iste yeni Rusya hükümeti kendisini “şiddet ideolojisinden” ayrı tuttuğunu ve

²¹² Orijinal adı: “Gulyáskommunizmus”. Bu kavram kökenini gulaştan yani et, çeşitli sebze ve kırmızı biber ile yapılan geleneksel bir Macar yemeğinden almaktadır (*Definition of Goulash*, 2024). (Türkçesi ile “kul aş”).

Sovyetlerin “büyük ağabey” hırslarını miras almadığına dair güvence vererek Rus arşivlerinden birçok belge Macarlara iyi niyet göstergesi için teslim edilmiştir (Stykalin, 2014, ss. 64-65).

Fotoğraf – 13: [Sol] Komünist devlet arması sökülen Macar bayrağı (*Fortepan* — #256774, 1956). [Sağ] Peşte’deki protestolarda yıkılan Stalin heykeli (*Fortepan* — #93004, 1956).

Görsel – 7: 7 Ocak 1957 tarihli Time dergisi kapağı: “Yılın Adamı’nın birçok yüzü vardı ama yüz­süz değildi; birçok ismi vardı ama isimsiz değildi. Tarih onu 23 Ekim akşamı Budapeşte sokaklarında takındığı yoğun, acımasız, umutsuz ve kararlı yüzüyle tanıyacaktı; tarih onu Sovyet tanklarıyla gözü pek mücadelesi sırasında kendisine seçtiği isimle tanıyacaktı: Macar Özgürlük Savaşçısı.” (TIME, 1957).

Fotoğraf – 14: Wrocław’daki Grunwald Meydanı’na (plac Grunwaldzki) 2011 yılında 1956’daki Macar İhtilali’ni anan bir plakette: “Komünist diktatörlüğe karşı özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinde 1956 Macar Devrimi sırasında Macar kardeşlerini sadakatle destekleyen Wrocław halkına! Wrocław halkı, Macar devriminde yaralananlara 200 litre kan bağışladı, 2 milyon zlotinin üzerinde yardım malzemesi ve ilaç topladı ve bu yardımlar özel bir uçusla Budapeşte’ye ulaştırıldı. Wrocław Belediyesi & Macar Kültür Enstitüsü (Varşova)” (Ozan, 2017b).

5.3.2. İhtilalde Yugoslav-Macar-Sovyet İlişkisi

İhtilalin Yugoslavya-Macaristan-Sovyetler Birliği ekseninde ise durum daha karmaşıktı. Merkez-Doğu Avrupa’yı saran devrimci dalganın Ekim’de Macaristan’a ulaşmasından sonra Macaristan’ın güney komşusu Yugoslavya’nın buna nasıl bir tepki vereceği merak konusuydu. Zira Yugoslavya, 1948’deki bağımsızlıkçı tavrından dolayı Kominform’dan atıldıktan (E. A., 1958, s. 357) sonra Sovyetler Birliği’ni şiddetle eleştirmeye devam eden tek bağımsız komünist devlet olarak varlığını sürdürmüştü (Granville, 1998, s. 493). Moskova, Tito’nun komünist dünyada temsil ettiği “üçüncü yolun” komünistler arasında itaatsizlik yaratacağından endişe ediyordu. Buna ek olarak Tito’nun Balkanlardaki Sovyet yayılcılığına bir tedbir olarak 1954’te Yunanistan ve Türkiye ile imzaladığı Balkan Paketi, Sovyetlerin nazarında NATO’ya katılmakla eşdeğer olarak görülmüştür (Granville, 1998, s. 495).

Yugoslavya ve Sovyetler arasındaki bu gerilim dikkate alındığında Tito’nun Nagy’ye büyük bir destek vermesi beklense de Tito’nun net olduğu tek husus Macaristan’da katı Stalinistlerin haricinde iktidarda kimin olduğuyla ilgilenmediğidir (Granville, 1998, s. 498). Bu, Tito’nun Kruşçev ve Sovyet Merkez

Komitesi'ne hitaben gönderdiği mektupta Gerö ve Kádár'a verdiği destekte de görülmektedir (*Letter of the CC UCY to the CC CPSU ... Brioni*, 1956). Ayrıca Macaristan'a gerçekleşen ikinci Sovyet müdahalesi öncesi Nagy'nin devrimci tutumu, Tito'yu Kruşçev ile müdahalenin gerekliliği ve Kádár'ın liderliği devralması konusunda bir uzlaşmaya itmiştir (Granville, 1998, s. 500). Ancak Yugoslavların hala Nagy'yi elçilikte tutmaya devam etmesi Sovyetler ve Kádár rejimi ile aralarında çatışmaya gidebilecek yeni bir gerilim hattı meydana getiriyordu. Müdahaleden bir gün sonra bir Sovyet tankının Yugoslav elçiliğine açtığı ateş bir kişiyi öldürmüş ve binada hasar meydana gelmiştir. Ancak Sovyet tarafı, olayın bir kaza olduğunu açıkladıktan sonra olayı fırsata çevirmek isteyen Tito, Nagy'yi teslim etmeden Macaristan'da güçlü bir komünist parti hükümeti istediklerini Kruşçev'e ilettiler. Tito'ya göre Nagy'nin hükümet üyelerinin tamamının Sovyet karşıtı olmadığını ve bazılarının Kádár'ın hükümetinde değerlendirilebileceğini düşünüyordu. Kruşçev'e göre Nagy'ye siyasî sığınma hakkı vermek Macaristan'ın dolayısıyla Sovyetlerin içişlerine bir müdahaleydi. Tito ise Nagy'yi elçilikte tutarak onu hem ayaklanmayı yatıştırmaya yardımcı olmaya hem de uluslararası toplumun saygısını kazanmayı hedefliyordu. Aynı zamanda Tito, Nagy'nin Kádár rejimini destekleyeceğini umarak özgürlükçü hareketlerin Yugoslavya'ya yayılma ihtimalini azaltacağını düşünmüştü (Granville, 1998, ss. 502-504). Yugoslavlar, Nagy ve aralarında 1949'da Stalinistler tarafından idam edilen László Rajk'ın eşinin de bulunduğu yoldaşlarının, Yugoslav büyükelçiliğinden ayrılmasını ancak Kádár'ın tutukluların evlerine serbestçe gidebilmelerinin garanti edilmesi halinde kabul edileceğini söyledi. Sığınmacıları evlerine götürmek üzere Yugoslav büyükelçiliğine gelen bir otobüse Sovyet askeri personeli de binmiş ve bunun üzerine Yugoslav Büyükelçisi, Nagy ve ekibinin kararlaştırıldığı gibi evlerine ulaştıklarından emin olmak için iki büyükelçilik görevlisinin otobüse eşlik etmesini istemiştir. Ancak otobüs Sovyet Askeri Komutanlığı Karargahına götürülmüş; burada görevli bir Sovyet komutanı, iki Yugoslav yetkiliye otobüsü terk etmelerini emretmiş ve Nagy daha sonra Romanya'ya götürülmüştür (Report of the Special..., 1957, ss. 27-28). Olayın ardından Tito, Nagy'nin kaçırılmasının yaptıkları anlaşmaya ve uluslararası hukuka aykırı olduğunu; kaçırma eyleminin Yugoslavya'yı küçük düşürdüğünü ifade etmiştir (Granville, 1998, s. 504).

Sovyetler Birliği ve Yugoslavya arasındaki Macaristan gerilimi entelektüel düzeye de yansımış; Sovyetler, muhalif Macar entelektüellerin Yugoslavlar tarafından 'zehirlendiğine' inanmıştır (Granville, 1998, s. 496). Zira Yugoslav entelektüel ve eski devlet adamı Djilas 19 Kasım'da *New Leader*'da kaleme aldığı bir makalede "İnsanlık tarihi Doğu Avrupa'da değişiyor ve merkezi bugün burası" diyerek Macar devrimine dair övgülere ve önemli tespitlere yer vererek konuya müdahil olmuştur. Özellikle Ekim ayında Merkez-Doğu Avrupa'nın iki büyük ülkesinde gerçekleşen toplumsal hareketleri karşılaştırarak makalesine başlayan Djilas, Polonya ve Macaristan'da ulusal komünizmlerin zafer elde ettiğini söylemiş ancak bu ikisinin arasında bazı farklar olduğunu da dile getirmiştir. Polonya Ekim'i bir anlamda Yugoslavya'da daha önce görülen ulusal komünizme benzer bir gelişim yolu takip etmiştir. Macar Devrimi ise Fransız veya Rus devrimlerine benzeyen daha radikal bir olgudur (Djilas, 1956, s. 3).

Merkez-Doğu Avrupa’da yaşanan komünist direniş, halk kitlelerinin hoşnutsuzluğundan kaynaklanıyordu: “Orada en başından itibaren ulusal komünizmin sınırlarını aşmaya yönelik dizginlenemez eğilimler ifade edildi.” 1948’de Yugoslavya’nın kendi çizgisinden uzaklaştığını kabul etmek zorunda kalan Moskova, Belgrad ile uzlaşmanın (Feron, t.y.) bedeli olarak Yugoslavya’nın eşitliğini ve “sosyalizme” giden “bağımsız yolunu” tanımaya ikna edildi. Bu şekilde ve belki bu sayede Merkez-Doğu Avrupa uluslarının derin hoşnutsuzluğu yasal ifade olanaklarına kavuştu. Macaristan’da destalinizasyon sürecinde Moskova, Nagy’yi yani ulusal komünizmi iktidara getirerek müdahaleciliğini örtbas etmeye çalışmış; sonunda Sovyet işgali ile bağımsızlık arasında bir seçim yapma noktasına gelen Nagy, komünist iktidarı feda etmeye karar vermiştir: “O zamana kadar önemsiz olan hükümeti bir gecede ulusal direnişin sembolü haline geldi.” (Djilas, 1956, s. 4). Bunun yanında uluslararası konjonktür de Macar Devrimi’ne müdahalede etkili olmuştur. 1956 Süveyş Krizi’nde İsrail, İngiltere ve Fransa’nın Mısır’a müdahalesi, Sovyetler Birliği’ndeki “en gerici ve saldırgan unsurların” Macaristan’a saldırmasını teşvik etmiştir (Djilas, 1956, s. 5). Bu da Batı bloğunun bir bütün halinde devrime yönelik bir politika geliştirmesinin önüne geçmiştir. Batı’nın —özellikle de İngiltere ve Fransa’nın— dikkatlerinin Süveyş’teki krize çekilmesi, Sovyetlerin Macaristan’a müdahalesi gerçekleşirken uluslararası tepkilerin minimize edilmesini sağlamıştır (Cox, 1997, s. 10; Boyle, 2005). Merkez-Doğu Avrupa’da yaşanan bu krizin ardından Djilas, Sovyetler Birliği ve bölge ülkelerinin geleceğine dair önemli çıkarımlarda bulunmuş; sonun başlangıcına vurgu yapmıştır (Djilas, 1956, s. 6):

“Macaristan’daki Sovyet baskısına rağmen Moskova, değişim süreçlerini sadece yavaşlatabilir; uzun vadede durduramaz. Kriz sadece SSCB ile komşuları arasında değil, komünist sistemin kendi içinde de yaşanmaktadır. Ulusal komünizmin kendisi de krizin bir ürünüdür, ancak çağdaş komünizmin evriminde ve sönümlenmesinde yalnızca bir aşamadır.”

“Nasıl ki Yugoslav komünizmi kendisini Moskova’dan ayırarak Sovyet emperyalizminin krizini, yani ulusal komünizmin kaçınılmaz doğumunu başlattıysa aynı şekilde Macaristan’daki devrim de genel olarak komünizmin sonunun başlangıcı anlamına gelmektedir.”

Djilas, bu makalesini yayınladıktan sonra tutuklanmış (*Milovan Djilas*, 2024) ve *New Leader* dergisinin 3 Aralık tarihli editoryal yazısında tutuklama kararı protesto edilmiştir (Healey, 1956):

“Milovan Djilas bu sözleri nedeniyle Tito’nun jandarmaları tarafından tutuklandı. Dokuz milyon Macar’a yardım etmek için parmağını bile kıpırdatmayan ürkek Washington’un Djilas için uykularının kaçması beklenemez. Ancak özgürlük ve sosyal adaleti önemseyenler seslerini yükseltmelidir. Dünyanın dört bir yanındaki tüm emek, sosyalist ve insani yardım örgütlerinin yanı sıra gazeteci ve avukat derneklerini Milovan Djilas’ın tutuklanmasını protesto etmeye çağırıyoruz.”

Netice itibarıyla 1958’de Imre Nagy, Pál Maléter, József Szilágyi ve Miklós Gimes çıkarıldıkları özel mahkeme tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştır. Nagy ve yoldaşlarının idamı muhtemelen Gomulka gibi hala baskılara direnenlere acil bir uyarı olarak planlanmıştı. Gomulka, uzun bir süre sessiz kaldıktan sonra Yugoslavya’nın ve Nagy’nin revizyonist yaklaşımlarına saldırması, bu baskıların bir şekilde sonuç verdiğini gösteriyor. Gomulka bunu yaparken bile Nagy’ye ‘hain’ dememiş ve Yugoslavları

‘yoldaş’ olarak görmüştü (E. A., 1958, s. 367). Ancak 1956 olayları, Merkez-Doğu Avrupa’da Sovyetler Birliği ve uyduları arasındaki ilişkiyi yeniden ‘düzenlerken’ Yugoslav-Sovyet ilişkilerinin yeniden bozulmasına yol açmıştır.

Fotoğraf – 15: “Başbakan Imre Nagy ortada, Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı István Hidas sağında ve Ernő Pongráz arkasında ayakta duruyor. Aktör Imre Sinkovits sağda, elinde kitaplarla, yazar Tibor Déry ise önünde, üstü örtülü bir şekilde oturuyor. Imre Nagy’nin solunda, ellerini kavuşturmuş, Bakanlar Kurulu başkan yardımcısı József Mekis oturuyor. (Lajos Kossuth Meydanı, Parlamento Odası, 23 Ekim 1956) (Olaylar başladıktan bir gün sonra).” (*Fortepan* — #141573, 1956).

5.3.3. Gulaş Komünizmi ve Yeni Ekonomik Mekanizma (YEM)

5.3.3.1. Ekonomik Açılım

Sovyetler Birliği’nin Budapeşte’yi işgalini takiben János Kádár, Sovyet-destekli Macar Devrimci İşçi-Köylü Hükümeti’nin kurulduğunu ve ulusal düzeyde “sosyalizmin kazanımlarının savunulacağını” duyurmuştur. Kádár’a göre bu süreçte gericiler fabrikaları ve işletmeleri kapitalistlere, toprakları da büyük toprak sahiplerine vermeyi amaçlamış, dolayısıyla sosyalizmin kazanımlarını yok etmeye çalışmışlardır. Faşist unsurlar geçmişte yapılan hataları istismar ederek dürüst ve vatansever niyetlerle başkaldıran işçi ve öğrencileri yanlış yönlendirmişlerdir. Ülkenin düştüğü bu ‘vahim’ durumdan çıkarılması için Kádár, halktan “karşı-devrimci çeteleri” silahsızlandırmasını ve yeni hükümete programını yerine getirmesinde yardımcı olmasını istemiştir (Report of the Special..., 1957, s. 90). Halkın, bu hükümetin kuruluşunda ne kadar etkili olduğu tam olarak bilinmese de hükümetin askerî müdahale neticesinde kurulması, meşruiyet sorununu *by-pass* etmiştir (Report of the Special..., 1957, s. 92). Macar Devrimci İşçi-Köylü Hükümeti, Kádár rejiminin başlangıcı olmuş ancak gücünü pekiştirmesi Nagyistlerin siyaset sahnesinden tamamen çekildiği döneme kadar sürmüştür.

Kádár rejiminin ilk yıllarında kendilerinin de muzdarip oldukları “Stalinizm” ve rejime tehdit olarak görülen “radikal reformizm” eş değer kabul edilerek bastırılmıştır (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024). Bu çerçevede Kádár dönemi (i) devrimcilere karşı misillemeler, tutuklamalar, yargılamalar ve infazların sürdüğü ve Nagy’nin idam edildiği 1956-1963 dönemi; (ii) 1956 ihtilaline katılanlara yönelik genel affın ilan edildiği ve “gulaş komünizminin” ekonomik reformlarla beraber uygulamaya konduğu 1963-1988 dönemi olmak üzere iki periyotta incelenebilir. İlkinde Kádár, komünist partiyi MSZMP olarak yeniden örgütlemiş, ne tamamen eski Stalinist yöntemleri kullanmış ne de ulusal komünizmin yeniden canlanmasına müsaade etmiş; ülkeyi istikrara kavuşturmak için siyasal baskı ve ekonomik reformların karışımını sunan bir politika uygulamıştır. Bu süreçte 1960-61’e kadar herhangi bir liberalleşme söz konusu olmamış ve Kádár parti içindeki düşmanlarıyla acımasız bir şekilde²¹³ hesaplaşmıştır (Kowalski & Malinowski, 1995, s. 11). Bu tarihlerden itibaren kademeli olarak gevşemeye başlayan, Kádárizm olarak da adlandırılan baskı sisteminin iyileştirilmesini ve düzene sokulmasını sağlayan bu özgün yöntem (Fehér & Heller, 1983, s. 148) yurtsever ve ilerici değerleri bir araya getiren “sosyalist yurtseverlik” kavramı ile desteklenmiştir. Bu fikir 1960’larda daha da geliştirilerek sisteme doğrudan karşı olmayanlar, herkesi potansiyel bir muhalif veya hain olarak yaftalayan Rakosi’nin “salam taktiklerinin” aksine sosyalist yurtseverlik kapsamında potansiyel bir müttefik olarak görülmüştür. Hatta parti daha sonra “ilerici burjuva” ve “demokratik köylü” miraslarını da ulusal geleneğin bir parçası olarak kabul ederek (Nyyssönen, 2006, s. 156) tolerans seviyesini artırmıştır. Ayrıca Kádár kurduğu düzende Stalinist dönemdeki gibi bir lider kültürünün yaratılmasından ziyade sistemin kendisine itaat edilmesini beklemiştir (Nyyssönen, 2006, s. 157). Bu yüzden ekonomik ve siyasal restorasyon için baskı ve şiddet ile ön koşulların yaratılması mantığını terk etmiş: “Bize karşı olmayan bizimledir” olarak ifade edilen *modus vivendi*, bundan sonra bir anlam ifade etmeye başlamıştır (Andorka, 1995, s. 207; Kowalski & Malinowski, 1995, s. 11).

“Macaristan, bugün bile komşu ya da benzer ülkelerle karşılaştırıldığında her zaman kendine özgü bir yol izlemektedir. Bu durum, komünizm döneminde de geçerliydi. Kádár, entelektüel kökenli biri değildi; daha çok işçi sınıfından gelen bir figürdü. Ancak son derece pragmatik bir liderdi. 1956 Devrimi sırasında insanların, komünist rejime karşı mücadelede hayatlarını feda etmeye hazır olduklarını çok net bir şekilde gördü. Bu da onun yaklaşımını kökten etkiledi. Kádár, bu duruma tepki olarak 1958-1959 yıllarında bir süre daha baskıcı yöntemler uyguladı; bazı kişiler idam edildi, cezalandırıldı. Ancak 1961-62 yıllarından itibaren yön değiştirerek daha pragmatik ve toplumla uzlaşmacı bir yönetim biçimi benimsedi. Bu dönemde katı sosyalist uygulamalardan uzaklaşan bir dizi reform hayata geçirildi. Örneğin bireylerin kendi dairelerine sahip olmalarına izin verildi. Bu, o dönemin Sovyetler Birliği, Romanya veya diğer Doğu Bloku ülkelerinde görülmeyen, neredeyse radikal bir uygulamaydı. Bu ülkelerde konutlar devlet tarafından tahsis edilir, mülkiyet hakkı bireylerde bulunmazdı. Ancak Macaristan’da insanlar

²¹³ Macaristan’daki komünist rejimin suçlarına dair hazırlanan bir raporda Kádár’ın ilk dönemi şu şekilde ifade edilmektedir: “Imre Nagy suçunu inkâr edip mahkemeyi tanımayı ise reddetti. Ölüm cezasının ertelenmesini talep etmedi. Kendisi, eski Savunma Bakanı Pál Maléter ve parti muhalifi gazeteci Miklós Gimes 16 Haziran günü şafak vakti idam edildi. (Diğer sanıklardan eski Devlet Bakanı Géza Losonczy Aralık 1957’de gözaltında ölmüş, gazeteci József Szilágyi ise Nisan 1958’de ayrı bir yargılamanın ardından idam edilmişti). Nagy ve arkadaşları, 1956 sonrası misillemelerin diğer kurbanları gibi isimsiz mezarlara gömüldü.” (Rainer, 2010, s. 19)

daire sahibi olabilir, bu daireleri satabilir ya da devredebilir hale geldiler.” (J. Horvath, kişisel iletişim, 20 Eylül 2024).

1962’deki MSZMP 8. Kongresi’nde parti, “kolektifleştirmenin tamamlanmasıyla sosyalizmin temellerinin atıldığını ve Macaristan’ın tam anlamıyla sosyalist bir toplum inşa etmeye başladığını” ilan etmiştir. Sosyalist demokrasinin, adem-i merkezileşme ve iş bölümü ile genişletilmesi amaçlanmıştır. Parti ideolojik ve siyasal meselelerde tekeli korumuş olsa da diğer kurum ve gruplara daha fazla özerklik tanınmıştır. Ayrıca bürokrasideki idari görevlere uzmanlığı esas alan bir liyakat düzeni de getirilmeye çalışılmıştır. Gizli polis faaliyetleri kısıtlanmış ve Batılı radyo yayınlarının engellenmesi tedricen kaldırılmıştır. Yabancı ülkelere seyahat kısıtlamaları gevşetilerek kültürel ve dini faaliyetler daha itidalli bir şekilde kontrol edilmiştir (Kovrig, 1978, ss. 721-722). Bir anlamda Kádár rejimi sınırlarını kendisinin belirlediği “kapsayıcı bir dışlayıcılık”²¹⁴ uygulayarak sistemin çökmesine ve aynı zamanda muhaliflerin marjinalleşmesine engel olmak amacıyla çeşitli politikalar üretmiştir.

Macaristan’ın 1956’da yaşadığı iç savaş iktidar elitinin Kádár rejiminin ilk periyodunda aldığı kararlarda belirleyici olmuştur. Bu dönem Macaristan için “isyan sendromunun acımasızca ortadan kaldırıldığı sessiz bir drama” olmuştur. Ancak genel aftan (1963) sonra başlayan ikinci periyot (yumuşama ve gulas komünizmi politikası), devlet terörü azaltılmadan ve ekonomik reform yapmadan yürütülemezdi (Kowalski & Malinowski, 1995, ss. 12-13). Bunun yapılması için bazı engellerin aşılması gerekiyordu. Öncelikle Kruşçev’in 1964’te Sovyetler Birliği’nde liderlikten alınması ve Macaristan’da yaşanan ekonomik gelişmeler parti içindeki Stalinist kanadı cesaretlendirmiş olsa da Kádár çizgisini ve otoritesini koruyarak yeni Brejnev yönetiminin desteğini almayı başarmış ve Sovyetler Birliği’ni takip ettiği politikanın hem Sovyet hem de Macar çıkarlarına uygun olduğu konusunda ikna etmiştir. Bu sebeple post-totaliter bir sistemden otoriter ya da paternalist bir sisteme geçişi sağlayacak olan (Andorka, 1995, s. 207) politik açılımlar, MSZMP Merkez Komitesi’nin komuta ekonomisinin gevşetilmesine yönelik eski komuta modelini savunanların muhalefeti karşısında çok az bir farkla aldığı bazı reform kararlarıyla devam etmiştir. Ekonomi uzmanı Rezső Nyers tarafından desteklenen reform programı, “planlamayı merkezden uzaklaştıran ve yönetsel uzmanlığa, üretkenliğe ve dünya pazarında rekabet edebilirliğe önem veren fiyatlandırma ve yatırım teknikleriyle piyasa ekonomisinin bazı unsurlarını” içeriyordu. Bir diğer meseleyse reform henüz başladığı sırada 1968’de Prag’da büyük bir krizin patlak vermesidir (Kovrig, 1978, s. 723). Muhalif aydınlar Prag’da ortaya çıkan “insan yüzü sosyalizm” fikrinden heyecan duymuş ve bunun kurumsallaşma ihtimalinin sosyalist çoğulculuğu ve kişisel özgürlükleri artıracığı yönünde bir beklenti oluşturmuştur. Bu doğrultuda muhalefetin talep ettiği ekonomik reformun, Prag Baharı sayesinde Macar toplumuna da sirayet edeceği düşünülmüştür (Heller, 2018, s. 406). Dolayısıyla Kádár bu krizde arabuluculuk rolü oynamaya çalışmış olsa da Varşova

²¹⁴ Schöpflin tarafından bu durum “*para-muhalefet*” kavramıyla açıklanmıştır. Para-muhalefet, sistemin ideolojik temellerini açıkça sorgulamayan ancak bu sistemin izin verdiği yarı-özerk siyasal rol alanını kabul eden; aynı zamanda entelektüel faaliyetin, eleştirinin ifade edilmesinin ve dolayısıyla sistemin işleyişi üzerinde içeriden bir baskı oluşturma siyasal sınırları olarak görülen muhalefettir (Schöpflin, 1979, s. 142).

Paktı'nın müdahalesinde yer alarak Sovyetler Birliği'ne olan sadakatini yeniden ispatlamıştır. Prag Baharı'nın bastırılmasını müteakip on yıl boyunca Macaristan ve Çekoslovakya'da uygulanan sosyalizm modelleri önemli ölçüde farklılaşmış, Macaristan Sovyet desteğini kazanırken Çekoslovakya 1968 işgalinin bıraktığı baskı ve muhafazakarlık mirasının üstesinden gelememiştir (Kovrig, 1978, s. 724). Ayrıca MSZMP'nin politik ve ideolojik duruşu da zaman içinde netlik kazanmıştır. 1956'daki isyanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Macaristan'ın siyasi yapısının devlet sosyalisti olarak kalacağı netleşmiş ve bu durum 1972 anayasasında (Kovrig, 1978, s. 732) teyit edilmiştir. 1968'in ardından hükümet organlarında partinin kontrol edici konumu güçlenmiş ve merkezkaç kuvvetlere karşı bir denge unsuru olmuştur (Racz, 1970, s. 648).

Temelde ekonomik verimliliği ve tüketim mallarının üretimini artırmayı ve rekabeti teşvik eden “Yeni Ekonomik Mekanizma (YEM)”²¹⁵ 1 Ocak 1968'den itibaren (Balassa, 1982, s. 4; Heller, 2018, s. 406) uygulamaya geçmiştir. Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği ve piyasa odaklı reformların getirdiği ihtiyaçların giderilmesi için merkezi planlamanın azaltılması ve devlete ait işletmelerin yarı serbest piyasa koşullarında daha bağımsız hareket edebilmesini sağlanmıştır. Ekonomik liberalleşmenin yanında hükümet vatandaşların günlük yaşamına daha az müdahale etmeye başlamış ve küçük ölçekli özel sektör faaliyetlerine tolerans göstererek “ikincil ekonomiyi”²¹⁶ teşvik etmiştir. Bu dönemde gelişen ikincil ekonomi, kısa vadede ek gelir sağlamanın yanı sıra uzun vadede sivil toplumun gelişimine katkıda bulunarak vatandaşların siyasi bağımlılıklarının azalmasına yardımcı olmuştur (Andorka, 1995, ss. 207-208). Ayrıca Macar ekonomisi için birincil öneme sahip olan tarım sektörü, kolektivizasyonun yarattığı toplumsal ve iktisadi krizden yavaş yavaş kurtularak verimlilik düzeylerini artırmıştır (Kovrig, 1978, s. 724). Bu durumdan en çok istifade edenler işletmeler, tarımsal kolektifler, Macar Ticaret Odası ve Ulusal Tarım Kooperatifleri Konseyi gibi kuruluşlar olmuştur (Kovrig, 1978, s. 734). 1960'lar ve 1970'lerde artan ticarileşme ve tüketici odaklı bir ekonomi anlayışı Macar yaşam tarzında da değişiklikler yaratmıştır (Nyyssönen, 2006, ss. 162-163; Greene, 2014, s. 130). YEM, Rakosi'nin kötü mirası “yoksulluk eşitliğinden” “refah eşitliğine” geçişi sağlamak için önemli bir fırsat; eski komuta modelinden ayrılışı ve piyasa-yönelimli ekonomiye geçişi temsil eden bir gösterge olmuştur. Ayrıca bu dönemde Doğu-Batı gerginliğinin azaltılmasına yönelik ABD Başkanı Richard Nixon'un Doğu Bloğu (Romanya, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya) ülkelerine yaptığı ziyaretler Kádár rejimine Macaristan'ın Batı ile iktisadî ilişkilerini yeniden iyileştirme imkânı vermiştir. Zira Soğuk Savaş şartlarında Macaristan, Batı'nın teknolojik gelişmelerinden uzak kalmış, bu yüzden Batılı kapitalist ülkelerin çoktan kullandığı makineleri yeniden icat etmek veya Batılı prototipleri geriye doğru çalışmak zorunda kalmıştır. Kádár sadece Batı ile değil Sovyetler Birliği ile de ilişkileri geliştirmiş, 1972'de “Sovyetler Birliği'nden gelen “Dostluk II” petrol boru hattının açılmasıyla petrol, modernleşmenin ana kaynaklarından biri haline gelmiştir.” Bu gelişmeler Macaristan'ın 1960'ların sonlarındaki büyüme

²¹⁵ Orijinal adı: “Új Gazdasági Mechanizmus”.

²¹⁶ “Bir ülke ekonomisinin hammadde üretmek yerine mal üreten kısmı” (*The Secondary Sector*, 2024)

oranını 1961-1967 arasındaki %5.3'lük büyüme oranına kıyasla %6.2'lik oranda artırmıştır (Felkay, 1989, ss. 229-230).

“Moskova’daki komünist liderler, bu dönemde tüm tarımın kolektifleştirilmesi gerektiğini ilan ettiler. Onlara göre özel araziler kapitalizmin kalıntılarıydı ve bu yüzden ortadan kaldırılmalıydı. Kolektifleştirme zorunlu hale getirildi. Polonya hariç, Doğu Bloku’ndaki neredeyse tüm ülkelerde bu yönde büyük bir çaba başladı. Macaristan’daki komünistler de Moskova’ya, yani merkeze, “Biz de kolektifleştireceğiz” mesajını verdiler. Planlarına göre iki ya da üç yıl içinde tüm tarım sektörü kolektifleştirilecekti. Ancak şehirli işçi sınıfının tepkisinden çok korktukları için küçük bir hileye başvurdular. Çünkü daha önceki örneklerden biliyorlardı ki kolektifleştirmenin ardından üretim hızla düşüyordu. Köylüler artık kendileri için değil, devlet için üretmeye zorlandıkları için motivasyonlarını kaybediyor, hayvanlarını kesiyor, çalışmıyorlardı. Bunun sonucunda sebze, et, süt gibi temel ürünler pazarlardan kayboluyordu. Bu durum, kolektifleştirmenin yapıldığı her yerde yaşanmıştı. Macar komünistleri ise böyle bir riski göze alamadılar. Özellikle 1956 ayaklanmasından sonra olası bir üretim krizinin yeni bir isyan ya da rejim karşıtı harekete yol açabileceğini çok iyi biliyorlardı. Bu yüzden köylülere, bir hektar veya daha az bir araziye özel olarak ellerinde tutma ve buradan elde ettikleri ürünleri pazarda satma izni verdiler. Bu “küçük hile” işe yaradı. Macaristan, kolektifleştirmeyi tamamlayan tek Doğu Bloku ülkesi olmasına rağmen mağazalarda raflar boş kalmadı. Yani aslında komünizm yönünde iki adım atılırken kapitalizm yönünde de bir adım atılmıştı—üstelik bu adımlar aynı anda atılıyordu. [Böylelikle] temelde piyasayı yarattılar. Tüketim malları için başka hiçbir komünist ülkede görülmemiş ölçüde bir pazar geliştirdiler. Bu, Macaristan’ı Doğu Avrupa’daki diğer ülkelerden farklılaştıran temel stratejik yaklaşımlardan biriydi.” (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024).

YEM’in uygulamaya başlandığı ilk yıllarda milli gelir (*World Bank Open Data*, 2024), tüketim ve üretkenlikte önemli bir iyileşme sağlamıştır. Ancak kısa bir süre sonra uygulamada ortaya çıkan birtakım teknolojik yetersizliklerden ve işletme yönetimlerinden kaynaklanan sorunlar, programın sürekli olarak revize edilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda 1972’de daha sıkı kurallar ve kredi kontrolleri getirilmiştir. Ayrıca hammadde ve enerji kaynaklarının sınırlı olması ve Macar ekonomisinin dış ticarete bağımlılığı ekonomiyi olumsuz yönde etkileyen en önemli faktörlerdendi (Kovrig, 1978, ss. 724-725). Uluslararası ilişkileri derinden etkileyen 1973’teki Petrol Krizi’nin ardından Sovyetler Birliği, COMECON içindeki enerji ve hammadde fiyatlarını kademeli olarak dünya piyasası seviyelerine çıkarma kararı almış, bu da Macaristan’ın kronik hammadde sorununu daha da artırmıştır. Ekonomik kötü gidişat, YEM’in mimarı Nyers’in mevcut konumundan uzaklaştırılmasına yol açmıştır. Buna rağmen 1974’te Macaristan Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü direktörlüğüne atanmış, 1975’te ise MSzMP Politbürosundan ihraç edilmiştir (Felkay, 1989, s. 236). Devam eden ekonomik sorunların yeniden bir merkezileştirme hamlesiyle aşılabileceğine dair söylentiler 1978’deki MSzMP Merkez Komitesi kararıyla ortadan kaldırılmış, YEM’e olan bağlılık tekrar vurgulanmıştır. Ekonomiyi dünya pazarındaki değişikliklere daha dayanıklı hale getirmek için üreticilere ve tüketicilere verilen devlet sübvansiyonlarının azaltılması gerektiği ifade edilmiştir (Kovrig, 1978, ss. 725-727). Son olarak dönemi tecrübe eden Profesör Horvath, Kádár rejiminin uygulamalarını şu şekilde tarif etmiştir:

“1980’lerde ben de aktifim, 30’lu yaşlarımdaydım. O dönemde Budapeşte uluslararası insanlara oldukça açıktı. Sözde kapitalist ülkelerden gelen kişiler seyahat edebiliyor, burada konferanslara katılabiliyordu. Revizyonist olarak adlandırılan, yani sosyalist modeli

değiştirmeyi öneren ya da bu konuda fikirleri olan pek çok kişi de bu ortamlarda yer alabiliyordu. Macar ekonomik reformu büyük ölçüde ekonomist olan entelektüeller —ya da belki yarı ekonomist, ama daha çok düşünür kişiler— tarafından yürütüldü. Ancak bu reform pek başarılı olmadı. Çünkü ya kapitalizminiz vardır ya da sosyalizminiz; bu iki sistemin arasında kalmak pek işe yaramadı. Ama sonuç olarak bu reform süreci, Macaristan’da önemli ölçüde bir özgürlük ortamı yarattı. 1980’lerde insanlar pasaportlarını alabiliyor, Avusturya’ya, Almanya’ya ve diğer Batı ülkelerine seyahat edebiliyordu. 1960’lar ve 70’lerle benzerdi ama sanki o dönemdeki özgürlükler bir çarpanla büyümüş gibiydi. Tam anlamıyla özgürlük olmasa da önceki dönemlere kıyasla daha fazla özgürlük vardı. Hâlâ belli bir kontrol mevcuttu. Seçimler yapılıyordu ve bu seçimlere yalnızca komünistler değil, komünist olmayanlar da katılabiliyordu. İnsanlar genelde ne açıkça komünistti ne de açıkça anti-komünistti. Daha da önemlisi, çoğu kişi Komünist Parti’ye gerçekten inandığı için değil, sağladığı avantajlar nedeniyle katılıyordu.” (J. Horvath, kişisel iletişim, 20 Eylül 2024).

5.3.3.2. Kültürel Açılım

1956 yılında komünist dünyada benzer gerekçelerle başlayan fakat farklı sonuçlanan Nagy reformları ve Mao’nun “Yüz Çiçek Kampanyası” (Friedman, 1965) kolektivizasyonun ve siyasal baskının toplumda yarattığı sorunların sonuçları olmuşlardır. Ancak Macaristan’da süreç farklı bir yöne doğru evrilerek “uzlaşmacı” bir politik tarz ortaya çıkarmıştır. Gulaş komünizmi veya Yeni Ekonomik Mekanizma ekonomik olduğu kadar kültürel temeller üzerine de inşa edilmişti. Ekonomik reformların topluma sirayet edebilmesi için kültürel başka adımların atılması gerekiyordu. Elbette bu sınırsız bir demokratikleşme ve liberalleşme anlamına gelmemektedir. Tüm bu açılımlar komünist bir sistemin varlığı ve garantörlüğü veya ön koşulu altında yapılmıştır. Örneğin Politbüro üyesi Valeria Benke, belirli temellerden taviz verilemeyeceğini ifade etmiştir. Bunlar: (i) Sosyalist yurtseverlik (burjuva milliyetçiliğinin aksine), (ii) proteler enternasyonalizm ve Sovyet-Macar dostluğu, (iii) işçi sınıfı ve MSzMP’nin öncü rolü ve (iv) işçi-köylü ittifakı. Bu ilkelerin vurgulanmasına neden olan gelişmelerden biri Miklos Haraszti’nin fabrika işçilerine kötü muameleyi ifşa etmesi, bir diğeri ise Konrad ve Szelenyi’nin komünist devletlerde yeni bürokratik sınıf ve sınıf ikiliği kavramları üzerine yaptıkları çalışmalardır. Belirtilen sınırların dışına çıktığına karar verilen yazarlar üzerinde uygulanan siyasi baskı ve sansür yüzünden birçok yazar partiden gelebilecek tepkilerden kaçınmak için kendileri otosansür uygulama yoluna gitmiştir. Bu yüzden bu dönem aydınlarının çoğunda MSzMP’nin ideolojisine yönelik yaygın bir ilgisizlik durumu meydana gelmiştir (Kovrig, 1978, ss. 734-735).

“Budapeşte her zaman kısmen Batılı bir şehir olmuştur. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Paris ve New York gibi kalkınma ve medeniyet merkezleriyle bağlantısı olan büyük bir Yahudi azınlığa ev sahipliği yapmasıdır. Dolayısıyla, evet, soyut anlamda bakıldığında hâlâ komünist bir diktatörlüktü diyebilirsiniz. Ancak Sofya, Bükreş, Doğu Berlin, Prag veya Moskova gibi diğer sosyalist başkentlerle karşılaştırıldığında Budapeşte çok daha özgür bir yerdi. Macarlar da zaten buraya “yarı özgür ülke” derdi. Ben o dönemde Prag’da yaşıyordum ve kitap almak için sık sık Budapeşte’ye giderdim. Orada International Books adında bir kitapçı vardı. Eğer paranız varsa —özellikle de dolarınız— oradan kitap siparişi verebiliyordunuz. Dolar o dönemde nadirdi ama bulunursa kullanılabiliyordu. Elbette açıkça anti-komünist ya da Kádár karşıtı bir kitap olmadığı sürece kitapları satın alabiliyordunuz. Böyle [anti-komünist] kitapları satmazlardı. Ama sanat, tarih, felsefe gibi konularla ilgileniyorsanız Budapeşte’de kitaplara erişim, diğer sosyalist ülkelere kıyasla çok daha kolaydı. Ayrıca Macar profesörler daha özgürce

seyahat edebiliyorlardı; pasaportları vardı. Ben pasaportumu 29 yaşında alabildim... Bu anlamda Macaristan gerçekten farklıydı. Bu özgürlük havasının mimarı ise dönemin lideri János Kádár ve onun baş danışmanı György Aczél'di. Evet, ülkeyi kontrol ediyorlardı ama bunu, diğer sosyalist başkentlerde olduğundan çok daha özgür bir ruhla yapıyorlardı.” (J. Horvath, kişisel iletişim, 20 Eylül 2024).

YEM, meşruiyetini toplumun siyasete katılımını ve yaşam standartlarını artırmaya yönelik bir politikalar bütünü olarak inşa etmesine rağmen ironik bir şekilde toplumu depolitize etmiş ve Kádár rejimi bu depolitizasyon sürecinden faydalanmaya çalışmıştır. Bu kapsamda rejim özellikle bazı entelektüellere ek özgürlükler de tanımıştır: yurtdışına seyahat etmek, Batı ülkelerinde yayınlanan kitap ve dergileri okumak, Batılı bilim adamlarıyla temas kurmak ve sisteme açıkça düşman olmadıkları sürece katı Marksist-Leninist ve dogmatik olarak sosyalist olmayan eserler yayınlamak. (Haraszi bu apparatchik aydınları (Haraszi, 1980) sert bir şekilde eleştirmektedir.) Bu strateji kısaca “Üç T” yaklaşımı ile özdeşleşmiştir: *Támogat* (Destekle), *Tűr* (Hoşgör), *Tilt* (Yasakla) (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024; Schöpflin, 1979, s. 144). Kültür politikalarının mimarı olan György Aczél, bu “üç T” yaklaşımını şu şekilde özetlemiştir: “... Parti ve hükümet [...] sosyalist-realist eserlerin ortaya çıkışını destekler, ama [...] halk demokrasisiyle çatışmayan realist olmayan akımlara da kamuoyu önünde yer verir. [...] [ancak] halk demokrasisinin [...] düzenini zayıflatmayı amaçlayan her türlü çabayı reddeder.” (Aczél György, t.y.). Benzer bir şekilde Macar sosyolog Sandor Szalai'nin 1970'lerde International Herald Tribune'e verdiği bir röportajda Macar sosyal bilimlerinde artık sadece üç tabu kaldığını söylemiştir: (i) Marksizmin yanlış olduğuna dair açık ifadeler, (ii) Macaristan'ın gerçekte sosyalist bir ülke olmadığı görüşü ve (iii) Sovyetler Birliği'nin eleştirisi. Buradan anlaşılabileceği üzere sisteme açıkça düşmanlık göstermeyen aşırı sağ ve sol düşüncelerin dışında yapılacak bilimsel çalışmalara toleranslı olunacaktı. Böylece sosyal bilimler programlarının kurulması ve araştırmaların yapılmasında bir çeşitlilik yaşanmıştır. 1963'te Macar Bilimler Akademisi bünyesinde Sosyolojik Araştırmalar Enstitüsü kurularak ilk müdürü –daha sonra önemli bir muhalif olan– Andras Hegedüs olmuştur. 1971'de Eötvös Loránd Üniversitesi'nde Sosyoloji lisans programları açılmış; Merkez İstatistik Ofisi tarafından sosyal sınıflandırma, sosyal hareketlilik, yaşlıların yaşam koşulları, intihar ve alkolizm üzerine önemli sosyolojik çalışmalar yürütülmüştür (Andorka, 1995, ss. 209-210). Kádár'ın bu açılımları Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Doğu Almanya gibi Varşova Paktı müttefikleri tarafından endişe ile izleniyordu. 1972 yılı boyunca bu ülkelerdeki gazetelerde Macaristan'da “küçük burjuva olgularının büyümesine” dair yazılar çıkıyor ve Kádár rejimi eleştiriliyordu. Sovyetler Birliği'nden gelecek hammadde sevkiyatı konusunda bir anlaşmaya varılamaması sonucunda Kádár hükümeti 14-15 Kasım 1972 tarihli MSzMP Merkez Komitesi'nde Macaristan'da küçük burjuva, aşırı sağ ve sol düşüncelerin yayıldığı kabul edilmiştir. Netice itibarıyla “ister milliyetçi, ister ‘Marksist çoğulcu’ ya da Yeni Sol olsun, kabul edilemez tüm görüşlere meydan okumak aydınların göreviydi; partinin kültürdeki öncü rolü güçlendirilmeli, sosyalist değerler yayılmalı ve sosyalizme düşman eserlerin ortaya çıkması engellenmeliydi.” Varşova Paktı ülkeleri arasında imzalanan “ideolojik işbirliği anlaşmaları” (Schöpflin, 1974a, ss. 73-74) ve 1973'teki Varşova Paktı'nın Kırım Zirvesi'nde dile

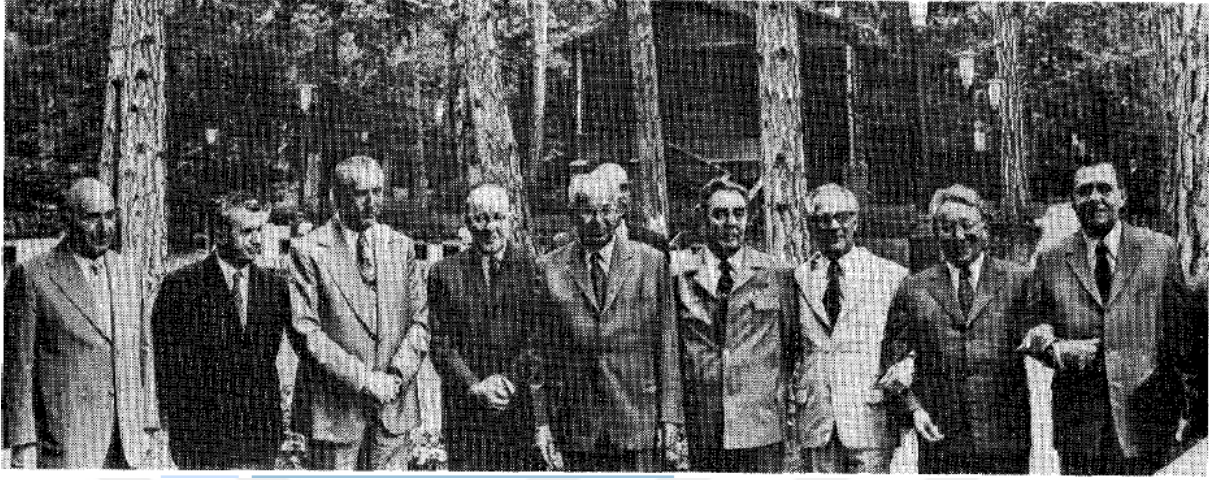
getirilen en önemli hususlardan biri daha sıkı bir ideolojik disipline olan ihtiyaçtı. Sovyetler Birliği, Avrupa'daki yumuşama ortamının 1953, 1956 ve 1968'de olduğu gibi kontrol edilemez bir duruma yol açabileceğinden endişe duyuyordu. Bu yüzden zirve bildirisinde 'Batılı gericilerin' rahat atmosferi "sosyalizmin pozisyonunu zayıflatmak için" kullanma çabalarına karşı "sürekli uyanık" olunmasına dair bir bölüm yer almıştır: "Bu genel bir önlem ve uzlaşmanın değeri konusunda şüpheli olan militan komünistlere, Batı ile uzlaşma uğruna hiçbir temel çıkarın feda edilmeyeceği konusunda güvence verme çabası olarak görülüyordu." (Times, 1973).

1973'teki sıkılaştırma kararları Hegedüs'ün Enstitü'deki konumunu kaybetmesine ve Parti'den ihraç edilmesine yol açmıştı. Hegedüs ve arkadaşlarına yapılan genel suçlama, "çalışmalarında gerçek Marksizm ile bağdaşmayan sağ-revizyonist ve yeni solcu görüşlerin bir karışımını sergiledikleri; proletaryanın bir sınıf olarak varlığını reddettikleri, sosyalist devletin sosyalist karakterini ve kazanımlarını sorguladıkları ve Marksist bir çoğulculuğu vaaz ettikleri yönündeydi." Bu suçlamalar iki nedene dayanıyordu: (i) Bir grup²¹⁷ olarak dayanışma içine girmişlerdi ve bu hizipçilikle eşdeğer görülüyordu, (ii) çalışmalarında Macaristan'daki sosyalist düzenin ciddi ve temel eksikliklerine değinmişlerdi. Hegedüs grubu hem yurt içinde hem de yurt dışında yetkililerin ağır baskılara başvurmadan çekinmelerini sağlayacak kadar saygınlığa sahipti. Ancak aynı durum Miklós Haraszti için geçerli değildi (Schöpflin, 1974a, ss. 74-76). Haraszti 1966'da daha üniversite öğrencisiyken bir Vietnam Dayanışma Komitesi örgütleyerek yetkililerle karşı karşıya gelmiştir. Lukacs'ın da dahil olduğu bir grup entelektüelin devreye girmesiyle Haraszti, hapishaneden çıkarılmıştır. Daha sonra Haraszti Budapeşte'deki "Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'nda" makinist olarak çalışmaya başlamıştır. Buradaki tecrübelerinden yola çıkarak yazdığı "*Darabber (Parça-İş)*" adlı eseri çalıştığı işletmede ortaya çıkan yabancılaşmayı tasvir etmiştir. Yazdığı eser sonucunda rejim tarafından "nitelikli kışkırtıcılık" ile suçlanmış, görülen davanın neticesinde sekiz ay tecilli hapis cezasına çarptırılmıştır (Schöpflin, 1974a, ss. 76-78, 1974b, 1979, s. 160).

Merkez-Doğu Avrupa'da 1950'lerdeki Stalinist uygulamalardan memnun olmayan —önceki bölümlerde çeşitli şekillerde bahsedilen— Milovan Djilas, Leszek Kolakowski, Georg Lukacs ve Bertolt Brecht gibi yazarların zenginleştirdiği eleştirel Marksist felsefi yazının mirası, 1970'lerdeki savaş-sonrası ikinci nesil muhalif aydınlarca devralınmıştır. Bu on yılda ekonomi, planlama, zorla sanayileştirme ve kolektivizasyon ile halktan elde edilen fazlalıkların dağıtımı meseleleri merkezî bir öneme sahip olmuştur. Birçok entelektüel, rejimin temel meşruiyet inşa aracı olarak tüketimcilikten endişe duymuştur (Tökés, 1983, ss. 160-161). 1980'lere giderken gulaş komünizminin işleyişinde

²¹⁷ Grupta yer alan bazı sosyolog ve sosyal teorisyenler arasında György Lukács'ın öğrencilerinden György Márkus, Mihály Vajda, Ferenc Fehér, Ágnes Heller örnek gösterilebilir.

meydana gelen sorunlar toplumsal huzursuzluğu artırarak rejime olan desteği ve uzlaşmayı azaltmıştır. 1980’ler Kádár rejimini daha köklü reformlar yapma baskısı altına sokacak gelişmelere gebe olmuştur.

Fotoğraf – 16: 1974 tarihli bir CIA raporuna yansıyan 2 Ağustos 1971 tarihli Kırım Toplantısı’ndan bir kare. Soldan sağa Jivkov, Gierek, Kádár, Husak, Brejnev, Honecker, Tsedenbal ve Gromyko (Weekly Summary: Special Report, 1974, s. 3).

5.3.4. Sınıf İkiliği ve Yabancılaşma

Merkez-Doğu Avrupa’da komünizmin yarattığı yeni sınıf çatışması (yönetici-üretici), post-Stalinist dönemde gelişerek devam etmiştir. Macar sosyologlar Konrád ve Szelényi’nin 1979 tarihinde yayınladıkları “Sınıf İktidarına Giden Yolda Aydınlar” (The Intellectuals on the Road to Class Power) adlı eserleri, Djilas’ın “yeni sınıf” teorisini reddetmeyerek (Konrád & Szelényi, 1979, s. xv) sosyalist toplumlarda meydana gelen sınıf ayrılıklarına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Buna göre rasyonel-yeniden dağıtıcı güce sahip olan bürokraside eğitilmiş kişiler, teknik bilgi ve becerileriyle önemli roller üstlenmeye başlamıştır. Stalin sonrası Merkez-Doğu Avrupa’da kolektif liderlik, “karar alma sürecinde profesyonel yönetime ve teknik bürokrasilerin yöneticilerine daha fazla güvenmiş ve ... yönetimin resmî kurallarını bağlayıcı kabul etmiştir.” (Konrád & Szelényi, 1979, s. 195). Bu durum rasyonel yeniden dağıtım altındaki iki sınıf arasındaki çatışmaları artırmıştır. Szelényi bir başka çalışmasında (1982) bunu “sınıf ikiliği” kavramıyla açıklayarak yönetici-üretici sınıflar arasındaki ayrılığa odaklanmıştır. Yeni sınıf, “bürokrasiden ve hatta tekno-bürokrasiden daha fazlasını” içermektedir (Szelényi, 1982, s. 290). Buna karşın “Sovyet Marksist sınıf dikotomisinde anlamlı olan, iki mülkiyet sınıfı arasındaki ayrım değil, ekonominin ana sektörlerinde istihdam edilen insanlar arasındaki tabakalaşma ayrımıdır.” (Szelényi, 1982, s. 292). Bu soruna devlet resmî olarak “devleti ve parti bürokrasisini “işçi sınıfı” [temelli] olarak tanımlayarak “proletarya diktatörlüğü” gibi hassas bir soruna elverişli bir çözüm sunmuştur.” (Szelényi, 1982, s. 293). Ancak devlet-sosyalist toplumlarda üretim araçları üzerinde kimin gerçekte tasarruf yetkisine sahip olduğunun doğru bir şekilde belirlenmesi çok da mümkün değildir (Szelényi, 1982, s. 297). Zira ekonomik temeli yok edilen sınıfların yerini alan siyasal ve bürokratik

sınıfların arasındaki eşitsizlikler görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla “mülk sahibi burjuvazinin ortadan kaldırılmasının bu tür toplumların sınıf doğasının ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmadığı fikri, devlet-sosyalizmi uygulamalarına yönelik güçlü bir eleştirinin merkezinde yer almıştır.” (Böröcz & Southworth, 1996, s. 798). Sovyetler Birliği’nde uzlaşmaz çıkarların varlığından ilk kez Troçki söz etmiş ve “ekonomik devrimin tamamlandığını ve Sovyet sisteminin sadece yeni bir siyasî altyapıya ihtiyaç duyduğunu” varsaymıştır (Szelenyi, 1982, s. 296).

“Bürokratik sınıf teorisinin bürokratların gücünü aşırı vurguladığını ve bürokratik olmayan entelektüellerin toplumsal karar alma sürecindeki etkisini hafife aldığını iddia ediyorum. Merkezi Planlama Ofisi’nde birkaç yüz milyon zloty veya leva tahsis eden bürokrat, oyunun kuralları katı bir şekilde belirlendiği için büyük bir güce sahip olmayabilir. Ancak uzman ekonomi profesöründen ideolojik olarak etkili film yönetmenine veya şaire kadar bu kuralların oluşumunda etkisi olanlar, herhangi bir tasarruf hakkına sahip olmaksızın aslında bürokrattan daha fazla güce sahip olabilirler.” (Szelenyi, 1982, s. 298).

Sovyet-tipi toplumlarda ya da “Moskova’nın ideolojik papalığını kabul eden tüm ülkelerde” (Szelenyi, 1982, s. 299) aşılamayan bu antagonizma, yönetici seçkinleri, dönüştürücü bir aktör olmaktan öte güce erişen veya erişmek için mücadele eden, mevcut sistemin ve siyasî yapının devamlılığının sağlanmasında ayrı çıkarları olan statükocu failler olarak öne çıkarır. Dolayısıyla Szelenyi’den farklı olarak yeni sınıf *in statu nascendi*, entelijansiya ve işçi sınıfını kapsayan, hiyerarşik bir yapının ürünüdür. Yapının içindeki aktörler, Moskova çizgisinden çıkmadan revizyon yapma haklarına sahip olsalar bile yapının varlığı için gereken sınırlı değişimlerle yetinmiş ve mevcut yapı varlığını 1989’a kadar sürdürebilmiştir.

Soğuk Savaş boyunca devlet-sosyalizmlerinde sınıflar arasındaki karşıtlık ve ast-üst ilişkisi, işçilerin emeklerine, üretim süreçlerine ve kendilerine karşı yabancılaşmaları (*Entfremdung*), Marx’ın kapitalist toplumlar için oluşturduğu teoriye uymaktadır. Macar muhalif entelektüel Miklós Haraszti’nin İngilizce’de 1977 yılında yayınlanan “İşçi Devletinde Bir İşçi”²¹⁸ adlı çalışması sosyalist Macaristan’da idealize edilen komünist değerlerin nasıl bir hayal kırıklığı yarattığını anlatmaktadır.

“Fabrika etrafımda bir arka fon gibi uzanıyor. Nadiren bir bütün olarak algılıyorum ve bildiğim birkaç ayrıntıyı zorlukla bir araya getirebiliyorum. Neredeyim ben? Kimim ben? Aklı başında insanlara bu tür bir hayatı kabul ettirmek gerçekten mümkün mü: kocaman bir kapıdan içeri girmelerini, bu devasa atölyelerden geçmelerini, komşu pozisyonlar arasında durmalarını, önceden belirlenmiş işlerde koşturmalarını, alın terinin fiyatı üzerinde pazarlık yapmalarını, başkaları tarafından belirlenen bir ücreti almalarını, eve gitmelerini ve ertesi gün tamamen aynı duruma dönmelerini sağlamak? Onları -burada, evde, her yerde- bu yabancı filmin altyazılarındaki iddialara, herkesin duyularının kavrayışının ötesinde olanı kabul etmesi gerektiğine, böyle yaşamamız gerektiğine inandırmak gerçekten mümkün mü?” (Haraszti, 1977, s. 147).

²¹⁸ “A Worker in a Worker’s State”. Macarca versiyonu “*Darabbér: Egy munkás a munkásállamban*” (Parça-İş: İşçi devletinde bir işçi) başlığıyla yayımlanmıştır.

İşçiler, emek sömürüsü, bürokratik kontrol, parça başına ödeme ve verimlilik baskısı sonucu yönetici elitlere karşı yabancılaşmıştır. Haraszti, eserde herhangi bir fabrikanın veya üretilen ürünün adını vermemiş, teorik bir soyutlama düzeyinde kalmayı tercih etmiştir. Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'ndaki (Vörös Csillag) emek süreci tanımını Marx'ın Paris El Yazmaları'nda (1844) geliştirdiği yabancılaşma teorisinden almıştır (Lämmel, 2023). Dolayısıyla yeni sınıf, sınıf ikilemi ve yabancılaşma kavramları Stalinist dönemden itibaren Macaristan'da komünist devletle toplum katmanları arasında var olan farkın kendi döneminin içinden gelen kavramsal yansımaları olmuşlardır. Bu fark rejime karşı entelektüel mücadelenin başlangıcını teşkil etmiştir.

5.3.5. Kilise ve Rejim “Uzlaşması”

1956 İhtilali'nin bastırılmasının ardından yönetimi ele alan ve komünizmin çöküşüne kadar iktidarda kalan János Kádár'ın uyguladığı sert politika, 1963'te genel af ilan edilene kadar devrimci dalganın sönümlenmesini sağlamış; aynı zamanda Kilise'ye yönelik baskılar yeniden artırılmıştır. Kısa süren ihtilal esnasında serbest kalan Kardinal Mindszenty, ihtilal Sovyet birlikleri tarafından bastırıldıktan sonra tekrar hapishaneye gideceğini bildiği için çözümü Budapeşte'deki ABD diplomatik temsilciliğine (1966'da büyükelçilik olmuştur) sığınmakta bulmuştur. Ancak Mindszenty Batı'daki ana akım medya “geçmişin bir kalıntısı” veya gerçeklikten kopmuş biri olarak değerlendirilmiştir. Zira o dönemde ABD yetkilileri, Vatikan temsilcileri ve komünist liderler arasında süren “détente” ve “Ostpolitik” görüşmeleri çerçevesinde katı antikomünist tutum çağ dışı olarak görülmüştür (von Klimó, 2015, s. 343). 1971'de Kardinal Mindszenty'nin on beş yıl boyunca ikamet ettiği Amerikan büyükelçiliğinden çıkarak serbestçe Avusturya'ya geçmesine de müsaade edilmiştir (Mindszenty, 2024). 1974'te ise Mindszenty'nin Macaristan Primaslığı ve Estergon Başpiskoposluğu'ndan Vatikan tarafından görevden alınması, Vatikan'ın doğu açılımının devam ettiğini göstermiş; hatta “Mindszenty, Roma'nın bakış açısından özellikle Macaristan ile ve genel olarak Doğu Avrupa'daki komünist ülkelerle ilişkileri geliştirme sürecinde büyük bir sorun teşkil etmiş gibi görünmektedir.” (Schopflin, 1974, s. 10).

Kádár'ın baskı rejiminden bir uzlaşma modeli olan “gulaş komünizmine” geçtiği dönemde Vatikan ile atılan köprüler yeniden onarılmaya başlanmıştır. 1964'te Vatikan ile kurulan diplomatik temaslar neticesinde bir anlaşma imzalanmış; bu anlaşmayla devlet, kilisenin kendi iç işlerinde belli özerklikler tanımış ve bazı yüksek din görevlilerine yasal statü tanıma sözü vermiştir (J. Horvath, kişisel iletişim, 20 Eylül 2024). Ancak bunun karşılığında da Vatikan piskopos atamalarında devletin onayının dikkate alınacağını kabul etmiştir (“Way Is Paved For Transfer of Mindszenty”, 1964). Kilise ve komünist rejim arasında başlayan uzlaşma, dinî faaliyetler için kısmî bir özgürlük ortamı yaratmıştır: “Macar kilise hiyerarşisi ve Vatikan açısından bakıldığında bu yeni statüko, Doğu Blokundaki diğer komünist ülkelerle kıyaslandığında Kilise'nin tam hiyerarşik yapısıyla faaliyet gösterebildiği nispeten serbest bir sosyo-politik çerçeve sunmuştur. Ancak parti-devlet açısından bu çerçevenin en büyük başarısı, yalnızca Katolik Kilisesi'nin Polonya örneğinde olduğu gibi ciddi ve birleşik bir siyasi tehdit olarak ortaya

çıkmasını engellemek değil, aynı zamanda kilise hiyerarşisinin bu özel statükoyu korumanın kendi çıkarına olduğuna inanmasını sağlamak olmuştur. Kilise liderliğinin bu iş birliğini sürdürmesi, sürekli siyasi baskı ve “yumuşak” gizli polis önlemleriyle desteklenmiştir.” (Jobbágy, 2014, ss. 39-40). Kilise, içeride toplumsal hayır işlerinde önemli roller üstlenirken dışarıda “sosyalist ülkelerin ilan ettiği barış politikasına” dahil olmuştur. Kádár rejiminin ikinci yarısında din adamlarının daha önce “Barış Papazları” olarak başlatılan sürecin devamı olarak komünist topluma entegre edilmeye devam edilmiştir (Kocsis, 2006, s. 366). Buna örnek olarak Kardinal Mindszenty’den sonra Macar Kilisesi’nin başına geçen Estergon Başpiskoposu Kardinal László Lékai, Mindszenty’nin aksine daha pragmatik bir politika izleyerek rejimle uzlaşma yolunu seçen önemli isimlerden biri olmuş; Kilise’nin tamamen etkisizleştirilmesinin önüne geçmiş ve dinî kurumların komünizm sonuna kadar ayakta kalmasını sağlamıştır. Kádár, 1976’da Kilise ile uzlaşma hususunda şöyle demiştir: “İstisnasız kiliseler sistemimize sadıktır...Bunu yaparak kiliselerin varlıklarını uzatıyor olmaları mümkün mü? Öyle olabilir...Bunun bir uzlaşma olduğu söylenebilir...Ancak Lenin’den öğreniyoruz ki devrimci rotamızı ilerleten her türlü uzlaşma kabul edilebilirdir.” (Kovrig, 1978, ss. 735-736). Fakat Kilise ve komünist rejimin yakınlaşması, liderliğini Peder György Bulányi’nin yaptığı “Bokor” hareketi tarafından hoş karşılanmamıştır. Radikal bir Hristiyanlık anlayışını teşvik eden hareket, “devletin düşmanlığını hızla üzerine çekmiş”; ayrıca hareketin 1976’dan sonra Kilise hiyerarşisi ile de ilişkileri bozulmuş ve 1982’de “Bulányi, öğretilerinin doktrinsel açıdan sorunlu olduğu gerekçesiyle rahiplikten uzaklaştırılmıştır.” Hareket, bu süreçte Kilise yönetimini “ateist rejimle iş birliği yapmakla suçlamış”, aynı zamanda Kilise de onları sapkın olarak dışlamıştır. 1989’dan sonra bu durum değişerek iade-i itibar yapılmış olsa da zamanla Kilise içinde marjinal bir grup olarak kalmışlardır (Jobbágy, 2016, ss. 508-509).

Rejim ve Kilise arasındaki “uzlaşma”, Stalinist dönemden beri devam eden ideolojik çatışmanın ve baskı politikalarının neticesini değiştirmeye yetmemiştir. Kilise, “toplulukları örgütlemeye yönelik eskiden sahip olduğu pek çok yetkiyi kaybetmiş ve toplumsal prestijleri hızla azalmıştır.” Nesiller arasındaki inanç farkı artmış ve “dini geleneklerin zayıflaması sonucu, kendilerini dinsiz veya ateist olarak tanımlayanların oranı artmıştır.” Fakat 1980’lerin başlarından itibaren sosyalist sistemde meydana gelen toplumsal ve ekonomik kriz, Kilise’ye yönelimi tekrardan artırmış; kamuoyu araştırmalarına göre 1980-1990 arasındaki dindar nüfus oranı %37,7’den %51,1’e yükselmiştir (Kocsis, 2006, s. 366). Ayrıca Macar İhtilali’nin otuzuncu yıldönümü anısına 26 Ekim 1986’da Polonya’da Podkowa Leśna’da bir plaket takdis edilmiştir. Plaket projesi, “Polonya’da yaşayan Ákos Engelmayer tarafından rahip Leon Kantorski ile” yerel bir kilisede başlatılmış; Macar İhtilali’nin anılarının Polonya’da hâlâ canlı olduğunu bilen ve Polonya’da “uçan üniversitelerde” birçok ders veren Engelmayer, Kantorski’ye başvurmuş ve o da üzerinde iki dilde “Macar ayaklanmasının otuzuncu yıldönümünde ölen ve öldürülenlere” yazılı plaketi kilisesine yerleştirmeyi kabul etmiştir. Anma ile ilgili program konferans, fotoğraf sergisi ve editörlüğünü György Gömöri’nin yaptığı bir samizdat yayınlı ile devam etmiştir. Hatıra plaketi, daha sonra

polis takibatından kaçmak için gizlenmiş olsa da “sosyalist kampta Macar İhtilali’ni anan ilk plaket olmuştur.” (Mitrovits, 2022, ss. 190-191).

Netice itibariyle 1956’daki ihtilal sürecinin hazırlanmasında Kilise aydınları ve din adamlarının rolü yok denecek kadar azdır. Stalinist Rakosi rejimine karşı bir çıkış sergileyen Kardinal Mindszenty ihtilal döneminde serbest kalmış ve radyodan bir konuşma yapmıştır. Ancak bu konuşma henüz kimsenin hazırlıklı olmadığı sağ bir söylemi yansıtmış; Kilise’nin 1945 öncesi mülklerine ve pozisyonuna yeniden sahip olması gerektiğinden bahsetmiştir. (*Mindszenty József*, 2021; Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024). Ancak ihtilalin bastırılması Mindszenty’yi²¹⁹ siyaseten sınırlandırmış, ardından gelenler de benzer bir karizmatik etkiye sahip olamamıştır. Kádár’ın uzlaşmacı rejimi boyunca din adamlarına yönelik baskıcı politikaları, belli dirençlerle karşılaşmış olsa da Kilise ve Vatikan ile yapılan görüşmeler neticesinde ortak bir noktada buluşulmuş; karşılıklı tavizler verilerek Kilise adına belli bir özerk alan tesis edilebilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Macaristan’da Polonya’daki gibi toplumsal muhalefete angaje bir Kilise yapısı ve din adamı profilinden bahsetmek mümkün değildir.

5.3.6. Toplumsal Hareketlenme ve Değişim (1970-1988)

5.3.6.1. Kádár Rejimine Entelektüel Tepkiler

“Kádár rejimi, entelektüelleri sistemin içine çekmek ve sadakatlerini kazanmak için ciddi bir çaba sarfetmiştir. Hatta komünist olmayan bazı entelektüeller bile oldukça yüksek makamlara getirilmiş; onlara büyük maddi imkanlar ve çeşitli özgürlükler sunulmuştur. Bu durum, rejimle [aparatchik aydınlar arasında] özel bir ilişki geliştirmiş, ayrıcalıklı bir entelektüel aristokrasinin oluşmasına yol açmıştır. Macaristan’daki entelektüel çevrelerde sürekli bir hizip çatışması var olmuştur. Bu çatışma, bir yanda daha milliyetçi eğilimli entelektüeller diğer yanda içinde Yahudi kökenli aydınların da olduğu daha kozmopolit... entelektüeller arasında yaşanıyordu. Bu gruplar, komünist parti ile kimin daha güçlü ilişkilere sahip olduğu, kimin bir dergi çıkarabileceği gibi konularda birbirleriyle rekabet halindeydi. Her biri kendi yayın organına, kendi platformuna sahip olmak istiyordu. 1970’li yıllara gelindiğinde bu ortamdan farklı bir çizgide duran bir grup entelektüel ortaya çıktı. Bu grup, komünist liderliğe karşı açıkça muhalefet etmeye başladı ve sistemle pazarlık yapmayı reddetti. “Biz bu düzenin parçası olmak istemiyoruz” diyen bu isimler, samizdat yayıncılığına yöneldiler. Örneğin Beszélő dergisi, bu dönemin en bilinen örneklerinden biriydi. Yine de bu muhalif entelektüeller, Macaristan’ın diğer komünist ülkelere kıyasla entelektüellere daha fazla özgürlük tanıdığını kabul ediyorlardı. Ancak bu özgürlüğün yetersiz olduğunu savunuyorlardı. Bu nedenle yeraltı faaliyetlerine yönelerek fikirlerini ifade etmeye devam ettiler. İlginç bir örnek olarak “Sınıf İktidarı Yolunda Entelektüeller” adlı kitap verilebilir. Bu kitap, Macar muhalif entelektüeller Szelényi ve Konrád tarafından kaleme alınmıştı. Kitapta komünist ülkelerde entelektüellerin yalnızca bastırılan bir grup olmadıkları, aksine sistem içinde önemli bir liderlik rolü oynadıkları ileri sürülüyordu. Bu da ironikti, çünkü bu görüşlerini açıklamak için [yazarlar] samizdat gibi yasadışı yollara başvurmak zorunda kalmışlardı.” (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024).

1956’dan sonra Kádár’ın toplumun farklı kesimleri ile sağladığı ‘uzlaşma’ entelijansiyanın bazı unsurlarının *apparatchik* olmasından kaynaklanmış ve “rejimin danışmanları olarak üstlendikleri rol

²¹⁹ Mindszenty, 1989’dan sonra iki şekilde anılmaya devam etmiştir: Macaristan’da baskılara boyun eğmeyen ulusal bir lider vs. dar görüşlü bir gerici (von Klimó, 2015, s. 343). Mindszenty, Papa Francis tarafından 2019’da “saygıdeğer” (venerable) ilan edilmiştir.

sayesinde entelijansiyanın önde gelen gruplarını” yönlendirmiş ve sistemi disipline etmiştir. Bu esasında rejim için “açık terörle uygulanması çok zor, neredeyse imkânsız” bir avantajdı. Karşılığında rejim de bu gruplar için bir tür özgürlüğe -kısıtlı olsa da- müsaade göstermiştir (Haraszti, 1980, s. 11). Ancak 1970’lerin ortalarından itibaren Parti’nin dışında *apparatchik* olmayan bir eleştirel aydın tipi gelişmeye başlamış; ‘uzlaşma’nın mevcut toplumsal gerçekliğe ‘boyun eğmek’ anlamına geleceğine inanan bu eleştirel veya muhalif entelektüel tipi gulas komünizminin başarısını Kádarcı siyasal anlayışa değil baskıcı Rákosi rejiminin yarattığı korku iklimine bağlamıştır (Bozóki, t.y.-b, s. 6). Merkez-Doğu Avrupa ülkelerine olan yakınlığından dolayı politik gelişmelerden çok çabuk etkilenen Macaristan, özellikle Polonya’daki öz-örgütlenme modellerini ve KOR gibi muhalif yapıların toplumsal muhalefetini yakından takip ediyordu. Bu yıllarda i) Demokratik muhalefet, ii) Kültürel muhalefet ve iii) Öğrenci hareketleri toplumsal muhalefeti yönlendirmiştir (Mitrovits, 2022, s. 174). Prag Baharı sonrası süreçte ortaya çıkan popülist (népi) ve hümanist entelektüel gruplar sistemi eleştiren samizdat metinler üretmiş ve bunlarla ilgili tartışmaları koordine etmiştir. Fakat bu grupların kurumsallaşması ve birbiriyle uyumu diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerine göre daha uzun bir zaman almıştır (Mitrovits, 2022, ss. 177-179) ve bu süreçte MSzMP eleştirel aydınlara rejimin ne kadar ‘esnek’ olabileceğini aldığı bir dizi kararla göstermiştir.

Marksist düşünür György Lukács’ın düşüncelerinin parti ideolojisi ile bağdaştırılmasını yani “resmi bir düşünür” haline getirilmesini eleştiren Lukács Okulu²²⁰ aydınları; aynı şekilde bürokrasiye yönelik çeşitli eleştiriler getiren Andras Hegedüs ve Maria Markus; “Eleştirel bir ekonomi teorisi nasıl mümkün olabilir?”²²¹ (Kis & Ábrahám, 2023) başlıklı makalelerinde Marx’ın artı değer teorisini sorgulayan ve Marx’ın ilkeleri üzerine işleyen bir toplum inşa edilemeyeceği sonucuna varan György Bence, Janos Kis ve György Markus (Jenkins, 1992, s. 4; Mitrovits, 2022, s. 178) MSzMP tarafından kınanmıştır. Aynı dönemde Haraszti’nin -yukarıda da bahsi geçen “yabancılaşma” ile alakalı- çalışması da işlem görmüştür. Yürütülen dava kapsamında ‘farklı’ düşünen birçok yazar ve sosyolog mahkemeye tanık olarak çağrılmıştır. 1974 yılında Ivan Szelenyi ve Gyorgy Konrad, “Sınıf İktidarı Yolunda Entelektüeller” adlı eserlerini samizdat olarak tamamladılar. Daha sonra yazarların el yazmalarına el konmuş ve Szelenyi ülkeden göç etmek zorunda kalmıştır. 1990’daki Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı’nın temelini teşkil eden ve AGİT’in 1975’te Helsinki’deki toplantısının sonucu olan Helsinki Nihai Senedi, Sovyetler Birliği dahil Avrupa’daki diğer Doğu bloğu ülkeleri tarafından imzalanmıştır. Bu senet, insan hakları ve temel özgürlükler dahil olmak üzere pek çok meseleyi iki blok arasında iyileştirmeyi hedeflemiştir (*Helsinki*, 1975). Ancak Çekoslovak hükümetinin buradaki hükümlere uymadığına kanaat getiren iki yüzden fazla aydın tarafından “77 Bildirgesi” (Charta 77) imzalanmış ve yasal sınırlar içerisinde hükümet protesto edilmeye çağrılmıştır. Otuz dört Macar entelektüel de

²²⁰ “Budapeşte Okulu... 1960’ların başında Macaristan’da ortaya çıkan ve Macar Yeni Solu olarak adlandırılan, aslen Marksist hümanizm, ancak daha sonra Post-Marksizm ve muhalif Liberalizm’e ait bir düşünce okuluuydu. Üyeleri Georg Lukács’ın öğrencileri ya da meslektaşlarıydı.” (*Budapest School (Lukács)*, 2024).

²²¹ Orijinal adı: “Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?”.

hapisteki Çekoslovak muhaliflere ve 77 hareketinin lideri Pavel Kohout'a destek amacıyla Kádár'a mektup göndermiş ve Prag'daki "77 Bildirgesini" imzalayanlara yönelik baskıyı protesto eden açık mektubu 1977'de yayınlamıştır (Haraszi, 1980, s. 12; Csizmadia, 2015, s. 121; Mitrovits, 2022, ss. 180-182). Bu döneme kadar Macar entelijansiyasının *apparatchik* olarak rejime intisabı, muhalif bir entelijansiyanın gelişimini ve karşı-elit oluşumunu büyük oranda geciktirse de Charta 77 ile ortaya konan dayanışma rejim karşıtı ilk ciddi tepki olarak ortaya çıkmıştır (Szelényi vd., 1995, s. 704). Bundan sonra Macaristan'da muhalefet faaliyetleri kurumsallaşmaya başlamış ve "Yoksullara Destek Fonu" (Szegényeket Támogató Alap - SZETA) içinde Kis, Haraszi ve Konrád gibi önemli isimlerin olduğu bir grup tarafından oluşturulmuştur. Böylece Polonya'daki KOR'a benzer bir işleve sahip olan SZETA, ekonomik ve toplumsal dayanışmayı artırmayı ve rejime muhalifler arasındaki bağı güçlendirmeyi amaçlamıştır. Öte yandan yine Polonya'daki "uçan üniversitelere" ulusal kimlik ve kültürel bağları güçlendirmesi yönünden benzeyen "ileri araştırma okulları" (Szakkollégium) yüksek öğrenimde öğrencilerin entelektüel gelişimlerini desteklemek için kurulmuş; 1980'lerdeki birçok akademik elit bu kurumlarda eğitim almıştır. "Szakkollégium adı verilen bu özel kolejler, ekonomi, hukuk ve diğer birçok beşerî bilim alanında faaliyet gösteriyordu. Bu yapıların bir hareketi vardı, ancak daha çok öğrenciler etrafında şekillenmişti. Özellikle Fidesz gibi gruplar Szakkollégium çevresinin doğuşunda etkili oldular. Bu gelişme tek başına çok büyük bir etki yaratmamış olabilir, ancak dönemin üç ana [muhalefet damarını güçlendirmiştir]: popülist yazarlar, öğrenci hareketleri ve demokratik muhalefet." (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024). "Bibó István Szakkollégium" ve "Eötvös József Collegium" en popüler Szakkollégium'ların başında gelmektedir.

"1980'lerde Macaristan'da oldukça ilginç bir deney yapıldı. Bir yandan bu oluşumlar özgürlükçü bir ruha sahipti; diğer yandan da oldukça elit kurumlardı. Rejimin liderleri, hırslı ve yetenekli gençlerin fazladan eğitim alabilecekleri küçük, seçkin yapılar oluşturmaya faydalı olacağını düşündüler. Bu özel kolejlerde eğitim gören bazı öğrenciler ise bu kurumları, geleceğin liderlerini yetiştirecek yapılar olarak görmeye başladılar. Ancak bu yeni liderliğin, 1980'lerin başındaki yöneticilere kıyasla daha liberal, daha modern ve daha Batılı olacağı da baştan belliydi. Bu kolejlerde özgürlükçü bir hava hakimdi. Öğrenciler, genellikle başkalarının erişiminin olmadığı kaynaklara, kitaplara ulaşabiliyorlardı. Ama aynı zamanda bu kurumlar, etkili bir ağ oluşturma alanıydı. İlişkiler kuruluyor, bağlar güçleniyordu. Bir başka dikkat çekici unsur ise bu kolejlerde okuyan öğrencilerin çoğunun Budapeşte dışından geliyor olmasıydı. Kolejler başkentteydi ama Budapeşteli öğrenciler genellikle aileleriyle birlikte yaşayabiliyordu. Taşradan gelen öğrencilerin ise kalacak bir yere ihtiyaçları vardı ve bu özel kolejler onlara bir tür yurt, bir yuva sağlıyordu. Bu durum, taşralı öğrenciler arasında güçlü bir aidiyet duygusu ve ortak kimlik oluşturdu. "Biz taşradan geliyoruz; Budapeşte entelijansiyasına ait değiliz. Ama yetenekliyiz, hırslıyız ve birlikte mücadele edersek başarılı olabiliriz" düşüncesi etrafında birleştiler. Bu kolejlerin bir diğer özgün yanı ise kendi kendilerini yönetmeleriydi. Öğrenciler, kendi liderlerini kendileri seçiyor, kararları oylayarak alıyorlardı. Yani Macaristan genelinde demokrasi uygulanmadan önce bu gençler, küçük ölçekte de olsa demokratik pratiklerle tanışmıştı. Tüm bu özelliklerin bir sonucu olarak rejim değişikliğinin ardından bu kurumlarda yetişen öğrenciler önemli siyasi roller üstlendiler. Özellikle Fidesz Partisi'nin yükselişinde bu ağın etkisi büyüktü. Fidesz'in ilk kuşağı büyük ölçüde "Szakkollégium" (ya da benzeri oluşumlar) etrafında şekillenen bu gençlerden oluşuyordu. 1998'de iktidarı ele geçirdiler ve bir miktar abartarak söylemek gerekirse o günden bu yana hâlâ ülkeyi yönetiyorlar. Elbette zamanla bireyler değişti, yeni nesiller geldi. Ancak bugünkü Macaristan'ın pek çok siyasi lideri, bir

dönem aynı yatakhane, aynı odalarda kalmış insanlardan oluşuyor.” (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024).

Bunun yanında daha çok 1980’lerde gündeme gelmeye başlayan Macar azınlıkların haklarını, ulusal bilinci ve kültürel kimliği korumak amacıyla kurulan, adını 17. yüzyıl Transilvanya prensi Gábor Bethlen’den alan Gábor Bethlen Vakfı ise resmî ideolojinin dışında ortaya çıkan oluşumlardan bir diğeridir (Mitrovits, 2022, ss. 182-184).

5.3.6.2. Demokratik Muhalefet: Samizdat Yayınlar ve Sendikalar

“Macar muhalefeti, [Kádár döneminin başlarında] hâlâ daktilo çağındaydı. Yani bu isyankâr materyallerin çoğu, daktiloyla altı ila dokuz kopya halinde çoğaltılıyordu. 1970’lerde insanlar “Gutenberg dönemi”nden bahsetmeye başladı ama bu terim esasen 10.000 civarında baskı ve yayılma anlamına geliyordu. Yani 10-15 kopyalık üretimlerden 1.000-1.500 kopyalık baskılara geçiş daha sonra gerçekleşti. Yine de 1960’lı ve 70’li yıllarda özellikle ekonomistler, ekonomik entelijansiya ve komünist parti içindeki reformistlere daha yakın çevreler çok önemli bir rol oynadı. O dönemde Merkez-Doğu Avrupa’nın genelinde komünist sistemin reforme edilebileceğine, daha fazla demokrasiye ve “piyasa sosyalizmine” doğru bir yolun mümkün olduğuna dair güçlü bir inanç vardı... [Ancak ilerleyen yıllarda] siyaset bilimciler, ekonomistler, demograflar, istatistikçiler vs. komünist rejimi genel olarak değil, yeterince solcu olmadığı için değil, insanlık dışı olduğu gerekçesiyle eleştirmeye başladılar.” (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024)

Reformcu uygulamaların yarattığı ‘refah’ döneminin (Szeplaki & Taras, 1992, s. 107) etkisi 1970’lerin ortalarında azalmaya başladıktan sonra (Nyyssönen, 2006, s. 153; Uslu, 2006, s. 149) Kádár rejimine dair hoşnutsuzluklar artmaya başlamıştır. İfade özgürlüğünün hala sınırlı olması, insanların partinin gözetim ve denetim mekanizması altında tutulması ve parti ile halk arasındaki “toplumsal sözleşmenin” (Jenkins, 1992, s. 17) 1980’lerin sonlarına doğru tamamen bozulması siyasette yeniden biz ve onlar ikilemini meydana getirmiştir. Muhalefette başlayan bu yeni eğilim, gulas komünizminin içine girdiği ekonomik durgunluk ve borç krizi ile de yakından alakalıdır. (Schöpflin, 1974a, s. 73). Macaristan’da 1956’dan sonra yeniden başlayan toplumsal hareketlenme i) yeraltı basını ve ii) toplumsal muhalefet faaliyetleri ile hız kazanmıştır. 1980-1988 arası dönem demokratik muhalefetin ‘altın yılları’ olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde komünist rejime karşı eleştiriler artmış ve demokratik muhalefet daha iyi örgütlenmiş bir grup olarak ortaya çıkmıştır. “Demokratik muhalefetin çeşitli grupları, samizdat dergileri aracılığıyla Macar entelijansiyasının farklı çevreleriyle diyalog kurma fırsatını aramıştır.” Bu dergiler muhalif düşüncelerin reformist aydınlar arasında ve toplumun genelinde yayılarak etkili olmuştur. Samizdat yayınlar arasında *Beszélő*, *Hirmondó*, *Demokrata* ve *Égtájak között* dergileri Macar muhaliflerin en çok rağbet ettiği yayınlar olmuştur (Bozóki, t.y.-a).

Beszélő, 1981-1989 yılları arasında demokratik muhalefetin önde gelen isimlerinden oluşan bir yayın ekibi tarafından yayımlanan teorik, stratejik ve pratik çalışmaları (araştırma makaleleri ve raporlar) içeren bir samizdat dergisidir. Dergi, “insan haklarını kullanarak fikirlerini ifade etmek ve yaymak isteyen insanlar için bir platform” olmuştur. *Beszélő*, devrimci retorik baskın olduğu bir siyasal ortamda üçüncü bir alternatifin varlığına inanmış ve bu fırsatın kaçırılması durumunda büyük bir bedel

ödeneceğini savunmuştur. Polonya'daki 1981 darbesinin bu anlamda Sovyet güdümündeki Merkez-Doğu Avrupa'da büyük bir krizin alameti olduğunu yazmıştır (Bozóki, t.y.-a, ss. 1-3). Beszélő, demokratik muhalefetin yayın organı olmasının ötesinde muhalefet için bir foruma dönüşmüştür. Yoksullara Destek Vakfı²²² ve ileride Özgür Demokratlar Birliği'ne²²³ dönüşecek olan Özgür Girişimler Ağı²²⁴ ile yakından bağlantısı olan derginin ihtiyacı olan siyasî program 1987'deki "Toplumsal Sözleşme" başlıklı özel sayısında ortaya konmuştur (Bozóki, t.y.-b, s. 2). Yine bu yıl *Beszélo* ilk kez Kádár'ın istifasını talep etmiş, yüz entelektüel Karoly Grosz hükümetinin yeni programını boykot etmiş ve partinin gençlik örgütü bile farklı türde bir sosyalizm talebini dile getirmiştir (Nyyssönen, 2006, ss. 160-161). Dergi aynı zamanda kimlik-ideoloji ve devlet-kilise arasındaki ilişkiyi tartışarak devlet ve Kilise arasında varılan uzlaşmanın ruhban mesleğine olan etkilerini ele almıştır. Bu bağlamda Mindszenty davasından sonra Kilise'nin rejim tarafından sıkı bir şekilde denetlenmeye başlanması ve ruhban sınıfının zaman içinde yozlaşarak iktidar elitlerine hizmet etmesi derginin eleştirdiği meseleler olmuştur. Beszélő'yü çağdaşlarından ayıran bir diğer özellik ise 1984'ten itibaren çevre meselelerine düzenli olarak yer vermesidir. Derginin çevre meselelerine olan ilgisi özellikle Macaristan ve Çekoslovakya arasında Gabčíkovo–Nagymaros Barajı'nın inşasından dolayı doğan uluslararası anlaşmazlıklar ve 1986'daki Çernobil nükleer felaketinden sonra daha da artmıştır. Baraj inşasına karşı çevreci aktivizmin arttığı 1980'li yıllarda Duna Kör (Tuna Çevresi) olarak adlandırılan bir grubun toplumsal baskısı netice verecek ve Macaristan baraj inşaat projesinden 1989 yılında çekilecekti (Bozóki, t.y.-a, ss. 29-34).

1983-1988 yılları arasında yirmi altı sayı çıkaran Hírmondó, Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinin demokratik yenilenme çabalarına odaklanmış ve bu doğrultuda yayınlar yapmıştır. Bu yüzden dergide yeraltı yayınlarının en etkili olan Polonya'dan birçok alıntı yapılmıştır. Bunun dışında Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'ndeki muhalefetle alakalı konulara da yer ayrılmıştır. Hírmondó, aynı zamanda Macaristan dışındaki Macarların ve Macaristan'da yaşayan azınlıkların sorunlarını evrensel insan hakları ve sivil haklar perspektifinden ele almıştır (Bozóki, t.y.-a, s. 24). 1986-1989 yılları arasında kırk bir sayı çıkan Demokrata dergisi Jenő Nagy editörlüğünde faaliyet göstermiştir. Dergi, çoğu makalenin yazarının kimliğini gizli tutmuş, milliyetçi ve şovenist yazılara yer vermemiştir. Dergi, demokratik özgürlükler için mücadele etmeyi ve var olan samizdat yayınlara destek olmayı amaçlamış, kısa ve anlaşılır içeriği nedeniyle "muhalefetin tabloidi" olarak adlandırılmıştır. Hírmondó'dan farklı olarak Demokrata, Macar iktidar elitlerinin işleyişine eleştirel bir tavır içinde olmuştur. (Bozóki, t.y.-a, ss. 3-4). Macar azınlıkların korunmasında yetersiz kalındığı ve bu konuda daha sert bir politika belirlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. 1980'lerin sonundan 1990'ların başına kadar yayımlanan Égtájak között dergisi ise başlarda Budapeşte'deki Eötvös Loránd Üniversitesi (ELTE)'nin bir yayını iken daha sonra

²²² Szegényeket Támogató Alap (SZETA)

²²³ Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)

²²⁴ Szabad Kezdeményezések Hálózata

sansüre uğrayarak on üç sayı samizdat olarak yayımlanmıştır. Dergi daha ziyade polis baskısına maruz kalan ve hapse giren kişilerin koşullarını, “parçalanmış Macarların” hayatlarını haberleştirmiştir. Düzenli olarak kurgu ve şiir yayınlayan tek samizdat yayını olan dergi, ana akım siyasi düşüncüyü reddetmiş ve alternatif fikirlere yer vermiştir. Parti merkezli bir demokrasi yerine dikkatleri iktidar ve sahipleri üzerinde yoğunlaşmayan bir demokrasi anlayışını savunmuş; yerel demokratik forumlar oluşturma ve kamusal alanı genişletmenin önemini vurgulamıştır (Bozóki, t.y.-a, ss. 4-5). Hírmondó’dan daha geniş bölgesel ve demokratik Demokrata’dan daha az ulusalcı bir perspektife sahip olan dergi etrafında toplanan entelektüeller daha özel durumlara (örneğin Romanya’nın Batı Moldavya bölgesindeki Csángó Macarları vb.) odaklanmış ve bu özel durumları gündeme getirmiştir (Bozóki, t.y.-a, s. 26).

Gorbaçov’un 1985’te Kremlin’de kontrolü ele alması Macar siyasetini reforme eden -hatta dönüştüren- en önemli dışsal etkenlerden biridir (Szeplaki & Taras, 1992, s. 108). Gorbaçov’un “iç işlerine karışmama” politikası Sovyet sistemini liberalleştirme girişimlerinin sembolü olmuş ve Macaristan dahil olmak üzere tüm Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde “geçiş sürecine geçiş” hızlanmıştır. Aynı zamanda bölgenin kendi içindeki etkileşim de demokratik hareketlerin güçlenmesinde etkili olmuştur. Özellikle Polonya’nın bölgedeki ağırlığı entelektüel düzeyde birçok Macar muhalife örnek olmuştur (Mitrovits, 2022, s. 193). Örneğin Macaristan’da demokratik muhalefetin ilk sokak gösterisi “30 Ağustos 1982’de Budapeşte’de 1848-1849 bağımsızlık savaşında Macaristan için savaşmış Polonyalı bir general olan Józef Bem’in²²⁵ heykeli önünde Gdańsk Anlaşmalarının imzalanmasının ikinci yıldönümü münasebetiyle gerçekleşti.” (Mitrovits, 2022, s. 188). 1986’da ise “Polonya-Macaristan Dayanışması” adıyla bir dayanışma grubunun kurulması planlanmış ancak her iki ülkeden de katılımcıların dahil olduğu toplantıların düzenlenmesi 1989’u bulmuştur. Kurucuları arasında Zbigniew Bujak, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Józef Lipski, Janusz Onyszkiewicz, Géza Buda gibi önemli figürler bulunmaktadır. 1989’da Polonya-Macaristan Dayanışması, Macar Bülteni’ni (Builetyn Węgierski) yayınlamaya başlamış ve grubun aktivistleri Macar Demokratik Forumu’nun (MDF) kongrelerine ve Imre Nagy ve Macar İhtilali’nin kurbanlarının yeniden gömülme törenine katılmıştır (Mitrovits, 2022, ss. 190-192). Bu süreçte -1980’lerde- toplumsal muhalefet uluslararası düzeyin yanında ulus-altı düzeyde de gelişmeye devam etmiş, hem siyasal hem de kamusal olaylara dikkat çekerek sistemi ve gündelik hayatı dönüştürücü etkiler bırakmıştır (Csizmadia, 2015, s. 120). Politik, çevresel ve sendikal alanlarda mücadele eden bu hareketler geçiş sürecinin zirvesi olan Yuvarlak Masa’ya gidişi hazırlayarak bugünkü Macaristan siyasetini belirleyen aktörlere dönüşmüştür.

²²⁵ 1794’te Polonya’da doğan Józef Zachariasz Bem, 1830-1831 yıllarındaki Kasım Ayaklanması’nda görev almış, isyanın bastırılmasından sonra Polonya’yı terk etmiştir. Macaristan’ın 1848-1849 yıllarındaki bağımsızlık ayaklanmasında da görev alan Bem, yine isyan bastırıldıktan sonra Macaristan’dan ayrılmak zorunda kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu’na sığınmıştır (Arat, 2022, s. 104, 2022, s. 133). Murat Paşa ismini alan Bem, Osmanlı’da da önemli görevler üstlenmiş, Halep Valiliği yürütmüş ve Bedevilere karşı başarılar elde etmiştir. Halep’teki görevindeyken malarya hastalığından hayatını kaybetmiştir (Nazır, 2016, ss. 94-96).

Politik alandaki hareketlerin başında “Demokratik Muhalefet Hareketi”²²⁶, “Fidesz”²²⁷, SZDSZ²²⁸ ve MDF²²⁹ gelmektedir. 1970’lerin sonlarından itibaren varlığını gösteren ancak 1980’lerde daha belirgin hale gelen Demokratik Muhalefet Hareketi, entelektüel ve siyasal muhalefetin çekirdeğini oluşturmuş; Kádár rejimini eleştiren ve çeşitli reformlar talep eden yazılar kaleme almış ve Beszélő gibi birçok samizdat yayının üretilmesini ve devam ettirilmesini sağlamışlardır. Miklós Haraszti, János Kis, György Konrád, Iván Szelényi gibi isimler bu hareketin önde gelen figürleri arasında yer almıştır. Tek bir ideolojiye sahip olmayan bu hareket, Sovyet sisteminin değiştirilmesi, temel hak ve özgürlükler ile insan haklarının merkeze alındığı bir görüş etrafında birleşmişlerdir. Demokratik Muhalefet, içlerinde sosyalist, liberal ve milliyetçi görüşleri savunan birçok aydının olduğu bir dizi toplantı gerçekleştirerek muhalefetin geleceğine dair bir yol haritası belirlemeye çalışmıştır. Bunlardan biri 1985’te düzenlenen “Monor toplantısı”dır (Monori Találkozó) (Jenkins, 1992, s. 7). Monor’da Macaristan’ın içinde bulunduğu ekonomik kriz, sosyalist sistemin daha fazla sürdürülemez olduğu ve köklü bir değişimin ve geçiş sürecinin kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

“MSZMP Merkez Komitesi Bilim, Halk Eğitimi ve Kültür Dairesi tarafından Haziran 1985’te Monor’da düzenlenen konferansta hazırlanan bilgiler, toplantıya katılanların kapsamlı ihtiyaçlarla ortak düşünmenin koşullarını yaratmaya çalıştıklarını ve amacın bu yönde olduğunu vurguladı. Halkın ve demokratik muhalefetin birbirine yaklaşması gözle görülür bir hal aldı.” (A monori találkozás, 1985).

1987’de gerçekleştirilen “Lakitelek toplantısı” (Lakiteleki találkozó) (Jenkins, 1992, s. 21) ise Macar muhalefeti için bir dönüm noktası olmuş; “Macar Demokratik Forumu” olarak adlandırılan merkez-sağ hareketin temellerini atmıştır (Falk, 2003b, s. 138). MDF, geleneksel değerlere ve ulusal kimliğe vurgu yapan bir hareket olarak ortaya çıkmış ve 1990 seçimlerinde en çok oyu alarak hükümeti kurmuştur. Seçim sonrasında MDF lideri József Antall, yeni dönemin seçilmiş ilk başbakanı olmuştur (Jenkins, 1992, ss. 21-22). 1988’de Demokratik Muhalefet’in içinden çıkan bir diğer hareketse “Macaristan Liberal Demokrat Parti” (Szabad Demokraták Szövetsége – SZDSZ) olmuştur. SZDSZ’nin MDF’den farklı olarak politik çizgisi daha liberal ve insan hakları temelliydi. Post-komünist dönemde hukuk devletinin tesisi, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve Batı bloğu ile entegrasyonda SZDSZ aktif bir rol oynamıştır (Jenkins, 1992, s. 41). Yine aynı yıl Viktor Orbán, László Kövér ve János Áder gibi ağırlıklı olarak genç muhaliflerden oluşan ve başlangıçta liberal değerleri savunan “Genç Demokratlar Birliği” (Fiatal Demokraták Szövetsége – Fidesz) anti-komünizm ve piyasa ekonomisi gibi değerler etrafında diğer Demokratik Muhalefet hareketleri ile ortak düşünceyi paylaşmıştır (Lendvai, 2012, s. 24). Fidesz, ilk serbest seçimlerde parlamentoya girmiş ve 1990’lı yıllardan itibaren Orbán liderliğinde ideolojik bir

²²⁶ Orijinal adı: “Demokratikus Ellenzék”.

²²⁷ Orijinal adı: “Fiatal Demokraták Szövetsége, Fidesz” (Genç Demokratlar Birliği) / Bugünkü adıyla “Magyar Polgári Szövetség” (Macar Yurttaş Birliği).

²²⁸ Orijinal adı: “Szabad Demokraták Szövetsége – a Magyar Liberális Párt, SZDSZ” (Hür Demokratlar İttifakı - Macar Liberal Partisi).

²²⁹ Orijinal adı: “Magyar Demokrata Fórum” (Macar Demokratik Forumu).

dönüşüm geçirmiştir. Demokratik Muhalefet'in aktif katılımcılarından biri olan Tuna Çevresi (Duna Kör) ise hükümetin baraj inşaatı konusundaki faaliyetlerine karşı çıkarak popülerlik kazanmıştır. 1988'de Budapeşte'de kitlesel protestolar düzenlenmesine aracı olmuş ve oluşturduğu toplumsal baskı sayesinde Macaristan'ın projeden çekilmesini sağlamıştır (Jenkins, 1992, s. 16).

Uzun Kádár rejimi altında “Macar işçileri, zamanla her türlü öz-örgütlenmeden vazgeçmiştir. Bu durum, Polonya'daki gelişmelerle büyük bir tezat oluşturunuyordu. 1970'ler ve 1980'lerde Macaristan'da işçiler tarafından gerçekleştirilen neredeyse hiçbir ciddi kolektif girişim olmadı. 1980'lerin ortalarında bazı münferit girişimler görülsede genel olarak işçi hareketi pasif kaldı. Kádár rejimi, toplumu bireylerine ayırma ve atomize etme konusunda son derece başarılıydı. Her birey, rejimle kişisel bir uzlaşma sağladığı takdirde yaşamını sürdürebileceğini ve hatta ilerleyebileceğini düşündü. Bu durum, insanların birbirlerine güven duymamasına yol açtı. Kolektif eylemler organize edilmedi, grevler gerçekleşmedi. Aslında bu bireyci yaklaşım, bugüne kadar da etkilerini sürdürüyor. Kádár rejiminin, işçi sınıfı içinde herhangi bir ciddi ve sağlam kolektif eylem geleneğini kalıcı biçimde yok ettiği söylenebilir. 1989'daki rejim değişikliği de işçilerin değil, esas olarak entelektüellerin öncülüğünde gerçekleşti. İşçiler, bu süreçte neredeyse tamamen edilgen kaldılar. Sosyalist ekonominin çöküşü, genel olarak Macarlar için birçok zorluğu beraberinde getirdi. Özellikle piyasa koşullarında rekabet edemeyen sektörlerde çalışan işçiler büyük kayıplar yaşadı. Ancak buna rağmen Kádár döneminin bıraktığı bireyci miras nedeniyle insanlar öz-savunma yollarını düşünmediler; grev ya da kolektif direniş gibi eylemler gündemlerine girmedi.” (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024). İşçi sınıfının komünizmin çöküşünde ciddi bir etkiye sahip olmamasına rağmen Demokratik Muhalefet'in güçlenerek Kádár rejiminin sonunu getirmesi, sendikal örgütlenmelerin önündeki siyasal engellerin ortadan kalkmasını sağlamış; 1988'den itibaren ülkede birçok sendika kurulmuştur. Bunlardan bazıları, eğitim çalışanlarının haklarını savunmak için 1988'de kurulan “Demokratik Öğretmenler Birliği”²³⁰; 1989'da kurulan işçi konfederasyonu “Bağımsız Sendikalar Demokratik Birliği”²³¹, “Su Sektörü Kamu Hizmetleri Çalışanları Sendikaları Federasyonu”²³², “Serbest Demiryolu İşçileri Sendikası”²³³, “Ulusal İşçi Konseyleri Birliği”²³⁴, “Entelektüel Sendikalar Kongresi”²³⁵ ve 1990'da kurulan “Sendikal İşbirliği Forumu”²³⁶ Kádár-sonrasında ve post-komünist süreçte kurulan sendikalara örnek olarak gösterilebilir (*Főoldal - Értelmisségi Szakszervezeti Tömörülés*, 2022; *Liganet*, t.y.; *Munkástanácsok Országos Szövetsége*, t.y.; *PDSZ*, t.y.; “SZEFE”, 2017; *VDSZSZ*, t.y.; *VKDSZSZ*, t.y.).

²³⁰ Orijinal adı: “Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete, PDSZ”.

²³¹ Orijinal adı: “Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája”.

²³² Orijinal adı: “Vízügyi Közzszolgáltatási Dolgozók Szakszervezeti Szövetsége, VKDSZ”.

²³³ Orijinal adı: “Vasúti Dolgozók Szabad Szakszervezete, VDSZSZ”.

²³⁴ Orijinal adı: “Munkástanácsok Országos Szövetsége”.

²³⁵ Orijinal adı: “Értelmisségi Szakszervezeti Tömörülés”.

²³⁶ Orijinal adı: “Szakszervezetek Együttműködési Fóruma, SZEFE”.

Ayrıca sendikal örgütlenmelerin oluşturulması ve Yuvarlak Masa Görüşmeleri gibi aktif siyasal gelişmeler içerisinde bulunan ve dönem içindeki önemli figürlerden biri olan Profesör Bruszt, Macaristan’da sendikaların ve işçi sınıfının nasıl başarısız olduğunu, Polonya ve Çekoslovakya’daki muadillerinin etkisi ile kıyaslayarak şöyle aktarmıştır: “1988-1989 yıllarında sendikaları örgütleyordum. İlk bağımsız sendika, sosyologlar, matematikçiler, biyologlar, doktorlar, filozoflar gibi farklı alanlardan entelektüeller... tarafından kuruldu. Sendikanın adı “Bilimsel Çalışanlar Demokratik Sendikası”²³⁷ idi... [Polonya’daki ilk bağımsız sendika olan] Dayanışma’nın %99’u mavi yakalı işçilerden oluşurken Macaristan’daki ilk sendika, entelektüellerin sendikasıydı. Ardından ikinci sendika öğretmenler, üçüncü özel öğretmenler, dördüncü ise film yapımcıları tarafından kuruldu²³⁸...1989’da işçi sınıfı sahnede yoktu. İlk bağımsız demokratik sendika konfederasyonu, Aralık 1988’de benim dairemde kuruldu. Kurucular kimlerdi? Bir öğretmen, bir özel öğretmen, bir film yönetmeni ve bir sosyolog olarak ben. Bu dört kişiyle birlikte bağımsız sendika konfederasyonunu kurduk. İlk mavi yaka sendikasını ise yaklaşık altı ay sonra kurduk. Rejim değişikliğiyle müzakere sürecinde muhalefet tarafında sendika konfederasyonunu ben temsil ettim. Yuvarlak masa görüşmelerinde ana masadaydım. “Demokratik Sol Parti’yi” temsilen oradaydım ve aynı zamanda “Bağımsız Sendikalar Demokratik Birliği” delegasyonunun başkanıydım. O dönemde bu birliğin ulusal sekreteriydim. Ama itiraf etmeliyim ki o dönem sendikada hiç mavi yakalı işçimiz yoktu. Çünkü rejim, [“ikincil ekonomi” ile] işçi sınıfını kendine entegre etmeyi başarmıştı... Macaristan’daki sistem işçiyi atomize etti ve bu yöntem oldukça başarılı oldu. Ancak rejim değişikliğinden sonra sosyalist ekonomi çöktü ve bu, çok zorlu bir süreçti. Yeni koşullarda her yerde sendika kurmak çok zordu. Çünkü iş güvencesinin olmadığı bir ortamda insanlar ilk olarak sendika kurmayı değil, işlerini kaybetmemeyi düşünüyordu. Bu yüzden [Macaristan’daki] rejim değişikliğinde işçi sınıfının rolü oldukça sınırlıydı... Polonya’da işçiler “alan açarak” sürece katkı sağladılar. 1988’de başlayan yeni grev dalgası, komünist hükümetin grevleri bastıramayacağını gösterdi. Bunun üzerine dönemin İçişleri Bakanı, Lech Wałęsa’yı Varşova’ya davet etti... Wałęsa ve çevresi, hükümete bir teklif sundu: “Meşruiyete karşı yasallık.” Yani biz sizi meşrulaştıracakız, reform yapmanıza yardımcı olacağız, işçileri fabrikalara geri döndüreceğiz. Ama siz de bizi yasallaştıracaksınız. Ve olan da tam olarak buydu. Sendikal hareket meşruiyet kazandı. Çekoslovakya’da ise farklı bir tablo vardı. Öğrenciler genel grevi örgütlediler. Minibüsler ve büyük arabalar kiralarak fabrikadan fabrikaya gidip işçileri greve çağırdılar. Bu grev, tarihte bir rejim değişikliğine yol açan ilk ve tek genel grev oldu. 20. yüzyılın başında Fransız ve Alman sendikalistlerinin hayali buydu: bir genel grevle rejimi yıkmak. Ama yanıldıkları nokta, bu yöntemin kapitalist rejimlerde işe yaramamasıydı. Hiçbir kapitalist rejim genel grevle yıkılmamıştır. Yıkılan tek rejim, Çekoslovak komünist rejimi oldu.” (L. Bruszt, kişisel iletişim, 25 Eylül 2024).

²³⁷ Orijinal adı: “Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete, TDDSZ”.

²³⁸ Bahsi geçen diğer sendikalar: “Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete, PDSZ” (Öğretmenlerin Demokratik Sendikası), “Mozgókép Demokratikus Szakszervezet, MODESZ” (Film Yapımcıları Demokratik Sendikası), “Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, LIGA” (Bağımsız Sendikalar Demokratik Birliği).

5.3.6.3. János Kádár'ın Görevden Alınması

Ekonomik durgunluk ve Kádár'ın sağlık sorunları, parti liderliğine duyulan güven kaybı ile birleşince MSZMP'de yönetim değişimi kaçınılmaz hale gelmiştir. 1988'e gelindiğinde Parti, itibar kaybı ve Parti'nin gündelik sorunlara çözüm üretememesinden dolayı elli binin üzerinde üye kaybı yaşamıştır (*Az MSZMP 1988*, 2024). 1985'teki XIII. Parti Kongresi (CIA-RDP85T01058R000202650001-1, 1985) ve 1986'daki Merkez Komite toplantısında ekonomik hedeflere ulaşılamayacağına dair endişeler, kararlı bir değişiklik ve yeni liderlik taleplerini gündeme getirmiştir. Bunların üzerine MSZMP, 20-22 Mayıs 1988 tarihleri arasında parti tarihinde üçüncü kez ulusal düzeyde bir konferans düzenlemiştir (*MSZMP*, 1989); Kádár genel sekreterlik makamından alınarak Kádár ekibindeki önde gelen bazı parti üyeleri politbürodan ihraç edilmiştir. Görevden alınmasının üstünden bir yıl kadar sonra Kádár 6 Temmuz 1989'da hayatını kaybetmiştir. Bu tarih Nagy'nin tekrardan gömülme töreninden birkaç hafta sonrasına tesadüf ediyordu. Kádár'ın cenaze töreni bir dönemin sona erişinin sembollerinden biri olmuştur:

“Motosikletli öncülerin eşlik ettiği kortej saat 16.00'da yola çıktı. Atmosfer gergindi; Nagy'nin cenazesi gibi bu da siyasî bir gösteriydi ve izleyenlerin çoğu sadece bir adamın ya da bir dönemin değil, kendilerini besleyen ve inandıkları bir sistemin yasını tutan parti yandaşlarıydı. Ancak hiçbir kargaşa yaşanmadı. Kerepesi'deki son törene yüz bin kadar kişi katılırken, partili olmayan nüfusun dörtte birinden biraz fazlası töreni televizyondan izledi. Mezarlığın sosyalist-gerçekçi bir anıtın hâkim olduğu bir bölümü olan Pantheon, diğerlerinin yanı sıra Imre Mező ile László ve Júlia Rajk'ın kalıntılarına ev sahipliği yapıyordu. Nyers, Eyalet Başkanı Bruno F. Straub ve Angyalföld çilingiri ve parti aktivisti Pál Kollát tarafından yapılan konuşmaların ardından tabut, yurtsever *Szózat* (Çağrı) ve ardından *Internationale* [Enternasyonel] söylenirken indirildi. Mezar kısa süre içinde çelenkler ve buketlerle kaplandı.” (Gough, 2006, s. 257)

Kádár'ın yerine Karoly Grosz genel sekreter, bir sene sonra da Miklós Németh başbakan olarak seçilmiştir. Parti kongresi, partide reform yapılmasını, ekonomik istikrarın ve kurumsal reformların teşvik edilmesini amaçlamış olsa da nihayetinde 1989'da siyasal çoğulculuğun ve sosyalizmin tasfiyesi önlenememiştir (Bozóki, 2002, s. 350). Polonya'daki gibi MSZMP ve muhalefet unsurları²³⁹ arasındaki Ulusal Yuvarlak Masa Görüşmeleri (Nemzeti Kerekasztal) ile başlayan geçiş süreci yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Soğuk Savaş sona ererken Doğu bloğunun birçok ülkesinde şiddetli çatışmalar ve kitlesel protestoların aksinde Macaristan'da “iktidar ve muhalefet arasındaki ilişki her iki tarafta da itidal ve iletişim kurma isteği” (Lendvai, 2012, s. 22) kansız bir geçişi mümkün kılmıştır.

²³⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre Dostluk Derneği, Genç Demokratlar Federasyonu, Bağımsız Küçük Çiftçiler Partisi, Macar Demokratik Forumu, Macar Halk Partisi, Macaristan Sosyal Demokrat Partisi ve Hür Demokratlar İttifakı tam üye olarak ve Bağımsız Sendikalar Demokratik Birliği gözlemci olarak (Bozóki, 2002, s. 283)

Fotoğraf – 17: 21 Mayıs 1988 tarihinde MSzMP ulusal toplantısı sırasında verilen arada János Kádár ve Károly Grósz diğer parti mensuplarıyla sohbet halinde. (*Fortepan* — #217265, 1988).

5.4. Revizyonizmin Sonu, “Demokratikleşme” ve Kademeli Geçiş Süreci: 1989-2004

5.4.1. Demokratik Reformlar ve Yuvarlak Masa Görüşmeleri

1989’da Merkez-Doğu Avrupa’da hükümet ve muhalefet yetkilileri arasında gerçekleşen müzakereler Soğuk Savaş’ın sonunu ve post-komünizmin resmî olarak başlangıcını teşkil etmiştir. Siyasal sistemin tek partiden çok-partili sisteme doğru kaçınılmaz değişiminde MSzMP’deki Imre Pozsgay gibi reform yanlısı figürlerin ve aynı zamanda muhafazakâr kanadın da değişime hazırlıklı olması oldukça etkili olmuştur (Jenkins, 1992, s. 47; Bozóki, 2022, ss. 374-376). İlk olarak şubat ayında Polonya’da başlayan yuvarlak masa görüşmeleri çok gecikmeden diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerine de yayılarak - neredeyse- kansız bir iktidar devrinin²⁴⁰ yolunu açmıştır. Macaristan’da ise yuvarlak masaya giden süreç parlamentonun (Országgyűlés) anayasa değişikliği ve halka açık toplantılar yapılmasına müsaade eden kanunun çıkarılması ile başlamıştır. Aynı zamanda uluslararası konjonktür de bu geçiş süreci için oldukça elverişliydi. 10-11 Şubat 1989 MSzMP Merkez Komite toplantısından sonra Grosz, Moskova’nın Macaristan’ın uyguladığı demokratik reformlara karşı olmadığını ve Gorbaçov’un Macaristan’ı Sovyet liberalleşmesi için bir örnek olarak gördüğünü ifade etmiştir (Barany, 1999, s. 117). MSzMP, ilk kez 1956 İhtilali’ni “ayaklanma” olarak adlandırmış ve 1956’ya dair politikalar yeniden değerlendirilmeye başlanmış; MSzMP Merkez Komitesi, “siyaset kurumundaki reformun devam etmesi ve çok-partili sisteme dayalı temsili demokrasiye yumuşak bir geçişin yapılmasına” karar vermiştir (Bozóki, 2002, s. 365). Ayrıca 1848-1849 Bağımsızlık Savaşı’nın başlangıç tarihi olan 15 Mart yeniden ulusal bayram olarak ilan edilmiş ve yaklaşık yüz bin kişi Kossuth Meydanı’nda demokrasi ve özgürlük

²⁴⁰ Diğerlerinin aksine Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya’da geçiş dönemi farklı boyutlarda şiddet içeren süreçlerle tamamlanmıştır.

için sokaklara dökülmüştür. Göstericiler arasında János Kis, Viktor Orbán ve Miklós Gáspár Tamás gibi önemli simalar da yer almıştır. “Özgürlük Meydanı’nda Macar Televizyonu’nun merdivenlerinde György Cserhalmi gösteriyi organize eden muhalefetin 12 maddesini okumuş” (“A Politicized National Holiday”, 2022) ve devletin ifade özgürlüğü, adil ve serbest seçimler üzerindeki tahakkümünün²⁴¹ sonlandırılması talep edilmiştir (12 pont, 1989). 22 Mart’ta Macaristan’daki siyasal geçiş için milat olan ve komünist parti ile müzakereleri yürütecek “Muhalefet Yuvarlak Masası” (Ellenzéki Kerekasztal – EKA), sekiz siyasî parti/örgüt²⁴² tarafından Eötvös Loránd Üniversitesi’nde kurulmuştur. EKA, Bajcsy-Zsilinszky Dostluk Derneği (BZSBT), Genç Demokratlar Birliği (Fidesz), Bağımsız Küçük Çiftçiler Partisi (FKGP), Bağımsız Sendikalar Demokratik Birliği, Macar Demokratik Forumu (MDF), Macar Halk Partisi (MNP), Macaristan Sosyal Demokrat Partisi (MSZDP) ve Hür Demokratlar İttifakı (SZDP)’nin katılımlarıyla şekillenmiştir (Bozóki, 2002, ss. 366-367). Muhalefet kesimleri ve hükümet arasında sürdürülen müzakereler her ülkede aynı şekilde gelişmemiştir. Müzakerelerin Polonya’da iki aktör (Dayanışma ve PZPR) arasında gerçekleşmesinin aksine Macaristan’da iktidar partisi, EKA’nın haricinde demokratik geçişin çok-taraflı görüşmelerle sağlanabileceğini düşünüyordu. Bu bağlamda MSZMP Merkez Komitesi’nde EKA ve ‘üçüncü taraf’²⁴³ temsilcileri arasında bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşma, “iktidarın temelinin halkın iradesi olduğunu ve halkın iradesinin hiçbir ön kısıtlama olmaksızın serbest seçimler sırasında ifade edilmesi gerektiğini” belirtmiş; “ taraflar, demokratik geçiş sürecinin şiddetten uzak, barışçıl olması ve hiçbir toplumsal örgütün silahlı kuvvetlere doğrudan emir vermemesi konusunda mutabık kalmıştır.” (Bozóki, 2002, s. 368), ancak üçüncü taraf temsilcilerine herhangi bir veto hakkı tanınmamıştır. Böylelikle “Ulusal Yuvarlak Masa” (Nemzeti Kerekasztal)

²⁴¹ “Macar ulusu ne istiyor?” sorusu ve “Özgür, bağımsız, demokratik bir Macaristan” cevabıyla başlayan metnin devamında şu talepler sıralanmıştır: “1) Halkın gerçek temsili ve çok partili bir sistem [ile] özgür ve adil seçimlerin sağlanması. 2) Polis devletin yerini hukuk devletin alması. İnsan hakları ve yargı bağımsızlığının sağlanması. 3) İfade, basın, vicdan ve eğitim özgürlüğü [sağlansın]. Medya üzerindeki devlet tekeli [ve] Kilise Devlet Ofisi kaldırılmalı. 4) Grev hakkı. Savunma, talep ve dayanışma özgürlüğünü kısıtlamayın. 5) Adil kamu harcamaları, kamu harcamalarının sosyal kontrolü. Bireysel ve grupsal ayrıcalıkları kaldırın. Herkese insanca bir yaşam için temel koşulları sağlayın. 6) Sağlam yönetim, işleyen bir piyasa, eşit mülkiyet biçimleri. Para yutan ve çevreye zarar veren büyük ölçekli yatırımları durdurun, zarar eden şirketlere verilen sübvansiyonlara son verin, iş dünyası ve halk üzerindeki yağmacılığa son verin. 7) Bürokrasiye ve şiddet aygıtına son verin. İşçi Muhafızlarını ve Gençlik Muhafızlarını görevden alın. 8) Merkez-Doğu Avrupa halkları için özgürlük ve kendi kaderini tayin hakkı. Avrupa’nın askeri, ekonomik ve insan hakları açısından bölünmesine son verilmesi. 9) Tarafsız, bağımsız Macaristan. Sovyet birlikleri ülkemiz topraklarından çekilsin. Macar bayramlarından 7 Kasım kaldırılmalı. 10) Sorumlu azınlık ve mülteci politikası. Hükümet Macar azınlıkları korumak için uluslararası forumlarda harekete geçmelidir. Romanya’dan gelen mültecilere yönelik polis tutumuna ve hukuksuz ayrımcılığa son verilsin. 11) Ulusal öz saygı. Tarihin tahrif edilmesine son verin. Ulusa armasını geri verin. 12) ‘56 için adalet, devrim şehitleri için onur. 23 Ekim ulusal bayram ilan edilsin.” (12 pont, 1989).

²⁴² 7 Haziran’da EKA’ya Hristiyan Demokrat Halk Partisi (KDNP) de üye olmuştur.

²⁴³ Üçüncü taraf yedi örgütten oluşuyordu:

- 1) Sol Alternatif Derneği (Baloldali Alternatíva Egyesülés - BAL)
 - 2) Yurtsever Halk Cephesi (Hazafias Népfront - HNF)
 - 3) Macar Demokratik Gençlik İttifakı (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség - Demisz)
 - 4) Macar Direniş Savaşçıları ve Antifaşistler İttifakı (Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége - MEASZ)
 - 5) Macar Kadınları Ulusal Konseyi (Magyar Nők Országos Tanácsa - MNOT)
 - 6) Munnich Ferenc Derneği (Műnnich Ferenc Társaság)
 - 7) Ulusal Sendikalar Konseyi (Szakszervezetek Országos Tanácsa - SZOT)
- Tarafların temsilcileri: Károly Grósz (MSZMP), Imre Kónya (EKA) ve István Kukorelli (Üçüncü Taraf)

olarak adlandırılan üçlü görüşmeler parlamentoda başlamış ve üç tarafın sözcülerinin niyet mektuplarının takdimiyle devam etmiştir. Toplamda 15 komisyon ve çalışma grubuna ayrılan 1302 delege ve danışman, en az 238 ayrı toplantıya katılmıştır. Temsilciler arasında mutabık kalınan temel belge 18 Eylül 1989 tarihinde parlamentoda televizyon kameraları önünde törenle imzalanacaktı (Lendvai, 2012, s. 25). Bu dönemde 1956 İhtilali sırasında yaşananlarla alakalı olarak iade-i itibar yapılmaya da devam edilmiştir. Özellikle, ihtilal sonrasında idam edilen Imre Nagy ve arkadaşlarının yeniden gömülme töreni geçiş döneminin sembol olaylarından biri olmuş; törene iki yüz binden fazla Macar katılmıştır (Benziger, 2000; Falk, 2003b, s. 153). Görüşmelerin ilerleyen süreçlerinde hukukî birçok konuda uzlaşmaya varılmıştır. Mevcut anayasa üzerinde yapılan değişiklik ile devletin rejimi yeniden tanımlanmıştır: “Macaristan Cumhuriyeti, sivil demokrasi ve demokratik sosyalizm değerlerinin hâkim olduğu bağımsız, demokratik bir anayasal devlettir.” Ayrıca Doğu Bloğu ülkeleri arasında Soğuk Savaş boyunca var olan seyahat kısıtlamaları kaldırılarak Doğu Almanya’dan binlerce mültecinin Macaristan üzerinden Batı’ya geçmesine müsaade edilmiştir (Bozóki, 2002, ss. 375-376). Parlamento anayasal değişikliğin yanı sıra ceza kanunu ve ceza usul kanununda değişiklikler yapmış; yeni siyasal partiler ve seçimlerle ilgili kanunu kabul etmiştir. Önemli kırılmalardan bir diğeri de Kádár’ın 1956’da kurduğu MSzMP’nin 7 Ekim’de kendini feshederek Macar Sosyalist Partisi (Magyar Szocialista Párt – MSZP) olarak yeniden örgütlenmesidir. 1956 İhtilali’nin yıldönümündeysen geçici cumhurbaşkanı Mátyás Szűrös, Kossuth Meydanı’nda Macaristan Halk Cumhuriyeti’nin sona erişini ve yeni Macaristan Cumhuriyeti’nin kurulduğunu ilan etmiştir (Bozóki, 2002, ss. 378-379).

“Ulusal Meclis tarafından değiştirilen Anayasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte 23 Ekim 1989 tarihinden itibaren ülkemizin yönetim şeklinin ve adının “Macaristan Cumhuriyeti” olacağını ciddiyetle ilan ediyorum. Şimdi yirminci yüzyılın sonuna yaklaşırken özgür ve demokratik bir Macaristan yaratırken Lajos Kossuth, Mihály Károlyi ve Zoltán Tildy’nin adlarıyla anılan önceki Macar cumhuriyetlerinin izinden gidiyoruz ve son kırk yılın tarihinden, özellikle de Ekim 1956 halk ayaklanması ve ulusal bağımsızlık hareketinden dersler çıkararak yeni cumhuriyetin yasal temellerini atıyoruz. Devletimizin demokratik dönüşümü yolunda yeni bir tarihi dönemin açılışı gerçekleşiyor. Geçmiş keşfedip onurlandırırken geleceğe de kararlılıkla bakmalıyız. Başladığımız yolu, yakında özgür ve demokratik seçimlerle kendini gösterecek olan halkımızın iradesine uygun olarak sonuna kadar takip etmek niyetindeyiz: Macaristan Cumhuriyeti, burjuva demokrasisi ve demokratik sosyalizm değerlerinin eşit derecede vurgulanacağı, Macar yurttaşlarımızın ve diğer uluslardan yurttaşlarımızın geçimlerini ve mutluluklarını bulacakları ve güvenli evleri olarak görebilecekleri demokratik bir anayasal devlet olacaktır. Yeni cumhuriyet, sınırlarımız dışında yaşayan Macarların kaderi konusunda sorumluluk hissetmekte ve Macaristan ile ilişkilerini geliştirmeyi teşvik etmektedir. Dünyada ilerici ve demokratik bir faktör olarak uluslararası sahnede yer almak ve ülkemizin gelişmiş bir ekonomiye sahip ülkelerle bağlantısını hızlandırmak istiyoruz. ... Çok yaşa yeni Macaristan Cumhuriyeti, kaderi öncelerden daha mutlu olsun! Son olarak ve hepsinden önemlisi, bu bayram gününde şunu diliyorum: Yeryüzünde barış ve insanlar arasında barış!” (*Proklamasyon*, 1989).

26 Kasım’da gerçekleşen ve tarihe “dört-evet referandumu” olarak geçen 1989 Referandumu, topluma dört soru sormuştur: 1) Cumhurbaşkanı seçimi parlamento seçimlerinden hemen sonra mı yapılmalıdır? 2) [Komünist] parti örgütleri işyerlerinden çekilmeli mi? 3) MSZMP, mülkiyetinde veya yönetiminde

bulunan mal varlığı hakkında hesap vermeli midir? 4) İşçi Milisleri feshedilmeli mi? (*A népszavazás országos eredménye*, 1989). Seçmenlerin %58'i referanduma katılmış ve netice “evet” lehine olmuştur. Ancak ilk soru için verilen oyların birbirine yakınlığı nedeniyle cumhurbaşkanı seçimi meselesi (halk tarafından mı parlamento tarafından mı seçileceği meselesi) daha sonra tekrardan referanduma götürülmüş; seçmenlerin çoğu tarafından “evet” tercih edilmiş olsa da katılımın düşük olduğu gerekçesiyle 1990'daki referandum iptal edilmiş ve cumhurbaşkanının parlamento tarafından seçilmesi usulünde karar kılınmıştır (*A népszavazás országos eredménye*, 1990). Macaristan'da geçiş süreci, kırk yıl aradan sonra ilk serbest parlamento seçimleri ile tamamlanmıştır. Seçim sonucunda MDF en çok oyu almış (%24,73), onu SZDSZ (%21,39), FKGP (%11,73) ve MSZP (%10,89) takip etmiştir. Fidesz oyların %8,95'ini, KDNP ise %6,46'sını kazanmıştır. Diğer partilerse seçim barajını (%4) geçemedikleri için mecliste sandalye elde edememiştir. 1990 seçimlerini takiben EKA, misyonunu tamamlayarak dağılmıştır ve bileşenlerinin önemli bir kısmı parlamentoda temsil edilme şansı kazanmıştır (Bozóki, 2002, s. 382). József Antall liderliğinde MDF, FKGP ve KDNP arasında bir koalisyon hükümeti kurulmuş ve parlamento hükümet programını onaylamıştır (Bozóki, 2002, s. 383). Netice itibariyle seçimlerin ve referandumların gösterdiği üzere siyasal iktidarın tedricî transferi ve rejim değişikliği “elitler arası müzakerelerin bir sonucu olsa da yeni siyasi sistemin meşruiyeti Muhalefet Yuvarlak Masası'nın arkasında duran kitleler tarafından güçlendirilmiştir.” (Bozóki & Simon, 2021, s. 358).

Fotoğraf – 18: [Üst] 16 Haziran 1989 tarihinde Imre Nagy ve diğer maktullerin yeniden defin töreni (*Fortepan* — #272474, 1989). [Alt] Parlamento binası önündeki Kossuth Meydanı’nda cumhuriyetin ilanı, 7 Ekim 1989 (*Fortepan* — #269332, 1989).

5.4.2. Çok Partili Seçimler ve Avrupa’ya ‘Dönüş’

5.4.2.1. Post-Komünist Siyasal Konjonktür

“Rejim değişmeden önce entelektüeller oldukça önemli bir konumdaydı. Ancak rejim değiştikten sonra bu önem büyük ölçüde ortadan kalktı. Elbette bu durum karmaşıktır; çünkü rejim değişikliği sonrasında da önemli hale gelen bazı entelektüeller oldu. Örneğin 1990 yılında yapılan seçimleri kazanan ilk hükümet partisi olan Macar Demokratik Forumu büyük ölçüde entelektüellerden oluşuyordu. Başbakan József Antall da bir tarihçiydi ve çevresini yine entelektüellerle donatmıştı. Ancak kısa süre içinde bu entelektüellerin siyaset konusunda yeterince etkili olamadıkları anlaşıldı. Sonrasında ise sahneye daha çok teknokratlar ve diğer profesyoneller çıktı –kimi zaman avukatlar, kimi zaman ekonomi ya da yönetim kökenli uzmanlar. Bu da aslında geçiş sürecinin karmaşıklığını yansıtıyordu... [Bunun yanında] rejim değişikliğiyle birlikte [kültürel üretim süreçleri] kökten değişti. [Bu süreçlerde] karar mekanizması artık daha çok piyasa dinamiklerine geçti. Bu da birçok yazar ve entelektüel için olumsuz sonuçlar doğurdu. Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde –örneğin Polonya ve Macaristan’da– 1980’lerin sonu ile 1990’ların başında entelektüel figürlerin dönüşüme uğradığı gözlemlendi. Geleneksel entelektüellerin yerini yavaş yavaş teknokratlar ya da daha genel anlamda profesyoneller almaya başladı. Bu geçiş hem siyasetin hem de kültürel alanın yapısal değişimini simgeliyordu. Eskinin düşünsel otoriteleri, yerlerini giderek daha çok uzmanlık bilgisine dayalı yeni aktörlere bıraktı.” (Z. Enyedi, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2024).

Post-komünist dönemin başlangıcında özellikle 1989-1990 yıllarında Macaristan’daki en aktif grup entelektüeller olmuştur. Geçiş ve reform süreçleri esasen entelektüel bir çaba olmuş ve birçok aydın bu hususlarla ilgili tartışmalara katılmıştır. Ancak birkaç yıl içerisinde siyasetin kendisi bir “iş” haline geldiğinden yeni bir profesyonel siyasetçi sınıfı ortaya çıkmış ve bu sınıf zamanla iktidarın kontrolünü eline geçirmiştir (J. Horvath, kişisel iletişim, 20 Eylül 2024). 1989’da Macaristan Cumhuriyeti’nin ilan edilmesiyle 1980’lerin ortalarından beri gelişmeye başlayan toplumsal muhalefet komünizmin yıkılması

hedefine ulaşmış ancak demokratik hedeflere ulaşılma konusunda post-komünist aktörler ve aydınlar arasında ayrışmalar meydana gelmiştir. Bu ayrışmalar toplumsal muhalefetin yeni kurulan sivil toplum kuruluşları ve siyasal partilere dönüşmesine yol açmıştır. Yeni oluşmaya başlayan ve farklı sektörlerde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının başında “Macar Helsinki Komitesi”²⁴⁴ gelmektedir. 1989’da kurulan ve adını 1975’te imzalanan Helsinki Nihai Tek Senedi’nden alan Macar Helsinki Komitesi, devlet tarafından insan hakları ihlal edilen kişilere yardım etmekte; bu kişiler arasında mülteciler, tutuklular, ayrımcılığa uğrayan kişiler ve kendileri ya da başkaları için haklarını savundukları için dezavantajlı duruma düşen insanlar yer almaktadır (*Magyar Helsinki Bizottság*, 2025). 1994’te kurulan post-komünist sivil toplum kuruluşlarından bir diğeri olan “Macaristan Sivil Özgürlükler Birliği” (HCLU)²⁴⁵ toplumun temel insan hakları konusunda bilinçlenmesi ve kamu gücünü elinde bulunduranların haksız müdahalelerine karşı bu haklarını savunabilmesi için çalışmalar yürütmektedir. HCLU, yasama süreçlerini izleyerek hukuka aykırı gördükleri hususlarda davalar açmakta ve birçok davada ücretsiz danışmanlık da sağlamaktadır. Ayrıca kuruluş, hükümetten veya siyasal partilerden mali destek veya bağış kabul etmemektedir (*The Hungarian Civil Liberties Union*, 2025). 1980’lerin sonlarından itibaren güçlenen çevre hareketinin desteklenmesi amacıyla 1991’de kurulan “Environmental Partnership” programı bünyesinde Macaristan’daki Ökotárs Vakfı, bir sivil toplum kuruluşu olarak faaliyet göstermektedir. Vakfın temel misyonu, çevresel farkındalığı artırmak, yerel toplulukları desteklemek ve sivil toplumun güçlenmesine katkıda bulunmaktır (*Ökotárs Alapítvány*, 2014).

Eski rejimdeki toplumsal muhalefetin devamı olan siyasal partilerse ilk serbest seçimlerin gerçekleşmesiyle birlikte sert bir mücadeleye girişmiştir. İlk olarak 1990 seçimleri, post-komünist dönemin ilk “sistem değiştiren seçimleri olmuş ve sol güçlerin yenilgisiyle sonuçlanmıştır” (Racz, 2003, s. 747). 1956’dan beri ülkeyi yöneten MSzMP’nin halefi olarak görülen MSZP’nin ideolojik duruşu büyük bir değişikliğe uğramıştır. MSzMP’nin varlıklarını yasal olarak devralmış olsa da MSZP, Kádár’ın partisinin komünist ideolojisini reddederek sosyal demokrat bir çerçeveye sahip olduğunu iddia etmiş, özelleştirme ve dayanışma ile dengelenmiş serbest piyasaya bağlı olduğunu söylemiştir. Bu sebeple 1989 öncesi üst düzey nomenklaturaya mensup neredeyse hiç kimse yeni partide yer almamış ve Sosyalist Enternasyonel’in bir parçası olmuştur (Racz, 2003, s. 763). Ancak siyasal partilerdeki bu kabuk değişimi, sol partilerin iktidarda kalmaları için yeterli olmamıştır. Merkez-Doğu Avrupa’daki ilk serbest seçimlerde görülen genel bir eğilim olarak merkez-sağ partiler yeni yönetimi devralmışlardır. Post-komünist yeni konjonktürde Parlamento’ya üç yeni parti olan MDF, SZDZ ve Fidesz; iki tarihi parti olan FKGP ve KDNP ve eski komünist partinin halefi MSZP girmiştir (Jenkins, 1992, s. 1). Macaristan’da MDF lideri Jozsef Antall önderliğinde kurulan koalisyon hükümeti bu dönemde demokratik kurumların tesisi ve eski komünist yapıların tasfiyesine hız vermiştir. Örneğin 1989’da

²⁴⁴ Orijinal adı: “Magyar Helsinki Bizottság”.

²⁴⁵ Orijinal adı: “Hungarian Civil Liberties Union, HCLU”.

kamu iktisadî teşebbüsleri Macaristan GSYİH'nin %80'ini oluşturuyorken özel mülkiyetin bundaki payı sadece %20 idi. Ancak 1990'ların ikinci yarısına gelindiğinde kamu mülkiyetinin oranı %30'a düşmüş, özel mülkiyetin payı ise %70'e yükselmiştir. Ancak geçmişten gelen sorunlar, dönüşümün getirdiği zorluklar ve uluslararası şartların değişimi ile birleşince Macar ekonomisi 1990'dan itibaren krize girmeye başlamış; GSYİH 1993'te 1989'dakinin %18'i kadar gerilemiş, 1989 rakamları ancak 1999'da yakalanabilmiştir (Romsics, 2016, ss. 108-111). Yine bu dönemde 1980'lerin mirasını devam ettiren demokratik muhalefet "77 Şartı" adı ile bir oluşum meydana getirmiştir. 1991 yılında Çekoslovakya'daki "77 Şartına" (Charta '77) nispetle entelektüeller tarafından 17 maddelik bir bildiri ile kurulan "Demokratik Şart" (Demokratikus Charta) farklı grupların çeşitli talepleri için bir şemsiye örgüt olmuştur. Demokratik Şart, liberal demokrasinin sağlıklı bir şekilde gelişebilmesini savunan ve aşırı sağ örgütlerin güç kazanması gibi demokratik uygulamalara zarar verecek potansiyel tehditlerin karşısında durmuştur (Bozóki, 1996, s. 173). Örneğin MDF'nin başkan yardımcısı olan István Csurka'nın yayınladığı bir makalede Alman nasyonal sosyalizmini andıran bir terminoloji kullanarak siyasî sorunların uzlaşısı ile değil güç ile çözülmesi gerektiğine vurgu yapması (Bozóki, 1997, ss. 114-115), Demokratik Şart'ı harekete geçirmiş ve büyük bir demokrasi gösterisi düzenlenmiştir (Bozóki, 1996, s. 192). Ayrıca 1956 olaylarının yıl dönümü olan 23 Ekim'de radikal sağ gruplar kutlamaları bozmuş, Cumhurbaşkanı Göncz'ün tören konuşmalarını engellemiştir. Bu durum Şart üyeleri tarafından protesto edilmiş ve mevcut siyasilerin bu olayları engellemek ve zamanında kınamakta geç kalmaları Şart'ın ülkedeki en önemli demokrasi savunucusu olduğu görüşünü güçlendirmiştir (Bozóki, 1996, s. 195). Bozóki'ye göre "Demokratik Şart, muhalefet geçmişi olan (ya da en azından eski rejimin destekçisi sayılamayacak), profesyonel olarak tanınan, dönemin muhalefet partilerine yakın olan (üyelikle değil nüfuzla ölçülen), medyada sık ve etkili bir şekilde görünme şansı olan yerleşik entelektüeller tarafından temsil ediliyordu." (Bozóki, 1996, s. 205). Şart, György Konrád başta olmak üzere Miklós Meszöly, Péter Balassa, Elemér Hankiss, Imre Kerenyi ve Miklós Jancsó gibi önemli entelektüel figürler tarafından desteklenmiştir. Şart'ı çıkaran aydınlar takip edilecek stratejiyi tartışmak üzere Budapeşte'deki Pilvax kahvehanesinde bir araya gelmiş ve Konrád'ın düzenlediği basın toplantısında üç öneri açıklanmıştır: i) Demokratik Şart'ın, zaman zaman güncel konularda tavrı alan [ve] sözcüleri olan bir derneğe dönüştürülmesi, ii) Komşu Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinin de kendi Şart hareketlerini başlatmaları, iii) Bu ülkelerin hareketleri arasında iş birliği kurulması (Bozóki, 1997, s. 109). Birçok aydın tarafından imzalanan Şart, aşağıdaki sözlerle bitirilmiştir (Bozóki, 1996, s. 209):

"Biz Demokratik Şart'ı imzalayanlar, anayasal demokrasiye yönelik tehdide ve Cumhuriyet'in anayasasını geçersiz kılmaya çalışan sabırsız ve ayrıcalıklı güç gruplarına karşı sesimizi yükseltiyoruz; öyle ki biz Macarlar itaatkâr kullar değil, özgür yurttaşlar olalım!"

Demokratik Şart, Macaristan'da aşırı sağın yükselişini tam olarak engelleyemese de toplumun geniş kesimlerinde demokratik bilincin gelişmesine ve 1994'teki seçimlerde merkez sağ ve solda yer alan partilerin iktidara gelmesine katkıda bulunmuştur (Bozóki, 1997, s. 125). Aynı zamanda Antall'ın

1993'teki ani ölümü 1994'teki seçimi etkileyen bir diğer faktör olmuştur. 1994'te MSZP lideri Gyula Horn'un iktidarı alması post-komünist süreçte aşırı liberalleşmeye yönelik bir tepki olarak görülmüştür. MDF'nin aldığı bu yenilginin başlıca nedeni ekonomi politikasının iyi yürütülememesi ve siyasi arenada yaşanan tutarsızlıklardır (Lendvai, 2012, s. 67). Zira bu yıllarda diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ekonomik memnuniyetsizlik ve reform yorgunluğu arttığından eski komünist mirasın halefi olan sosyalist veya sosyal demokrat partilere bir geri dönüş yaşanmıştır. Toplumda artan memnuniyetsizlik ve gelecek endişesi Kádár dönemine karşı “güçlü bir nostalji” yaratmış böylece post-komünist sola teveccüh artmıştır (Lendvai, 2012, s. 68). Horn, liberalleşmeye yönelik tepkilerin arttığı bir dönemde halkın sosyal güvenlik ve refah taleplerini karşılama sözü vererek liberal parti SZDSZ ile koalisyon hükümeti (Racz & Kukorelli, 1995, s. 257) kurmuştur. Bu dönemde de ekonomik istikrarın sağlanabilmesi için piyasa reformlarına devam edilmiştir (Racz, 2000, ss. 323-324). Horn, eski militan bir komünist olmasına rağmen verdiği bir röportajda hedefinin bütçe reformunu sağlayarak, bütçe açığını kapatarak ve devlet borçlarını azaltarak “sosyal piyasa ekonomisine” geçmek olduğunu söylemiştir (Lendvai, 2012, s. 74). Ancak hükümet içinde iktisadî uygulamalar büyük bir tartışma konusu olmuştur. Horn'un ilk maliye bakanı László Békesi, “politikasını fazla duygusal, incelikten ve uyum sağlama yeteneğinden yoksun bir şekilde” uygulamış ve daha sonra istifa etmiştir. Békesi'nin ardından maliye bakanlığına getirilen Lajos Bokros, Merkez Bankası Başkanı György Surányi ile çalıştıkları istikrar programını duyurmuştur. Diğer bölümde detaylı bir şekilde ele alınacak olan Bokros Paketi, sosyal yardımların kaldırılmasını, ücretlerde ve emekli maaşlarında kesintileri, öğrenci harçlarının getirilmesini, forintin devaülasyonunu öngördüğünden ortalama bir vatandaşın yaşam standardını ciddi bir şekilde düşürmüştür (Lendvai, 2012, ss. 75-79). Bokros, piyasaların iflas riskiyle karşılaştığı bir dönemde ekonominin kurtarılması için radikal adımlar atmış ancak ekonomik istikrar paketi toplumda şok etkisi yaratmış ve geniş bir muhalefetle karşılanmıştır. Buna ek olarak uluslararası finans çevrelerinde Macaristan'ın geleceğine dair şüpheler artmıştır (Racz, 2000, ss. 324-326). Netice itibariyle Bokros da bakanlık görevinden istifa etmiş ve Horn hükümetinin üçüncü maliye bakanı Peter Medgyessy göreve getirilmiştir. Fakat bu değişiklik de Horn hükümetinin ekonomi politikalarını eleştiriden uzak tutmamıştır. Horn döneminde kilise okulları ve hastaneleri için devlet desteği ve Katolik Kilisesi için başka ayrıcalıkları garanti sağlayan anlaşma eleştirilmiştir. Bu tavizlere rağmen Katolik Kilisesi 1998 seçimlerine giderken Fidesz'in arkasında durmuş ve yaşanan iktisadî krizler sol-liberal koalisyonun çökmesi ile sonuçlanmıştır (Lendvai, 2012, ss. 82-83).

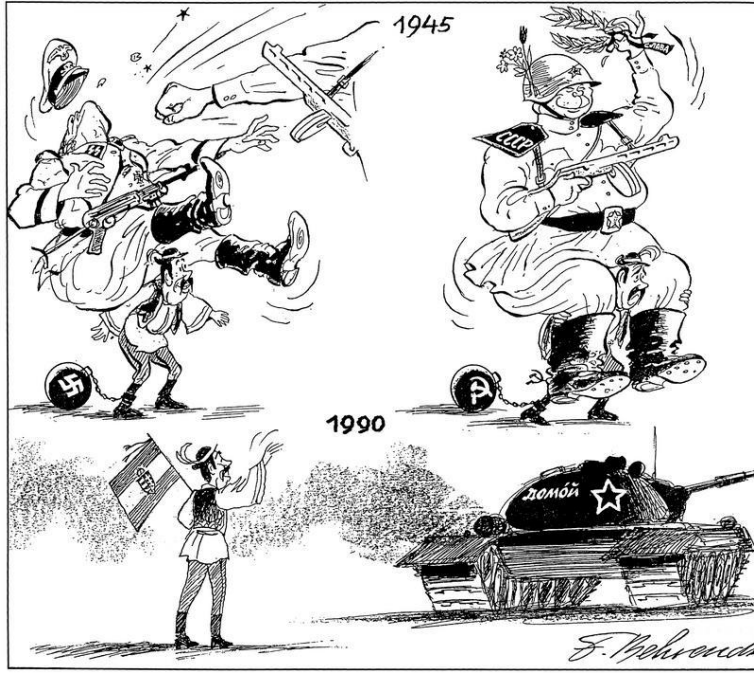
1994'te merkez sol başlarda başarı kazanarak umutları tazelemiş olsa da ekonomik zorluklar ve daha sonrasında gelen hayal kırıklıkları merkez solun popülerliğini azaltmıştır. Toplumda ekonomik durumun kötülüğü iktidardaki koalisyonun politikalarından kaynaklandığına dair inanç güçlenmeye başlamıştır. Ayrıca 1996'da çıkan yolsuzluk skandalı ve tarım üreticilerinin muhalefeti hükümeti zor durumda bırakmıştı (Racz, 2000, ss. 328-332). 1998 seçimlerini kazanan Victor Orbán liderliğindeki Fidesz hükümeti de ekonomik büyümeyi ve yabancı yatırımı teşvik eden politikalar takip etmiş, 1999'da

NATO'ya tam üyelik gerçekleşmiş ve AB ile olan müzakereler hız kazanmıştır. Ancak seçimleri kazanmasında önemli bir rol oynayan popülist politikalar neticesinde sosyal harcamalar artmış; aynı zamanda bu popülist politikaların başka bir neticesi olarak Romanya, Slovakya ve eski Yugoslav devletlerinde yaşayan Macar azınlık için Macar dili ve kültürünü yayan eğitim kurumları desteklenmiş, çifte vatandaşlık gündeme getirilmiş ve 2001 tarihli tartışmalı “Statü Yasası”²⁴⁶ dahil birtakım kararlar alınmıştır (Buss, 2000, ss. 16-18). Medya ve yargı üzerinde baskı kurmakla eleştirilen Fidesz öte yandan bazı yolsuzluk iddiaları (*Hungary Seen as Most Corrupt Country in the EU, Study Finds, 2023; Hungary Corruption Index, 2024*) ile de karşı karşıya kalmıştır. İç politikadaki bölünmeler ve muhalefetle yaşanan gerilimler 2002 seçimlerinde MSZP'ye kazandırmıştır. Yeniden kurulan MSZP-SZDSZ koalisyon hükümeti döneminde Macaristan'ın AB ile entegrasyonu hız kazanmış ve 2004'teki AB genişleme dalgası ile Macaristan AB üyesi olmuştur.

Sol-liberal koalisyon, seçimlerden birinci çıkmasına rağmen Fidesz ile arasında çok büyük bir oy farkı yoktu. 1998'den beri ortaya çıkan iki kutuplu (Fidesz ve müttefikleri vs. sol ve liberal partiler) siyasal rekabet daha da güçlenmiş; Fidesz merkez-sağdaki partilerin bazılarını bünyesine katarak (Racz, 2003, ss. 764-765) daha milliyetçi ve muhafazakâr bir çizgiye doğru evrilmiştir. Bu sadece siyasal fırsatçılıkla değil aynı zamanda Macar siyasetinde ortaya çıkan derin bir çatlakla açıklanmaktadır. Siyasal yelpazenin sol-liberal kesiminin kalabalıklığı ve MDF'nin güç kaybetmesi Fidesz'i daha muhafazakâr-milliyetçi bir çizgiye iterek Orbán'a yeni bir fırsat sunmuş, merkez-sağı yeniden şekillendirme imkanı vermiştir (Fowler, 2004, s. 110). Ayrıca geçiş döneminin kaybedenleri retoriğinden beslenerek geçiş dönemini yozlaşmış bir pazarlık süreci olarak suçlamış; “komünist geçmişten yeterince kararlı bir kopuşu içermeyen, seçilmemiş aktörler arasındaki bir anlaşma” olarak görmüştür. Dolayısıyla yeni rejimin bir meşruiyet krizi içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Bu meşruiyet krizi söylemi, kaybedilen 2002 ve 2006 seçimlerinde bir tema haline gelmiştir. Nitekim iki turlu seçim sistemi daha sonra 2011 yılında seçim kanununda yapılacak bir değişiklik ile kaldırılacaktı (Act CCIII of 2011, 2011). Orbán, 2006'da Macar İhtilali'nin ellinci yıl dönümünde halkı “komünistlere” karşı “devrimi” tekrardan gerçekleştirmeye çağırmış ve milliyetçi gruplara destek vermiştir. Orbán'ın 1998'den başlayarak inşa ettiği yeni siyasal söylemi “Horthy'nin otoriter rejimine kadar uzanan bir siyasi geleneğin yeniden sahiplenilmesine” işaret ediyordu. Her ikisinde ortak olan özellikler Boşevizm karşıtlığı ve Trianon takıntısıydı. Bu noktadan sonra 1980'lerde sokak ve gençlik hareketi olarak ortaya çıkan Fidesz'in politik duruşunda “transitolojiden travmatolojiye doğru bir dönüşüm” görülmüş ve post-komünist

²⁴⁶ Mevzubahis yasanın birinci maddesi gereği “Bu yasa, ... Macaristan vatandaşı olmayan ve ikametgahları Hırvatistan Cumhuriyeti'nde bulunan Yugoslavya Federal Cumhuriyeti, Romanya, Slovenya Cumhuriyeti, Slovak Cumhuriyeti ve Ukrayna'[da] ... gönüllü feragat dışındaki nedenlerle Macar vatandaşlığını kaybetmiş olanlar [ve] Macaristan'da sürekli kalma iznine sahip olmayanlar [hakkında uygulanır] (*Act LXII of 2001*, 2001). Yasa çıkarıldıktan sonra Macaristan ve komşuları (özellikle etnik Macarların yoğun olarak yaşadığı Romanya ile) arasında yasa hakkında bazı tartışmalar da yaşanmıştır (Tomiuc, 2001).

dönemde komünist geçmişten kopularak pre-komünist geçmişle bir bağ kurulmuştur (Rupnik, 2012, ss. 134-136).

Nach 45 Jahren: endlich frei!

Görsel – 8: Merkez-Doğu Avrupa için kırılma anları olan komünizm ve post-komünizm süreçlerinin başlangıcının hicvedildiği bu karikatürde Macaristan için “45 yıl sonra: Nihayet özgür!” (Behrendt, 1990) notu düşülmüş.

5.4.2.2. Ekonomik Dönüşüm: Bokros Paketi ve İşçiler

Macaristan’da post-komünist dönüşümün en önemli aşamalarından biri Avrupa ile siyasal ve ekonomik yönden bütünleştirici politikaların uygulamaya konması olmuştur. Komünizmin çöktüğü 1989 yılından itibaren liberal, sosyalist ve muhafazakâr yönelimli hükümetler serbest piyasanın adaptasyonunu farklı tonlarda sürdürmeye devam etmiştir. Bunların önemli göstergelerinden biri 1990’ların başında uygulamaya konan PHARE programı²⁴⁷ olmuştur. Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri için bu tip bölgesel kalkınma programları post-komünist geçiş sürecinde AB müktesebatının tatbiki ve Avrupa piyasalarına uyumun etkili araçlarından olmuşlardır (Atatorun, 2011, s. 52). Aynı yıllarda başta Hudson Enstitüsü tarafından desteklenen Batılı ve Macar ekonomistler, iş adamları ve girişimcilerden oluşan bir ekonomi uzmanları grubu (“Hungary: Blue Ribbon Commission Report”, 1990, s. 6) tarafından kurulan “Seçkinler Komisyonu” (Blue Ribbon Commission, BRC) ise serbest piyasa ekonomisine geçiş hakkında ekonomik reform önerileri geliştirmiştir. Bu komisyon, “Macaristan’ın ekonomik toparlanmasını ve dönüşümünü gerçekleştirmenin ve bunu geçiş sürecinde en az acıyla yapmanın yollarını ele almak üzere” oluşturulmuştur (Blue Ribbon, 1990, s. 1). BRC’nin raporunda yer alan Eylem

²⁴⁷ “Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies” (Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılması için Destek)

Programına göre şu hedef kitleye ulaşılması hedeflenmiştir: i) Mart ve Nisan 1990’da yapılan demokratik seçimlerden kısa bir süre sonra kurulacak olan yeni Macaristan hükümeti, ii) Macaristan’ın mevcut ekonomik ve sosyal durumu ve politika seçenekleri hakkında bağımsız bir görüş edinmek isteyen Macaristan’daki bireyler, örgütler ve partiler, iii) Macaristan dışında genelde komünist toplumların, özelde ise Macaristan’ın dönüşümünde entelektüel, ticari veya politik çıkarları olan bireyler ve rgtler (Blue Ribbon, 1990, s. 3). Bölgesel ve ulus-üstü düzeylerde Macaristan’ın geçiş süreci için yapılan birtakım girişimlerin yanında ulusal düzeyde de dönüşüm hız kazanmaya başlamıştı. 1990’da iş başına gelen yeni hükümet mümkün olan en kısa sürede Batı tarzı bir piyasa ekonomisine geçerek devletin iktisadî faaliyetlerdeki ağırlığını azaltmak istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için yerine getirilmesi gereken koşullardan biri devlete ait mülkiyetlerin özelleştirilmesi ve ikincisi de gelecek girişimcilere uygun yatırım ortamının sağlanmasıydı. Konuyla ilgili olarak parlamentonun çıkardığı Dönüşüm Yasası, Devlete Ait şirketler ve Kooperatifler Yasası ve Arazi Yasası gibi ekonomi ile ilgili temel yasa değişiklikleri önemli aşamalar olmuştur. Ancak “bu yasalar muhalefet tarafından “plansız özelleştirmeyi” mümkün kılacağı, yani devlet mallarının yönetim tarafından satın alınabileceği gerekçesiyle şiddetle eleştirilmiştir.” (Bozki, 2002, ss. 367-368). Bunun nedeni, makro-ekonomik reformların, tıpkı demokratik rekabeti ve siyasi kurumları tek başına kuramayacağı gibi rasyonel davranan bireyleri ve rekabet kapitalist işletmeleri hemen yaratamayacağı gerçeğidir (Czaban & Whitley, 2000, s. 371).

Macaristan’daki zelleştirme süreci diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerine nazaran Yeni Ekonomik Mekanizma (YEM) ile daha erken bir dönemde başladığı söylenebilir. Ancak geçiş sürecindeki politik hedef YEM’den farklı olarak “demokrasi ile uyumlu ve önceki süreçle aynı olumsuz etkilere sahip olmayan bir zelleştirme programı geliştirmektir.” Ayrıca COMECON pazarının çökmesinden dolayı yeni hükümet özel şirketler için yeni pazar arayışına girmiş ve yönünü AB ülkelerine çevirmiştir (Srfi, 1993, ss. 113-115). Bu bağlamda geçiş sürecindeki ekonomik dönüşüm için genellikle iki yaklaşım ne çıkar. İlki Polonya bölümünde bahsedilen Sachs’ın ortaya attığı şok terapisi. şok terapisi, piyasa güçlerinin tamamen serbest bırakılarak dengenin kendiliğinden sağlanacağını; böylelikle enflasyon ve fiyat artışı gibi sorunların kendiliğinden ortadan kalkacağını savunur. Bir diğeri ise kademeli geçiş yaklaşımıdır. Kademeli geçiş değişim zemininin çoktan oluşturulduğunu ve geçişin Macaristan için sorunsuz geliştiğini ne sürer (Bakos, 1994, ss. 1191-1192). Buna göre Macaristan’ın Nagy reformlarına ve Kdr’ın gulaş komünizmine dayanan uzun bir reform geçmişi mevcuttu ve bu deneyim sayesinde Macaristan, serbest piyasa odaklı bir ekonomik anlayışa geçişte uzun bir yol katetmişti (Hare, 1991, ss. 199-201; Benczes, 2016, ss. 159-160). Ancak piyasanın liberalizasyonu ve zelleştirme süreci başladığı andan itibaren büyük bir işsizlik artışının yaşanması ve yeniden yapılanma odaklı bir sanayi politikasının eksikliğinden kaynaklanan “koordinasyonsuz ithalat serbestleşmesi” yumuşak bir geçişi önlemiştir (Bakos, 1994, s. 1193). Böylece iktisadî ve siyasi reformları içeren yasaları hızlı bir şekilde oluşturan ve yürürlüğe koyan Antall yönetimi, “ekonomiyi özelleştirmek, artan bt açıklarını azaltmak ve

büyüyen dış borcu ödemek için gerekli ekonomik disiplini siyasî olarak uygulayamadığı için nihayetinde çökmüştür.” (Kornai, 1997, s. 123). Yine, kontrolsüz liberalleşme sorunu, 1993 yılından itibaren Batı pazarına açılmaya çalışan Macaristan’ın ihracat rakamlarını önemli ölçüde düşürmüştür. Fiyatların serbest bırakılması ve sübvansiyonların azaltılması şirketlerin gelirlerinde düşüşe sebep olmuş, şirketler de kayıplarını telafi etmek için fiyatları yükseltmiş ve neticede enflasyon yükselmiştir (Bod, 2019, s. 41). Daha sonra iktidara gelen MSZP-SZDSZ koalisyonunun başbakanı olan eski komünist Gyula Horn, 15 Mart 1995 tarihinde merkez bankası ile birlikte Polonya’daki Balcerowicz Planı’na benzeyen ve dönemin maliye bakanının adıyla anılacak olan “Bokros Paketini” yani “sosyal harcamaları azaltan, bütçe açığını düşüren, forinti devalüe eden, gelirleri kontrol eden ve özelleştirmeyi hızlandıran” uyum ve istikrar programını başlatmıştır (Kornai, 1997, s. 123). Macaristan’ın yüksek dış borcu nedeniyle uluslararası aktörlerin hükümet üzerinde kurduğu baskılar, serbestleşme ve özelleştirmeye teşvik edici bir etki yapmış; devlet mülkiyetinin büyük bir kısmı yabancı yatırımcılara aktarılmıştır (Czaban & Whitley, 2000, ss. 372-373; Bod, 2019, s. 41). Topluma yüklenen dönüşüm maliyeti ve “zorunlu iyimserlik” algısı (Köves, 1995, s. 249) Horn yönetimin 1998 seçimlerini Orban’a kaybetmesine neden olmuştur. Fidesz hükümeti, Horn’un reformlarını sürdürmek yerine “bütçe açığı ve dış borcun azaltılmasında elde edilen kazanımları tehlikeye atarak sosyal harcamaları arttırmayı planlamıştır.” (Buss, 2000, ss. 16-18). Ancak ekonomik ve sosyal sorunların azaltılamaması, liberal muhalefetin yolsuzluk ve kayırmacılık iddiaları (Benoit, 2002, s. 124) ve herhangi bir siyasal partinin tek başına iktidar olacak çoğunluğu sağlayamaması nedenleriyle Fidesz, 2002’de kaybetmiş, sosyalist-liberal ittifak yeniden iktidar olmuştur.

Netice itibariyle MSZMP’den miras kalan yapısal sorunlar ve akut malî zorluklar komünist rejimin meşruiyetine büyük bir zarar vermiş ve sistemin yıkılmasına yol açmıştır. Yuvarlak Masa’dan sonra gelen iktidarlar radikal bir dönüşüm sürecini başlatmak zorunda kalmış (Bod, 2019, s. 20) ve Macaristan’ın yaşadığı bu geçiş süreci kademeli olmamış, “gizli bir şok terapisi” uygulanmıştır. Önde gelen ekonomi uzmanları, hükümeti liberal piyasa yaklaşımını benimsemeye çağırmış ve hükümet de bu tavsiyelere uymakla kalmamış daha dengeli bir geçiş konseptinden de sapma göstermiştir (Bakos, 1994, ss. 1193-1194). Böylelikle Orban’ın rekabetçi otoriter iktidarını tesis etmeye başladığı 2010 yılına kadar post-komünist dönem, tıpkı diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi inişli-çıkışlı bir süreç takip etmiş; ekonomik liberalizasyonun ağır bastığı bu dönem liberal-sosyalist-muhafazakâr partiler arasındaki iktidar mücadelesine sahne olmuştur.

5.4.2.3. NATO ve AB Üyelikleri

Varşova Paktı ve COMECON’un çökmesinin ardından Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri ‘yeniden’ Avrupa’nın etki sahasına girmeye aday olmuştur. Macaristan da ordunun modernizasyonunu sağlayarak Batı güvenlik şemsiyesi altına girme isteğini Yuvarlak Masa Görüşmelerinden itibaren açıkça ortaya koymuştur (Schöpflin, 1993, s. 4). Elbette Batılı kurumlara adaptasyon birtakım kurumsal reform

zorunluluklarını ortaya çıkarmıştır. NATO genişlemesi için 1995'te Amerikan Savunma Bakanı William Perry tarafından ortaya konan ve "Perry Prensipleri" olarak adlandırılan ilkeler —parlamentar demokrasi, işleyen bir piyasa ekonomisi, insan haklarına riayet vb.— aday ülkelerden takip etmesi istenilen kurallar olmuşlardır. Aynı zamanda Macaristan'ın irredantist politikaları terk edip komşu devletlerde yaşayan etnik Macarlar üzerinden hak iddia etmeyi bırakması gerekmiştir (Magyarics, 2011, s. 249). Bu durum, post-komünist dönemde Macaristan'daki farklı siyasal aktörler arasında dış politika konusunda bir konsensusun ortaya çıkmasını sağlamıştır: i) "Avrupa-Atlantik topluluğuna entegrasyon, ii) "İyi komşuluk" politikası takip etmek, iii) Macar-Macar ilişkilerini geliştirmek (yani Macaristan'da yaşayan Macarlar ile Macaristan dışındaki Macarlar ile iletişimin geliştirilmesi) (Rácz, 2005, s. 545). Macar siyasetinde ortaya çıkan bu genel politik uzlaşısı çerçevesinde Macaristan'ın Avrupa-Atlantik çizgisine yaklaşması kaçınılmaz hale gelmiştir. Aynı zamanda Batı-Doğu ve Kuzey-Güney hattının tam ortasında bulunan Macaristan, Batı ittifakı için de jeopolitik önemi yüksek bir ülkedir. Dolayısıyla Macaristan'ın Soğuk Savaşı sonrası ortaya çıkan "gri" tablodaki yerini netleştirmek adına bazı adımlar atılmıştır. Zira 1990'ların başından itibaren Rusya'da komünistlerin son bir hamle ile iktidarı ele geçirme girişimi, Baltık ve Kafkasya'da yaşananlar eski endişeleri kısa bir süreliğine yeniden canlandırmıştır. Yine komşu Yugoslavya'daki hassas durum gitgide kötüleşmekte, Voyvodina'da yaşayan etnik Macarlara yönelik bir tehdidin oluşması ihtimal dahilindeydi. Ayrıca Sırlara karşı bir denge hamlesi olarak Hırvatistan'ın bağımsızlığını tanıyıp askeri destek veren ilk ülkelerden biri olması, Macaristan'ın NATO'ya katılım sürecini hızlandırmıştır. (Magyarics, 2011, ss. 250-251). Ancak Yugoslavya'daki savaşın Dayton Anlaşması ile sonlanması ve NATO'nun 1997'de Madrid'de düzenlediği zirvede²⁴⁸ Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nin (Çekya) örgüte resmen davet edilmesi, Macaristan'ın kısa dönemli güvenlik endişelerini ortadan kaldırmış; bu ülkelerin üyelikleri NATO'nun 50. kuruluş yıl dönümünde yani 1999'da gerçekleştirilerek askerî manada Batı'ya dönüş tamamlanmıştır (Madrid Summit, 1997, s. 13). Macaristan'ın NATO'ya katılım sürecinde önemli çalışmaları olan akademisyen ve dönemin dışişleri bakanı János Martonyi, Macaristan'ın NATO'ya katılımı münasebetiyle 12 Mart 1999'da düzenlenen törende şunları söylemiştir:

"Macaristan evine döndü. Ailemize geri döndük. Sizlerle birlikte tarihimize yeni bir sayfa açtık. Bugünden itibaren büyük çabamız olan barış ve refah arayışında en yakın müttefikler biziz." (NATO, 1999).

Macaristan'ın post-komünist dönemde Avrupa'ya angajmanı sadece askerî alanda değil siyasî ve iktisadî alanda da gerçekleşmiştir. Bu süreç Soğuk Savaş sonrası elitler tarafından eş zamanlı olarak

²⁴⁸ "Avrupa-Atlantik Güvenlik ve İş Birliğine İlişkin Madrid Deklarasyonu" 6. Maddesi: "Bugün Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'yı NATO ile katılım müzakerelerine başlamaya davet ediyoruz. Amacımız Aralık 1997'deki Bakanlar toplantıları sırasında Katılım Protokolünü imzalamak ve Nisan 1999'da Washington Antlaşmasının 50. yıldönümünde üyeliğin yürürlüğe girmesi için onay sürecinin zamanında tamamlandığını görmektir. Üyeliğe giden süreçte İttifak, davet edilen ülkelerin genişlemiş bir İttifak üyeliğinin getirdiği sorumluluk ve yükümlülükleri üstlenmeye en iyi şekilde hazırlanmalarını sağlamak amacıyla, mümkün olan en geniş ölçüde ve uygun olan yerlerde, İttifak faaliyetlerine dahil edecektir. Daimî Oturumdaki Konsey'i bu amaçla uygun düzenlemeler geliştirmeye yönlendiriyoruz." (Madrid Summit, 1997, s. 7).

kararlı bir şekilde sürdürülmüştür. AB, ikili iş birliklerinin geliştirilmesi, karşılıklı bağımlılık ve iyi yurttaşlık temelinde Macaristan için önemli bir gelecek vizyonu olarak görülmüştür. Gümrük Birliği'ne katılım dahil diğer ekonomik entegrasyon atılımları bir dizi siyasal, sosyal ve kültürel entegrasyon²⁴⁹ için gereken reformların düzenlenmesini sağlamıştır. AB üyeliği “kolluk kuvvetlerinden maliye ve sosyal hizmetlere kadar çeşitli Macar kurumlarının daha da kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandırılmasını” gerektirmiştir (Magyarics, 2011, s. 249, 2011, s. 255). Henüz 1990'ların başında Avrupa ile entegrasyona hız veren Macaristan Avrupa Anlaşması ile Gümrük Birliği'ne dahil olmuş ve AB üyelik başvurusunu gerçekleştirmiştir. Müzakereler için hazırlıklarını tamamlayan Macaristan, bu süreç içerisinde iki büyük zorlukla yüzleşmek zorunda kalmıştır: i) Piyasa ekonomisine geçişi tamamlayarak iç işleyişi için gerekli olan kurumları oluşturmak ve ii) Avrupa müktesebatına ve mevzuatına uyum. İlk zorluk, bir önceki bölümde bahsi geçen ekonomik dönüşüm ve Bokros Paketi'nin uygulanması süreçlerinde görüldüğü üzere tüm iktisadî ve ticarî faaliyetlerin liberal piyasa kurallarına uygun hale getirilmesi ile alakalı genel bir meseledir. İkinci zorluk ise Macaristan'ın AB'ye katılma niyetinin bir kanıtı olarak Avrupa Anlaşması'nı imzalamasının ardından “özerk bir temelde ve AB tarafından ifade edilen önceliklere uygun olarak yasal ve kurumsal uyumun sağlanması” olmuştur (Elteto vd., 2000, s. 42). AB'ye katılım müzakereleri büyük oranda kamuoyu desteği almış ve “kamu politikasının genişletilmesi, yetkilerin devri ve yeni AB kurumlarının inşasını içeren” kamu politikası entegrasyonu Macaristan açısından genel olarak olumlu sonuçlanmıştır. Kurumsal olarak “Avrupalılaşma” süreci Macaristan'da “politika aktörleri ve kurumları üzerinde hem ulusal hem de ulus-altı düzeyde büyük bir etkisi” olmuştur (Agh, 1999, ss. 839-841). 1980'lerden itibaren Batı ile ilişkilerini geliştiren Macaristan, Batılı kurumları ve politikaları “ithal eden” ve AB ile resmî temaslar kuran ilk Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinden biri olmuştur. AB ile müzakereleri Kopenhag Zirvesi'nde tamamlayan Macaristan'da gerçekleştirilen üyelik referandumu da üyelik lehine sonuçlanmıştır. Daha sonra Atina'da düzenlenen tören ile AB ve Macaristan arasında Katılım Anlaşması imzalanmış, nihayetinde 2004 yılında Macaristan'ın AB üyeliği²⁵⁰ onaylanmıştır (Agh, 1999, s. 841). Dönemin Macaristan başbakanı Peter Megydessy “Macaristan ile AB arasındaki ilişkiyi, başlangıçtaki illüzyonları ve acı ve uyumsuzluk anlarıyla birlikte bir evliliğe” benzeterek “Bunun yaşamaya değer bir evlilik olacağından eminiz” demiştir (Kole, 2004, s. 12A). Bütünleşme sağlandıktan sonra AB norm ve kurallarının uygulanması ve AB kurumlarının işletilmesi aşamasına geçen Macaristan'dan diğer üyelerden beklendiği gibi iyi yönetim, hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı, azınlıkların korunması gibi çok temel hususlara riayet etmesi ve istikrarlı bir demokrasi kurması beklenmiştir (Agh, 1999, ss. 842-843). AB'nin kurucu aktörleri tarafından belirlenen ve geliştirilen kurallar birliğe sonradan dahil olanlar tarafından takip edilmesi gereken uzun ve zorlu bir uyum sürecini gerektirmiştir. Bu durum,

²⁴⁹ Spill-over kavramı için: (Spill-Over, 2024)

²⁵⁰ Bu süreç AB tarihinde ‘beşinci genişleme dalgası’ olarak en çok üyenin birliğe katıldığı genişleme olmuştur. A8 olarak da adlandırılan eski Doğu Bloğu ülkelerine (Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovakya, Slovenya) ek olarak Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Malta da 2004 genişlemesinde AB üyesi olmuştur (The fifth enlargement, t.y.).

2000'lerin ortalarından itibaren Macaristan dahil birçok Merkez-Doğu Avrupa ülkesinde Avrupa-şüphecisi siyasal akımların güçlenmesine yol açmıştır. Özellikle 2010 yılından beri ülkeyi idare eden Orban liderliğindeki Fidesz'in merkez-sağdan daha milliyetçi ve muhafazakâr bir politik çizgiye doğru kayması politik alandaki gelişmeleri daha karmaşık bir hale getirmiştir. AB'ye destek toplum düzeyinde hala yüksek olmakla beraber AB kurumları ve Macar hükümeti arasındaki ilişkiler gergin bir düzleme ("Macaristan-AAD", 2022; *İltica Yasası İhlali*, 2024) oturmuştur. 2014'te başlayan ve 2022'de şiddetlenen Rusya-Ukrayna Savaşı, AB'nin geneli için büyük bir şok yaratmış olsa da Macaristan gibi nispeten daha küçük üyeler için daha büyük bir maliyet yaratmıştır. Dolayısıyla Orban'ın tesis ettiği otoriter yönetim savaşı araçsallaştıran bir eğilim içine girmiştir. Denge-denetleme mekanizmalarının ortadan kaldırılması, yolsuzluk iddialarının artması, hukukun üstünlüğü ilkesine zarar veren uygulamalar (Éltető & Szemlér, 2023) ve 2015 sonrasındaki göç meselesi, Macaristan'da demokrasiden geri dönüş (de-democratization) olarak görülmüştür.

Fotoğraf – 19: Macaristan Başbakanı Viktor Orbán, NATO Genel Sekreteri Javier Solana, Çek Cumhuriyeti Başbakanı Miloš Zeman ve Polonya Başbakanı Jerzy Buzek (soldan sağa) 16 Mart 1999 tarihinde Brüksel’de Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya’nın NATO’ya katılımı münasebetiyle düzenlenen törene katılımları. (*NATO Enlargement*, 1999).

Fotoğraf – 20: 16 Nisan 2003 tarihinde Atina’daki zirvede Macaristan Başbakanı Péter Medgyessy [solda] ve Macaristan Dışişleri Bakanı László Kovacs [sağda], Macaristan’ın Avrupa Birliği’ne Katılım Antlaşması’nı imzalarken. (*Treaty of Accession of Hungary*, 2003).

5.4.3. Post-Komünist Dönemde Kilise

1988’de Kádár’ın görevden alınıp yerine Károly Grósz’un geçmesi ile Macaristan’da bir devir sona ermiş ve post-komünist geçiş süreci başlamıştır. Bu geçişin yansımaları dinî alana da yansımış ve Károly Grósz Macar kilise temsilcileriyle bir araya gelmiştir. Bu buluşmada dinî temsilciler, devlet ve Kilise arasında yeni bir konkordatonun hazırlanmasını, feshedilen tüm dini tarikatların yeniden kurulmasını, dinî eğitimin yasallaşmasını ve dinî dernek kurma özgürlüğünün tanınmasını talep etmiştir (*Chronology* (1988), 2025). Macaristan’da yaşanan “sessiz devrim” ya da “parti-devletin eski yapılarını barışçıl bir şekilde ortadan kaldırma sürecinde” (Kocsis, 2006, s. 366) Macaristan, Vatikan ile çeşitli konularda birçok anlaşma imzalamış ve aynı zamanda Papalık nezdinde birçok ziyaret gerçekleştirilmiştir. 1990 yılında imzalanan konkordato ile yeniden kurulan diplomatik ilişkiler, her iki tarafın özerkliğini garanti etmiştir (*Concordat Watch - Hungary*, 2025). Papa II. Jean Paul’ün Macaristan’a 1991 yılında yaptığı ilk ziyaret, binlerce kişinin ilgisiyle karşılanmış; Papa, Katoliklere birlik çağrısı yaparak Kardinal Mindszenty’yi tekrar saygıyla anmıştır (“Pope on 5-Day Visit to Hungary”, 1991). Ziyareti esnasında Debrecen’de yaptığı sembolik konuşmada azınlık hakları ve kültürel çeşitlilik vurgusu öne çıkmıştır (“Pope Calls for Tolerance of All Religious, Cultures”, 1991). Papa, Macaristan’a ikinci ziyaretini ise 1996 yılında gerçekleştirmiştir (“Pope Plans Visit to Hungary Today”, 1996). 1997 yılında imzalanan bir başka konkordato, kilisenin mali kaynaklarını güvence altına alarak kurumsal özerkliğini pekiştirmiştir. Özellikle Macar devletinin her yıl Kiliseye kişisel gelir vergisi tahsilatının %0,5’ini garanti edeceğini; eğer vatandaşların beyan ettiği miktar bu oranın altında kalırsa farkın devlet

tarafından tamamlanacağını kabul etmesi anlaşmanın kapsamı hakkında öne çıkan kısımlardandır (Madde 4, Bölüm II). (*Hungary-Vatican Concordat on Finance* (1997), 2025)

1989’da komünist rejimin çökmesi ve bir sene sonra çok-partili seçimlerin yapılmasıyla eski rejimden kalan ve kiliseyi kısıtlayıcı kanunlar, yasal düzenlemelerle değiştirilmeye başlanmıştır. Öncelikle Başkanlık Konseyi’nin 14/1989 sayılı kararnamesi ile Devlet Kilise İşleri Ofisi kaldırılmış; 1989’daki anayasa değişikliği ve 1990’da yürürlüğe giren “Din ve Vicdan Özgürlüğü ile Kiliseler Hakkında Kanun”²⁵¹ ile inanç gruplarının statüleri yeniden düzenlenerek dini topluluklara faaliyet ve örgütlenme serbestisi tanınmıştır: “Ayrıca bu yasa devlet ile kilisenin ayrılmasını ve kiliselerin zorunlu kaydını öngörüyordu. Yasa, bir kilisenin en az 100 aynı inanca sahip kişi tarafından kurulabileceğini belirttiği için 1991 yılında 37 olan kayıtlı kilise sayısı 2005 yılında 128’e yükselmiştir.” (Kocsis, 2006, s. 367). Kamulaştırma ve merkezileştirme politikaları çerçevesinde mülklerinin önemli bir kısmı alınan dinî kurumlar, 1991 ve 1993’teki restitüsyon yasalarıyla yeniden yapılanmaya başlamıştır: “1991 tarihli 32 sayılı kilise taşınmazları yasası, 1 Ocak 1948’den sonra tazminatsız olarak kamulaştırılan mülklerin 10 yıl içinde (daha sonra yapılan bir değişiklik ile 20 yıl içinde) iade edilmesini öngörmüştür. Bunun sonucunda kiliseye ait birçok eğitim kurumu açılmış ve 2004/05 eğitim öğretim yılında bu kurumların sayısı 535’e ulaşmıştır.” Ayrıca 1996 ve 1997 yıllarında yapılan yasal düzenlemeler ile “Macar vatandaşlarının kişisel gelir vergilerinin %1’ini kayıtlı kiliselerden birine ve kamu hizmeti yürüten kilise kurumlarına bağışlamasına olanak tanınmıştır.” (Kocsis, 2006, s. 367). Katolik Caritas ve Protestan diakoni örgütleri, sosyal yardımlar hususunda ön plana çıkarken yeni kurulan muhafazakâr partiler Kilise ile yakın temas içinde olmuştur. Değişen politik ve dinî konjonktür, Macar siyasetini zamanla kutuplaştırmış; “dinin ve kiliselerin etkisi sadece sivil toplumda değil, siyasi toplumda ve devlet düzeyinde de belirgin hale gelmiştir.” (Aktaran: Kocsis, 2006, s. 367; Enyedi, 2003, s. 173). Tarihi Hıristiyan kiliseleri ile sağ partiler arasında gelişen simbiyotik ilişki dikkat çekmiş; özellikle Fidesz’in kürtaj karşıtı politikası Katolik Kilisesi’nin lobi faaliyetleriyle desteklenmiştir (M. Kovács, 2019; Ryder, 2024). Sol ve liberal partilerse kiliselere karşı daha mesafeli durmuştur (Kocsis, 2006, s. 367). Ancak seküler politikalara karşı Katolik Kilisesi tarafından 1996 yılında yayınlanan “Daha Adil ve Kardeşçe Bir Dünyaya Doğru” başlıklı metin, sağlıktan eğitime hemen her konuda karar alıcılara fikir sunarak daha fazla siyasallaşmıştır (Canveren, 2017, s. 267). Macaristan’da 2011’de çıkarılan yeni Kilise Kanunu, dini cemaatlerin tanınma sürecini kayıt sisteminden siyasi tanınma modeline çevirerek en az yirmi yıllık yerel veya yüz yıllık bir geçmişe sahip olması; bin üye imzası ve teolojik doktrin gibi kriterler getirmiştir. Kanun, Ortodoks, Müslüman ve Budist grupların da dahil olduğu 32 cemaati doğrudan tanıırken diğer dini topluluklar için süreci zorlaştırarak devletin tarafsızlık ilkesini ihlal ettiği eleştirilerine neden olmuştur. Daha sonra Anayasa Mahkemesi ve AİHM, devletin belirli grupları ayrıcalıklı tanınması, daha önce tanınan toplulukların haklarını geri alması ve tanınmayan cemaatlere daha az kamu desteği sağlaması nedeniyle bu düzenlemeyi insan haklarına aykırı bulmuştur. Netice

²⁵¹ Orijinal adı: “1990. évi IV. Törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról”.

itibariyle daha küçük dini cemaatler, sivil toplum kuruluşu olarak tanınmış ve mali destek dışında bırakılmıştır (Canveren, 2017, s. 271).

5.5. Değerlendirme ve Analiz

Merkez-Doğu Avrupa'nın tam ortasında yer alan ve Slav kökenli olmayan bir ulus olan Macaristan'ın tarihsel geçmişi Polonya ve Çekoslovakya ile benzerlikler taşıdığı kadar farklılıklar da içermektedir. Komşusu Polonya, 18. yüzyılın sonlarında Habsburg, Alman ve Rus imparatorlukları tarafından parçalanırken Macaristan 18. yüzyılın başlarında Osmanlı denetiminden çıkıp tamamen Habsburg kontrolüne girmiştir. İstila ve savaşların uzun yıllar boyunca gelişimine ket vurduğu bu coğrafyada ulus-altı gruplar etkisini Habsburg yönetiminde iken özellikle sanayileşme sonrasında göstermeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Alman etkisi ve savaş-sonrasındaki Sovyet etkisi ülke içindeki dinamikleri yakından etkileyen gelişmeler olmuştur. Nitekim savaş-sonrasında ortaya çıkan yeni konjonktür, ülkenin kaderini yeniden Polonya ve Çekoslovakya ile yakınlaştırmıştır. Bu kapsamda Macaristan, ulus-altı düzeyde diğerlerinden farklı olarak Kádár'ın uzun süren iktidarından dolayı üç başlık altında ele alınmıştır: i) Macar Stalinizmi (1945-1956), ii) Uzlaşma Rejimi (1956-1988), iii) Revizyonizm (1989-2004)

Macaristan'da 1945 seçimleri ile savaş-sonrasında ilk yönetim iş başına gelmiştir. 1946'da cumhuriyet ilan edilmiş olsa da Sovyet destekli komünistler devlet kademeleri ve parlamentoda nüfuzlarını kullanarak hükümeti ve parlamentoyu işlemez hale getirmiştir. Zira mavi bilet seçimleri olarak da bilinen 1947 seçimleri, komünistlerin “şantaj ve zorbalık kampanyası” altında yürütülmüş; seçimden hemen sonra seçim kurulunun müdahalesi ile parlamentoya seçilen milletvekillerinin önemli bir kısmının milletvekilliği düşürülmüş ve parlamentoda komünist parti çoğunluğu elde etmiştir. Diğer sol partileri de kendi çatısı altında birleştiren Macar İşçi Partisi, 1949'da Macaristan'da resmen bir halk cumhuriyeti ilan edildiğini duyurmuş; MDP'nin başına ise Rakosi getirilmiştir. Rakosi dönemi, ağır sanayileşme, kalkınma planları ve tarımda kolektivizasyonun uygulandığı yoğun bir merkezileşme dönemi olmuştur. Bu dönemde muhalif hareketler “Titocu sapma ve beşinci kol faaliyetleri” ile damgalanarak baskılanmıştır. Politik baskının önemli odak noktalarından biri Kilise ve din adamları olmuştur. Rejim karşıtı olarak bilinen Kardinal József Mindszenty'ye yönelik saldırılar ve akabinde gelen tutuklama dönemin sembolik olaylarından birisidir. Rejim, Kilise'nin özerkliğini ve Vatikan ile bağlantısını sınırlandırmak için çeşitli kurumsal uygulamalara imza atmıştır. 1950'de Macar Kilisesi ile konkordato imzalanmış; 1951'de “Barış Papazları” oluşumu meydana getirilmiş; yine aynı yıl Devlet Kilise İşleri Dairesi Katolik Bölümü kurulmuştur. Bu uygulamalar devam ederken kilise ve manastırların mülklerine el konarak devletleştirilmiştir. Ancak 1953'te Stalin'in ölümü, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğu ülkelerinde bir değişim sürecini başlatmıştır. Moskova'ya gelen yeni yönetimin Macar delegasyonu ile gerçekleştirdiği toplantı sonrasında Rakosi özeleştirisi yapmış ve başbakanlık görevine Sovyetlerin tavsiyesi üzerine Nagy getirilmiştir. Nagy döneminin reform programları

entelektüel ve eleştirel üretimler üzerindeki baskıyı azaltmıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nde Nagy'nin destekçisi Malenkov'un iktidar merkezinden uzaklaştırılması Nagy'nin reform programlarına devam etmesini engellemiş; 1955'te başbakanlık görevinden alınarak yerine András Hegedüs getirilmiş ve Macar İhtilali'ne kadar sürecek olan Stalinist restorasyon başlamıştır. Fakat 1956'da Kruşçev'in gizli konuşmasının yayılması, destalinizasyon sürecini hızlandırmış; aynı zamanda Petöfi Çevresi gibi etkili entelektüel oluşumlar hem samizdat yayınlar hem de Batılı radyo istasyonları aracılığıyla Macaristan'da muhalif sesleri kuvvetlendirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Merkez-Doğu Avrupa'daki Stalinist rejimlere karşı ilk sesler 1953 yılından itibaren yükselmeye başlamıştır. Bunlardan Poznan ve Macar isyanları rejim-karşıtı ya da Djilas'ın deyişiyle Yeni Sınıf'a karşı bir hal almasıyla farklı bir noktaya evrilmiştir. 1956'da ekim ayına doğru artan hoşnutsuzluk, MEFESZ, DISZ ve Petöfi Çevresi gibi öğrenci ve aydın birlikleri ile işçi konseyleri tarafından daha yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Budapeşte'de Kossuth Meydanı gibi sembolik mekanlarda devam eden eylemler, kısa sürede tam bağımsızlık taleplerine dönüşmüştür. Protestolar neticesinde 1956 öncesi kazanımların devam ettirilmesi yönünde hükümetten çeşitli talepleri olan birçok bildiri yayınlanmıştır. Olayların bastırılması için ilk Sovyet müdahalesinin sonrasında devlet yönetiminde değişiklikler yapılmış; bu süreçte Imre Nagy yeniden başbakanlığa János Kádár ise parti genel sekreterliğine getirilmiştir. Ancak Nagy hükümeti, toplumun beklentisine uygun bir şekilde reform programının sürdürüleceğine yönelik kararını ve çok-partili demokratik bir sisteme geçiş hedeflerini ilan etmiştir. 1956'da ortaya çıkan ihtilalci atmosferde Rakosi döneminde tutuklanan Kardinal József Mindszenty de serbest bırakılmıştır. Bu gelişmelerin ardından gelişmeleri kendisine doğrudan bir tehdit olarak gören Sovyetler Birliği'nin ikinci müdahalesi gelmiştir. Kádár etrafında şekillenen yeni hükümet devrimci güçleri tasfiye edebilmek için ülkede sıkıyönetim ilan etmiş ve 1963'teki genel affa kadar sürecek olan baskı rejimi tesis edilmiştir. Bu süreçte Nagy ve arkadaşları idam edilmiş ve Nagyistlerin tamamı tasfiye edilmiştir. Ancak ulusal ve uluslararası gelişmelerin de etkisiyle bu baskı rejimi, 1963'te Macar ihtilaline katılanlara yönelik uygulanan genel affa Kádárizm olarak anılan yeni bir uzlaşma siyasetine evrilmiştir. Bu dönemde Kádár, ekonomik ve kültürel bazı açılımlarla kısmî özgürlük alanları yaratarak rejimin meşruiyetini artırmak istemiştir. Yeni Ekonomik Mekanizma olarak adlandırılan ekonomik program, piyasa odaklı bazı reformlar yaparak ekonomik büyümeyi ve merkezi planlamayı azaltmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda bu dönemde Kádár, hem ABD ve Doğu Bloğu ülkeleri arasında gelişen diyalogdan hem de Macaristan ve Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşmalar aracılığıyla iki bloktan da faydalanmak için girişimlerde bulunmuştur. Ancak 1973'teki petrol krizi ekonomik gidişatın gerilemesine yol açmıştır. Kádár politikalarının diğer ayağı, ekonomik açılımı destekleyecek olan kültürel açılımlar ise genel olarak aydınların rejim kontrolünde faaliyet alanlarının genişletilmesini kapsamıştır. Bununla özdeşleşen "Üç T" sloganı yani *Támogat* (Destekle), *Tűr* (Hoşgör), *Tilt* (Yasakla) politikası, sisteme muhalefet etmeyenlere daha toleranslı olunacağı anlamına gelmiştir. Elbette bu durum, eleştirel entelijansiyanın üretimlerini durdurmalarına

yol açmamış; Miklós Haraszti, Konrád ve Szelényi gibi birçok entelektüel, yeni sınıf, sınıf ikiliği ve yabancılaşma kavramları etrafında komünist parti bürokrasisini eleştirmiştir. Öte yandan ABD-Vatikan-Doğu Bloğu ekseninde süren “détente” ve “Ostpolitik” olarak adlandırılan süreçlerde Kardinal Mindszenty kaldığı büyükelçilikten çıkıp Viyana’ya gidebilmiştir. Ayrıca 1964’te Vatikan ile yapılan anlaşma gereği kilise belli ölçüde idari bir özerklik elde etmiş olsa da piskoposlar devlet onayından geçmiştir. Rejim ve Kilise’nin vardığı anlaşma Kilise’nin zaten kısıtlı olan toplumsal prestijini azaltmıştır. 1970’lerden itibaren gulaş komünizminin başarısız olmaya başlamasıyla muhalif aydınlar ilk ciddi tepkisini Charta 77 ile dayanışma mesajlarıyla vermiştir. Özellikle 1980-1988 yılları arasında Beszélő, Hirmondó, Demokrata ve Égtájak közoitt gibi samizdat dergiler aracılığıyla demokratik muhalefetin fikirleri toplum arasında rağbet görmüştür. 1985’te Moskova’daki iktidar değişikliği, Macaristan’da da dönüşüm sürecini hızlandırmış ve demokratik muhalefetin aktörleri ile rejim arasında çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemin önemli aydın-siyasetçi isimlerin yer aldığı siyasal oluşumlar arasında “Demokratik Muhalefet Hareketi”, “Fidesz”, SZDSZ ve MDF ön plana çıkmıştır. Netice itibariyle toplumdan gelen baskılar ve değişen siyasal konjonktür, MSzMP’nin 1988’de üçüncü ulusal kongresini toplayarak Kádár’ı görevden almasına yol açmış; 32 yıllık uzun uzlaşma rejimi sona ermiştir.

1989 yılına gelindiğinde Macaristan’da post-komünist geçiş süreci, komünist parti ve Muhalefet Yuvarlak Masası (EKA) arasındaki görüşmelerle resmen başlamıştır. Macaristan’daki geçiş süreci Polonya’dakinin aksine birçok siyasal hareket arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler neticesinde barışçıl bir geçiş, referandum ve serbest seçimler hususlarında anlaşma sağlanmıştır. Yine Kádár döneminden beri ülkeyi yöneten MSzMP, bu süreçte kendini lağvederek Macar Sosyalist Partisi (MSZP) olarak yeniden yapılandırılmıştır. 1989’da gerçekleştirilen referandum ile komünist partinin son kurumları tasfiye edilerek 1990 seçimleriyle MDF, FKGP ve KDNP arasında bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Post-komünist sol partiler başarısız olarak yerlerini merkez-sağ partilere bırakmıştır. Macaristan demokratik muhalefeti, diğer komşu Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi komünist rejimi devirerek ana hedefine ulaşmış olsa da rejim değişikliğinden itibaren farklı siyasal ve toplumsal aktörlere dönüşmüştür. Bunlardan biri 1991’de muhalif entelektüeller tarafından oluşturulan “Demokratik Şart’tır”. Şart, Macar siyasetinin aşırı sağ ve sola savrulmasını engellemek için önemli bir denge mekanizması olmuştur. Aydın-siyasetçi figürlerin liderliğini yaptığı diğer aktörlerse sivil toplum kuruluşları ve siyasal partiler olmuştur. Özellikle siyasal partiler arasında iktidarın sık el değiştirmesi, geçiş döneminin hızlı liberalleşmesinden doğan iktisadî memnuniyetsizlik ve toplumsal dönüşümle ilgili olmuştur. Yüksek enflasyon ve işsizlik toplumda bir reform yorgunluğuna sebebiyet vererek post-komünist sola yönelimi artırmış; Kádár dönemine karşı “güçlü bir nostalji” yaratmıştır. Fakat Post-komünist sol ve liberal partiler arasında gerçekleştirilen koalisyon hükümeti döneminde dahi Lajos Bokros, Balcerowicz ve Klaus tarzı bir ekonomik adem-i merkezileşme modeli ortaya koyarak kapitalist dönüşümün ivmelendiren bir istikrar programı geliştirmiştir. Diğer makro-ekonomik programlarda

olduğu gibi Bokros'un programı da sosyal yardımların kaldırılmasını, ücretlerde ve emekli maaşlarında kesintileri, öğrenci harçlarının getirilmesini, forintin devaülasyonunu öngördüğünden ortalama refah seviyesini düşürmüştür. Bokros programının yarattığı iktisadi sarsıntı, maliye bakanlığı görevinden uzaklaştırılmasına neden olmuş; kısa vadede yeniden merkez-sağ partilere yönelimi artırmış ve Kilise'nin de desteğini kazanan Fidesz 1998'de iktidara gelmiştir. Orban döneminde ekonomik büyüme ve yabancı yatırım teşvik edilmiş ve NATO'ya tam üyelik bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Ancak bu dönemde popülist politikalar için yapılan sosyal harcamaların artması ve bazı yolsuzluk iddiaları bir sonraki seçimlerde yeniden sol-liberal koalisyonun iş başına gelmesiyle sonuçlanmıştır. MSZP-SZDSZ hükümeti döneminde AB ile entegrasyon için gerekli adımlar atılmış ve 2004'te Macaristan, AB'ye tam üye olmuştur.

Netice itibariyle 1945-1956 yılları arasında inşa edilen Stalinist rejimin ilk yıllarında savaş-sonrası yorgunluğun ve devlet baskısının etkisinde aydın, işçi ve din adamlarının dahil olduğu bir toplumsal muhalefetin ortaya çıkması mümkün olmamıştır. Ancak 1953'ten 1956'ya kadar siyasi baskı ve tarımda kolektivizasyona karşı tepkiler ve dış faktörlerdeki değişimler, aydın çevrelerin, öğrenci ve işçi birliklerinin yeraltı ve yerüstündeki mücadelelerini şekillendirmiş; toplumda oluşan bu ihtilalci itki Nagy liderliğinde kurulan hükümetin Doğu Bloğundan ayrılarak tam bağımsız olma girişimiyle sonuçlanmıştır. Kısa süren bu tecrübe sonrasında başlayan Kádár dönemi ise genel aftan sonra farklı bir yöne doğru evrilmiştir. Bu dönemde üretilen samizdat yayınlarla demokratik hareketin öncüsü konumunda olan aydınlar özellikle 1980'lerden itibaren muhalefetin esas belirleyici aktörleri olmuştur. Ruhban sınıfı Barış Papazları oluşumundan itibaren genellikle devletin denetiminde kalmış; işçiler ise özgür sendikal örgütlenmelere ancak 1988'den sonra sahip olabilmış; dolayısıyla devletin dönüşümüne katkıları sınırlı kalmıştır. Post-komünist süreçte ise demokratik muhalefetin öncüsü olan entelektüeller hem geçiş sürecinin yönetilmesinde hem de sivil toplumun ve siyasal partilerin oluşturulmasında; NATO ve AB vizyonlarının belirlenmesinde önemli roller üstlenmiştir. Hızlı liberalleşme ve ona karşı oluşan tepkiler Macar siyasal yaşamındaki ana kırılım noktalarını ortaya çıkarmış; bu süreçte Kilise ve din adamları siyasetle yakın bir ilişki içinde olarak bugün halen iktidarda olan Fidesz hükümetinin ideolojik olarak şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Macaristan (1945-2004)				
Dönem	Devlet Dönüşümü (Y₁)	Aydınlar (X₁)	İşçiler (X₂)	Ruhban (X₃)
1945-1956	Evet	Evet	Evet	-
1956-1988	Evet	Evet	-	-
1989-2004	Evet	Evet	-	Evet

Tablo – 17: Macaristan'ın Ulus-Altı Düzeyde Analizi (1945-2004)

ALTINCI BÖLÜM

“Her ferdin fikir ve ifade hürriyetine hakkı vardır. Bu hak fikirlerinden ötürü rahatsız edilmemek, memleket sınırları mevzuubahis olmaksızın malûmat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek ve yaymak hakkını gerektirir.” (*İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Madde 19*) (T. C. Resmî Gazete, 1949).

“Sadece altı ay içinde eskiden güçlü olan tanrılar ve kurumlar bürokratik yönetimin Olimpos’undan inmek zorunda kaldılar.” (Şik, 1972, s. 115).

“Anında ve görünür bir siyasî etki yaratma umudu olmayan, tamamen ahlaki bir eylem bile zaman içinde yavaş yavaş ve dolaylı olarak siyasî önem kazanabilir.” (Havel, 1991, s. 115; Aktaran: H. Gordon, 2013).

6. ÇEKOSLOVAKYA

6.1. Başlangıçtan Savaş-Sonrasına Kısa Bir Giriş

6.1.1. Aydınlar

Çek ve Slovak entelijansiyasının kökenleri dinî reformasyon dönemine kadar uzanabilecek uzun bir geçmişe sahiptir. Din savaşlarının kızıştığı bu yıllarda Çek Hussit orduları ve (Slovakların da dahil olduğu) Katolik orduları arasındaki mücadele 17. yüzyıla kadar devam etmiş; Bohemya ve Moravya’daki entelektüel faaliyetler kilise ve dinî okullar etrafında şekillenmiştir. Jan Hus’un başını çektiği Hussit hareketi dinî öğretide yaptığı değişikliklerle reformun ötesinde eleştirel düşüncenin, ulusal kimlik ve bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Rönesans ve Reformasyon dönemlerinde matbaanın yaygın hale gelmesi dinî metinlerin halk dillerine tercümesini mümkün hale getirmiştir (Agnew, 2004, ss. 41-44). Katolisizmin baskıcı uygulamalarını protesto eden yeni dinî akımlar, 16 ve 17. yüzyıllarda Habsburglar tarafından din savaşları ile yok edilmeye çalışılmış ve Protestan aydınların bir kısmı çevre ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Yerel halk kültürü ve dilin korunması ve geliştirilmesi çabaları Aydınlanma döneminden itibaren daha da hız kazanmıştır (Eldridge, 2024; *Hussites*, 2024). Dönem aydınları Çek ve Slovak kimliklerinin geliştirilmesi için halk edebiyatı, müzik ve yerel dil ile ilgili araştırmalar yaparak ulusal uyanışın temelini teşkil etmişlerdir. Bunlar arasında Çek ve Slovak uyanışının öncülerinden olan Anton Bernolák, Josef Dobrovský, Václav Hanka ve František Ladislav Čelakovský örnek olarak gösterilebilir. Bernolák, Slovakçanın edebî bir dil olarak geliştirilmesini sağlayarak Slovakların kendilerine ait bir yazı diline sahip olması gerektiğini savunmuştur (Bernolák, 1790). Ancak Slovakçanın bu şekilde ayrı bir dil olarak kabul edilmesi Çek uyanışı ve Çek dilinin sistematize edilmesini sağlayan Josef Dobrovský tarafından eleştirilmiştir (*Josef Dobrovský*, 2024). Yine de Slovakçanın gelişimine dair Çekler tarafından ortaya konan muhalefet, Slovakların kültürel taleplerini gizleyememiştir (Clair-Sobell, 1948, ss. 359-361). Filolog ve tarihçi Hanka, el yazmaları üzerine çalışmaları ve Rus çarlığına karşı politik yazılarıyla bilinmektedir. Ayrıca dönemin bir diğer Çek ulusal şairi Čelakovský ise Slav halk şiiri ve folkloru üzerine çalışmalar yaparak ulusal kimliğin gelişimine katkıda bulunmuştur (*Databáze knih*, 2024).

Avusturya yönetimi altındaki Çekler, 19. yüzyılda Bohemya’da sanayinin ve milliyetçilik akımlarının gelişmesiyle dönüşmeye başlamış; 1818’de Ulusal Müze ve 1881’de Ulusal Tiyatro’nun açılması Çeklerin ulusal kimliğine önemli katkılar sunmuştur (Bubík, 2019; Galeta, 2022). Ayrıca Kilise entelijansiyası ve diğer alanlardan gelen entelektüeller tarafından 1848’de toplanan Prag Slav Kongresi, Çek millî uyanışının sembol toplantılarından biri olmuştur. Kongre, Çek temsilcilerine ek olarak birçok Slav ulusundan gelen temsilcilerin de katılımıyla yüzlerce kişiye ev sahipliği yapmıştır.²⁵² Macaristan hakimiyeti altında yaşayan Slovaklar ise Macarların asimilasyon politikalarına karşı kendi kimliklerini koruma mücadelesi içine girmişlerdi. Aynı zamanda 1890’larda Çek ve Slovaklar arasında ortak bir Çekoslovak devleti kurma fikri de tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmayı yürütenler arasında ileride birleşik Çekoslovak devletinin (Birinci Çekoslovak Cumhuriyeti) temellerini atacak olan Tomáš Garrigue Masaryk (ilk Cumhurbaşkanı), Karel Kramář (ilk başbakan), Vavrinec Ján Šrobár (ilk Sağlık ve Spor Bakanı) ve Milan Hodža (onuncu başbakan)²⁵³ gibi kişiler de vardı. Birlik fikrinin güçlenmesinde bu dönemde gerçekleşen Slav kongreleri, akademik çevrelerin girişimleri ve Sokol gibi gençlik hareketlerinin faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Masaryk, şüphesiz bu aydınlar arasında en etkili olanlardan birisidir. Prag Üniversitesi’nde ders veren Masaryk, felsefî ve siyasî düşünceleri ile tanınmış, Prag’da kurduğu Athenaeum dergisi aracılığıyla Çek tarihinin romantik ve popüler yanılırlarına meydan okumuş ve antisemitizme karşı çıkışlarıyla tanınmıştır. Kısa sürede de aktif bir Çek entelektüel grubunun lideri haline gelmiştir (Rovná-Vácha, 1995, ss. 353-357). Çek ve Slovak emigrési tarafından Paris’te kurulan Çekoslovak Ulusal Konseyi’nin lideri olan Masaryk, 1918’de kurulan Çekoslovakya Cumhuriyeti’nin ilk başkanı olmuştur (Palouš, 1995, ss. 192-194).

Çekoslovakya, Birinci Dünya Savaşı sonrası çöken Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’ndan bağımsızlığını kazanan, Çek ve Slovak ulusları tarafından kurulan, ekseriyetin Çeklerden oluştuğu, eski Bohemya, Moravya ve Slovakya bölgelerini kapsayan bir ülke olmuştur. “Saint-Germain Antlaşması ile Wilsoncu bir yaratım” olarak kurulan Çekoslovakya savaş ve karmaşadan egemen bir Slav devleti olarak çıkmış ancak iki savaş arası dönemde Macar ve Alman azınlıklarla alakalı meseleler ile uğraşmıştır. Özellikle Hitler’in iktidara gelmesiyle Almanya, Südet Bölgesi’nde (Sudetenland) yaşayan etnik Almanlar üzerinde hak iddia ederek Alman azınlıklar meselesini iyice kızıştırmıştır (Judt, 2009, s. 30). Batılı güçler ve Sovyetler Birliği’nin Çekoslovakya’yı Almanya karşısında savunmasız bırakması dönemin Çekoslovak Cumhurbaşkanı Edvard Beneš’i büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Saar ve Ren bölgeleri ile Avusturya’yı (Anschluß) ilhak eden ve yeniden silahlanmaya başlayan Almanya’ya karşı Birleşik Krallık Başbakanı Neville Chamberlain’ın takip ettiği “yatıştırma” (*appeasement*) siyasetinin bir neticesi olan “Münih Anlaşması” olarak da bilinen “Dört Güç Anlaşması”, 29 Eylül 1938’de Almanya, Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya arasında görüşmelere Çekoslovak yetkililer dahil edilmeden imzalanmış ve Südet Bölgesi Almanya’ya bırakılmıştır (Lukes, 1993, ss. 28-32). Ancak bu

²⁵² Tam katılımcı listesi için Çek Müzesi Dergisi’nin ilgili sayısına bakılabilir (*Časopis Českého Museum*, 1848).

²⁵³ 1848-1849 ihtilallerinde yer almış önemli bir şahsiyet olan Michal Miloslav Hodža’nın yeğenidir.

anlaşma, Almanya'nın irredantist dış politikasını 'dizginleyememiş' ve Almanya, Münih Anlaşması'ndan birkaç ay sonra Çekoslovakya'nın tamamını (Sander, 2008, s. 24), bir sene sonra da Polonya ve Fransa'yı da işgal etmiştir. Savaş sonrasında "Szczecin (Stettin)'den Trieste'ye" demir bir perdenin çekilmesiyle Sovyetler Birliği etkisinde Çekoslovakya yeniden 'egemen' bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Modern bir devlet olan Çekoslovakya'nın iki uluslu bir yapıya sahip olmasından dolayı Çekoslovak entelijansiyasının geçmişi ve genel olarak bütün tarihi Çek ve Slovak uluslarının birbirinden ayrıştığı ve birbirine yaklaştığı anlardan ibaret olmuştur. Çekoslovak entelijansiyası, Rusya ve Polonya'daki kadar kuvvetli bir grup kimliğine sahip olmamasına ve açıklıkla bu terime referans yapılmamasına rağmen entelijansiyayı teşkil eden entelektüeller, Batı'daki muadillerine kıyasla toplumun dönüşümünde daha fazla rol oynamıştır (Bjbrling, 1995, s. 9). Entelijansiya, daha önce de bahsedildiği gibi genellikle yüksek eğitim seviyesine sahip, entelektüel çalışma ile geçimini sağlayan ve bu tür çalışmalarla ilişkili işlevleri yerine getiren toplum üyelerini tanımlamak için kullanılan bir kavram olmuş; ayrıca kapitalizmin geç geliştiği, ulusal kimliğin baskılandığı ve feodal yapı kalıntılarının farklı şekillerde var olmaya devam ettiği ülkelerde yani çoğunlukla Merkez-Doğu Avrupa'da etkili olmuştur. Çek entelektüel Inocenc Arnošt Bláha'nın 1937 yılında yayınladığı "Entelijansiyanın Sosyolojisi"²⁵⁴ adlı eserinde tanımladığı gibi entelijansiya sınıf veya mülkiyetten bağımsız, toplumsal alanda özgürce hareket eden ve toplumsal işlevleri yerine getiren bir gruptur (Sedlacek, 1969, ss. 51-55). Dönemin hakim teorik eğilimi olan işlevselcilik çerçevesinde Bláha entelijansiyanın dört temel işlevi olduğunu öne sürmüştür: i) manevî yaratım, ii) örgütlenme ve dolaşım, iii) birleştirme ve iv) manevî tüketim (Sedlacek, 1969, ss. 55-59). Ayrıca Jan Macku ve Karel Linhart gibi Çekoslovak aydınların çalışmaları da entelijansiyanın tanımı üzerine yoğunlaşmıştır. Macku kültürel ve ideolojik gelişime vurgu yaparken Linhart entelijansiyanın toplumsal ve ekonomik yönüne odaklanmış; kapitalist ve sosyalist toplumlardaki rollerini karşılaştırmıştır. Entelijansiya bu çalışmalarda "üretken olmayan" işlerle uğraşan bir sınıftan ziyade topluma yön veren üretken işler meydana getiren bir sınıf olarak vurgulanmıştır (Sedlacek, 1969, ss. 59-63). Zdeněk Valenta'nın 1965'te yayınladığı "Sosyalizmde Fiziksel ve Entelektüel Çalışma"²⁵⁵ başlıklı eseri de benzer bir sorunsalı tartışmış; sosyalist toplumlarda fiziksel ve entelektüel emeğin rolünü ve bu iki emek biçimi arasındaki ayrımı incelemiştir. Sosyalist sistemlerde maddî kullanım değeri olmayan ancak bilgi ve fikir üretimiyle ilişkili olan entelektüel emeğin toplumsal dönüşümler üzerindeki etkisini vurgulamıştır (Sedlacek, 1969, ss. 63-66). Teorik çalışmalar devam ederken komünist rejim altındaki Çekoslovakya, entelektüellerin siyasal yaşamdaki rollerini büyük oranda ihmal etmiştir. Resmiyette işçi sınıfının öncü rolü vurgulanırken entelektüellerin toplumsal ve siyasal yaşamda etkin olabilmesi için yeterli bir alan bırakılmamıştır. Bilim insanları, yazarlar ve sanatçılar gibi entelektüeller, siyasî elitin (başka bir tabirle bürokratik devletin) belirlediği görevleri

²⁵⁴ Orijinal adı: "Sociologie intelligence".

²⁵⁵ Orijinal adı: "Fyzická a duševní práce za socialismu".

yerine getiren hizmetkârlar olarak görülmüştür. Ancak entelektüellerin daha yaratıcı ve eleştirel rollerini sürdürmeleri beklenen bu sınırlamalar, onları giderek daha fazla ikincil bir role itme eğilimine girmiştir (Sedlacek, 1969, ss. 71-73). Marx'ın entelektüellerin emeğin üretiminde göz ardı edilebilir bir yerde olduğu görüşünün aksine Lenin entelektüellerin sınıf özelliklerinin yanı sıra sosyoekonomik statü ve ideolojik yönelimlerini de dikkate alarak bu grupların toplumsal dönüşümlerdeki rolüne dikkat çekmiştir. Çekoslovakya'daki tartışmalar da komünizm sonrasında entelektüellerin iki ana gruba ayrıldığı yönündeki görüşü pekiştirmiştir. Eski entelijansiya geçmişten gelen “kalıntılar” ile damgalanmış olmasına rağmen yeni entelijansiyadan, sosyalizmin sınıfsız toplum ideasına uygun bir şekilde endoktrinize ettiği işçi ve köylü sınıfı kökenli yeni aydınların sosyalist toplumun inşasına aktif katılımı ve söylemde de olsa işçi sınıfı merkezli yeni devlet mekanizmasının çizdiği siyasal ve sosyal ‘sınırların’ tanınması ve burjuva eğilimlerinin değiştirilmesi beklenmiştir (Sedlacek, 1969, ss. 73-75). Eski entelektüellerin çoğu komünist rejime karşı çıkıp dezavantajlı bir konuma gerilerken Marksizm'den etkilenen yeni entelektüeller, meslekî ve maddî menfaatleri gereği parti içerisinde etkin bir pozisyona gelebilmek için apparatchik haline gelmiştir. Parti, Novotný döneminde entelektüelleri yeniden eğitebilmek için yoğun bir çaba sarfetmiş, maaş artışı yaparak gençlerin yükseköğretime ve bilimsel kariyerlere ilgi duyması sağlanmıştır. Bunun karşılığında bu kişiler, iş dışı eğitimlerde parti öğretisi ile ilgili özel eğitim programlarına katılmaya zorlanmıştır. Elbette iyi eğitilmiş kişiler için bu tip programlar tatmin edici olmamıştır. Partinin, entelijansiyayı baskı ve korku ile rejimin “coşkulu inşacılarına” dönüştürmeye çalışması bir süre sonra sürdürülemez bir politika haline gelmiş; rejim kendi aydınları içerisinde muhalifleri yaratmıştır (Hulicka, 1972, ss. 64-68). Özellikle 1967'den itibaren Çekoslovak Yazarlar Birliği üyelerince baskı politikalarına karşı yapılan cesur eleştiriler ve 1968'deki ayaklanma, komünist rejime karşı açık bir meydan okuma olmuştur. Ancak Prag Baharı'nın başarısız olmasının ardından birçok aydın, bulundukları pozisyonları tasfiyeler sonucunda kaybetmiştir (Šiklová vd., 1990, ss. 352-355). 1989'daki devrime kadar çeşitli zorluklara rağmen örgütlenmeye çalışan aydınlar, post-komünist dönemde diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindeki komşularına benzer bir şekilde reform zorlukları içerisinde hayal kırıklığı yaşamıştır. Bölgede yaşanan dönüşümün tek bir modele bağlı olmayan çok yönlü ve karmaşık yapısı ekonomik istikrar, piyasalaştırma, özelleştirme ve yeniden yapılandırma süreçlerini daha zor ve sınırlı hale getirmiştir (J. M. Kovács, 1994, ss. xi-xvi). Bu durum entelijansiyanın yeni toplumsal ve siyasal ortama adaptasyon ve toplum içinde kendilerini yeniden konumlandırma sürecini yavaşlatmıştır (Šiklová vd., 1990, ss. 360-363).

6.1.2. İşçiler

Merkez-Doğu Avrupa'da ulus-altı grupların önemli bileşenlerinden biri şüphesiz ki üretimi sağlayan, toplumun önemli bir kısmını teşkil eden işçi sınıfıdır. ‘Çekoslovak’ işçi sınıfı, müstakil bir sınıf olarak varlığını 18 ve 19. yüzyıllarda kazanmaya başlamıştır. Sanayileşmenin artmasıyla özellikle Bohemya ve Moravya bölgelerinde tekstil, metal işleme, kömür ve demir madenciliği ile cam ve porselen üretimi önem kazanmıştır (Czechoslovak Mines, 1948). 1839'da Prag-Viyana Demiryolu Hattı'nın açılışı,

bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuş ve kırdan kente göçü artırmıştır (Agnew, 2004, s. 107). Ancak işçilerin çalışma şartlarının ağır olması zaman zaman yönetimle aralarında çatışmaya ve Ostrava ve Brno gibi kentlerde büyük grevlere yol açıyordu. 1867’de Dernekler Yasası’nın kabulü, sendikaların kurulmasına zemin hazırlayarak işçiler için önemli bir temsil ve ifade imkânı sağlamıştır (1867: *Beschluss von Doppelmonarchie und Grundrechten*, 1867). Bunun yanında 1872’de de ilk işçi gazetesi “Dělnické listy” (*Dělnické Listy* (1/1), 1872); 1893’te sosyal demokratların yayın organı olan ve işçi sınıfının sorunlarını dile getiren “Právo lidu” (*Právo Lidu* (1/1), 1893) yayınlanmaya başlanmıştır. Bu yıllarda politik düzlemde varlığını hissettirmeye başlayan işçi sınıfı açısından dönüm noktası 1878’de Çek Sosyal Demokrat Partisi’nin²⁵⁶ kurulması olmuştur. (Daha sonra bu parti birkaç sefer isim değiştirmiş ve 1948’de Çekoslovakya Komünist Partisi’nin²⁵⁷ (KSČ) iktidarı ele geçirmesiyle KSČ ile birleşmeye zorlanmıştır.)

Birinci Dünya Savaşı şartlarında zorunlu askerlik ve savaş ekonomisi işçi sınıfı için büyük bir iktisadî gerileme anlamına gelmiş; gıda ve temel ihtiyaç malzemelerini üreten işçi ve köylülerin askere alınması kıtlık, enflasyon ve yoksulluğu artırmıştır. Savaş, Avrupa imparatorluklarının sonunu getirirken Rusya’da örgütlenen “Çekoslovak Lejyonları”²⁵⁸ özellikle 1917-1920 yılları arasında önemli bir rol oynayarak bağımsızlığa giden yolu hazırlamıştır (Marès, 2020). Masaryk ve Beneš liderliğinde hazırlanan “Bağımsızlık Bildirgesi”²⁵⁹ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun ateşkes antlaşması imzalamasından üç gün önce 28 Ekim 1918 tarihinde okunmuş ve Çekoslovakya bağımsızlığını ilan etmiştir (*Declaration*, 1918; Horne & Austin, 1923, ss. 141-144). Prag’daki Fransız gözlemci Guillerville’nin de dediği gibi “Bohemya, 1620’de Beyaz Dağ savaşında kaybettiği özgürlüğünü yeniden kazanmak için üç yüzyıl boyunca mümkün olan her yolu denemiş” (Horne & Austin, 1923, s. 145) ve nihayetinde özgürlüğünü kazanmıştı. Bağımsız Çekoslovakya’nın ilk günlerinde bir komünist parti henüz mevcut değildi. Komünist parti ancak bağımsızlıktan üç yıl sonra Antonín Zápotocký ve Bohumír Šmeral gibi figürlerin çabalarıyla Çek, Slovak ve azınlık Almanların arasında örgütlenerek kurulabilmişti (Skilling, 1955, s. 346). İşçi sınıfının eylemleri ve talepleriyle güç kazanan sol partiler arasında KSČ ön plana çıkmıştır. Ancak Parti içinde reformist ve radikal kanatlar arasında yaşanan mücadeleyi, 1929’da Bolşeviklere yakınlığıyla bilinen Klement Gottwald kazanmış ve daha sert bir parti politikası takip etmiştir (The Communist Party of Czechslovakia, 1960, s. 11).

“Komintern’in desteğini arkasına alan Gottwald, KSČ’nin 5. Kongresi’ne zafer kazanmış bir kahraman olarak gitti. “KSČ’nin 5. Parti Kongresi, Parti’nin Bolşevikleştirilmesini sağlayan 2. Parti Kongresi’nden sonra Parti’nin gelişimindeki ikinci önemli dönüm noktasıydı.” (The Communist Party of Czechslovakia, 1960, s. 11).

²⁵⁶ Orijinal adı: “Sociálně demokratická strana českoslovanská”.

²⁵⁷ Orijinal adı: “Komunistická strana Československa, KSČ”.

²⁵⁸ Orijinal adı: “Československé legie”.

²⁵⁹ “Washington Deklerasyonu” olarak da bilinen “Geçici Hükümeti Tarafından Çekoslovak Ulusunun Bağımsızlık Bildirgesi” (Prohlášení nezávislosti československého národa jeho prozatímní vládou).

Ancak KSČ'nin Bolşevikleştirilmesine karşı çıkan yedi aydın²⁶⁰ tarafından hazırlanan “Komünist Yazarlardan Komünist İşçilere” başlıklı “Yediler Bildirisi”²⁶¹, yine komünist bir dil ile mevcut parti yönetimini sert bir şekilde eleştirmiştir:

“Çekoslovakya Komünist Partisi (KSČ) son zamanlarda onu militan bir işçi partisi olarak yok olma tehdidiyle karşı karşıya bırakan bir kriz yaşamaktadır. Çalışan sınıfa yönelik baskının arttığı bir dönemde komünist partide tüm işçileri ve parti üyelerini haklı bir şekilde kızdıran olaylar meydana gelmiştir. Parti üyeleri arasındaki ilgisizlik büyümekte, partinin ve işçi sınıfının yararına olmayan bölünmeler yaşanmakta, bu bölünmeler tamamen durumu anlamayan yoldaşların hatalarından kaynaklanmaktadır. Bu yoldaşlar, Çekoslovak proleteryasını, parti kitleliliğini yok etmekten ve proleteryanın saldırı gücünü zayıflatmaktan başka bir sonuca yol açamayacak olan, tamamen fraksiyonel ve tehlikeli bir politikaya sürüklemektedir... Düşüncelerinizi yüksek sesle dile getirin: Memnun değilsiniz! Bölünme değil, birlik istiyorsunuz! Olağanüstü kongrenin toplanmasını ve orada karar verme hakkını talep ediyorsunuz!” (*Spisovatelé Komunisté Komunistickým Dělníkům*, 1929).

Bildiri sonrasında yedi aydın partiden ihraç edilmiş ve erken bir bürokratizm eleştirisi sayılabilecek bu bildiri üzerine Parti, daha sonra sıklıkla yapacağı gibi “karşı bir bildiri” (Yedilerin Konuşmasına Dair Temel Duruş)²⁶² hazırlatmıştır:

“Modern kültürün gerçek gelişiminin devrimci işçi hareketine bağlı olduğuna ve onun zaferinin işçi sınıfının zaferine bağlı olduğuna inanıyoruz. Devrime liderlik edebilecek ve dolayısıyla tüm kültürel çabalarımızı taşıyabilecek tek gücün komünist parti olduğuna inanıyoruz. Partinin devrimci çizgisinden sapmasına yol açan her adımı daima kendi zayıflığımız olarak gördük. Ve işte bugün, tam da bugün – partinin devrimci enerjisinin nasıl arttığını açıkça gördüğümüz ve nihayetinde ilkesiz olandan kurtulma gücünü bulduğu bu dönemde – yedi yazar, yedi yoldaşımız, asla durmamaları gereken bir yerde durmaktadır: devrimci işçi örgütüne karşı ... [Bunu yaparak] sadece yetkinlik sınırlarını aşmakla kalmadılar, aynı zamanda hepimizin takip etmek zorunda olduğu çizgiden de saptılar. Görevimize ihanet etmemek için hepimizin gitmesi gereken yolu terk ettiler. Bu yüzden hatalarını düzeltmek için değil, yollarımızın burada ayrıldığını vurgulamak için sesimizi yükseltiyoruz.” (*Zásadní stanovisko k projevu „Sedmi“*, 1929).

Çekoslovakya'nın kuruluşu esnasında işçi sınıfı, sosyal demokrat ve komünist partilerde aktif bir rol alarak bu partileri işçi hareketlerinin merkezi haline getirmiştir. Ancak savaşın akabinde savaş maliyeti ve özellikle küresel çapta etkili olan “Büyük Buhran” işsizliği artırmıştır. 1930'lu yıllar grevler ve işçi protestoları ile geçmiştir. 1932 yılında Kuzeybatı Bohemya'da (Most Bölgesi) işsizlik ve düşük ücretlere madenciler büyük bir tepki göstermiş, gösteriler bir aydan fazla bir süreyle etkili olmuştur. Aralarında Vítězslav Nezval, Vladislav Vančura, Jiří Voskovec, Jan Werich'in de bulunduğu pek çok sol görüşlü sanatçı ve entelektüel, madencileri açıkça desteklemiştir. Nihayetinde eylemcilerin talepleri kabul edilmiş ve grev sona ermiştir (Šejnohová, 2013, s. 35). Ayrıca etnik gerilimler de işçi sınıfını açıkça bölen etkenlerin başında gelmiştir. Südet Bölgesi'nin ilhak etmek isteyen Almanya'nın Münih

²⁶⁰ Josef Hora, Marie Majerová, Helena Malířová, St. K. Neumann, Ivan Olbracht, Jaroslav Seifert, Vladislav Vančura

²⁶¹ Orijinal adı: “Manifest sedmi” / Spisovatelé Komunisté Komunistickým Dělníkům.

²⁶² Orijinal adı: “Zásadní stanovisko k projevu „Sedmi“”. / İmzacıları: Karel Teige, Vítězslav Nezval, Konstantin Biebl, Vilém Závada, František Halas, Karel Konrád, Ladislav Novomeský, Vladimír Clementis, Bedřich Václavěk, Jiří Weil, Julius Fučík, Vojtěch Tittelbach

Anlaşması ile bu amacına ulaşması KSČ'nin toptan bir işgal ihtimaline karşı yeraltı örgütlenmelerini güçlendirmeye başlamıştır (Luza, 1969, s. 573). Zira Almanya, daha sonra Bohemya ve Moravya'yı işgal etmiş ve burada "Bohemya ve Moravya Protektorası" kurulmuştur. Slovakya ise Reich'a bağlı bir cumhuriyet haline getirilmiştir. Bu dönemde sendikalar kapatılmış ve "Alman İşçi Cephesi'ne"²⁶³ entegre edilen işçilerin büyük bir kısmı Alman endüstrisi ve Wehrmacht'ın savaş makinesi için çalışmaya zorlanmış, Yahudilerse toplama kamplarına gönderilmiştir.²⁶⁴ (Mastny, 1971, s. 77). Elbette işgale karşı direniş farklı düzeylerde devam ederken işçi sınıfı ise üretimi yavaşlatma, makineleri sabote etme, bilgi toplama ve iletme gibi faaliyetlerde bulunarak direnişe katkıda bulunmuştur.

Savaşın sonlarına doğru 1944'te Slovak (Letz & Bocková, 2016; Syrny, 2020) ve 1945'te Çek ayaklanmaları Almanları zor durumda bırakmış ve savaşın son yılında Kızıl Ordu, Prag'a girerek Alman işgalini sonlandırmıştır. Benes liderliğinde kurulan yeni devlet yapısının çok-uluslu olmamasına dair farklı fikirler ön plana çıkmıştır. Savaş boyunca ve sonrasında yapılan konferanslar ve 1945'te Kosice'de kabul edilen kararlar çerçevesinde Alman azınlık sınır dışı edilmiştir. Konuyla ilgili olarak Beneš, "Kendi cumhuriyetimizdeki Alman sorununu bir daha geri gelmemecesine kökünden kazımaya karar verdik." (Judt, 2009, s. 44) diyerek Çekoslovak hükümetinin kararlılığını ifade etmiştir. Ancak iki buçuk milyondan fazla Almanın sınır dışı edilmesi (Glassheim, 2000; Melnyk, 2019) ülkede ciddi bir iş gücü açığı ortaya çıkarmış; bu sorun gönüllü işçi tugayları ve 'Stahanovit' sistemi gibi 'kolektivizasyonist' yöntemlerle giderilmeye çalışılmıştır. Yeni yerleşimcilere yönelik toprak bağışlama sistemi ve işçi ithalatı ile hükümet, Almanların kaybını büyük ölçüde telafi etmiştir (Clair-Sobell, 1948, ss. 356-359).

Bundan sonraki süreçte ise Çekoslovakya, adım adım Sovyetler Birliği'nin etki sahasına girmeye başlamıştır. Özellikle Sovyet desteğini alan KSČ'nin diğer partiler arasında yükselişi devam etmiş 1946 seçimlerinden birinci parti olarak çıkmış; Gottwald liderliğinde bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ayrıca tüm sendikalar "Devrimci Sendikal Hareket"²⁶⁵ çatısı altında birleştirilerek özellikle 1948'deki komünist darbeden sonra işçi hareketinin tek bir merkezden kontrolü sağlanmıştır (Agnew, 2004, s. 203; Martišková & Šumichrast, 2023, s. 284). Savaş-sonrası yıllarda savaştan zarar gören ülkeler için Amerikan hükümeti tarafından Truman Doktrini'nin bir parçası olarak uygulamaya konan Marshall Planı'nın Sovyet etkisinde kalan Merkez-Doğu Avrupa ülkelerini kapsayıp kapsamayacağına dair tartışmalar (Judt, 2009, s. 124) yaşanmıştır. Ancak netice itibarıyla Gottwald, (Stalin'in de etkisiyle) Çekoslovakya'nın bu yardımları kabul etmemesi yönünde bir karar almıştır. 1948'de popülaritesini yitirmeye başlayan Gottwald'ın hükümete kendi politikalarını dayatması bazı bakanların istifasıyla sonuçlanmıştır. Sonrasında boşalan pozisyonlara Benes tarafından yeniden komünist olmayan

²⁶³ Orijinal adı: "Deutsche Arbeitsfront".

²⁶⁴ Üçüncü Reich, 1934'te çıkardığı kanunla bunu "iş gücü dağıtımı" (Arbeitseinsatz) olarak adlandırmıştır. Toplama kamplarında yazan "Çalışmak özgürleştirir" (Arbeit macht frei) sözünü de bununla ilişkilendirmek mümkündür.

²⁶⁵ Revoluční odborové hnutí, ROH

bakanların atanması talebi reddedilmiştir ve Gottwald, komünistlerin ağırlıkta olduğu bir hükümet atanmaması halinde genel grev tehdidinde bulunmuştur. İşçi milislerini (Lidové milice) kullanarak Prag'ı kontrolüne alan Gottwald, Benes'in de onayıyla 25 Şubat 1948'de bir darbe (Agnew, 2004, s. 230) ile KSČ'nin ağırlıkta olduğu bir hükümet kurmuş ve 9 Mayıs'ta yeni anayasayı kabul eden Çekoslovakya, Merkez-Doğu Avrupa'da Sovyet-tipi bir cumhuriyete dönüşmüştür (*Czechoslovak History*, 2024). Böylece işçi sınıfının öncüsü olma iddiasındaki KSČ, iktidarını 1989'da gerçekleşecek olan Kadife Devrim'e kadar sürdürecekti.

Fotoğraf – 21: Çekoslovakya Cumhurbaşkanı Edvard Beneš (sağda) Başbakan ve KSČ Başkanı Klement Gottwald'ı (solda) 25 Şubat 1948 tarihinde Prag'da karşılar. (Gottwald 1948'deki darbeye yeni kurulan komünist hükümetin başbakanı olmuştur.) (*Edvard Beneš & Klement Gottwald*, 1948).

6.1.3. Din Adamları

Çek & Slovaklar, Lehler (966) ve Macarlardan (1000) önce Büyük Moravya İmparatorluğu zamanında (863) Hristiyanlığa, I. Ratislav'ın emriyle gelen misyoner Kiril ve Methodios kardeşlerin faaliyetleri ile intibak etmişlerdir. Kiril ve Methodios, —daha sonra Kiril olarak adlandırılacak olan— Glagol alfabeyi geliştirerek Slav dillerine uyarlamış ve İncil'i Slavcaya çevirerek toplumun yeni dini daha iyi anlamasını sağlamışlardır (Agnew, 2004, s. 11). Yeni dinin kurumsal yapısı, Kilise ve manastırların kurulmasını; dinin yayılması ve devam ettirilmesi de yeni din adamlarının yetiştirilmesini gerekli kılmıştır. Böylece toplumun diğer kesimlerinden ayrılan ve belirli özerkliklere sahip din adamlarından oluşan müstakil bir sınıf ortaya çıkmıştır.

Komünist ve post-komünist dönemde din adamlarının rolünü iyi anlayabilmek için Hussitlerin, Katolik dünya ile olan mücadelesini iyi anlamak gerekmektedir. Zira 'Çekoslovak' ülkesinde Hristiyanlığın

yayılması ve Hristiyanlığın Roma'nın belirlediği ana akım öğretilerine karşı ilk başkaldırıların meydana geldiği her iki tarihsel süreçte de 'Çekoslovakya' çevre güçlerin etkisi altındaydı. Bu sebeple Kilise'nin ulusal kimliği muhafaza eden bir sosyal taşıyıcı olması, Kilise'yi İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar önemli bir aktör olarak ön planda tutmuştur. Kilise, bu yüzden bazen "iş birliğinin" bazen de "direnişin" merkezlerinden biri haline gelmiştir. Etkileşime açık bir geçiş bölgesinde yer alması Çekoslovakya'yı Kilise kurumu ve buna bağlı olarak din adamlarının geleneksel iki mezhep olan Katolik ve Ortodoksluğa ilaveten 16. yüzyıldan itibaren Protestanlığın aynı anda etkili olmasını sağlamıştır. Bu 'etkinlik', gruplar arasında anlaşmazlıkların arttığı dönemlerde çatışmalara dönüşmüş (son büyük çatışma olarak Otuz Yıl Savaşları), savaşlar sona erdikten sonra uzlaşma ve anlayış iklimini (Vestfalya Antlaşması) yaratmıştır.

Modern döneme kadar Çekoslovakya'da dinî reform ve aydınlanma, politik bir hareket haline gelmeden önce teorik ve teolojik düzeyde ruhban mensubu ilahiyat profesörleri tarafından gerçekleştirildi. Bu hususta Çekoslovak tarihinde Hussit Hareketi, 15. yüzyılda en önemli etkiyi yapan dinî hareket olmuştur. Hussit Hareketi'nin kurucusu, Prag Üniversitesi profesörü ve Bethlehem Şapeli papazı olan Jan Hus (1372-1415), John Wycliffe'nin İncil'in "halk diline" çevrilmesi yönündeki düşüncelerine katılmış, vaazlarını Çekçe vererek bu düşüncesini uygulamaya koymuştur (*Jan Hus*, 2024). Bunun yanında Hus, Kilise'nin endüljans satışlarını eleştirmiş, zenginlik ve şatafata karşı çıkmış ve Papa'nın otoritesi yerine İncil'in esas alınması gerektiğini ifade etmiştir. Hus'un düşüncelerinin geniş halk kitleleri arasında yayılması Katolik otoriteleri rahatsız etmeye başladıktan sonra Kutsal Roma İmparatoru Sigismund tarafından bir konsil toplanması ve Hus'un yargılanması talep edilmiştir. 1414 yılında Konstanz Konsili, Hus'u sapkınlık ile suçlamış ve yargılama sonrasında 1415'te yakılarak idam edilmiştir (David, 1999, s. 296). Daha sonra Hus'un görüşlerini yaymaya devam eden takipçileri yani Hussitler arasında bazı fikir ayrılıkları meydana gelmiştir. Hussit hareketinin içindeki iki temel grup olan *Utraquist* ve *Taboristler*'in temel anlaşmazlık noktası, dinî reformların yöntemi ile ilgili olmuştur. İlki, Kilise'ye yönelik daha ılımlı bir reform yöntemi benimserken ikincisi daha köklü ve radikal bir yol takip edilmesini savunmuştur. Hus'un mirası, Hus'un idam edilmesine rağmen sosyal bir çözülüşü ve akabinde yeniden yapılanmayı engelleyememiş ve bu süreç mezhepler arası ve mezhep içi savaşlarla kanlı geçmiştir. 1419-1426 yılları arasında Katolik Kilisesi, Hussitlere karşı bir Haçlı Seferi başlatmış, Hussit Savaşları, iyi savunma yapan Hussitlerin başarısıyla sonuçlanmıştır (Agnew, 2004, s. 46). Aynı zamanda henüz savaş devam ederken Hussitler arasındaki yol ayrımı politik bir karakter kazanmış ve iki grup arasında cereyan eden 1434 Lipany Muharebesi'nde Utraquistler Katolik güçlerin desteğiyle galip gelmiştir (Agnew, 2004, s. 49). Daha sonra Utraquistlerin talepleri 1436'daki Basel Konsili'nde "Prag Kompaktları" imzalanarak kısmen kabul edilmiştir. Ancak Katolik ve Protestanlar arasında devam eden bu çatışma-uzlaşma sarmalı son büyük savaşa giden süreçte Katoliklerin "Karşı-Reformasyon" hamlesi ve Cizvitlerin girişimleri ile büyük oranda çatışmaya dönmüştür (Agnew, 2004, s. 50).

Hussitlerin, Reformasyon öncesi başlattığı dinî tartışma ve aydınlanma daha sonra Wittenberg’de “95 Tezini” okuyan Martin Luther gibi Katolisizm’i protesto eden diğer din adamlarını da etkilemiş, “Protestanlığın” ilk temsilcilerinden olmuşlardır (Kirschbaum, 1995, s. 67). 16. yüzyıldaki Lutherci ve Kalvinist hareketler Almanya’ya coğrafi olarak da yakın olan Bohemya ve Moravya’da hızla yayılmış, “Kardeşler Birliği” (Unitas Fratrum) gibi yapılar ortaya çıkmıştır (*Unitas Fratrum*, 2024). 1609’da Kutsal Roma-Cermen İmparatoru II. Rudolph’ün yayınladığı bir fermanla (Majestätsbrief) Protestanlara geniş dinî özgürlük verilmiştir (Agnew, 2004, s. 65). Ancak çok geçmeden Bohemya’da Katolik Habsburg temsilcileri ve Protestanlar arasında başlayan gerginlik, Katolik temsilcilerinin Prag Kalesi’nin penceresinden atılması (Pražská defenestrace) ile sonuçlanmış ve iki kesim arasındaki çatışma 1618’de yeniden başlamıştır (Agnew, 2004, s. 66). Bohemya asilzadelerinin isyanı Avrupa çapında otuz yıl boyunca sürececek olacak bir savaşın tetikleyicisi olmuştur. Bu süreç 1620’deki Beyaz Dağ (Bílá Hora) Muharebesi ile Habsburgların lehine sonuçlanmış ve Bohemya’da Protestanlar büyük ölçüde özerkliklerini kaybetmişlerdir (Agnew, 2004, s. 67). Slovakya’daki genel durum Bohemya’dakine benzese de Slovakların Macarlarla daha yoğun bir etkileşim içinde olması birtakım farklılıkları da meydana getirmiştir. Habsburg karşıtlığıyla bilinen Macar asıllı bir Protestan olan Imre Thököly’nin kurduğu “Kuru ordusu” büyük oranda yoksul Macar ve Slovaplardan oluşuyordu. 1671-1711 yılları arasında süren Kuru isyanları da Habsburglara karşı bir netice vermemiş, ancak gelecek nesiller için bir ilham kaynağı olmuştur (Çapraz, 2011; Michels, 2012).

Büyük toplumsal ve siyasal dönüşümlerin arifesinde Çekoslovakya’da Kilise-devlet-toplum ilişkisi de büyük kırılmanın eşiğine gelmiştir. Protestan isyanları ve Otuz Yıl Savaşları’ndan sonra bölgede hâkim olan Habsburglar, çeşitli tarikatların da desteğiyle yeniden Katolikleştirme faaliyetlerine hız vererek ulusal kimlikle bütünleşen ‘ulusal Kilise’ oluşumunu yavaşlatmaya çalışmıştır. Ancak Maria Theresa ve II. Joseph dönemlerinde yapılan seküler reformlar devlet kontrolünde kısmî dini özgürlük ve barış ortamını sağlamıştır (Agnew, 2004, s. 108). Ayrıca Çek ve Slovak ulusal uyanışı bu dönemde mezhep fark etmeksizin Kilise kökenli din adamlarının kültür ve dil üzerine yaptıkları çalışmalar ile hız kazanmıştır. ‘Ulusun babası’ (otec národa) olarak anılan ve Çek Kültür Derneği’nin (Matice česká) kurulması için çaba gösteren František Palacký (*175 let Matice české*, 2006; *Matice česká (eng)*, 2024), Çek tarihçiliğinin kurucusu olarak kabul edilen Gelasius Dobner, halk şarkıları derlemecisi ve dilbilimci František Sušil, Ján Hollý, Bohuslav Tablic, Karel Alois Vinařický, Slovak Kültür Derneği’nin (Matica slovenská) kurucularından Andrej Sládkovič, ilk bilimsel Slavonik araştırmacılarından Pavel Jozef Šafárik, Slovak dilbilimci Ľudovít Velislav Štúr ve Michal Miloslav Hodža, Slovak Ulusal Konseyi lideri Jozef Miloslav Hurban ve Jan Kollár gibi birçok figür (*biografia.sk*, 2024; *Databáze knih*, 2024; *ABCzech*, 2024; *Brittanica*, 2024) sayılabilir. Ulusal aydınlanmanın bir sonucu olarak ulusal özgürlük talepleri, Bohemya, Moravya ve Slovakya’da 1848 yılında (“Ulusların Baharında”) zirveye ulaşmıştır. Prag ve Viyana’da ulusal kongrelerini toplayan Çekler ve Slovaklar, sırasıyla Avusturya ve Macaristan’dan özgürlük talep etmiştir. İki ulusun mücadele ettikleri güç merkezleri burada

farklılaşmış; Slovaklar (tüm Slovaklar olmasa da), Macar Bağımsızlık Mücadelesine karşı Avusturya'nın yanında yer almıştır (Kirschbaum, 1995, ss. 119-120). Çekoslovakya'da yaşayan Almanların isteği ise diğer Alman devletlerinde patlak veren ayaklanmalarda ortaya çıkan düşünceye benzer bir şekilde Alman devletlerinin bütünleşmesinden (Agnew, 2004, s. 117) yanaydı. 1848'de Prag'da içinde din adamlarının da olduğu bir kurul tarafından toplanan Slav Kongresi, Avrupa'daki Slav kökenli halkların baskılanmasına son verilmesi mesajını vermişti. Avusturya ordusunun Prag'da Çek göstericilere ateş açması neticesinde artan gerilimden ötürü Kongre beklenenden erken sona erdirilmiştir. Netice itibarıyla Çekya'daki ayaklanmalar, General Windischgrätz komutasındaki Avusturya birlikleri tarafından (Kirschbaum, 1995, s. 120), Macar isyanı da Avusturya ve Rusya'nın birleşik güçlerinin desteğiyle şiddetli bir şekilde bastırılmıştır.

Merkez-Doğu Avrupa'da en büyük kırılmalardan biri şüphesiz günümüze kadar inişli-çıkışlı bir patika takip edecek bir süreci başlatan Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşananlardır. Büyük Savaş sonrasında Avrupa'nın dört büyük kadim imparatorluğu dağılmış; yerlerini genç modern ulus-devletler almıştır. Bunlardan biri olan Çekoslovakya da Masaryk'ın okuduğu bağımsızlık bildirgesiyle bir cumhuriyet olarak ilan edilmişti. Yeni cumhuriyet, kendisini laik bir devlet olarak tanımlamış, 1920 Anayasası ile din ve vicdan özgürlüğünü²⁶⁶ garanti altına almıştı. Farklı mezheplere ait Kiliselerin varlığı anayasa ile garanti altına alınsa da 1919 tarihli "Toprak Reformu Kanunu"²⁶⁷ (215/1919 Sb., 1919) Kilise'nin mevcudiyetini de içerdiği için devlet ve Kilise ile arasında bir gerginlik meydana gelmiştir. Ancak bu gerginlik 1928 tarihinde imzalanan bir 'modus vivendi' ile sona ermiştir (*Modus vivendi z roku 1928*, 1928). Öte yandan 1920'de Çekoslovak Hussit Kilisesi²⁶⁸, Jan Hus'un mirasını devam ettiren ulusal bir kilise olarak yeniden ortaya çıkmıştır (*Czechoslovak Hussite Church*, 2017). Kiliseler dinî yapılar olmanın yanında tarihsel güç merkezleri olarak siyasette de varlıklarını sürdürmüşler ve Kilise tabanlı muhafazakâr birçok siyasal parti kurulmuştur. Örneğin savaştan sonra sürgün hükûmetine başkanlık edecek olan Jan Šrámek önderliğinde kurulan Çekoslovak Halk Partisi²⁶⁹ dinin toplumsal hayattaki rolünü ve kilisenin haklarını savunmuştur. Farklı bir örnek olarak 1913'te Slovak-Katolik milliyetçisi rahip Andrej Hlinka liderliğinde kurulan Slovak Halk Partisi²⁷⁰, başlarda Macaristan'dan ayrılmak için Çekoslovakya'nın kurulmasını desteklemiş (Kováč, 2011b, ss. 135-136), ancak daha sonra bağımsız 'Çekoslovakya' deneyiminden memnun olmadığını ve Slovakya'nın bağımsız olması gerektiğini kendi yayın organlarından duyurmuştur (Krajčovičová, 2011, s. 147). Yeni

²⁶⁶ "Çekoslovak Cumhuriyeti'nde ikamet eden herkes, bu Cumhuriyetin sınırları içinde, köken, uyruklu, dil, ırk veya din ayrımı gözetmeksizin, bu Cumhuriyetin vatandaşlarıyla eşit ölçüde tam ve mutlak can ve özgürlük güvenliğinden yararlanır. Bu ilkeye ancak uluslararası hukuka uygun olduğu ölçüde istisnalar getirilebilir." (*The Constitution of the Czechoslovak Republic*, 1920).

²⁶⁷ Orijinal adı: "Pozemková reforma".

²⁶⁸ Orijinal adı: Církev československá husitská

²⁶⁹ Orijinal adı: Československá strana lidová

²⁷⁰ Orijinal adı: Slovenská ľudová strana. Daha sonra partinin adı "Hlinka'nın Slovak Halk Partisi" (Hlinkova slovenská ľudová strana) olarak değiştirilmiştir.

cumhuriyetin kurucu fikri olan “Çekoslovakizmi”²⁷¹ (Bakke, 2011, s. 268; Palouš, 1995, ss. 189-191) reddeden parti liderliğini İkinci Dünya Savaşı sırasında rahip kökenli Jozef Tiso²⁷² yürütmüş, aynı zamanda Almanya’ya bağlı kukla bir devlet olarak kurulan Slovak Cumhuriyeti’ne de başkanlık etmiştir. (Kováč, 2011a, s. 3; Lorman, 2015). Nazi rejimi ile iş birliği içinde olan din adamlarının dışında direniş ile bağlantılı çok sayıda din adamı da mevcuttu. Direnişe destek olan din adamları genellikle barınak, lojistik destek, manevî liderlik ve uluslararası iletişime ağırlık veriyordu. Bunun en önemli örneklerinden Aziz Kiril ve Metodius Ortodoks Katedrali²⁷³ piskoposu ve rahibi Matěj Pavlík (Gorazd) ve Vladimír Petřek, Heydrich suikastına karışanlara yaptıkları yardımlardan dolayı 1942’de Almanlar tarafından yakalanıp idam edilmiştir (Mastny, 1971, s. 211; Agnew, 2004, s. 214).

1945-1948 arasında Çekoslovakya’da nispeten demokratik bir rejim varmış gibi görünse de 1945’te kabul edilen “Kosice Hükümet Programı”²⁷⁴ ile komünistler yönetimde güçlü konumlar elde etmiş; 1948’deki darbe ile de yönetim tamamen Gottwald’in kontrolüne geçmiştir (Yungblyud, 2023, s. 142). KSČ döneminde kilise mülklerine el konması, dini okulların ve enstitülerin kapatılması Kilise’nin gücünü zayıflatmıştır. Ancak bu baskı atmosferinde Piskopos Josef Beran ve Josef Hlouch gibi sembolik isimler rejime karşı takındıkları tavırla pasif bir direniş göstermiştir. Bahsi geçen din adamlarını toplumdan soyutlamak ve etkilerini azaltmak için öncelikle ev hapsi ve sürgün yöntemini denenmiş -ki bunda da başarılı olunmuştur. Daha sonra rejim tarafında kısa ömürlü olacak olan “Katolik Eylem”²⁷⁵ adlı bir örgüt (Moravčíkova, 2019, s. 380) kurularak din adamlarının muhalif tavrının sönmelenmesi ve Kilise’nin kontrol altına alınması amaçlanmıştır. Ancak din adamlarından beklenen destek alınamayınca hareketin faaliyetlerine son verilmiştir. Rejim tarafından din adamlarını bölerek direnişi zayıflatma maksatlı benzer bir girişim Prag Baharı’ndan sonra adını 1963 tarihli bir Papalık genelgesinden²⁷⁶ (John XXIII, 1963) alan “Katolik Din Adamları Derneği”²⁷⁷ ile yapılmıştır. Benzer bir akıbet bu derneği de beklemiş ve derneğin varlığı Kadife Devrim’den sonra sona ermiştir. Diğer yandan Vatikan’da Papa XXIII. John tarafından başlatılan ve Papa VI. Paul tarafından tamamlanan “II. Vatikan Konsili” (1962-1965)²⁷⁸ (Tížik, 2015, ss. 64-65) ve Polonyalı kardinal II. John Paul’ün papa seçilmesi (1978), Vatikan’ın bölgede popülaritesini arttıran ve Çekoslovakya’daki din adamları için manevî uluslararası bir destek sağlayan gelişmeler olmuştur. Komünist rejim, Konsil kararlarının uygulanmasını engellemeye çalışmış olsa da tam anlamıyla başarılı olamamıştır. “Konsil, ayinlerde yaptığı değişikliklerle Kilise’de din adamlarının rolüne ilişkin anlayışı değiştirmiş ve böylece Kilise’yi tamamen dönüştürmüştür.” Konsil, bu anlamda komünist dönemden daha çok post-komünist dönemde

²⁷¹ Orijinal adı: “Čechoslovakismus”.

²⁷² 1947’de insanlığa karşı işlediği suçlardan dolayı yargılanıp idam edilmiştir.

²⁷³ Orijinal adı: Chrám svatých Cyrila a Metoděje

²⁷⁴ Orijinal adı: Košický vládní program

²⁷⁵ Orijinal adı: “Katolická akce”.

²⁷⁶ “Pacem in Terris” (Yeryüzünde Barış)

²⁷⁷ Orijinal adı: Sdružení katolických duchovních Pacem in terris; SKD PiT

²⁷⁸ Orijinal adı: Concilium Oecumenicum Vaticanum Secundum

Kilise'nin konumunun düzenlenmesine katkı sunmuştur (Balık, 2013, s. 16). Bağımsız bir insan hakları girişimi olarak ortaya çıkan Charta 77'nin imzalanması sürecine Václav Malý ve Josef Zveřina gibi Katolik din adamları da katılmış ve muhalefet hareketlerine destek vermiştir. Ancak rejim, bu eylemleri resmî görevlerden uzaklaştırma ve hapis gibi yöntemlerle cezalandırmıştır. Charta 77 katılımcılarına ek olarak Oto Mádr, Antonín Mandl ve Jaroslav Škarvada da çeşitli şekillerde komünist rejimin baskılarına maruz kalan din adamlarındandır. Prag Başpiskoposu František Tomášek ise Charta 77'yi imzalamayı reddetmiş olsa da (Tížik, 2015, s. 64) 1989'daki Kadife Devrim esnasında komünist rejime karşı ihtiyatlı ve kararlı bir muhalefet yürütmüştür (*Velvet Revolution*, 2011). Komünizmin çöküşünden sonra Vatikan ile diplomatik ilişkiler yeniden tesis edilmiş ve dinî kuruluşların faaliyetleri yeniden düzenlenmiştir. 1990'da Papa II. John Paul, Prag'ı ziyaret eden ilk papa olarak tarihe geçmiş ve uçaktan inerken Kadife Devrim'in mimarlarından dönemin Cumhurbaşkanı Vaclav Havel tarafından karşılanmıştır. Šebek'in ifadesine göre II. John Paul (*John Paul II*, 2020),

“Tam da bir Polonyalı olduğu için Çekleri ve Slovakları sadece Slav olarak değil, aynı zamanda Katolik olarak da çok yakın görüyordu. Birçok Çek ve Slovak piskoposla bir araya geldi ve [Prag Kardinali ve Başpiskoposu] František Tomášek ile çok dostane ilişkiler kurdu. Ayrıca 1974 yılında henüz kardinalken Çek Kardinal Štěpán Trochta'nın cenaze törenine katılmak üzere ülkeyi ziyaret ettiğini de belirtmek gerekir.”

“Kadife Ayrılık” olarak adlandırılan Çekoslovakya'nın dağılması, Merkez-Doğu Avrupa'da iki yeni ülke yaratırken dinî kurumları da ayırmıştır. Çekya'da en büyük dinî grup hâlâ Katolikler olmakla birlikte Protestan Hussit Kilisesi de diğer büyük topluluğu temsil etmektedir. Güncel araştırmalara göre toplumun önemli bir kesimi kendisini inançsız (*Religious Belief*, 2021) olarak tanımlasa da 2012 yılında kiliselere mülklerin iadesini ve malî tazminatların ödenmesini amaçlayan bir kanun kabul edilmiştir (Havlíček & Lužný, 2013, s. 198). Slovakya'da ise Katolik Kilisesi, toplumda güçlü etkisini korumaya devam etmiş ve ulusal kimliğin önemli bir parçası olarak kalmıştır. Katolik Kilisesi'nin baskınlığına rağmen Yunan Katolik Kilisesi, Lutherci Kilise ve Ortodoks Kilisesi gibi diğer mezheplere ait kurumlar da mevcuttur. 2000'de Slovak hükümeti ve Vatikan arasında imzalanan ve 2001'de yürürlüğe giren konkordato, kilisenin haklarını ve Slovak devleti olan ilişkisini yeniden düzenlemiştir (326/2001 Z.z., 2001).

Fotoğraf – 22: [Sol] “Selanikli kardeşler Aziz Kiril ve Metodius, Büyük Moravya’nın Hristiyan mirasını temsil eden misyonerler” (*Slovak Parlamentarizminin Tarihi*, 2016). [Sağ] Fotoğraf: Aziz Kiril ve Metodius Ortodoks Katedrali (Chrám svatých Cyrila a Metoděje) ve İkinci Dünya Savaşı’ndan kalan mermi izleri (Ozan, 2017a).

6.2. Çekoslovak Stalinizmi ve Gottwald Dönemi: 1945-1953

6.2.1. Dünya Savaşı’nın Sonu ve Çekoslovakya’nın Yeniden Kuruluşu (1945-1948)

Çekoslovakya’nın savaş-sonrasında yeniden egemen bir devlet olarak ortaya çıkmasına giden süreç henüz savaş devam ederken başlamıştı. Özellikle yeraltı direniş örgütleri ve sürgündeki Çekoslovak hükümeti bu sürecin en kritik aktörleri olmuştur. Çekoslovakya, Almanya tarafından tamamen işgal edildikten sonra Çekoslovak direnişi yeraltına çekilerek istihbarat toplama, sabotaj, propaganda faaliyetleri ve gerilla savaşı gibi eylemlerde bulunmuştur. İşgal öncesi var olan hükümet, sürgünde (Londra’da) Edvard Beneš liderliğinde yeniden toplanarak yeraltı direnişini desteklemiştir. Ancak sürgün hükümeti ile direnişçi gruplar arasında tam bir ast-üst ilişkisi kurulamamış ve bu durum bazı anlaşmazlıkları da beraberinde getirmiştir. Direnişçi gruplar, sadece Çekoslovak sürgün hükümeti ile değil aynı zamanda İngiltere’deki “Özel Operasyonlar İdaresi”²⁷⁹ (SOE) ve Sovyet istihbarat servisi NKVD²⁸⁰ ile de koordinasyon içinde çalışmak zorunda kalmıştır (Mastny, 1971, ss. 175-176; *Czech Resistance*, 2015). Örneğin bu dönemde “Sadık Kalıyoruz” Dilekçe Komitesi²⁸¹, Yurt Direnişi Merkezi

²⁷⁹ Orijinal adı: “Special Operations Executive, SOE”.

²⁸⁰ Orijinal adı: “Narodny Komissariat Vnutrennih Del, NKVD” (İçişleri Halk Komiserliği).

²⁸¹ Orijinal adı: “Petiční výbor Věrní zůstaneme, PVVZ”.

Liderliği²⁸², Merkezî Ulusal Devrimci Komite²⁸³ (Naxera, 2012, s. 43) ve Ulusun Savunması²⁸⁴ gibi gruplar direnişin örgütlenmesinde etkili olmuştur (Mastny, 1971, ss. 145-148). Çekoslovakya’da en önemli direniş eylemlerinden biri Bohemya ve Moravya Protektorası Reichsprotektor Yardımcısı olarak görev yapan SS-Korgenerali Reinhard Heydrich’in suikastı vakası olmuştur. 1942’de “Operasyon Anthropoid”²⁸⁵ adıyla gerçekleştirilen operasyon neticesinde Heydrich hayatını kaybetmiş ancak Alman ordusu, intikam için Lidice ve Ležáky (Mastny, 1971, s. 217) köylerini yerle bir ederek direnişle alakalı gördükleri yüzlerce kişiyi idam etmiştir. Bedřich Homola, Josef Tacl ve Zdeněk Tvrz gibi direnişin önemli figürlerinin idamları ise Berlin’deki Plötzensee Hapishanesi’nde gerçekleştirilmiştir (Burian vd., 2002; Oleschinski, 2002). Heydrich suikastının bu ‘yan etkilerine’ rağmen yarattığı sansasyon Çekoslovak direnişi için önemli bir aşama olarak kabul edilir.

Savaşın son iki yılına girerken Sovyet birlikleri Batı’ya doğru ilerlemeye devam ediyor; Alman işgali altındaki birçok şehir, yerel direnişçi kuvvetlerin desteğiyle ‘özgürleştiriliyordu’. Kızıl Ordu ve Sovyet-destekli direnişçiler Almanları geri püskürtmeye devam ettikçe Alman işgali altındaki ülkelerde ayaklanmalar artıyordu. Bu süreçte Çekoslovak topraklarında gerçekleşen Slovak (1944)²⁸⁶ ve Çek (1945) ayaklanmaları önemli dönüm noktalarıdır. Slovakia’nın Banská Bystrica şehrinde başlayan ayaklanma başlangıçta başarılı olsa da Alman birlikleri tarafından bastırılmıştır. Prag’da ise direnişçilerin şehir merkezine kurduğu barikatlarla başlayan ayaklanmada Alman ordusu ile yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Bunun yanında ayaklanmaların etkisi ve savaşın gidişatı, Almanlarla iş birliğini kabul eden eski Sovyet generali Sergei Bunyaçenko ve Andrey Vlasov’un liderliğini yaptığı Rus Kurtuluş Ordusu’nun²⁸⁷ dahi taraf değiştirerek Çek direnişine kısmen destek vermesinde etkili olmuştur (Agnew, 2004, s. 222). Çek ayaklanmasından birkaç gün sonra Kızıl Ordu’nun Prag’a girmesiyle Çekoslovakya’da savaş sona ermiştir.

Savaş sona ererken Londra’dan dönen Edvard Beneš, 4 Nisan 1945’te “Moskova’da kararlaştırıldığı üzere yeni bir hükümet atamış [ve] Koşice geçici hükümet merkezi olmuştur.” (Korbel, 1965, s. 123). Prag işgalden kurtarıldıktan sonra yeniden Prag’a taşınan geçici hükümet, demokratik bir yapıda kurulmuş ve bu yapı, 1948’deki komünist darbeye kadar geçen süreçte varlığını sürdürebilmiştir. Savaş sona ermeden 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında gerçekleşen Potsdam Konferansı’nda alınan karar gereği Beneš, ilk icraatlarından olan başkanlık kararnameleri ile birinci cumhuriyet döneminde yaşananların aksine azınlıklar meselesini tamamen ortadan kaldırmak için çeşitli

²⁸² Orijinal adı: “Ústřední vedení odboje domácího, ÚVOD”.

²⁸³ Orijinal adı: “Ústřední národní revoluční výbor, ÚNRV”.

²⁸⁴ Orijinal adı: “Obrana národa, ON”.

²⁸⁵ Heydrich suikastı hakkında MacDonald’ın detaylı incelemesi için (MacDonald, 1989, 1998); ayrıca Çek Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı tarafından hazırlanan rapor da Çek direnişi, Heydrich suikastı ve akabinde yaşanan Alman rövanşı hakkında detaylı görseller için (Burian vd., 2002); operasyon ile ilgili “Anthropoid” filmi için bakınız (Ellis, 2017).

²⁸⁶ Varşova Ayaklanması da 1944 yılında gerçekleşmiştir.

²⁸⁷ Orijinal adı: “Russkaya osvoboditel’naya armiya, ROA”.

kararnameler yayınlamıştır. Buna göre Alman, Macar ve Slovak “işbirlikçilere” ait mülkiyetlerin kamulaştırıldığı ifade edilmiştir. “Özgürlük öncesi dönemden kalma bazı mülkiyet hukuku işlemlerinin geçersizliği ve Almanların, Macarların, hainlerin ve işbirlikçilerin ve bazı kurum ve kuruluşların mülkiyet değerlerinin ulusal idaresi hakkında Cumhurbaşkanı Kararnamesi”nin²⁸⁸ dördüncü bölümünde konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır (5/1945 Dekret presidenta, 1945):

“Aşağıdaki kişiler güvenilir olarak kabul edilecektir:

- a. Alman veya Macar uyruklu kişiler,
- b. Çekoslovak Cumhuriyeti’nin egemenliğine, bağımsızlığına, bütünlüğüne, demokratik-cumhuriyetçi devlet biçimine, güvenliğine ve savunmasına karşı faaliyetlerde bulunan, diğer kişileri bu tür faaliyetlere teşvik eden veya ayartan ve Alman ve Macar işgalcileri herhangi bir şekilde kasten destekleyen kişiler. Bu kişiler, örneğin Bayrak, Rodobrana, Hlinka Muhafızları, Almanlarla İşbirliği Cemiyeti’nin önde gelen görevlileri, Bolşevizm’e Karşı Çek Birliği [Çekya ve Moravya’da], Çek Gençliğinin Eğitimi Kurulu, Hlinka Slovak Halk Partisi, Hlinka Muhafızları, Hlinka Gençliği, Ulusal Sendika Çalışanları Genel Merkezi, Tarım ve Ormancılık Sendikası, Alman-Slovak Cemiyeti ve benzer nitelikteki diğer faşist örgütlerin üyeleri olarak kabul edilecektir.”

Savaş-sonrasında yapılan ilk genel seçimlerde (1946) KSČ, %38’lik bir oy oranına ulaşmış ve KSČ’nin ağırlıkta olduğu bir koalisyon hükümeti kurularak KSČ lideri Klement Gottwald başbakan olmuştur (Agnew, 2004, s. 226). Ancak Gottwald, başbakanlığının ilk yıllarından itibaren politik birçok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bunlardan biri 1947’de Avrupa’nın genelinde yaşanan kuraklığın tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemesi olmuştur. Savaşın yarattığı maliyetin üstüne gelen bu kuraklık dönemi toplumda hoşnutsuzluk ve hükümete karşı güvensizlik yaratmıştır (Agnew, 2004, s. 227). Gottwald ise komünist partinin popülaritesini artırmak için durumdan istifade etmiş ve sorunun çözümü için kolektivizasyon ve ulusallaştırma gibi radikal önerilerde bulunmuştur (M. R. Myant, 2008, ss. 174-175). Ayrıca ABD’nin Marshall Planı çerçevesinde başlattığı yardımların alınıp alınmayacağı meselesi hükümet içerisinde tartışmalara neden olmuştur. Komünistler, yardımların reddedilmesi gerektiğini savunurken Jan Masaryk²⁸⁹ gibi siyasetçiler ise yardımlara olumlu yaklaşıyordu. Mesele ancak 9 Temmuz 1947’de Moskova’da Çekoslovak Delegasyonu’nun²⁹⁰ Stalin ile yaptığı görüşme sonrası ‘yardımların alınmaması yönünde’ çözüme kavuşturulmuştur.²⁹¹ Daha sonra Delegasyon üyelerinden

²⁸⁸ Azınlıklara yönelik başkanlık kararnameleri hakkında detaylı bilgi: *Dekrety Prezidenta Republiky ve Vztahu k Odsunu Sudetských Němců z Plzeňska a Klatovska* (Naxera, 2012).

²⁸⁹ Çekoslovakya’nın ilk cumhurbaşkanı olan Tomáš Garrigue Masaryk’ın oğlu.

²⁹⁰ Delegasyon, Başbakan Klement Gottwald, Dışişleri Bakanı Jan Masaryk ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Vladimír Clementis’ten oluşuyordu. Jan Masaryk, Şubat Darbesi’nden sonra kaldığı otelin penceresinden düşerek hayatını kaybetmiştir.

²⁹¹ Stalin ile Delegasyon arasında gerçekleşen toplantıda Stalin, Çekoslovakya’nın Paris’te düzenlenecek olan “Avrupa Ekonomik İşbirliği Konferansı”na katılma kararına şaşırdığını, Marshall Yardımlarının alınmasının Sovyetler Birliği’ni izole etmek için atılan bir adım olarak gördüğünü ve Çekoslovakya’nın buna istemeden de olsa destek vermiş olacağını ifade etmiştir: “Bu konferansa katılmaya karar vermeniz bizi şaşırttı. Bizim için bu mesele Sovyetler Birliği ile Çekoslovak Cumhuriyeti arasındaki dostluk meselesidir. Nesnel olarak isterseniz de istemeseniz de Sovyetler Birliği’nin izole edilmesine yardımcı oluyorsunuz. Bakın neler oluyor. Bizimle dostane ilişkileri olan tüm ülkeler bu konferansa katılmazken bizimle dostane ilişkileri olan Çekoslovakya katılacak. Dolayısıyla, Çekoslovakya’yı Sovyetler Birliği’ne karşı, Sovyetler Birliği’ni izole eden tarafa koymak bu kadar kolay olsaydı, Çekoslovak Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki dostluğun o kadar da sağlam olmadığına karar vereceklerdi. Bu, Sovyetler Birliği’ne karşı kazanılmış bir zafer olarak görülecektir. Halkımız ve biz bunu

Dışişleri Bakanı Masaryk süreci özetleyen şu tarihî cümleyi kurmuştur: “Moskova’ya bağımsız ve egemen bir devletin dışişleri bakanı olarak gittim; [Moskova’dan] Sovyet Hükümeti’nin bir uşağı olarak döndüm.” (Sanford, 1982, s. 8).

Kennan’ın Foreign Affairs’te yayınlanan meşhur “X makalesi” (X, 1947), Sovyetler Birliği’ni çevrelemeyi amaçlayan Truman Doktrini ve savaştan etkilenen ülkelere yapılacak Marshall yardımları, Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında uluslararası düzeyde kutuplaşmayı ve gerilimi artıran önemli gelişmeler olmuştur. Bunlara karşılık Sovyetler Birliği ise sadece Çekoslovakya’nın Avrupa Ekonomik İş Birliği Konferansı’na katılımını engellememiş aynı zamanda 22-27 Eylül 1947 tarihlerinde Polonya’nın Szklarska Poręba kasabasında dokuz komünist partinin (KSČ de bunlardan birisidir) katıldığı bir konferans düzenleyerek Doğu Bloğu ülkeleri arasında iş birliği ve koordinasyonu sağlamak amacıyla Kominform’u (Komünist Enformasyon Bürosu) kurmuştur. Kominform, böylelikle Sovyet modelinin ihraç edilmesine ve Sovyet politikalarının benimsenmesine yardımcı olan Komintern’den sonra ikinci uluslararası örgüt olmuştur. (Destalinizasyon döneminde lağvedilecek ve yerini Varşova Paktı ve COMECON’a bırakacaktır.) (Agnew, 2004, s. 228). Kominform’a dahil olan Merkez-Doğu Avrupalı komünist partiler, Stalinist dönemde devlet yönetimini bir şekilde ele geçirerek çok-sesliliği ortadan kaldırmıştır. Çekoslovakya’da ise devlet yönetiminin Sovyet-tarzı bir komünist parti (KSČ) tarafından ele geçirilme süreci, 1948 kriziyle tamamlanmıştır. Şubat Krizi’ne (Şubat Darbesi veya Kutlu Şubat²⁹²) giden süreç İçişleri Bakanı Václav Nosek’in emniyet güçleri içerisinde komünist olmayanları tasfiye ederek yerlerine komünist yetkililer ataması ile başlamıştır. Komünist olmayan partiler ve genel olarak muhalefet, bu durumu endişe ile karşılamış ve protesto etmiştir. Bunun neticesinde komünist olmayan 12 bakan istifa ederek hükümeti düşürmeye çalışmıştır. Cumhurbaşkanı Beneš, bakanların istifasını kabul etse de hükümeti dağıtmamıştır. Gottwald, Beneš’e boşalan bakanlık koltuklarının komünist isimlerle doldurulmasını önermiş; Beneš bu öneriyi hemen kabul etmekte tereddüt etmiştir. Ancak “21 Şubat 1948’de²⁹³ tüm büyük şehirlerde sekiz büyük gösteri düzenlenmiş ve fabrikalarda coşkulu toplantılar yapılmıştır.” (M. R. Myant, 2008, s. 201). KSČ’nin kendi militan kadrosu ve örgütünü, ROH aracılığıyla da sendikaları kullanarak sokak gösterilerini ve siyasî baskısını artırması, bir iç savaş ihtimalini güçlendirdiği için Beneš netice itibarıyla Gottwald’in taleplerini 25 Şubat 1948’de onaylamıştır. Böylelikle “Ulusal Cephe”²⁹⁴ hükümeti tamamen komünist parti mensuplarından oluşmuştur. Mayıs ayında ise Cumhurbaşkanı Beneš, yeni anayasayı (9 Mayıs Anayasası) imzalamayı reddederek istifa etmiş; bir hafta sonrasında Parlamento, Klement Gottwald’i cumhurbaşkanı seçmiştir.

anlamayacağız. Kararınızı iptal etmeniz, bu konferansa katılmayı reddetmeniz gerekiyor ve bunu ne kadar erken yaparsanız o kadar iyi olur.” (Czechoslovak Delegation & Stalin, 1947).

²⁹² Únor 1948 / Vítězný únor

²⁹³ KSČ’nin yayın organı olan “Rudé Právo”nun 21 Şubat 1948 tarihli sayısındaki manşeti: “Şehirlerin ve kırsal kesimlerin emekçi halkı Klement Gottwald Hükümeti’nin arkasında birleşti.” (Rudé právo, 1948).

²⁹⁴ Národní fronta / Národní front

Gottwald böylece hem parti genel sekreterliği hem de cumhurbaşkanlığını uhdesinde toplayarak ülkede tam otoriteye sahip olmuştur.

Görsel – 9: Çek sanatçı Adolf Hoffmeister’ın Tahran Konferansı’nı tasvir ettiği çalışmasında liderlerin alışkanlıklarına gönderme yapılarak zafere giden yol şu formülle sembolize edilmektedir: “sigara tutacağı [Roosevelt] + puro [Churchill] + pipo [Stalin] = zafer” (*Galerie Millennium*, 1943).

Fotoğraf – 23: İşçi milisleri 28 Şubat 1948’de Prag’daki Eski Şehir Meydanı’nda düzenlenen tören geçişi sırasında yürüyor (*February 1948 in Czechoslovakia*, 1948).

6.2.2. Baskı Dönemi (1948-1953)

Gottwald’ın parti genel sekreterliği ile başlayan komünist parti kariyeri, başbakanlık ve daha sonra cumhurbaşkanlığı ile zirveye ulaşmıştır. Savaş-sonrası Stalinist hükümetlerin iktidara geldiği Merkez-Doğu Avrupa’da Bierut ve Rakosi’ye benzer bir yönetim tarzına sahip olan Gottwald, KSČ’nin mutlak hakimiyetini tesis edebilmek ve “sosyalist gerçekçiliği” teşvik edebilmek için devlet mekanizmasında tam denetim sağlamıştır. Soğuk Savaş’ın gözle görünür hale gelmeye başladığı bu yıllarda Komintern ve Comecon’un da kurulmasıyla ülkeler iki kutup etrafında konsolide olmaya başlamıştır. Moskova’nın

Sovyet çıkarlarına aykırı hareket etmeyen komünist partilere verdiği destek, Gottwald gibi liderlerin elde ettiği gücün muhalefeti bastırmak için kullanmasını kolaylaştırmıştır.

“Yeni kurulan komünist rejime açıkça karşı çıkan entelektüeller hapsedilmiş; çok sayıda kişi ise 1948 darbesinin ardından ülkeyi terk etmiştir. Çekoslovak kültürel üretimi, çok kısa sürede ve derinlemesine bir Sovyetleştirme sürecine girmiştir. Bu sürecin kapsamı yalnızca yüksek kültürle sınırlı kalmamış; sinema, halk için yazılan kitaplar ve diğer popüler kültür ürünleri de bu dönüşümden etkilenmiştir. Radyoda kapsamlı bir sansür uygulanmış; kitapların ve müziğin tüm redaksiyon süreçleri devletin eline geçmiş ve yayınevleri kamulaştırılmıştır. Kültürel üretimin her aşaması partinin kontrolü altına alınmıştır. Hatta bu baskının boyutunu gösteren anekdotal örnekler de vardır. Örneğin 1940’ların sonlarında hafif müzik ve caz gibi tarzlarda faaliyet gösteren müzisyenler bile Sovyet uzmanların denetiminde gerçekleştirilen provalara tabi tutuluyordu. Bu uzmanlar, müzisyenlere sosyalist gerçekçilik estetiğine uygun nasıl çalınacağını öğretmekle görevliydi. Bu durum, kültürün her alanında –yüksek sanat eserlerinden halk müziğine kadar– derin bir ideolojik yönlendirme yaşandığını gösterir. Ayrıca parti, entelektüel faaliyetlerde bulunan bireylerin dahil olmasının zorunlu olduğu kitle örgütlerini organize etmiş; böylece entelektüel alanın tümüyle partinin çizgisine göre şekillenmesi sağlanmıştır.” (V. Hlousek, kişisel iletişim, 09 Eylül 2024, s. 6)

Yeniden yapılanma aşamasında olan savaş yorgunu toplumlarda işçi sınıfı ve entelijansiyanın toplumsal aktörler olarak ortaya çıkması biraz zaman almıştır. Bu ulus-altı grupların gelişimi, yeni kurulan rejimlerin baskıcı uygulamaları ile bir süreliğine baskılanabilmiştir. (Elbette daha sonra -destalinizasyon sürecinden itibaren- özellikle entelektüel çevrelerin meydana getirdiği oluşumlar rejime karşı direniş odakları haline gelecektir). Bunlardan birinin kurucusu olan Gottwald, ilk olarak devletleştirme ve işçilerin kontrolü üzerine politikaları uygulamaya koymuştur. 1948’de çıkarılan kanunlar çerçevesinde birçok işletme ve banka devletleştirilmiştir. Aynı zamanda parti direktiflerinin toplumun tüm kesimlerine ulaştırılması bakımından önemli olan fabrika konseyleri kurulmuş ve işçilerin bunlara katılımı teşvik edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Plan (1949-1953) ile kömür madenciliği, çelik üretimi ve makine imalatı önceliklendirilmiş (241/1948 Sb. *Zákon o prvním pětiletém plánu*, 1948) ve işçilerden mümkün olduğunca fedakârlık yapmaları beklenmiştir. Bu fedakârlık beklentisi veya üretim artırma talepleri aslında Sovyetler Birliği’nde uygulanan “Stakhanovcu” (Stakhanovite) sisteme dayanır. Bir Sovyet kömür madeni işçisi olan Aleksey Stakhanov’un adıyla anılan “Stakhanovcu” sistem,²⁹⁵ üretimi artırmak için Çekoslovakya’daki Bata ayakkabı fabrikasında tatbik edilmiştir (Siegelbaum, 1986, s. 269). Yine Sovyetler Birliği’nde küçük çiftliklerin birleştirilmesiyle oluşturulan kolektif çiftliklere (kolhoz) benzer şekilde “Gottwald’ın “Çekoslovakya’da kolhoz kurmayacağız” sözüne rağmen 1949’da kurulan kolektif çiftlikler²⁹⁶ ile üretimin artırılması ve tarımsal üretimin tamamen devlet kontrolüne

²⁹⁵ “Stakhanovizm, Aleksey Stakhanov’un 30-31 Ağustos 1935’te altı saatlik vardiyasında 102 ton kömür çıkararak bireysel kotasının on dört katına ulaşmasının ardından ortaya çıktı. “Stakhanovcu” terimi Pravda’da ilk kez 16 Eylül’de ve ancak o zaman Stahanov’a atfedilen yöntemi taklit eden ve/veya onun rekorunu aşan diğer kömür madencilerine atfen kullanılmaya başlandı. Ay sonuna gelindiğinde bu terim daha geniş bir anlam kazanmış, metalürji, otomobil üretimi, ayakkabı imalatı ve lokomotif sürüşü gibi diğer sanayi ve ulaşım dallarında rekor sonuçlar elde eden işçilere atıfta bulunur hale gelmişti. Pravda, 10 Ekim’den itibaren “Stakhanovcu hareket” in örgütlenmesi ve saflarına “milyonlarca” işçiye katması gerektiğini vurgulamaya başladı.” (Siegelbaum, 1986, s. 261).

²⁹⁶ Birleşik Tarım Kooperatifleri (Jednotné zemědělské družstvo, JZD)

alınması amaçlanmıştır. Böylece kendi çiftliklerinde çalışan çiftçiler ‘tüm ikna yöntemleri kullanılarak’ kolektif çiftliklerde çalışmaya zorlanmıştır (Agnew, 2004, s. 241). Gottwald’ın ölümünün (1953) ardından Zapotocky’nin devlet başkanı ve Novotný’nin parti genel sekreteri olması devlet politikalarında bir yumuşama yaratmamış Agnew’in deyişiyle “Çekoslovak liderler başlangıçta daha önce çizilen yolda ilerlemeye devam etmiştir.” Hatta yeni Stalinist Çekoslovak liderliği “büyük bir taktik ustalık göstererek 1953 sonrasında bir muhalefet odağının ortaya çıkmasını önlemişti.” Bu yeni liderlik 1956’da Macaristan’da yaşananları “karşı-devrimci” olarak tanımlayarak Moskova’ya kayıtsız şartsız desteği esirgememiştir (Uslu, 2006, ss. 150-151). 1953’te liderlik değişiminin hemen ardından yapılan ‘para reformu’ ücretlerdeki reel artışı durdurarak birikimlerin önemli bir kısmını yok etmiştir.²⁹⁷ Alınan bu karara tepkiler gecikmemiş ve rejim, kurulduğundan bu yana en ciddi protesto ve grev dalgaları ile karşılaşmıştır. Olaylarda sembolleşen Plzeň’deki (Pilsen) Škoda fabrika işçilerinin başını çektiği yaklaşık 20.000 kişi para reformuna itirazlarını göstermiştir. Ancak gösterileri sonlandırmak adına ordu ve Halk Milisleri devreye girmiş ve 1953’te rejime karşı ilk başkaldırı bastırılmıştır. Plzeň isyanı hala Stalinist yöntemleri uygulamaya devam eden KSČ liderliği ve yeni Sovyet liderliği arasında adeta bir turnusol kağıdına dönüşmüştür. Moskova’ya davet edilen Zapotocky, Çekoslovakya’yı gerçekçi olmayan hedefler ve ağır sanayiye yapılan aşırı vurgu konularında eleştirilmiştir (Agnew, 2004, s. 243). Moskova’nın işçilerin yaşam standartlarını iyileştirmesi yönünde yaptığı baskı, Zapotocky’nin “Yeni Rota”sını uygulamasında etkili olmuştur. Böylelikle ağır sanayiye odaklanan ekonomi politikası tüketim mallarına yöneltilmiş, perakende fiyat indirimi ve konut yatırımları ile yaşam standartları yükseltilmeye çalışılmıştır. Olaylardan kısa bir süre sonra toplanan KSČ Merkez Komitesi ise bir öz eleştiri yaparak üst düzey parti yöneticilerinden yerel parti örgütlerine kadar birçok sorumluyu eleştirmiştir. Özellikle güvenlik güçleri ve parti organlarının koordinasyon eksikliği nedeniyle ayaklanmanın bastırılmasında zorluklar yaşandığı ifade edilmiştir. Olayların ardından KSČ, gösterilere katılanları tespit etmek amacıyla komisyonlar kurmuş ve disiplin tedbirleri almıştır. Parti politikalarına kitlesel destek sağlamak için siyasî çalışmaları ve propagandayı öne çıkarma kararı alınmıştır (*CPCz CC*, 1953). Plzeň isyanı, Doğu Almanya (1953) ve daha sonra Macaristan (1956) ve Polonya’da (1956) çıkacak ayaklanmalarla ekonomik rahatsızlıkları dile getirme ve “ilk anti-Stalinist” ayaklanmalar²⁹⁸ olmaları yönünden büyük benzerlikler taşır (McDermott, 2010, s. 306).

Baskı rejimi sadece işçi sınıfı üzerinde değil aynı zamanda entelektüeller üzerinde de oldukça hissedilir olmuştur. Bu yüzden destalinizasyon dönemine kadar eleştirel entelektüeller, bulundukları

²⁹⁷ “Her vatandaş 300 kronu 5:1 oranında, nakit birikimlerinin geri kalanını 50:1 oranında ve banka mevduatlarını biraz daha iyi bir oranda değiştirebilecekti. Tek bir perakende fiyat yapısı getirildi ve ücretler ve fiyatlar 5:1 oranında yeni para birimine dönüştürüldü. Para reformu çoğu insanın tasarruflarını tasfiye etti ve 1948’den bu yana ücretlerdeki reel artışı sildi.” (Agnew, 2004, s. 243).

²⁹⁸ McDermott’un aktardığına göre “Kahrolsun komünistler!”, “Serbest seçimler istiyoruz!”, “Yeni bir hükümet istiyoruz!”, “Özgürlük istiyoruz!”, “Açız!” Bunlar, Stalin’in ölümünden üç aydan kısa bir süre sonra, 1 Haziran 1953’te sokaklara dökülen ve kısa bir süre için Çek Cumhuriyeti’nin büyük sanayi kenti Plzeň’i ele geçiren binlerce protestocunun yıkıcı bildirileri arasındaydı.” (McDermott, 2010, s. 287).

pozisyonlardan sürekli tasfiye edilmiş ve bir süre açıktan muhalefet yapmaları mümkün olmamıştır. Yine bu dönemde kurulan (1949), ilk başkanlığını Jan Drda'nın yaptığı ve entelektüel çevreler için önemli bir merkez olacak olan Çekoslovak Yazarlar Birliği²⁹⁹ de parti tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiği için siyasal baskılara karşı bir duruş geliştirememiştir. Medya ve yayıncılık üzerindeki sansür uygulamaları, “Dergi Yayıncılığı ve Çekoslovak Gazeteciler Birliği hakkında kanun” (184/1950 Sb., 1950) ve 1953'te Başbakanlığa bağlı olarak “Basın Denetim Genel Müdürlüğü'nün”³⁰⁰ (Cysařová, 2024) kurulmasıyla kurumsallaşmıştır.

“Komünist dönemi bir zaman çizelgesine koyarsanız 1950'li yıllar en kötüsüydü. Çünkü baskılar çok sertti. İnsanlar hapse atılıyor, ölüme mahkûm ediliyor, komünist rejimin söylemine ve gerekliliklerine uymayan aileler için ağır cezalar veriliyordu. Pek çok insan ülkeden kaçmaya çalıştı. Entelektüeller gerçekten de toplumun bastırılan, var olmaması gereken bir tabakası haline geldi. Sıradan işçiler gibi çalışmaya zorlandılar. Darbeden sonraki komünist dönem onlar için en zor olanıydı. Bu yüzden sansür ve baskı uygulanarak ülkedeki entelektüel potansiyel güçlü bir şekilde bastırıldı ve sınırlandı. Yani bu, ülkedeki entelektüel birikim için ölümcül bir şeydi.” (J. Borodsky, kişisel iletişim, 23 Temmuz 2024).

Baskılardan muzdarip olan aydınlar arasında Slansky Davası'ndan yargılanan ve tutuklanan Eduard Goldstücker (Robertson, 2010), politik olarak “güvenilmez” kişilerin askerlik hizmetini yerine getirdikleri “Yardımcı Teknik Taburlar'da”³⁰¹ görev yapan ve “Siyah Baronlar”³⁰² adlı hicvin yazarı Miloslav Švandrlík, eğitim reformuna muhalefet eden Josef Ludvik Fischer, Václav Černý, Karel Engliš, Jan Patočka, Jaroslav Kříženecký ve Miloš Forman gibi birçok isim sıralanabilir. Siyasî baskılar yargı eliyle yapıldığı gibi aynı zamanda Devlet Güvenlik Teşkilatı (StB)³⁰³ ve ihbarcılar aracılığıyla da yapılıyordu. Baskılara dayanamayan Jan Čep ve “Grup 42”³⁰⁴ adlı edebiyat çevresine mensup Ivan Blatný gibi aydınlarsa çözümünü yurtdışına kaçmakta bulmuştur (*Slovník*, 2024). Bunun yanında KSČ, iktidarı ele geçirmeden önce yetişmiş ve “sınıf düşmanı” olarak algılanan aydınları güvenilmez bulmuş; bu yüzden işçi-köylü sınıfı kökenlere sahip kendi organik entelektüellerini yetiştirmeye girişmiştir. Özellikle üniversiteler Marksist-Leninist ilkelere göre yeniden dizayn edilmiş; üniversitelerde komünist partinin talimatlarını uygulayan gençlik örgütleri kurulmuştur (Devátá, 2021, ss. 33-36). 1952'de sosyalist ideolojinin egemen olduğu alanlarda araştırmalara öncelik veren ve Sovyet Bilimler Akademisi'ni örnek alarak kurulan “Çekoslovak Bilimler Akademisi”³⁰⁵ ile bilimsel araştırmaların tamamı devlet kontrolüne alınmıştır (52/1952 Sb., 1952). Sovyetler Birliği'nde o dönem genetik ve sibernetik bilimi Lysenkoizm'in³⁰⁶ bilim politikalarına ters düştüğünden ve Lysenko'ya karşı Mendel'i

²⁹⁹ Orijinal adı: “Svaz československých spisovatelů”.

³⁰⁰ Orijinal adı: “Hlavní správa tiskového dozoru, (HSTD)”. 1967'de adı “Merkezî Yayın Kurulu” (Ústřední publikační správa, USP) olarak değiştirilmiştir (Šmejkalová, 2001, s. 95).

³⁰¹ Orijinal adı: “Pomocné technické prapory, PTP”. (Krystufek, 1981, s. 238).

³⁰² “Černí baroni”, 1992 yılında bir filme (Sirový, 1992) ve 2004 yılında da diziye uyarlanmıştır (*Cerní baroni*, 2004).

³⁰³ Orijinal adı: “Státní bezpečnost, StB”.

³⁰⁴ Orijinal adı: “Skupina 42”

³⁰⁵ “Československá akademie věd”

³⁰⁶ Trofim Lysenko'nun geliştirdiği ve Sovyetler Birliği'nde resmî olarak benimsenen genetik-karşıtı biyoloji yaklaşımı: “Bilim, Çekoslovakya'da yalnızca Sovyet üniversitelerine ya da Sovyet Bilimler Akademisi'ne benzer

savunup Brno’da bir genetik enstitüsünün açılması için çaba sarf eden Jaroslav Kříženecký, bir buçuk yıl hapis cezasına çarptırılmıştır (Menš, 2004). 18 Mayıs 1950’de Parlamento tarafından kabul edilen “Yükseköğretim Kanunu”³⁰⁷, üniversitelerin yönetimi ve özerkliğine dair politikaları değiştirmiş; böylelikle üniversitelerin özerklikleri sınırlandırılmış, öz-yönetim kurumları kaldırılmış, mülkiyetleri devlete devredilmiş ve yönetimi Eğitim, Bilim ve Sanat Bakanı tarafından üstlenilmiştir (58/1950 Sb., 1950; Gabzdilová, 2016, s. 54). Üniversitelerde yapılan tasfiyelerden sonra boşalan pozisyonlara rejime sadık öğretim üyelerinin hemen bulunmasında zorluklar ortaya çıkmış (Rovná-Vácha, 1995, ss. 357-359); tasfiyeler, işe alımlardan daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca akademik yayınlar da benzer bir şekilde kontrol altına alınmıştır. “Jednotná škola”³⁰⁸ dergisi, Sovyet modelini benimseyen eğitim reformlarını yansıtan içerikler yayımlamış; böylece öğrencilerin sosyalist toplumun inşasına katkı sağlayacak bireyler olarak yetiştirilmesi amaçlanmıştır (Kujal, 1978, s. 13; Gabzdilová, 2016, ss. 60-61).

KSČ’nin 1948’den sonra inşa ettiği sistem, sadece devlet aygıtlarının muhalifler üzerine kurduğu bir tahakkümden ibaret değildi. 1930’lardaki “Moskova Duruşmalarını” anımsatan göstermelik davalar ve verilen cezalar muhalifleri sindirmeyi ve yok etmeyi amaçlıyordu. Beneš dönemi milletvekillerinden olan hukukçu ve kadın hakları savunucusu Milada Horáková, komünist partiyi açıkça eleştirdiği için Batı ajanlığı ile suçlanmış, uluslararası çabalara³⁰⁹ rağmen 1950 yılındaki duruşmadan sonra idam edilmiş (Krystufek, 1981, s. 230; Agnew, 2004, s. 239); böylece Horáková, Çekoslovakya’da idam edilen ilk kadın olmuştur. Marksist tarihçi Závěš Kalandra da aynı davaya dahil edilmiş ve Troçkist olmakla suçlanarak yine uluslararası “ricalara” (Formánková & Koura, 2008, s. 178) rağmen Horáková ile aynı yıl içinde idam edilmiştir. Komünist olmayanların, Stalinist çizgide olmayan komünistlerin ve hatta tehdit olarak algılanan eski “yoldaşların”, başlatılan büyük bir ‘temizlik’ harekâtı sonucunda yargılandığı davaların bir diğeri de “Slánský Davası’dır”. Slánský Davası, yargının nasıl araçsallaştırıldığının açık ve dramatik bir kanıtı olmuştur. Savaş-sonrasında Klement Gottwald’dan sonra partide en önemli isim olan ve hatta genel sekreterlik görevini üstlenen Rudolf Slánský, 1948’de Stalin ve Tito arasında meydana gelen gerilimin kurbanlarından biri olmuştur. Vatana ihanet, karşı-devrimcilik, Titoculuk ve Siyonizm suçlamaları (Kaplan, 1990, s. 192) ile yargılanan Slánský ve 13

bir kurumsal yapının hızla hayata geçirilmesiyle değil, aynı zamanda bilimsel içeriğin kendisinin de çok kısa sürede Sovyetleştirilmesiyle dönüştürüldü. Bu dönüşüm, bilimsel paradigmanın ideolojik bir biçimde yeniden şekillendirilmesi anlamına geliyordu. 1950’li yılların hemen başında örneğin Sovyet biyolog Trofim Lysenko’nun teorileri — bilimsel temelden yoksun olmasına rağmen— Çekoslovakya’daki bilim çevrelerine baskın paradigma olarak dayatıldı. “Sovyet Lysenko biyolojisi” olarak anılan bu yaklaşım, klasik genetik bilimine karşı çıkararak bilimsel düşüncenin yerini ideolojik dogmalara bırakan bir anlayışı temsil ediyordu. Bu süreç, 1948’in sonları ile 1949’un başlarında üniversitelerde gerçekleştirilen kapsamlı ve etkili tasfiyelerle daha da pekiştirildi. Komünist rejimle uyumlu olmayan çok sayıda profesör görevden alındı; yerlerine ise ideolojik olarak güvenilir görülen, çoğu zaman daha genç ve rejim yanlısı akademisyenler atandı. Böylece hem kurumsal yapı hem de bilimsel içerik, doğrudan Sovyet modeline uygun hale getirildi.” (V. Hlousek, kişisel iletişim, 09 Eylül 2024, s. 6)

³⁰⁷ Orijinal adı: “Zákon o vysokých školách”

³⁰⁸ Türkçesi: Birleşik Okul

³⁰⁹ Princeton Üniversitesi’nden Albert Einstein’ın Gottwald’e Horáková ve Kalandra’nın idam edilmemesini rica ettikleri telgraflar da mevcuttur (Milada Horáková, 2024).

sanık³¹⁰ idama mahkûm edilmiştir. Bu göstermelik dava antisemitik söylemi yeniden ön plana çıkarmıştır (Blumenthal, 2009). Baskı dönemi, 5 Mart 1953'te Stalin'in ve Stalin'den beş gün sonra ise Gottwald'in ölümü ile tamamen ortadan kalkmamıştır. Ancak Moskova'daki yeni yönetimin talepleri ve anlayışı çerçevesinde tüm Merkez-Doğu Avrupa'da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Çekoslovakya'da destalinizasyon süreci özellikle 1956'daki SSCB 20. Kongresi sonrası başlayacaktır.

“Komünist dönemi bir zaman çizelgesine yerleştirirsek, 1950'li yıllar bu dönemin en baskıcı ve en karanlık dönemiydi. Rejimin baskısı en sert biçimiyle uygulanıyordu. İnsanlar yalnızca düşünceleri ya da rejim söylemine uymayan davranışları nedeniyle haislere atılıyor, hatta idam cezalarına çarptırılıyordu. Komünist rejimin ideolojik çizgisine uymayan [bireylerden dolayı] aileler [dahi] ağır cezalara maruz kalıyordu. Pek çok kişi ülkeden [kaçışı] kaçmayı...baskıdan kurtulmanın tek yolu [olarak görmüştür]. Entelektüeller, toplumun açıkça bastırılan... bir tabakası haline getirilmiş; akademisyenler, yazarlar, düşünürler sıradan işlere —örneğin fabrika işçiliğine— zorlanmışlardır. Bilgi ve düşün üretimi sistematik olarak bastırılmıştır... Bu yıllarda güçlü bir sansür kullanılmış; özgür ifade ve düşünceye neredeyse hiç yer bırakılmamıştır... Rejim, ülkenin entelektüel potansiyelini güçlü bir şekilde bastırmıştır.” (J. Borodsky, kişisel iletişim, 23 Temmuz 2024).

Resmî sosyalist gerçekçilik çerçevesinde yaratılan yeni sistem, muhalifleri yarattığı gibi rejime bağlı kendi apparatchik entelektüellerini de yaratmıştır. Halihazırda bunun yapılması bir devlet politikası olarak görülmüş, hatta bu husus KSČ Merkez Komitesi tarafından yapılan yayınlarda da ifade edilmiştir: “Rejime tamamen bağlı, tam nitelikli gençler, sorumlu yönetim pozisyonlarına terfi ettirilmelidir.” (J. F. A., 1956, s. 204). Çekoslovakya'daki apparatchik aydınlar, rejimin kurulduğu ilk yıllarda önemli eserler bırakmış ve önemli pozisyonlara getirilmişlerdir. Partinin resmî ideolojik hedeflerine hizmet eden ve propagandist bir dil kullanan bu aydınlar arasında “Ölüme Karşı Yaşam'ın”³¹¹ yazarı Marie Pujmanová, “Sessiz Barikat'ın”³¹² yazarı Jan Drda, sürrealist akımın temsilcisi Vítězslav Nezval, Adolf Hoffmeister ve Jiří Marek gösterilebilir (*Slovník*, 2024).

³¹⁰ “Rudolf Slansky liderliğindeki Devlet Karşısı Komplo Merkezi Liderliği Davası” 20 Kasım'da başladı ve 27 Kasım 1952'de sonuçlandı. On dört sanığın her biri üst düzey bir komünistti. İspanya'daki savaş alanlarında ve İkinci Dünya Savaşı'nda savaşmışlar, Fransız direnişinde ya da Slovakya ormanlarındaki partizanlarla birlikte görev yapmışlar, Nazi hapisanelerinin ve toplama kamplarının dehşetinden kurtulmuşlardı.” (Hodos, 1987, s. 83).

³¹¹ Orijinal adı: “Život proti smrti”

³¹² Orijinal adı: “Němá barikáda” (Drda, 2014).

Fotoğraf – 24: “Çekoslovak kozmonot Vladimír Remek (solda) ve Sovyet kozmonot Alexei Gubarev (sağda) Çek Cumhuriyeti’nin başkenti Prag’daki Ulusal Müze’de (Národní muzeum) sergilenen Sovyet kozmonot Alexei Leonov’un (1981) tablosunda resmedilmiştir. Vladimír Remek ve Alexei Gubarev 1978 Sovyet mürettebatlı ‘Soyuz 28’ görevinin mürettebat üyeleri idi. Kozmonotlar 10 Mart 1978 tarihinde Kazakistan’ın Arkalyk kasabası yakınlarındaki Kazak Bozkırına inişlerinden kısa bir süre sonra resmedilmiştir. Resim, 20. yüzyıl tarihine adanmış Ulusal Müze’nin yeni daimî sergisinde sergilenmektedir.” ().

6.2.3. İdeolojik Çatışma ve Kilise’nin Marjinalleştirilmesi (1945-1953)

Çekoslovak Cumhuriyeti, din ve vicdan özgürlüğünü 1920 Anayasası’nın 106, 122, 128, 130 ve 132. maddelerinde garanti altına almıştır (*The Constitution of the Czechoslovak Republic*, 1920). Savaş-sonrasında Şubat Darbesi’ne kadar geçen sürede yürürlükte kalan bu anayasa ile Kilise arasında ciddi bir çatışma yaşanmamıştır. Ancak Slovak Cumhuriyeti’nin savaştan sonra lağvedilip Çekoslovakya’ya dahil edilmesiyle Çekler ve Slovaklar arasındaki farklılıklar yeniden gündeme gelmiştir. Toplumsal farklılıkların yanında Çeklerin Katolik Kilisesi’ne yönelik tepkili oluşu ve Slovakların savaşta Almanlarla iş birliği içinde olması savaş-sonrasında Kilise’ye yönelik yaklaşımı etkilemiştir. Ayrıca 1943 yılında Beneš ve Stalin arasında imzalanan “Dostluk ve İş Birliği Anlaşması”³¹³ (Agreement, 1943) “kendi kendini Sovyetleştirmenin” bir göstergesi olmuştur. Bu gelişmeler Papa XII. Pius’un Çekoslovakya’daki dinî özgürlüklerin ve Hristiyan değerler hakkında endişe duymasına sebep olmuştur (Hrabovec, 2021, s. 3). Kilise ve daha sonra iktidarı tamamen alacak olan komünist parti arasında dine,

³¹³ İlgili anlaşma 1935 yılında imzalanan anlaşmanın devamı olup daha sonra 1963 ve 1970 yıllarında yenilenecektir (Agreement, 1970). Beneš ve Stalin arasında varılan bu anlaşmanın aslında savaş bitmeden (1943) Beneš’in Sovyetlere dair sahip olduğu iyimser görüşle ilgisi olabilir. Zira Moskova’daki Amerikan elçisi Harriman’ın Beneš ile konuyla ilgili yaptığı görüşmede belirttiği gibi “...Beneš’e olayların gidişatı hakkında ne düşündüğünü sordum. Belki de tek olasılığın Polonya’nın kurtuluşunu beklemek olduğunu, o zaman Sovyetlerin anlaşabileceği temsili bir hükümetin ortaya çıkacağını söyledi. Kızıl Ordu’nun Polonya’ya Polonya halkının iyi niyetini kazanma talimatıyla gireceğinden ve Polonya’yı Sovyetleştirmek için hiçbir girişimde bulunmayacağından emin olduğunu söyledi.” (860F.001/163: Telegram, 1943).

laikliğe ve demokrasiye bakış açısında kavramsal bir farklılık mevcuttu. Kilise, dinî eğitimin okullarda özgürce verilmesini, dinî özgürlüğün ibadetle sınırlı kalmamasını savunurken KSČ, dinî özgürlüğün bireysel inanç pratiği olarak sınırlandırılmasını, eğitimde laikliği ve devlet kontrolünü³¹⁴ savunmuştur (Felak, 2008, s. 511). Bunun yanında Beneš kararlarıyla Südet (Sudeten) Almanlarının sınır dışı edilmesi, Kilise açısından ayrı bir öneme sahipti. Zira ihraç edilen Almanların önemli bir kısmı Katolik mezhebine mensup olduğu için deportasyon sonrası Kilise'nin toplum içindeki nüfuzu zayıflamıştır. Avusturyalılar ve Almanlarla özdeşleştirilen Katoliklik kimliği, ideolojik motiflerle birleştirilerek Alman karşıtlığı duyguları beslemiştir (Hrabovec, 2021, s. 8). Böylece komünist parti, Kilise'ye karşı gücünü konsolide ettiği ve tam denetim sağladığı 1950'li yıllara kadar direniş odaklarının önemli bir kısmını zayıflatmıştır (Hrabovec, 2000, s. 64).

Çekoslovakya'da Kilise'ye yönelik baskının ilk örneklerinden biri, 1943'te Alman ve İtalyan gizli servislerinden kaçarak Slovakya'ya gelen Hırvat rahip Stjepan Tomislav Kolakovič'in yargılanmasıdır. 1946 yılında Çek Haber Ajansı'nın³¹⁵ yaptığı habere göre Kolakovic, Slovakya'da bir devlet komplosu planlamak ve uluslararası casusluk yapmakla suçlanmıştır. Ancak suçlamalarla ilgili deliller yetersiz olduğundan ve "1946 yılında Çekoslovakya'daki komünist parti 1950'lerde sahip olduğu güce henüz" sahip olmadığından "Kolakovič davası suç unsuru bulunmadığı gerekçesiyle" kapatılmıştır (Dommarko, 2023, ss. 106-107). Daha sonra 1948 yılında çıkarılan kanunla birlikte Katolik yayınları durdurulmuş, beden eğitimi ve spor örgütleri de tek bir çatı -Çekoslovak Gençlik Birliği³¹⁶- altında birleştirilmiştir (Dommarko, 2023, s. 110). Eğitim kurumlarıyla ilgili yapılan reformlar üniversiteleri de kapsamış ve ilahiyat fakültelerinin denetimi ise ayrı bir kanun maddesi ile diğer üniversitelerden ayrılarak Kilise İşleri Devlet Dairesi'ne verilmiştir (Md. 33) (58/1950 Sb., 1950). Yine bu dönemde devlet kontrolünde Bratislava'da haftalık yayınlanan "Katolik Haberleri"³¹⁷ Papa XII. Pius'un İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman işgali ve yıkımına karşı yaptığı açıklamaları kaldırmak zorunda kalmıştır. Daha önce başlatılan "Katolik Eylem" hareketi 1949'da devletin kontrolüne alınarak Kilise'nin Vatikan ile olan bağlarının koparılması amaçlanmıştır. Vatikan, KSČ'nin bu hamlelerine birçok Çekoslovak din adamı dahil olmak üzere dünya üzerindeki tüm komünist Katolikleri "afroz etme" kararıyla³¹⁸ sert bir karşılık

³¹⁴ KSČ'nin 1948 tarihli Eğitim Kanunu, tüm eğitim kurumların bakanlık kontrolüne alındığını ilan etmiştir (95/1948 Sb. (*školský zákon*), 1948).

³¹⁵ Orijinal adı: Česká tisková kancelář

³¹⁶ Československý svaz mládeže, (ČSM). 1970 yılında bu örgüt, Sosyalist Gençlik Birliği (Socialistický svaz mládeže, SSM) olarak değiştirilmiştir. Çocuklar içinse Sosyalist Gençlik Birliği Öncü Örgütü (Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže, PO SSM) kurulmuştur.

³¹⁷ Orijinal adı: "Katolické noviny"

³¹⁸ Kutsal Makam tarafından sorulan sorular şu şekildeydi: "1) Komünist partilere üye olmak veya onlara destek vermek caiz midir? 2) Komünistlerin doktrinini veya eylemlerini destekleyen kitapları, dergileri, gazeteleri veya broşürleri yayımlamak, yaymak, okumak veya onlarda yazmak caiz midir? 3) Bilerek ve isteyerek 1 ve 2 numaralı maddelerde belirtilen eylemleri gerçekleştiren Hristiyanlar, Sakramentlere kabul edilebilir mi? 4) Komünistlerin materyalist ve antikristiyan doktrinini benimseyen ve özellikle onu savunan veya yayan Hristiyanlar, Katolik inancından dönmüş sayılarak, doğrudan ve özel olarak Apostolik Makama ayrılmış afroz cezasına çarptırılırlar mı?" Bu sorulara verilen yanıtlar 1) hayır, 2) hayır, 3) hayır ve 4) evet (*Acta Apostolicae Sedis: Commentarium Officiale*, 1949).

vermiştir. Yakın zamanda Vatikan'ın yayınladığı komünizme karşı 'afroz kararnameleri', "1946 yılında Yugoslavya'da Başpiskopos Alojzije Stepinac'ı yargılayıp mahkum edenlere, Macaristan'da Kardinal József Mindszenty hapse atılmasından sorumlu olanlara ve Çekoslovakya'da ayrılıkçı, hükümet kontrolündeki Katolik Eylem Derneği'nin kurucularına ve gönüllü üyelerine" yönelik çıkarılmıştı ("Pope Bars Communist Catholics", 1949, s. 12; "Meriden Record", 1949). Afroz kararının ardından Adalet Bakanı Alexej Čepicka, Vatikan'ın kararını yerine getirmeye çalışan rahipleri vatana ihanetten yargılamakla tehdit etmiş ve Katolik kilise hiyerarşisinin devletin baş düşmanı olduğunu ifade etmiştir ("Czech Govt. Threatens Priests", 1949). Bu baskılara yönelik Prag Başpiskoposu Josef Jaroslav Beran daha önce tüm piskoposlar tarafından imzalanan memorandumunu tekrarlayarak "Katolik Kilisesi'nin her türlü siyasi [denetimden] ... bağımsız olacağını ve gelecekte de böyle kalacağını" beyan ederek rejime karşı duruşunu netleştirmiştir (Dommarko, 2023, ss. 113-114). Ancak bu eylemlerin ardından komünist rejim Beran'ı başpiskoposluk sarayında tecrit etmiş ve 1950'den 1963'e kadar hapiste kalmıştır. Daha sonra kardinal şapkasını almak üzere Roma'ya gitmiş ve "bir daha geri dönmemesi şartıyla" serbest bırakılmıştır. Baskılar sadece tepe yöneticiler için değil aynı zamanda her dereceden kilise çalışanlarına da yöneltilmiştir: manastırlar polis tarafından basılmış, keşişler özel hapishane manastırlara gönderilmiş, rahibeler gözaltı manastırlarına kapatılmış, piskopos ve diğer görevlilerin (1951'de Václav Drbola, Jan Zahradníček ve Jan Vojtaššák, 1953'te Václav Vaško) yargılamaları bunları izlemiştir (Agnew, 2004, s. 239). 1950-1953 arasında Kilise ve kurumlarına yönelik baskı politikası "Operasyon K" (Vlček, 2011), "Operasyon Ř" ve "Operasyon B" adlarıyla anılmış; Operasyon K'nın bir parçası olarak kabul edilen "Machalka ve Ortakları davası" Kilise mensuplarına yönelik ilk göstermelik yargılama olarak tarihe geçmiştir. Operasyon Ř, kadın rahibelerin tutuklanması için manastır ve diğer kurumlar üzerine yapılan operasyonların genel adı olmuştur (Akce K, 2020; Akce K - 13. 4. 1950, 2024).

6.3. De-Stalinizasyon, Sınırlı Reformlar ve Prag Baharı: 1953-1968

6.3.1. Tedricî Yumuşama ve Ekonomik Reform Denemeleri (1953-1965)

Merkez-Doğu Avrupa, 1950'lerde bölgesel ve uluslararası birçok değişimin etkisi altında kalmıştır. NATO'nun kurulmasına karşılık sırasıyla COMECON ve Varşova Paktı'nın oluşturulması Doğu Bloğu içindeki siyasî ve askerî bütünlüğü sağlamaya yönelik kurumsal bir girişim olurken Macar İhtilali'nin sert bir şekilde bastırılması ve Berlin Duvarı'nın inşa edilmesi gibi 'bölgesel' hadiseler 'uluslararası' düzeyde ideolojik kamplaşmayı berraklaştıran gelişmeler olmuştur. Plzeň Olayları'ndan sonra ise yeni KSČ yönetimi, Moskova'daki yeni yönetimden takip ettikleri politikanın değiştirilmesi yönünde gerekli uyarı ve talimatları alarak Prag'a geri dönmüştü. Bundan sonra destalinizasyonu 'gerçek' anlamda başlatan Kruşçev'in 1956 tarihli "Gizli Konuşması" (Khrushchev, 1956), Polonya ve Macaristan'da olduğu gibi Çekoslovakya'da da bazı değişimlerin önünü açmıştır. Antonín Zápotocký'nin ölümünden sonra (1957) aynı zamanda devlet başkanı olan Antonín Novotný liderliğindeki KSČ, destalinizasyon

hususunda ilk başlarda diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindeki komünist partiler kadar hızlı bir uyum gösterememiş, daha yavaş ve temkinli bir süreç takip etmiş olsa da tahliye ve iade-i itibar gibi bazı politik ve hukukî açılımlar (Uslu, 2008, s. 159) gerçekleştirilebilmiştir. Buna örnek olarak yazar Laco Novomeský 1955'te şartlı tahliye edilmiş; Yediler Bildirisi'nde imzası olan ve 1952'deki Slansky Davası sonrası idam edilen Vladimír Clementis'e 1963'te iade-i itibar yapılmış; yine aynı yıl —1969'da partinin başına geçecek olan— Gustáv Husák serbest bırakılmıştır. Novotný döneminde yaşanan en önemli gelişmelerden bir diğeri de 1960 yılında kabul edilen yeni anayasa ile ülkenin adının “Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti” olarak değiştirilmesidir. 1989'daki Kadife Devrim'e kadar geçerli olacak olan yeni anayasa, devletin, “başında işçi sınıfı olmak üzere işçilerin, çiftçilerin ve aydınların sıkı bir ittifakı üzerine” kurulduğu; “eşit haklara sahip iki kardeş ulustan [Çekler ve Slovaklar]” oluştuğu ve tüm iktidarın emekçi halka ait olacağını ilan ediyordu (*Constitution of Czechoslovakia*, 1960). Böylelikle işçi sınıfının yani “onun temsilcisi” olan komünist partinin öncü rolü resmen tanınmış ve Sovyetler Birliği dışında adında “sosyalist” ibaresi geçen tek Merkez-Doğu Avrupa ülkesi olmuştur (Uslu, 2008, s. 158).

Çekoslovakya, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle de 1948'deki Şubat Darbesi'nden itibaren beş yıllık kalkınma planları şeklinde ana hatları çizilen Sovyet ekonomi modelini sıkı bir şekilde takip ve tatbik etmiştir. Bu planlar, bazı dönemlerde birkaç yıllık boşluklar olmasına rağmen 1990'a kadar sekiz kere beşer yıllık periyotlarla uygulanmıştır. Savaş-sonrasında (1945-1948) Çekoslovakya, savaşın getirdiği sorun ve yıkımlarla mücadele ederken Alman azınlığı sınır dışı etmiş, toprak ve para reformu yapmış, ayrıca karma bir ekonomik sistemi benimsemiştir. Ancak KSČ ve Gottwald'in iktidarını mutlaklaştırmasının ardından merkezî sisteme yönelik yapısal dönüşüm tamamlanmış; ağır sanayide büyüme ve tarımda kolektivizasyon esas hedefler olarak ortaya konmuştur (1966'ya gelindiğinde tarım arazilerinin neredeyse tamamı kolektive edilmiştir). Ulusallaştırma kararları ile özel sektör ortadan kaldırılmış ve işletmeler karar verme yetilerini kaybetmiştir. Devlet Planlama Komisyonu ve tüm bankacılık faaliyetlerini yeniden düzenleyen Devlet Bankası, iktisadî faaliyetleri birinci elden denetlemiştir. Stalin'in ölümü ve diğer iktisadî gelişmeler Sovyetler Birliği'nde tüm siyasî yapıyı etkilediğinden tüm blokta bir “yeni yön” arayışı başlamıştır. Gıda ve tüketim mallarının arzında ciddi sorunlar yaşandığından tarımda kolektivizasyonun durdurulması ve ağır sanayinin yavaşlatılması ekonomik değişim için sağlam gerekçeler sunmuştur (J. F. A., 1956, s. 202). 1960'lara doğru merkezî ekonomide meydana gelen verimlilik sorunları ve resesyon emareleri, Kurt Rozsypal³¹⁹ öncülüğünde birtakım iyileştirme girişimleri ile giderilmeye çalışılmıştır. Ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimler merkezî ekonomi anlayışının 1965'e kadar devam etmesini sağlamıştır.

³¹⁹ 1958-1960 yılları arasında üç aşamalı “Rozsypal Reformu”na göre: ilk aşamada üretimin ve işletmelerin örgütlenmesinde bir değişiklik yapılacak; daha özerk bir yapı kurulacaktı. İkinci aşamada planlama ve finansman sisteminde değişiklik yapılacaktı. Üçüncü aşamada iş verimliliğinin artırılması ve ücretlerin yeniden yapılandırılması sağlanacaktı. Ancak Rozsypal Reformu (Rozsypalova reforma), fazla dirençle karşılaştığı için zamanla etkisini kaybetmiş, Çekoslovakya yeniden merkezî planlama yöntemine geri dönmüştür (Tomek, 2024).

1965'ten sonra Ota Šik'in ortaya koyduğu programın katkısıyla iktisadî reformlar ivme kazanmaya başlamıştır (Moravcik, 1968, ss. 430-432). Šik'in reform çalışması, Polonyalı ekonomist Włodzimierz Brus'un çalışmalarından, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nde uygulamaya konan ekonomi politikalarından etkilenmişti (Uslu, 2008, s. 160). Çekoslovakya Bilim Akademisi Ekonomi Enstitüsü³²⁰ başkanlığını yürüten Šik'in (Syřišťová, 2010, s. 47) açıkladığı yeni ekonomik sistem, 1960'larda yaşanan ekonomik sorunlara pragmatik bir cevap olarak geliştirilmiştir. Dönemin diğer Polonyalı ve Macar aydınları gibi Šik'in reformları da “bürokrasi” eleştirisi üzerinden “hantal, baskıcı ve siyasi bir bürokrasinin yerine daha rasyonel ve eğitilmiş bir bürokrasinin” kurulmasını (Uslu, 2008, s. 160); merkezî planlamayı piyasa prensipleriyle destekleyerek sosyalist sistemin verimsiz yönlerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu sebeple Rozsypal reformunun başarısızlığa uğramasının ardından “revizyonist” olarak anılan Šik reformları, arz-talep dengesi, fiyat esnekliği ve işletme bağımsızlığı gibi daha radikal araçlar içermiştir (Syřišťová, 2010, ss. 45-46). Çekoslovakya bu modelle teknik gelişimi ve mevcut kaynakların daha verimli kullanılmasını hedeflemiş; merkezî planlama ile piyasa araçları birleştirilerek ‘sosyalist piyasa ekonomisi’ geliştirmiştir (Nikodym, 2013, s. 41).

Komünist parti, piyasanın kontrolünü tamamen elden bırakmadan fiyat oluşumu ve ulusal işletmelerin idaresinde daha adem-i merkeziyetçi bir politika benimsemiştir. Yeni sistem, dış ticarete (Sovyetler Birliği'ne) bağımlı Çekoslovak ekonomisi için ilerici bir adım olarak görülmüştür. (Staller, 1968, ss. 560-563). Reformcular arasında sosyalizm hâlâ “tek doğru yol” olarak kabul ediliyor olsa da bu programı Novotný liderliğinde uygulamak Çek-Slovak ilişkisindeki “asimetrik” durumdan kaynaklanan “ulusal sorunlardan” ve partinin/bürokrasinin yapısından dolayı zorlaşmıştır. Parti içerisinde başlayan hoşnutsuzluk ve ortaya çıkan fraksiyonlar yeni bir siyasî mücadelenin kapısını aralamış ve sonunda Novotný ilk olarak parti liderliğinden daha sonra cumhurbaşkanlığı görevinden alınmıştır. 1968'de parti liderliğine Slovak kökenli Alexander Dubček getirilmiştir. Bu değişimden sonra ekonomik reforma devam edilmesine izin verilmiş ve hükümet ilk “Eylem Programı'nı” açıklamıştır (1968, 5. *Duben, Praha. - Akční Program KSČ.*, 1968; Nikodym, 2013, ss. 48-50). Ancak sistemin başarısı bundan sonra hem içsel sınırlamalar hem de dış koşullar yüzünden örselenmeye başlayacaktı. Prag Baharı olarak adlandırılan politik-ekonomik liberalleşme ve demokratikleşme girişimleri Sovyet ve Varşova Paktı müdahalesiyle akamete uğramıştır. Reform programının başarısızlığının nedenleri sadece dışsal olmayıp ekonomik programın kendisinden de kaynaklıydı. Sistemin özüne içkin bu nedenler fiyat mekanizmasının çok katı olması ve planlı ekonominin doğası gereği tekelci olmasına bağlanmıştır (Nikodym, 2013, s. 51). 1968 yılında Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'ya müdahalesiyle reform süreci durdurulmuş ve ekonominin yeniden merkezî planlamaya dayalı bir yapıya dönmesi sağlanmıştır. Bu müdahale, reformun getirdiği değişikliklerin kalıcı olmasını engellemiş ve sosyalist ekonomi modeline dönüş yapılmıştır (Fabianková vd., 2011, ss. 154-155). Çekoslovakya'da Šik'in reformları ile aşağı yukarı aynı yıllarda benzer bir reform planı, Kádár döneminde Macaristan'da Rezső Nyers'in

³²⁰ Orijinal adı: “Ekonomický ústav ČSAV”.

ekonomi politikalarından sorumlu Merkez Komite sekreteri seçilmesinden sonra “Yeni Ekonomik Mekanizma” adıyla uygulamaya konmuştu. Her iki Merkez-Doğu Avrupa ülkesinde de parti liderlikleri ekonomik sistemlerini ‘sosyalist piyasa’ kurallarına uygun bir şekilde iyileştirmeler öngörülmüştü. Ancak iki ülke arasındaki temel fark, ekonominin örgütsel yapısına yaklaşımı ile alakalıydı. Çekoslovakya’da devlet işletmeleri birlikler halinde gruplandırılıp bağımsız birlik sayısı azaltılırken Macaristan’da çeşitli bir yapıya sahip olan sanayi kollarında orta düzey kontrol mekanizmaları ortadan kaldırılmış ve işletme yöneticilerine daha fazla özerklik verilmiştir (Dopfer & Raible, 1990, ss. 245-254). Ayrıca iki ülkedeki programların politik çıktıları ve gelişim süreçleri açısından da farklılıklar olduğu açıktır.

6.3.2. Ota Šik’in Reform Girişimleri: “Bürokratik Ekonomi” ve “Üçüncü Yol”

6.3.2.1. Bürokratik Ekonomi

Stalinist devletin aşırı bürokratikleşmesi ve verimsizliği sorunlarının çözümü için ilk ciddi reformları öneren Ota Šik, Marksist kuram çerçevesinde meselenin tespiti ve çözümü için yapılan uygulamaları bilimsel olarak tartıştığı iki önemli çalışma ortaya koymuştur. Bunlardan ilki “Çekoslovakya: Bürokratik Ekonomi”³²¹ adlı eserdir. “Bürokratik Ekonomi”, devlet kontrolündeki merkezî planlamanın hantal ve bürokratik yapısından kaynaklanan işletmelerin kendi üretim hedeflerini belirleyememesi, rekabeti ortadan kaldırması, piyasa dinamiklerinin işleyişini engellemesi, kaynak dağılımında ve verimlilikte önemli kayıplar yaşatması gibi olumsuzlukları eleştirir. Buna karşı piyasa unsurlarının sosyalist ekonomi içine dahil edilmesini önerirken işletmelerin piyasa koşullarına uygun bir şekilde hareket edebileceğini ifade eder. Halihazırda Šik’in bu “üçüncü yolcu” yaklaşımı, Polonya, Macaristan ve Yugoslavya’da uygulanmaya çalışılan her ülkenin sosyalizme giden yolda müstakil bir yol (*national road to socialism*) belirlemesi gerektiği anlayışına yakındır (Gomułka, Nagy, Tito vb.).

Şubat Darbesi’nden (1948) sonra Çekoslovakya’da tesis edilen Stalinist yönetim modeli gereği merkezî planlamanın ağır sanayileşmeyi öncelemesi aşırı kaynak tüketen bir büyümeye yol açmıştır (Šik, 1972, s. 41). Elbette ağır sanayileşme ve kolhoz girişimleri savaşın ve kuraklığın yıkıcı etkilerini hızlı bir şekilde ortadan kaldırmak için ortaya konmuş olsa da bu, toplumun ödemesi gereken ağır bir bedel olmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği’nin Çekoslovakya’nın Batı ile ilişkilerini sınırlandırarak COMECON ülkeleri ile ticaretini artırma baskısı ülkeyi yoğun bir şekilde kaynak tüketimine sevk etmiştir. Piyasa mekanizmalarının tamamen dışlanması, sadece hedef ve üretim miktarı artırımı odaklı bir yaklaşımı beraberinde getirdiğinden kalite, teknoloji ve verimlilik gibi hususların göz ardı edilmesine neden olmuştur (Šik, 1972, ss. 42-43).

“İdeolojik saflığımızın koruyucuları, Batı dünyasının yüzlerce bilgisayar kurmakla meşgul olduğu bir dönemde sibernetiği bir burjuva sahte bilimi olarak etiketledi. Çekoslovakya

³²¹ 1968’de Çekçe yayınlanan eser: “Fakta o stavu československého národního hospodářství”. 1972’de İngilizceye çevrilen eserin adı: “Czechoslovakia: The Bureaucratic Economy”.

otomasyonda yalnızca ilk adımları atarken plastik, sentetik elyaf ve gübre üretimi henüz emekleme aşamasındadır. Dünyadaki gerçek konumumuzu keşfetmek istiyorsak hiç de cesaret verici olmayan bu gerçeklerle başlamak zorundayız.” (Šik, 1972, s. 56).

Šik’in önemle üzerinde durduğu işletmeler, Stalinist dönemde maliyet etkinliği veya kalite iyileştirmesi konusunda herhangi bir sorumluluk taşımamış, yalnızca merkezî planın miktar-odaklı hedeflerini karşılamaya çalışmıştır. Bu yüzden rekabetin olmadığı bir ortamda işçilerin motivasyonlarının düştüğü ve üretimde israfın arttığı bir dönem yaşanmıştır (Šik, 1972, s. 57). Piyasa taleplerinin göz ardı edilmesi, halkın ihtiyaçlarını karşılayamayan, sınırlı ve kalitesiz ürünlerin yaygınlaşmasına yol açmış, bu da toplumun refahını düşürerek Çekoslovak sanayisinin Batı ülkeleriyle rekabet edebilmesini engellemiştir (Šik, 1972, s. 59). İthalat ve ihracatta Sovyet baskısından kaynaklanan öncelikli olarak sosyalist ülkelerle ticaret yapma zorunluluğu, Çekoslovakya’nın bağımsız bir uluslararası ekonomi politikası oluşturmaya engel olmuş; ayrıca ülkeyi otarşik yeterlilik politikalarına zorlamıştır (Šik, 1972, ss. 72-73). 1950’li yıllarda uygulanan bu politikalar, Çekoslovakya’nın Batılı ülkelerle kıyaslandığında toplumun refah düzeyini ve yaşam standartlarını düşürmüştür (Šik, 1972, s. 86). Yönetimde ve ekonomide esas belirleyici unsurun “güç” olduğu 1968 öncesi dönemde yöneticiler kendilerini destekleyecek ve kendilerinden daha az yetkin olan kişileri seçerek bir tür “sadakat” odaklı bir personel seçimi yapmıştır. Bu “güç-odaklı yapı”, yönetimi kısır bir döngüye sokmuş, esneklik ve yenilik üretme kapasitesini zayıflatmıştır (Šik, 1972, ss. 103-104). Ayrıca diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde teorik olarak tartışılan ve belirli dönemlerde uygulanan öz-yönetim ilkesi etkisinde Šik, sosyalist ekonomiyi güçlendirebilmek için işçi konseylerinin kurulmasını ve bu sayede karar alma süreçlerinin daha geniş bir tabana yayılabilmesini amaçlamıştır (Šik, 1972, s. 107).

Netice itibariyle Prag Baharı’ndan sonra Ota Šik’in reform planları ekonomik sistem için önemli olan uzun vadede uygulama şansı bulamamış; “Alexander Dubček rejimi Sovyet işgalinin kurbanı olmuştur.” Dubček’in yerine geçen Husak, “halkın ezici çoğunluğunun iradesine rağmen ancak muazzam bir askerî güç gösterisiyle desteklenerek adım adım tüm reform önlemlerini ortadan kaldırmıştır.” (Šik, 1972, s. 7). Destalinizasyon süreci beklenen özgürlük ortamını sağlamamış, Sovyetler Birliği gerek Kruşçev gerekse Brejnev dönemlerinde çıkarlarına aykırı gördüğü tüm muhalefet hareketlerini ve girişimlerini güç kullanarak bastırmıştır.

6.3.2.2. Üçüncü Yol

Ota Šik, “*Üçüncü Yol: Marksist-Leninist Teori ve Modern Sanayi Toplumu*”³²² başlıklı eleştirel çalışmasında Klasik Marksist kuramın ve aynı zamanda kapitalizmin modern sanayi toplumu tahayyülüne alternatif bir yol önerir ve ‘*kapitalist versus komünist*’ dikotomisinin ötesinde demokratik ve insancıl (*humane*) bir sosyalizmin imkanını araştırır. Ayrıca Šik, komünist partinin otoriter ve tekelci uygulamalarını eleştirir. Šik’e göre toplumsal ve ekonomik ilişkilerdeki çelişkilerin toplumları belirli

³²² 1972’de Çekçe yayınlanan orijinal adı: “Třetí cesta: Marxisticko-leninská teorie a moderní průmyslová společnost”, 1976’da İngilizce çevirisi: “The Third Way: Marxist-Leninist Theory and Modern Industrial Society”.

bir istikamet doğrultusunda dönüştüreceği iddiası, dogmatik bir yaklaşımı doğurmaktadır. Bu sebeple Şik'in önerdiği üçüncü yol, her iki sistemin de eksikliklerinin giderildiği demokratik katılım ve insan haklarının merkeze alındığı bir alternatiftir.

Tarihsel Sosyoloji'nin de önemli ekollerinden biri olan ve Marks ve Lenin'in zenginleştirdiği Tarihsel Materyalizm, tarihsel süreçte üretici güçlerin ilerlemesinin üretim ilişkilerinde çelişkiler yaratacağı ve dolayısıyla kapitalist sistemin sınırlarını zorlayarak sosyalizme geçişin kaçınılmaz olacağını varsayar (Şik, 1976, ss. 19-20). Şik, sosyalizmin bu zorunluluk varsayımına karşı olarak daha eleştirel bir pozisyon alır ve aslında neo-Marksist görüşün erken örneklerinden birini sunar. Ona göre kapitalist sistem modern dünyada Marks'ın öngördüğünden çok daha karmaşık ve esnek yapılar oluşturduğundan Marksist teorinin katı yorumu (Stalinizm veya Şik'in deyişiyle bürokratik ekonomi) çağdaş örneklerle örtüşmez (Şik, 1976, ss. 21-23). Modern toplumların değişimi ve dönüşümü ekonomik faktörlerden kaynaklandığı kadar siyasal, kültürel ve toplumsal dinamiklerden de etkilenir.

“Sıklıkla gözden kaçırılan bir nokta, uzun vadede üretici güçlerin ilerlemesinin insan ihtiyaçlarının ve çıkarlarının büyümesiyle eşleşmesi gerektiğidir. Ve insan istekleri sadece üretim tarafından şekillendirilmez, çok karmaşık ve çelişkili süreçlerin sonucudur. Temel kalıp, üretim eğilimleri tarafından belirlenebilirken sosyo-ekonomik faktörler sosyal farklılaşma unsurunu ortaya çıkarır ve çok sayıda ekonomik olmayan etki (eğitim, ideoloji, din, ahlak, sanat, moda vb.) de rol oynar. Bu şekilde ihtiyaçlar ve çıkarlar nispeten bağımsız bir seyir izlemektedir.” (Şik, 1976, s. 27).

Ota Şik bunun haricinde yabancılaşma, emek sömürüsü, verimlilik, artı değer ve piyasa gibi çağdaş Marksist teorinin temel meselelerine ve meta-teorilerine ortodoks olmayan bir perspektiften yaklaşır. Örneğin yabancılaşma, temelde kapitalist sistemlerde işçilerin kendi emekleri üzerinde kontrol sağlayamamaları neticesinde ilk başta içinde bulundukları üretim sürecine ve daha sonra kendilerine yabancılaşmalarıyla ilişkilidir (Şik, 1976, ss. 93-94). Topluma ve kendine yabancılaşan işçi sınıfı, toplumsal bağlardan ve değerlerden koparak deterministik bir patikada ilerleyerek üretim araçlarını kontrol edecekleri sosyalizme ulaşırlar. Ancak Şik'in argümanı bundan biraz daha farklıdır: “Teknolojik verimsizlik, yabancılaşmış emeği (işin parçalanması, hiyerarşik ilişkiler, işin faydasızlığı) ve eşitsiz gelir dağılımını beraberinde getirir; teknolojik verimlilik önemlidir çünkü toplumu komünizmin ön koşulu olan bolluğa yaklaştırır (yabancılaşmamış emek ve eşitlikçi dağılım); eğer amaç komünizm ise, toplum teknolojik verimlilik aşamasından geçmelidir.” (Diquattro, 1979, s. 61).

Netice itibarıyla *Üçüncü Yol*, sosyalist düzenin geleceğine yönelik dört temel açılım getirir: i) Kolektif mülkiyete olan artan ilgi sonucunda işçilerin sermaye ile ilişkisi güçlendirilmelidir; ancak devlet mülkiyeti yerine bürokrasiden kaçınılmalıdır. ii) Demokratik makro-ekonomik planlama sayesinde ekonomik büyüme üretici olmayan unsurlarla birlikte dengelenerek insanî amaçlara yönlendirebilir. iii) Piyasanın temel işlevleri korunmalı ve tekel karşıtı yoğun politikalar uygulanırken tüketicinin demokratik sesi önemsenmelidir. Ütopik piyasa karşıtı görüşler reddedilmelidir. iv) Demokratik değerlerin siyasal yaşamdaki ağırlığı artırılarak siyasal ve ekonomik kurumlarda eşit temsil

sağlanmalıdır. Bu adımlar, Sovyet modeline kıyasla daha fazla demokrasi içeren bir sistemi hedeflemektedir (Šik, 1976, ss. 413-414).

6.3.3. Prag Baharı ve Varşova Paktı Müdahalesi (1965-1968)

6.3.3.1. Dubček Dönemi ve Prag Baharı

Plzeň Olayları (1953) ve Macar İhtilali (1956), komünist rejimlerin aşırı politikalarına karşı filizlenmeye başlayan muhalefetin ilk tepkileri olmuş ancak her iki ayaklanma da sert bir şekilde bastırılmıştır. 1956 yılında Prag ve Bratislava’da gerçekleştirilen öğrenci gösterileri, felsefe ve edebiyat alanlarındaki entelektüel tartışmalar Stalin döneminden kopuşun göstergeleri olmuş ve daha sonra meydana gelecek dönüşüm süreçlerinin temellerinden birini teşkil etmiştir (Uslu, 2008, s. 157). Çekoslovakya’da daha sonra Novotný liderliğinde başlayan “tedbirli yumuşama” döneminde siyasî mahkûmlar hapisten çıkarılmış ve hayatta olmayan bazı şahsiyetler için iade-i itibar yapılmıştır. Šik’in ekonomik reform girişimleri ise Çekoslovakya’nın Batı ile arasında olan refah farkını sosyalist piyasa ekonomisi ile kapatmaya çalışan birtakım politik açılımlar ortaya koymuştur (Agnew, 2004, s. 254). Her ne kadar bu ilk dalga tepkiler bastırılmış ve ilk reform girişimleri başarısız olmuş olsa da reform talepleri 1960’ların ortalarından itibaren farklı kesimlerden aydın ve üniversite öğrencileri tarafından daha sert bir şekilde dile getirilmeye başlanacaktı. Özellikle 1967’de toplanan Çekoslovak Yazarlar Birliği Kongresi’nde Milan Kundera ve Václav Havel gibi isimlerin açıkça Novotný yönetimini eleştirmesi ve parti içi muhalefetin güçlenmesi Novotný’nin partide kan kaybetmesine sebep oluyordu (Document No.1: Navrátil, 2006, s. 8). Öte yandan Slovakya’daki parti üyeleri ve liderler, Novotný’nin merkeziyetçi politikalarından ve Slovakya’ya yönelik ihmalkâr tutumundan rahatsızdı. Bu dönemde Slovak kökenli siyasetçi ve KSČ’nin 1948’den itibaren yerel bir şubesi haline gelen Slovakya Komünist Partisi’nin birinci sekreteri Alexander Dubček, reform yanlısı görüşleri ve halkla kurduğu iyi ilişkilerle ön plana çıkmıştır (Navazelskis, 1990, s. 65).

Novotný, artan baskılar karşısında rahatlayabilmek için Kasım 1967’de Sovyet lideri Leonid Brejnev’i Prag’a davet ederek desteğini almaya çalışmıştır. Ancak Brejnev, Novotný’nin parti ve halk nezdindeki desteğinin azaldığını fark ettiğinden gelişmeler karşısında tarafsız bir tutum sergilemiş; hatta Novotný’nin görevden ayrılmasını istemiştir. Parti içindeki konumu zayıflayan Novotný, yoğun eleştiriler ve alttan gelen baskı sonucunda parti birinci sekreterliğini 5 Ocak 1968’de oy birliği ile seçilen Alexander Dubček’e bırakmıştır (Skilling, 1976, s. 183). Dubček, iktidarının ilk günlerinde aydınların taleplerine sıcak baktığını ve aynı zamanda “uluslararası” taahhütlerine de sadık kalacağını vurgulamıştır. “Kutlu Şubat”ın yirminci yıldönümünde diğer komünist devletlerin katılımıyla gerçekleştirilen etkinliklerde Dubček, 1948’deki “halk hareketinin” nasıl karşı-devrimi engellediğini yinelerken Stalinist dönemde yapılan hataların tekrarlanmaması gerektiğini de ifade etmiştir. Yine aynı etkinlikler esnasında Novotný, kendi döneminde bazı hatalar yapıldığını söyleyerek özeleştiri yapmıştır (Uslu, 2008, s. 163). Eski birinci sekreterin geri adım atması ve Dubček’in reform kararlılığı

Çekoslovakya’da yeni bir dönemin başladığını işaret etmiş ve henüz erken denebilecek bir dönemde dahi sürecin “Prag Baharı” olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Dubček, ilk olarak yayın organları üzerindeki sansürü hafifletmiş ve merkezî denetim mekanizmalarının yetkilerini azaltmıştır. Daha sonra yüksek yargının Stalin döneminde alınan kararların yeniden gözden geçirilmesi yönünde karar vermesi, içişleri bakanı ve başsavcının görevden alınması, üst düzey ordu görevlilerinin reformlara destek vermesi siyasal ve bürokratik düzeylerde birbiri ardına yaşanan reformların önünü açan gelişmeler olmuştur. Öte yandan 1967’de yurt şartlarından memnun olmayan öğrencilerin bilhassa Charles Üniversitesi’nde başlattıkları eylemler (Polák, 2020, s. 62), 1968’de Vietnam Savaşı karşıtı gösterilere dönüşmüş, Polonya’daki öğrencilerle dayanışma içinde olduğu vurgulanmış ve “demokratik sosyalizm” talep edilmiştir (Uslu, 2008, s. 164). Gündemde kalmaya devam eden Slovak sorununun çözüme kavuşturulması hususunda Dubček anayasal bazı değişikliklerin yapılarak federatif bir yapının oluşturulabileceğine dair sinyal vermiş, parti-hükümet ayrımının sağlanması ve daha önce akamete uğrayan ekonomik reformlara yeniden başlanarak daha demokratik bir sistemin kurulması vizyonunu Brno’daki bir toplantıda ifade etmiştir (Uslu, 2008, s. 165). Bu süreçte parti liderliğini bırakmak zorunda kalan ve devlet başkanlığı görevini bir süre daha sürdüren Novotný, Mart 1968’de istifa ederek yerine Dubček’in önerisi ve Merkez Komite’nin kararı ile eski bir asker olan Ludvík Svoboda seçilmiştir. Üst kademe yönetimin etkin pozisyonları, Stalinist/post-Stalinist unsurlardan tamamen arındırılmasının ardından Dubček, “insan yüzü sosyalizm” olarak adlandırdığı stratejisini gerçekleştirmek için Nisan 1968’de geniş kapsamlı reformlar içeren “Eylem Programı”nı uygulamaya koymuştur. Reformistler, Macar İhtilali’nde olduğu gibi Sovyet tepkisine yol açmadan ve aynı zamanda geniş halk desteğini de kaybetmeden süreci yönlendirmeye çalışmıştır. Uygulamada ortaya çıkabilecek zorlukları bertaraf edebilmek ve programı “garanti” altına alabilmek için “partinin öncü rolü” kabul edilmiş ve ilerici bir demokratik toplum inşa edebilmek için sosyalist bir temele ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Document No. 19: Navrátil, 2006, ss. 92-95). Eylem Programı, Agnew’in deyişiyle [savaş-sonrası kurulan] “Ulusal Cephe’nin yeniden canlandırılması ve içindeki anlaşmazlık ve tartışmaların kabul edilmesi, “azınlık görüş ve düşünceleri için ifade özgürlüğünün” yasal güvence altına alınması, yurtdışına seyahat de dahil olmak üzere hareket özgürlüğü ve vatandaşların kişisel hak ve mülkiyetlerinin daha iyi yasal güvence altına alınması çağrısında bulunuyordu.” (Agnew, 2004, s. 254).

Eylem Programı’nın insan haklarını merkeze alan normatif çerçevesi siyasî ve ekonomik açılımların temel dayanak noktasını oluşturmuştur. Reformların siyasî kanadı Zdeněk Mlynár’ın, ekonomik kanadı Ota Šik’in başında olduğu komiteler tarafından yönetilmiştir. Siyasî reformlar, kişisel hak ve mülkiyetlerin korunması ve haksız yere mahkûm olanların iade-i itibarlarını içeren bir dizi eylem planını içeriyordu (Uslu, 2008, s. 166). Ayrıca çözümü Sovyet müdahalesi sonrasına kalan Slovak sorunu, Eylem Programı’nın gündem maddelerinden bir diğerydi. Buna göre Program, iki eşit ulusun ortak bir sosyalist devlette hukuken birlikte yaşamalarını sağlayacak bir ‘sosyalist federal düzenleme’ çağrısında bulunuyordu (Agnew, 2004, s. 255). Ekonomik reformlar ise Novotný döneminde Šik’in başlattığı

ancak yarım kalan programın uygulanmasını kapsıyordu. Program, işletmelere daha fazla inisiyatif verilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve devlet planlamasının rolünün azaltılması gerektiğini vurguluyordu. Buna göre küçük ölçekli özel teşebbüslerin sınırlı dönüşümüne izin verilmiş ancak daha büyük işletmeler devlet mülkiyetinde kalmaya devam etmiştir. Sik'in reformlarının önemli bileşenlerinden biri olan işçi konseylerinden işletmelere girişimcilik ruhu aşılması beklenmiş ve daha ziyade beyaz yakalı çalışanlar öncelikli tutulmuştur (1968, 5. *Duben, Praha. - Akční Program KSČ.*, 1968; Agnew, 2004, s. 255). Parti "işletme konseyi" tabirini tercih ederken işçiler arasında bu yapılar "işçi konseyleri" olarak biliniyordu. Kavram farklılığı bu yapılara biçilen rolden kaynaklanıyordu. Parti, "üretimin artırılması için ortak çalışmaktan" bahsederken işçiler direkt olarak "karar alma mekanizmalarına" ortak olmayı talep ediyordu. Bu çerçevede işçilerin ağırlıkta olduğu CKD-Praha (W. Pieck fabrikası) ve Škoda Plzeň'de işçi konseyleri kurulmuştur (Kürkçügil, 2018). Ancak "işçi konseyleri", Macar ve Yugoslav tecrübelerindeki öz-yönetim örgütlenmelerinden farklı olarak politik ağırlığı olan yerlerden çok yönetsel işlevleriyle ön plana çıkmıştır. Öte yandan komünist rejimin kurulmasıyla sendikaların bir çatı örgüt olarak toplandığı Devrimci Sendikal Hareket (ROH), Mart 1968'deki bir toplantısında sendikaların bağımsızlığı ve hükümet ile düzenli görüşmeler yapılması gerektiği üzerinde durmuş, geçmiş uygulamaları eleştirmiştir (Uslu, 2008, ss. 167-168).

Reformist yönetimin ortaya koyduğu bu çerçeve program, Sovyetler Birliği tarafından eleştirilmiş ve Çekoslovak yönetimi, Sovyetler Birliği'ne "komünist parti, sosyalizm ve SSCB ile dostluk" konularında taviz verilmeyeceğine dair garantiler vermiştir. Daha sonra beş komünist parti liderinin ("Beş'ler")³²³ bir araya gelerek yaptıkları toplantıda Çekoslovakya'daki karşı-devrimci tehlike tartışılmıştır. Çekoslovakya'ya yapılan uyarılara rağmen reform hareketi varlığını sürdürmüştür. Çekoslovakya ve Sovyetler Birliği arasında gerilmeye başlayan ilişkiler Batı Almanya tarafından bir istihbarat raporunun basına sızdırılması ile gün yüzüne çıkmıştır. Buna göre 10 ila 12 bin civarındaki Varşova Paketi askerinin Çekoslovak topraklarına konuşlandırılmasına ilişkin bir karar alındığı iddia ediliyordu. Tansiyon artarken öte yandan KSČ Merkez Komitesi'nin Çekoslovakya'nın sosyalizme giden müstakil bir yol takip edeceğini ilan etmesi en önemli kopuş emarelerinden biri olarak görülmüştür (Uslu, 2008, s. 169). Temmuz 1968'de Çekoslovakya'nın katılmadığı "Beş'ler" toplantısından çıkan kararda "sosyalizm karşıtı güçlere karşı mücadele edilmesi gerektiği" hatırlatılmış; buna karşılık Çekoslovakya, bu uyarıyı iç işlerine müdahale olarak algılamıştır. Kosice'ye yakın bir konumda bulunan Čierna nad Tisou'da toplanan "Beş'ler" ve Çekoslovakya temsilcileri, Bratislava'da bir toplantı yapılmasına dair mutabık kalmıştır. 3 Ağustos 1968 tarihinde Bratislava'da gerçekleşen toplantı sonrasında yayınlanan deklarasyonda Çekoslovakya ve diğer sosyalist devletlerin sosyalizmin temel prensiplerine sadık

³²³ SSCB'yi temsilen Brejnev, Polonya'dan Władysław Gomułka, Bulgaristan'dan Todor Jivkov, Macaristan'dan János Kádár ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden Walter Ulbricht.

kalacaklarına dair ifadeler yer almış, buna rağmen Çekoslovakya-Varşova Paktı arasındaki gerginlik yok edilememiştir (Document No. 73: Navrátil, 2006, s. 326; Uslu, 2008, ss. 170-172).

6.3.3.2. Baharın Sonu: “Tuna Operasyonu”

“1968 yılı genellikle 1945 sonrası tarihin dönüm noktalarından biri olarak tasvir edilmiş, kara sınırlarını ve kıtaları aşan, televizyon, radyo ve gazeteler aracılığıyla dünyanın her yerindeki kitlelere ulaşan küreselleşmiş ya da en azından uluslar-ötesi bir gençlik protesto hareketinin ortaya çıkışıyla karakterize edilmiştir.” (McDermott & Stibbe, 2018, s. 1).

Brejnev, Çekoslovakya’da yaşananların sosyalizme ve sosyalist bloğa bir tehdit oluşturduğu düşüncesi ile müdahale kararı almasının ardından SSCB, 20-21 Ağustos 1968’de “Tuna Operasyonu”³²⁴ kod adıyla diğer Varşova Paktı üyelerinin (Polonya, Macaristan, Doğu Almanya ve Bulgaristan) silahlı kuvvetleri ile Çekoslovakya sınırını geçmiştir. İşgal sonrasında toplanan XIV. KSČ Parti Kongresi’nde reform yanlılarının baskın gelmesi ile kongre bildirisinde Çekoslovakya’nın işgal altında olduğu, hiçbir yetkili kurumun askerî müdahale talep etmediği ve Çekoslovakya’da “herhangi bir karşı-devrim tehlikesi” bulunmadığı ifade edilmiş ve Varşova Paktı’nın başlattığı işgal kınanmıştır. İşgale karşı direniş, oldukça pasif bir şekilde gerçekleştirilmiş, yollar barikatlarla kapatılarak askerî araçların ilerlemesi engellenmeye çalışılmıştır. Direniş çağrıları radyo ve televizyon yayınları aracılığıyla yapılmış ve işgal sokaklarda protesto edilmiştir. Çekoslovak askerlerine müdahaleye silahla karşılık vermemeleri yönünde talimat verildiğinden askerî güçler arasında bir çatışma yaşanmamıştır. İşgalin ardından tutuklu olmayan Svoboda (devlet başkanı) ve Husak, Moskova’ya giderek müdahalenin durdurulmasına yönelik bazı temaslar başlatmıştır. Daha sonra Moskova’da halihazırda tutuklu olan Dubček, Černík ve Smrkovský’nin de dahil olduğu bir delegasyon³²⁵ “Moskova Protokolleri” adı verilen 15 maddelik bir anlaşmayı imzalamıştır (Uslu, 2008, ss. 172-174). Çekoslovak delegasyonu ve Sovyet yetkililer arasında üç gün süren müzakereler sonucunda imzalanan protokol, Prag Baharı ‘kazanımlarını’ geri almış ve “normalleşme” şartlarını belirlemiştir. Askerî bir diktatörlük tehdidi altında kalan Çekoslovak heyeti, sansürü yeniden uygulamaya koymak, belirli siyasî grupları yasaklamak, reform yanlısı yetkilileri görevden almak, dış politikayı Sovyet kontrolüne tâbi kılmak ve işgale karşı uluslararası itirazları geri çekme gibi önemli tavizler vermeye zorlanmıştır. Protokol, Sovyet birliklerinin çekilmesi için net bir zaman çizelgesi sunmamış, sadece bu sürecin “tehditler” ortadan kalktıktan sonra aşamalı olarak gerçekleşeceğini belirtmiştir (Document No. 119: Navrátil, 2006, ss. 477-480).

Prag Baharı sırasında Slovakya’nın daha fazla özerklik elde etmeye yönelik talepleri, reformların ve açılımların önemli bir gündem maddesini oluşturmuş olsa da Slovakya sorununa dair adımlar ancak yılın sonunda atılabilmektedir. Çekoslovak Parlamentosu’nda 27 Ekim 1968 tarihinde kabul edilen anayasa değişikliğine (“Çekoslovak Federasyonu Hakkında Anayasal Kanun”)³²⁶ göre Çek ve Slovak

³²⁴ Orijinal adı: “Operace Dunaj”

³²⁵ Delegasyonda bulunan František Kriegel, anlaşmayı imzalamayı reddetmiştir.

³²⁶ Orijinal adı: “Ústavní zákon o československé federaci” (143/1968 Sb., 1968).

Cumhuriyetleri iki farklı idarî yapıya ayrılmış, Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti federatif bir yapıya büründürülmüştür.

“Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Meclisi, aşağıdaki anayasa yasasını kabul etmiştir:
Biz, Çek ve Slovak halkları,
Modern tarihimizin ortak bir devlette yaşama iradesiyle şekillendiğinin bilinciyle,
Birlikte geçirdiğimiz elli yılın dostâne bağlarımızı derinleştirip güçlendirdiğini, uluslarımızın gelişimini ve onların ilerici demokratik ve sosyalist ideallerini gerçekleştirmesini sağladığını, aynı zamanda ortak devlette yaşama kararlılığımızı açıkça kanıtladığını, ancak bu ilişkinin daha adil ve yeni temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğini gösterdiğini değerlendirerek,
Her ulusun kendi kaderini tayin etme hakkını ve bu hakkın bölünmeye kadar uzanabileceğini kabul ederek ve her ulusun egemenliğini, kendi ulusal ve devlet yaşam biçimini özgürce şekillendirme hakkını saygıyla karşılayarak,
Kendi kaderini tayin hakkı ve eşitliğin en uygun ifadesinin, gönüllü federal devlet birliği olduğuna inanarak,
Aynı zamanda, bu birliğin ulusal gelişimimizi ve ulusal kimliğimizin korunmasını tam olarak sağlamak için en iyi garanti olduğunu kabul ederek,
Sosyalizmin insanî idealleri ve proleter enternasyonalizmi doğrultusunda, tüm vatandaşlarımızın refahı ve her bireyin eşit demokratik hak ve özgürlüklerden yararlanabileceği koşullar yaratmaya kararlı olarak,
Çek Ulusal Konseyi ve Slovak Ulusal Konseyi’ndeki temsilcilerimiz aracılığıyla Çekoslovakya Federasyonu’nu kurma konusunda anlaşmaya vardık.” (143/1968 Sb., 1968).

6.3.3.3. Entelektüel Hareketler ve Prag Baharı (1965-1968)

1960’ların başında Çekoslovakya’da siyasal, toplumsal ve ekonomik düzeyde dönüşümler yaşanırken kültürel yaşamda da Prag Baharı’nın entelektüel öncüsü olarak kabul edilebilecek önemli gelişmeler görülmüştür. 1963 yılında Franz Kafka’nın 80. doğum günü³²⁷ münasebetiyle Liblice’de düzenlenen sempozyumda Kafka’nın eserleri sosyalist perspektiften yeniden ele alınmış; Kafka’nın yabancılaşma, bürokrasi ve bireyin toplumsal düzen içindeki yeri gibi temalarının, yalnızca kapitalist değil, sosyalist toplumların Stalinist versiyonları için de geçerli eleştiriler sunabileceği tartışılmıştır (Goldstücker, 1974). Yine bu yıllarda gelişen, Miloš Forman³²⁸ ve Jiří Menzel³²⁹ gibi yönetmenlerin öncülüğünü yaptığı “Çekoslovak Yeni Dalga” sinemasında (Bates, 1977; *Before “Normalization”*, 1999) ve sosyalist gerçekçi ana akımın dışında kalan Havel ve Kundera (Chtiguel, 1990) gibi yazarların eserlerinde siyasal ve toplumsal meseleler eleştirel bir bakış açısıyla işlenmiştir.

“1968’in arkasındaki en önemli itici güç, entelektüellerdi. Bu gruba hem yerleşik entelektüel çevreler hem de öğrenciler dahildi. 1967 yılında Komünist Parti’ye yönelik kamuoyu eleştirisini tetikleyen iki önemli gelişme yaşandı. Bunlardan ilki, Yazarlar Birliği’nin yeniden toplanmasıydı. Yazarlar her yıl düzenli toplantılar gerçekleştiriyordu ve 1967’deki oturumda Çekoslovak hükümeti ile Komünist Parti liderliği son derece açık bir şekilde eleştirildi. Benzer

³²⁷ Bir diğer önemli Çek yazarlardan Jaroslav Hašek’in doğum günü de Franz Kafka ile aynı yıldır (1883).

³²⁸ Doğum adıyla “Jan Tomáš Forman”.

³²⁹ Miloš Forman’ın “Maça Ası” (Cerný Petr) (1964) filmi (Forman, 1964) / Jiří Menzel’in “Sıkı Denetlenen Trenler” (Ostře sledované vlaky) (1966) filmi (Menzel, 1966). Forman’ın dönemin sosyalist gerçekçi sineması ile ilgili yaptığı yorum: “...Prag ve Moskova’daki komünist stüdyolar tarafından üretilen filmler... o kadar yapay, o kadar zorlama, o kadar gerçek dışı ve doğru değildi ki perdede sadece biraz gerçeklik, biraz gerçek insan görmek istiyorduk.” (*Cinema Under Communism*, 2021).

bir eleştirel duruş, 1967 yazında düzenlenen resmi Öğrenci Birliği'nin yıllık kongresinde de kendini gösterdi. Bu birlik, doğrudan Komünist Parti tarafından desteklenen ve kontrol edilen bir yapıydı. Ancak içi, ağırlıklı olarak genç entelektüellerle doluydu. Bu genç kuşak, rejimin dogmatik sınırlarını zorlayan, daha özgürlükçü ve reformcu bir yaklaşımı savunmaya başlamıştı.” (V. Hlousek, kişisel iletişim, 09 Eylül 2024).

Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde yazar ve düşünürleri bir araya getiren ‘Yazarlar Birliği’ örgütlenmeleri resmî sendikal yapılar olmalarına rağmen komünist rejimin kurulmasından sonra muhalif entelektüellerin konsolide oldukları yapılara dönüşmüştür. Bunlardan biri olan “Çekoslovak Yazarlar Birliği”³³⁰ Prag Baharı’na giden süreçte topladıkları kongrelerle önemli bir rol oynamıştır. 2 Haziran 1967’de gerçekleştirilen 4. Çekoslovak Yazarlar Birliği Kongresi’nde Milan Kundera, Václav Havel, Ludvík Vaculík ve Pavel Kohout gibi tanınmış isimler sansürü eleştirirken ekonomik sorunlara çözüm getirmek isteyen reformcular parti içinde destek kazanmıştır. Çekoslovak Yazarlar Birliği Kongresi’nin yarattığı etki entelektüel muhalefetin mevcut komünist rejime karşı duruşunu ortaya koymasına imkân vermiştir (Uslu, 2008, s. 161). Kundera, Çek tarihinin uyanış ve durgunluk dönemleriyle dolu olduğunu ve Çeklerin, Avrupa ilerlemesindeki bazı önemli aşamaları kaçırdığını belirterek Avrupa bağlamını kendi başlarına yorumlamak, anlamak ve yeniden yaratmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Konuşmasına devam eden Kundera, herhangi bir görüşün baskı altına alınmasının yanlış olduğunu, hakikate ancak eşit ve özgür görüşlerin etkileşimiyle ulaşılabileceğini ifade etmiştir. Havel ise kongrede ortaya konan cesur sözlerin geri alınmasından endişe duymuş ve bu nedenle büyük laflar etmektense az ama arkasında durulabilecek sözler söylemenin daha faydalı olacağını vurgulamıştır. Kongre’nin radikal isimlerinden Pavel Kohout, Kongre’nin basın yasasında bir değişiklik talep etmesi gerektiğini söylemiş; anayasaya uygun çerçevede ifade özgürlüklerini savunma hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmuştur. Daha sonra yayınlacağı bir manifesto ile gündeme gelecek olan Ludvík Vaculík, son yirmi yılda temel insan hakları sorunlarının çözülemediğini; barınma, eğitim ve ekonomik ilerlemenin sağlanamadığını belirtmiştir. Ayrıca Çekoslovakya’nın uluslararası seviyedeki birçok aydınını yurtdışına kaptırdığını ve artık insanlığa orijinal fikirler sunamadığını dile getirmiştir. Vaculík, yaşananların anlamsız olmadığını, ancak bedelinin yüksek olduğunu ve bunun bir uyarı olarak görülmesi gerektiğini söyleyerek Prag Baharı’nda yaşanacakların bir anlamda sinyalini vermiştir. (Document No.1: Navrátil, 2006, ss. 8-10).

Prag Baharı sürecinde yurtiçi ve yurtdışında yapılan yayınlar, entelektüeller arasında eleştirel fikirlerin yayılmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. *Émigré* yayınlarından biri olan ve 1956 yılında Paris’te kurulan *Svědectví* dergisi, komünist rejime karşı olup ülke dışında yaşayan Çekoslovak toplulukları için bir tartışma forumu işlevi görmüştür. Normalleşme döneminde *Svědectví*’nin sayfaları sürgündeki yazarların yanı sıra yerli samizdat yazarları tarafından da kullanılmıştır (*Svědectví*, 2024). Ayrıca Prag Baharı esnasında “Halkın Gazetesi”³³¹ ve “Edebî Mektuplar”³³² gibi yayınlar, reform hareketini

³³⁰ Orijinal adı: “Svaz československých spisovatelů”

³³¹ Orijinal adı: “Lidové noviny”

³³² Orijinal adı: “Literární listy”

destekleyen önemli platformlar haline gelmiştir. Halkın Gazetesi, aslında 1893'te Brno'da kurulmuş, Çekoslovakya'nın en eski yayınlarından biri olsa da 1968'de liberalleşme ve reform yanlısı makalelere yer vermiştir. Daha önce "Edebiyat Gazetesi"³³³ adıyla bilinen ve Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan Edebî Mektuplar ise özgür düşünceyi, ifade özgürlüğünü ve demokratikleşme çabalarını destekleyen yazılar yayınlamıştır. 1 Mart 1968 tarihli sayısında Goldstücker, yeni dönemin ayrılmaz iki kavramı, "sosyalizm ve özgürlüğü birleştirmek için tarihsel bir fırsat sunduğunu" belirtmiştir (Uslu, 2008, s. 164). Yine aynı gazete Ludvík Vaculík'in 27 Haziran 1968 tarihinde "İki Bin Kelime Manifestosu"³³⁴ başlıklı yazısına yer vermiştir. Manifesto, yazarlar, kültür insanları, seçkin bilim adamları ve olimpiyat atletleri de dahil olmak üzere yaklaşık 70 tanınmış kişi ve sıradan vatandaşlar tarafından imzalanmıştır. Manifesto, reformları güçlü bir şekilde desteklerken bunların kalıcılığı konusunda endişeleri de dile getirmektedir. Manifesto'nun en kritik önerilerinden biri ilçe ve bölge düzeylerinde Çekoslovak vatandaşların doğrudan eyleme geçerek reform karşıtı yetkilileri istifaya zorlaması için yapılan çağrıdır. Ayrıca Çekoslovakya'nın takip ettiği bu yoldan "yabancı güçler" tarafından döndürülmek istenmesi yani iç işlerine müdahale edilmesi durumunda imzacıların "gerekirse silahla" hükümetlerini destekleyecekleri bildirilmiştir (Document No.44: Navrátil, 2006, s. 177).

Antonín Novotný'nin iktidarının son yılında Çekoslovakya'da artan siyasî ve entelektüel hareketliliği sembolize eden Kongre'de açıkça siyasal rejime karşı tutum alan entelektüellerin "düşmanca görüşlerine karşı" kültürel işlerden ve ideolojiden sorumlu en üst düzey komünist parti yetkilisi Jiří Hendrych'ten cevap gecikmemiştir. Hendrych, muhalif aydınları cumhuriyetin ve partinin görüşleriyle temelde çelişen görüşleri benimsemekle suçlamış ve üç ay sonra 1 Eylül 1967 tarihli KSČ Merkez Komitesi'nde birkaç yazara karşı disiplin kararı alınmıştır. Bu kararla birlikte Ludvík Vaculík ve birkaç yazar daha partiden ihraç edilmiş; Pavel Kohout'a uyarı ve kınama cezası verilmiş ve Milan Kundera hakkında disiplin soruşturması başlatılmıştır (Document No.1: Navrátil, 2006, ss. 11-12). Muhaliflerden gelen sert açıklamalar, Sovyetler Birliği'nin de durumu "sosyalizme tehdit" olarak algılamasına neden olmuş ve Çekoslovakya'ya gönderilen 4 Temmuz 1968 tarihli bir mektupta Manifesto'nun doğrudan partiye saldırdığı ve amacının sosyalizmi zayıflatmak olduğu ve ayrıca "mülteci çevrelerin [yurtdışında yaşayan Çek ve Slovaklar] manifestonun yayınlanmasına paralel olarak yurtdışındaki karşı-devrimci faaliyetlerini hızlandırdıklarına" dikkat çekiyordu. Varşova Paktı'ndan Çekoslovakya'ya karşı tepkiler yükselirken Çekoslovakya'yı "insan yüzlü sosyalizm" programının uygulanmasında Sovyetler Birliği ile ters düşen diğer iki sosyalist devlet olan Yugoslavya ve Romanya desteklemiştir (Uslu, 2008, ss. 170-171).

³³³ Orijinal adı: "Literární noviny"

³³⁴ Orijinal adı: "Dva tisíce slov"

Prag Baharı sürecinde entelektüel aktivist çevrelerin kurduğu “Kulüp-231”³³⁵ ve “Partisizler Hareketi”³³⁶ (KAN) gibi oluşumlar, Stalinist dönemin suçlarını ifşa etmeyi ve Dubček reformlarının “hümanizm ve demokrasi” ekseninde sürdürülmesi için baskı kurmayı amaçlıyordu. Kulüp-231, adını 1948 yılında Gottwald döneminde çıkarılan ve birçok siyasinin tutuklanmasına yol açan “Demokratik Halk Cumhuriyetini Koruma Kanunu’ndan”³³⁷ almış; haksız yere tutuklanan ve mahkum edilenlerin haklarını savunmak için bir araya gelmiştir (Rovná-Vácha, 1995, ss. 358-359; Uslu, 2008, s. 166). Bunun yanında komünist olmayan bağımsızları bir araya getiren Partisizler Hareketi, yeni bir siyasal güç olarak milyonlarca yurttaşı temsil ettiklerini iddia ederek komünist partinin meşruiyetini tartışmaya açıyordu (Uslu, 2008, s. 170; McDermott, 2015, s. 128). Entelektüellerin mevcut Çekoslovakya şartlarında gerek söylemleri ve eylemleri gerekse kurdukları topluluklarla “radikalleştiği” bu süreç, Sovyetler Birliği’nin duruma müdahale etmesiyle geçici olarak sona ermiştir. Normalleşme sürecinde KAN ve Kulüp-231 kapatılmış, medya üzerinde kontrol yeniden sıkılaştırılmış ve XIV. KSČ Parti Kongresi geçersiz ilan edilmiştir (Agnew, 2004, s. 266).

Soğuk Savaş döneminde Merkez-Doğu Avrupa’daki Stalin-sonrası entelektüel kuşağı etkileyen önemli muhalif (*dissident*) entelektüellerden olan Karel Kosík için ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Zira Polonya ve Macaristan’da ortaya çıkan çağdaşları gibi Kosík de “Marksizmin en önemli görevlerinden birinin, Stalin döneminde dogmatik düşüncenin neden ve nasıl ortaya çıktığını keşfetmek olduğunu düşünüyordu.” (Kopeček, 2019, s. 374). Ancak onlardan farklı olarak 1960’lı yılların “yeni sol” akımına da eleştirel yaklaşan Kosík, “diyalektik yöntemi” ve “insan pratiğini” merkezde tutarak klasik Marksist düşüncüyü yeniden yorumlamıştır (Uslu, 2018, s. 58). Aydınların siyasette aktif bir şekilde yer almaya başladığı bu dönemde Kosík de “Somutun Diyalektiği” (1963) ve “Ahlakın Diyalektiği ve Diyalektiğin Ahlakı” (1964) adlı eserleriyle ses getirmiştir. Bu çalışmalarda yazarın, dönemin komünist rejimlerinin temel problemi olan “sosyalist gerçekçilik” eleştirisini ve çözüm önerisini şu alıntıda görmek mümkündür: “Sözde-somut içinde her şey taşlaşmıştır, şeyleşmiştir. Diyalektik “sözde-somut” olanı ortadan kaldırır, insan pratiğini ve tarihsel yaratıları ortaya koyar ve şeylerin içindeki çelişkileri açığa çıkarır.” (Uslu, 2018, s. 62). Kosík, bürokratikleşen devlet mekanizmasının yönetici parti elitleri elinde araçsallaştırıldığını, işçi sınıfının siyaset dışına itildiğini ve sınıf bilincinin özgürlüklerin kısıtlanmasıyla yok edildiğini, dolayısıyla işçilerin varoluşlarının sadece fabrikalarla sınırlı olduğunu tartışarak sosyalist bir demokrasiden yana olduğunu ifade etmiştir (Uslu, 2018, s. 62-63). Prag Baharı reformlarının yaşandığı bu dönemde Kosík, muhalefetin düşünsel temellerinin atılmasına katkıda bulunmuştur. Ancak Sovyet müdahalesinin ardından başlayan “normalleşme” sürecinde Kosík partiden ve üniversitedeki görevinden uzaklaştırılmıştır. Kadife Devrim sonrasında kendisine resmî olarak iade-i itibar yapılmasa

³³⁵ Orijinal adı: “Klub-231”

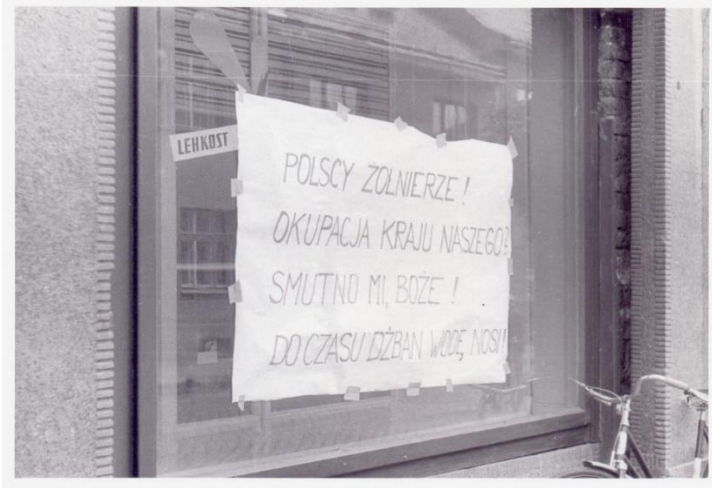
³³⁶ Orijinal adı: “Klub angazovanych nestranniku” (KAN)

³³⁷ Orijinal adı: “Zákon na ochranu lidově demokratické republiky” (231/1948 Sb., 1948).

da eserleri neo-Marksist ya da post-Marksist yazına önemli katkılar sunmaya devam etmektedir (Uslu, 2018, s. 65)

Fotoğraf – 25: Prag Baharı’nda öğrenciler Vaclav Meydanı’ndaki Aziz Vaclav anıtı üzerinde görülüyor (Getty Images, 1968a).

Fotoğraf – 26: Varşova Paktı’ndaki Polonya askerlerine göz dağı veren bir Lehçe not: “Polonyalı askerler! Ülkemizi işgal etmek mi? Üzgünüm, tanrım ama su testisi su yolunda kırılır!” (*Archiv bezpečnostních složek*, 1968).

Fotoğraf – 27: “Tekrarlanan uyarıların ardından Kızıl Ordu ve Varşova Paktı üyesi diğer dört ülkenin (Macaristan, Polonya, Bulgaristan ve Doğu Almanya) birlikleri 20-21 Ağustos 1968 tarihlerinde Çekoslovakya’yı işgal etti. Sovyet Ordusu Prag Baharı’nın halk gösterilerine aşamalı olarak son verdi.” (*Getty Images*, 1968b).

6.3.4. Pasif Kilise ve Ruhanî Boşluk (1953-1968)

Gottwald döneminde “Operasyon K” gibi birçok devlet takibatıyla baskı altına alınan dinî kurumlar, Katolik Eylem ve Katolik Ruhban Sınıfının Barış Hareketi³³⁸ gibi devlet girişimleri ile komünist partinin güdümüne sokulması ve Vatikan ile olan bağlarının koparılması amaçlanmıştır. Destalinizasyon ise Çekoslovakya’ya tedricî ve kısmî bir yumuşama ortamı getirmiş, bazı din adamları serbest bırakılarak itibarları iade edilmiştir.

1960 Anayasası’nın kabulü ve Novotný döneminden itibaren artan reform baskısı Kilise-devlet ilişkisini -hala sert olmakla beraber- daha makûl bir düzeye getirmiştir. Bu dönemin sembol isimlerinden olan, 1949 yılında tutuklanıp yıllarca ev hapsinde kalan Prag Başpiskoposu Josef Beran, 1963 yılında serbest bırakılmıştır. İki yıl sonra Beran, Papa VI. Paul tarafından kardinal ilan edildikten sonra bir daha geri dönmek üzere Roma’ya sürgüne gitmiş ve 1969’da hayatını kaybetmiştir (Agnew, 2004, s. 239). 1949 yılında Olomouc Yardımcı Piskoposu olarak atanan ancak kısa süre sonra komünist rejim tarafından tutuklanarak çalışma kamplarına gönderilen František Tomášek, 1954 yılında serbest bırakıldıktan sonra kırsal bir bölgede papaz olarak hizmet vermiştir (*Frantisek Tomasek*, 2024). Piskopos Tomášek önderliğinde Kardinal Josef Beran’ın Roma’daki sürgünden dönmesine izin verilmesi, Kilise’nin faaliyetleri üzerindeki sınırlamalara son verilmesi ve tam dinî özgürlüğün yeniden tesis edilmesi de dahil olmak üzere rahiplere ve inananlara yapılan yanlışların düzeltilmesi için kapsamlı talepler ortaya konmuştur (Skilling, 1976, s. 203). 1965’te Prag Başpiskoposluğu’na, 1976’da

³³⁸ Orijinal adı: “Mírové hnutí katolického duchovenstva”

kardinalliğe atanmış ve bir sene sonra bu unvanı resmen elde etmiştir. 1989'daki Kadife Devrim'e kadar komünist rejime karşı barışçıl eylemlerle direnişi desteklemiştir (*Frantisek Tomasek*, 2024; V. Hlousek, kişisel iletişim, 09 Eylül 2024). Gottwald dönemi operasyonlarına maruz kalan ve “tedricî yumuşama” döneminde serbest kalan din adamlarından bazılarını sayacak olursak bunlar: Štěpán Trochta 1954 yılında tutuklanmış ve 1960'ta serbest bırakılmış; Josef Zveřina 1952'de tutuklanmış ve 1965'te serbest bırakılmış; Ján Chryzostom Korec 1960'ta tutuklanmış, 1968'de serbest bırakılmış; Jan Anastáz Opasek ise 1949'da tutuklanmış ve 1960'ta serbest bırakılmıştır (*Databáze knih*, 2024).

Prag Baharı, Çekoslovakya'da özgürlüklerin genişletildiği ve reformların tartışıldığı sosyalizm içinde özgün bir dönem olarak ön plana çıkmıştır. Bu dönemde Kilise, İkinci Vatikan Konsili'nin modernizasyon fikirlerini uygulamayı hedeflemiş; Kilise'nin toplumsal yaşamda daha fazla yer alması amaçlanmıştır. “Konsil Yenilenme Hareketi”³³⁹ (DKO), 13-14 Mayıs 1968 tarihlerinde Velehrad'da ilk ulusal kongresini toplamış ve kilisenin modernleşmesi ve komünist rejimle daha sağlam bir diyalog kurma stratejileri üzerine odaklanmıştır. Katolik Kilisesi, DKO aracılığıyla Çekoslovakya hükümetinden çeşitli taleplerde bulunmuştur. Bu talepler arasında tutuklu din adamlarının serbest bırakılması, dinî örgütlenme özgürlüğü, biskoposların özgürce görev yapabilmesi ve dinî eğitim kurumlarının yeniden açılması yer alıyordu. Ayrıca kilisenin devlete bağımlı olmadan kendi iç işleyişini düzenleme hakkı da bu taleplerin bir parçasıydı. Bu istekler, kilisenin komünist rejimin baskısından kurtulma ve topluma daha aktif bir şekilde hizmet etme arzusunu yansıtıyordu. Bu süreçte Prag Başpiskoposu František Tomášek ve Litoměřice Piskoposu Štěpán Trochta gibi birçok din adamı önemli roller oynamıştır (Vodičková, 2023).

Gottwald'dan Dubček sonrası döneme kadar Çekoslovakya'da Kilise ve din adamları inananları etkileyebilecek belli bir moral güce sahip olsa da Polonya'daki kadar etkin bir politik güce sahip olamamıştır. DKO'nun Prag Baharı'nın itkisiyle başlattığı reformlar, işgal sonrasında büyük oranda geri alınmıştır. Ancak entelektüellerin girişimleri gibi Kilise'nin bu mücadelesi gelecek kuşaklar için bir ilham kaynağı olmuştur.

6.4. Normalleşme Sürecinden Kadife Devrim'e Giden Yol: 1969-1989

6.4.1. “Normalleşme” Dönemi ve Reformların Geri Alınması: 1969-1971

Varşova Paktı müdahalesi ile Prag Baharı sonlanmış ancak 1968 kuşağının bölgesel ve uluslararası faaliyetleri Çekoslovakya'da geniş katılımlı öğrenci hareketleri şeklinde tezahür etmiştir. 1939'da Alman işgalini protesto eden öğrencilerden Jan Opletal'in işgalciler tarafından öldürülmesinin sembolleştirildiği “17 Kasım” tarihinde Prag'da düzenlenen barışçıl gösterilerde Çekoslovak öğrenciler, akademik özerklik ve ifade özgürlüğü hususlarında taleplerini dile getirdikleri ve demokratikleşme sürecinin durdurulmasına karşı durdukları üç günlük grev gerçekleştirmiştir. Greve kısa süre içinde

³³⁹ Orijinal adı: “Dílo koncilové obnovy (DKO)”

Liberec, Brno, Bratislava ve diğer üniversite merkezlerinden öğrenciler de katılmıştır. Charles Üniversitesi Matematik ve Fizik Fakültesi öğrencilerinin yayınladığı bildiride “Uluslararası Öğrenci Günü” olarak kutlanan 17 Kasım’da yaşananlar şöyle protesto edilmiştir:

“Ocak 1968’den sonra ülkemizde uygulanmaya başlanan demokratik ve insancıl sosyalizmi sonuna kadar savunuyoruz. Devlet yönetiminin ve Çekoslovakya Komünist Partisi’nin 21 Ağustos’tan sonra mücadele etmek zorunda kaldığı zorlukları anlıyoruz, ancak yine de Ocak sonrası siyasetin temellerini ciddi şekilde tehdit eden önlemlerin alınmaması gerektiğine inanıyoruz... Prag’da 17 Kasım Uluslararası Öğrenci Günü’nün yıldönümünü kamuya açık bir şekilde, onurlu bir şekilde kutlamamız engellendi... Biz de yasal olarak izin verilen ve barışçıl bir kamusal gösteri yöntemi olan üniversite binalarında grev yapmaya karar verdik. Her şeyden önce Bohemya ve Moravya Üniversite Öğrencileri Birliği’nin taleplerini destekliyoruz.” (*Kalendárium roku 1968*, 1968).

Başka bir öğrenci eylemi ise Sovyet işgaline ve Prag Baharı sonrasındaki baskılara karşı 16 Ocak 1969 tarihinde yine Charles Üniversitesi öğrencisi Jan Palach tarafından Vaclav (Wenceslas) Meydanı’nda gerçekleştirilmiştir. Kendisini meydana ateşe veren Palach, üç gün sonra 19 Ocak’ta³⁴⁰ kaldırıldığı hastanede hayatını kaybetmiştir (*Jan Palach*, 2024). Palach’ın cenaze töreninde yaşananlar kitlesel bir protestoya dönüşmüş; Palach’ın bu münferit eylemi “ulusal direniş ruhunu” canlandırmak için oldukça sembolik bir anlam kazanmış; Çekoslovakya’nın kalan son yirmi yılında anılacak bir “şehit” olmuştur. Hatta “Palach 1415 yılında Konstanz Konsili’nde Katolik Kilisesi tarafından sapkın inançları nedeniyle kazığa bağlanıp yakılan Protestan şehit Jan Hus ile [dahi] karşılaştırılmıştır.” (Falk, 2003a, s. 81). Ayrıca Palach’tan sonra şubat (Jan Zajíc) ve nisan (Evžen Plocek) aylarında da benzer bir şekilde kendini yakma eylemleri gerçekleştirilmiştir (Uslu, 2008, s. 174). Muhalefeti örgütlemek için eski radikal parti üyeleri ile öğrenciler Husak rejimine karşı daha sonra “Devrimci Sosyalist Parti” adını alacak olan “Devrimci Gençlik Hareketi’ni”³⁴¹ meydana getirmiştir. Troçkist ve yeni sol düşünceden etkilenen Harekete Petr Uhl liderlik etmiş ancak Aralık 1969’da liderleri tutuklanarak 1971’de yargılanmıştır. Bu dönemdeki muhalefet girişimlerinden bir diğeri de “Çekoslovak Vatandaşlarının Sosyalist Hareketi’dir”. Hareket ilk manifestosunu Ekim 1970’te yayınlamış (*Manifesto*, 1970); ayrıca genel seçimleri boykot çağrısını ise Kasım 1971’de yapmıştır. Bu tarihe kadar komünist rejim, hareketi baskı altına almak için beklemiş ancak Aralık 1971 ve Ocak 1972 tarihleri arasında 200’den fazla kişi tutuklanarak 47 sanık toplam 118 yıl hapis cezasına çarptırıldığı on siyasî dava yürütülmüştür (Agnew, 2004, s. 278).

Ağustos müdahalesi sonrası Çekoslovakya’da Sovyetler Birliği’ne karşı meydana gelen tepki KGB raporlarına da yansımıştır. KGB’nin 13 Ekim 1968 tarihli raporuna göre Sovyetler Birliği, Çekoslovakya’daki reformcu hareketleri “karşı-devrimci” olarak nitelendirmiş ve bu grupların uluslararası emperyalizmin desteğiyle sosyalizmi yıkmayı amaçladığını iddia etmiştir. Özellikle Kulüp-231 ve Çekoslovak Sosyal Demokrat Partisi³⁴² gibi örgütlerin, Batı ile iş birliği yaparak sosyalist sistemi

³⁴⁰ Jan Palach’ın anısına 15-22 Ocak, her sene Çek Cumhuriyeti’nde “Jan Palach Haftası” olarak anılmaktadır.

³⁴¹ Orijinal adı: “Hnutí revolucní mládeže, HRM”

³⁴² Orijinal adı: Československá sociálně demokratická strana, ČsSD

hedef aldığı vurgulanmıştır. Karşı-devrimci hareketin henüz Dubček iktidara gelmeden Yazarlar Kongresi gibi entelektüel hareketler ve yeraltı radyo istasyonları ile başladığı; bunların Sovyet karşıtı direnişin organize edilmesinde kilit rol oynadığı ve bu süreçte Havel, Kundera ve diğer entelektüellerin öne çıktığı belirtilmiştir. İşgal esnasında Çekoslovak halkının Sovyetler Birliği'ni memnuniyetle karşılayacağı umulmuş ancak işgalciler özellikle Prag'da halk direnişiyle karşılaşmıştır. Milliyetçi kampanya ve medya propagandası ile desteklenen direniş, bazı ordu unsurlarını da etkileyerek Sovyet birliklerine karşı partizan savaşı hazırlıklarının yapılmasına, bazı askerî teçhizatın yeraltına indirilmesine yol açmıştır. Rapor, Sovyet madalyalarını yırtan subaylardan radyo yayınlarını kullanan tank birliklerine kadar pek çok askerî unsurun aktif direnişte yer aldığını belirtmiştir. Sovyetler Birliği, KSČ içindeki sağ-revizyonist unsurların Batı istihbarat servisleriyle iş birliği yaparak sosyalist sistemi zayıflatmaya çalıştığını savunmuş ve bu durumu kontrol altına almak için yeni yönetim, medya sansürü ve liderlik tasfiyeleri gibi yöntemlere başvurmuştur (Document No.130: Navrátil, 2006, ss. 513-525). Ancak sansüre rağmen yeraltı basını, radyo yayınları ve broşürlerle halkın direnişi bir süre daha devam etmiştir. Bu arka planda Dubček, 1969'a kadar partideki pozisyonunda kalmaya devam etmiştir. Ancak Nisan 1969'da düzenlenen Dünya Buz Hokeyi Şampiyonası sırasında eşleşen Sovyet ve Çekoslovak takımlarının karşılaştığı müsabakada Çekoslovakların galip gelmesiyle ortaya çıkan ulusalcı coşku tüm ülkeye yayılmıştır. Hatta çeşitli şiddet eylemleri Prag'ın merkezindeki Sovyet (Rus) Aeroflot şirketinin şubelerine kadar sıçramış (Skilling, 1976, s. 819) ve Çekoslovak yönetiminin görevden alınması için gereken şartlar Sovyet Politbürosu için oluşmuştur. Olayların ardından Dubček, KSČ Merkez Komitesi tarafından görevden alınmış ve yerine 17 Nisan 1969'da -görevi 1987 yılına kadar sürdürecektir olan- Gustáv Husák getirilmiştir. Husák'ın Sovyetler Birliği tarafından parti liderliği için tercih edilmesinin iki önemli nedeni vardı: Birincisi Husák'ın Stalinist dönemde Gottwald ve Novotný'ye muhalefet etmesi, ikincisi Dubček gibi Slovak kökenli olması nedeniyle geniş kesimlerce kabul görebileceği düşüncesi idi. Yeni liderlik, Prag Baharı ile başlatılan tüm reformları geri almış ve tüm sahalarda denetim yeniden sıkılaştırılmıştır. "Normalleşme"³⁴³ olarak adlandırılan bu süreçte kültürel faaliyetlerde sansür etkinleştirilmiş, muhalif gazete ve dergiler kapatılmış, yabancı yayınlara erişim yasaklanmıştır. (Uslu, 2008, s. 174).

Husak, normalleşme politikasıyla reformcuları da partiden tasfiye etmeye başlamış ve muhalif hareketleri ve entelektüelleri istihbarat teşkilatı StB aracılığıyla baskı altına almıştır. Ayrıca iktidardan alınan Dubček, kısa süreliğine parlamento başkanlığı ve Ankara büyükelçiliği yapmış ancak normalleşme sürecinde alınan tedbirlerin sertleşmesiyle birlikte 1970'te partiden ihraç edilerek daha düşük profil bir işte (Slovakya'da orman müfettişliği) çalışmaya zorlanmıştır. KSČ Merkez Komitesi Propaganda ve Ajitasyon Bölümü tarafından Mart 1971'de yayınlanan "Çekoslovakya Komünist Partisi'nin XIII. Kongresi Sonrasında Parti ve Toplumda Yaşanan Krizden Çıkarılacak Dersler" başlıklı metin "revizyonist" ya da "karşı-devrimci" sapma hakkında detaylı bir eleştiri sunmaktadır. Metne göre

³⁴³ Orijinal adı: "Normalizace"

1968'deki krizde revizyonist hareketlerin Marksist-Leninist ilkelerden saparak sosyalist sistemi tehdit ettiği vurgulanmıştır. Buna göre revizyonizm sosyalist devrimin temel prensiplerini kapitalist yaklaşımlarla (Ota Sik'in reformları kastediliyor) yeniden yorumlamaya çalışan bir eğilimdir. Batı'nın ideolojik müdahaleleriyle birleşen bu eğilimler, partideki zayıf noktaları hedef almış, medya ve kültürel propaganda yoluyla sosyalizmin başarısız olduğu algısını yaymaya çalışmıştır. Ayrıca revizyonistler Çekoslovakya ve Sovyetler Birliği arasındaki sosyalist dayanışmayı sekteye uğratarak partinin ideolojik direncini kırmıştır. Parti içinde yaşanan liderlik tartışmaları ve hizipleşmeler, sosyalist ideolojinin korunmasında zafiyetlere yol açmıştır. XIII. Kongre sonrası düzenlenen oturumlarda ideolojik ayrışmalar ve sosyalist ideallere bağlılığın zayıflaması, parti içindeki bütünlüğü sarsmıştır. Alexander Dubček liderliğinde başlatılan “İnsan Yüzlü Sosyalizm” olarak adlandırılan reformlar, Marksist-Leninist ilkelerden bir sapma olarak değerlendirilmiştir (*Poučení*, 1971). Bunlara ek olarak 25-29 Mayıs 1971 tarihlerinde gerçekleşen KSČ'nin XIV. Kongresi, müdahale sonrasında toplanan olağanüstü kongreyi (Vysočany Kongresi) iptal ederek sonuçlarını yok saymıştır (*KSČ*, 2024; *Vysočanský*, 2024). 1970 ve 1971 yıllarındaki tasfiyeler, “ibret verici göstermelik yargılamalara ve ölüm cezalarına başvurmadan”, gizli polis eliyle muhalefetin baskılanması normalleşme sürecinin “medenî şiddeti” ile tasvir ediliyordu. Yeni yönetimin diğer dayanak noktalarından biri de tüketim ekonomisine odaklanmaktı. Prag Baharı ile Sik reformlarının sona ermesi, Husak rejimini Ortodoks ekonomi politikalarına geri döndürmüş ve bu politikalar 1971-1976 arasında (V. Beş Yıllık Plan) başarılı bir performans sergilemiştir (Agnew, 2004, s. 277). Öte yandan “fabrika yönetim konseyi işleviyle sınırlı olan işçi konseyleri”, Prag Baharı ile siyasal bir nitelik kazanarak öz-yönetim talepleri ön plana çıkmaya başlamıştır (Uslu, 2008, s. 174). Ancak normalleşme döneminin başlamasıyla işçi konseyleri etkisiz hale getirilmiş ve faaliyetleri durdurulmuştur. Bu husustaki tüm iyileştirmeler bir yıl içerisinde geri alınmıştır (Kürkçügil, 2018). İşçi sendikalarının çatı örgütü olan ROH'un Mart 1970'teki kongresinde reformlara destek kararları tekrar edilince Parti tarafından ROH merkez konseyinde büyük bir tasfiye gerçekleştirilerek yönetimin önemli bir kısmı değiştirilmiştir. Bunun yanında gençlik örgütleri de yeniden yapılandırılarak merkezileştirilmiş, işlevsiz hale gelen örgütler dağıtılarak yerlerine yenisi kurulmuştur (Sosyalist Gençlik Birliği³⁴⁴ vb.) (Agnew, 2004, s. 270).

³⁴⁴ Orijinal adı: “Socialistický svaz mládeže, SSM”

Görsel – 10: Çekoslovakya Komünist Partisi’nin 1971’de gerçekleştirdiği XIV. Kongresi ile ilgili hazırlanan bir posta pulu (*Stamp*, 2024).

Fotoğraf – 28: [Sol] SBKP Genel Sekreteri L. Brejnev ve KSČ Birinci Sekreteri Gustav Husak, KSČ’nin 14. Kongresi’nde. (Prag Kongre Sarayı, 25-29 Mayıs 1971) (*Sputnik*, 1971). [Sağ] Husak ve Brejnev. (*KSC Congress*, 1971).

6.4.2. Husak Rejimi, 1971-1987

KSČ’nin 14. Kongresi, Prag Baharı’ndan sonra partinin başına geçen Husak’ın başlattığı “normalleşme” sürecinin sonunu ve sosyalizmde daha ileri bir aşamanın başlangıcını ilan etmiş; Kongre kürsüsünde Husak’ın yanında yer alan Varşova Paktı’nın ‘muzaffer’ liderleri (Breznev, Gierek, Honecker, Kádár ve Jivkov) yeni dönemi kutlamıştır: “Breznev’in “Sosyalizmin Düşmanlarına Karşı Zafer Kongresi” olarak adlandırdığı bu kongre aynı zamanda Husak’ın potansiyel rakiplerine karşı kazandığı zaferi de temsil etmiştir.” (Agnew, 2004, s. 273). Zira parti kongresi Husak’ı yeniden parti genel sekreteri seçerek

liderliğini teyit etmiştir. Husak, görevi kabul ederken yaptığı konuşmada delegelere “parti yayınlarının ve tüzüklerinin ‘sağcı revizyonistlerin’ saldırılarına karşı inceleneceği” güvencesini vermiş ve “hiçbir zaman hiçbir şey Sovyetler Birliği ile olan ilişkimizi ve ortaklığımızı bozmayacaktır” diyerek Brejnev’e “Çekoslovak sosyalizmini, emperyalizmin iç ve dış tehlikelerinden kurtardığı için” teşekkür etmiştir (Feron, 1971).

Restore edilen komünist rejimin ekonomi politikaları, Çekoslovakya’da ilk yıllarda nispeten bir istikrar dönemi yaratmış, toplumdaki gelir düzeyini eşitlemiş ve halka makul ölçüde bir yaşam standardı sunmuştur.³⁴⁵ Ancak 1970’li yılların ortalarında yaşanan bazı uluslararası gelişmeler Merkez-Doğu Avrupa’daki komuta ekonomilerini yakından etkilemiştir. 1974’teki petrol krizi, Çekoslovakya’nın Sovyetler Birliği’nden aldığı petrol fiyatını artırmasına neden olunca diğer hammadde fiyatlarında da bir artış yaşanmıştır. Buna karşılık Çekoslovakya’nın ürettiği mamul ürünler aradaki bu farkı kapatamamıştır. Dolayısıyla Parti, 1970’lerin sonuna doğru bir dizi önlem alarak “hammadde kullanımını iyileştirmeyi ve kaliteyi artırmayı” amaçlamıştır. Fakat alınan önlemler, Brejnev-tarzı ekonomik müdahaleleri taklit ettiği için sınırlı bazı değişiklikler meydana getirmiş; sosyalist realizmden sapmaya müsaade etmemiş ve piyasa teşvikleri olmaksızın merkezî planlamaya dayandığı için ekonomik ikilemlerin aşılmasını sağlayamamıştır (Agnew, 2004, s. 277). Ayrıca 1969’dan beri parti liderliğini sürdüren ve ekonomik dalgalanmalardan politik olarak etkilenmeyen Husak, 1975’te Ludvík Svoboda’nın yaşlılık gerekçesiyle devlet başkanlığından ayrılmasıyla boşalan koltuğunu da devralarak parti ve devlet kademelerinde tek lider olmuştur. (Agnew, 2004, s. 275). Husak’ın otoritesini sağlamlaştırdığı bu dönemde Çekoslovakya’daki katı parti direncinin sebep olduğu ekonomik merkezîyetçiliğin ısrarla sürdürülmesi, verimsizlik, dış ticaret açığı ve enflasyon gibi başlıca yapısal sorunları meydana getirerek halkın yaşam standartlarında düşüşe sebep olmuştur. IMF’nin 1990 tarihli bir raporuna göre ekonomik büyümenin beklenenden düşük gerçekleşmesi, devletin harcama planlarını sürdürürken gelirlerinin yetersiz kalmasına ve böylece bütçe açıklarının oluşmasına yol açmıştır. Ayrıca işletmeler dış ticarete diğer ülkelerle rekabet etmekte zorlanmış, devlet ise sübvansiyonları artırarak bu sıkıntıları hafifletmeye çalışmıştır. Resmî rakamların “bastırılmış” ve “gizli” enflasyonu yansıtmaması da ekonomik durumun gerçekte olduğundan daha iyi görünmesine neden olmuştur (International Monetary Fund, 1990, ss. 12-14).

“[1980’lerdeki] Çekoslovak ulusal ekonomisinin teknik düzeyi, düzenleme, yönetim ve otomasyonun tüm unsurlarında geride kalarak daha da kötüleşmiştir. Çekoslovakya, neredeyse [ekonominin] tüm dallarında uzmanlaşma ve uluslararası işgücünde geride kalmıştır. Soğuk Savaş, Çekoslovakya’nın uluslararası çalışmaya katılımı önünde önemli engeller yaratmıştır. COMECON ülkelerinde ise karşılıklı mal ve hizmet arzı, verimlilik artışı için gerekli alanı sağlamamıştır. Sosyalist ülkelerde hâkim olan Sovyet ekonomik sistemi, ekonominin hem kendi içinde hem de ülkeler arasında rekabetçi bir şekilde işlemesi için gerekli baskıyı yaratmamıştır.” (Bálek, 2007, s. 46).

³⁴⁵ Bu dönem ile alakalı yapılan bir espri, mutluluğun üç anahtarını şöyle tarif ediliyordu: “dairenin anahtarı, arabanın anahtarı ve yazlığın anahtarı.”

Normalleşme ile başlayan ve yaklaşık dört yıl süren tasfiye süreci bu dönemin en önemli meselelerinden bir diğeri olmuştur: “Yaklaşık 327.000 parti üyesi ihraç edilmiş; 150.000 kişi de gönüllü olarak partiden ayrılmıştır. Slovakia’da tasfiye daha az olmasına rağmen parti üyeliği üçte bir oranında azalmıştır. Yazarlar Birliği üyelerinin yaklaşık üçte ikisi işlerini kaybetmiştir, 900 üniversite hocası işten atılmış ve 21 akademik kurum kapatılmıştır.” Ayrıca uygulamaya konan sansür neticesinde 1821 tarihinden beri ilk kez Çek uyanışının “kaleleri” olarak görülen edebiyat dergileri 1971 yılında yayınlanmamış; entelektüel hayat akamete uğramıştır. 1968’den itibaren baskı atmosferinin yeniden canlanması birçok Çekoslovak yurttaşın ve aydının memleketini terk etmesine sebep olmuştur (Falk, 2003b, s. 83; Uslu, 2008, s. 174). Örneğin ünlü yönetmen Miloš Forman, Sovyet işgalinin yarattığı baskılar nedeniyle 1968 sonrası Avustralya’ya; yazar Milan Kundera ise 1975’te Fransa’ya göç ederek eserlerini orada üretmeye devam etmiştir. Josef Škvorecký gibi yazarlar, Arnošt Lustig gibi edebiyatçılar ve Pavel Tigrid gibi siyasî muhalifler de bu dönemde ülkeden ayrılanlar arasındadır (*Databáze knih*, 2024).

Yıl	Ülke	Nüfus (1 Ocak)	Doğal Artış	Nüfus (31 Aralık)	Varsayılan Göç
1968	Çekoslovakya	14,333,176	60,536	14,387,345	6,367
	Çek Toprakları	9,866,006	22,242	9,886,686	1,562
	Slovakya	4,467,170	38,294	4,500,659	4,805
1969	Çekoslovakya	14,387,345	61,658	14,443,029	5,974
	Çek Toprakları	9,886,686	22,512	9,906,474	2,724
	Slovakya	4,500,659	39,146	4,536,555	3,250
1970	Çekoslovakya	14,443,029	62,964	14,349,557	156,436
	Çek Toprakları	9,906,474	24,538	9,809,667	121,345
	Slovakya	4,536,555	38,426	4,539,890	35,091
1971	Çekoslovakya	14,349,557	72,011	14,418,969	2,599
	Çek Toprakları	9,809,667	31,805	9,843,962	+ 2,490
	Slovakya	4,539,890	40,206	4,575,007	5,089
1968-71	Çekoslovakya	14,333,176	257,169	14,418,969	171,376
	Çek Toprakları	9,866,006	101,097	9,843,962	123,141
	Slovakya	4,467,170	156,072	4,575,007	48,235

Tablo – 18: Göçmen Sayısının Hesaplanması (1968-1971) (Kusin, 1978, s. 174).

Yeni KSČ yönetiminin değişime yönelik katı tavrını yalnızca iç siyasetteki tutumunda değil aynı zamanda uluslararası gelişmelerin topluma yansıtılmasında da görmek mümkündür. 26 Nisan 1986’da Ukrayna’daki bir nükleer santralde meydana gelen kaza sonrasında Çekoslovak yetkililer özel bir komisyon kurulması hususunda anlaşmaya varmış ancak “bu komisyon, kazadan ancak beş gün sonra ilk toplantısını yapabirmiştir.” Hatta yetkililer “kitle psikozu” yaşanmasını engellemek için geleneksel 1 Mayıs kutlamalarını gerçekleştirmeye devam etmiştir. Komşu Avusturya, radyasyon hakkında

önlemler alıp güvende kalmanın yollarını halkına anlatırken “komşu Çekoslovakya’da insanlar dışarıda güneşleniyor ve 1 Mayıs’ta kitlesel yürüyüşler düzenliyordu.” Çekoslovakya’nın Doğu Bloğu’ndaki diğer müttefikleri Polonya ve Macaristan dahi yaşanan felaketi örtbas etmeye çalışmamış, felaketle ilgili bilgiler erişilebilir olmuştur. 5-6 Mayıs tarihlerinde Çekoslovak Rudé Právo gazetesi Çernobil’e resmî bakışı şu şekilde yansıtmıştır: “Çernobil nükleer santralindeki reaktörlerden birindeki son kaza, çeşitli anti-Sovyet ve anti-komünist temsilcilerin yürüttüğü bir Batılı yalan kampanyasına temel oluşturmuştur. Bu durum sporu bile etkilemiştir.” Spor ile ilgili gönderme ise Doğu Bloğu’nda her yıl düzenlenen bisiklet yarışları hakkındadır. O sene de Kiev çevresinde düzenlenen Barış Yarışı’na Batılı ülkeler, sporcularını göndermemiş ancak bunların aksine Çekoslovakya yarışmaya katılmaya karar vermiş ve sadece bir sporcu yarışa katılmama cesaretini gösterebilmiştir (*Chernobyl*, 2023).

Netice itibarıyla 1980’lerin başlarında Çekoslovakya’da Polonya’daki KOR ve halefi Dayanışma gibi henüz sisteme meydan okuyan bir hareket gelişmemiş olsa da Macaristan’da olduğu gibi 1980’lerin ortalarından itibaren entelektüel alanda rejime muhalefet artmaya başlayacaktır (Agnew, 2004, s. 278).

6.4.2.1. Entelektüel Hareketler ve Canlanan Muhalefet

Entelijansiya için hayati bir öneme sahip olan sansür baskısının Prag Baharı süresince hafifletilmesi entelektüel üretim için kayda değer bir kazanım olmuştur. Ancak “normalleşme” dönemi sıkı sansür ve katı parti yönetimini geri getirdiği için derin bir hayal kırıklığı yaratmış ve toplumsal muhalefeti bir süre daha baskılanmasına -en azından kamuya açık bir şekilde yapılamamasına- neden olmuş (Rovná-Vácha, 1995, s. 359); kısıtlayıcı baskı ortamı yurtdışı ve yeraltı yayınları ile aşılmaya çalışılmıştır. 1971 yılında Toronto’da Zdená Salivarová-Škvorecký ve Josef Škvorecký tarafından kurulan ‘68 Yayıncıları³⁴⁶ adlı yayınevi bunların başında gelir. Škvorecký’nin, eserlerin hem Çekçe orijinallerini hem de İngilizce çevirilerini yayınlamaya başlayan yayınevi daha sonra Çekoslovakya’da yasaklanan eserleri de basarak bunların ülkede tekrar ulaşılabilir olmasını sağlamıştır. Hatta 1985 yılına gelindiğinde Kundera’nın meşhur “Varolmanın Dayanılmaz Hafifliği” adlı eseri bu yayınevi tarafından basılmıştır. 1977’ye kadar Škvorecký’lere ait olan yayınevi, “bu tarihten sonra kamu kontrolü altında kâr amacı gütmeyen bir kuruluşa dönüştürülmüş ve esas olarak İngilizce olmayan metinlerin hazırlanması” üzerinde çalışmıştır. Ayrıca daha sonra kurulan “Škvoreckých Prague Typesetting” tarafından da desteklenmiş ve yayınevinin faaliyetlerine son verdiği 1993 yılına kadar çoğu sürgündeki yazarlara ait 227 samizdat kitap yayınlamıştır (68 Publishers, 2024). Charta 77’nin oluşturulmasından sonra “daktilo kültüründe” ciddi bir artış gözlenmiştir. Çekoslovakya’daki yeraltı yayınları Polonya’dakinin aksine daktilo ile çoğaltılıyordu. Basın-yayın faaliyetleri ilk olarak hareket hakkında çeşitli bilgilendirmeler içerirken zamanla edebiyat, tarih, felsefe ve müzik ile ilgili çeşitli yayınlar üretilmiştir. Daktilo ile çoğaltılan eserler daha sonra farklı araçlarla yurtdışındaki destekçilere ulaştırılmak için Özgür Avrupa veya Amerika’nın Sesi (VOA) radyolarına gönderilmiştir (Falk, 2003b, s. 94). Bunların yanında bağımsız

³⁴⁶ Orijinal adı: “Nakladatelství 68”, “68 Publishers”

yayınevleri özellikle Slovakya’da dinî kitaplar ve süreli yayınlar üzerine çalışmış; 1972 yılında edebiyatçı Ludvík Vaculík “Edice Petlice”yi ve Václav Havel -300’den fazla kitap yayınlayan- “Edice Expedice”yi” kurmuştur. Paris’te Pavel Tigrid “Svědectví”, Roma’da Jiří Pelikán “Listy”, Londra’da Jan Kávan “Palach Press” yayınlarını meydana getirmiştir. Vilém Prečan tarafından bu samizdat yayınları daha sonra Almanya’da bulunan “Çekoslovak Bağımsız Edebiyat Dokümantasyon Merkezi’nde” toplanmıştır (Falk, 2003b, s. 95).

Normalleşme döneminin kırılma noktası, 1975 yılında 35 ülke tarafından imzalanan Helsinki Nihâi Tek Senedi olmuştur. Anlaşma, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı sonrası çizilen ulusal sınırları meşrulaştırmış ve Doğu Bloğu’nun tezlerini onaylamıştır. Kremlin’e göre “Almanya ve Polonya arasındaki Oder-Niesse ulusal sınırının kabul edilmesi ve Almanya’nın bölünmüş bir şekilde kalmaya devam etmesi konferansın en önemli başarıları olmuştur.” Bunun karşılığında Batılı ülkeler, sosyalist ülkelerden insan haklarına riayet etme sözü almıştır (Felkay, 1989, ss. 242-243). Helsinki Nihâi Tek Senedi, entelektüelleri ilgilendirdiği yönüyle insan hakları, temel özgürlükler, serbest bilgi akışı, insanlar arası temaslar, kültürel ve eğitim alanlarında işbirliği gibi konuları ele almış (*Helsinki*, 1975) ve Çekoslovakya bu uluslararası anlaşmanın bir imzacısı olduğundan bahsedilen hakların garanti altına aldığını beyan etmiştir. Ancak bu onay, esasında Husak rejiminin davranışları ile beyan edilenler arasında çelişkili bir durum yaratmıştır. Zira anlaşma, özgürlükler konusunda kapsamlı şu maddeleri içeriyordu:

“Katılımcı Devletler, düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğü de dahil olmak üzere insan haklarına ve temel özgürlüklere ırk, cinsiyet, dil veya din ayrımı gözetmeksizin herkes için saygı göstereceklerdir.

İnsanın doğuştan gelen onurundan kaynaklanan ve özgür ve tam gelişimi için gerekli olan medenî, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer hak ve özgürlüklerin etkili bir şekilde kullanılmasını teşvik edecek ve destekleyeceklerdir.

Bu çerçevede katılımcı Devletler, bireyin tek başına veya başkalarıyla birlikte kendi vicdanının emirlerine uygun olarak hareket ederek dinini veya inancını açıklama ve uygulama özgürlüğünü tanıyacak ve saygı gösterecektir.

Topraklarında ulusal azınlıklar bulunan katılımcı Devletler, bu azınlıklara mensup kişilerin kanun önünde eşitlik hakkına saygı gösterecek, onlara insan hakları ve temel özgürlüklerden fiilen yararlanmaları için tam fırsat tanıyacak ve bu şekilde bu alandaki meşru çıkarlarını koruyacaklardır.

Katılımcı Devletler, tüm Devletler arasında olduğu gibi kendi aralarında da dostane ilişkilerin ve iş birliğinin geliştirilmesini sağlamak için gerekli olan barış, adalet ve refah için temel bir faktör olan insan hakları ve temel özgürlüklerin evrensel önemini kabul ederler.

Karşılıklı ilişkilerinde bu hak ve özgürlüklere sürekli olarak saygı gösterecekler ve Birleşmiş Milletler ile iş birliği de dahil olmak üzere bu hak ve özgürlüklere evrensel ve etkin saygıyı teşvik etmek için birlikte ve ayrı ayrı çaba göstereceklerdir.” (*Helsinki*, 1975, ss. 6-7).

1968’de kurulan ancak Helsinki sürecinden sonra 1976 yılında ön plana çıkan ve “kayıp neslin” hayal kırıklıklarını ifade eden “Evrenin Plastik İnsanları”³⁴⁷ adlı rock müzik grubu, bir yeraltı topluluğu olarak ün kazanmıştır. Grubun mücadelesi, Vaclav Havel gibi “resmî muhalefet” tarafından desteklenmiş ve

³⁴⁷ Orijinal adı: “The Plastic People of the Universe, PPU”

Çekoslovakya’da entelektüeller arasında yeni bir aktivizm dalgasının başlatılmasına katkıda bulunmuştur (Rovná-Vácha, 1995, ss. 359-361). Aynı zamanda PPU’nun yarattığı etki ve daha sonra tutuklanmaları Charta 77’nin ortaya çıkmasında da önemli bir etkiye sahip olmuştur. Zira 1970’ler Çekoslovakya’sında müzik yapmak serbest bir faaliyet olmayıp Parti’nin himayesi altındaydı. Normalleşme döneminde “Müzisyenler Birliği” üç bin üyesini işten çıkarmış; protest eğilimler içeren rock müzik izinli birkaç grubun dışında yok edilmiştir. Resmî baskının tatbikatında yönergeler oluşturulmuş, kültür müfettişleri etkinlikleri denetlemiş, gözdağı verilmiş ve sansür uygulanmıştır. Bu uygulamalar elbette muhalif grupların “yeraltına” çekilmesine neden olmuş ve sadece basit gençlik faaliyetleri olmasının dışında “karşı-kültürel entelektüellerin yönlendirmesi ve etkisi altında “yeraltı” kendisini alternatif bir kültürün yeni oluşmakta olan sivil toplumun kurucu bir unsuru olarak görmeye başlamıştır.” (Falk, 2003b, s. 84). Çek şair ve PPU’nun sanat yönetmeni Ivan Martin Jirous, “konformist ve resmî olmayan müzik yapımını tanımlamak için ‘ikinci kültür’ terimini kullanmıştır.” Yeraltı yayınları ve müzik grupları tanınır hale geldikçe ‘ikinci kültür’ Parti’nin ve StB’nin de hedefi haline gelmeye başlamıştır. Zira 1976 yılındaki bir festivalde 20 müzisyen tutuklanmış ve yüzden fazla kişi sorgulanmıştır. Tutuklamaların ardından birkaç PPU mensubu Prag’da yargılanmış ve mahkûm edilmiştir. “Yetkililer müzisyenleri ağır ahlaksızlık, uyuşturucu kullanımı ve alkolizmle ilişkilendirerek PPU’yu kamuyu rahatsız eden, ahlakî açıdan saldırgan ve kurulu düzene karşı olarak tanımlamıştır. Şarkı sözleri tartışılmaz kanıtlar olarak gösterilmiş; yeraltı rock müziği iğrenç ve komplocu olarak tasvir edilmiştir.” Bu yargılamalar 1950’lerin siyasî davalarını anımsatan komplocu ve kurmaca bir karaktere sahip olmuştur (Falk, 2003b, s. 85). PPU’nun haricinde diğer alternatif kültürlerin ortaya koyduğu yaşam tarzları ve ürettiği müzikler 1980’lerden itibaren daha görünür hale gelmiştir. “Özellikle gençler, barış ve nükleer silahsızlanmayı destekleyen gayrı resmî grupların yanı sıra sosyalizmin kirliliği göz ardı etmesinin, teknolojik olarak modası geçmiş sanayisinin ve yoğun kimyasal tarımının yarattığı ekolojik sorunlara odaklanan gruplarda da aktifti.” (Agnew, 2004, s. 281).

“Kıyamet kuşu,
Gökyüzünü kanatlarıyla kaplıyor.
Kıyamet kuşu,
Demir perdeyi indiriyor.
Kıyamet kuşu,
Kanlı et çiğniyor.
Kıyamet kuşu [için],
Kafa kesme zamanı.”

“Kıyamet kuşu,
Kükürtlü toz soluyor.
Kıyamet kuşu,
Zihne zehir püskürtüyor.
Kıyamet kuşu,
Büyük çöküş hazırlanıyor.
Kıyamet kuşu,
Ölümlerin işareti.”³⁴⁸

PPU davasının ardından 239 imzacının duyurduğu Charta 77, 1970’lerin başlarındaki çeşitli ama önemli girişimleri yeni bir canlılık ve bütünlük duygusuyla bir araya getirmiştir. Sekiz yıllık normalleşme sürecinin ardından imzacılar dikkate değer bir uzlaşa sağlamayı başarmıştır. Özellikle komünist

³⁴⁸ 1976’da PPU üyelerinin tutuklanmalarından önce verdikleri son konserde komünist rejime meydan okuyan “*Kıyamet Kuşu*” (Apokalyptickej ptak) adlı şarkının sözleri (PPU, 2022).

restorasyonun sonunu kabullenmede neredeyse genel bir fikir birliği vardı ki bu da Polonya’da KOR’un kurulmasıyla benzer sonuçlara yol açmıştır (Falk, 2003b, s. 88).

“13 Ekim 1976 tarihli Çekoslovak Kanunlar Derlemesi’nin 120 numaralı sayısında 1968’de Cumhuriyetimiz adına imzalanmış, 1975’te Helsinki’de onaylanmış ve ülkemizde 23 Mart 1976’da yürürlüğe girmiş olan Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin metinleri yayımlanmıştır. Bu tarihten itibaren vatandaşlarımızın bu haklardan yararlanma, devletimizin ise bu sözleşmelere uyma yükümlülüğü doğmuştur.” (Stokes, 1991, s. 163).

Charta 77’nin kurucu belgesi olan 1 Ocak 1977 tarihli bu deklarasyon hem Helsinki hem de BM sözleşmelerinin ihlallerini kapsamlı bir şekilde detaylandırmaktadır. Bunlar arasında vatandaşların kendi mesleklerinde çalışmalarının engellenmesi, üniversite eğitimlerinin kısıtlanması, din ve örgütlenme özgürlüğünün olmaması, sivil özgürlüklerin kısıtlanması ve yargılamalarda keyfiliklerin yaşanması sıralanabilir. Charta 77, esasında “sanal” bir örgüt olup daimî organlara, kurallara, resmî üyeliğe, fon yaratma kapasitesine veya yasal bir varlığa sahip değildi. Bildirgenin temel fikirlerini benimseyen herkes doğal olarak üye kabul ediliyordu. Dolayısıyla Charta 77 destekçileri, ağırlıklı olarak geniş bir politik yelpazede toplanan entelektüellerden oluşmuştur. Zdeněk Mlynář (eski Merkez Komite ve Vysocany üyesi) ve Jiří Hájek (eski dışişleri bakanı ve ilk üç Şart sözcüsünden biri) gibi eski komünistler; Jaroslav Šabata ve František Kriegel gibi Eleştirel Marksist düşünceye ve Avrupa sosyalizmine yakın duranlar; tarihçi Rudolf Battěk, öğrenci lideri Jiří Müller ve Petr Uhl gibi devrimci sosyalistler; din ve ifade özgürlüğü vurgusu yapan Evanjelik, Katolik ve Protestan mezheplerinin temsilcileri Charta 77’nin heterojen yapısını oluşturmuştur. Bu yüzden bildirge “geleneksel bir sol-sağ eksenini etrafında inşa edilmemiş yeni bir tür uzlaşma siyaseti oluşturmaya çalışmış”, anlaşmazlıklardan ziyade uzlaşma noktaları vurgulanmıştır. Komünist parti, bildirgenin kapsayıcılığını kendi istikrarı açısından bir tehlike olarak algıladığından Charta 77’yi kınayan bir “karşı-bildirge” yayınlattı. Bu karşı-bildirge, “Anticharta” olarak anılmış, tüm devlet çalışanlarının bu belgeyi imzalaması zorunlu kılınmıştır (Falk, 2003b, ss. 89-90). Ancak Charta 77 kadar ciddi bir etki yaratamamıştır. Bunun dışında komünist parti, Charte 77’nin etkisini kırabilmek ve muhalif unsurları sindirebilmek için Devlet Güvenlik Teşkilatı (StB) aracılığıyla 1970’lerin sonlarında “*Akce Asanace*” adıyla bir temizlik operasyonu başlatmıştır. Bu operasyon Anticharta’nın aksine muhalifleri kamuoyu oluşturarak ideolojik zeminde mağlup etmekten ziyade gözaltı, hapis ve sürgün ile sonuçlanan çeşitli yöntemler içermiştir. 2008’de Çek Televizyonu’nun dönemin tanıkları ve mağdurları ile yaptığı bir belgeselde “temizlik” şu şekilde ifade edilmiştir:

“Temizlik (Asanace) Operasyonu aslında 1977 yılının sonunda İçişleri Bakanı Jaromir Obzina tarafından İçişleri Bakanlığı’nın çeşitli hizmetlilerinin bir sonraki yıl için hizmet görevlerini, hizmet atamalarını belirleyen bir emir yayınlandığında başlatıldı. Güvenlik sektöründe bu, özellikle bildirgeyi [Charta 77] imzalayanlar arasından düşman kişilerin ayıklanmasını içeriyordu. Fikir şuydu: bu insanları artık hapse atmayacaktık ama onları Çekoslovakya topraklarının, o zamanki Çekoslovak Cumhuriyeti’nin dışına itmeye çalışacaktık. Eylem ise şuydu: Size ülkenizi terk etme imkânı sunuyoruz, ancak bu ülkeye geri dönmemeniz şartıyla.” (*Tajné akce StB: Akce Asanace*, 2008).

1989 sonrasında eski StB'nin bu eylemleri için ciddi bir soruşturma başlatılmamış ve 1990'da lağvedilmiş olmasına rağmen binlerce kişinin StB ajanı olarak kayıtlarda yer alması 1990'lı yıllarda siyasetin üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur (Agnew, 2004, s. 299). Günümüzdeyse eski StB mensuplarının yargılamaları hâlâ devam etmektedir (StB, 2021; StB, 2023).

Ulusal ve ulus-altı etkisinin yanı sıra Charta 77, bölgesel düzeyde de iş birlikleri yaparak Merkez-Doğu Avrupa'daki muhalifler arasındaki dayanışmayı güçlendirmiştir. Örneğin 1978'de ilk kez Polonyalı KOR temsilcileri ile buluşan Charta 77 temsilcileri, 1980'de KOR'un devamı olan Dayanışma'ya desteğini bildirmiş, 1981'deki askerî darbeyi kınamıştır. Çekoslovaklar ve Polonyalılar arasında kurulan bu diyalog daha sonra resmileşerek "Polonya-Çekoslovak Dayanışması" olarak ortaya çıkmıştır (Buletin, 2015). Ayrıca 1956 Macar İhtilali'nin 30. yıldönümünde Macar, Polonyalı, Çekoslovak ve Doğu Alman muhalifler ortak bir bildiri imzalamış; imzacılar Sovyet müdahalelerini kınarken aynı zamanda "Macar ayaklanmasının gerçekleşmeyen hedeflerini tarihsel olarak Prag Baharı, Dayanışma ve 1953'te Plzeň (Pilsen) ve Doğu Berlin'deki ayaklanmalarla ilişkilendirmişlerdir" (Falk, 2003b, s. 91).

Charta 77'ye yönelik baskı ve temizlik operasyonlarının başlamasıyla 27 Nisan 1978 tarihinde Charta 77'nin öncü entelektüelleri ve aktivistleri siyasî baskıya uğrayan, haksız yere suçlanan ve mahkûm edilenleri belgelemek, bunlar hakkında kamuoyu oluşturmak ve uluslararası toplumu bilgilendirmek, ayrıca bu kişilerle dayanışma içinde bulunmak amacıyla "Haksızlığa Uğrayanları Savunma Komitesi" (VONS)³⁴⁹ kurulmuştur. Polonya'daki KOR'u model alarak kurulan örgüt, 1977'de yayınlanan bildirgeyi tekrar etmek yerine muhaliflere yönelik sistematik şiddete odaklanmıştır. Buna rağmen 1979 yılında örgütün imzacılarına karşı yeni kapsamlı bir operasyon başlatılmış ve VONS'un çalışmalarına devam etmesi zorlaşmıştır. Devlet baskısı altında KOR'un örnek alınması, Ekim 1988'de kurulacak olan "Toplumsal Savunma Girişimi" (ISO)³⁵⁰ gibi başka savunma örgütleri için de bir öncü olmuştur. VONS siyasî mahkûmları desteklemek için kurulurken ISO iş, okul, seyahat ve barınma sorunlarından sosyal ayrımcılık ve psikolojik şiddete uzanan geniş baskı şekillerine odaklanmıştır." (Falk, 2003b, s. 92). VONS'un kurulmasında Václav Havel (daha sonra Çekoslovakya ve Çek Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı), Jiří Dienstbier (daha sonra Çekoslovakya Dışişleri Bakanı), Dana Němcová, Ladislav Hejdnánek ve Petr Uhl gibi önemli figürler yer almıştır (VONS.cz, 2015). VONS'un çalışmaları, Uluslararası Af Örgütü gibi uluslararası örgütlerin de dikkatini çekmiş ve bu örgütler VONS'a mücadelelerinde destek olarak Çekoslovakya'daki siyasî davaların bir an önce sonlandırılması için destek vermiştir (Amnesty International Briefing: Czechoslovakia, 1978).

Polonya ve Çekoslovakya arasındaki entelektüel etkileşim ve dayanışmanın boyutu sadece KOR-Charta 77 arasındaki ilişki ile sınırlı değildi. Varşova Dayanışması'nın lideri Zbysław Bujak, Havel'in "Güçsüzlerin Gücü" makalesinden övgüyle bahsederek bu makalenin mücadelelerine kuramsal bir

³⁴⁹ Orijinal adı: "Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, VONS"

³⁵⁰ Orijinal adı: "Inicjatywa Sociální Obrany, ISO"

zemin sağladığını ve eylemlerine manevî bir güç kattığını ifade etmiştir. Yine Polonya’da ortaya çıkan “Akademik Çalışmalar Derneği” (TKN) veya diğer adıyla “Uçan Üniversiteler” benzeri bir oluşum Çekoslovakya’da da gelişmiştir (Havel & Keane, 1985, ss. 12-13). Aslında kökleri 1950’lerde akademiden ihraç edilen profesörlerden olan Jan Patočka tarafından verilen seminerlere dayanan gizli eğitimler, 1970’lerin ortalarından itibaren birbirinden bağımsız bir şekilde gelişmiştir. Bu dönemde verilen eğitimlerin önde gelen isimlerinden Julius Tomin, 1978’te Batılı dört üniversiteye (Heidelberg, Freie, Oxford ve Harvard Üniversiteleri) mektup göndermiş ve Batılı öğretim üyelerinin Prag’a gelerek Batı felsefesinin klasikleri hakkında dersler vermelerini talep etmiştir. Ancak bu mektuplardan sadece Oxford’a gönderilen mektubun yerine ulaştığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine ilk etapta Oxford’dan bazı öğretim üyeleri Prag’a gönderilmiş, daha sonra Londra’dan Prag’a mal ve hizmetlerin akışında önemli bir altyapı oluşturulmuştur. Buna benzer bir destek de Stockholm’deki “Charter 77 Vakfı”³⁵¹ tarafından sağlanmıştır. Çekoslovakya’da gizli seminerlerin ötesine geçilerek “bağımsız araştırmalara fon sağlamak için bir burs programı bile başlatılmıştır.” Eğitimler sadece Prag’da değil Brno’da “Jan Hus Eğitim Vakfı” tarafından dikkatli bir şekilde organize ve finanse edilmiş; Bratislava’da “Miroslav Kusy’nın yönetiminde küçük ama önemli bir grup yüksek kalitede sekiz konferans için bir araya gelmiştir.” Ayrıca 1980’ler boyunca yeraltı seminerlerinde Batı’nın etkili filozoflarından Jacques Derrida, Paul Ricoeur, Jürgen Habermas, Richard Rorty ve Ira Katznelson gibi isimler yer almıştır (Falk, 2003b, ss. 92-94).

Önemli entelektüel gelişmelerden bir diğeri de Václav Havel’in 1979 yılında yayınladığı “*Güçsüzlerin Gücü*”³⁵² adlı makalesidir. Havel çalışmasında totaliter sistemlerin günlük yaşamlara nasıl nüfuz ettiğini ve bireylerin bu rejimlerin dayattığı ideolojik propagandaya nasıl boyun eğdiğini inceler. Ona göre hayalî bir gerçeklik içinde yaşayan bireylerin kendi gerçekliklerini sorgulamadan bunları kabul etme eğiliminde olduğunu yani bir yalanın içerisinde yaşadıklarını (*live within the lie*) ifade etmiştir (Havel & Keane, 1985, s. 35). Havel sistemin bu yapısına karşı bireylerin küçük sembolik eylemlerle direnerek “gerçeğin içinde yaşama” (*live within the truth*) (Havel & Keane, 1985, s. 40) yoluna gitmeleri gerektiğini savunur. Argümanını bir “manav” örneği üzerinden anlatan Havel, bir manavın dükkanına “*Dünyanın bütün işçileri, birleşin!*” sloganının olduğu bir poster astığını ancak manavın bu sloganın anlamından ve içeriğinden aslında habersiz veya bunlara kayıtsız olduğunu söyler. Onun için esas önemli olan sistemin beklentilerine uyum sağlayarak sorunsuz bir şekilde yaşamaktır. Dolayısıyla sistem tarafından onaylanmış bu davranış tarzı sistemin devamlılığını sağlar (Havel & Keane, 1985, ss.

³⁵¹ “Charta 77 Vakfı, 1978 yılında Stockholm’de, *Folket i Bild* dergisi etrafında toplanan genç aktivistlerden oluşan (Peter Larsson ve Peter Gavelin tarafından temsil edilen) bir grup ve Charta 77 imzacısı Jiří Pallas tarafından kurulmuştur.” Vakıf, faaliyetlerine günümüzde Prag’da devam etmektedir. (Anheier vd., 2010, s. 129).

³⁵² Orijinal adı: “Moc bezmocných”

28-29). Kendi varlığını yeniden üreten post-totaliter sistem böylece insanların kendi kimliklerini ve değerlerini kaybettiği bir yaşam biçimine boyun eğmesiyle varlığını sürdürür.³⁵³

“Post-totaliter sistemin içsel amacının, ilk bakışta görüldüğü gibi iktidarın sadece yönetici bir kliğin elinde tutulması olmadığı söylenebilir. Daha ziyade kendini korumaya yönelik toplumsal olgu, daha yüksek bir şeye, sistemi yönlendiren bir tür kör otomatizme tabi kılınmıştır. Bireyler güç hiyerarşisinde hangi konumda olurlarsa olsunlar, sistem tarafından kendi başlarına bir değer olarak değil, yalnızca bu otomatizme hizmet eden ve onu besleyen şeyler olarak görülürler. Bu nedenle, bir bireyin üstünlük arzusu ancak yönü sistemin otomatizminin yönüyle çakıştığı ölçüde kabul edilebilir (Havel & Keane, 1985, s. 30).

Post-totaliter sistemin kendi kendini koruma refleksleri nedeniyle içten bir reformun zor bir ihtimal olduğunu ancak toplumda yaşanacak bir aşağıdan hareketin değişimi mümkün kılabileceği ifade edilir (Havel & Keane, 1985, s. 52).

6.4.2.2. İktidarın Gölgesinde Din Adamları: Baskı ve İş Birliği (1971-1987)

Novotný döneminde çeşitli operasyonlarla baskı altına alınan Kilise mensupları, Prag Baharı süresince kısmî özgürlüğe kavuşmuş olsalar da “normalleşme” politikaları ile yeniden sıkı denetim altına alınarak toplumsal etkilerinin asgarî düzeye indirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede Çekoslovakya’da 1971 yılında devlet teşviğiyle kurulan “Yeryüzünde Barış-Katolik Din Adamları Derneği”³⁵⁴ adını Papa XXIII. Johannes’in 1963 tarihli “*Pacem in Terris*” (Yeryüzünde Barış) (John XXIII, 1963) adlı ünlü barış çağrısından almıştır. Komünist rejim, din adamları arasında kendi ideolojik mesajlarını iletecek olanları bu hareketle ilişkilendirerek Vatikan ile rakip hale getirmeye çalışmış ancak derneğin faaliyetleri zaman içinde itibar kaybetmiştir. Bunda önemli bir katkısı olan Prag Başpiskoposu Kardinal František Tomášek, *Pacem in Terris*’e eleştirel yaklaşmış ve derneğin faaliyetlerini kınamıştır. Ayrıca 1982 yılında Vatikan, derneğe rahiplerin katılımını yasaklamış ve rahiplerin neredeyse yarısının üyesi olduğu dernek, 1980’lerin sonlarına doğru üye sayısının neredeyse tamamını kaybetmiş; Kadife Devrim sonrası ise tamamen ortadan kalkmıştır (*Pacem in Terris*, 1987).

1980’lerin ortalarından itibaren dinî faaliyetlerde bir artış görülmüştür. Bunlardan biri olan 1985’te Tomášek dahil birçok din görevlisinin yer aldığı Aziz Metodius’un (ö. 885) 1100. ölüm yıldönümü anmalarına yüz binlerce kişi katılmıştır. Hatta Kardinal Tomášek, etkinliklere dönemin Polonyalı Papa’sı II. John Paul’u (Wojtyla) da davet etmiş; Papa, daveti kabul etmiş olsa da komünist rejim tarafından katılmasına müsaade edilmemiştir. 6 Mart 1988’de Kardinal Tomášek, Aziz Vitus Katedrali’nde sekiz bin kişinin önünde Azize Agnes onuruna özel bir ayin düzenlemiş; ayrıca Papa II. John Paul, Azize Agnes’i 12 Kasım 1989 tarihinde resmî olarak aziz ilan etmiştir. Agnes adına ayin düzenlenmesi ve Agnes’in kanonizasyonu, komünist rejimin çökmesinden hemen önce gerçekleşen

³⁵³ Havel’in buradaki argümanı Billig’in daha sonra yayınlanan “Banal Milliyetçilik” eserinde detaylı bir şekilde işlenen “gündelik hayatın yeniden üretimi” argümanına yakın bir perspektiftir. Ayrıca Havel’in “post-totaliter rejim” tanımı Linz’in “Totaliter ve Otoriter Rejimler” eserindeki tasnife uygundur (Ozan, 2019).

³⁵⁴ Orijinal adı: “Sdružení katolických duchovních *Pacem in Terris*”

sembolik hadiseler olmuştur. Bunlara ek olarak Tomášek tarafından desteklenen ve yönetimden daha fazla dinî hak talep eden bir dilekçe yaklaşık 1988’de altı yüz bin kişi tarafından imzalanmıştır. Ayrıca 1980’den 1990’a kadar çoğunluğu samizdat olarak yayınlanan ve Papa II. John Paul, Oto Mádr, Václav Malý ve František Tomášek gibi tanınmış figürlerin katkıda bulunduğu “Kilise Hakkında Bilgiler”³⁵⁵ dergisi yayınlandığı süre zarfında dinî nedenlerle çeşitli baskılara uğrayan kişilerin portreleri, mahkeme kararları, dilekçeler ve “*Pacem in Terris*” hakkında bilgilere yer vermiştir. Dergi, şiirler ve dualar gibi çeşitli içeriklerle dönemin Çekoslovakya’sındaki Katolik Kilisesi’nin durumunu yansıtmaya ve inançlılar arasındaki bilgi akışını sağlamasından dolayı önemli bir rol oynamıştır. Netice itibarıyla dinî faaliyetler, Polonya’da olduğu gibi Çekoslovaklar için de “özerk sivil faaliyetlerin ilk laboratuvarı” işlevi görmüş ve “toplumun bağımsız yaşama” arzusu giderek rejime meydan okuyan bir hal almıştır. Normalleşme döneminin ekonomik sorunları bu taleplerle birleşince Husak’ın inşa ettiği “toplumsal sözleşme” büyük bir zarar görmüştür (Falk, 2003b, ss. 100-101; Agnew, 2004, s. 281; *Informace o církvi*, 2024).

6.4.3. Reform Baskıları ve “Kadife Devrim”: 1988-1989

1985 yılında Sovyetler Birliği’nde iktidara gelen Gorbaçov’un “glasnost” (açıklık) ve “perestroyka” (yeniden yapılanma) açılımları Merkez-Doğu Avrupa için önemli neticeler doğurmuştur. Zira bölgede çeşitli şekillerde ve dönemlerde zuhur eden reform talebinin tekrardan açığa çıkabilmesi için uluslararası alan müsait hale gelmiş ve muhalif oluşumların etkisiyle komünist rejimlerin post-totaliter yapısı farklı düzeylerde sorgulanmıştır. Çekoslovakya’da Husák’ın kurduğu “normalleşme” rejimi, Merkez-Doğu Avrupa’da en katı rejimlerden biri olsa da 1980’lerin sonlarında Gorbaçov açılımlarının da etkisiyle toplumun, ekonominin³⁵⁶ ve siyasetin tüm kesimlerinde meydana gelen liberalleşme taleplerine kayıtsız kalamamıştır. Bu durum, Mart 1971’de yayınlanan “Çekoslovakya Komünist Partisi’nin XIII. Kongresi Sonrasında Parti ve Toplumda Yaşanan Krizden Çıkarılacak Dersler” (*Poučení*, 1971) tezlerine aykırı olarak KSČ Merkez Komitesi’nin Ocak 1987’de “yeni bir ekonomik yaklaşım benimseyerek karar alma mekanizmasının adem-i merkezileştirilmesi ve bazı piyasa mekanizmalarının devreye sokulmasının” gündeme getirilmesine neden olmuştur (Agnew, 2004, s. 282). Parti içi ve dışı muhalefetin dile getirdiği ekonomik reform talepleri, Husak’ın parti liderliğinden istifasına giden süreci başlatmıştır. Merkez-Doğu Avrupa’da dönemin en yaşlı liderlerinden ve görevinden ilk kez istifa ile ayrılan biri olan Husak’ın yerine 17 Aralık 1987 tarihli parti toplantısında Miloš Jakeš aday gösterilmiş ve Merkez Komite tarafından yeni parti sekreteri olarak seçilmiştir. Husak liderlikten ayrılrsa da 1989’daki Kadife Devrim’e kadar cumhurbaşkanlığı görevinde kalmaya devam etmiştir (Agnew, 2004, s. 273). Jakeš, “Çekoslovak parti politikasında bir değişiklik olmayacağı konusunda” güvence vermiş; ekonomik değişimin, yeni

³⁵⁵ Orijinal adı: “Informace o církvi”

³⁵⁶ Agnew, 1980’lerdeki ekonomik duruma bakış açısını esprili bir şekilde şöyle aktarır: i) Hiç kimse iş yapmasa da plan her zaman yerine getirilir; ii) plan her zaman yerine getirilse de mağazalarda hiçbir şey yoktur; iii) mağazalarda hiçbir şey olmasa da herkesin her şeyi vardır; iv) herkesin her şeyi olsa da herkes çalar; v) herkes çalsa da hiçbir şey eksik olmaz (Agnew, 2004, s. 278).

teknolojinin geniş çapta uygulamaya konulmasıyla “Çekoslovak ekonomisinin verimliliğini temelden artıracak” şekilde tasarlanacağını söylemiştir. Charta 77 başta olmak üzere toplumsal muhalefetin öncüsü Vaclav Havel, parti liderliğindeki değişimin köklü bir değişim meydana getirmeyeceğini ancak SSCB’de Çernenko’nun değişimin önünü açtığı gibi Jakeš’in de “yeni reformlar için zemin hazırlayabileceğini” ifade etmiştir (Tagliabue, 1987). Ayrıca Gorbaçov’un Jakeš’e gönderdiği tebrik telgrafında ekonomik yeniden yapılanma ve toplumsal ve siyasal yaşamda demokratikleşme adımlarının atılmasına yönelik mesajları da içermiştir:

“Liderliğinizdeki Merkez Komite’nin, Çekoslovak topraklarında sosyalizmin daha da geliştirilmesi ve yenilenmesi, ekonomik mekanizmanın yeniden yapılandırılması, ülkenin kamusal ve siyasal yaşamının demokratikleştirilmesi alanlarında partinin karşı karşıya olduğu geniş çaplı görevlerin yerine getirilmesini sağlayacağından eminiz.” (*Czech Leader Husak*, 1987).

KSÇ’deki liderlik değişimi, Çekoslovakya’da ortaya çıkan genel bir değişim talebini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Komünizmin son yıllarına girerken 1988-1989 yılları Çekoslovakya’da oldukça hareketli geçmiş ve kritik birçok protesto gösterisi düzenlenmiştir. 19 ve 20 Ağustos tarihlerinde gerçekleşen bazı toplantılar sakin geçmiş, Prag Baharı’nı sonlandıran Varşova Paketi müdahalesinin yirminci yıldönümü olan 21 Ağustos 1988 sabahında da Vaclav Meydanı sessizliğini korumuştur. Ancak daha sonra küçük gruplar halinde toplanmaya başlayan kitlelerin protestosu, “Çek Çocukları”³⁵⁷ ve “Bağımsız Barış Derneği”³⁵⁸ gibi bağımsız girişimlerin çağrısıyla başlamıştır. Bu saatlerde devlet televizyonu, “hâlâ provokatörlerin başarısızlığına seviniyor ve gösterilerin yapılmadığını kanıtlamak için sakin geçen Václav Meydanı’nın görüntülerini yayımlıyordu. Oysa bu saatlerde Prag sokaklarında özgürlük talep eden binlerce gösterici yürüyordu.” (Sovadina, 2013). Václav Meydanı’nda toplanan binlerce gösterici, “Sovyet birliklerinin çekilmesini, sansürün kaldırılmasını, özgür seçimlerin yapılmasını, siyasî mahkûmların serbest bırakılmasını, insan haklarına uyulmasını, bağımsız girişimlerin yasallaştırılmasını ve bu girişimlere medyada yer verilmesini talep etmiştir.” Dönemin Prag Teknik Üniversitesi³⁵⁹ İnşaat Fakültesi öğrencisi olan Daniel Fiřt, yaşadıklarını şöyle ifade etmiştir:

“Arkadaşım ile birlikte Practica marka fotoğraf makinemizi naylon bir torbaya saklayarak 21 Ağustos 1988’de Václav Meydanı’na gittik. Öncelikle olacakları görmek için meraklıydık. O dönemde sosyal medya ya da cep telefonları yoktu ve gösteri fazla organize edilmemişti. Buna rağmen binlerce kişi toplandı. Herkes aynı şeyi hissetmek ve ifade etmek istiyordu: “*Artık sizden korkmuyoruz, yoldaşlar!*”

Polis, bu kadar büyük bir kitle beklemediği için yeterli bir şekilde organize olamamasına rağmen daha sonra anma gösterilerini şiddetle bastırarak, yüzden fazla kişi gözaltına alınmış ve on üç kişi hakkında

³⁵⁷ Orijinal adı: “České děti”.

³⁵⁸ Orijinal adı: “Nezávislé mírové sdružení”

³⁵⁹ Orijinal adı: “České vysoké učení technické v Praze”

cezaî işlem uygulanmıştır. Ancak bu eylem, komünist rejim için 1989'daki devrimin başlangıç noktasını teşkil eden ilk büyük sınav olmuştur (21. srpen 1988 byl ve znamení demonstrací, 2019).

Prag'da muhalif güçlerin resmî olarak izin verilen ilk gösterisi 10 Aralık 1988'de Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand'ın kente gelişi vesilesiyle gerçekleşmiştir. Mitterrand, iki günlük ziyareti sırasında Charter 77 insan hakları grubunun sekiz üyesiyle bir araya gelerek uzun zamandır aşına olduğu bu isimlerin ardındaki gerçek kişilerle tanışmak istediğini belirtmiştir. Her ne kadar ziyaretin ana gayesi Fransa'nın profilini yükseltmek olsa da insan hakları konusu defalarca gündeme gelmiş ve Mitterrand, ekonomik ve kültürel işbirliklerinin Çekoslovakya'nın insan hakları sicilini iyileştirmesiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır ("Mitterrand Meets with Human Rights Groups in Prague", 1988). Rejim için bir diğer büyük sınav 1989'un başlarında gerçekleşmiştir. 1968'de kendisini yakarak Sovyet işgalini protesto eden Jan Palach'ı anmak için 15 Ocak'ta düzenlenmek istenen toplantı ve gösteriler öncesinde muhalefet lideri Vaclav Havel'e 9 Ocak'ta isimsiz bir mektup ulaşmış ve mektubu yazanın Palach'tan ilham alarak onun ölüm yıldönümünden bir gün önce mevcut siyasal durumu protesto etmek için kendisini ateşe vereceğini bildirmiştir. Bu tehdit, muhalifleri endişelendirmiş ve Havel takipçilerinin böyle eylemlere tevessül etmemelerini televizyondan duyurmak istemiş ancak Çekoslovak Televizyonu talebini reddetmiştir. O da bu çağrısını Radio Free Europe başta olmak üzere yabancı radyo istasyonlarından gerçekleştirmiştir. Charta 77 sözcüsü Dana Němcová da bu tür eylemlerden insanların uzak durması gerektiği çağrısında bulunmuştur. Bu çağrılar Jan Palach anmalarının önemini ve farkındalığını artırarak büyük kalabalıkların toplanmasını sağlamıştır (Jan Palach, 2024). 15 Ocak 1989'a gelindiğinde Vaclav Meydanı'nda toplanan kalabalık Çek Çocukları, Charta 77, John Lennon Barış Kulübü³⁶⁰, Bağımsız Barış Derneği ve ABD Dostları Topluluğu³⁶¹ tarafından organize edilmiştir. Ancak Charta 77, etkinlik öncesinde Jan Palach'ı anmak için çiçek bırakacaklarını duyurmuş olmasına rağmen yetkililer bu etkinliği yasaklamış ve Václav Meydanı çevresine binlerce polis ve Halk Milisi üyesi yerleştirilmiştir. Metro istasyonlarının kapatılması ve izinsiz toplantıların dağıtılması da alınan önlemler arasındaydı (Document 5, 1989). 10 Ocak'ta gerçekleşen olaylar neticesinde müdahaleler sertleşmiştir. "Palach Haftası boyunca Václav Havel de dahil olmak üzere 1400'den fazla kişi gözaltına alınmış ve Havel daha sonra hapse mahkûm edilmiştir." Ancak rejimin tüm engellemelerine rağmen muhaliflerin ertesi günlerdeki çabaları sonuç vermiş ve "18 Ocak'ta güvenlik güçleri, Václav Meydanı'nda barışçıl bir toplanmaya izin vermiştir." (McEnchroe, 2019; Willoughby, 2024).

"Çekoslovakya'da 1989'un dinamiklerini anlamak için çok önemli bir unsur vardı: halkın genel hoşnutsuzluğu ve Çekoslovak ekonomisinin kalitesinden duyulan memnuniyetsizlik. Size bu durumu anlatmak için oldukça anekdotal bir örnek vereceğim. Ben Brno'luyum —Brno, güney Moravya'da, Avusturya sınırına çok uzak olmayan bir şehir. 1980'lerin sonunda çocukken ailemle birlikte Avusturya televizyonunu izledik. Aslında hemen hemen herkes bunu yapardı, çünkü Avusturya televizyonu çok cazipti. Amerikan filmleri, etkileyici programlar ve özellikle reklamlar... Hangi ürünlerin satın alınabileceğini ve Avusturya toplumunun ne kadar zengin

³⁶⁰ Orijinal adı: "Mírový klub Johna Lennona"

³⁶¹ Orijinal adı: "Společensví přátel USA"

görüldüğünü gösteren bu reklamlar bizleri derinden etkiliyordu. Ve doğal olarak 1980'lerin sonlarındaki Çekoslovakya'nın gerçekliğiyle karşılaştırma yapıyorduk. Bunu yalnızca biz değil, işçiler de dahil olmak üzere toplumun büyük kesimi yapıyordu. Bu nedenle işçilerin de komünist rejimi eleştirmesi kaçınılmaz hale geldi. "Hey çocuklar, siz komünist partidekilere sesleniyorsunuz; ekonomiyi doğru düzgün yönetemiyorsunuz, reform yapamıyorsunuz, yaşam kalitemizi yükseltelemiyorsunuz" diyorlardı. İşte bu eleştiriler, 1980'lerin sonuna gelindiğinde rejime verilen desteğin neden hızla azaldığını açıklayan en önemli etkenlerden biriydi. Aynı zamanda işçilerin 1989 Devrimi'ne katılımının da temel nedenlerinden biriydi. Şunu açıkça söyleyebilirim ki işçiler kendi siyasi gündemlerini oluşturmadılar. Ancak temsil edildiler. İşçilerin bir kısmı, ortaya çıkan "Sivil Forum" ya da "Şiddete Karşı Halk Hareketi" gibi oluşumlarda yer aldı. Sonrasında ise kitlesel gösterilere katıldılar. Örneğin 27 Kasım'da gerçekleşen genel grev çok önemli bir andı. Bu grev, Çekoslovak halkının büyük çoğunluğunun ortaya çıkan demokratik güçleri desteklediğini açıkça gösterdi. Greve özellikle işçiler katıldı. İki saat boyunca işi durdurdular ve bu şekilde "Artık komünistlerin ülkeyi yönetmesini istemiyoruz" mesajını verdiler." (V. Hlousek, kişisel iletişim, 09 Eylül 2024).

Toplumsal muhalefetin KSČ içinde yarattığı panik ve bocalama hissi Genel Sekreter Miloš Jakeš'in 17 Temmuz 1989'da Çekoslovakya'nın Červený Hrádek kentinde gerçekleştirilen bir toplantıda yaptığı konuşmada ortaya çıkmıştır. Toplantıdaki konuşmalar, Çekoslovak Televizyonu tarafından yayınlanma maksadıyla kaydedilmemiş olmasına rağmen sızdırılmış ve Çekoslovak toplumunun gözünde partinin otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur. Toplantıda genel olarak sosyalizmin karşılaştığı zorluklara yönelik çözüm önerileri sunulmuş; genel olarak sosyalist sistemin halkın ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekilde modernize edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (*Projev v Červeném Hrádku*, 1989). Ancak konuşmada Jakeš'in rejiminin mevcut durumunu savunmaya çalışırken 'garip' bir tavır içine girmesi ve artan toplumsal memnuniyetsizliğe ikna edici bir çözüm önerisinin geliştirilememesi sistemin köhnemiş yapısını tüm açıklığıyla gözler önüne sermiştir (Strašíková, 2006). Červený Hrádek konuşmasından sonra 1988'in sonlarından itibaren başlayan protesto dalgaları, 1989'un ilk günlerinden itibaren büyümeye başlamıştır. Bu süreçte, 29 Haziran 1989'da Charta 77 üyelerince kaleme alınan "Birkaç Cümle"³⁶² başlıklı dilekçe, rejime yönelik eleştirileri somutlaştırıp sonbahar boyunca aralarında ünlü sanatçıların da bulunduğu yaklaşık kırk bin kişi tarafından imzalanmıştır. Dilekçede yer alan "Herhangi bir anlamlı değişimin ilk adımı, yeni bir anayasa ya da ekonomik reformlar gibi konulara geçmeden önce ülkemizde özgürlük, güven, hoşgörü ve çoğulculuk ruhunun geri dönmesi gereken bir toplumsal iklim değişikliğidir." ifadesinin ardından talepler şu şekilde sıralanmıştır: i) Tüm siyasi mahkumların derhal serbest bırakılması. ii) Toplantı özgürlüğüne getirilen tüm kısıtlamaların kaldırılması. iii) Bağımsız girişimlerin suçlanması ve baskı altına alınmasının durdurulması [...] iv) Basın ve tüm kültürel faaliyetlerin her türlü siyasi manipülasyon ve sansürden kurtarılması ve özgür fikir alışverişine açılması. v) Tüm inançlı vatandaşların meşru taleplerinin saygıyla karşılanması. vi) Çevreyi kalıcı olarak değiştirecek ve gelecek nesillerin yaşamını belirleyecek projelerin, acilen uzmanların ve halkın kapsamlı değerlendirmesine sunulması. vii) 1950'ler, Prag Baharı, Varşova Paketi ülkelerinin müdahalesi ve ardından gelen "normalleşme" hakkında özgür bir tartışma başlatılması. [...] (Několik Vět, 1989). Daha sonra 21 Ağustos 1989'da 1968 işgalinin yıldönümü ve 28 Ekim 1989'da Çekoslovakya'nın Birinci

³⁶² Orijinal adı: "Několik vět"

Dünya Savaşı sonrası kuruluşu gibi sembolik tarihlerde düzenlenen gösteriler (*Timeline: Velvet Revolution*, t.y.), her ne kadar acımasızca bastırılrsa da artık ‘cin şişeden çıkmıştı’. Kasım ayından itibaren toplumsal tepkinin aralıksız protestolarla baş döndürücü bir hızda yayılması, komünist rejimin adım adım sonunu getiriyordu (11-13.11.1989). Sonun başlangıcı olarak görebileceğimiz Teplice protestoları, ilk olarak çevre kirliliğine karşı gelişmiş ve komünist rejimin bastıramadığı ilk halk protestosu olmuştur. Bu bağlamda halkın rejimden artık eskisi gibi korkmadığını göstermesi açısından da büyük bir öneme sahip olmuştur. Ekim ortalarında Kuzey Bohemya’yı kaplayan, sanayi tesislerinin ve enerji santrallerinin neden olduğu yoğun sis, Kasım ayı ortalarına kadar devam etmiştir. On altı yaşındaki çırak Zbyšek Jindra ve arkadaşı Jindřich Uhlř, yerel yöneticilerin halk sağlığının korunmasına dikkat etmeleri yönünde tepkilerini gösterdikleri afişleri Teplice çevresine asmaya başlayarak mesele hakkında farkındalık oluşturmuşlardır. 11 Kasım’da Zdeněk Nejedlý Meydanı’nda toplanan göstericiler “*Temiz hava istiyoruz! Nefes almamıza izin verin! Sağlıklı çocuklar istiyoruz!*” sloganları atarak bir geçit töreni düzenlemiş, polis herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Protestolara katılmış ve olaylara tanıklık etmiş olan David Krčmář o günü şu şekilde tarif etmiştir (*Environmental Protests*, 2014):

“[Halkın] tek bir büyük dileği vardı, o da Václav Havel’in Teplice’ye gelmesiydi. Ne yazık ki bu gerçekleşmedi... Genel olarak olaylar biraz kaotikti. Hem polis hem de göstericiler tam olarak ne yapmaları gerektiğini bilmiyorlardı. Ama atmosfer mükemmeldi. Herkes bu işte birlikteydi. Daha sonraki gösterilerde ise polis müdahaleleri ne yazık ki çok daha sert oldu.”

Ertesi günkü yürüyüş daha kalabalık bir topluluk tarafından gerçekleştirilmiştir. Göstericiler ve güvenlik güçleri arasındaki arabuluculuk girişimleri netice vermiş ve gösteri ekolojik talepleri içeren bir dilekçe hazırlanması şartıyla sona erdirilmiştir. Dilekçede yer alan ifade şu şekildedir: “Kent yönetiminden en kısa zamanda kamuya açık bir alanda vatandaşlarla resmî bir toplantı düzenlemesini ve bu toplantıda mevcut kritik durumu ele almak için ne gibi somut önlemler almayı planladığını hepimize açıklamasını istiyoruz. Bu, çözümü daha fazla ertelenemeyecek bir durumdur. Sorun hepimizi ilgilendiriyor, bu nedenle vatandaşlara bu acil sorunların çözümüne birlikte karar verme fırsatı verilmesi gerektiğine inanıyoruz.” (*Teplice*, 2024). Buna rağmen bazı göstericiler ve polis arasında çatışmalar yaşanmış ve birkaç gösterici tutuklanmıştır. 13 Kasım’da tekrar toplanan göstericiler, meydandan çıkarılmış olsa da KSČ’nin ilçe başkanlığı önüne doğru ilerlemiş ve memnuniyetsizliğini göstermiştir. Bunun üzerine parti yetkilileri gelecek hafta buz pistinde halka açık bir tartışmanın yapılacağı sözünü vererek ortamı yatıştırmıştır (Viktora, 2009). “Üç gün süren gösteriler sonunda yerel parti yetkililerini beklenmedik bir taviz vermeye zorlamıştır.” (Roman, 2014). “Diyalog sözü, iktidardaki nomenklatura ile iletişimde önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir. O zamana kadar böyle bir adım düşünülemezdi ve Teplice gösterilerinin başarısı, o zamana kadar iktidarı sıkı sıkıya elinde tutan rejimin çaresizliğinin tartışılmaz bir kanıtıdır.” (*Teplice*, 2024).

Teplice protestoları ile başlayan politik hareketlilik, 17 Kasım’daki “Uluslararası Öğrenci Günü” anmalarında zirveye çıkmıştır. Alman işgali sırasında katledilen üniversite öğrencisi Jan Opletal’i anmak için bir araya gelenler, Opletal’ın cenaze alayının başladığı yerden Slavin mezarlığına doğru

yürümüş, ardından gösteriyi Vaclav Meydanı'na taşımak istemiştir. Ancak anma töreninden daha çok rejim karşıtı bir gösteriye dönüşen ve demokrasi talebinin yükselmeye başladığı protestolar Narodni třída'da³⁶³ sert bir şekilde bastırılmıştır (Fraňková & Turečková, 2019). “Bu, çevik kuvvet ekiplerinin eski tarzda bastırdığı son büyük gösteri olmuştur.” (Hamilton, 1989). Bu olay, öğrencilerin fakültelerde grev çağrısı yapmasına neden olmuş ve tiyatro topluluklarının da katılımıyla grevler ve protestolar ülke geneline yayılmıştır. Národní třída'daki gösterilerden iki gün sonra Prag'da “Sivil Forum” (OF)³⁶⁴ ve Bratislava'da “Şiddete Karşı Halk Hareketi” (VPN)³⁶⁵ kurulmuş ve iki grup arasında iş birliği sağlanmıştır. Bu platformlar, işçilerden öğrencilere, sanatçılardan aydınlara kadar geniş bir kesimi bir araya getirerek demokratik dönüşüm talebini örgütlü bir yapıya dönüştürmüştür (Agnew, 2004, ss. 286-288). Bu platformlardan OF, protestocuların sesi ve rejimle diyalogun ortağı haline gelmiş; platformun gayri resmî lideri Vaclav Havel olmuştur (Fraňková & Turečková, 2019). 17 Kasım sonrası parti ve devlet içindeki tüm dengeler bozulmuştu; rejime karşı güvensizliğin had safhaya çıktığı bugünlerde Merkez-Doğu Avrupa'da da birçok gelişme yaşanıyordu. 9 Kasım'da Berlin Duvarı yıkılmış, Polonya ve Macaristan'da Yuvarlak Masalar kurulmuş ve ilk komünist olmayan başbakanlar göreve gelmişti. (Aralık ayında Romanya'da da Çavuşesku'nun sonunu getiren Timişoara³⁶⁶ Protestoları başlayacaktır.) Bu kaotik ortamda 24 Kasım'da KSČ genel sekreteri Miloš Jakeš ve parti üst yönetimi istifa etmiştir (Agnew, 2004, s. 289). Yerlerine Karel Urbanek genel sekreter ve birkaç reformcu isim atanmıştır. Ancak bu değişiklikler halkın taleplerini karşılamaya yetmemiş; öğrenci örgütleri, bağımsız sendikalar ve muhalif girişimler, rejimin reformları hızlandırması amacıyla genel greve gitme çağrısında bulunmuştur. Bu maksatla 25 ve 26 Kasım tarihlerinde Prag'daki Letná Meydanı, yüz binlerce kişinin katıldığı tarihin en büyük kitlesel gösterilerine sahne olmuştur. Burada da talepler yine aynı kalmıştır: tek parti yönetiminin son bulması ve demokratik reformların gerçekleştirilmesi (Cameron, 1989). Bir gün sonra 27 Kasım 1989 tarihinde 11 gündür aralıksız devam eden protestoların en büyüğü yapılmış; 12.00-14.00 saatleri arasında tüm kamu daireleri ve iş yerlerinde gerçekleştirilen “iki saatlik genel grev” ülke çapında büyük bir yankı uyandırmıştır. Prag Baharı'nın anılarını yeniden canlandıran protestolara Sosyalist Gençlik Birliği'nin (SSM) destek vermesi öğrenci hareketlerinin meşruiyetini artırmış; ayrıca ČKD³⁶⁷ gibi fabrika işçilerinin de sürece dahil olması rejimin halk desteğini yitirdiğinin açık bir kanıtı olmuştur (Agnew, 2004, s. 289). Prag'ın yanı sıra “Bratislava, doğu Slovakya'nın sanayi merkezi Kosice, Polonya sınırındaki maden merkezi Ostrava ve Kuzey Bohemya'nın sanayi kalbi olan Usti nad Labem'de de işçiler sokaklara” dökülmüştür. İki saat süren bu grev, komünistlerin kırk yıllık “iktidar tekelinin bir referandumu” olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu eylemler, “muhalefetin taleplerine yönelik büyük hükümet tavizleri elde edilen protestolar serisini sürdürmüştür. Sürgündeki aydınlardan aktör Pavel Landovský ve yazar Pavel Kuhout bu dönemde ülkelerine geri dönmüştür (Alexander Dubček,

³⁶³ Prag'ın ana caddelerinden birisi.

³⁶⁴ Orijinal adı: “Občanské Fórum, OF”

³⁶⁵ Orijinal adı: “Verejnost' proti násiliu, VPN”

³⁶⁶ Türkçede “Temeşvar” ya da “Tamişvar” olarak bilinen şehir.

³⁶⁷ Açılımı: “Českomoravská Kolben-Daněk”

2024; Steichen, 1989b, 1989a). Grevin büyüklüğü, parti yönetimi üzerindeki ulusal ve uluslararası baskıyı artırmış ve bir ay içerisinde yaşanan değişimler Çekoslovakya’da post-komünist geçişi hızlandırmıştır: KSČ’nin anayasadaki öncü rolü kaldırılmış (29 Kasım); ülkenin sınırları açılmış (4 Aralık); Cumhurbaşkanı Husák, çoğunluğu komünist olmayan ve Marián Čalfa’nın başkanlık ettiği “Ulusal Anlayış Hükümeti’ni”³⁶⁸ atadıktan sonra istifa etmiş (10 Aralık); Halk Milisleri dağıtılmış (21 Aralık); KSČ Merkez Komitesi toplu şekilde istifa etmiş (24 Aralık); Prag Baharı’nın mimarı olan ve uzun bir süredir “siyasî sürgünde” bulunan Alexander Dubček 28 Aralık’ta Çekoslovakya Federal Meclis başkanı seçilmiştir.

“Sosyalizme ancak 1990’larda “gülümseme” fırsatı verildi. Ama artık sistemin de gülümseyecek hali kalmamıştı. Prag Baharı’nın kahramanlarının da... Dubček 1968’de vaat ettiklerinin hayata geçişini ancak 1990’larda görebildi. Ama artık Prag Baharı, sonbahara dönüşmüş, o da yaşlanmış, yorulmuştu. Yeni yönetimde ülkesinin meclis başkanlığı koltuğuna oturdu. Bizimle görüştüğünde yaşlı gözleri hala gülümsüyordu. Karşımızda bir devlet adamından çok, şair ruhlu bir bilge bulmuştuk. 1968’deki yenilgisinin yirmi yıl sonra zafere dönüşmesinin keyfini çıkarıyordu.”³⁶⁹ (Birand, 2020).

Son olarak 29 Aralık’ta televizyondan yayımlanan başkanlık seçimlerinde Václav Havel, açık oylamayla Meclis tarafından cumhurbaşkanı seçilmiştir. Böylece kırk bir yıl sonra ilk kez komünist olmayan bir cumhurbaşkanı olarak göreve başlayan Havel, seçimden sonra Aziz Vitus Katedrali’ne giderek sembolik bir isim olan František Tomášek’in yönettiği ayine katılmıştır. Dubček ve Havel’in ilk serbest seçimlere kadar görevde kalmasına karar verilmiş, Kadife Devrim sona ererek yeni demokratik bir dönem başlamıştır (“Ludington Daily News”, 1989; Agnew, 2004, ss. 290-292).

“Aydınlar ve işçiler arasında bir bölünme ya da ayrışmadan söz etmektense o dönemde ülkede büyük bir birlik olduğunu söyleyebilirim. Çünkü asıl önemli olan, tek parti yönetiminden demokrasiye ve merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş süreciydi. Bu dönüşümün sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için üç kritik unsura sahip politikacılara sahip olduğumuz için şanslıydık. Birincisi, ne istediklerini bilen liderlerimiz vardı. İkincisi, bu hedeflere nasıl ulaşacaklarını biliyorlardı. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi, halkın geri kalanını da ne istediklerine ve bu hedeflere nasıl ulaşılacağına dair ikna edebildiler. Bu üç unsur, demokrasiye geçişimizin başarısının temelinde yatmaktadır. Çünkü o dönemde kapitalizmi açıkça savunmaktan çekinmeyen, neye inandığını net biçimde ortaya koyan politikacılar vardı. Elbette, o dönemde “entelektüeller” ya da “siyasi elit” olarak tanımlanan kesim içinde de farklı görüşler mevcuttu. Herkes kapitalizmi savunmuyordu. Herkes siyasi partilere sıcak bakmıyordu. Bu nedenle bu çevreler arasında da ciddi bir fikir mücadelesi yaşandı. Birbirlerini, kapitalizmin ve çok partili siyasal sistemin doğru yol olduğuna ikna etmeye çalıştılar. Ve neyse ki bu mücadelede bu sesler galip geldi.” (J. Borodsky, kişisel iletişim, 23 Temmuz 2024).

³⁶⁸ Orijinal adı: “První vláda Mariána Čalfy” ya da “Vláda národního porozumění”.

³⁶⁹ Birand, 32. Gün belgeselinde Dubček ile yaptığı röportajı Dubček’in 1992’de trafik kazasında hayatını kaybetmesinden bir yıl önce yayımladığı anlaşılmaktadır.

Fotoğraf – 29: [Sol] Çekoslovakya’da kronolojinin anlamlandığı uzun yıl 1989: 17 Kasım 1989 tarihli fotoğrafta görülen pankartta “Şiddet istemiyoruz!” yazılı (*Paměť Národa*, 1989). [Sağ] Prag’ın tarihî Národní Třída caddesinde yer alan 17 Kasım Anıtı (Tomšů, 2019).

Fotoğraf – 30: [Sol] Çekoslovaklar, 27 Kasım grevinde Prag’da Joseph Stalin’in bir büstünü taşıırken “Hiçbir şey sonsuza dek sürmez!” yazan bir pankart taşıırken (Steichen, 1989b). [Sağ] Kadife Devrim yaşanırken “Kladno’daki Poldi çelik fabrikası işçileri 27 Kasım 1989’daki genel grev sırasında “tek parti yönetimine son” pankartı taşıırken.” (*Poldi Kladno*, 1989).

Fotoğraf – 31: [Sol] Federal Meclis 28 Aralık 1989’da Václav Havel için oy kullanırken (*Elected President*, 2024). [Sağ] “Çekoslovakya Cumhurbaşkanı Vaclav Havel, Kardinal František Tomášek tarafından tebrik edilirken, 28 Aralık 1989.” (Ramishvili, 1989).

6.5. “Kadife Ayrılık”: Çekya ve Slovakya’da Post-Komünizm, 1990-2004

6.5.1. Post-Komünist Konjonktür: Ayrılığa Giden Yol (1990-1993)

Çekoslovakya’da post-komünizm, Havel’in cumhurbaşkanı, Dubček’in Meclis başkanı ve Čalfa’nın başbakan olmasıyla kansız bir şekilde başlamıştır. Bu süreçte devletin resmî adı “Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti” (ÇSFD)³⁷⁰ olarak değiştirilmiş; piyasa ekonomisi ve liberal demokrasiye geçiş hızlanmış ve aynı zamanda “Kadife Ayrılık’a” (*Velvet Divorce*, 2024) uzanan önemli gelişmeler yaşanmıştır. Birinci Čalfa hükümetinin varlık sebebi demokratik seçimler yapılana kadar geçişi idare etmek olduğundan parlamento meşruiyetinin zayıf olduğunun bilincindeydi. Bu sebeple gerçek serbest bir seçim yapıp meşruiyetin tazelenmesi için 8-9 Haziran 1990 tarihlerinde seçimlerin gerçekleştirilmesi kararı alındı. 1980’lerin sonlarından itibaren güç kazanan ve henüz “siyasal hareket” kimliğini koruyan OF ve VPN gibi muhalif hareketler, 1946’dan bu yana ülkedeki ilk serbest ve çok-partili genel seçimlere (1990 seçimlerine) katılarak Parlamento’nun iki kanadında da oyların çoğunu kazanmıştır. Sonuçlar, Polonya ve Macaristan örneklerinden de anlaşılacağı üzere büyük bir sürpriz olmamış, eski rejimin unsurları büyük bir farkla seçimleri kaybetmiştir (Agnew, 2004, s. 293). Geçiş hükümeti olan “Ulusal Anlayış Hükümeti’nin” yerine kurulan ikinci Marian Čalfa hükümeti 1992’ye kadar görevde kalmış ve “Ulusal Fedakârlık Hükümeti”³⁷¹ olarak da adlandırılmıştır. Yeni federal meclisin (Halk Meclisi³⁷² ve Milletler Meclisi³⁷³) yanında “Çek Ulusal Konseyi” ve “Slovak Ulusal Konseyi” de yeniden şekillenmiştir. Bu seçimlerden bir ay sonra gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Parlamento, Vaclav Havel’i yeniden cumhurbaşkanı seçmiştir. Seçimlerden sonra iş başına gelen Čalfa hükümeti, daha önce başlayan (gelecek bölümde detaylıca bahsedilecek olan) piyasa ekonomisi uygulamalarını ve özelleştirme girişimlerini hızlandırarak çeşitli kanunlar çıkarmıştır (427/1990 Sb., 1990; 92/1991 Sb., 1991). Bu uygulamalar Maliye Bakanı Václav Klaus’un öncülüğünde “kupon özelleştirmeleri” dahil olmak üzere birçok reform paketini içermiştir. Klaus ile özdeşleşen bu kupon özelleştirme politikası, tüm vatandaşların cüzî bir ücret karşılığında edindikleri kuponlarla devlet işletmelerinden pay alabilmesini sağlayarak ekonomiyi kısa sürede özelleştirmeyi amaçlamıştır. Ancak

³⁷⁰ Orijinal adı: “Česká a Slovenská Federatívni Republika” (Çekçe) / “Česká a Slovenská Federatívna Republika” (Slovakça). ÇSFD, bu metinde ayrılma sürecine kadar yine “Çekoslovakya” olarak anılmaya devam edecektir. Ancak bu dönemde ülkenin adının belirlenmesi hususunda özellikle Slovak tarafından gelen bazı eleştiriler olmuş ve Slovakya’nın geleneksel adlandırma yüzünden daha az “görünür” olduğu iddia edilmiştir. Çek tarafı “Çekoslovakya” tabirini kullanmaya devam ederken Slovak tarafında “Çek-Slovakya, Çeko-Slovakya” tabirini kullanmıştır. “Tire (-) Savaşı” (Pomlčková válka, Hyphen war) olarak adlandırılan bu tartışma, Çekler ve Slovaklar arasındaki ayrılığın lingüistik düzeyde çoktan başladığını göstermektedir (Bútora vd., 1994, s. 246).

³⁷¹ Orijinal adı: “Druhá vláda Mariána Čálfy” ya da “vládu národní oběti” (Fischer, 2010)

³⁷² Orijinal adı: “Sněmovna lidu”.

³⁷³ Orijinal adı: “Sněmovna národů”.

tüm bu gelişmelere rağmen Çekoslovak siyasetinin görünürdeki en önemli eksikliği “federal düzeyde işleyen gerçek bir siyasî hareketin ya da partinin” olmamasıydı (Agnew, 2004, s. 294).

Seçimlerin ardından yeni oluşan federasyon yapısı ve yönetimi içinde başlayan gerginlikler, genellikle federasyonun işleyişi, ulusal meclislerin yetkilendirilmesi ve özelleştirmelerin bölgesel niteliklere göre yapılması gibi kritik ve iç içe geçen meselelerle ilgili olmuştur. Ancak özelleştirmeler meselesi, bilhassa iki ulus arasındaki diğer ulusal anlaşmazlıkların göstergesi haline gelmiştir. Prag’daki federal hükümet, Maliye Bakanı Klaus’un ortaya koyduğu program (Klaus, 1994) çerçevesinde ekonomik reformları tek elden ve hızlı özelleştirmeler aracılığıyla yönetmek istemiştir. Öte taraftan Vladimír Mečiar liderliğindeki Slovaklar ise kendi bölgesel çıkarları için daha fazla özerklik ve farklı bir özelleştirme takviminin uygulanmasını talep etmiştir. Klaus’un “şok terapisi” Slovakya’da işsizliği artıracığı ve ağır sanayiye dayalı Slovak ekonomisine zarar vereceği endişesi yüzünden tepki almıştır. Çekler ve Slovaklar arasındaki siyasal gerilim, medyadan sansürün kaldırılmasıyla gerçekleştirilen özgür tartışmalar neticesinde daha net görünür olmuştur. Ayrıca ekonomik göstergelerin (enflasyon, GSYİH, işsizlik vs.) 1991 yılında kötüye gitmesi, Bratislava-Prag arasındaki bağın gitgide zayıflamasına yol açmıştır. Buna ek olarak federal meclisin Ekim 1991’de aldığı yeni sistemi, eski rejimin unsurlarından temizleme veya arındırma kararlarına (*lustration*)³⁷⁴ göre “beş yıl boyunca StB’ye katılan ya da iş birliği yapan veya parti içinde üst düzey bir konumda bulunan hiç kimse, devlette veya kamu yönetiminde seçilmiş ya da atanmış göreve ya da devletin hissesi bulunan şirketlerde görev yapamayacaktı.” Yasayı eleştirenler (özellikle Slovaklar) de bunun Meciar’ı saf dışı bırakmak için alınan bir önlem olduğunu iddia etmiştir (Agnew, 2004, s. 300). İki kesim arasında artan gerilim iki farklı “çözüm” önerisini gündeme getirmiştir: konfederasyon ve barışçıl ayrılık. Federal hükümet ülkeyi bir arada tutabilmek adına bazı anayasal düzenlemeler yapmış olsa da Slovaklar çoktan kendi anayasalarını hazırlama yoluna girmeye başlamıştı. Yaşanan politik krizler, federal meclisin halkın iradesini temsil etmekte güçlük çektiğini göstermeye başlamış ve bir meşruiyet krizi ortaya çıkmıştır. Bu durum, federal hükümetin yenilenmesini ve halktan yeniden güvenoyu alınmasını zorunlu hale getirmiş; dolayısıyla temsil sorununun çözülebilmesi için 1992 yılında yeniden seçimlerin yapılmasına karar verilmiştir.

“Aşırı parti çekişmelerinin bir sonucu olarak doğası gereği devletin uzun vadeli stratejik çıkarlarını ilgilendiren pek çok konu, Çek bağlamında sürekli olarak parti çıkarlarının kurbanı olmuştur. Bu tür önemli konulardaki tartışmalar genellikle partilerin devlet-kurucu bir anlaşmaya varmak için gerçekten çaba göstermeleri gereken uzun vadeli beklentiler göz önünde bulundurularak değil, dar görüşlü parti tutumları çerçevesinde yürütülmektedir. Çek

³⁷⁴ Çekoslovak Federal Meclisi’nin çıkardığı bu kanun (451/1991, 1991), daha sonra çeşitli değişikliklere uğramış, süresi uzatılmış (Leff, 2010, s. 164) ve ayrılmadan sonra Çek Cumhuriyeti tarafından uygulanmaya devam etmiştir. Daha sonra kurulacak olan “Totaliter Rejimleri Araştırma Enstitüsü” (Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu) müdürü Žáček’in bir raporunda (Žáček, t.y.) bu kanun “büyük temizlik kanunu” olarak adlandırılmıştır. Yine “temizlik” süreci ile ilişkili olarak 1995’te Çek Cumhuriyeti’nde kolluk teşkilatı altında “Komünizm Suçlarını Belgeleme ve Soruşturma Ofisi” (Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, UDV) kurulmuştur (Agnew, 2004, s. 311; UDV, 2025).

politikasının bu yönü onu Polonya ya da Macaristan'daki siyasi tarzdan bir ölçüde ayırmaktadır.” (Pehe, 1998, s. 64).

1992'ye giden süreçte komünist rejimin sonlanmasında önemli katkıları olan OF ve VPN hareketleri dağılarak bunların içinden Çek tarafında Klaus liderliğinde “Sivil Demokrat Parti”³⁷⁵ (ODS), Slovak tarafındaysa Mečiar liderliğinde “Demokratik Slovakya Hareketi”³⁷⁶ (HZDS) ortaya çıkmıştır (“Meciar”, 1992). Havel, Patočka'nın “ruhen ve siyaseten birleşmiş Avrupa” vizyonunu (Tucker, 1999, s. 199) yaşatmaya çalışmış olsa da her iki taraf da “Çekoslovak” çatısı altında kalmaktan ziyade kendi politikalarını uygulama çabası içine girmiştir. Klaus, Çekoslovakya'nın Çek tarafında ekonomik reformları sürdürmek isterken Meciar, reformlardan şikayetçi milliyetçi kesimleri “karizmatik imajıyla” (Bútorá vd., 1994, s. 32) HZDS çatısı altında bir araya getirerek Slovakya'nın bağımsızlığını savunmuştur. Bu çerçevede parlamento seçimleri 5-6 Haziran 1992 tarihlerinde dört farklı meclis için gerçekleştirilmiştir: Federal Meclis'in parçaları Halk Meclisi ve Milletler Meclisi ile Çek ve Slovak Ulusal Konseyleri (“Final Split”, 1992). Parlamento'nun tüm kanatlarında ODS ve HZDS sandalyelerin çoğunu kazanmasıyla federal yapının artık sürdürülebilir olmadığı ortaya çıkmış; Klaus ve Mečiar arasında başlayan müzakereler Brno'daki 26 Ağustos tarihli toplantıda barışçıl bir ayrılma kararı ile sonlanmıştır (*Breakup of Czechoslovakia*, 2022). Takip eden aylarda 1 Eylül 1992 tarihinde Slovak Ulusal Konseyi, bağımsız Slovakya anayasasını; 16 Aralık 1992 tarihinde ise Çek Ulusal Konseyi bağımsız Çek Cumhuriyeti'nin anayasasını (*The Constitution of the Czech Republic*, 1992) kabul etmiştir. Federasyonun bütünlüğünden yana olan Cumhurbaşkanı Havel'in görev süresi Haziran 1992'de sona erdiğinden parlamentonun yeniden bir cumhurbaşkanı seçmesi gerekiyordu. Fakat Slovak milletvekillerinin oylamaları bloke etmesinden dolayı yeniden başkanlık seçimi yapılamamış; yeni başkan seçilemediği için de Havel bir süre daha görevde kalmaya devam etmiştir. Ancak 20 Temmuz'da Havel, bu şartlar altında görevde kalmanın anlamının olmadığını düşünerek istifa etmiştir (“Havel Resigns in Czechoslovakia”, 1992). 74 yıllık birlikteliği nihayete erdirecek olan ayrılma kararı referanduma götürülmemiş ve 25 Kasım'da tarihinde federal mecliste oylanarak alınmıştır (“Czechs, Slovaks prepare for split”, 1992; Green, 1992). Ayrılık süreci, dağılma 1 Ocak 1993'te resmen gerçekleşene kadar federal hükümetin son başbakanı olan Jan Stráský tarafından yürütülmüştür.

Çekoslovakya, ayrılma gündemine yoğun bir iç politik tartışmayla ilerlerken bölgesel ve uluslararası düzeylerde de birçok gelişme meydana gelmiştir. Prag Baharı'nı sonlandıran müdahaleden bu yana ülkede bulunan Sovyet askerleri ülkeyi terk etmiş; Çekoslovakya, 1990'da Uluslararası Para Fonu ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'na yeniden üye olmuş; aynı yıl içerisinde Avrupa Konseyi'ne de üye olan Çekoslovakya 1991'de Avrupa Birliği ile bir ortaklık anlaşması imzalamıştır. Merkez-Doğu Avrupa'nın tam ortasında yer alan “Vişegrad Üçlüsü”³⁷⁷, Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya 15

³⁷⁵ Orijinal adı: “Občanská demokratická strana” (ODS).

³⁷⁶ Orijinal adı: “Hnutie za demokratické Slovensko” (HZDS).

³⁷⁷ 1993'ten sonra Çekoslovakya'nın dağılmasından sonra Çekya ve Slovakya gruba dahil olarak “Vişegrad Dörtlüsü” haline gelmiştir.

Şubat 1991’de “Vişegrad Deklarasyonu” ile ekonomik ve siyasal iş birliklerinin yapılacağını teyit etmiştir: “i) Avrupa kurumlarıyla yakın iş birliği kurmak ve güvenlik konularında düzenli istişareler yapmak, ii) Vatandaşlar, kurumlar, kiliseler ve sosyal organizasyonlar arasında serbest iletişim olanakları oluşturmak, iii) Serbest piyasa ilkelerine dayalı ekonomik iş birliğini teşvik etmek, iş gücü ve sermayenin serbest dolaşımını desteklemek, yabancı sermaye yatırımları için uygun koşullar yaratmak, iv) Ülkeler arasındaki iletişim altyapısını geliştirmek ve enerji sistemleri ile telekomünikasyon ağlarını koordine etmek, v) Ekoloji alanında iş birliğini artırmak, vi) Bilgi, basın ve kültürel değerlerin serbest dolaşımı için uygun koşullar oluşturmak, vii) Ulusal azınlıkların haklarının tam olarak uygulanmasını sağlamak için çok taraflı iş birliği geliştirmek, viii) Yerel yönetimler arasında faydalı iş birliklerini teşvik etmek ve alt bölgesel temasları güçlendirmek.” (*The Visegrad Group*, 1991). Yine Vişegrad ve Krakow Deklarasyonları’na istinaden “ekonomik entegrasyon sürecine aktif katılım sağlama niyetlerini” ortaya koyan başka bir bölgesel anlaşma olan “Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması’nın”³⁷⁸ (CEFTA) 21 Aralık 1992 tarihinde imzalanmasıdır. Buna göre taraflar, “en geç 1 Ocak 2001 tarihinde sona erecek bir geçiş dönemi içinde kademeli olarak bir serbest ticaret alanı” oluşturmayı taahhüt etmiştir. Anlaşma metnine göre CEFTA şunları amaçlamıştır: “i) Ticaretin genişletilmesi yoluyla taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin uyumlu bir şekilde geliştirilmesini teşvik etmek ve böylece ekonomik faaliyetlerin artırılmasını, yaşam ve istihdam koşullarının iyileştirilmesini, üretkenliğin artırılmasını ve finansal istikrarın sağlanmasını desteklemek, ii) Taraflar arasındaki ticarete adil rekabet koşulları sağlamak, iii) Bu şekilde ticaret engellerinin kaldırılması yoluyla dünya ticaretinin uyumlu bir şekilde geliştirilmesine ve genişlemesine katkıda bulunmak.” (*Central European Free Trade Agreement*, 1992). Öte yandan Çekoslovakya, uzun süredir en önemli ulusal ve uluslararası meselelerinden biri olan “Alman sorunu” ile yeniden yüzleşmek zorunda kalmıştır. Öncelikle Münih Konferansı ile ülkenin “sahibi” olan Almanların Benes Kararnameleri ile “sürgün” edilmesi, yeni dönemde Almanya ile kurulacak diyalogun önünde en önemli “pürüzler” olarak görülmüştür. Bu çerçevede en önemli yabancı yatırımcı potansiyeline sahip olan Almanya ile ilişkilerin iyileştirilmesi ve yeniden kurulabilmesi için ilk adım Havel’den gelmiş ve Almanların Çekoslovakya’dan sürgün edilmesini “ahlaksız bir eylem” olarak nitelemiş ve özür dilemiştir. Daha sonra dönemin Alman Cumhurbaşkanı Richard von Weizsacker ise Prag’a resmî ziyarette bulunarak bu jسته karşılık vermiştir. İki devlet arasında süren görüşmeler neticesinde 27 Şubat 1992 tarihinde “Çek ve Slovak Federal

³⁷⁸ Orijinal adı: “Central European Free Trade Agreement, CEFTA”. Zaman içinde anlaşmaya diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri de dahil olmuştur: Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya, Moldova, Romanya, Sırbistan, Slovenya. Ancak bunlardan AB’ye üye olan Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Slovenya 2004’te, Romanya ve Bulgaristan 2007’de, Hırvatistan ise 2013’te anlaşmadan ayrılmıştır (*Consolidated Version of the Central European Free Trade Agreement (CEFTA 2006)*, 2006).

Cumhuriyeti ile Almanya Federal Cumhuriyeti Arasında İyi Komşuluk ve Dostluk İş Birliği Anlaşması”³⁷⁹ imzalanmıştır (*Mezinárodní smlouvy*, 1992; Agnew, 2004, ss. 298-299).

“Kadife”³⁸⁰, farklı coğrafyalardaki geçiş süreçlerinde meydana gelen kanlı şiddet olaylarının Çekoslovakya’da yaşanmamasından ve görece yumuşak bir süreç yürütülmesinden dolayı hem komünizmi sonlandıran devrimi hem de federasyonu sonlandıran ayrılığı nitelemek ve tasvir etmek için kullanılmıştır. Kadife Ayrılık, 25 Kasım 1992’de “Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti’nin Sonu ve Halef Cumhuriyetlerin Kuruluşu Yasası” ile resmî olarak onaylanmıştır (542/1992, 1992). Ayrılık, 1 Ocak 1993’ten itibaren resmen gerçekleşmiş; Çek Cumhuriyeti ve Slovakya, Merkez-Doğu Avrupa’da egemen iki farklı devlet haline gelmiştir. Çekoslovakya’nın son 1992 seçimleri yeni cumhuriyetler için temel teşkil etmiş; Çek Cumhuriyeti’nde Václav Klaus ilk başbakan olarak görevine devam etmiş, Slovakya’da ise Vladimír Mečiar başbakan olmuştur. Daha sonra 26 Ocak’ta Vaclav Havel Çek cumhurbaşkanı olurken 2 Mart’ta Michal Kováč, ilk Slovak cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Slovakya’nın ilk parlamento seçimleri 1994’te; Çek Cumhuriyeti’nin ilk parlamento seçimleri ise 1996’da gerçekleştirilmiştir. Uluslararası düzeyde diğer devletler tarafından hızla resmî olarak tanınan iki devlet, “Avrupa’ya dönüşü” tamamlamak için çalışmalarını müstakil olarak yürütmeye devam etmiştir.

“Çekoslovakya’nın bölünmesine gelince bu süreci 1992 yılında yapılan parlamento seçimlerinin sonuçlarında çok net bir biçimde görebiliyorum. Çünkü bu seçimlerin sonucu, Slovakya’da egemen bir Slovak devleti isteyen siyasi partilerin Slovak topraklarında seçimleri kazandığını açıkça ortaya koyuyordu. Bu, seçimlerin doğrudan ve açık bir sonucuydu. Elbette bu sonucun birçok nedeni vardı ve bunlar üzerine uzun uzun tartışılabilir. Ancak bence siyasi partilerin programlarında bu talebe yer verilmesinin temelinde yatan esas gerçek, Slovakya’nın tarihsel olarak kendi egemen devletine sahip olmamasıdır. Her ne kadar tüm Slovaklar aynı görüşte olmasa da partilerin siyasi söylemlerinde Çeklere yönelik şöyle bir algı hakimdi: Çekler her zaman “ağabey” konumundaydı, her şeye Prag’da karar veriliyordu ve Slovaklar bu durumdan rahatsızlık duyuyordu. Bu söylem, seçimlerden önceki siyasi tartışmalarda sıklıkla dile getirildi ve Slovak toplumunda güçlü bir karşılık buldu. Sonuç olarak bu atmosfer Slovakya’daki seçimlerin net bir şekilde sonuçlanmasına neden oldu. Bu da politikacıların bir araya gelerek barışçıl bir ayrılığı müzakere etmeleriyle sonuçlandı.” (J. Borodsky, kişisel iletişim, 23 Temmuz 2024).

6.5.2. “Avrupa’ya Dönüş”: Çek Cumhuriyeti ve Slovakya (1993-2004)

6.5.2.1. Çek Cumhuriyeti (1993-2004)

Çekoslovakya’nın barışçıl dağılmasının ardından 1 Ocak’ta resmen kurulan Çek Cumhuriyeti’nin³⁸¹ ilk on yılının tamamına yakını, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı makamlarına gelen üç karizmatik figür tarafından şekillendirilmiştir: Václav Havel, Václav Klaus ve Miloš Zeman (Stolarik, 2016, s. 146).

³⁷⁹ Orijinal adı: “Smlouva mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Spolkovou republikou Německo o dobrém sousedství a přátelské spolupráci”.

³⁸⁰ “Kadife Ayrılık”, İngilizce literatürde “Velvet Divorce”, “Velvet Split” ya da çöküşü ifade eden başka bir tabirle “Breakup of Czechoslovakia” (Çekoslovakya’nın Dağılması) olarak geçmektedir.

³⁸¹ “Çek Cumhuriyeti” ve “Çekya” tabirleri aynı ülkeyi kastetmek için metnin farklı yerlerinde kullanılmaktadır.

Ayrılığa giden süreci lehte ya da aleyhte etkileyen bu aktörler, yeniden yapılanma döneminde de sahnede olmuştur. Bunlardan ilki olan Havel, yeni anayasanın yürürlüğe girmesinin ardından gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde (iki dönem boyunca görevde kalacağı) cumhurbaşkanlığı makamına yeniden seçilmiştir (Agnew, 2004, s. 308). Bununla birlikte hızlı reformlar yoluyla ekonominin liberalleştirilmesini ve AB kurumlarıyla bütünleşmeyi savunan ODS lideri Klaus, 1997'ye kadar iktidarını sürdürmüştür. 1996 Seçimlerine kadar ODS siyasette ağırlığını koruyabilmiş olsa da politik spektrumda Çek Sosyal Demokrat Partisi (ČSSD), Hristiyan Demokratlar (KDU-ČSL), diğer liberal, muhafazakâr ve sağ-popülist irili ufaklı birçok parti yer almıştır (Agnew, 2004, s. 313). Koalisyon yapıları seçimlerde değişmesine rağmen ODS ve ČSSD ana ekseninde olmayı ve politik rekabeti belirlemeyi başaramıştır. 1989-1992 arasında yaşanan siyasal tartışmaların en önemli tarafları 'reformları hızlandırmak isteyenler' ile 'sosyal hakları korumak isteyenler' idi. Bunlar arasındaki gerilim post-komünist süreçte Çek parlamentosundaki tartışmaların gündemini de belirlemeye devam etmiştir. 1993-1998 arası genel olarak istikrarlı geçmiş olsa da bazı özelleştirmelerle alakalı usulsüzlük ve yolsuzluk iddiaları ve 1997 Krizi, 1998 Seçimlerinde bir iktidar değişikliğine kapı aralamıştır. Klaus³⁸² seçimleri kaybettikten sonra koltuğu Zeman'a devretmiştir. ČSSD Genel Başkanı ve Başbakan Zeman döneminde ekonomik istikrarın yeniden sağlanması ve yolsuzluk karşıtı politikaların geliştirilmesi hedeflenmiş; yolsuzluktan arınmayı ve temizlenmeyi ifade eden "Temiz Eller" adıyla bir kampanya başlatılmıştır ("Clean Hands Campaign", 2024). Bu çerçevede ülkenin en büyük bankalarından biri olan IPB'nin³⁸³ tartışmalı özelleştirme projelerine katılmasından dolayı yargılandığı davanın sonucunda bankaya devlet tarafından kayyım atanmış ve daha sonra başka bir bankaya satılmıştır (*ČSOB pşevzala IPB*, 2000). Ayrıca kara para ile ilişkilendirilen MUS³⁸⁴ Davası (*Mostecká Uhelná Společnost (MUS)*, 2023); şeffaf olmayan satışlar ve yolsuzluk şüphesi ile ilişkilendirilen, esasında bir devlet kurumu olan ČKA³⁸⁵ hakkındaki dava (*Česká konsolidační agentura (ČKA)*, 2022) gibi hadiseler hızlı liberalleşme sürecinin önemli lekelerinden olmuşlardır. Ancak bu tip hadiselerin gün yüzüne çıkması ve kamuoyu oluşturulabilmesi elbette STK ve yeni medya kuruluşlarının güçlendirdiği özgürlük ortamında mümkün olabilmıştır.

Çek Cumhuriyeti'nde ulusal düzeyde yaşanan siyasal gelişmeler, sadece politik dönüşümün eski rejimi bitiren birtakım aktörleri tarafından değil, Avrupa ve Batı ile tam bütünleşme sağlayacak uluslararası ve ulus-üstü örgütlere dahil olma süreçleri tarafından da şekillendirilmiştir. Bu durum, özellikle ülkenin dış ilişkilerini Avrupa-Atlantik eksenine oturtmaya çalıştığı 1993-sonrası siyasal yaklaşımı ve "Avrupa'ya dönüş" iradesi ile yakından alakalıdır. Vişegrad Grubu'nun ve CEFTA'nın bir parçası olan Çek Cumhuriyeti, bütünleşme sürecine dönük vizyonunu dahil olduğu uluslararası anlaşmalarla ortaya

³⁸² Klaus daha sonra Havel'den boşalan cumhurbaşkanlığını 2003-2013 arası doldurmuş; Zeman da 2013-2023 yılları arasında cumhurbaşkanlığı yapmıştır.

³⁸³ Orijinal adı: "Investiční a Poštovní banka, IPB".

³⁸⁴ Orijinal adı: "Mostecká uhelná společnost, MUS".

³⁸⁵ Orijinal adı: "Česká konsolidační agentura, ČKA".

koymuştur (*Partnership for Peace (PfP) Programme*, 1995). Bu vizyon açık bir şekilde NATO'nun askerî-güvenlik ve AB'nin siyasal-ekonomik şemsiyesi altına girebilme stratejisidir. Soğuk Savaş boyunca Sovyet askerî doktrinine uygun bir şekilde eğitilen Çek ordusunun NATO standartlarına uyum sağlaması, komuta kademesinden lojistiğe, silah sistemlerinden tatbikat yöntemlerine kadar köklü değişiklikler gerektirmiştir. Ayrıca NATO uyum sürecinde kabul edilen stratejik belgelerde uluslararası barışı koruma operasyonlarına aktif katılım vurgulanmıştır. Bu çerçevede NATO ile müzakereler 1997 Madrid Zirvesi ile hız kazanmış, hatta Çek Cumhuriyeti NATO'ya davet edilen ülkeler arasında olmuştur (Madrid Summit, 1997). Netice itibarıyla hazırlıklarını tamamlayan Vişegrad Dörtlüsü (Slovakya hariç) 12 Mart 1999'da resmen NATO'ya katılmıştır. Bu, NATO'nun eski Sovyet etki alanına doğru genişlemesinin ilk adımı olmuştur.

“Avrupa'ya dönüşün” ikinci basamağı olan Avrupa Birliği'ne entegrasyon süreci, aslında Çek Cumhuriyeti'nin 1993'te Avrupa Konseyi'ne üye olması ile başlamış; 4 Ekim'de Avrupa Topluluğu³⁸⁶ ile siyasal diyalogu başlatan “Avrupa Anlaşması” imzalanmıştır. Çek Cumhuriyeti bu anlaşmayla 10 yıl içerisinde gerekli hukukî düzenlemeleri yaparak Avrupa Topluluğu'na ekonomik ve politik entegrasyonu sağlamayı taahhüt etmiştir (*Europe Agreement*, 1994). 17 Ocak 1996'da üyelik başvurusunu yapan Çek Cumhuriyeti, müzakere sürecine kadar Kopenhag Kriterleri çerçevesinde demokratik kurumların güçlendirilmesi, hukukun üstünlüğünün sağlanması, işleyen bir piyasa ekonomisinin kurulması ve AB müktesebatına uyum gibi kurumsal birçok reform yapmıştır. 31 Mart 1998'de AB ile tam üyelik için müzakerelere başlayan Çek Cumhuriyeti hakkında ilk “AB İlerleme Raporu” 17 Aralık'ta yayınlanmıştır (*Czech Republic Progress Report 1998*, 1998). İlerleme raporlarında AB müktesebatına uyumluluğu yeterli bulunan ve müzakere fasılları kapanan Çek Cumhuriyeti dahil olmak üzere 10 ülke 2002'deki Kopenhag Zirvesi'nde 1 Mayıs 2004'te AB'ye katılmak üzere davet edilmiştir (*Copenhagen Summit*, 2002). Bu süreçte 2003 yılında düzenlenen referandumda seçmenlerin %77'si lehte oy kullanarak AB'ye katılımı onaylamıştır. Kopenhag'da kararlaştırıldığı üzere ve referandumdan da lehte kararın çıkmasıyla birlikte Çek Cumhuriyeti 2004'te AB'ye tam üye olmuştur.

Çek Cumhuriyeti'nin AB'ye girmesinin ardından avro bölgesine katılımı beklenmiş olsa da ekonomik göstergeleri Maastricht Kriterleri'ni karşılayamadığı için para birimi değiştirilememiştir (Stolarik, 2016, s. 233). Çek Koruna'sından Avro'ya geçiş için ise bir takvim belirlenmemiştir. Çek Cumhuriyeti'nin 2003'te seçilen ikinci cumhurbaşkanı Vaclav Klaus'un AB'ye şüpheli yaklaşımı ve 2013'te seçilen üçüncü cumhurbaşkanı Miloš Zeman'ın Rus yanlısı ve göç karşıtı tutumu, Çek Cumhuriyeti ile AB arasına mesafe girmesine ve Çek Cumhuriyeti'nin AB değerlerinden uzaklaştığı eleştirilerine neden olmuştur. AB üyeliğinden sonra Çek hükümetlerinin istikrarsız koalisyonlardan oluşması siyasetin sürekli inişli çıkışlı bir profil çizmesine sebep olmuştur. Ayrıca eski başbakanlardan Andrej Babiš'in

³⁸⁶ Avrupa Topluluğu (AT), 1 Kasım 1993'ten sonra Avrupa Birliği (AB) ismini almıştır.

adının karıştığı bir usulsüzlük iddiası (“Leylek Yuvası Skandalı”) büyük tartışmalara neden olmuştur (*Kauza Čapí hnízdo*, 2024). 2015 göç krizi, Covid-19 Pandemisi ve Rusya-Ukrayna Savaşı, Çek siyasetine etki eden önemli uluslararası gelişmeler olmuştur. Netice itibarıyla 2021 seçimlerinde Petr Fiala’nın başbakan ve 2023’te Petr Pavel’in cumhurbaşkanı olması AB ve Batı’yla yakın ilişkilerin geliştirileceği beklentisini artırmıştır. Slovak Pravda’ında çıkan bir yazıya göre “Václav Klaus Avrupa Birliği’ni eleştirmeye odaklanırken Miloš Zeman ise Çin, Rusya ve diğer post-Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkileri geliştirmeye öncelik vermiştir. Buna karşın Pavel’in dış politikada Havel’in yaklaşımına geri döneceği öngörülmektedir; bu doğrultuda insan hakları da dahil olmak üzere değerler ve transatlantik ortaklık önemli bir rol oynayacaktır. Öte yandan Prag’ın Budapeşte ile anlaşmazlık içinde olması nedeniyle Vişegrad iş birliğinin zayıflayabileceği konuşulmaktadır.” (Jelínek, 2023).

6.5.2.2. Slovakya Cumhuriyeti (1993-2004)

Çekoslovakya’nın dağılmasından sonra Çek Cumhuriyeti ve Slovakya’nın demokratikleşme süreçleri ilk başta birbirinden uzaklaşma eğilimi gösterse de Avrupa’ya dönüş stratejileri aynı noktada birleşmiştir. Ayrılığın sonrasında post-komünist Slovakya’nın farklı bir yol izlemesi veya izlemek zorunda kalması birbirine zıt iki dönemde yaşanan gelişmelerle alakalıdır: i) Meciar Dönemi (1992-1998), ii) Dzurinda Dönemi (1998-2006). 1992-1998 yılları arasındaki birinci periyot, Çekoslovakya’nın dağılma sürecindeki etkin isimlerden olan Başbakan Vladimír Mečiar³⁸⁷ ile özdeşleşmiştir. Zira Çekoslovakya’nın dağılmasının ardından kurumsal düzeyde meydana gelen dönüşüm gereksinimleri, devletin ilk yıllarında demokratik ilkelerin benimsenmesinde ve tatbikinde zorluklar yaşatmıştır. Üstüne, Meciar’ın popülist ve milliyetçi söylemi³⁸⁸ HZDS’nin 1992 ve 1994 seçimlerinden galibiyetle ayrılmasının ardından daha da güçlenmiş; daha sonra “Meciarizm” (Mečiarizmus) olarak adlandırılacak bir döneme adını vermiştir (“Premier: Gypsies ‘mentally Backward’”, 1993; Parfeniuk, 2022, s. 39). Temel insan hak ve özgürlükleri ile güçler ayrılığına prensipte riayet eden Yeni Slovak Anayasası’nın³⁸⁹ bazı maddelerinde yer alan muğlaklığın ve devlet yönetimindeki yönetsel çatışmaların Meciar hükümetini (yürütmeyi), yasama ve yargı önünde avantajlı konuma getirdiği iddia edilmiştir. Örneğin yeni anayasanın 102. Maddesinde devlet başkanının yetkileri sıralanmış olup başkanın hangi durumlarda parlamentoyu feshedebileceği (1. Fıkra/e bendi) ifade edilmiştir. Ancak aynı maddede “Ulusal Konsey’in karar alamayacak durumda olması”, “üç aydan

³⁸⁷ 1992’deki seçim sonuçları, ayrılık sonrasında da kabul edildiğinden Meciar’ın başbakanlığı ayrı bir seçim olmaksızın devam etmiştir. Ancak 1994’te güvenoyunu kaybeden Meciar hükümeti düşmüş ve Jozef Moravčík’in liderlik ettiği ara bir hükümet iş başına gelmiştir. Daha sonra alınan erken seçim kararıyla 1994’te Meciar yeniden başbakan olmuştur (Çekoslovakya dönemini de sayarsak üçüncü kez) (Parfeniuk, 2022, ss. 39-40).

³⁸⁸ Meciar’ın bu söylemine örnek olarak Splis’te yaptığı bir konuşmada Çingeneleri hedef alarak “sosyal olarak uyumsuz ve zihinsel olarak geri” ifadelerini kullanmıştır. Meciar’a karşı Simon Wiesenthal (“Nazi Avcısı” olarak da bilinen) “Nazilerden benzer şeyler duyduk. Binlerce Çingeneyi ölüm kamplarına gönderdiler ya da özellikle Doğu’da yerinde öldürdüler.” demiş; Viyana merkezli Uluslararası Helsinki İnsan Hakları Federasyonu, Mečiar’a yazdığı bir mektupta “dehşete düştüğünü” belirtmiş ve “son derece talihsiz açıklamalarını” geri çekmesini talep etmiştir (“Premier: Gypsies ‘mentally Backward’”, 1993; Büyüakancı, 2003, s. 158).

³⁸⁹ Değişikliklerden önceki ilk versiyonu (*Constitution of the Slovak Republic*, 1992). Anayasa değişikliklerinden sonraki güncel versiyonu için bkz: (*Constitution of the Slovak Republic* (2023), 1992).

fazla çalışamaz hâle gelmesi” veya “oturumun Anayasa’nın izin verdiğiinden daha uzun kesintiye uğraması” gibi fesih şartlarının yoruma açık ifadeler içermesi, yetkinin hangi fiili durumda kullanılabileceği konusunda bir belirsizlik yaratmıştır. Buna ek olarak Anayasa’daki başbakanın atanması ve güvenoyu (md. 110, 111, 115), kanun hükmünde kararnameler (md. 119, 120), yasama süreci (md. 86), anayasa mahkemesi üyelerinin seçimi (md. 124-147) gibi bazı hükümlerin geniş bir şekilde yorumlanması, diğer erkler ve kurumlar üzerindeki siyasal nüfuzu artırmıştır (*Constitution of the Slovak Republic*, 1992; Parfeniuk, 2022, s. 40).

Anayasal belirsizliklerin yanında Mečiar dönemi, siyasal birçok skandalın gündeme geldiği çalkantılı bir dönem olmuştur. Bunlardan biri HZDS listelerinden parlamentoya giren František Gaulieder’in³⁹⁰ partisinden istifa etmesiyle gerçekleşmiştir. HZDS, Gaulieder’in istifa mektubuna dayanarak onun parlamentodan ihraç edilmesini talep etmiş ve Gaulieder’in milletvekilliği 1996 yılında sonlandırılmıştır. 1997’de Slovakya Anayasa Mahkemesi, Gaulieder’in anayasal haklarının ihlal edildiğine hükmetmiş olmasına rağmen milletvekilliğine iadesi gerçekleşmemiştir. Daha sonra Gaulieder’in Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (Commission, 1999) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne yaptığı başvuruların sonucunda AİHM, Gaulieder’in hak ihlali yaşadığına karar vermiş ve Slovak hükümetini tazminat ödemeye mahkum etmiştir (Court, 2000, s. 3). Bir başka hadise ise Cumhurbaşkanı Michal Kováč’ın oğlunun³⁹¹ kaçırılması skandalıdır. Olayların başlangıcı aslında Kováč’ın oğlu hakkında Almanya’da “Technopol” adlı bir şirketle bağlantılı olarak yolsuzluk ve dolandırıcılık iddialarının ortaya çıkmasına dayanmaktadır (Schneider, 1996). Daha sonra Avusturya makamları da bu dosyayla ilgili olarak Kováč’ın oğlu için bir yakalama kararı çıkarmış; Meciar’a yakın olan Slovak istihbaratının³⁹² şefi Ivan Lexa’nın organizasyonu ile Kováč’ın oğlu, Avusturya’ya kaçırılarak yetkililere teslim edilmiş; ancak Kováč’ın oğlu, yeterli delil bulunamaması nedeniyle birkaç ay içinde serbest bırakılmıştır (*Michal Kováč ml.*, 2023). Cumhurbaşkanı Kováč olayın soruşturulması için yetkilileri göreve çağırmış olsa da İçişleri Bakanlığı’nın engellemeleri ile karşılaşmıştır. Mečiar ve Kováč arasında meydana gelen kriz, devlet yönetimindeki gerginliği net bir şekilde gözler önüne sermiş; Meciar’ın genişleyen etki ve yetki sahasında Kováč siyaseten itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu meselenin artçıları ilerleyen yıllarda da devam etmiş, 1998’de Meciar’ın Kováč’tan boşalan cumhurbaşkanlığı koltuğunu “geçici cumhurbaşkanı” sıfatıyla ele geçirmesinin ardından kaçırma olayında adı geçen SIS ajanları için af ilan etmiştir (“Austria emerging as centre of Europe’s underworld”, 1995; Haughton, 2002, s. 1313; Žarna, 2018, s. 110, 2018, s. 113).

NATO üyelik görüşmelerine devam eden Slovak hükümeti, bir yandan da 1998’de görev süresi sona erecek olan cumhurbaşkanının yerine bir adayın belirlemeye çalışıyordu. Kamuoyunun baskısıyla

³⁹⁰ Gaulieder, 2017 yılında şüpheli bir tren kazasında hayatını kaybetmiştir (Gaulieder, 2017).

³⁹¹ Cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanının oğlu aynı ad ve soyadına sahip oldukları için “Kováč’ın oğlu” ifadesi kullanılacaktır.

³⁹² Orijinal adı: “Slovenská informačná služba, SIS”

hükümet hem cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini hem de NATO üyeliği hususunu referandumla halka sormayı kabul etmiş; referandum tarihi olarak da 23-24 Mayıs 1997 tarihleri planlanmıştır. Referandum şu dört sorudan oluşmuştur: i) Slovakya'nın NATO'ya üye olmasına destek veriyor musunuz? ii) Slovakya'da yabancı askeri üslerin konuşlandırılmasına izin verilmesini destekliyor musunuz? iii) Slovakya'da nükleer silah bulundurulmasını onaylıyor musunuz? iv) Anayasa değişikliği yapılarak cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesini istiyor musunuz? (Naegle, 1997; Haughton, 2002, s. 1331). Ancak Meciar hükümeti, referandumda yer alacak dördüncü sorunun pusulalardan çıkarılmasını istemiş ve seçimin planlanmasındaki yetkili kurullar üzerinde baskılar kurarak bunu sağlamıştır. Nitekim referandum bu haliyle gerçekleştirilmiş olsa da referandum esnasında yaşanan tartışmalar ve boykot çağrıları, katılımı düşürmüş ve sonuçlara güveni yok etmiş; referandum fiilen geçersiz hale gelmiştir. Böylelikle NATO'ya üyelik ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi meseleleri 1998-sonrası sürece devrolmuştur (Büyükakıncı, 2003, s. 157). Referandum meselesinin yanında yargı, emniyet ve medya mensupları üzerinde de siyasal baskı kurulmuştur. Ivan Lexa'nın³⁹³ SIS'in başında yer alması, bazı çevrelerce SIS'in doğrudan siyasal maksatlarla kullanıldığı iddiasını güçlendirmiştir (Žarna, 2018, ss. 112-113).

Post-komünizmin Merkez-Doğu Avrupa'da getirdiği “özgürlükçü” dalganın aksine Slovakya'da gelişen otoriter eğilimler, NATO ve AB üyelik sürecindeki Slovakya'nın lehine olmamıştır. Zira bu organizasyonların dışında çeşitli insan hakları örgütleri ve Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) gibi uluslararası örgütler de Slovakya'daki demokrasiden uzaklaşan uygulamalarını raporlamıştır (*Report*, 1998; *Attacks on the Press in 1998 - Slovakia*, 1999). Kadife Devrim sonrasında ortak bir tarihsel mirası paylaşan üç (daha sonra dört) ülkenin Avrupa-Atlantik çizgisinde dayanışma maksadıyla meydana getirdiği Visegrad Grubu da Slovakya'daki gelişmelerden endişe duymuştur (*The Visegrad Group*, 2006). Ayrıca ülkenin güneyinde yaşayan büyük Macar azınlığı ilgilendiren yerel temsilden vatandaşlık haklarına kadar birçok meselede hükümetin siyasal tutumu “Slovaklaştırma” şeklinde olmuştur. Buna yönelik tepkiler ise hem Macaristan'dan hem de diğer uluslararası aktörlerden gelmiştir (Saral, 2010). Slovak hükümetine bölgesel ve uluslararası tepkiler yükselirken iç siyasette de Meciar'a yönelik muhalif söylemler artıyordu. İlk olarak 1997 referandumunda yaşananlar; daha sonra görev süresi dolacak olan Kovac'ın yerine parlamentoda bir cumhurbaşkanı adayının seçilememesi ya da başka bir deyişle Meciar'ın parlamentodaki çoğunluğuna dayanarak bir adayın belirlenmesine engel olması Kovac'ın görev süresi dolduktan sonra cumhurbaşkanlığı makamının boş kalmasına neden olmuştur (Žarna, 2018, s. 110). Anayasa'nın 105/1. Maddesi uyarınca da Meciar, fiilen cumhurbaşkanlığı yetkilerini de elinde toplamıştır.

³⁹³ Lexa, Meciar sonrasında 1999 ve 2002 yıllarında tutuklanmış ancak daha sonra serbest kalmıştır. 1998'de verilen affın 2017'de iptal edilmesinin ardından Avrupa Adalet Divanı Slovakya'nın Lexa'ya karşı cezai kovuşturma başlatabileceğine karar vermiştir (Burdeau, 2021).

“Cumhurbaşkanı’nın [seçilememesi durumunda] ... Başkan’ın yetkileri, Slovak Cumhuriyeti hükümetinin sorumluluğundadır. Bu dönemde hükümet, bazı başkanlık yetkilerinin yerine getirilmesi konusunda başbakanı görevlendirebilir. Bu dönemde silahlı kuvvetlerin en üst komutanlığı başbakana devredilir. Başkanın [Anayasanın] 102. Madde[si] ... uyarınca yetkileri bu dönemde Slovak Cumhuriyeti Ulusal Konseyi Başkanına aittir.” (*Constitution of the Slovak Republic*, 1992).

Cumhurbaşkanlığı yetkilerini üstlenen Meciar’ın kısa süreli “diktatörlüğünde”³⁹⁴ ilk gerçekleştirilen faaliyet cumhurbaşkanının af yetkilerinin kullanılması oldu. “Meciar Affi” olarak da bilinen, Kovac’ın oğlunu kaçıran istihbarat mensuplarının affedilmesi büyük bir tartışma konusu olmuştur. 3 Mart 1998’de yayınlanan ilk aflar, 7 Temmuz 1998 tarihinde ikinci bir kararname ile genişletilmiştir (Žarna, 2018, s. 113). Ancak 1998 seçimlerine doğru gidilirken Meciar’ın eylemleri ona yönelik tepkili kesimi geniş bir koalisyon altında birleştirmiştir. “Slovak Demokratik Koalisyonu”³⁹⁵ (SDK) Mikuláš Dzurinda liderliğinde girdiği seçimlerden galibiyetle ayrılmış ve Dzurinda 30 Ekim’de başbakan olarak göreve başlamıştır (Büyükakıncı, 2003, s. 159). Seçimden sonra eski cumhurbaşkanı ve Meciar’ın sert muhaliflerinden olan Kovac, “Slovakya yüksek sesle Meciar’a ve Meciarizm’e hayır dedi!” ifadelerini kullanmış ve “Demokrasi istiyoruz. Avrupa Birliği istiyoruz. NATO istiyoruz.” sözleriyle yeni dönemin öncekinden daha farklı olacağını sinyallerini vermiştir (Finn, 1998). Dzurinda döneminden itibaren Slovakya’da yeni bir dönem³⁹⁶ başlamıştır. Zira Meciar’ın otoriter uygulamaları tersine çevrilmeye başlanmış; NATO ve AB’ye adaptasyon için gereken reformlar yeniden gündeme gelmiştir. Özellikle aşırı merkezileşme yüzünden zayıflatılan kurumlar hakkında yapılan yasal düzenlemelerle basın ve ifade özgürlüğü, yargı bağımsızlığı ve yolsuzlukla mücadele gibi temel meselelere çözümler aranmıştır (Büyükakıncı, 2003, s. 161). Dzurinda sırasıyla 1997 Referandumu ve Cumhurbaşkanı Kovac’ın oğlunu kaçırma olaylarında suçları bulunanlar ve Meciar afları ile affedilenler hakkında tekrardan soruşturma başlatılmasını sağlamıştır (*Dzurinda Revises Mečiar Amnesties*, 1998). Post-komünist yönetimlerin önemli problemlerinden biri haline gelen yolsuzluk ile mücadele için Dzurinda Şubat 2000’de “Yolsuzlukla Mücadele Ulusal Programı”nı açıklamıştır (Pisárová, 2000). Bunun yanında birbiri ardına çıkarılan birçok kanun veya yapılan kanun düzenlemeleri özgürlükleri genişleterek demokratikleşmeyi kuvvetlendirmiştir. 17 Mayıs 2000 tarihinde kabul edilen “Slovakya Bilgi Edinme Özgürlüğü Yasası” (211/2000, 2000) bireylere kamu otoritelerinin elinde bulunan bilgilere erişim hakkı tanıyarak Slovak hükümetinde şeffaflığı ve hesap verebilirliği artırmış; Slovakya’nın “açık yönetim” taahhüdünün önemli bir bileşeni olmuştur. Basın ve medya bağımsızlığı konularında çıkarılan diğer kanunlar, bağımsız, güvenli ve objektif yayıncılığı garanti altına almıştır. Öncelikle Dzurinda’nın liderliğinde Parlamento, tarafsızlığı garanti edemeyen devlet destekli Slovak yayın kuruluşlarının yöneticilerini görevden

³⁹⁴ Linz, “diktatörlük” kavramını “kendini kurumsallaştırmamış ve ister demokratik, ister geleneksel, isterse otoriter olsun, önceki rejimin iktidara gelme ve iktidarı kullanma konusundaki kurumsallaşmış kurallarında bir kopuşu temsil eden geçici kriz hükümeti” olarak tanımlar (Linz, 2000, s. 63). Meciar’a atfedilen diktatörlük kavramı, bu bağlamda anlaşılmalıdır.

³⁹⁵ Orijinal adı: “Slovenská demokratická koalícia, SDK”.

³⁹⁶ Slovakya’da gelişmekte olan demokrasi “Karpas demokrasisi” olarak da adlandırılmıştır (Samson, 1996, s. 54; Gluchman, 2011, ss. 43-44).

almıştır (Remiaš, 1998). Yayıncılık kapsamında yapılan kanunî reformlar ise radyo ve televizyonlarla ilgili gerek lisans ve denetim gerekse yönetim ilkelerini belirlemiştir (308/2000, 2000; 206/2002, 2002; 523/2003 Z.z., 2003; 619/2003 Z.z., 2003; 532/2010 Z. z., 2010). Büyük sermaye gruplarının birden fazla kuruluşu bünyesine katarak tekelleşme ve siyasî etki tehlikesine karşılık çıkarılan “Yayıncılık ve Yeniden İletim Kanunu”³⁹⁷ (308/2000, 2000) bu tehlikeyi gidermeye çalışmıştır.

Çekoslovakya’nın dağılmasının ardından Slovakya, Meciar yönetimi altında NATO ve AB üyelikleri için hazırlık sürecini beklediği ölçüde karşılayamamıştır. Ancak 1998 seçimleri sonrasında Batı kurumlarıyla daha yakından çalışan ve demokratikleşmeye öncelik veren Dzurinda yönetimi, “Ulusal Güvenlik Stratejisi”³⁹⁸ ve “Savunma Stratejisi”ni³⁹⁹ NATO konseptine uygun hale getirerek NATO’ya katılım sürecini hızlandırmıştır.

“Slovakya Cumhuriyeti’nin güvenliğinden sorumluluk öncelikle Slovakya Cumhuriyeti’ne aittir. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü’ne (bundan sonra “NATO” olarak anılacaktır) ve Avrupa Birliği’ne (bundan sonra “AB” olarak anılacaktır) üyelik, Slovakya Cumhuriyeti’nin güvenliğinin temel dayanağıdır ve ülkenin medeniyet, değerler ve jeopolitik bağlamdaki konumunu ifade eder. Slovakya Cumhuriyeti’nin güvenliği ve istikrarı için her iki örgütün (NATO ve AB) çatışma ve krizlerin önlenmesi, çözülmesi ve etkilerinin hafifletilmesi gibi konularda koordineli bir şekilde hareket edebilme yeteneği kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca Euro-Atlantik bölgesindeki bu iki örgüt ve üyelerinin karşı karşıya olduğu diğer tüm güvenlik tehditlerinin üstesinden gelme kabiliyeti de hayati önem taşır.” (*Bezpečnostná Stratégia Slovenskej Republiky*, 2021, s. 1).

Dzurinda hükümetinin reformları sonrasında 2002 yılında Prag’da gerçekleşen NATO zirvesinde Slovakya, katılım müzakerelerine başlamak üzere davet edilmiştir (*Prague Summit*, 2002). Üyelik için daha önce gerçekleşen başarısız bir referandum girişiminden sonra tekrar bir referandum düzenlenmesine ihtiyaç duyulmamış, NATO üyeliği için hükümet ve parlamento onayı yeterli görülmüş ve bu onay, Slovakya’nın 29 Mart 2004 tarihinde NATO’ya tam üye olarak katılmasının önünü açmıştır (*Seven new members join NATO*, 2004). NATO’ya üyelik sürecine benzer bir şekilde AB müktesebatına uyum konusunda da Slovakya, Meciar döneminde ciddi bir yol katedememiştir. Ancak Dzurinda döneminde çıkarılan birçok yasa ve diğer alanlarda yapılan reformlar, AB’ye tam üyelik sürecinde iki taraf arasında diyalogu yeniden kurarak yeni bir yol haritasının belirlenmesini sağlamıştır. Yukarıda bahsedilen kurumsallaşma ve özgürlüklerin iyileştirilmesi, AB ilerleme raporlarına pozitif anlamda yansıyan gelişmeler olmuştur. 12-13 Aralık 2002 tarihinde gerçekleştirilen Kopenhag Zirvesi’nde Slovakya’nın Kopenhag Kriterleri’nin çoğunu karşıladığı ifade edilmiş ve komşu Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri ile birlikte 2004’te birliğe tam üye olacağı ilan edilmiştir. Zirveden sonra 16-17 Mayıs 2003 tarihlerinde Slovakya’da gerçekleştirilen AB üyelik referandumundaki karar, seçmenlerin yarısından fazlasının katılımıyla yaklaşık %93-%7 oranında “evet” lehine çıkmıştır. Netice itibarıyla AB’nin

³⁹⁷ Tam adıyla: “Yayıncılık ve Yeniden İletim ile Telekomünikasyon Yasası’nda Değişiklikler Hakkında” (o vysielańí a retransmisii a o zmene zákona o telekomunikáciách)

³⁹⁸ Orijinal adı: “Národná bezpečnostná stratégia”

³⁹⁹ Orijinal adı: “Obranná stratégia”

“Beşinci Genişleme Dalgası” olarak adlandırılan AB tarihinin en büyük genişlemesi, 1 Mayıs 2004’te Dublin’deki “Karşılama Günü” (Day of Welcomes) etkinlikleriyle gerçekleştirilmiştir. Böylelikle Slovakya, diğer dokuz ülke ile AB’nin yeni üyesi olmuştur (*The Fifth Enlargement*, 2004).

Slovakya’nın AB üyeliği sonrasında AB fonlarının katkısıyla yakaladığı ekonomik büyüme ivmesi, otomotiv başta olmak üzere yabancı sermayeyi ülkeye çekmiş ve ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Slovakya, sağladığı bu başarı ile “Tatra Kaplanı” olarak anılmıştır (Pogátsa, 2009, s. 377, 2009, s. 381). 2009 yılından itibaren Euro Bölgesi’ne de dahil olan Slovakya “uluslararası pazarlara daha fazla erişim sağlamış; ekonomik gelişimini güçlendirmiştir.” (*OECD iLibrary*, 2020). Dzurinda’nın 2006’da iktidardan ayrılmasıyla sosyal demokrat Robert Fico başa geçmiş ancak kamu ihale süreçlerinin nasıl çarpıtıldığını ifşa eden “Gorilla Skandalı” (*How a Gorilla Devoured Democracy in Slovakia*, 2025) ve yolsuzlukları araştıran gazeteci “Ján Kuciak cinayeti” (*Murdered Journalist*, 2018) siyasete duyulan güveni sarsmıştır. Ayrıca Pandemi döneminde yaşanan Sputnik V aşısının Rusya’dan gizlice satın alınması krizi, koalisyon hükümetinin içinde tartışmalara neden olmuş ve Igor Matovič istifa etmiştir (*Vaccine Deal Scandal*, 2021). 2022’de Rusya ile Ukrayna arasında patlak veren savaşta Slovakya, Ukrayna’ya siyasi ve askeri destek vererek (*S-300*, 2022) yardımda bulunmuş olsa da enerji ithalatına bağımlı olduğu için enerji fiyatlarında artış yaşamaya başlamıştır. Rusya’nın Avrupa’ya giden doğalgaz akışını durdurması Slovakya dahil olmak üzere tüm Merkez-Doğu Avrupa ülkelerini etkilemiştir. Yaşanan gaz krizinin çözümü için Fico’nun (dördüncü döneminde) Putin ile görüşmesi Slovakya’da protestolarla karşılanmıştır (“Gas Dispute”, 2025).

Fotoğraf – 32: “16 Mayıs 2003 tarihinde Slovakya’da yapılan Avrupa Birliği’ne katılım referandumunun sonuçları, Slovak halkının ezici bir çoğunlukla (%93) 1 Mayıs 2004 tarihinden itibaren AB’ye katılmaktan yana olduğunu göstermektedir. Referanduma katılım oranı %52’dir.” (*Referendum in Slovakia*, 2003).

6.5.3. Ekonomik Gelişmeler: Kupon Özelleştirmeler ve İşçi Hareketleri (1990-2004)

6.5.3.1. ‘Devrim’ ve ‘Ayrılık’ Sonrası Ekonomik Durum (1990-2004)

“Ekonomik dönüşüm”, üç analiz düzeyindeki (uluslararası, ulusal, ulus-altı) aktörlerin karşılıklı etkileşiminin en açık şekilde yansıdığı, post-komünist sürecin temel bileşenlerinden biri olmuştur. Zira ekonomik alanda yapılan reformlar Çekoslovakya’da üç hükümetin (federal, Çek ve Slovak) de programlarının merkezinde yer almıştır. Piyasa ekonomisine geçiş, her biri için esas hedef olmuş ancak buna nasıl ulaşılabileceğine dair tartışmalar taraflar arasında yaşanmıştır. Bu esnada bir grup ekonomist — Bruszt’e göre “Thachercı teknokratlar” (Bruszt, 1994, s. 114)— devlet işletmelerinin yeniden yapılandırılarak daha sonra özelleştirilmesini yani kademeli bir geçiş yaklaşımını savunmuştur. Bunun önemli örneklerinden biri 1991’de Škoda-Mladá Boleslav’ın bir bölümünün Volkswagen’e satılmasıdır. Ancak bu yaklaşımın potansiyel sorunları, yöneticilerin kendi çıkarlarına göre özelleştirme yaparak ekonomik dönüşümün toplum üzerindeki etkisini en aza indirmesi olmuştur. Federal Maliye Bakanı Klaus, hızlı dönüşümden başka bir alternatif olmadığına inanmış ve dönüşümü başlatmak için 1990’da parayı devalüe etmiş, 1991’de toptan ve perakende fiyatlarının büyük ölçüde devlet kontrolünden çıkarmış ve enflasyonu indirebilmek için sıkı para politikalarını uygulamaya koyarak Polonya ve Macaristan’daki muadillerine benzer makroekonomik tedbirler almıştır (Agnew, 2004, s. 295).

Ekonominin serbest piyasa kurallarına göre yeniden yapılandırılması özel mülkiyet, özel teşebbüs ve özelleştirmeler hakkında kanunî değişikliklerin ve reformların yapılandırılmasına bağlı olmuştur. 1990 yılında kabul edilen “Ekonomik Reform Senaryosu”⁴⁰⁰ (FS ČSFR, 1990; Klaus, 2020), çıkarılan “Devletin Bazı Mallarının Diğer Tüzel veya Gerçek Kişilere Devri Hakkında Kanun” (427/1990 Sb., 1990), “Anonim Şirketler Kanunu” (104/1990, 1990), “Devlet Teşebbüsler Kanunu” (111/1990, 1990), 1991’de çıkarılan “Devlet Mallarının Diğer Kişilere Devri Koşulları Hakkında Kanun” (92/1991 Sb., 1991), “Mahkeme Dışı Rehabilitasyonlar Hakkında Kanun” (87/1991, 1991) ve “Çek Cumhuriyeti Ulusal Mülkiyet Fonu” (171/1991, 1991) gibi birçok kanun yeni dönem için yasal zemini hazırlamıştır (Sancaktar, 2019, s. 45). Ayrıca özelleştirmelerin koordinasyon içinde yürütülebilmesi için 1990 yılında “Özelleştirme Bakanlığı”⁴⁰¹ ve 1991 yılında “Slovak Cumhuriyeti Ulusal Mülkiyet Fonu”⁴⁰² kurulmuştur. Klaus ve danışmanları, ülkenin serbest piyasa ekonomisine geçişini hızlandırabilmek için özel mülkiyeti teşvik eden başka uygulamaları da devreye sokmuştur. “Kupon özelleştirmeler” olarak adlandırdıkları plana göre “nominal bir ücret ödeyen tüm Çekoslovak vatandaşları, özelleştirilen işletmelerin hisseleriyle takas edebilecekleri kupon kitapçıkları almış; böylece vatandaşların büyük bir kısmı doğrudan ülke ekonomisinin ortağı haline gelmiştir.” (Agnew, 2004, s. 295). Ancak bu plandan esas faydalanan kişi Viktor Kozeny adındaki bir girişimci olmuş ve kuponların yatırım fonlarına

⁴⁰⁰ Orijinal adı: “Scénáře ekonomické reformy”.

⁴⁰¹ Tam adıyla “Çek Cumhuriyeti Ulusal Mülk Yönetimi ve Özelleştirme Bakanlığı” (Ministerstvo pro správu národního majetku a jeho privatizaci České republiky).

⁴⁰² Orijinal adı: “Fond národného majetku Slovenskej republiky”.

dönüştürülmesi fikrini ortaya atmıştır. Kozeny'nin fikri daha sonra bankalar ve başka kurumlar tarafından da benimsenmiştir. Düşük maliyetle yüksek getiri garantisi sunan bu fonlar vatandaşlardan yoğun teveccüh görmüştür. Kožený, bu şirketlerin varlıklarını düşük fiyatlarla satarak büyük kazançlar elde etmesine rağmen yatırımcılara vaat ettiği getirileri sağlamamıştır. Kozeny, kendi ülkesinden sonra Azerbaycan'da SOCAR'ın özelleştirmesi işinde de yaptığı vurgundan sonra Bahamalar'a kaçmış ve halk arasında kendisine “Prag Korsanı” lakabı takılmıştır (*Pirate of Prague*, 2005).

“Dönemin Maliye Bakanı Václav Klaus, Özelleştirme Bakanı Tomáš Ježek ve ekonomist Dušan Triska'nın himayesinde büyük şirketlerinin çoğunu Çek halkına satmayı amaçlayan ikinci bir özelleştirme planı başlatılmıştır. Bu ünlü “kupon özelleştirmesi” idi...Anne-Françoise Blüher...ülkeye 1990'larda geldiği için ekonomik değişimleri çok iyi biliyor ve bize bu kupon defterlerinin nasıl çalıştığını anlatıyor: “18 yaşını dolduran her Çek bir kupon defteri satın alabiliyordu. O günlerde belki 1.000 Kč'ye mal oluyordu. Ve bu kuponlar özelleştirilecek şirketlerden hisse satın almak için bir tür para birimini temsil ediyordu. Yani bir kupon defterinin sahibi, bu kuponlarla filanca şirketten filanca hisseyi satın almak istediğini söyleyebiliyordu. Talep mevcut hisselerden daha fazla olmadığı sürece o kişi istediği hisseleri aldı.” (*La privatisation par coupons*, 2012).

Kupon yönteminin haricinde özelleştirmeler mevzusunda “küçük” ve “büyük” özelleştirmeler ile “restitüsyon” olarak adlandırılan geleneksel yöntemler de takip edilmiştir. Küçük özelleştirmeler, küçük ve hizmet odaklı özelleştirmelerin açık artırmayla satılmasını, “belediyeler tarafından işletilen hizmet birimlerinin ve perakende ticaret mağazalarının özelleştirilmesini” kapsamıştır. Büyük özelleştirmeler ise hükümet tarafından onaylanan ve en yüksek teklifi veren büyük ölçekli işletmelerin satılması ve “açık arttırma veya hisse senetlerinin halka arzı yoluyla” gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, komünist rejim döneminde yaşanan adaletsizliklerin giderilmesi anlamına gelen “restitüsyon” (hakların iadesi) da bir diğer yöntem olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle Stalinist dönemde (1948-1953) kamulaştırılan malların sahiplerine veya mirasçılara iadesi gündeme gelmiştir. Ancak restitüsyon 1948'den itibaren ele alındığından 1948 öncesi dönemde yapılan kamulaştırma faaliyetleri yani 1939 sonrası Alman işgali döneminde el konulan Yahudi malları ve 1945 sonrası Benes Kararnameleri ile ülkeden sürülen Almanlara ait mallar kapsam dışında kalmıştır. Hızlı özelleştirme uygulamalarına rağmen Çekoslovakya, 1990'ın başında yaşadığı ilk şokun etkisiyle ertesi yıl olumsuz yönde seyreden enflasyon ve büyüme oranlarını toparlamaya başlamıştır. Zira post-komünist geçişin başladığı ilk yıllarda ekonomik göstergelerin kötüye gitmesi COMECON (CMEA) pazarının kaybı ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesi veya kapatılmasından dolayı Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde beklenen bir durum olmuştur (Agnew, 2004, ss. 296-297; Sancaktar, 2019, s. 45).

Çekoslovakya	1990	1991	1992
Enflasyon	10,0	57,9	11,8
İşsizlik	1,7	6,6	5,5
GSYİH Büyümesi	-0,4	-16,4	-7,2
Sanayi Büyümesi	-3,7	-23,1	-10,0
Çek Toprakları	1990	1991	1992
Enflasyon	9,9	56,6	12,7
İşsizlik	1,1	4,4	2,6

GSYİH Büyümesi	-1,9	-14,5	-10,6
Sanayi Büyümesi	—	-25,0	-10,6
Slovakya	1990	1991	1992
Enflasyon	10,3	61,2	10,0
İşsizlik	2,3	11,8	10,4
GSYİH Büyümesi	-2,0	-15,8	-7,0
Sanayi Büyümesi	-2,7	-24,9	-13,7

Tablo – 19: Çekoslovakya’da Ekonomik Göstergeler, 1990-1992 (Yıllık % Değişim) (Agnew, 2004, s. 297)

Post-komünist geçiş süreci makro-ekonomik göstergeler açısından (ekonomik büyüme ve yabancı sermaye girişleri vb.) Çek Cumhuriyeti için olumlu gelişmiştir. Bu sürecin başlangıcında Çek Cumhuriyeti, Çekoslovakya döneminin Maliye Bakanı Klaus öncülüğünde başlayan reform programlarını büyük ölçüde devam ettirmiştir. Yeni devletin ilk yıllarında daha önce devlet kademelerinde yaşanan tartışmalar nedeniyle ertelenen özelleştirmelerin (kupon özelleştirmeler) ikinci dalgası başlamıştır. Slovakya’nın ayrılması nedeniyle özelleştirmelerin kapsamı daha dar olmasına rağmen 1994 sonunda “ülkenin GSYİH’sinin %80’inden fazlası özel sektör” tarafından üretilmiş; öte yandan özel sektörün tüm ekonomik faaliyetler içindeki payı 1989’da %5 iken 1998’de %75’e yükselmiştir (Sancaktar, 2019, s. 46). Klaus hükümeti düşük dış borç, malî sorumluluk ve bütçe açıklarından kaçınma ile istikrarlı bir ekonomi yaratmış görünüyordu. Hatta 1994 sonunda Klaus, Çek ekonomisinin artık “dönüşüm sonrası” aşamasından bahsetmeye başlamış; bir sene sonra “zenginler kulübü” olarak anılan OECD’ye dahil olan Çek ekonomisi, Merkez-Doğu Avrupa’daki en başarılı ekonomilerden biri olarak kabul edilmiştir (Agnew, 2004, ss. 308-309). Ancak “Çek mucizesi” (Pehe, 1998, s. 62) politik meselelerden dolayı ivme kaybetmiş, başarılı gidişata ve pozitif göstergelere rağmen arka planda çeşitli yolsuzluk skandallarıyla sarsılmaya başlamıştır. Bunlardan biri “Kupon Özelleştirmeler Merkezi” başkanı Jaroslav Lizner’in rüşvet aldığına dair iddialar sonrasında hapis cezasına çarptırılmasıdır. Lizner Olayı’nın siyasal sonuçları, ODS’nin bir parti yemeğine kadar uzanmıştır: “İş dünyasından, çoğu devlete ait olan şirket yöneticilerinden rezervasyon ücreti olarak 100.000-250.000 kron alınmıştır... “Şans Yemeği” olarak adlandırılan bu etkinlik, devlet şirketlerinin siyasi partilere bağış yapmasını yasaklayan bir yasanın [ironik bir şekilde] ortaya çıkmasını sağlamıştır.” Bu skandallar yaşanırken 1996 seçimleri yaklaşmaktaydı. Klaus ise ekonomide doğru adımlar atıldığını ve ülkenin iyi bir seviyeye getirildiğini düşünüyor ve şöyle diyordu: “Eski Doğu Bloku ülkelerinden post-komünist sol kanadın iktidara dönmediği tek ülkeyiz. Seçimlerden sonra da böyle olacağına inanıyorum.” (Agnew, 2004, s. 312). Klaus, azınlık hükümetinin başında kalmaya devam etse de ticaret açığı bu yıldan itibaren büyümeye başlamış, GSYİH’deki artışın tüketime dayalı olması endişe yaratmış ve “Özelleştirmeler Bakanlığı” kapatılmıştır. Kreditni Banka Plzen’in iflası ve Agrobanka Praha’nın hükümet tarafından devri bankacılık sektöründe problemler olduğunu gösteriyordu. 1997 yılından itibaren devam eden yüksek cari açık, malî dengeleri bozmuş; Çek korunası aşırı değer kazanmış ve Çeklerin ihracatta rekabet edebilirliği azalmıştır. Bu durum, hükümeti ekonomide yeni reformlar yapmaya zorlamıştır ancak sunulan yeni paketler kamu çalışanlarının maaşlarını olumsuz yönde

etkilemiş ve sosyal yardımları azaltmıştır. İkinci dalga kupon özelleştirmeler de kupon sahiplerine nominal mülkiyeti aktarmasından (“tünellemesinden”) dolayı beklenen sermayeyi yaratamamış (Agnew, 2004, s. 314); Havel’in deyişiyle toplum içinde “huysuz bir ruh hali” (*blbá nálada*) hakim olmuştur (Agnew, 2004, s. 319). Gorbaçov’un Sovyetler Birliği’nde siyaseten yaptığı hatanın bir benzerini (yani açılımlarını yeterince kurumsal hale getirmeden, demokrasi ve özgürlükleri yaygınlaştırmadan liberalleşme) Klaus, Çek Cumhuriyeti’nde “mülkiyet haklarını, düzenlenmiş bir sermaye piyasası, sözleşmeleri uygulayacak medeni hukuk kurumları veya etkili bir iflas mevzuatı yaratmadan hızla özel mülkiyete” devrederek yapmıştır. Son olarak ODS hükümeti hakkında çıkan başka skandallar, bazı bakanların istifasına yol açmış; koalisyon ortakları hükümetten çekildikten sonra Klaus istifasını sunmuştur (Agnew, 2004, s. 316). 1998’deki seçimlerin ardından CSSD, mutlak çoğunluğu elde edemese de birinci parti olmuş ve ODS ile koalisyon kurarak Zeman’ı başbakanlık görevine getirmiştir. Bu dönemde önceki hükümetten kalan ekonomik yavaşlama ve bankacılık sorunları gibi iktisadî problemler malî disiplini bozan gelişmeler olmuştur. Ayrıca hızlanan Avrupa Birliği uyum politikaları ve standardizasyon girişimleri, regülasyonların artırılmasını sağlamış ancak şirketler için ek masraflar da getirmiştir. Zeman hükümeti ekonomik sorunların bir bölümüne çözüm olabilmesi için önemli sanayi kollarını yeniden canlandırmak için bir program ortaya koymuştur. Program dahilinde yabancı şirketlerden oluşan bir konsorsiyuma bağlı olan “Konsolidasyon Bankası” (KoB) ile birlikte “Yeniden Canlandırma Ajansı” kurulmuş (Agnew, 2004, s. 317); bankacılık sektöründe önemli özelleştirmeler yapılmış; yabancı yatırımlar çekmek için 2000 yılına kadar sürecek olan teşvik paketi sunulmuştur. Ayrıca Avrupa Birliği ile bütünleşme, Çek Cumhuriyeti’nin ağır sanayi geleneğinden uzaklaşıp yüksek teknoloji ve hizmet sektörüne yönelmesini de gerektirmiştir (Agnew, 2004, ss. 318-319).

Slovakya, 1 Ocak 1993’te Çekoslovakya’nın barışçıl bir şekilde dağılmasıyla bağımsızlığını ilan ettikten hemen sonra -2008’de yerini Avro’ya bırakacak olan- “Slovak korunasını” tedavüle koymuş, aynı zamanda yeni “Slovakya Merkez Bankası”⁴⁰³ da faaliyete geçmiştir (566/1992 Zb., 1992). Meciar hükümeti altında yaşanan geçiş süreci, Meciar’ın ikinci dönemine kadar “özelleştirme sürecindeki gecikmeler ve belirsizlikler haricinde” genel olarak olumlu seyretmiştir. Özel sektörün ekonomideki payı 1995 yılında %50’ye ulaşmıştır (Sancaktar, 2019, s. 46). Bu dönemde NBS, enflasyonla mücadele ve kur istikrarının sağlanması yönünde politikalar belirlerken Çekoslovakya döneminde başlayan “kupon özelleştirmeler” sürecinde kurumsal eksiklikler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri ülkenin en büyük rafinerisi olan “Slovnaft”ın hisselerinin halka dağıtılması sırasında yaşanmış, şeffaflık ve verimlilik sorunları gündeme gelmiştir (Slovnaft, 1997). İkinci özelleştirme dönemi başladığında Slovakya’nın en büyük şirketlerinden “Doğu Slovak Demir Fabrikaları’nın”⁴⁰⁴ hisselerinin %10’u, şirket yöneticisi Alexander Rezeš’e satılmıştır. Meciar bu sırada parlamentoda güvenoyu verememiş ve

⁴⁰³ Orijinal adı: “Národná banka Slovenska, NBS”.

⁴⁰⁴ Orijinal adı: “Východoslovenské železiarne, VSŽ”.

1994 sonunda erken seçime gidilmiştir. 1994 seçimleri ile yeniden seçilen Meciar'ın ikinci döneminde Rezeš daha fazla hisse satın almıştır (Nicholson, 2002). Hükümet bir süre sonra kupon yönteminden vazgeçmiş ve doğrudan satış yöntemini benimsemiş olsa da ekonominin büyük bir kısmı hükümete yakın iş adamlarının kontrolüne geçmiştir. Ayrıca Všeobecná úverová banka (VÚB), Investičná a rozvojová banka (IRB) ve Slovenská sporiteľňa gibi büyük bankalar, siyasî nüfuzla verilen “geri ödemesi şüpheli” kredilerin, bilançoları zayıflatmasıyla sık sık kriz riski yaşamıştır (Beblavý, 1998). Aynı zamanda Meciar'ın popülist uygulamalarının politik maliyeti NATO ve AB hedeflerinden uzaklaşılması, ekonomik maliyeti bütçe açıklarının artması ve bankacılık krizini tetiklemesi şeklinde gerçekleşmiştir. Yine de NBS'nin bağımsız kalabilmesi Slovakya'da daha ciddi krizlerin yaşanmasının önüne geçebilmiştir (Hallon vd., 2016, ss. 188-191).

1998 seçimleri, Slovakya'da ekonomi yönetimi için de yeni bir başlangıç olmuştur. Dzurinda liderliğinde kurulan yeni hükümet, NATO ve AB hedefleri çerçevesinde bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, yeni özelleştirmeler, yabancı yatırımcıları teşvik ve stratejik şirketlerin özelleştirilmesini engelleyen yasaların kaldırılması gibi çeşitli reformları uygulamaya koymuştur. Meciar döneminde Rezes'e verilen ülkenin önemli demir-çelik fabrikalarından VSŽ, iflasın eşiğine geldiğinden şirketin yönetimi değiştirilmiş ve 2000'de de US Steel'e satılmıştır. Yine, “Slovenská sporiteľňa” ve “VÚB” gibi sorunlu bankalar yabancı yatırımcılara satılmış; stratejik devlet kurumlarından “Slovak Telekom” ve “Slovenské elektrárne” özelleştirilmiştir. Ayrıca Slovakya otomotiv sektöründe Volkswagen ve Citroën gibi dev şirketlerden aldığı büyük yatırımlarla “Avrupa'nın Detroit'i” olarak da anılmaya başlanmıştır (Hallon vd., 2016, s. 193; *Europe's Detorit*, 2024). Bu bağlamda Dzurinda hükümetinin daha sonra gerçekleştireceği (1 Ocak 2004'te yürürlüğe giren) “düz oranlı vergi (%19) reformu”, Slovakya'yı yatırımcılar nezdinde daha cazip kılmıştır (*Flat Tax*, 2005). 1999'da OECD'ye üye olan Slovakya, sürekli yolsuzluklarla anılan bir post-komünist Merkez-Doğu Avrupa ülkesi imajını büyük ölçüde değiştirerek bir sene sonrasında Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşması imzalamıştır. Hukukî ve iktisadî reformlarla (esnek döviz kuru, paranın devalüasyonu, yabancı yatırımcıların teşvik edilmesi vs.) desteklenen girişimler, ihracat artışını sağlamıştır. 2002'de başlayan Dzurinda'nın ikinci dönemi, Batılı örgütlere dahil olma süreçlerini hızlandırmıştır. Bunun bir parçası olarak çıkarılan yeni “Slovak İş Kanunu” (311/2001, 2001), işverenleri yeni işler yaratmaya teşvik etme amacı taşıyordu (Hallon vd., 2016, ss. 191-196). Ancak hükümetin neoliberal reformlarının yarattığı sosyal maliyetlere “İşçi Sendikaları Konfederasyonu”⁴⁰⁵ protesto ve grevlerle karşılık vermiştir. İşçiler, işveren ve devlet arasındaki “üçlü görüşmeler”, Dzurinda liderliğindeki ikinci hükümetin 106/1999 sayılı yasayı iptal etmeyi önerdiği Ekim 2004'e kadar yasayla düzenlenmiştir. “Ekonomik ve Sosyal Uzlaşma Konseyi”⁴⁰⁶ (ILO, 2004), Kasım 2004 sonundaki son toplantısının ardından lağvedilmiş

⁴⁰⁵ Orijinal adı: “Konfederácia odborových zväzov, KOZ”.

⁴⁰⁶ Orijinal adı: “Rada hospodárskej a sociálnej dohody, RHSD”.

ve ulusal düzeyde yeni bir üçlü organ oluşturulmuştur: “Yeni Ekonomik ve Sosyal Ortaklık Konseyi”⁴⁰⁷. Bu konsey hükümet için sadece bir danışma organı olarak faaliyet göstermiş ve 1 Aralık 2004 tarihinden itibaren konseyin faaliyetleri, tüzüğü ve çalışma kuralları düzenlenmiştir.” (Barošová, 2007).

Fotoğraf – 33: Kupon özelleştirmeler döneminden bir kare (*Kupónová privatizace*, 2016).

6.5.3.2. Yeni Sendikal Hareketler ve İşçi Sınıfı (1990-2004)

Çekoslovakya’da komünizmin çöküşü, ülkedeki federal kurumların ve ulus-altı toplumsal grupların hızlı bir adaptasyon sürecinden geçmesine neden olmuştur. KSČ’nin tek bir sendikal birlik altında topladığı “Devrimci Sendikal Hareket” (ROH), 1990’da dağıtılarak “Çekoslovak Sendikalar Konfederasyonu”⁴⁰⁸ adı altında Çek ve Slovak yapılarıyla ayrı bir organizasyona dönüşmüştür (M. Myant & Smith, 1999, s. 267). Çekoslovakya’nın dağılmasının ardından bu yapı da yerini Çek tarafında “Çek-Moravya Sendikalar Konfederasyonu” (ČMKOS)⁴⁰⁹ ve Slovak tarafında “Slovak Sendikalar Konfederasyonu” (KOZ SR)⁴¹⁰ gibi onlarca sendikanın bir araya geldiği büyük oluşumlara bırakmıştır. Bu dönemde çıkarılan bazı yasalar grev hakkını uluslararası standartlara uygun bir şekilde garanti altına almış; aynı zamanda “üçlü mekanizmalar”⁴¹¹ kurularak işçi, işveren ve devlet arasında toplu pazarlık yapılabilmesinin demokratik zemini oluşturulmuştur (M. Myant, 2003, s. 25). Klaus’un başlattığı kupon özelleştirmeler, bilhassa işçilerin büyük işletmelerin hissedarı olmasını hedeflemiş olsa da işçiler ve işçi örgütleri, yaşanan paradigma değişimine hazırlıksız yakalanmış ve aldıkları kuponları düşük bedellerle

⁴⁰⁷ Orijinal adı: “Rada hospodárskeho a sociálneho partnerstva, RHSP”. Bu üçlü yapı 2007’de çıkarılan başka bir kanunla yeniden düzenlenmiştir (103/2007 Z. z. *Zákon o tripartite*, 2007).

⁴⁰⁸ Orijinal adı: “Československá konfederace odborových svazů, ČSKOS”.

⁴⁰⁹ Orijinal adı: “Českomoravská konfederace odborových svazů, ČMKOS”. 1995 yılında “Avrupa Sendikalar Konfederasyonu” (European Trade Union Confederation, ETUC) üyesi olmuştur (ČMKOS, t.y.).

⁴¹⁰ Orijinal adı: “Odborový svaz KOVO, KOZ SR”.

⁴¹¹ “Ekonomik ve Sosyal Anlaşma Konseyi, 1990 yılında hükümet, işçi sendikaları ve işverenler (üçlü organ) arasında sosyal diyalog için kurumsallaşmış bir platform olarak kurulmuştur. Orijinal adı olan ‘Sosyal Anlaşma Konseyi’, toplum içinde ciddi ve sistematik bir sosyal diyalogun uygulanmasına yönelik ön koşulların gelişimini yansıtabilecek şekilde birkaç kez değiştirilmiştir.” (“Council of Economic and Social Agreement”, 1990).

başka yatırımcılara satarak süreçten büyük oranda dışlanmış. 1993'teki ayrılığın ardından adı geçen büyük konfederatif sendikalar Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'da işçi sınıfının bir araya geldiği en güçlü yapılar olmuştur. Özellikle yabancı yatırımcıların da katkı sağladığı otomotiv ve metal sektörlerinde ekonomik canlanma arttığından bu alanlarda sendikal örgütlülük de artış göstermiştir (M. Myant, 2003, s. 195, 2003, s. 255).

Çek Cumhuriyeti'nde ČMKOS, en büyük işçi konfederasyonu olarak kalmakla birlikte metal, makine ve elektrik sektörlerinde örgütlenen "Bağımsız Sendikalar Birliği" (ASO) ve "Metal İşleme Sendikası" (OS KOVO) diğer önemli işçi sendikaları arasında olmuştur. Bu dönemden itibaren sendikalar "çalışma alanlarında aktif pazarlık ortakları" ve "sosyal diyalog" kavramına uygun bir şekilde ulusal siyasetteki "katılımcılar" olarak yer almak istemiştir. Ancak sendikalar, "geçmişlerinden miras aldıkları düşünce yapısından kurtulamamaları nedeniyle" zayıflamış ve toplu pazarlık imkanlarını kaçırmalarına sebep olmuştur. Bunun yanında komünizm zamanında partinin öncü rolünü tanıyan aparat sendikalara üyelik doğal bir işlem iken post-komünist dönemde 'sosyal demokratlaşmış' sendikalar için (M. Myant & Smith, 1999, ss. 266-267) üç önemli zorluk ve gerileme ortaya çıkmıştır: i) İlk olarak sendikalar için hayati derecede öneme sahip olan "taban" birkaç yıl içerisinde ciddi bir şekilde erimiştir. ČMKOS üye sayısı 1993'te 3,5 milyon iken bu sayı 1997'de 1,7 milyona düşmüş, hatta 2009'da 400 bine kadar gerilemiştir (M. Myant, 2010, s. 890). ii) İkinci olarak hükümet ve işveren ile yapılan toplu pazarlıklarda yaşanan düşüştür. iii) Son olarak sendikaların "resmî üçlü yapıların aracılığıyla hükümeti doğrudan etkileme yeteneğinin" körelmesidir (M. Myant & Smith, 1999, ss. 268-269). 1990'lı yılların ortalarında küresel olarak gerileyen sol düşünceyle anılmak istemeyen ve eski komünist mirastan uzak kalmak isteyen sendikalar Myant'ın aktardığı şekliyle "asla siyasi liderliğe karşı çıkmayan birer 'aktarım kayışı'⁴¹² olarak işlev görmüştür." (M. Myant, 2010, s. 892). Ayrıca post-komünist dönemde Çek Cumhuriyeti'nde gerçekleşen işçi protestoları siyasal denklemi etkilemekten uzak kalmıştır. Örneğin 1997-2004 yılları arasında kaydedilen KOZ SR'nin organize ettiği sekiz kısa grev ve üç uzun süreli protestonun hiçbirisi "toplu sözleşmeler, sendika tanınması veya mağduriyetlerle ilgili" olmamış; "protestoların ardındaki konular genellikle...özelleştirilen işletmelerin malî çöküşü ve 1999-2000 yıllarındaki kriz yıllarında maaş ödeyememeleriyle bağlantılı olmuştur." (M. Myant, 2010, s. 896). Ek olarak fabrikalardaki genç çalışanların sendikalaşmaya dair "ilgisizliği" de sendikal başarısızlıkların nedenleri arasında sayılmaktadır (M. Myant, 2010, s. 897). Bu dönemde işçilerin netice alabildiği nadir eylemlerden biri 1997'de demiryollarında gerçekleşmiş ve "bu grev, hükümeti yeniden yapılandırma planları ve ücretler konusunda geri adım atmaya zorlamıştır." Yine aynı yıl ekonomik durgunluk döneminde Prag'da "yeni bir hükümet talebi" ile düzenlenen yaklaşık 100 bin kişinin katıldığı miting, 1998'de yaşanacak değişimin politik göstergelerinden biri olmuştur. 1998 sonrasında ise sendikaların rolleri yeniden düzenlenmiş ve devlet üzerindeki etkileri nispeten artmıştır. Bunlar: i) yeni yasalar üzerine yorum yapma süreci, ii) parlamentoda lobi faaliyetlerinin sistematik hale getirilmesi, iii) üçlü

⁴¹² "Aktarım kayışı" tabiri Peter Birle'ye atfedilmektedir (Svorenová, 2000, s. 131).

mekanizmalar aracılığıyla kurulan etki. Bu iyileştirmenin çıktıları, AB üyelik sürecinde Brüksel-Prag arasında yaşanan mali tartışmaların çözümüne etki eden 2003 tarihli protestolarda görülmüştür (M. Myant, 2010, ss. 902-906).

Slovakya’da da post-komünist geçiş döneminde eskinin parti aygıtları olan sendikalar yeni duruma adapte olmaya çalışan hem vatandaşların hem de sendikal yapıların çıkarlarını savunan, “demokratikleşme, çoğulculuk, adem-i merkezileşme ve özelleştirme” gündemi içinde mücadele veren örgütlere dönüşmüştür. 1990’da kurulan “Slovak Sendikalar Konfederasyonu” (KOZ SR), Slovakya’nın bölünmeden sonraki en büyük sendikal yapısı olarak ön plana çıkmıştır (Svorenová, 2000, ss. 131-133). KOZ SR, 1990’lardan itibaren bir yandan üyelerinin işten çıkarılmalarına karşı direnç oluşturmaya, maaş müzakerelerine dahil olmaya ve yaşam standartlarının yükseltilmesine çalışmış bir yandan da sendikalarının herhangi bir sol partiyle ilişkilendirilmesini kabul etmemiştir. “Ekonomik ve Sosyal Anlaşma Konseyi’nin” (RHSD SR) kurulmasıyla KOZ SR, hükümet ve işverenler arasında “Genel Anlaşma” imzalanmış; RHSD SR olarak adlandırılan yapı, “vatandaşların yaşam standartları ve sosyal güvenlik meseleleriyle ilgili yasalar ve hükümet politikaları üzerine müzakereler” için çalışan bir platform olmuştur (Svorenová, 2000, ss. 134-135). 1995 yılında gerçekleştirilen kitlesel bir gösteri, yüksek işsizlik oranlarına ve hükümetin aldığı önlemler nedeniyle işçilerin yaşam standartlarındaki düşüşe karşı yapılmış olmasına rağmen sendika yöneticileri bunun geçiş sürecinde çalışanların karşılaştığı ciddi sorunlara yönelik olduğunu belirterek hükümetle herhangi bir çatışmaya girmekten kaçınmıştır (Svorenová, 2000, s. 138). 1997 yılında yaşanan ekonomik sorunlar ve artan işsizlik, 1996 Genel Anlaşması’nın değerlendirilmesinde yaşanan tartışmalar “sosyal diyalogun” çökmekte olduğunu gösteren emareler olmuştur. Üçlü yapının arasındaki diyalogun nihai çöküşü, sendikaların 1997 Genel Anlaşması’nı imzalamayı reddetmesiyle gerçekleşmiştir. Hükümet bunun yerine KOZ SR harici diğer sendikalar ve çeşitli STK’larla yeni bir Konsey kurarak sosyal diyalogu yeniden kurduğunu söylemiştir. KOZ SR’nin içinde olduğu demokratik platformun yeniden tesisi 1998 seçimlerinden sonra tekrar gerçekleşmiştir. Çek Cumhuriyeti’nde olduğu gibi Slovakya’da da post-komünist dönemde sendikalar, üye sayılarında ciddi bir düşüş yaşamıştır. KOZ SR’nin 1990’daki 2,5 milyona yakın üye sayısı, 1999’da yaklaşık 750 bine düşmüştür. Sendikasızlaşma süreci içinde sendikalar, sosyal diyalogun yanı sıra toplu pazarlıkta da çalışanların çıkarlarını temsil etme rollerinin azalması riskiyle karşı karşıya kalmıştır (Svorenová, 2000, ss. 139-140). 1997’den itibaren sendikalar için devam eden kötü gidişat 2002’de liberal Dzurinda hükümetinin yeniden getirdiği AB ve NATO hedefleriyle de pek değişiklik göstermemiştir. 2002’de çıkarılan yeni “Slovak İş Kanunu” ve istihdam yasalarının serbestleştirilmesi, işverenleri yeni işler yaratmaya teşvik ederken KOZ SR bu durumu memnuniyetsizlikle karşılamış; bu çerçevede özellikle 2003 ve 2004 yıllarında bir dizi protesto ve grev gerçekleştirilmiştir. Artan huzursuzluk 2004’te parlamento seçimlerinin erken yapılıp yapılmamasına dair bir referandumu peşinden getirmiş ancak katılımın yeterli görünmemesinden dolayı referandumun sonuçları (yaklaşık %88 lehte olmasına rağmen) iptal edilmiştir. İktisadî durumdan şikayetçi kesimlerin tercihleri, 2006’da

gerçekleşen genel seçimlerde merkez-sol koalisyonun iş başına gelmesiyle sonuçlanmıştır (Hallon vd., 2016, ss. 191-196). Devlet, işveren ve sendika arasındaki “üçlü mekanizmalar” merkez-sol hükümetler zamanında daha sağlıklı işletilebilmiştir.

6.5.4. Post-Komünist Entelijansiyanın Dönüşümü (1990-2004)

Çekoslovakya’da komünizmin çöküşünü sembolize eden Kadife Devrim, yalnızca devlet ve uluslararası aktörler arasında düzeyde gerçekleşen karşılıklı etkileşimlerin bir ürünü olmayıp entelektüellerin de aktif bir şekilde içinde yer aldığı, uzun tarihsel bir arka plana sahip olan bir süreç olmuştur. Devrim sonrasında yaşanan dönüşüm de Soğuk Savaş entelijansiyanın liderliğinde gelişmiş; ‘Batı ile entegrasyon ve Batılı kurumların adaptasyonu’ neredeyse on yıl gibi kısa bir zaman zarfında gerçekleştirilmiştir. Merkez-Doğu Avrupa’da Soğuk Savaş ve sonrasında sıkça rastladığımız “aydın-siyasetçi” figürü, Charta 77 imzacısı ve tiyatro yazarı Vaclav Havel’in 1990’da cumhurbaşkanı, birçok başka aydının ise bakan veya üst düzey bürokrat olmasıyla⁴¹³ Çekoslovakya’da da siyasal ve toplumsal dönüşümün merkezine oturmuştur. Çoğu özgürlükçü bir vizyona sahip olan “aydın-siyasetçilerin” uygulamaya koyduğu politikalar entelektüellerin halihazırda sonlanmış olan “klasik” misyonunun yerine farklı mücadele ve ifade alanları yaratmış; hatta bu yeni mecralar siyasetin yeniden şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Devrim sonrası dönemde öncelikli işlerden biri olan sansürün kaldırılması, liberal, sosyal demokrat, muhafazakâr, yeni sol gibi farklı düşünce akımlarının yaygınlaşmasını ve entelektüel ortamın çoğulcu hale gelmesini sağlamıştır (Schöpflin, 1991; Hanley, 2008; Kopeček, 2011; Kopeček & Weiślik, 2015). Bu çoğulcu ortam, üniversitelerden ideolojik kontrolün kaldırılması ve 1992’de “Çek Bilimler Akademisi’nin”⁴¹⁴ kurulmasıyla desteklenmiştir. Çek ve Slovak ayrılması esnasında ve sonrasında ise politik olarak da çoğulcu hale gelmiş olan kamusal alanda ayrılmanın gerekliliği üzerine tartışmalar yapılmıştır (*Rozdělení Československa bez referenda*, t.y.; Helena Soukupová, 2023). Devrim sonrasında “Batılı kulüplere” (OECD, IMF, NATO, AB, vb.) dahil olma sürecinde başlayan yükseköğretim ile ilgili tartışmalar neticesinde çıkarılan yeni kanun (172/1990 Sb., 1990), Karl Üniversitesi ve Masaryk Üniversitesi gibi köklü eğitim kurumlarını yeni döneme hazırlamış; bunun yanında Anglo-American University ve University of New York in Prague gibi özel üniversitelerin açılmasına müsaade etmiştir (Kuchta, 2014). Federasyonun dağılmasından sonra Çekoslovak kurumlarının pek çoğunu devralan ve halef iki devletten biri olan Çek Cumhuriyeti, küresel siyasetteki yerini post-komünist ‘değerlerle’ yeniden konumlandırmıştır. Orta ve yüksek öğrenim kurumlarında ilk olarak Avrupa çapında başlatılan Erasmus ve Socrates gibi öğrenci değişim programları Avrupa ideallerinin içselleştirilmesi açısından entelektüel bir etki yaratmıştır (Erasmus, 2017, s. 7). Havel’in öncülüğünde 1996 yılında kurulan “Forum 2000” Vakfı, 1997 yılındaki ilk konferansında “dünya liderlerini ve düşünürlerini yeni binyılın eşliğinde insanlığın karşılaştığı zorlukları tartışmak üzere” bir araya getirmiştir Batı ile entegrasyon sürecinin önemli örneklerinden biri de 2000

⁴¹³ Jiří Dienstbier, Petr Pithart, Martin Palouš, Karel Schwarzenberg, Václav Benda vs.

⁴¹⁴ Orijinal adı: “Akademie věd České republiky”.

yılında Prag'ın AB tarafından "Avrupa Kültür Başkenti" olarak seçilmesidir (Hızlan, 1997; *Forum 2000*, 2024). Aydınlar arasında dönemin önemli tartışma konularından biri eski rejim ve onun unsurlarıyla yapılan 'hesaplaşmanın' yöntemi üzerinedir. 1991'de çıkarılan "Temizlik Yasası" çerçevesinde komünist rejimin aparatlarından kamu kurumlarının arındırılması süreci bir 'cadı avı' tehlikesine dönüştüğü için bu uygulamaların kapsamının netleştirilmesi yönünde eleştirileri beraberinde getirmiştir (Pehe, 2008). Geçmişe yönelik (özellikle StB'nin faaliyetlerine ilişkin) başlayan bu tartışma, 2007 tarihli bir kanun (*181/2007 Sb.*, 2007) ile resmî bir hale bürünmüştür. Kanunla kurulan "Totaliter Rejimleri Araştırma Enstitüsü"⁴¹⁵ Alman işgali ve komünist rejim dönemlerinde totaliter rejim uygulamalarını tespit edip birçok arşiv belgesini dijitalleştirerek araştırmacıların kullanımına sunmuştur. Enstitünün ilk başkanlığını önceden "Çek Cumhuriyeti Siyasi Tutuklular Konfederasyonu"⁴¹⁶ başkanı olan Naděžda Kavalírová (*Naděžda Kavalírová*, 2007); ilk müdürlüğünü ise tarihçi Pavel Žáček yürütmüştür (*Pavel Žáček*, 2007). Çek Cumhuriyeti'nde komünist rejimden kalan meselelerin yanında gerçekleşmekte olan dönüşümün yarattığı sorunlar hakkında da tartışmalar meydana gelmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkan iki ana eğilim i) "reformist komünistler ve Prag Baharı aktivistleri Zdeněk Jičinský, Věněk Šilhán, Jiří Dienstbier ve Petr Pithart tarafından" ve ii) "sağcı ve muhafazakâr görüşler Emanuel Mandler, Václav Benda, Daniel Kroupa ve Václav Klaus" tarafından temsil edilmiştir. Nitekim bunlardan ikincisi geçiş sürecinde daha etkili olan kesim olmuştur (Agnew, 2004, s. 310; *Občanské fórum*, 2016). Ancak hızlı iktisadî dönüşümün yarattığı yasal ve siyasî boşluklar yolsuzluk, işsizlik ve (özellikle Roman toplumu ile ilgili olan) eşitsizlik sorunlarını gündeme getirmiştir (Agnew, 2004, ss. 320-324). Bu meseleler önceden samizdat olarak basılan ancak devrim sonrasında sansür mekanizmasının kaldırılmasıyla resmiyet kazanmış olan Respekt, Lidové noviny, Mladá fronta Dnes, Revolver Revue, Právo gibi birçok yayında tartışılmıştır.⁴¹⁷ Öte yandan aydınların gerek yönetiminde gerekse faaliyetlerinde aktif bir şekilde yer aldığı özel medya (başta TV Nova olmak üzere) ve sivil toplum kuruluşlarının sayısı artarak çeşitlenmiştir. İnsan hakları, demokratikleşme, çevre sorunları ve azınlık/dezavantajlı sorunları gibi geniş bir yelpazede çalışan bu sivil toplum kuruluşları arasında "Çek Helsinki Komitesi", "Hnutí DUHA", "Açık Toplum Fonu Prag", "Romea" ve "ProFem" sayılabilir. Bu kuruluşlar, post-komünist dönemde sadece demokratik reformlara katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal farkındalık ve katılımcı demokrasi kültürünün yerleşmesine de öncülük etmiştir.⁴¹⁸

Çekoslovakya'nın dağılmasından sonra Slovakya, demokratikleşme sürecinde 1990'ların sonuna kadar ciddi sorunlar yaşamıştır. Ancak 1998 sonrası kurulan hükümetin demokrasiyi farklı sektörlerde

⁴¹⁵ Orijinal adı: "Ústav pro studium totalitních režimů".

⁴¹⁶ Orijinal adı: "Konfederace politických vězňů České republiky".

⁴¹⁷ Günümüzde bu dergiler faaliyetlerini dijital ortamda da sürdürmektedir: Respekt (*RESPEKT*, 2025), Lidové noviny (*Lidovky.cz*, 2025), Mladá fronta Dnes (*iDNES.cz*, 2025), Revolver Revue (*Revolver Revue*, 2025), Právo (*Novinky.cz*, 2025).

⁴¹⁸ "Český helsinský výbor" (*Český helsinský výbor*, 2025), "Hnutí DUHA" (*Hnutí DUHA*, 2025), "Open Society Fund Prague" (*Nadace OSF*, 2024), "Romea" (*Romea.Cz*, 2025), "ProFem" (*proFem*, 2025).

kurumsallaştırma girişimleri netice vermeye başlamıştır. 1992’de on kişilik bir “aydın-siyasetçi” grubu⁴¹⁹ tarafından kurulan MESA10, Dzurinda hükümeti döneminde Slovakya’nın ekonomik reformlarında ve Avrupa Birliği’ne entegrasyon süreçlerinde kilit görevler üstlenmişlerdir (*MESA10*, 2025). Bunun yanında dönemin popüler meseleleriyle (AB-NATO üyelik süreçleri, Başbakan Meciar eleştirileri, Avrupa değerleri vs.) alakalı olarak Martin M. Šimečka ve Peter Zajac gibi yazarlar (*The Slovak Spectator*, 1997; Dalberg, 2023, s. 841), Slovak siyasetinde etkili olan isimler arasında yer almıştır. 1990’ların sonlarına doğru kurulan “Kamu İşleri Enstitüsü”⁴²⁰ siyasal reformlar ve toplumsal sorunlar üzerine ses getiren raporlar hazırlamış (*IVO*, 2024); “Demokrasi için Üçüncü Sektör”, “Vatandaş Kampanyası ‘98” ve “Adil Oyun İttifakı”⁴²¹ gibi hareketler ise medya bağımsızlığı, demokratik seçim süreçlerinin takibi, şeffaflık, yolsuzlukla mücadele ve insan haklarının gelişimi hakkında faaliyet yürütmüştür. 2002’de çıkarılan bir yasa (553/2002, 2002) ile kurulan “Ulusal Hafıza Enstitüsü”⁴²² komünizm dönemindeki baskıcı yapıların faaliyetlerini açığa çıkarmış ve insan hakları ihlallerine uğrayan bireylerin haklarını iade etmek amacıyla çalışmalar yapmıştır. Medyadan sansürün kaldırılması ve özelleştirme hamlelerinin bir sonucu olarak kurulan SME, İngilizce yayın yapan the Slovak Spectator, TV Markíza ve Rádio Twist gibi gazete ve TV kanalları Meciar hükümetinin otoriter uygulamalarını eleştirmiş ve bağımsız haber ve tartışma programlarıyla demokratik muhalefetin sesi olmuştur (Bellušová, 1999; Cuprik, 2016; Hill, 1997; Krbatová, 2016; Mikušovič, 2016). Öte yandan aydınların Soğuk Savaş döneminde büyük oranda yeraltında yapmak zorunda kaldıkları muhalefet faaliyetleri, post-komünist dönemde şekil değiştirerek ‘demokratikleşme’ konseptiyle sivil toplum kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. George (György) Soros’un desteklediği, insan hakları ve demokrasi savunuculuğu ile ön plana çıkan “Açık Toplum Vakfı”, insan hakları ihlallerini raporlayan “Slovakya İnsan Hakları için Helsinki Komitesi”, Slovakya’daki Macar ve Roman azınlıkların haklarıyla ilgili çalışmalar yürüten “Csemadok” ve “In Minorita”, filantropi alanında girişimleriyle tanınan “Pontis Vakfı” ve özellikle kamu kurumlarındaki yolsuzluklarla mücadele eden “Transparency International Slovakia” bunlar arasındaki önemli örneklerdendir.⁴²³

Netice itibarıyla post-komünist şartlar entelijansiyayı, entelijansiya da post-komünist dönüşümü etkilemiştir. Demokratik rejimin tesisi, aydınların geleneksel mücadele hedeflerinin (komünizmin yıkılması ve demokratik bir rejimin kurulması) gerçekleşmesi anlamına gelmiştir. Bu durum, aydınların tek bir blok halinde kalmalarını engellemiş ve muhalefet hareketinin içinden çok farklı politik yönelimlere sahip başka partiler çıkmıştır. Ancak aydınların yeni düzendeki önemleri yok olmamış ve

⁴¹⁹ Kurucular: František Šebej, Pavel Hoffmann, Jozef Dančo, Mikuláš Dzurinda, Pavol Kinčes, Jozef Kučerák, Ján Langoš, Ivan Mikloš, Gabriel Palacka, Anton Vavro.

⁴²⁰ Orijinal adı: “Inštitút pre verejné otázky”.

⁴²¹ Orijinal adı: “Tretí sektor za demokraciu” (*Tretí sektor*, 1997), “Občianska kampane ‘98” (*OK ‘98*, 1998), “Aliancia Fair-play” (*Aliancia Fair-play*, 2025).

⁴²² Orijinal adı: “Ústav pamäti národa” (*UPN*, 2025).

⁴²³ Orijinal adı: “Nadácia otvorenej spoločnosti” (*OSF*, 2025), “Helsinský výbor pre ľudské práva na Slovensku” (*Helsinki*, 2025a), “Csemadok” (*Csemadok*, 2025), “In Minorita” (*In Minorita*, 2025), “Transparency International Slovakia” (*TIS*, 2025).

rolleri çeşitlenmiştir. Sansür baskısı ve sıkı devlet denetimi ortadan kalktığından fikirlerin farklı vasıtalarla yayılması ve bu sayede iktidarı etkileme kapasiteleri her zaman mümkün olmuştur.

“Yeni yaşam tarzı, geri bildirim, eylem ve etkileşim, öngörü, çatışma önleme ve öğrenmeyi gerektiriyordu. Vatandaşın değişmesi, ucuz sloganları ve çözümleri kabul etmeyen veya otoriter ya da karizmatik bir şekilde yalan söyleyen kişilere sorgusuz sualsiz itaat etmeyen, bilinmeyen ekonomik, yasal, politik ve ahlakî ilkelere uyum sağlaması gerekiyordu. Totaliter varoluşun net bir şekilde tanımlanmış sınırları ortadan kalktı ve şaşkın vatandaş otomatik olarak en ulaşılabilir kesinliği aramaya başladı. Kayıp kimliğini arıyordu, fiziksel, duygusal ve ruhsal olarak yeni duruma uyum sağlamasına yardımcı olacak otoriteyi arıyordu. Belirsizlikler ve yeni bilinmeyen tehlikeler karşısında sığınacak bir yer arıyordu. Varoluş biçimini teyit etmek istiyordu.” (Szatmáry, 1995, s. 21).

6.5.5. Artan Özgürlük, Azalan Dinî Otorite: Ruhban Sınıfı (1990-2004)

Çekoslovakya, bağımsızlığını elde ettiği “Birinci Cumhuriyet” döneminden beri Kilise ile ilişkisini ve Kilise’nin devlet içindeki sınırlarını yasal düzenlemelerle resmileştirmiştir (Winter, 2000, ss. 8, 15). Ancak işgal sonrasında ortaya çıkan siyasal belirsizlik, ardından gelen Şubat Darbesi ve sonrası süreç, devlet-Kilise ilişkisini ideolojik ve politik bir çerçeveye oturtarak gerilimi artırmıştır. Çekoslovakya, en baskıcı Gottwald ve Novotný döneminden itibaren komünist rejim altında -baskı derecesi değişen bir şekilde- Kilise ve dinî yapılara yönelik sıkı tedbirler uygulamıştır. Bunlar arasında önceki bölümlerde bahsedilen dinî kurumların ve din görevlilerinin yetkilerinin kısıtlanması, soruşturma ve hapis cezaları, dinî kurumların devlet kontrolünde tutulabilmesi için rejim sponsorluğunda farklı dinî örgütler oluşturulması, manastırların polis baskınına uğraması ve bazı rahiplerin tutuklanması gibi örnekler sıralanabilir. “Kadife Devrim” sonrası süreçte çıkarılan yeni kanunlar, Kilise mülkiyetinin iadesi hakkında detayları içererek ilişkileri yeniden düzenlemiştir (Winter, 2000, s. 9). Bu iade tartışmaları uzun yıllar boyunca sürmüş, bazı meseleler hâlâ mahkemelerde çözülmeyi beklemektedir. Prag’ın en önemli sembollerinden olan Aziz Vitus Katedrali’nin mülkiyeti meselesi bunlardan biri olup kilisenin statüsü, devlet ve Kilise arasında uzun bir süre tartışmalı kalmıştır. Ancak 2009’da mahkeme, devlet lehine karar vermiş (*Vitus*, 2009); 2010’da ise “devlet temsilcileri, kilise ileri gelenleri ve basının katıldığı ... bir toplantıda Cumhurbaşkanı Vaclav Klaus ve Başpiskopos Dominik Duka, katedralin ortak yönetim kurallarını belirleyen bir anlaşma imzalamıştır.” (*Vitus*, 2010). Ayrıca komünizm zamanında baskı gören merhum ya da hayatta olan birçok din adamı, devlet ve Kilise tarafından çeşitli şekillerde onurlandırılmış ve eski rejim döneminde haklarında açılan davalar düşürülmüştür. Ján Vojtašák, Basil Hopko, Pavel Peter Gojdič, Josef Hlouch, Felix Maria Davídek, Štěpán Trochta ve Ján Chryzostom Korec bunlar arasında sayılabilir (*Gojdic*, 2007; *Davídek*, 2021; *Hopko*, t.y.; *Databáze knih*, 2024). Kilise ve din adamları hakkında atılan adımlar daha sonra Çek Cumhuriyeti’nde Kilise’nin yeniden toprak sahibi bir yapı haline geldiği yönünde eleştirilere sebep olurken Slovakya’da hukukî ihtilafların uzun sürmesi ve kimi manastırların iadesinde başka kurumlarla yaşanan hak iddiaları hukukî çatışmalar doğurmuştur (*İade*, 2012; Gregorová, 2012; *Církevné reštitúcie*, 2013; “Církevné reštitúcie”, 2020; *Církevní restituce*, 2020; *Církevní restituce*, 2025).

Soğuk Savaş dönemi boyunca gizlice veya yoğun bir baskı altında yapılan dinî törenler yeniden kamusal alanda gerçekleşmeye başlamıştır. Henüz Kadife Devrim gerçekleşmeden önce Slav dünyasının önemli tarihsel figürlerinden Aziz Methodius'un ölümünün 1100. Yıl dönümünü anmak isteyen binlerce kişi Velehrad'a gelmiştir. Dinî etkinlik, siyasal bir nitelik olarak Papa'nın ülkeyi ziyaret etmesine müsaade edilmesi yönünde taleplerin dile getirildiği bir mecra olmuştur. Ayrıca Papa'nın "zorluklara karşı dirayetli olma" mesajını verdiği mektubu Kardinal Tomasek tarafından okunmuştur ("Velehrad", 1985). Kadife Devrim sonrası sembolik dinî ayinlerin sayısı ve bunlara katılanların sayısı artmıştır. Papa'nın düzenlediği resmî ziyaretler⁴²⁴ bunda önemli bir rol oynamıştır. 1990'da yine Velehrad'da Papa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen ayine yüz binlerce kişi katılmış ve Papa II. Jean Paul "İşte bir gece sona erdi ve şafak yeniden doğuyor" diyerek yeni bir dönemin başladığına dikkat çekmiştir ("Le Pape", 1990). Bu yeni dönemde Vatikan ile diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla ülke içindeki Kilise örgütleri yeniden yapılandırılmış; Kilise piskopos atamaları dahil birçok konuda özerklik elde etmiştir. Bu süreçte Çek Cumhuriyeti'nde Kardinal Miloslav Vlk ve Slovakya'da Kardinal Ján Chryzostom Korec önemli bir rol oynamıştır ("Vatican", 1990; "Papa", 1991; "Church", 1991). Ayrıca post-komünist dönemde eski komünist ülkelerle çeşitli şekillerde resmî ilişkilerini ikili anlaşmalara döken Vatikan ile Çek Cumhuriyeti arasında bir "konkordato" metninin hazırlanması ve onaylanması zaman almıştır. 2003'te Çek parlamentosuna gelen anlaşma, "Katolik Kilisesi'nin diğer kiliseler karşısında ayrıcalıklı muamele göreceği" gerekçesiyle reddedilmiştir (*Agreement*, 2003). Ancak mevzubahis konkordato yirmi bir yıl sonra 2024'te ODS'li Başbakan Petr Fiala tarafından imzalanmış ve Çek Cumhuriyeti, Vatikan ile konkordato imzalayan son ülke olmuştur (*Czech Republic*, 2024). 2000 yılında da Slovakya, Vatikan ile kapsamlı bir "temel anlaşma" (*basic concordato*) imzalayarak Slovakya'daki Katolik Kilisesi'nin hukukî statüsünü (ruhban sınıfının hakları, dinî özgürlükler, Katolik okullarının finansmanı vb.) belirlemiştir. Daha sonraki yıllarda bu anlaşmaya ek olarak farklı konularda birçok anlaşma daha imzalanmıştır (*Vatican*, 2024). Ayrıca azınlık mezheplerle ilgili olarak Çek Cumhuriyeti'nde 2002 yılında çıkarılan "Kilise ve Dinî Topluluk Yasası", genel olarak "i) kiliselerin ve dini toplulukların statüsü, ii) kayıtlı kiliselerin ve dini toplulukların, kilise ve dini topluluk derneklerinin ve kayıtlı tüzel kişiliklerin kamuya açık listelerinin tutulması, iii) Kültür Bakanlığı'nın ... kiliseler ve dini topluluklarla ilgili konulardaki yetkisini" düzenlemiştir (*3/2002 Sb.*, 2002). Slovakya da benzer bir şekilde 2000 ve 2007 yıllarında 1991 tarihli "Dini İnanç Özgürlüğü ve Kiliseler ve Dini Toplulukların Statüsü" kanunda değişiklikler yaparak Katolik inancı dışındaki azınlık mezhep veya dinler üzerindeki kontrolünü artırmıştır: "Bir kilise veya dinî topluluğun kayıt başvurusu ... kilise veya dinî topluluğun hazırlık organı tarafından yapılabilir; ancak bunun için Slovakya Cumhuriyeti topraklarında sürekli ikamet eden ve Slovakya Cumhuriyeti vatandaşı olan en az 20.000 yetişkin üyenin o kilise veya dinî topluluğa bağlı olduğunu kanıtlaması gerekmektedir." (*201/2007 Z. z.*, 2007).

⁴²⁴ Prag, Bratislava-1990; Prague, Olomouc, Ostrava-1995; Bratislava, Nitra, Šaštín, Košice, Prešov, Levoča-1995; Prague, Hradec Králové-1997; Bratislava, Trnava, Banská Bystrica, Rožňava-2003.

Kilise çalışmalarının yasalar çerçevesinde serbest bırakılması, daha önce gizli faaliyet gösteren din adamlarının kamusal alanda daha aktif roller üstlenmesini sağlamış, bu süreçte Tomáš Halík, Jan Sokol ve Václav Malý gibi isimler medya ve sivil toplum kuruluşlarının oluşumuna öncülük etmiş ve siyasette danışmanlık yapmıştır (*Databáze knih*, 2024). KDU-ČSL kilisenin desteğiyle aile politikaları ve eğitim reformlarına yönelse de toplumdaki “fazla müdahaleci” algısı nedeniyle etkisi sınırlı kalmıştır (“Czech Paradox”, 2021). Çek Hussit Kilisesi gençlere yönelik etkinlikler düzenlerken Caritas Internationalis⁴²⁵ ve Caritas Slovakia gibi kuruluşlar sosyal yardımlar ve yoksullukla mücadele alanlarında aktif olmuştur (*Czech Republic*, 2025; *Slovakia*, 2025). Anton Hlinka, Katolik değerleri Slovak kimliğiyle bağdaştırarak geniş kitlelere ulaşırken František Mikloško demokrasi ve insan hakları savunuculuğuyla öne çıkmıştır (*Databáze knih*, 2024). Dinî denetim ve baskının kalktığı post-komünist dönemde din adamları ve muhafazakâr oluşumların faaliyetlerinin artmasına rağmen yıllar içinde taban ve nüfuz kaybettiği birçok araştırmada görülmüştür.

“20. yüzyılın başlarına baktığımızda Çekler arasında Hristiyan olanların oranının yaklaşık %92 olduğunu görüyoruz. Ancak 1990’lı yılların büyük kısmına ve günümüze geldiğimizde nüfusun yaklaşık %72’si kendini ateist ya da agnostik olarak tanımlamaktadır. Yine de ülkede hâlâ kiliseler mevcuttur. Elbette kiliseler vardır ve ülkede güçlü bir din adamı varlığı da söz konusudur. Dahası özgür olmayan dönemlerde dahi, kilise belirli entelektüel yaşamın taşıyıcısı olmuştur. Bu yönüyle kilisenin, ülkenin entelektüel mirasının şekillenmesinde —ve kimi zaman da engellenmesinde— bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Ancak bu rolü çok aktif ve bilinçli bir şekilde oynadığını iddia edemeyiz; daha çok, bu etki kilisenin doğası gereği ortaya çıkmıştır.” (J. Borodsky, kişisel iletişim, 23 Temmuz 2024).

2017’deki bir araştırmaya göre “Çek Cumhuriyeti ... incelenen ülkeler arasında çoğu yetişkinin dinî bir aidiyeti olmadığı tek ülke olarak öne çıkmaktadır. Dinleri sorulduğunda Çek katılımcıların %72’si kendilerini ateist, agnostik veya “belirli bir dini inancı olmayan” olarak tanımlamaktadır ve yaklaşık üçte ikisi (%66) Tanrı’ya inanmadıklarını söylemektedir.” Yine Çek Cumhuriyeti’nde kendini Katolik olarak tanımlayanların oranı 1991’de %44 iken bu oran 2015’te %21 olarak ölçülmüştür (“Religion Survey”, 2017). 2018’deki bir araştırmaya göreyse Slovakia’da kendini Katolik olarak tanımlayanların oranı %63 olup kendini herhangi bir dinle ilişkilendirmeyenlerin sayısı %25’tir (“Religion Survey”, 2018). 2021’de Slovakia’da gerçekleştirilen nüfus sayımında dine bağlı olanların sayısı düşmüş olsa da Katolik kilisesine bağlı olanların oranı %55, herhangi bir dinî bağlılığı olmayanların oranı ise %23 olmuştur (*SODB2021*, 2021). Netice itibarıyla Soğuk Savaş sonrasındaki ilk yıllarda restitüsyonlarla birlikte maddî ve manevî gücünü toparlayan Kilise ve 1990’dan itibaren çıkarılan birçok kanunla özgürlüklerini geri kazanan din adamları, tüm iyileştirmelere rağmen azalan toplumsal desteğin bir sonucu olarak dönüştürücü etkisini yitirmiş; komünist dönemde Polonya’ya kıyasla etkisi daha kısıtlı olan geleneksel siyasal misyonunu tamamlamıştır.

⁴²⁵ Eylül 2024’te meydana gelen sel felaketinde (*Flood*, 2024) selden zarar görenlere yardım kampanyalarıyla katkıda bulunmuştur (*Flood*, 2025).

6.6. Değerlendirme ve Analiz

Çekoslovakya (daha sonra Çek Cumhuriyeti ve Slovakya), Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında ulus-altı grupların (aydınlar, işçiler, din adamları) ve uluslararası aktörlerin (komşu komünist devletler, Sovyetler Birliği, Batılı diğer devletler) sürekli etkileşim halinde oldukları karmaşık bir tarihsel geçmişe sahip olmuştur. Çekoslovakya’da tarihsel sosyolojik kökenleri önceki yüzyıllara dayanan bu üç grup, farklı kritik eşiklerde oynadıkları rollerle devlet dönüşümüne her dönem aynı olmamakla beraber farklı düzeylerde etki etmiştir. Aynı amaç etrafında ve değişen şartlar altında *ad hoc* toplumsal koalisyonlar meydana getiren entelijansiya, işçi sınıfı ve ruhban sınıfı, müstakil olarak hareket etmek zorunda kalmadıkları dönemlerde rakipleri karşısında güçlü bir toplumsal blok oluşturabilmiştir. Ulus-altı ve uluslararası faillerin meydana getirdikleri bu karmaşık gerçekliğin tarihsel dönemlendirmesi, kavramsal olarak dört ana patikadan oluşmuştur: i) Çekoslovak Stalinizmi (1945-1953), ii) Destalinizasyon (1953-1968), iii) Normalleşme süreci (1969-1989) ve iv) Post-komünizm (1990-2004).

Çekoslovak Stalinizmi’nin inşa süreci, savaş öncesi dönemde Bolşevik yanlısı Gottwald’ın KSČ’de kontrolü sağlamasıyla başlamıştır. Buna karşı ilk eylemlerden biri de aydınlardan gelmiş ve bürokratikleşme eleştirilerinin çoğunda görülen ve Marksist söylemin özcü savunusunu içeren Yediler Bildirisi yayınlanmıştır. Daha sonra partinin desteğiyle yayınlanan karşı-bildiri ise imzacıları partinin yolundan “saptıkları” gerekçesiyle kınamış, hatta bildiride imzası bulunanlar partiden uzaklaştırılmıştır. Yediler Bildirisi ve sonrasında yaşananlar aslında entelijansiya-bürokratik devlet ilişkisinin prototipik bir örneğini sunmaktadır: Her iki ‘taraf’ için de meşruiyet zemini olan Marksist dil korunarak muhalif entelektüeller eleştiri ve eylemlerini gerçekleştirir; rejim aynı zeminde ‘karşı’ bir eleştiri ve eylem üretir; daha sonra devlet aparatları aracılığıyla sansür ve baskı mekanizması işletilerek sapkın girişimler bastırılır. Burada parti içinde görülen ilişki biçiminin ulus çapına yayılması birkaç on yılı bulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve Benes’in başkanlık ettiği hükümet, istikrarsız iç siyasal yapısı ve dışarıdan gelen Sovyet baskısı nedeniyle kapasitesini ve işlevlerini tam olarak tesis edememiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği ile iş birliği anlaşmaları ülkenin kendi kendini Sovyetleştirmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanında Alman sorunu, savaşın getirdiği yıkım ve kuraklık gibi sorunlar ülkenin iktisadî olarak toparlanmasını engellemiştir. 1946 seçimleri sonrasında büyüyen siyasî kriz, KSČ’nin darbesiyle sonuçlanmış ve komünizm nihayetinde ilan edilmiştir. Gottwald, sosyalist gerçekçiliği gerçekleştirebilmek ve devlet mekanizmasını Sovyet-tarzında işleyen bir sisteme dönüştürebilmek için öncelikle devletleştirme politikasına ağırlık vermiş ve tüm toplum kesimlerini yoğun bir siyasal baskı altına almıştır. Muhalif aydınları siyaseten etkisiz hale getirebilmek için hapis, zorunlu çalışma ve sürgün cezaları sıkça başvurulan yöntemler olmuştur. Hatta bu dönemde yapılan göstermelik davalar sonrasında tüm itirazlara rağmen iki muhalif aydın idam edilmiştir. Stakhanovist çalışma modeli, fabrikalarda işçi konseylerinin ve kolhoz benzeri kolektif çiftliklerin kurulması işçi sınıfı üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu dönemde devletleştirme çerçevesinde mülklerine el konulan en büyük kurumlardan biri Kilise olmuştur. Kilise mülklerinin yanında din adamlarını da

rejimin çeşitli gerekçelerle hapsedmesi veya sürgüne göndermesi ile kaybetmiştir. Aynı zamanda bazı din adamları, rejimin yanına çekilerek Katolik Eylem adı altında farklı bir oluşum meydana getirilmiş ve yerel kilisenin Vatikan ile olan ilişkisi kesilmek istenmiştir. Buna karşı çıkan önemli dinî figürlerden Josef Beran ve Josef Hlouch ev hapsi ve sürgün ile cezalandırılmıştır. Kilise'nin sistemle olan bu “uzlaşma-çatışma sarmalı”, çoğu zaman siyasal konjonktürün beslediği bir mecburiyetten kaynaklanmıştır. Netice olarak bu dönem, ulus-altı grupların devlet baskısı altında kaldığı ve eylem kapasitelerinin minimuma düşürüldüğü bir dönem olmuştur. Rejimin totaliter uygulamaları muhalif aydınları, işçileri ve din adamlarını “zayıflıkta eşitlik” noktasında birleştirmiştir. Ancak devlet yeniden tanımlanırken ve yeni rejim inşa edilirken totaliter yöntemler sonsuza kadar sürdürülemeyeceğinden rejimin kurumsallaşabilmesi için parti elitleri, aparatchik entelektüelleri propaganda, eğitim ve kültür faaliyetleri için kullanmıştır. Plzeň'de gerçekleşen Merkez-Doğu Avrupa'nın ilk anti-Stalinist ayaklanması, ağır şartlar altında çalışan işçilerin para reformuna tepki göstermesiyle başlamış ve on binlerce kişinin greve gitmesiyle büyümüştür. Bu hadise, devlet güvenlik güçleri ve milisler tarafından bastırılmış olsa da Stalin sonrası sürece hazırlanan Sovyetler Birliği ve Çekoslovakya arasında üretim politikalarıyla alakalı bir anlaşmazlığa ve neticede Çekoslovakya'da politika değişikliğine sebep olmuştur. Bu nedenle işçiler, Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'da ağır sanayiye odaklı üretim modelini değiştirmesi için dolaylı yoldan baskı yapılmasını sağlamıştır.

Kruşçev'in gizli konuşmasıyla başlayan destalinizasyon süreci, Zapotocky'nin ölümünün ardından Çekoslovakya'da Novotný liderliği altında başlamıştır. “Tedricî yumuşama” olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, komşu Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi birtakım iade-i itibarlar ve Husak gibi Stalinist politikaların kurbanı olan siyasetçilerin serbest kalmaları ile başlamıştır. Ancak 1960'ların ortalarına doğru ülkenin yaşadığı ekonomik sorunlar, merkezî planlamanın dışında farklı çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede ilk reform denemelerinin ardından ekonomik gidişatın düzeltilebilmesi için Çekoslovakya Bilim Akademisi Ekonomi Enstitüsü Başkanı Šik'in öncülüğünde çeşitli reformlar uygulamaya konmuştur. Šik'in bürokratik ekonomiyi eleştirerek iktisadî sistemi sosyalist piyasa prensipleriyle destekleme fikri, Macaristan ve Polonya'da uygulamaya konan “üçüncü yol” girişimlerinin bir tezahürü olmuştur. Dönemin reformcu yaklaşımı, parti içinde meydana gelen huzursuzluğu beslemiş ve Novotný liderlikten alınarak yerine Dubček getirilmiştir. Dubček'in kısa iktidarı, uzun bir döneme etkisini bırakacak gelişmelerle dolmuştur: Prag Baharı. Bu dönemde sansürün hafifletilmesi ve merkezî denetimin yetkilerinin azaltılması gibi birçok politik açılım ve uygulama, Dubček'in “insan yüzü sosyalizm” felsefesinin pratikleri olmuştur. Nisan 1968'deki “Eylem Programı” çerçevesinde hukuktan bürokrasiye, ordudan basına kadar birçok alanda başlatılan reformlar, Sovyetler Birliği'nin müdahalesiyle kesintiye uğrasa da entelektüeller, özgür düşünce ve ifade özgürlüğü mücadelesini devam ettirmiştir. Zira Kafka'yı anma etkinlikleriyle başlayan entelektüel canlanma, 1967'deki Yazarlar Birliği Kongresi'nde hız kazanmıştır. Muhalif aydınların örgütlü veya bireysel bir şekilde içinde bulundukları siyasal sisteme karşı toplum için “demokratik sosyalizm”

vizyonunu sunmaları ve kararlı bir şekilde yurtiçi ve yurtdışında yapılan yayınların dağıtılarak çeşitli platformlarda tartışılması, eleştirel fikirlerin yayılmasını sağlamıştır. Prag Baharı'nın entelektüel kazanımı, gelecek yirmi yıllık “normalleşme” dönemi aydınları için teorik ve tarihsel bir arka plan meydana getirmiştir. Bunun yanında Tomasek ve Trochta gibi din adamlarının serbest kalması ve sansürün azaltılması, ülke içindeki dinî faaliyetleri artırmıştır. Velehrad'da toplanan Konsil Yenileme Hareketi, komünist rejimle diyalogunu güçlendirerek inanç ve ibadet özgürlüğünü yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. Prag Baharı, Çekoslovakya'da özgürlüklerin genişletildiği ve reformların tartışıldığı sosyalizm içinde özgün bir dönem olarak ön plana çıkmıştır. Fakat iktisadî açılımlar, siyasî ve idarî reformlar ile aydınların demokrasi mücadelesi, Sovyetler Birliği'nin jeopolitik çıkarlarını tehdit eder bir noktaya geldiğinde Tuna Operasyonu başlatılmış ve Prag, diğer Varşova Paktı ülkeleriyle işgal edilmiştir. Sonrasında KSČ, yönetimine Moskova Protokolleri imzalatılarak yapılan reformların geçersiz sayılması kabul ettirilmiştir.

Moskova'da imzalanan protokollerin ardından Dubček hemen görevden alınmayıp normalleşme şartları kabul ettirilmiş ve bu sürecin başlarında öğrencilerin ve aydınların başını çektiği protestolar devam etmiştir. Dünya Buz Hokeyi Şampiyonası'nda Çekoslovakya'nın Sovyetler Birliği'ni mağlup etmesiyle ortaya çıkan anti-Sovyet dalga, Dubček'in görevden alınması için gerekli zemini hazırlamıştır. Dubček'in yerine parti liderliğine getirilen Husak, Sovyetler Birliği için de oldukça uygun bir adaydı. Bunun en önemli nedeni Husak da Dubček gibi Slovak kökenli olup Gottwald ve Novotný dönemlerinde parti liderliğine muhalefet etmiştir. Normalleşme dönemi aslında Çekoslovakya'da komünist rejime bir “balans ayarı” yapmıştır. Husak rejiminin ne Stalinist ne de reformist karakteri, politik ve kültürel baskı karşılığında ekonomik büyüme ve refah üzerinden toplumla yaptığı üstü kapalı bir toplumsal sözleşme ve Sovyetler Birliği'ne yenilenen ve yinelenen sadakat, onu Macaristan'da uzun bir süre hüküm süren Kádár rejimine politik olarak yaklaştırmıştır. Bu rejimin en önemli sorunlarından biri, söylem ve pratiklerinin tutarsızlığı olmuştur. Özellikle Helsinki sürecinden sonra insan hakları ve ifade özgürlüğü ilkelerine riayet edeceğini beyan eden Çekoslovak hükümeti, rejimi sorgulamaya açabilecek herhangi bir faaliyeti baskılamakta tereddüt etmemiş ve dolayısıyla bu durum, rejime olan güveni sarsmıştır. Husak dönemi normalleşmesi, sansürün yeniden etkin hale getirilmesi, muhalif gazete ve dergilerin kapatılması ve yabancı yayınlara erişimin yasaklanması gibi tedbirleri alarak rejimi restore etmiştir. Ayrıca Husak, parti liderliğinin yanında cumhurbaşkanlığı makamına da getirilerek kendinden önceki Gottwald ve Novotný gibi parti-devlet sistemi içinde otokrasisini güçlendirmiştir. Siyasal ve toplumsal alanda baskılar sürerken ekonomide merkezî politikalara geri dönmüş ve normalleşme döneminin ilk yılları iktisadî açıdan istikrarlı geçmiştir. Ancak 1970'li yılların ortalarında meydana gelen uluslararası alanda yaşanan gelişmeler, Çekoslovak ekonomisini olumsuz etkilemiş ve 1971'de kabul edilen “Derslere” aykırı bir şekilde yeniden piyasa araçlarının uygulanması gündeme gelmiştir. Fakat katı parti direncinin sebep olduğu ekonomik merkezîyetçiliğin ısrarla sürdürülmesi, verimsizlik, dış ticaret açığı ve enflasyon gibi başlıca yapısal sorunların meydana gelmesi halkın yaşam standartlarında düşüşe

sebepe olmuştur. Henüz Polonya'daki kadar örgütlü bir sendikal hareket ortaya çıkmamış olsa da 1980'ler rejime muhalefetin berraklaştığı bir on yıl olmuştur. Normalleşme döneminin kısıtlayıcı ortamı, samizdat ve yurtdışı yayınlar ile aşılmaya çalışılmıştır. Özellikle samizdat yayınların daktilolarla kopyalandıktan sonra dağıtılması daktilo kültürünün canlanmasını sağlamış; yeraltı altı rock gruplarının popülerlik kazanması geniş kesimlerin muhalif düşüncelerini pekiştirmiş; çevreci aktivist grupların ortaya çıkması muhalefet içindeki çeşitliliği artırmıştır. Konformist ve resmî olmayan bu “ikinci kültür” faaliyetleri, toplumsal muhalefetin yeni bir aktivizm dalgası başlatmasına katkıda bulunmuştur. Polonya'daki KOR'u model alan Charta 77, bu dönemde iki yüzden fazla imzacının meydana getirdiği bir “uzlaş” hareketi olarak ön plana çıkmış ve devrime giden sürecin başlangıç noktası olmuştur. Hareketin yarattığı politik ivme, uluslararası düzeyde Polonyalı, Macar ve Doğu Almanyalı muhaliflerle dayanışmaya da dönüşmüş, ortak bildiri ve bültenler hazırlanmıştır. Hareketin etki alanını daraltabilmek için komünist rejim tarafından “Anticharta” hazırlanmış olsa da Charta 77 kadar büyük bir etki yaratamamıştır. “Anticharta”nın başarısızlığı sonrası 1929'da Yediler Bildirisi'nin yayınlandığı dönemle benzer bir şekilde Temizlik Operasyonu (Akce Asanace) başlatılmıştır. Hareketin mensuplarına karşı başlatılan operasyonlar, haksızlığa uğrayanların örgütlenmesini teşvik etmiştir (VONS ve ISO vb.). Öte yandan Stalinist dönemdeki Katolik Eylem'e benzer bir motivasyonla kurulan “Pacem in Terris” Kardinal Tomášek gibi figürlerin karşı faaliyetleri ile etkisiz kalmıştır. Bu dönemde gerçekleşen sembolik ayinler (Aziz Metodios'un 1100. ölüm yıl dönümü, Azize Agnes'in kanonizasyonu), din adamlarının özgürlük talepleri ve samizdat yayınları, aydınlarla olan *ad hoc* koalisyonu destekler niteliktedir. 1980'lerin ortalarından itibaren Gorbaçov açılımlarının yapılmasını zorunlu kılan siyasal, toplumsal ve ekonomik düzlem, Çekoslovakya'da Husak'ın parti liderliğinden istifasına giden süreci hazırlamıştır. 1987'deki parti toplantısında Jakes parti genel sekreterliğine getirilmiş ve Husak cumhurbaşkanlığı görevini bir süre daha sürdürmüştür. Ancak 1988-1989 arasında neredeyse aralıksız gerçekleşen protestolar, kitlelerin taleplerinin parti yönetimindeki değişikliklerden çok daha büyük olduğunu göstermiştir. Palach Haftası, Teplice protestoları, Opletal anması ve Letná Meydanı Olayları gibi sembolik protestolar gerçekleşirken post-komünist dönemin kadrolarını belirleyecek olan Sivil Forum ve Şiddete Karşı Halk Hareketi aydın, işçi ve öğrenci gruplarının taleplerini örgütlü bir platformdan dile getirmiştir. Bununla birlikte ROH ‘eski rejime’ sadık kalarak sürece doğrudan bir katkı sunmasa da (Svorenová, 2000, s. 132) ülke genelinde gerçekleştirilen iki saatlik genel grevler kapsamında ČKD işçilerinin eylemleri ile Košice ve Ústí nad Labem'deki geniş çaplı işçi protestoları bu süreçte önemli bir rol oynamış ve bu eylemler Prag Baharı'nın anılarını yeniden canlandırmıştır. Bu sürecin sonunda 1989'un kasım ve aralık aylarında KSČ üst yönetimi istifa etmiş ve Cumhurbaşkanı Husak yetkilerini komünist olmayan bir geçiş hükümetine devretmiştir. Havel'in cumhurbaşkanı seçilmesi ve ardından Aziz Vitus Katedrali'nde Tomasek'in yönettiği bir ayine katılması, siyasette aydın-din adamı ilişkisinin sembolik bir görüntüsünü teşkil etmiştir. Normalleşme döneminin aydınları Kadife Devrim'e giden süreçte Merkez-Doğu Avrupa'daki çağdaşları gibi “sınıf bilinci” kadar yüksek bir aidiyetten ziyade bir “dayanışma hissi” ve ortak sorunlara karşı “uzlaşma

politikası” etrafında birleşerek ve aynı zamanda işçi sınıfı ile din adamlarını aynı amaç uğrunda konsolide ederek komünizmin çöküşünde önemli bir rol oynamıştır. Din adamları da Polonya’da olduğu gibi Çekoslovaklar için de “özerk sivil faaliyetlerin ilk laboratuvarı” işlevi görmüş ve “toplumun bağımsız yaşama” (Agnew, 2004, s. 281) arzusunu giderek kuvvetlendirmiştir.

Post-komünist dönem Çekoslovakya için iki büyük kritik eşik yaratmıştır: Kadife Devrim ve Kadife Ayrılık. Kadife Devrim, post-komünist dönemin başlangıcını teşkil ederken Kadife Ayrılık ise post-komünist devletler arasında kansız bir şekilde ayrılığın tek örneği olmuştur. Devrim sonrasında ilk serbest genel ve cumhurbaşkanlığı seçimleri, eski dönemin muhalifleri için siyaseten demokratik bir zafer olarak addedilse de hızlı liberalleşme, siyasî temizlik ve Çek-Slovak ulusal ayrışmasının yeni gündemi kaplayacağı bir süreci de başlatmıştır. IMF, IBRD ve Avrupa Konseyi üyelikleri, AB ile ortaklık anlaşmasının ve Polonya ve Macaristan ile Vişegrad Deklerasyonunun imzalanması, Batı’ya angajmanı hızlandırmıştır. Aynı zamanda Çekoslovakların tarihsel Alman meselesi, karşılıklı jestler ve iş birliği anlaşmalarıyla büyük oranda çözülmüştür. “Aydın-siyasetçi” figürlerin iktidara gelmesi, uzun bir özgürlük ve demokrasi mücadelesinin sonucunda gerçekleşmiştir. Bu sayede entelektüel ortam resmî sansür baskısından kurtulmuş ve çoğulcu hale gelmiştir. Çek Bilimler Akademisi’nin kurulması ve üniversitelerle ilgili kanunî düzenlemeler bu gelişmelerin önemli çıktıları olmuştur. Ayrıca Gottwald döneminden itibaren Kilise’nin ve din adamlarının mülkiyet hakları ve devlet içindeki konumları yasalarla sınırlandırıldığından yeni dönemin getirdiği imkanlar, Kilise’nin hareket alanını da genişletmiştir. Ayrılığa giden süreçte Klaus’un yürüttüğü geniş özelleştirme politikaları ve kupon özelleştirmeler uygulaması, ekonomik dönüşümün gidişatına şekil vermiş ancak Çekler ve Slovaklar arasındaki ulusal anlaşmazlıkların farklı bir boyuta taşınmasına da yol açmıştır. Zira Slovak milliyetçileri, Klaus’un şok terapisinin Slovakya’da işsizliği artıracığından ve ağır sanayiye dayalı Slovak ekonomisine zarar vereceğini düşündüğünden kendileri için ayrı bir özelleştirme takviminin işletilmesini talep etmiştir. Fakat federal hükümetin, makroekonomik politikaları, yasal düzenlemeleri ve siyasal çekişmeler (temizlik yasaları, OF ve VPN’nin dağılması vb.) Çekler ve Slovaklar arasındaki federal bağların da kopmasına neden olmuştur. “Federal düzeyde işleyen gerçek bir siyasî hareketin ya da partinin” (Agnew, 2004, s. 294) mevcut olmaması, Çekoslovakya’nın bir arada kalamamasının en önemli nedenidir. Masaryk ve Patocka gibi entelektüel figürlerin ortaya koyduğu Çek ve Slovakların birlik vizyonu Havel tarafından da sürdürülmek istense de yeni ulusal liderler Klaus ve Meciar bu ortaklığı daha fazla devam ettirmenin mümkün olmadığı kanaatinde mutabık kalmıştır. Ayrılıktan sonra Çek Cumhuriyeti, Klaus’un başlattığı programı uygulamaya devam etmiştir. Ancak yolsuzluk iddiaları, Klaus’un iktidarını kaybetmesinde çok büyük bir pay sahibi olmuştur. 1998 seçimleri sonrasında başbakanlığı devralan Zeman, “temiz eller” operasyonlarıyla yolsuzluk karşıtı bir politika takip etmiş, NATO ve AB üyelikleri için hazırlıkları hızlandırmıştır. Bu dönemde hızlı iktisadî dönüşüm, yasal ve siyasî boşluklar ile gündeme gelen yolsuzluk, işsizlik, Roman toplumu ile ilgili eşitsizlik sorunları ve ‘temizlik yasasının’ bir cadı avına dönüşme tehlikesi dönemin aydınları tarafından Respekt, Lidové

noviny, Mladá fronta Dnes, Revolver Revue, Právo gibi birçok yayında tartışılmıştır. Bunun yanında Soğuk Savaş döneminde uygulanan totaliter uygulamaların araştırılması için kurulan enstitüler, özel medya kuruluşları ve farklı alanlarda faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşları, post-komünist entelijansiyanın şekillendiği alanlar olmuştur. Restitüsyon yasaları, iade-i itibarlar ve konkordato devlet-Kilise arasındaki ilişkiyi düzenlemiş olsa da azalan dindarlık geleneksel anlamdaki dinin düzenleyici rolünün büyük oranda azaldığını göstermiştir. Slovakya’da ise ayrılık sonrası süreç Çek Cumhuriyeti’ndekinden biraz daha farklı gelişmiştir. Meciar’ın 1998’e kadarki tartışmalı liderliği, popülist, milliyetçi ve otoriter politikalara dayanmış ancak Çekoslovakya döneminde başlatılan özelleştirmeler devam ettirilmiştir. Geciken NATO ve AB entegrasyonu Dzurinda döneminden itibaren yeniden gündeme getirilmiş; özellikle aşırı merkezileşme yüzünden zayıflatılan kurumlar hakkında yapılan yasal düzenlemelerle basın ve ifade özgürlüğü, yargı bağımsızlığı ve yolsuzlukla mücadele gibi temel meselelere çözümler aranmıştır. Bu temel meseleler Slovak entelijansiyanın da içinde bulunduğu platformlar aracılığıyla kamuoyunun tartışmasına açılmış ve kurumların yeniden demokratikleştirilmesinde önemli katkılar sunmuştur. 2000’de Vatikan ile imzalanan konkordato ve diğer ek düzenlemeler Kilise’nin konumunu yasalarla garanti altına almış ve bu sayede Katolik okulların finansmanı, din özgürlükleri ve ruhban sınıfına dair haklar hukukî bir zemine oturtulmuştur. Katolik inancının Çek Cumhuriyeti’ne göre daha kuvvetli olduğu Slovakya’da Katolik olmayan toplulukların tanınması zorlaştırılmıştır. Katolik inancının Slovakya’da hâlâ yüksek oranda destek gördüğü ancak giderek artan bir “dinsiz” kesimin bulunduğu görülürken geçmişte komünist baskıdan muzdarip olan din adamları onurlandırılmış ve bazıları demokrasi ve insan hakları savunusunda öne çıkmıştır. Slovakya’daki dinî kurum ve figürler, Çek Cumhuriyeti’ne kıyasla hâlâ önemli bir yere sahip olsa da sınırlı olan dönüştürücü etkisini post-komünist dönemde yitirmiştir. İşçi sınıfı cephesinde de benzer bir durum gerçekleşmiştir. Çekoslovakya’nın dağılması ile Çek Cumhuriyeti’nde “Çek-Moravya Sendikalar Konfederasyonu” (ČMKOS) ve Slovakya’da “Slovak Sendikalar Konfederasyonu” (KOZ SR) kurulmuştur. Bu büyük konfederatif yapıların öncülüğünde gelişen üçlü diyalog mekanizmaları işçilerin aktivist özelliklerine zayıflatıcı bir etki yapmıştır. Öte yandan üye sayılarındaki keskin düşüş, komünist geçmişin yarattığı güvensizlik, genç işçilerin ilgisizliği, sınırlı toplu pazarlık gücü, siyasal iktidarlara yaşanan iletişim eksiklikleri, sendikaların ve işçi sınıfının eski dönemdeki gücünün önemli ölçüde yitirilmesine neden olmuştur. Netice itibarıyla post-komünist dönemde ulus-altı gruplar arasındaki *ad hoc* ittifak dağılmış ve bu grupların geleneksel rolleri sona ermiştir. Toplumun ve devletin dönüşümü özellikle batılı kurumların tesirinde gerçekleşmiş ve komünizmin çöküşünün bölgede yarattığı şok ve hızlı dönüşüm ihtiyaçları toplum kesimlerinin adaptasyon ve reaksiyon kapasitesini düşürmüştür. Dolayısıyla AB üyelik sürecine kadar geçen süre zarfında politika oluşturma, aydın-siyasetçilerin ve uzmanların söylem ve eylemleri ile şekillendirilmiştir.

Çekoslovakya (1945-2004)				
Yıllar	Devlet Dönüşümü (Y ₁)	Entelijansiya (X ₁)	İşçi Sınıfı (X ₂)	Kilise (X ₃)

1945-1953	Evet	Evet	Evet	—
1953-1968	Evet	Evet	—	—
1969-1989	Evet	Evet	Evet	Evet
1990-2004 (1993'ten sonra Çek Cumhuriyeti ve Slovakia)	Evet	Evet	—	—

Tablo – 20: Çekoslovakya'nın Ulus-Altı Düzeyde Analizi (1945-2004)

SONUÇ

Bu çalışma, 1945'ten 2004'e uzanan bir zaman zarfında ve Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinden Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'daki devlet dönüşümünü uluslararası gelişmelerin yanında ulus-altı aktörlerin eylemleri ekseninde açıklamayı amaçlamış; yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçlerini karşılaştırmalı bir şekilde ele almıştır. Bu ülkelerde devlet-merkezli anlatının ötesine geçebilmek için aydınlar, işçiler ve din adamları olarak tanımlanan ulus-altı aktörlerin eylemleri tarihsel bir bağlam içinde değerlendirilmiştir. Tez çalışmasında cevap aranan temel soru "Ulus-altı aktörlerin (aydınlar, işçi sınıfı ve ruhban sınıfı) ulusal, uluslararası ve ulus-ötesi aktörlerle olan etkileşimleri, tarihsel süreçte Merkez-Doğu Avrupa devletlerinin geçiş dönemlerindeki dönüşümünü ve bu devletlerin Avrupa'ya yeniden entegrasyonunu nasıl etkilemiştir?" olmuş; bunun yanında esas araştırma sorusuna ek olarak iki soru daha araştırmanın çerçevesini belirlemiştir: i) "Tarihsel sosyolojik bir perspektiften bakıldığında Soğuk Savaş dönemi (komünist rejimler) ile Soğuk Savaş sonrası dönem (komünizm sonrası rejimler) arasında hangi benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır?" ii) "Eski Varşova Paktı üyesi olan Merkez-Doğu Avrupa devletlerinin, komünizm sonrası dönemde Batı ile bütünleşme süreçlerinde hangi sosyal dinamikler değişmiştir?" Bu sorulara cevap aranırken tekrar eden örüntülerin saptanması için Mill'in uzlaşma usulü tercih edilmiş ve Weber'in ideal-tip yaklaşımı ile "dönüştürücü" ve "etkin" güç kavramsallaştırmalarının yapılması mümkün olmuştur. Her vakada yapılan tarihsel kategorizasyonlar aslında bu tiplerin nasıl ortaya çıktığını ve hangi kırılma noktalarında nasıl rol oynadıklarını detaylı bir şekilde işlemiştir. Böylelikle bölge hakkında literatürde mevcut olan çalışmalar makro-yapısal bir çerçeveye sahipken bu tez çalışması, dönüştürücü ve etkin güç kavramlaştırmalarıyla ulus-altı aktörleri analizin merkezine yerleştirerek literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır. Aşağıda bu tez kapsamında başlıca ampirik bulgular özetlenecek; ulus-altı aktörler arasında karşılaştırmalar yapılarak bazı genellemelere ulaşılabilecek; ideal-tipler olarak bazı kavramsallaştırmalar ve tezin kapsamının aşılması için bazı gelecek çalışma önerileri tartışılacaktır.

1.1. Ampirik Bulgular ve Karşılaştırmalar

Savaş-sonrası birkaç yıl içinde Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'da Moskova'ya sadık ve Stalinist modeli örnek alan rejimler benzer yöntemlerle iktidara gelmiştir. Sert merkezileştirme ve kolektifleştirme politikalarının uygulandığı bu yıllarda aynı zamanda devlet baskısı ve terörü de ciddi bir şekilde hissedilmiştir. Polonya'da Bierut liderliğindeki PZPR, muhalifler ve diğer sosyalist veya komünistler üzerinde baskısını artırarak Polonya'daki tek egemen güç olmuştur. Bu dönemde yeni entelijansiya gelişim aşamasındayken rejim inşasına angaje olan aparatçik aydınlar ön planda olmuş; fakat ilk muhalif çalışmalardan biri de yine bu dönemde ortaya çıkmıştır: "Esir Akıl". Milosz'un entelijansiyanın siyasal rejimle olan karmaşık ilişkisini net bir şekilde ifade ettiği "Esir Akıl", ilerleyen yıllarda şekillenecek olan sistem-karşıtı eleştirel entelijansiyanın doğuş sinyallerini vermiştir. Savaş-sonrasında eski unsurların tasfiyesi hız kazanmışken bir yandan bu hızlı dönüşüme ilk cılız tepkiler de öğrenci ve işçi eylemleriyle gelmiştir. 1946'da Poznan ve Krakow'da lise ve üniversite öğrencilerinin

eylemleri, 1947’de Lodz’da işçilerin gerçekleştirdiği grev, kısa sürede bastırılmış olsa da bu olaylar güçlü bir işçi sınıfının potansiyelini ortaya koymasından önemlidir. Bu dönem din adamları açısından oldukça baskıcı bir süreç olmuştur; Kilise mülkleri kamulaştırılmış, dinî okullar ve manastırlar kapatılmış ve önde gelen birçok din adamı yargılanmıştır. Aynı zamanda komünist rejim, Kilise’nin siyasî ve tarihî etkisini kırabilmek için rejime sadık din adamlarından oluşan “Vatansever Papazlar” oluşumunu meydana getirmiştir; “Evrensel Haftalık” dergisi kapatılmıştır. Stalin’in ölümü sonrası yaşanan kırılma ise muhalif entelektüellerin PZPR içindeki Puławy grubundan KOR’un kuruluşuna kadar farklı şekillerde ve giderek etkilerini artıran bir şekilde var olmalarına olanak tanımıştır. Özellikle “Eğri Çember Kulübü”, “Kultura”, “Po Prostu”, “Krytyka” ve “Robotnik” gibi yayınlar aracılığıyla Jan Józef Lipski, Leszek Kołakowski, Jacek Kuroń ve Karol Modzelewski gibi aydınlar toplumsal muhalefetin teorik çerçevesini belirlemiş ve muhalefete yön vermiştir. Polonya’da destalinizasyon sürecinde ortaya çıkan dönüşüm baskısı, sadece entelektüellerin değil işçilerin de doğrudan olayların merkezinde olduğu gelişmelerle gerçekleşmiştir. 1956’da Poznan’da işçilerin düşük ücretler ve kötü çalışma koşullarını protesto etmek için başlattığı ayaklanma komünizm ve Sovyet karşıtı bir hal almış; akabinde olaylar sert bir şekilde bastırılmıştır. Bu yıl Kilise için de önemli gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 1953’ten beri ev hapsinde olan Kardinal Wyszyński, serbest kalmış; Polonya Kilisesi Almanya ile ilişkilerin iyileştirilmesi için “Alman açılımı” başlatmış ancak bu gelişme devlet ve Kilise arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştur. Bu gerilim 1966’daki milenyum kutlamalarında da devam etmiş; devlet ve Kilise ayrı ayrı anma etkinlikleri düzenlemiştir. Kuroń ve Modzelewski’nin kaleme aldığı “Partiye Açık Mektup”, komünist partiyi aşırı bürokratikleşme, partinin üretim araçlarına sahip olması ve işçilerin kendi devletlerine yabancılaşmasına yol açtığı gerekçeleriyle sert bir şekilde eleştirmiştir. Polonya toplumu için önemli bir diğer kırılma, 1976 protestoları sonrası “İşçi Savunma Komitesi’nin” (KOR) kurulması olmuştur. Kurucuları arasında Jacek Kuroń, Adam Michnik, Antoni Macierewicz ve Jan Józef Lipski gibi isimlerin olduğu KOR, görünürde işçileri, devlet şiddetinden korumayı amaçlamış ancak gerçekte mevcut komünist rejime karşı muhalefetin konsolide olduğu bir platforma dönüşmüştür. KOR, aynı zamanda işçi-aydın ad hoc ittifakının Merkez-Doğu Avrupa’daki en net ve öncü örneği olmuştur. KOR deneyiminden hareketle ROPCiO, DiP ve KPN gibi başka örgütlenmeler de meydana gelmiştir. Daha sonra WZZ ve KOR’un 1980’de Lenin Tersanesi’nde eylemlerin yapılması hususunda anlaşmış ve bu iki örgüt birleşerek Dayanışma’yı kurmuştur. İşçi-aydın ittifakının daha gelişmiş çıktısı olan bu ilk bağımsız sendikal hareket içinde Kuroń ve Robotnik editörü Ltynski gibi aydınlar yer almış; ayrıca Dayanışma içinde bir “Uzmanlar Komisyonu” da kurulmuştur. Bunun yanında Dayanışma’nın yayın organı olan “Haftalık Dayanışma” ve “Mazowsze Haftalık Dergisi” entelektüeller için önemli tartışma alanları olmuştur. Ayrıca bu dönemde Kardinal Wojtyła’nın II. Jean Paul adıyla Papa seçilmesi ve Papa’nın 1979’da Polonya’yı ziyareti Polonya siyaseti açısından sembolik bir önemi haizdir. Zira Davies’in ifadesiyle “hiçbir zaman sansürlü bir televizyon programı izlememiş, duygularını kamusal alanda gerçekten spontane bir şekilde ifade etmesine izin verilmemiş, her türlü gerçek fikir beyanının bastırıldığı ya da manipüle edildiği bir ulus için bu an şok edici bir farkındalık anı olmuştur.” (Davies,

2005, s. 475). Ayrıca Gdansk Tersanesi'nde ortaya çıkan yeni siyasal hareket, Kilise ile de yakından temas halinde olmuştur. 1980'lerin başından itibaren yaşanan gelişmeler içinde Kilise, işçiler ve aydınlar için "koruyucu bir şemsiye" ve devlet ile muhalifler arasında da bir "arabulucu" işlevi görmüştür. Aynı zamanda Papa II. Jean Paul, uluslararası alanda komünist partiye yönelik mesajlarıyla baskı oluşturabilmiştir. 1980'lerin sonunda Yuvarlak Masa Görüşmeleri döneminde Adam Michnik'in genel yayın yönetmenliğini yaptığı ve ilk bağımsız gazete olan Gazeta Wyborcza kurulmuş; yarı-serbest seçimler esnasında bu gazete muhalefetin resmî ve yasal olarak propagandasını yapabildiği ilk mecra olmuştur. Polonya'da entelektüellerin önemli bir parçası olduğu Dayanışma'nın post-komünist geçiş sürecinde gücü ele almasıyla Dayanışma'nın aslında oldukça heterojen olan siyasal yapısı, bu hareketin daha fazla sürdürülmesine izin vermemiş ve Dayanışma bir sendika olarak var olmaya devam etse de bir siyasal hareket olarak dağılmış ve farklı siyasal eğilimler yeni siyasal partilere dönüşmüştür. Ayrıca post-komünist süreçte muhalif entelektüellerin yerleri, geçiş sürecini yönetecek olan teknokrat uzmanlarla dolmaya başlamıştır. Neoliberal ekonominin inşası için Maliye Bakanlığı'na getirilen Leszek Balcerowicz, Jeffrey Sachs'ın da tavsiyelerine uyarak hızlı bir liberalleşme politikasını uygulamaya koymuştur. Bu dönüşüm süreci en çok, nüfusun yoksul kesimlerini ve işçileri etkilemiş; bunun politik düzlemde de yansımaları olmuştur. Ulus-altı aktörler arasındaki ilişkiler bağlamında post-komünizm sürecinin esas sonucu, aydınlar ve işçiler arasındaki adı konmamış ittifakın bozulması olmuş ve iki toplumsal grup arasındaki mesafe artmaya başlamıştır. 1989-1993 yılları arasında işçiler tarafından pek çok protesto düzenlenmiş olsa da post-komünist dönüşümün işleyişinde olumlu veya olumsuz anlamda bir etkileri olmamıştır. Bunun yanında komünizmin yıkılması ile kurulan demokratik rejim, (önceki döneme kıyasla) ifade özgürlüğünü tesis etmiş; dolayısıyla sansür de ortadan kalkarak aydınlar için yeraltı (samizdat) yayınlarını sürdürme gerekliliği kalmamıştır. Bunların yerine farklı alanlarda kurulan sivil toplum kuruluşları ve artan medya organları entelektüeller için yeni mecralar olarak ön plana çıkmıştır. Post-komünist süreçte Kilise ise hukukî varlığını yapılan kanunî düzenlemeler ve uluslararası anlaşmalar aracılığıyla yeniden garanti altına almıştır. Dayanışma-sonrası siyasal düzlemde Kilise, yeni kurulan muhafazakâr partilerin de katkısıyla ortaya çıkan toplumsal kutuplaşmanın bir parçası olarak laiklik ve kürtaj tartışmalarında öne çıkmıştır. Sekülerleşmenin etkisiyle önceki yıllara nazaran topluluğu azalıyor olsa da 2004 sonrası süreçte de Kilise, siyasetteki önemli aktörlerden biri olmaya devam etmiştir.

Macaristan'da yeni rejim inşa edilirken oluşturulan baskı iklimi toplumun tüm kesimlerini kapsamıştır. Bu baskıyı en çok hissedenlerin başında din adamları ve dinî kurumlar gelmektedir. Dinî yayınlara yönelik sıkı sansür, Bela Varga'nın yurtdışına kaçması, Kardinal Mindszenty'nin tutuklanması ve işkence görmesi, komünist rejimin din adamlarına yönelik uygulamalarının önemli örnekleri olmuştur. Ayrıca 1950'de devlet ve Kilise arasında imzalanan konkordato ve 1951'deki "Barış Papazları" oluşumu Kilise'yi tamamen rejimin denetimine sokulmak istenmiştir. Bunun dışında devletleştirme politikaları çerçevesinde Kilise ve manastırlara ait birçok mülke el konmuştur. 1956 İhtilalinde serbest kalan

Kardinal József Mindszenty Kasım ayındaki Sovyet müdahalesinden sonra Budapeşte'deki Amerikan büyükelçiliğine sığınmış ve on beş sene diplomatik koruma altında burada ikamet etmiştir. Rakosi döneminin sert merkezî uygulamaları, destalinizasyon sürecinde eleştirilere tabi tutularak Macar Yazarlar Birliği ve Petöfi Çevresi gibi etkili aydın oluşumları Nagyist reformların önemli destekçileri olmuştur. İhtilalin tüm şartlarını oluşturan entelektüel faaliyetler 1950'lerin ortalarından itibaren Macaristan'da yabancı güçlere karşı direniş kültürünü yeniden canlandırmıştır. Savaş sonrası dönemde kurulan Stalinist ve post-Stalinist düzenin eleştirildiği çalışmaların başında Djilas'ın "Yeni Sınıf: Komünist Sistem Üzerine Bir Analiz" adlı eseri gelmektedir. Bu eser sadece bürokratik bir komünist sistemi eleştirmemiş, aynı zamanda Merkez-Doğu Avrupa entelektüelleri arasında uzun süren bir tartışmayı da başlatmıştır. Özellikle Konrad ve Szelenyi'nin çalışmalarında geçen "sınıf ikiliği" ve "yabancılaşma" kavramları Macar sisteminin ironik yönlerini çarpıcı bir şekilde yansıtmıştır. Macar İhtilali'nin bir diğer bileşeni ise işçilerin oluşturduğu konseylerdi. İşçi konseyleri, bu dönemde Macar tarihinde görülmemiş bir şekilde merkezî bir rol üstlenmiştir. Yugoslavya'daki öz-yönetim modelinden ilhamla işçiler, üretim üzerinde söz sahibi olma, karar alma süreçlerine katılma ve ekonomik yapının demokratikleşmesi yönünde somut adımlar atmışlardır. Polonya ve Çekoslovakya'dan farklı olarak Macaristan'da 1956 İhtilali sonrasında kurulan "gulaş komünizmi" 1988'e kadar sürmüş ve kurulan bu rejim devamlılığını ekonomik ve kültürel açılımlar ya da kısıtlı liberalleşme girişimleriyle sağlamıştır. Bu durum aslında Macaristan'da bir "özgürlük yanılsaması" yanılsaması yaratmıştır. Rejimi açıktan eleştirmeyen matbuatın dolaşımına ve bazı Batılı yayınlara müsaade edilmiş; ancak bu, belirli şartlar altında yapılmıştır. Bunlar: (i) Sosyalist yurtseverlik (burjuva milliyetçiliğinin aksine), (ii) proteler enternasyonalizm ve Sovyet-Macar dostluğu, (iii) işçi sınıfı ve MSzMP'nin öncü rolü ve (iv) işçi-köylü ittifakı (Kovrig, 1978, ss. 734-735). Bir anlamda Kádár rejimi sınırlarını kendisinin belirlediği "kapsayıcı bir dışlayıcılık" uygulayarak sistemin çökmesine ve aynı zamanda muhaliflerin marjinalleşmesine engel olmak amacıyla çeşitli politikalar üretmiştir. Buna din adamları ve Kilise de dahil olmuş; Kádár'ın uzlaşmacı rejimi karşılıklı tavizler verilerek Kilise adına belli bir özerk alan tesis edilebilmiş; ancak Macar Kilisesi, Polonya Kilisesi'nin aksine toplumsal muhalefete nüfuz edememiştir. Fakat 1970'lerden itibaren değişen bölgesel ve uluslararası şartlara da bağlı olarak bu girişimler başarısız olmaya başladıkça Kis, Haraszti ve Konrád gibi sistem karşıtı muhalif entelektüeller, Polonya'daki KOR benzeri "Yoksullara Destek Fonu"nu" (SZETA) meydana getirmiş; bunun yanında "Szakkollégium" adı verilen okullar da geleceğin siyasal elitinin gelişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca entelektüellerin yeraltında faaliyetini sürdürdüğü Beszélő, Hírmondó, Demokrata ve Égtájak között gibi dergiler Macar muhaliflerin en çok ilgi gösterdiği yayınlar olmuştur. 1980'lerin sonunda Macaristan'ın içine girdiği kriz, mevcut düzenin daha fazla sürdürülemeyeceğini Monor ve Lakitelek toplantılarında net bir şekilde görülmüş; geçiş süreci için rejim ve demokratik muhalefet, Polonya'daki gibi 1989 yılında iktidar devri için görüşmelere başlamıştır. Aydınların başını çektiği bu görüşmeler neticesinde Macaristan'da post-komünist süreç başlamıştır. Demokratik muhalefetin önemli aktörleri haline gelen SZDSZ, MDF, Fidesz ve komünist partinin halefi olan MSZP yeni dönemde Macaristan yönetiminde

söz sahibi siyasal partiler olmuşlardır. Post-komünist dönemin gelişim aşamaları Macaristan’da da benzer bir patika takip etmiş; Polonya’daki Balcerowicz Planı’na benzer bir program olan “Bokros Paketi” sosyal harcamaları azaltan ve özelleştirmeleri artıran birçok politikayı içermiştir. Bokros’un “gizli şok terapisi” topluma olumsuz yansımış olsa da Kádár döneminden kalan miras (toplumun atomizasyonu), işçilerin ciddi bir kolektif girişim oluşturmaya engel olmuştur. Polonya’da işçiler politik olarak kendilerine sürekli “alan açarak” ilerlerken Macaristan’da ise 1980’lerin sonunda yeni kurulan sendikalar, post-komünist dönemin güvencesiz atmosferinde etkisiz kalmıştır. Netice olarak geçiş sürecini koordine eden uzmanların, topluma yükledikleri bu dönüşüm maliyeti ve iyimserlik algısının bedeli bir sonraki seçimde Fidesz’in iktidara taşınması olmuştur. Toplumsal kutuplaşmanın arttığı bu dönemde restitüsyon yasalarıyla mülklerini geri alan Kilise, bir siyasal atmosferde daha belirgin bir hale gelmeye başlamıştır. Tarihî Hristiyan kiliseleri ile sağ partiler arasında gelişen simbiyotik ilişki dikkat çekmiş; özellikle Fidesz’in kürtaç karşıtı politikası Katolik Kilisesi’nin lobi faaliyetleriyle desteklenmiştir. 1990’lı yıllarda sağ ve sol partiler arasında gidip gelen istikrarsız siyasî atmosfer içinde NATO ve AB hedefleri, iktidarlardan pek fazla etkilenmemiş; entegrasyon ve üyelik süreçleri başarıyla tamamlanmıştır.

Çekoslovakya’da KSČ lideri Gottwald, yönetimi, Şubat Darbesi ile devrıldıktan sonra “sosyalist gerçekçiliği” ülke sathında uygulayabilmek için devlet mekanizmasında tam kontrolü sağlamıştır. Yeni kurulan komünist rejime açıkça karşı çıkan entelektüeller hapsedilmiş; çok sayıda kişi ise darbeden sonra ülkeyi terk etmiştir. Çekoslovak kültürel üretimi, çok kısa sürede ve derinlemesine bir Sovyetleştirme sürecine girmiştir. Çekoslovak Yazarlar Birliği’nin denetiminin sağlanması, “Dergi Yayıncılığı ve Çekoslovak Gazeteciler Birliği hakkında kanun” gibi yapılan birçok yasal düzenleme, Çekoslovak Bilimler Akademisi’nin kuruluşu ve üniversitelerin kontrolü, Slansky Davası’nda kalan potansiyel muhalefet odaklarının sindirilmesi gibi hadiseler eski entelijansiya olarak adlandırabileceğimiz kesimlerin hızla yok olmasına sebebiyet vermiş; Grup 42 gibi edebiyat çevrelerine mensup bazı aydınlarsa yurtdışına kaçmıştır. Bunun yanında Stjepan Tomislav Kolakovič’in yargılanması, Kilise’nin yayınlarının durdurulması ve eğitim kurumlarının devredilmesi, “Katolik Eylem” hareketinin kurulması ve Balpiskopos Jozef Beran’ın tutuklanması hadiseleri ile din adamlarına yönelik baskı da had safhaya ulaşmıştır. Rejimin kendini konsolide ettiği bu yıllarda komünist partinin güdümündeki yeni entelijansiya mensup aydınlar önemli eserler bırakmış ve önemli pozisyonlara getirilmişlerdir. Bu aydınlar, partinin resmî ideolojik hedeflerine hizmet eden ve propagandist bir dil kullanan çalışmalara imza atmıştır. Ancak Stalin’in ölümü ile Moskova’da başlayan değişim süreci blokta yeni arayışları da beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda bu süreçte gerçekleştirilen para reformu ücretlerdeki reel artışı durdurarak birikimlerin önemli bir kısmını yok etmiştir. Bu kararın ardından komünist rejim en büyük grev ve protestolarla karşılaşmış; Plzen’deki Skoda fabrika işçilerinin öncülük ettiği binlerce işçi bu karara itirazını dile getirmiştir. Ancak ordu ve Halk Milisleri olayları kısa sürede bastırmıştır. Buna rağmen Plzen’deki olaylar Prag-Moskova hattında bazı gerilimleri de gün yüzüne

çıkarmıştır. Gerilimin ardından gıda ve tüketim mallarının arzında yaşanan sorunlar tarımda kolektivizasyonun durdurulması ve ağır sanayinin yavaşlatılmasını sağlamıştır. Bu çerçevede merkezi ekonomide ilk reform girişimleri Kurt Rozsypal öncülüğünde hazırlanmış ve ekonomide baş gösteren sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Fakat başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimler, yeniden 1965'ten sonra Ota Šik'in ortaya koyduğu program ile hareketlilik kazanmıştır. Šik'in reform çalışmaları, Sovyetler Birliği ve diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindeki gelişmelerden etkilenmiş; arz-talep dengesi, fiyat esnekliği ve işletme bağımsızlığı gibi Rozsypal'in girişimlerinden daha radikal araçlar içermiştir. Macaristan'da Rezső Nyers öncülüğünde başlayan Yeni Ekonomik Mekanizma'dan farklı olarak Çekoslovakya'da devlet işletmeleri birlikler halinde gruplandırılıp bağımsız birlik sayısı azaltılmış ve işletme yönetimlerine tanınan özerklik daha kısıtlı olmuştur. Šik reformları sadece ekonomi-politik birtakım programlara değil Šik'in "Bürokratik Devlet" ve "Üçüncü Yol" gibi entelektüel çalışmalarına da dayanıyordu. 1960'lı yıllardaki reform dalgası Šik'in reform politikalarının yanında Dubček'in reform girişimleri ile de devam etmiştir. 1968'de Dubček'in "insan yüzlü sosyalizm" olarak adlandırdığı stratejisi, Eylem Programı ile uygulamaya konmuştur. Bu programa sendikaların çatı örgütü olan Devrimci Sendikal Hareket (ROH) tarafından da destek verilmiş; sendikaların bağımsızlığı ve hükümet ile düzenli görüşmeler yapılması gerekliliği vurgulanmıştır. İlerici bir demokratik toplum inşası için sosyalist bir temele ihtiyaç ve dış tepkileri minimize edebilmek için partinin öncü rolü ifadesi vurgulanmıştır. Çekoslovakya'daki bu reform dalgası, toplumdaki entelektüel hareketlilikten oldukça etkilenmiştir. Miloš Forman öncülüğündeki Çekoslovak Yeni Dalga sineması ve bunu takip eden yenilikler; Vaclav Havel, Milan Kundera, Ludvík Vaculík ve Pavel Kohout gibi aydın-siyasetçi figürlerin özellikle "4. Çekoslovak Yazarlar Birliği Kongresi'nde" sansür ve ekonomi gibi meselelerde ortaya koydukları cesur tavır, aynı zamanda yurtiçi ve yurtdışında yapılan yayınlar Prag Baharı olarak adlandırılan süreci inşa etmiştir. Bunların ötesinde "İki Bin Kelime Manifestosu" ile Kulüp-231 ve Partisizler Hareketi reformlara destek maksadıyla ortaya çıkmıştır. Çekoslovakya'daki meydana gelen bu gelişmeler KGB raporlarında karşı-devrimci bir hareket olarak nitelenmiş ve Sovyet çıkarlarına tehdit olarak görülmüştür. Sovyetler Birliği öncülüğünde Varşova Paktı'nın Tuna Operasyonu ile Çekoslovakya'ya yaptığı askeri müdahale, "bahar" sürecini sonlandırmış; ancak Dubček bir süre daha iktidarda kalmaya devam etmiştir. Buz hokeyi müsabakasının ardından yeniden patlak veren özgürlükçü ve ulusalcı coşku sonrasında Dubček nihayet görevden alınarak yerine Gustav Husak getirilmiştir. Husak döneminde "normalleşme" adı verilen ve Prag Baharı'nın tüm kazanımlarını geri alan bir süreç başlatılmıştır. Sansür ve baskı yeniden tesis edilmiş olsa da bu dönemde uygulanan yöntemler, Stalinist dönemdeki göstermelik yargılamalar ve ölüm cezalarını içermemiş; polis vasıtasıyla kurulan bir "medeni şiddet" dönemi olmuştur. Normalleşme döneminin baskılarından kaçış için yurtdışında kurulan yayınevlerinden çıkan eserler, samizdat eserlerin üretimi ve daktilo kültürünün yaygınlaşması gibi eski yöntemler yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Özgür Avrupa ve Amerika'nın sesi gibi Batılı istasyonların muhalefet ve halk arasında köprü vazifesi görmüştür. Normalleşme dönemi için kırılma noktalarından biri 1975'te Merkez-Doğu Avrupa'daki komünist rejimler tarafından imzalanan ve kişi

hak ve özgürlüklerinin korunmasını garanti altına alan Helsinki Nihai Tek Senedi olmuştur. Komünist rejimler bu anlaşmaya harfiyen riayet etmemiş olsa da adalet ve özgürlük üzerine yapılan vurgu, bu yıllarda siyasal aktivizmin yeniden yükselmesine cesaret vermiştir. Özellikle Charta 77 olarak adlandırılan deklarasyonun imzacıları, bölgesel düzeyde de iş birlikleri yaparak Merkez-Doğu Avrupa'daki muhalifler arasındaki dayanışmayı güçlendirmiştir. Charta 77, ilanından bir yıl kadar sonra Macaristan'daki SZETA gibi esasında Polonya'daki KOR'u model olarak alan bir harekete, "Haksızlığa Uğrayanları Savunma Komitesi" (VONS), dönüşmüştür. Charta 77'nin yarattığı toplumsal ivme, siyasal rejim tarafından ilk olarak "Anticharta" olarak adlandırılan birkarşı-bildiri ile kesilmek istenmiş; bu başarısız olunca "Temizlik Operasyonu" (Akce Asanace) adı verilen bir sindirme operasyonu başlatılmıştır. Rejimin tüm operasyonlarına rağmen Havel'in "Güçsüzlerin Gücü" adlı makalesi, uçan üniversite girişimleri ve sivil toplum kuruluşlarının kurulması gibi entelektüel faaliyetler 1980'lerden itibaren artarak devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde Prag Başpiskoposu Kardinal František Tomášek Pacem in Terris oluşumuna karşı aldığı tavırla derneğin faaliyetlerinin ve etkisinin azalmasına katkıda bulunmuş; 1980'lerin ortalarından itibaren de dinî faaliyetlerde bir artış gözlemlenmiştir. Bu faaliyetler toplumun bağımsız yaşama arzusunu güçlendirerek rejime meydan okuyan bir hal almış ve Husak'ın kurduğu rejim ve toplumsal sözleşme etkisini yitirmeye başlamıştır. Bu faaliyetler Gorbaçov etkisi ve 1987'de Husak rejiminin sonlanmasıyla birlikte 1988-1989 arasındaki Kadife Devrim olarak adlandırılan kaotik siyasal dönüşümün taşlarını döşemiştir. Çekoslovakya'da post-komünizm, Havel'in cumhurbaşkanı, Dubček'in Meclis başkanı ve Calfa'nın başbakan olmasıyla kansız bir şekilde başlamış ve süreç "Kadife Ayrılık" ile farklı yönlerde devam etmiştir. Devrim sonrası sansürün kaldırılması, çoğulcu bir entelektüel ortamın doğmasını sağlamış ve Havel gibi "aydın-siyasetçi" figürler siyasal değişimin merkezine yerleşmiştir. Çek ve Slovakların ayrılma süreci ise kupon özelleştirmeler, eski rejim unsurlarının devlet yönetiminden temizlenmesi, federal düzeyde işleyen bir siyasal iktidar eksikliğinden ortaya çıkan meşruiyet krizi gibi temel meselelere dayanmıştır. 1992 yılında gerçekleştirilen seçimlerin ardından Çek tarafında Klaus liderliğinde ODS, Slovak tarafında Meciar liderliğinde HZDS oyların çoğunu almıştır. Daha sonra bu iki kesim arasında başlayan görüşmeler ayrılma kararı ile sonuçlanmış; ülkenin kaderini etkileyen bu karar referanduma götürülmemiştir. Buna ek olarak birkaç yıl arayla gerçekleşen devrim ve ayrılma süreçleri esnasında siyasal sahneden silinen Kilise, restitüsyon kanunlarıyla kurumsal olarak gücünü toparlamış görünse de azalan toplumsal desteğin neticesinde hem Çekya hem de Slovakya'da etkin bir ulus-altı aktör olmaktan çıkmıştır. Çekoslovakya'nın dağılmasının ardından Çek siyaseti üç karizmatik figür tarafından şekillendirilmiştir: Václav Havel, Václav Klaus ve Miloš Zeman. Bu dönemde iktidardaki koalisyon yapıları farklılık göstermesine rağmen ana eksen ODS ve ČSSD etrafında belirlenmiştir. Ayrıca bölgesel ve uluslararası iş birliklerinin artması; NATO ve AB üyeliklerine giden hazırlık süreçleri Çek Cumhuriyeti'nin Avrupa'ya dönüşünü şekillendiren diğer faktörlerdir. Ayrıca bu dönemde "Çek-Moravya Sendikalar Konfederasyonu" (ČMKOS), ROH'un dağılmasının ardından işçi sendikalarını tek çatı altında toplamış; işçi haklarının uluslararası standartlara ulaşması ve toplu pazarlık yöntemlerinin geliştirilmesinde

önemli başarılar kaydetmiş olsa da işçi sınıfı dönüşüm sürecinde bir aktör olmaktan uzak kalmıştır. Slovakya’da ise ayrılıktan sonraki süreç biraz daha farklı gelişmiştir. Slovakya’daki post-komünizm süreci politik olarak birbirine zıt iki anlayıştan oluşmaktadır: i) Meciar Dönemi (1992-1998), ii) Dzurinda Dönemi (1998-2006). Meciar’ın popülist ve milliyetçi söylemi seçimleri kazanmasında etkili olmuş; ilerleyen yıllarda boşalan cumhurbaşkanlığının yetkilerini “geçici cumhurbaşkanı” sıfatıyla eline alması, Slovakya’nın gitgide otoriter bir şekilde yönetilmeye başladığı endişelerini doğurmuştur. Diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde daha demokratik rejimler işbaşına gelirken Slovakya’nın otoriterleşmesi, NATO ve AB takviminden sapmalara ve gecikmelere de neden olmuştur. Ancak 1998 seçimleri Slovakya için önemli kırılma anlarından biri olmuş; Meciar’ın yönetimine karşı Dzurinda liderliğinde birleşen muhalefet koalisyonu seçimlerden galibiyetle çıkmıştır. Dzurinda döneminde bir grup aydın-siyasetçi tarafından oluşturulan MESA10, Slovakya’nın ekonomik reform ve AB entegrasyon süreçlerinde kilit görevler üstlenmişlerdir. Özgürlüklerin iyileştirildiği ve yolsuzluk karşıtı politikaların yapıldığı bu dönemde NATO ve AB üyelik hazırlıkları da tamamlanarak 2004’te Slovakya her ikisine de tam üye olmuştur.

Ülke	Soğuk Savaş Dönemi (1945-1991)	Post-Komünizm (1991-2004)
Polonya	- 1956 Poznan Ayaklanması, dış müdahaleye gerek kalmaksızın komünist parti tarafından kontrol altına alınmış; Stalin karşıtı Gomułka iktidara gelmiştir. - İşçi Savunma Komitesi’nin kuruluşu diğer Merkez-Doğu Avrupa ülkelerindeki muhalif hareketler için de büyük bir örnek olmuştur (1976). - Polonyalı bir kardinalin Papa olması, komünist rejimle yönetilen Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri için sembolik bir değer taşımıştır (1978). - Polonya Ağustos’unu meydana getiren Dayanışma, işçi-aydın ittifakının en somut göstergesi olmuş; Kilise de bu ittifakın manevî ayağını teşkil etmiştir.	- Yuvarlak Masa Görüşmelerinden yarı-serbest seçim kararı çıkmış; seçimlerden Dayanışma büyük bir zaferle çıkmıştır. - Post-komünist süreçte Dayanışma’nın heterojen yapısı hızla dağılmış; yeni siyasal partiler meydana gelmiştir. - Balcerowicz Planı çerçevesinde hızlı özelleştirmeler ve neoliberal politikalar işçileri ve yoksul kesimleri olumsuz etkilemiş, işçi-aydın ittifakı çözülmüştür. - Aydınlar, teknokratlar ve sivil toplum aktörleri yeni kamusal alanları doldurmuştur; yeraltı muhalefetine ihtiyaç kalmamıştır. - Kilise, laiklik ve kürtaj tartışmalarında toplumsal kutuplaşmanın önemli bir aktörü haline gelmiştir.
Macaristan	- 1956 İhtilali, ulusalcı ve bağımsızlıkçı Nagyist harekete destek veren aydın, işçi ve öğrenci kesimlerinin mücadelesiyle başarılı olsa da Sovyet müdahalesi ve Batı’nın sessiz kalması ile bastırılmış; Kádár ile birlikte uzun bir restorasyon süreci başlamıştır. - Kádár’ın uzlaşmacı tarzı ya da gulas komünizmi, Yeni Ekonomik Mekanizma gibi politikalarla birleşince nispeten esnek bir yönetimi beraberinde getirmiş ve Kádár 1956-	- Kádár’ın görevden alınmasından sonra 1989’da demokratik geçiş süreci komünist rejim ve Muhalefet Yuvarlak Masası arasında başlamış; SZDSZ, MDF, Fidesz gibi partiler öne çıkmıştır. - Bokros Paketi ile neoliberal dönüşüm başlamış; sosyal harcamalar azaltılarak özelleştirmelere hız verilmiştir. - Eski rejimden kalan atomize toplum yapısı, güçlü bir işçi muhalefeti oluşmasını engellemiştir.

	1988 arasında iktidarını sürdürebilmiştir. - Kádár'ın toplumu atomize etmesi, ulus-altı aktörler içinde geniş katılımlı bir toplumsal muhalefetin ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu anlamda işçilerin ve din adamlarının siyasal dönüşümlere etkisi kısıtlı kalmıştır.	- 1990'larda sağ partilerle Kilise arasında simbiyotik bir ilişki gelişmiş; özellikle kürtaj gibi konularda Kilise'nin etkisi arttı. - Toplumsal kutuplaşma derinleşmiş; Fidesz'in yükselişi geçiş maliyetlerinin yarattığı hoşnutsuzluğun ürünü olmuştur.
Çekoslovakya	- 1948 Şubat Darbesi sonrası tam Sovyet kontrolü; sosyalist gerçekçilik ve sansür politikaları uygulanmıştır. - 1968 Prag Baharı, Dubček'in "insan yüzü sosyalizm" arayışıyla patlak vermiş; ancak Sovyetler Birliği öncülüğündeki Varşova Paktı birliklerince bastırılmıştır. - 1970'ler ve 80'lerde Charta 77 hareketi ve samizdat yayınları, muhalif entelektüel faaliyetlerin temelini oluşturmuştur. - Husak'ın liderliğinde başlayan "normalleşme" dönemi "medeni şiddet" ile sistemin görünüşte istikrara kavuşturulmasını amaçlamıştır. - 1988'in sonlarından itibaren başlayan protesto dalgaları, 1989'un ilk günlerinden itibaren büyümeye başlamış; Charta 77 bu sürecin başını çekmiştir.	- 1989 Kadife Devrimi sonrası Çekoslovakya'da demokratik geçiş sağlanmış; Václav Havel cumhurbaşkanı olmuştur. - Merkez-Doğu Avrupa'da komünizmin çökmesi ile Sovyetler Birliği ve Yugoslavya dışında dağılan tek ülke. Ancak bu dağılma diğerlerinden farklı olarak Kadife Ayrılık olarak adlandırılmıştır. - Çek Cumhuriyeti, hızlı bir reform süreci ile AB ve NATO üyelik hedeflerini tamamlamış; bu dönemde Kilise ve sendikal hareket zayıflamıştır. - Çek Cumhuriyeti'nde siyasi arena Havel, Klaus ve Zeman gibi karizmatik figürler etrafında şekillenmiştir. - Slovakya ise ayrılık sonrası Meciar liderliğinde milliyetçi ve otoriter bir yönetime kaymış; bu durum ülkenin NATO ve AB entegrasyonunda gecikmelere yol açmıştır. - Slovakya'da 1998'de Dzurinda liderliğinde demokratik bir koalisyon hükümeti kurulmuş; reformlar hızlandırılmış ve 2004'te Slovakya hem AB'ye hem de NATO'ya tam üye olmuştur.

Tablo – 21: Ülke bulguları

1.2. Kavramsallaştırma

Çalışmada vaka ülkelerin her biri (Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya) üç ana bölümde ele alınmış ve her birinin başlangıç ve bitiş noktaları 1945 ve 2004 yılları olarak belirlenmiş; bu ülkeler kendi özgünlüklerine göre ayrı tarihsel periyotlara ayrılmıştır. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan devlet dönüşümü kavramı, kavramsal çerçevede tanımlandığı üzere içinde reform, darbe ve devrim aşamalarını barındırabilen, ilk önce dar bir kadronun veya çevrenin değişim talepleri ile başlayan ve daha sonra kitleselleşen, küresel şartların da etkili olduğu uzun süreçleri ifade etmiştir. Bu süreçlere etki eden veya farklı şekillerde katkı sunan ulus-altı aktörler de dönüşümün önemli unsurları olmuştur. Bununla ilişkili olarak her vakanın sonuç kısmında yer alan değerlendirme ve analiz bölümleri o ülkenin siyasal ve toplumsal dönüşümleri hakkındaki genel tabloyu ortaya koymuştur. Polonya'da 1945-1953 yılları

arasında aydınlar, 1953-1980 ve 1980-1989 yılları arasında tüm ulus-altı gruplar ve 1990-2004 yılları arasında aydınlar ve din adamları etkili olmuştur. Macaristan’da 1945-1956 yılları arasında aydınlar ve işçiler, 1956-1988 yılları arasında sadece aydınlar, 1989-2004 yılları arasında ise aydınlar ve din adamları etkili olmuştur. Çekoslovakya’da ise 1945-1953 yılları arasında aydınlar ve işçiler, 1953-1968 yılları arasında aydınlar, 1969-1989 yılları arasında tüm ulus-altı gruplar ve 1990-2004 arasında sadece aydınlar etkili olmuştur. Böylelikle 1945-2004 arasında ülkelere ait genel tabloda devlet dönüşümünü sağlayan ulus-altı gruplar Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya’da dönüştürücü güç olarak aydınlar; Polonya ve Çekoslovakya’da etkin güç olarak işçiler ve Polonya’da diğer etkin güç olarak din adamları olarak belirlenmiştir.

Yukarıdaki bulguları, kavramsal olarak biraz daha açacak olursak dönüştürücü güç olan aydınlar (entelektüeller), Batı Avrupa’dan farklı olarak Merkez-Doğu Avrupa’da toplumsal değişimin, ulus-inşa süreçlerinin, ulusal kimliğin ve dilin temel aktörleri haline gelmiştir. Özellikle Aydınlanma ve Fransız Devrimi sonrasında aydınlar, ulusal bilincin yayılması ve korunmasında önemli katkılar sunmuştur. Aydınlardan oluşan bir toplumsal yapı olarak entelijansiya da bir grup olarak aydınları kastetmek için çalışma boyunca kullanılmıştır. 1945’te kurucu aktör olarak ön plana çıkan yeni entelijansiya, muhalif ve aparatçik aydınlardan oluşmuş; zamanla muhalif aydınlar eleştirel muhalifler ve uzmanlar olmak üzere ikiye ayrılrsa da uzmanların bazıları statükodan yana tavır alabilmiştir. Eleştirel muhalifler de kendi içinde radikal ve reformistler olmak üzere ikiye ayrılmış; bunlar arasındaki rekabet özellikle post-komünist süreçte daha görünür hale gelmiştir. Dönüştürücü güç olan aydınlar ya da entelijansiya önemli tarihsel eşiklerde topluma alternatif bir vizyon sunabilen, toplumda mevcut olan siyasî eylem kapasitesini harekete geçirebilen ve hâkim söyleme karşı durabilen veya onu şekillendirebilen bir aktördür. Çalışmaya konu olan ülkelerde eğitim, sınırlı ve elit bir grup için erişilebilir olduğundan entelijansiya, toplumsal ilerlemenin önemli bir aracı olarak görülmüş ve bu kişiler arasında “sınıf bilinci” kadar yüksek bir aidiyetten ziyade bir “dayanışma hissi” gelişmiştir. Entelijansiyanın bu spesifik özelliği, devlet baskısına karşı mücadelede ve demokratik yönetim biçimlerinin teşvik edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kavramsal çerçevede belirtildiği gibi entelijansiya, karşı ideoloji geliştirebilen ve egemen ethosa meydan okuyabilen entelektüellerden oluştuğu için toplumsal dinamikleri etkileyebilen bir ulus-altı grup olmuştur. Dönüştürücü gücün bu bağlamda ayırt edici özellikleri şu şekilde öne çıkmaktadır: eleştirel düşünce ve söylem üretebilme, örgütlenme kapasitesi, toplumsal ittifaklar kurabilme kabiliyeti, kültürel liderlik ve kitleleri harekete geçirebilme yeteneği.

Polonya ve Çekoslovakya’daki dönüşüm süreçlerinde etkin güç olarak öne çıkan işçiler Sanayi Devrimi’nin etkilerinin Merkez-Doğu Avrupa’ya ulaşmaya başladığı 19. yüzyıl başlarından itibaren önemli bir siyasal ve toplumsal aktör haline gelmiş; komünist dönemde işçi sınıfı teorik olarak hâkim sınıf olarak kabul edilse de yeni parti-devlet mekanizması/bürokratik devlet (genel sekreter, merkez komite, politbüro, nomenklatura, gizli servis vb.) devlete hâkim olan esas aktör olmuştur. Böylece komünist dönemde yeni sınıf, iktisadi değil siyasi bir temele dayanmış; yine de “işçi devletinin”

kurulması, işçilerin devlet mekanizması ile ilişkisini düzenleyen işçi konseyleri ve özgür sendikalar gibi birtakım yapıların tesis edilmesini de beraberinde getirmiştir. İşçilerin, erken örnekleri olmakla beraber, KOR, SZETA ve VONS gibi örgütler aracılığıyla komünist rejimin meşruiyetini sarsıcı eylemlerin merkezinde veya periferisinde olması tarihin ironik bir yönünü teşkil etmiştir. Din adamları ve Kilise ise Merkez-Doğu Avrupa’da sosyal taşıyıcılar olarak ulusal kimliğin ve dilin korunmasında geçmişten gelen önemli rolleri olmuştur. Bu rollerini devam ettirmek isteyen din adamları, Stalinist rejimlerin kurulmasıyla baskılara maruz kalmış olsa da rejimin Kilise’yi partinin bir aparatına dönüştürme girişimleri başarısız olmuştur. Kilise ve din adamlarının pozisyonu, post-Stalinist dönemde gelişmeye başlayan toplumsal muhalefet için koruyucu bir şemsiye ve destekçi; aynı zamanda devlet ile muhalefet arasında arabuluculuk olmuştur. Dolayısıyla etkin güç, her tarihsel periyotta başat bir aktör olarak öne çıkmamış ancak farklı koşullarda dönüştürücü güç ile girdiği ittifaklar hâkim söylemi ve siyasal konjonktürün değişmesine katkı sunmuştur. Etkin güç, entelijansiya gibi tek bir ulus-altı aktöre işaret etmeyip konjonktürel olarak işçi ve din adamlarını veya başka bir ulus-altı aktörü işaret edebilir. Ayırt edici özellikleri arasında kritik dönemeçlerde görünürlük, kısmî mobilizasyon kapasitesi ve liderlik, konjonktüre bağımlılık bulunan etkin güç toplumsal ve siyasal olayların genel seyrini her zaman değiştirebilecek bir etkiye sahip değildir ancak dönüşüm süreçlerinde kurumsal ve örgütsel kapasitesiyle muhalif hareketlere meşru bir zemin sağlayarak yardımcı bir güç ya da katalizör olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmanın neticesinde ortaya çıkan genel tabloda işçiler ve din adamları, Polonya’da kısmî bir etkiye sahip olmuş; Macaristan’ın özgün şartlarından dolayı etkin bir güç ortaya çıkmamış; Çekoslovakya’da işçiler kısmî bir etkiye sahip olmuştur. Böylece Polonya’daki etkin güçler işçiler ve din adamları; Çekoslovakya’da ise işçiler olarak gerçekleşmiştir.

Polonya (1945-2004)				
Dönem	Devlet Dönüşümü (Y₁)	Aydınlar (X₁)	İşçiler (X₂)	Ruhban (X₃)
1945-1953	Evet	Evet	—	—
1953-1980	Evet	Evet	Evet	Evet
1980-1989	Evet	Evet	Evet	Evet
1990-2004	Evet	Evet	—	Evet

Macaristan (1945-2004)				
Dönem	Devlet Dönüşümü (Y₁)	Aydınlar (X₁)	İşçiler (X₂)	Ruhban (X₃)
1945-1956	Evet	Evet	Evet	-
1956-1988	Evet	Evet	-	-
1989-2004	Evet	Evet	-	Evet

Çekoslovakya (1945-2004)				
Yıllar	Devlet Dönüşümü (Y₁)	Entelijansiya (X₁)	İşçi Sınıfı (X₂)	Kilise (X₃)
1945-1953	Evet	Evet	Evet	—
1953-1968	Evet	Evet	—	—
1969-1989	Evet	Evet	Evet	Evet

1990-2004 (1993'ten sonra Çek Cumhuriyeti ve Slovakya)	Evet	Evet	—	—

Ülkeler (1945-2004)	Devlet Dönüşümü (Y ₁)	Entelijansiya (X ₁)	İşçi Sınıfı (X ₂)	Kilise (X ₃)
Polonya	Evet	Evet	<i>Evet</i>	<i>Evet</i>
Macaristan	Evet	Evet	—	—
Çekoslovakya	Evet	Evet	<i>Evet</i>	—

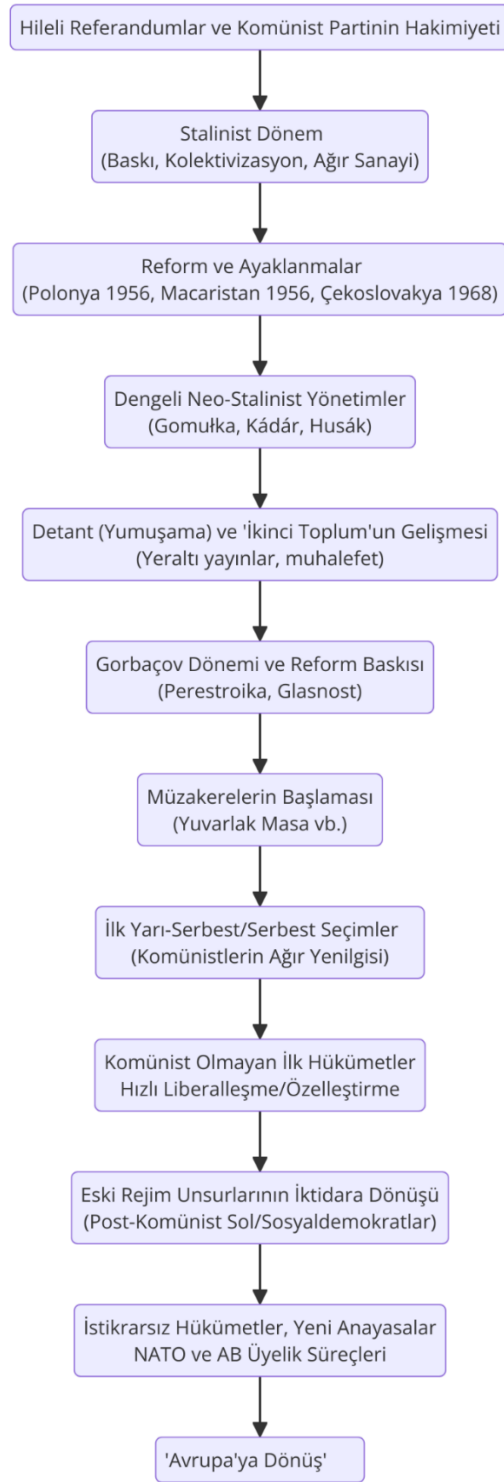
Tablo – 22: Genel Tablo

1.3. Genellemeler

Bu tez çalışması kapsamında elde edilen bulgulara göre öne çıkan bazı genellemeler şu şekildedir:

- 1) 1945-2004 yılları arasında Merkez-Doğu Avrupa'da siyasal dönüşüm on iki aşamada gerçekleşmiştir.

Merkez-Doğu Avrupa'da 1945-2004 arası yaşanan ulus-altı, ulusal ve uluslararası gelişmelerin şekillendirdiği dönüşüm süreçleri on iki aşamada özetlenebilir. Bunlar; i) hileli referandumlar ve komünist partinin hakimiyeti, ii) siyasal baskı, kolektivizasyon ve ağır sanayi uygulamalarının yoğunlaştığı Stalinist dönem, iii) reform süreçleri ve ayaklanmaların yaşandığı destalinizasyon dönemi, iv) reform süreçlerinden sonra kurulan dengeli neo-Stalinist rejimler (Gomułka/Gierek, Kádár ve Husak rejimleri), v) yeraltı yayınları ve toplumsal muhalefetin güçlendirdiği ikinci toplumun gelişmesi ve yumuşama (detente) dönemi, vi) içeriden ve dışarıdan reform baskısının oluşması ve Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov iktidarı, vii) komünist rejim ve toplumsal muhalefet ile iktidar devri müzakerelerinin başlaması, viii) komünistlerin yenilgisiyle sonuçlanan ilk seçimler, ix) komünist olmayan ilk hükümetlerin iktidara gelmesi ve hızlı liberalleşme politikaları, x) şok terapilerin ters tepmesi ve post-komünist solun iktidara gelmesi, xi) istikrarsız yönetimler, yeni anayasaların kabulü, NATO ve AB üyelik süreçleri, xii) NATO ve AB üyelik süreçlerinin tamamlanması ve Avrupa'ya dönüş.

Görsel – 11: Merkez-Doğu Avrupa'daki on iki aşamalı geçiş süreci

- 2) Doğu ve Batı blokları arasındaki çekişmelerden doğan kritik uluslararası momentler Merkez-Doğu Avrupa'daki devlet dönüşümünde etkili olmuştur.

Soğuk Savaş sonrasında ve daha sonra post-komünist süreçte Merkez-Doğu Avrupa'da ortaya çıkan düzen aşağıdaki uluslararası gelişmelerin etkisiyle şekillenmiştir: i) 1945-1946 – İkinci Dünya

Savaşı'nın sona ermesi ve "X telgrafı" ile doğu-batı kutuplaşmasının kesinlik kazanması, ii) 1949'da NATO'nun kurulması, iii) 1953'te Stalin'in hayatını kaybetmesi, iv) 1955'te Varşova Paktı'nın kurulması, v) 1968 kuşağı ve öğrenci hareketleri, vi) 1973-1974 Petrol Krizi, vii) 1975'te Helsinki Nihai Tek Senedi'nin imzalanması, viii) 1985-1988 – Gorbaçov'un glasnost–perestroika programı ve Sinatra Doktrini ("Gorbaçov momentı" (Evangelitsa, 2023)), ix) 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Malta Zirvesi, ix) 1991'de Sovyetler Birliği, Varşova Paktı & COMECON'un dağılması, x) 1999'da Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'ın NATO'ya girişi (Slovakya 2004'te girmiştir.), xi) 2004'te AB'nin "Büyük Genişleme" dalgası (Polonya, Macaristan, Çekya, Slovakya dahil).

- 3) En az iki ulus-altı aktörün aynı anda etkili olduğu tarihsel dönemlerde dönüşümler daha büyük çıktılar meydana getirmiştir.

Polonya'da 1953-1980 yılları arasında üç ulus-altı aktörün etkinliği, 1980'de Gdansk Tersanesi'nde Dayanışma hareketinin resmen tanınması ile sonuçlanmış; komünist rejim büyük bir taviz vermek zorunda kalmıştır. 1980-1989 yılları arasında bu üç ulus-altı aktör arasında devam eden ittifak, sıkıyönetim ve tutuklamalara rağmen ikinci bir dönüşümün yaşanmasını sağlamış; 1989'da Yuvarlak Masa Görüşmeleri'nden sonra iktidar, Dayanışma hareketine resmen geçmiştir. Macaristan'da 1945-1956 yılları arasında aydın ve işçilerin faaliyetleri, 1956'da Macar İhtilali'nin gerçekleşmesiyle sonuçlanmış; Nagy radikal reform kararları alarak Sovyet denetiminden çıktıklarını duyurmuştur. Sovyet birliklerince ihtilal bastırılmış olsa da yeni kurulan rejim ne Rakosi gibi Stalinist ne de Nagy gibi ulusalcı ve bağımsızlıkçı olmuştur. Böylelikle devlet dönüşümü gerçekleşmiştir. Çekoslovakya'da 1945-1953 yılları arasında aydınlar ve işçilerin; 1969-1989 yılları arasında üç ulus-altı aktörün Plzen İsyanı, Prag Baharı ve Charta 77'nin kurulma faaliyetlerini Kadife Devrim'e taşımıştır.

- 4) Merkez-Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşüne kadar periyodik olarak her on yılda bir büyük bir toplumsal hadise yaşanmıştır.

Yıl	Olay	Fark (Olayın yaşandığı yıl- Başlangıç)	On Yıl (1945'ten sonraki)
1945	Savaş sonrası ve komünizmin tesis edilmeye başlanması	Başlangıç	-
1946-1947	Poznan, Krakow ve Lodz'da işçi ve öğrenci ayaklanmaları	1-2 yıl	İlk 10 Yıl
1953	Plzen İsyanı	8 yıl	
1956	Poznan Ayaklanması	11 yıl	
1956	Macar İhtilali	11 yıl	
1968	Prag Baharı ve Varşova Paktı'nın Tuna Operasyonu	23 yıl	İkinci 10 Yıl
1970	Gdansk'ta işçi protestoları	25 yıl	
1976	Radom ve Ursus olayları ve KOR'un kuruluşu	31 yıl	Üçüncü 10 Yıl
1980	Gdansk Tersane grevleri ve Dayanışma'nın kuruluşu	40 yıl	Dördüncü 10 Yıl
1989	Post-komünist geçiş (Yuvarlak Masa Görüşmeleri ve Kadife Devrim)	44 yıl	

Tablo – 23: Merkez-Doğu Avrupa’da periyodik hadiseler

- 5) Stalinist dönemde komünist rejim, Kilise’nin toplumdaki etkisini kırabilmek ve Kilise’yi denetim altına alabilmek için geleneksel yapıya paralel ve rejime sadık bazı yapılar meydana getirmiş; ancak sembolik bazı din adamları bu yapılara karşı direnç göstermiştir.

Ülke	Yapının Adı	Karşı Çıkan Din Adamı
Polonya	Vatansever Papazlar	Kardinal Stefan Wyszynski
Macaristan	Barış Papazları Opus Pacis	Kardinal József Mindszenty
Çekoslovakya	Katolik Eylem Yeryüzünde Barış-Katolik Din Adamları Derneği	Kardinal Josef Jaroslav Beran Kardinal František Tomášek

Tablo – 24: Merkez-Doğu Avrupa’da rejim destekli dinî yapılar ve karşı çıkan din adamları

- 6) Soğuk Savaş döneminde Merkez-Doğu Avrupa’da bastırılan eylemler, daha sonra daha büyük sonuçlar doğuracak şekilde geri dönmüştür.

Ülke	Başlangıç	Büyük Geri Dönüş
Polonya	1956 ve 1970 yıllarındaki işçi ayaklanmalarının kanlı bir şekilde bastırılması	1976 Radom ve Ursus eylemleri ve KOR’un kuruluşu; 1980 Gdansk’ta Dayanışma’nın kurulması
Çekoslovakya	1953 Pilzen İsyanı ve 1968 Prag Baharı’na müdahale	1977’de Charta 77’nin kurulması ve 1989’da Kadife Devrim

Tablo – 25: “Bastırılan”ın geri dönüşü

- 7) Soğuk Savaş döneminde Merkez-Doğu Avrupa’da yaşanan büyük ayaklanmalar sonrasında kurulan rejimler, baskıcı olmakla beraber sınırlı reformlar yaparak ne Stalinizm kadar sert ne de tam bağımsızlığı destekleyenler kadar özgürlükçü (neo-Stalinist/uzlaşmacı) bir siyaset yürütmüştür.

Ülke	Olay	Olaylar Sonrasında Kurulan Siyasal Rejim
Polonya	1956 Poznan Ayaklanması	Gomułka iktidarı
	1970 Gdansk Eylemleri	Gierek iktidarı
Macaristan	1956 Macar İhtilali	Kádár iktidarı (Gulaş komünizmi)
Çekoslovakya	1968 Prag Baharı	Husak iktidarı

Tablo – 26: Merkez-Doğu Avrupa’da büyük ayaklanmalar-uzlaşmacı rejimler döngüsü

- 8) Soğuk Savaş döneminde Stalin sonrası süreçte Merkez-Doğu Avrupa ülkelerinde ekonomik reformlar yapılmıştır.

Ülke	Yıl	Siyasal Rejim
Polonya	1956-1970	Gomułka iktidarı
	1970-1980	Gierek iktidarı

Macaristan	1968-1988	Kádár dönemi Nyers öncülüğünde başlayan Yeni Ekonomik Mekanizma
Çekoslovakya	1958-1960	Rozsypal Reformları
	1965-1968	Dubček dönemi Ota Šik reformları

Tablo – 27: Merkezî ekonomide reform denemeleri

- 9) Post-komünist dönemde Merkez-Doğu Avrupa’da ekonomide uygulamaya konan şok terapileri, halkta olumsuz bir karşılık bulmuş ve eski komünist partilerin halefi sosyalist partiler veya sosyal demokrat partiler bir sonraki seçimlerde iktidara gelmiştir.

Ülke	Yıl	Siyasal Parti
Polonya	1995	Polonya Cumhuriyeti Sosyal Demokrasi [Partisi]
Macaristan	1994	Macar Sosyalist Partisi (MSZP)
Çek Cumhuriyeti	1998	Çek Sosyal Demokrat Partisi (ČSSD)

Tablo – 28: Post-komünist solun geri dönüşü

- 10) Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri geçiş sürecinin başlangıcından itibaren birkaç yıl içerisinde yeni anayasalarını hazırlamıştır.

Ülke	Yıl
Polonya	1997
Macaristan	1989
Çek Cumhuriyeti	1993
Slovakya	1993

Tablo – 29: Post-komünist süreçte yeni anayasalar

- 11) NATO ve AB üyelik süreçleri, post-komünist ülkelerdeki istikrarsız politik atmosfere rağmen farklı hükümetler tarafından ortak bir şekilde takip edilmiştir.

Ülke	NATO Üyeliği	AB Üyeliği
Polonya	1999	2004
Macaristan	1999	2004
Çek Cumhuriyeti	1999	2004
Slovakya	2004	2004

Tablo – 30: NATO ve AB üyelikleri

- 12) Post-komünist dönemde Merkez-Doğu Avrupa ülkeleri ve Vatikan arasında konkordatolar imzalanmıştır.

Ülke	İmza Tarihleri
Polonya	1993
Macaristan	1990
Çek Cumhuriyeti	2024
Slovakya	2000

Tablo – 31: Merkez-Doğu Avrupa ve Vatikan arasında imzalanan konkordato tarihleri

13) Merkez-Doğu Avrupa’da öldürülen veya idam edilen muhaliflerin cenaze törenleri kitlesel protestolara dönüşmüştür.

Ülke	Olay	Yıl
Polonya	Aktivist öğrenci Stanisław Pyjas’ın öldürülmesi	1977
	Katolik Rahip Jerzy Popiełuszko’nun öldürülmesi	1984
Macaristan	1956’da idam edilen Imre Nagy ve arkadaşlarının yeniden defin töreni	1989
Çekoslovakya	Sovyet işgalini protesto eden Jan Palach’ın kendini ateşe vermesi sonrasında gerçekleşen defin töreni	1969

Tablo – 32: Merkez-Doğu Avrupa’da cenaze törenlerinin kitleselleşmesi

1.4. Gelecek Çalışma Önerileri

Bu tez çalışması, uluslararası ilişkilerde makro-yapısal analizlerin eksik bıraktığı ulus-altı aktörleri tarihsel sosyolojik bir perspektifle ele almış ve dönüşüm süreçlerindeki katkılarını ortaya koymuştur. Bunun yanında çalışmanın kapsamı dışında kalan fakat benzer bir teorik ve kavramsal çerçevede irdelenebilecek birçok araştırma önerisinin sunulması da mümkündür. **İlk olarak** ulus-altı aktörlerin rolleri genişletilerek farklı sektörlerden meslekler analizlere dahil edilebilir, toplumsal cinsiyet perspektifi ile kadın hareketlerinin gelişimine ve toplumdaki etkisine mercek tutulabilir, Protestanlar ve Yahudiler gibi diğer dinî cemaatlerin rolleri irdelenebilir. **İkinci olarak** Merkez-Doğu Avrupa’daki Balkanlar ve Baltık gibi diğer alt bölgeler veya Küresel Güney veya Güneydoğu Asya gibi dünyanın farklı coğrafyalarındaki geçiş ülkeleri ile çalışmanın coğrafi kapsamı genişletilebilir. Bu kapsamda Soğuk savaş sonrasında dünyadaki geçiş süreçlerine yönelik kavramsal çalışma yapılması planlanmaktadır. Merkez-Doğu Avrupa ve büyük oranda SSCB’de yaşanan geçiş süreci “kademeli geçiş”, Yugoslavya ve Sovyet Kafkasya’sı gibi coğrafyalardaki geçiş “şiddetli çöküş”, Kuzey Kore ve Transnistria (Transdinyester) gibi ülkelerdeki özgün durum “dogmatik süreklilik”, Çin, Küba ve Vietnam gibi ülkelerdeki durum ise “eklektik süreklilik” kavramlarıyla açıklanabilir. **Üçüncü olarak** Türkiye’de 1960’larda ortaya atılan milli demokratik devrim tezinin post-Stalinist solla ilişkisi ulus-üstü düzeyde sorgulanarak aydınların dönüştürücü gücü kapsamında bir çalışma gerçekleştirilebilir. Dijital arşivlerde bulunan ve 1958’de yayın hayatına başlayan “Barış ve Sosyalizm Sorunları Dergisi” gibi dönemin uluslararası sosyalist yayınlarının taranması bu potansiyel çalışmaya katkı sunabilir. **Dördüncü olarak** Uİ kuramları açısından bazı yeni açılımlar gerçekleştirilebilir. Toplumsal gerçekliğin karmaşıklığını ortaya koyan Eleştirel Realizm ile özellikle post-komünist dönemdeki ekonomik ağlar, yolsuzluklar ve siyasetteki klikler arasındaki derin yapı çalışmaları yapılabilir. Öte yandan Doğu Bloğu’ndaki Sovyet hegemonyası “içsel sömürgecilik” okumasıyla post-kolonyal bir perspektiften ele alınabilir. Yeni kurumsalcı teoriler aracılığıyla Merkez-Doğu Avrupa’da demokrasiye geçişi etkileyen eski norm ve kurumların ne ölçüde bir patika bağımlılığı yarattığı hususu önemli bir tartışma konusu olabilir. **Beşinci**

olarak Merkez-Doğu Avrupa, karizmatik liderlik, hafıza politikaları, uluslararası sivil toplumun rolü, dijital arşiv ve sözlü tarih çalışmaları için de oldukça geniş bir alan sağlamaktadır. Özellikle dijital arşiv ve sözlü tarih çalışmaları, birçok enstitü, kütüphane ve üniversite arşivlerinin dijitalleştirilmesinin ve arşiv belgeleri, gazete koleksiyonları ve mülakatların erişilebilir hale gelmesinin ardından farklı vakaların derinlemesine incelenmesiyle mümkün ve neredeyse maliyetsiz hale gelmiştir. Karma yöntemler ve yeni araçlarla birlikte bu arşivlerden elde edilebilecek verilerle sadece derin vaka analizleri değil, large-N karşılaştırmalı analizler de gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Anı, Günlük & Otobiyografi

- Arat, E. (2022). *Türkiye-Macaristan: Büyükelçi'den Anılar* (1. Basım). Luna Yayınları.
- Hier, F. (1956). *A Hungarian Diary*. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/134608>
- Walesa, L. (1992). *The Struggle and the Triumph: An Autobiography*. Arcade Publishing.

Yarı-Yapılandırılmış Mülakatlar

- Borodsky, J. (2024, Temmuz 23). *Mülakat: 1* [Online].
- Przastek, D. (2024, Temmuz 24). *Mülakat: 2* [Online].
- Wojnicki, J. (2024, Temmuz 29). *Mülakat: 3* [Online].
- Enyedi, Z. (2024, Ağustos 26). *Mülakat: 4* [Online].
- Zamecki, Ł. (2024, Ağustos 19). *Mülakat: 5* [Online].
- Hlousek, V. (2024, Eylül 9). *Mülakat: 6* [Online].
- Kolasa-Nowak, A. (2024, Eylül 19). *Mülakat: 7* [Online].
- Horvath, J. (2024, Eylül 20). *Mülakat: 8* [Online].
- Bruszt, L. (2024, Eylül 25). *Mülakat: 9* [Online].

Resmî Belgeler

- 3/2002 Sb. *Zákon o církvích a náboženských společnostech*. (2002). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2002-3>
- 5/1945 Sb. *Dekret presidenta republiky o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o ...* (1945). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-5>
- 52/1952 Sb. *Zákon o Československé akademii věd*. (1952). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1952-52>
- 58/1950 Sb. (1950, Mayıs 18). informativní znění systému e-Sbírka. <https://www.e-sbirka.cz/sb/1950/58/1950-06-03?odkazId=3044953&zalozka=text>
- 87/1991 Sb. *Zákon o mimosoudních rehabilitacích*. (1991, Mart 21). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-87>
- 92/1991 Sb. *Zákon o podmínkách pşevodu majetku státu na jiné osoby*. (1991, Mart 22). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-92>
- 95/1948 Sb. *Zákon o základní úpravě jednotného školství (školský zákon)*. (1948). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-95>
- 103/2007 Z. z. *Zákon o tripartite*. (2007). Aktuálne znenie. <https://www.zakonyprolidi.sk/zz/2007-103>
- 104/1990 Sb. *Zákon o akciových společnostech*. (1990, Nisan 23). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-104>
- 111/1990 Sb. *Zákon o státním podniku*. (1990, Nisan 23). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-111>
- 143/1968 Sb. *Ústavní zákon o československé federaci*. (1968). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1968-143>
- 171/1991 Sb. *Zákon České národní rady o působnosti orgánů České republiky ve věcech převodu majetku státu na jiné...* (1991, Mayıs 24). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-171>
- 172/1990 Sb. *Zákon o vysokých školách*. (1990). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-172>
- 181/2007 Sb. *Zákon o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek*. (2007). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2007-181>
- 184/1950 Sb. *Zákon o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů*. (1950). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1950-184>
- 201/2007 Z. z. *Zákon, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 308/1991 Zb. O slobode náboženskej viery a postavení cirkví ... | Aktuálne znenie*. (2007). epi.sk. <https://www.epi.sk/zz/2007-201>

- 206/2002 Z. z. (*Ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 308/2000 Z. z. O vysielaní a retransmisii a o zmene a doplnení zákona č. 195/2000 Z. z. O telekomunikáciách v znení neskorších predpisov*). (2002). Legislatíva. <https://static.slov-lex.sk/static/SK/ZZ/2002/206/20020508.html>
- 211/2000 Z. z. *Zákon o slobode informácií*. (2000, Temmuz 13). Zákony pre ľudí. <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2000-211>
- 215/1919 Sb. (1919). Beck-online. <https://app.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzge4v6mrrguwtk>
- 231/1948 Sb. *Zákon na ochranu lidové demokratické republiky*. (1948). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-231>
- 241/1948 Sb. *Zákon o prvním pětiletém plánu*. (1948, Kasım 2). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-241>
- 311/2001 Z. z. *Zákonník práce*. (2001). Aktuálne znenie. <https://www.epi.sk/zz/2001-311>
- 326/2001 Z.z.—*Oznámenie Ministerstva zahraničných...* (2001). Slov-lex. <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2001/326/>
- 427/1990 Sb. *Zákon o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby*. (1990, Ekim 25). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-427>
- 451/1991 Sb. *Zákon, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích*. (1991). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1991-451>
- 523/2003 Z.z. (*Zákon o verejnom obstarávaní a o zmene zákona č. 575/2001 Z. z. O organizácii činnosti vlády a organizácii ústrednej štátnej správy v znení neskorších predpisov*). (2003). https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2003/523/vyhlasene_znenie.html
- 532/2010 Z. z. (*Zákon o Rozhlase a televízii Slovenska*). (2010). epi.sk. <https://www.epi.sk/zz/2010-532>
- 542/1992 Sb. *Ústavní zákon o zániku České a Slovenské Federativní Republiky*. (1992, Aralık 8). Zákony pro lidi. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1992-542>
- 553/2002 Z. z. *Zákon o pamäti národa | Aktuálne znenie*. (2002). Zákony pre ľudí. <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-553>
- 566/1992 Zb. *Zákon o Národnej banke Slovenska*. (1992, Aralık 11). Zákony pre ľudí. <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-566>
- 619/2003 Z.z. (*Zákon o Slovenskom rozhlase*). (2003). <https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2003/619/20080401.html>
- Accession criteria (Copenhagen criteria)*. (1993). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legissum:accession_criteria_copenhagen
- Act CCIII of 2011 on the election of the Members of the National Assembly (2011).
- Acta Apostolicae Sedis: Commentarium Officiale: C. XVI*. (1949). Typis Polyglottis Vaticanis.
- Agreement Among the States Parties to the North Atlantic Treaty and the Other States Participating in the Partnership for Peace Regarding the Status of Their Forces*. (1995, Haziran 19). <https://www.state.gov/nato-partnership-for-peace-sofa> [Partnership for Peace (PfP) Programme]
- Agreement of Friendship, Mutual Assistance and Post- War Collaboration Between the USSR and the Czechoslovak Republic*. (1943). <https://www.jstor.org/stable/45306478>
- Annual Report 1998 on OSCE Activities (1 December 1997-30 November 1998)*. (1998). [Report]
- Barošová, M. (2007, Mart 7). *New bill on tripartism aims at more effective social dialogue*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <https://www.eurofound.europa.eu/en/resources/article/2007/new-bill-tripartism-aims-more-effective-social-dialogue>
- Bezpečnostná Stratégia Slovenskej Republiky*. (2021). https://www.mosr.sk/data/files/4263_210128-bezpecnostna-strategia-sr-2021.pdf
- Cablegram (A/3311 S/3739)* (Nos. 56-29864). (1956). United Nations General Assembly.
- Case of Gaulieder v. Slovakia* (Judgment No. 36909/97). (2000). European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58589> [Court]
- Central European Free Trade Agreement*. (1992, Aralık 21). https://www.cvce.eu/en/obj/central_european_free_trade_agreement_krakow_21_december_1992-en-0b71b87b-bdfd-4a9c-a239-aa64cb337dcc.html
- Central Intelligence Bulletin (CIB)* (Central Intelligence Bulletin No. 2003/04/18 : CIA-RDP79T00975A010900150001-4). (1968). Central Intelligence Agency.

Chronology of Principal Events During the Hungarian Revolution, 23 October to 4 November 1956 (İstihbarat No. CIA-RDP80B01676R001000010034-5). (1956). Central Intelligence Agency.

CIA-RDP01-00707R000200110041-8 (National Intelligence Survey Publications). (1973). Central Intelligence Agency; APPROVED FOR RELEASE: 2009/06/16: CIA-RDP01-00707R000200110041-8.

CIA-RDP73B00296R000500050008-3 (Providing Assistance to Radio Free Europe and to Radio Liberty). (1971). Central Intelligence Agency. Approved For Release 2006/12/16 : CIA-RDP73B00296R000500050008-3

CIA-RDP73B00296R000500050010-0 (Radio Free Europe and Radio Liberty). (1971). Central Intelligence Agency; Approved For Release 2007/01/18 : CIA-RDP73B00296R000500050010-0.

CIA-RDP74-00297R000900080062-0 (Radio Free Europe: Role of Broadcasts in Hungarian Revolt Is Analyzed). (t.y.). Declassified and Approved For Release @ 50-Yr 2013/10/28 : CIA-RDP74-00297R000900080062-0.

CIA-RDP75-00149R000200510001-6. (1957). Central Intelligence Agency; Approved For Release 1999/09/17 : CIA-RDP75-00149R000200510001-6.

CIA-RDP75B00380R000400020001-9 (Board for International Broadcasting Act of 1973). (1973). Central Intelligence Agency; Approved For Release 2005/04/27 : CIA-RDP75B00380R000400020001-9.

CIA-RDP78-02771R000200280001-6 (Summary of the New Class by Milovan Djilas). (1957). Central Intelligence Agency; Approved For Release 2000/08/16 : CIA-RDP78-02771R000200280001-6.

CIA-RDP78-04864A000100060014-9. (1948). Central Intelligence Agency; Approved For Release 1999/09/01 : CIA-RDP78-04864A000100060014-9.

CIA-RDP80-01601R001100110001-0. (1971). Central Intelligence Agency; Approved For Release 2001/03/04 : CIA-RDP80-01601R001100110001-0.

CIA-RDP80B01676R002600100042-9 (Memorandum). (1957). Central Intelligence Agency; Approved For Release 2003/04/02 : CIA-RDP80B01676R002600100042-9.

CIA-RDP80R01731R000500330006-9. (1956). Central Intelligence Agency; Approved For Release 2002/08/21 : CIA-RDP80R01731R000500330006-9.

CIA-RDP85T01058R000202650001-1 (Sanitized Copy Approved for Release 2009/10/30 : CIA-RDP85T01058R000202650001-1). (1985). Central Intelligence Agency.

Conclusions of the Presidency (12 and 13 December 2002). (2002, Aralık 16). Bulletin. https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_4_zirveler_1985_sonrasi/2002_12_ko_penhag_zirvesi_baskanlik_sonuc_bildirgesi_en.pdf [Copenhagen Summit]

Concordat Watch—Hungary. (2025). Wwww.Concordatwatch.Eu. <https://www.concordatwatch.eu/hungary--s848>

Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act. (1975).

Consolidated Version of the Central European Free Trade Agreement (CEFTA 2006). (2006). <https://cefta.int/wp-content/uploads/2016/05/ANN1CEFTA-2006-Final-Text.pdf>

Constitution of Czechoslovakia. (1960, Jyly). <https://www.worldstatesmen.org/Czechoslovakia-Const1960.pdf>

Constitution of the Republic of Poland. (1921). *Current History*, 14(2), 358-367.

Constitution of the Slovak Republic. (1992, Ekim 1). <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1992/en/86944>

Constitution of the Slovak Republic (2023). (1992, Ekim 1). <https://legislationline.org/taxonomy/term/25888>

Council of Economic and Social Agreement. (1990). *Tripartita*. <https://www.tripartita.cz/en/>

Current Intelligence Bulletin (İstihbarat No. C03176911). (1956). Central Intelligence Agency.

Czechoslovak Mines: Organization, Problems, and Tasks of the Nationalized Czechoslovak Mines (İstihbarat No. CIA-RDP80-00926A001200020021-5 1). (1948). Czechoslovak Mines, National Corporation.

Declaration of Independence of the Czechslovak Nation. (1918, Ekim 18). <https://archive.org/details/declarationofind00czec>

- Declaration on Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration.* (1991). [Elektronik Arşiv]. The Visegrad Group: Czechia, Hungary, Poland, Slovakia; (C) 2006-2010, International Visegrad Fund. <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412>
- Deloy, C., & Levy, H. (2003, Haziran 8). *All together the poles say "yes" to their country's entry into the European Union.* Fondation Robert Schuman. <https://www.robert-schuman.eu/en/monitor/205-all-together-the-poles-say-yes-to-their-country-s-entry-into-the-european-union>
- Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues. (2018, Ekim 29). Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/religion/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>
- Eight Plenum of Central Committee of Polish United Workers Party* (Security Information No. 2011/09/14 : CIA-RDP80-00809A000700120084; Central Intelligence Agency: Information From Foreign Documents or Radio Broadcasts). (1953). Central Intelligence Agency.
- Erasmus'tan Erasmus+ 'a: 30 Yılın Hikayesi.* (2017). Avrupa Birliği Bakanlığı.
- Europe Agreement: Establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Czech Republic, of the other part.* (1994, Aralık 31). Official Journal of the European Communities. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9c35fcc6-e13f-4a8a-a7e8-db0fc74a2252/language-en>
- František Gauldier against the Slovak Republic* (Report of the Commission No. 36909/97). (1999). European Commission of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-46201%22%7D>
- Historical Documents—Office of the Historian.* (1943, Aralık 18). <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d576> [860F.001/163: Telegram]
- Holy See Communiqué: Signing of the Agreement between the Holy See and the Czech Republic on some legal questions.* (2024, Ekim 24). <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2024/10/24/241024g.html>
- Horne, C. F., & Austin, W. F. (Ed.). (1923). *Source Records of The Great War: C. VII.* National Alumni. <https://archive.org/details/sourcerecordsofg0007unse>
- Hungary: Act LXII of 2001 on Hungarians Living in Neighbouring Countries.* (2001). Refworld. <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2002/en/31753>
- Hungary: In Transformation to Freedom and Prosperity* (Blue Ribbon Commission: Project Hungary). (1990). Hudson Institute. <https://archive.org/details/hungaryintransfo0000blue>
- Hungary-Vatican concordat on finance* (1997). (2025). Concordat Watch - Hungary. <https://www.concordatwatch.eu/hungaryvatican-concordat-on-finance-1997-text--t753>
- John XXIII. (1963, Nisan 11). *Pacem in Terris: Encyclical of Pope John XXIII on Establishing Universal Peace in Truth, Justice, Charity, and Liberty.* https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html
- Khrushchev, N. (1956). *Khrushchev's Secret Speech, "On the Cult of Personality and Its Consequences," Delivered at the Twentieth Party Congress of the Communist Party of the Soviet Union.* <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/khrushchevs-secret-speech-cult-personality-and-its-consequences-delivered-twentieth-party>
- Letter of the CC UCY to the CC CPSU ... Brioni.* (1956, Kasım 8). [Elektronik Arşiv]. Wilson Center Digital Archive. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/letter-cc-ucy-cc-cpsu-exposition-views-leadership-ucy-events-hungary>
- Macroeconomic and political context: Regulatory Policy in the Slovak Republic.* (2020). OECD iLibrary. <https://web.archive.org/web/20240226234435/https://www.oecd-ilibrary.org/sites/f513dedd-en/index.html?itemId=%2Fcontent%2Fcomponent%2Ff513dedd-en>
- Madrid Summit Press Info* (1997). (1997). NATO.
- Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa I. sz. Körlevele.* (1956, Aralık 7). https://www.mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/pdf/roplap1956_0387.pdf

Materials for a Meeting of the Organizational Secretariat of the CPCz CC, with Attached Report on Party Activities in Plzen in connection with the events of 1 June 1953. (1953, Temmuz 31). Wilson Center Digital Archive. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111316>

May 29, 1971, the XIV Congress of the Communist Party of Czechoslovakia ends. (1971, Mayıs 29). [Elektronik Arşiv]. <https://www.album-online.com/detail/en/ZjRjNzg0MA/1971-xiv-congress-communist-party-czechoslovakia-gustav-husak-secretary-czechoslovak-alb2151167>

Ministerstvo zahraničních věcí České republiky. (1992, Şubat 27). Mezinárodní smlouvy. https://mzv.gov.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/nemecko/smlouvy/index.html

Modus vivendi z roku 1928. (1928). <https://sccp.prf.cuni.cz/dokument/modus.htm>

NATO. (1999, Mart 12). *Hungary and NATO - 1999.* NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_227051.htm

NATO expansion critics worry about Russia. (1998, Mayıs 2). *The Daily Gazette*, A4.

“Non Possumus”: Oświadczenie Episkopatu Polski z dnia 8 maja 1953. (1953). *Katolicki Tygodnik Religijno-Kulturalny*. https://kpbc.umk.pl/Content/221644/ArchEmig_POPC_C07_04_1953_nr_42_HD_011.pdf

O stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. (1989). OpenLEX. <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/undefined>

Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 8 lipca 1997 r. O skorygowanych wynikach głosowania i wyniku referendum konstytucyjnego przeprowadzonego w dniu 25 maja 1997 r. (1997, maja). [Elektronik Arşiv]. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970750476> [Dz.U. 1997 nr 75 poz. 476]

Poland 1791 Constitution—Constitute. (1791). [Elektronik Arşiv]. https://www.constituteproject.org/constitution/Poland_1791

Polish Communist Party Moves to the Right (No. 2006/12/16 : CIA-RDP79-00927A006700050003-3; Weekly Summary: Special Report). (1968). Central Intelligence Agency.

Polish concordat (1993): Text and criticism. (1993). *Www.Concordatwatch.Eu*. <https://www.concordatwatch.eu/polish-concordat-1993--text-and-criticism--t1331>

Pope John Paul II on Fr. Jerzy Popiełuszko: Freedom in truth. (2024, Ekim 19). *Vatican News*. <https://www.vaticannews.va/en/church/news/2024-10/fr-jerzy-popieluszko-poland-pope-john-paul-ii-anniversary.html>

Prague Summit 2002: Selected Documents and Statements. (2002). <https://www.nato.int/docu/0211prague/speeches-e.pdf>

Proklamation der Republik Ungarn durch Präsident Mátyás Szűrös vom 23.10.1989. (1989, Ekim 23). https://www.cvce.eu/en/obj/proclamation_by_the_republic_of_hungary_23_october_1989-en-ed8f12c4-feb4-464c-9c09-1f0dc483ee3f.html

Rákosi, M. (1953, Temmuz 11). *Hungary's Economic Policy: Speech by Mátyás Rákosi.* Hungarian News and Information Service.

Rákosi, M., & Gerö, E. (1949). *Information Bulletin: Published by the Foreign Section of the Central Committee of the Hungarian Working People's Party.* <https://archive.org/details/informationbulle00magy>

Rudé právo. (1948, Şubat 21). [Digital archive]. Digitální knihovna Kramerius. <https://kramerius.cuni.cz/fsv/view/uuid:f472bad0-0a1a-11dd-8bd5-000d606f5dc6?page=uuid:231cb7d0-080b-11dd-8a4d-000d606f5dc6>

Report of the Special Committee on the Problem of Hungary (General Assembly Official Records: Eleventh Sessions No. Supplement No. 18 (A/3592)). (1957). United Nations.

Seven new members join NATO. (2004, Nisan 1). NATO Update. <https://www.nato.int/docu/update/2004/03-march/e0329a.htm>

Sixteen Political, Economic, and Ideological Points. (1956, Ekim 22). [Elektronik Arşiv]. Internet History Sourcebooks: Modern History. <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1956hungary-16points.asp>

Slovakia's Introduction of a Flat Tax as Part of Wider Economic Reforms. (2005, Ekim 2). OECD. https://www.oecd.org/en/publications/slovakia-s-introduction-of-a-flat-tax-as-part-of-wider-economic-reforms_075008851315.html

The Communist Party of Czechoslovakia (İstihbarat No. CIA-RDP78-00915R001200140002-1). (1960). Central Intelligence Agency.

The Constitution of the Czech Republic. (1992, Aralık 16). <https://public.psp.cz/en/docs/laws/constitution.html>

The Constitution of the Czechoslovak Republic. (1920). <http://www.archive.org/details/cu31924014118222>

The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997. (1997). <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>

The Revolt in Hungary: A Documentary Chronology of Events (No. CIA-RDP80B01676R004000170003-9). (1956).

The Visegrad Group: Czechia, Hungary, Poland, Slovakia | Ananicz, Andrzej: From the Anti-Communist Underground to NATO and the EU. (2006, Eylül 12). (C) 2006-2010, International Visegrad Fund. <https://www.visegradgroup.eu/the-visegrad-book/ananicz-andrzej-from-the>

Treaty of Friendship, Co-operation and Mutual Assistance (Antlaşma No. 10560; Treaty Series). (1970).

United Nations General Assembly—Eleventh Session—Official Records (ss. 173-176). (1957). [Special Political Committee, 38th Meeting].

Weekly Summary: Special Report (No. CIA-RDP79-00927A010800080003-4). (1974). Central Intelligence Agency.

Zákon 308/2000 (o vysielaní a retransmisii a o zmene zákona o telekomunikáciách). (2000). [Elektronik Arşiv]. ASPI. <https://www.aspi.sk/products/lawText/1/49942/158/2/zakon-c-308-2000-zz-o-vysielani-a-retransmisii-a-o-zmene-zakona-c-195-2000-zz-o-telekomunikaciach/zakon-c-308-2000-zz-o-vysielani-a-retransmisii-a-o-zmene-zakona-c-195-2000-zz-o-telekomunikaciach>

Gazete Makaleleri

10.000 Roman Catholic Czechs Gather, Demand Visit by Pope. (1985). *Toledo Blade*.

AROUND THE WORLD; Poland May Release Political Prisoners. (1985, Ekim 31). *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1985/10/31/world/around-the-world-poland-may-release-political-prisoners.html> [NY Times]

Austria emerging as centre of Europe's underworld. (1995, Eylül 3). *New Straits Times*. <https://www.kisa.link/nlYkE>

Beblavý, M. (1998, Temmuz 16). *Bad loans haunt big Slovak banks*. The Slovak Spectator. <https://spectator.sme.sk/business/c/bad-loans-haunt-big-slovak-banks>

Bellušová, S. (1999, Ekim 11). *Twist gets redress*. The Slovak Spectator. <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/twist-gets-redress>

Burdeau, C. (2021, Aralık 16). *EU court opens door for Slovakia to prosecute former spy chief*. <https://www.courthousenews.com/eu-court-opens-door-for-slovakia-to-prosecute-former-spy-chief/>

Cameron, R. (1989, Kasım 16). *Velvet Revolution: Prague's ghosts of communism*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-50419667>

Cardinal Mindszenty of Hungary sentenced | February 8, 1949. (2024, Şubat 7). HISTORY. <https://www.history.com/this-day-in-history/cardinal-mindszenty-of-hungary-sentenced>

Ciolek, E. (1980, Ağustos). *The birth of Solidarity in Poland—Archive 1980*. <https://www.theguardian.com/world/from-the-archive-blog/2019/sep/18/the-birth-of-solidarity-in-poland-archive-1980>

Czech Govt. Threatens Priests. (1949, Temmuz 16). *Daytona Beach Morning Journal*. https://books.google.com.tr/books?id=CXYoAAAAIAAJ&pg=PA1&dq=Papal+Decree+Against+Communism&article_id=4524,5574685&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwidjJPW1LuJAxVDBtsEHdx1MB4Q6AF6BAGKEAI#v=onepage&q=Papal%20Decree%20Against%20Communism&f=false

Czech Leader Husak, Foe of Gorbachev-Style Reforms, Steps Down as Party Boss. (1987, Aralık 18). Los Angeles Times. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1987-12-18-mn-20070-story.html>

- Czech Paradox: The Nation of Atheists Has a ‘Christian Government’. (2021, Aralık 30). *Prague Morning*. <https://praguemorning.cz/czech-paradox-the-nation-of-atheists-has-a-christian-government/>
- Czech Republic and Catholic Church come to agreement in Prague cathedral dispute. (2010, Mayıs 31). Catholic News Agency. <https://www.catholicnewsagency.com/news/19831/czech-republic-and-catholic-church-come-to-agreement-in-prague-cathedral-dispute>
- Czechs, Slovaks prepare for split. (1992, Aralık 28). *Eugene Register-Guard*, 9A.
- Czy Jarosław Kaczyński głosował za kompromisem aborcyjnym w 1993 roku? (2020). Demagog. <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/czy-jaroslaw-kaczynski-glosowal-za-kompromisem-aborcyjnym-w-1993-r/> [Kaczyński]
- Çek Cumhuriyeti kiliselere mal varlıklarını iade ediyor. (2012, Ocak 11). BBC News Türkçe. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/01/120111_czech_churches
- Diehl, J. (1986, Eylül 12). Poland Declares Amnesty. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1986/09/12/poland-declares-amnesty/57a5731f-23b7-4864-93b2-b166b8063fbd/>
- Djilas, M. (1956, Kasım 19). Yugoslavia’s Former Vice President Analyzes: The Storm in East Europe. *The New Leader*, 39(47). https://archive.org/details/sim_new-leader_1956-11-19_39_47
- Djilas, M. (1957). *The New Class: An Analysis of the Communist System*. Thames and Hudson.
- Dzurinda revises Mečiar amnesties. (1998, Aralık 14). The Slovak Spectator. <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/dzurinda-revises-meciar-amnesties>
- Feron, J. (t.y.). Leaders Endorse Belgrade Paper. *The New York Times*. <https://mdh.contentdm.oclc.org/digital/api/collection/colmo4/id/41603/download>
- Feron, J. (1971, Mayıs 30). Czech Congress Re-elects Husak at Its Final Session. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1971/05/30/archives/czech-congress-reelects-husak-at-its-final-session-husak-reelected.html>
- Finn, P. (1998, Eylül 27). Slovakia voters apparently opt for new leaders. *The Spokesman-Review*, A9.
- Former MP František Gaulieder killed by train—The Slovak Spectator. (2017, Mart 27). <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/former-mp-frantisek-gaulieder-killed-by-train>
- Hamilton, D. (1989, Kasım 28). Beerless cheer as strike warms old streets of Prague. *The Glasgow Herald*. <https://news.google.com/newspapers/>
- Havel elected Czech president: First non-Communist president in 41 years. (1989, Aralık 29). *Ludington Daily News*. <https://news.google.com/newspapers/>
- Havel Resigns in Czechoslovakia. (1992, Temmuz 17). *Lodi News-Sentinel*. <https://www.kisa.link/ToZJP>
- Healey, D. (1956, Aralık 3). Djilas and Nagy. *The New Leader*, 39(49).
- Hızlan, D. (1997, Eylül 3). Forum 2000’den Kültür Girişimi’ne. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/dogan-hizlan/forum-2000den-kultur-girisimine-39262666>
- Hill, D. (1997, Ekim 9). Slovakia: Silencing Momentarily - A Radio Voice. Radio Free Europe/Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/1086817.html>
- How a Gorilla devoured democracy in Slovakia. (2025, Ocak 6). POLITICO. <https://www.politico.eu/article/gorilla-political-corruption-scandal-slovakia-democracy-mikulas-dzurinda/>
- Hungary seen as most corrupt country in the EU, study finds. (2023, Ocak 31). POLITICO. <https://www.politico.eu/article/hungary-orban-corruption-transparency-international/>
- Kole, W. J. (2004, Mayıs 2). Revelers celebrate EU expansion. Star-News. https://books.google.com.tr/books?id=XWgWAAAAIBAJ&pg=PA7&dq=hungary&article_id=6997,379743&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjR9pGA3MmIAxXJbPEDHaB9LMcQ6AF6BAgFEAI#v=onepage&q=hungary&f=false
- Krbatová, L. (2016, Ekim 12). The man who stood up against Mečiar. The Slovak Spectator. <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/the-man-who-stood-up-against-meciar>
- Le pape convoque un synode de tous les évêques d’Europe. (1990, Nisan 23). *Le Devoir*. <https://books.google.com.tr/books?id=W8kxAAAAIBAJ&lpg=PA3&dq=Velehrad&hl=tr&pg=PA3#v=onepage&q=Velehrad&f=false>

- Macaristan AB tarafından yine Adalet Divanına sevk ediliyor. (2022). *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62190287> [Macaristan-AAD]
- Meciar Appointed as Slovak Premier. (1992, Haziran 24). *Daily Union*, 4.
- Mečiar calls for presidential elections in December. (1997, Eylül 11). *The Slovak Spectator*. <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/meciar-calls-for-presidential-elections-in-december>
- Mitterrand meets with human rights groups in Prague. (1988, Aralık 10). *Daily News*, 2-A.
- Murky Slovnafť sell-off could hurt market. (1997, Temmuz 3). *The Slovak Spectator*. <https://spectator.sme.sk/business/c/murky-slovnafť-sell-off-could-hurt-market>
- New Slovakian government named as Czechoslovakia begins final split. (1992, Haziran 25). *Bangor Daily News*, 24.
- Nicholson, T. (2002, Temmuz 8). *Alexander Rezeš, politician and privatiser, dies*. *The Slovak Spectator*. <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/alexander-rezes-politician-and-privatiser-dies>
- Občianska iniciatíva OK '98 za čestné voľby. (1998, Mart 9). *www.sme.sk*. <https://www.sme.sk/c/2146680/obcianska-iniciativa-ok-98-za-cestne-volby.html>
- Papa designa a 22 cardenales. (1991, Mayıs 29). *La Nacion*, 26A.
- Pisárová, M. (2000, Mart 6). *PM opens anti-corruption fight*. *The Slovak Spectator*. <https://spectator.sme.sk/politics-and-society/c/pm-opens-anti-corruption-fight>
- Poland Wants Sanctions Lifted. (1986, Eylül 18). *Herald-Journal*, A11.
- Polish Cardinal Said to Be Arrest. (1953, Eylül 30). *St. Petersburg Times*. <https://books.google.com.tr/books?id=zItaAAAAIBAJ&lpg=PA5&dq=Stefan%20Wyszy%C5%84ski%20arrest&hl=tr&pg=PA5#v=onepage&q&f=false>
- Polish Students Protest Curbs. (1946, Mayıs 17). *Spokane Daily Chronicle*. <https://books.google.com.tr/books?id=c9lXAAAAIBAJ&lpg=PA37&dq=Lodz%201946%20textile%20strike&hl=tr&pg=PA37#v=onepage&q=Lodz%201946%20textile%20strike&f=false>
- Pope Bars Communist Catholics. (1949, Temmuz 14). *Reading Eagle*. https://books.google.com.tr/books?id=dBsrAAAAIBAJ&pg=PA12&dq=Papal+Decree+Against+Communism&article_id=6562,3945051&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewjuvoLm1LuJAxU3VPEDHbfpGu04ChDoAXoECAyQAg#v=onepage&q=Papal%20Decree%20Against%20Communism&f=false
- Pope calls for tolerance of all religious, cultures. (1991, Ağustos 19). *Herald-Journal*, A7.
- Pope Excommunicates Catholic Communists in Sweeping Decree. (1949, Temmuz 14). *Meriden Record*. https://books.google.com.tr/books?id=M-5cAAAAIBAJ&pg=PA1&dq=Papal+Decree+Against+Communism&article_id=1274,1118543&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewjuvoLm1LuJAxU3VPEDHbfpGu04ChDoAXoECA0QAg#v=onepage&q=Papal%20Decree%20Against%20Communism&f=false
- Pope John Paul II said today he is increasingly... (1981). [Elektronik Arşiv]. UPI Archives. <https://www.upi.com/Archives/1981/12/30/Pope-John-Paul-II-said-today-he-is-increasingly/7743378536400/>
- Pope on 5-day visit to Hungary. (1991, Ağustos 17). *Times Daily*, 13A.
- Pope plans visit to Hungary today. (1996, Eylül 6). *The Sunday Gazette*, A9.
- Pope puts Polish Cold War Cardinal Wyszynski on path to sainthood. (2017, Aralık 19). *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/world/pope-puts-polish-cold-war-cardinal-wyszynski-on-path-to-sainthood-idUSKBN1ED13X/>
- Prague on high flood alert as central Europe faces torrential rain | Reuters. (2024, Eylül 13). <https://www.reuters.com/world/europe/prague-high-flood-alert-central-europe-faces-torrential-rain-2024-09-13/>
- Premier: Gypsies 'mentally backward'. (1993, Eylül 7). *The Prescott Courier*, 5B.
- Protesters say Fico dragging Slovakia to Russia in Ukraine gas dispute. (2025, Ocak 10). *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/europe/protesters-say-fico-dragging-slovakia-russia-ukraine-gas-dispute-2025-01-10/>
- Religion: Cardinal & the Commissar. (1957, Mayıs 20). *TIME*. <https://time.com/archive/6611858/religion-cardinal-the-commissar/>

- Revolution Averted. (1946, Mayıs 21). *The Sydney Morning Herald*. <https://books.google.com.tr/books?id=budjAAAAIBAJ&lpg=PA2&dq=Lodz%201946%20textile%20strike&hl=tr&pg=PA2#v=onepage&q=Lodz%201946%20textile%20strike&f=false>
- Roman Catholics look to rebuild Church. (1991, Nisan 29). *The Vindicator*, A4.
- Roman, N. (2014, Kasım 11). *Sametové revoluci předcházely protesty proti smogu. Dnes se dýchá lépe*. iDNES.cz. https://www.idnes.cz/usti/zpravy/ekologicke-demonstrace-v-teplicich-1989.A141110_2114812_usti-zpravy_alh
- Remiaš, I. (1998, Aralık 7). *Sweeping changes made to STV public television*. The Slovak Spectator. <https://spectator.sme.sk/business/c/sweeping-changes-made-to-stv-public-television>
- Ryder, B. (2024, Mart 1). *The Catholic Church in Hungary is deeply politicized—And shrinking*. America Magazine. <https://www.americamagazine.org/politics-society/2024/03/01/catholic-church-hungary-orban-lgbt-247393>
- Schneider, J. (1996, Haziran 9). *Germany Drops Arrest Warrant For Slovak President's Son*. Radio Free Europe/Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/1080762.html>
- SIR,—*The whole body of Hungarian intellectuals has issued...* (1956, Kasım 30). [Elektronik Arşiv]. The Spectator Archive. <http://spprd.insec.netcopy.thompsonjames.co.uk/article/30th-november-1956/15/sirthe-whole-body-of-hungarian-intel-lectuals-has>
- Slovak PM steps down over Sputnik V vaccine deal scandal*. (2021, Mart 30). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2021/3/30/slovak-pm-steps-down-over-sputnik-vaccine-deal-scandal>
- Slovakia grapples with murdered journalist's last story*. (2018, Şubat 28). <https://www.bbc.com/news/world-europe-43226567>
- Slovakia says it has given S-300 air defence system to Ukraine*. (2022, Nisan 8). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2022/4/8/slovakia-says-it-has-given-s-300-air-defence-system-to-ukraine>
- Steichen, G. C. (1989a, Kasım 28). *Millions of Czech citizens march in strike for democratic reforms*. *Gettysburg Times*. <https://news.google.com/newspapers/>
- Steichen, G. C. (1989b, Kasım 28). *Millions of Czechs Join in Strike, Call of End to Communist Rule*. *Schenectady Gazette*. <https://news.google.com/newspapers/>
- Tagliabue, J. (1987, Aralık 18). *Husak Steps Down as Prague Leader*. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1987/12/18/world/husak-steps-down-as-prague-leader.html>
- The Czech Republic becomes one of last EU countries to sign a treaty with the Vatican*. (2024, Ekim 24). AP News. <https://apnews.com/article/czechia-vatican-treaty-c9b1c49238fd0c41e752dec047850f0e>
- TIME. (1957, Ocak 7). *HUNGARY: Freedom's Choice*. TIME. <https://time.com/archive/6611223/hungary-freedoms-choice/>
- Times, H. S. S. to T. N. Y. (1973, Ağustos 1). *Warsaw Pact Asks That Europe Parley End in '73*. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1973/08/01/archives/warsaw-pact-asks-that-europe-parley-end-in-73-speculation-on-le.html>
- Tresty za akci Asanace. Bývalí členové StB dostali za šikanu disidentů za minulého režimu podmínky*. (2023, Eylül 7). iROZHLAS. https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/akce-asanace-stb-soud-podminka_2309071458_elev
- Tretí sektor dáva na V. stupavskej konferencii dôraz na obhajobu demokracie*. (1997, Ekim 29). www.sme.sk. <https://www.sme.sk/c/2053077/treti-sektor-dava-na-v-stupavskej-konferencii-doraz-na-obhajobu-demokracie.html>
- Úplatky, utajené ovládnutí, škoda za miliardy aneb Jak se v 90. letech divoce vytěžily mostecké doly*. (2023, Haziran 13). iROZHLAS. https://www.irozhlas.cz/ekonomika/penize-a-vliv-mostecká-uhelna-spolecnost-soud-divoka-privatizace-pribeh_2306130901_mst [Mostecká Uhelná Společnost (MUS)]
- Vatican restores ties with Hungary, nominates Czechoslovak bishop. (1990, Şubat 7). *The Deseret News*. <https://books.google.com.tr/books?id=n0FTAAAAIBAJ&lpg=PA2&dq=J%C3%A1n%20Chryzostom%20Korec&hl=tr&pg=PA2#v=onepage&q=J%C3%A1n%20Chryzostom%20Korec&f=false>
- Way is Paved For Transfer of Mindszenty. (1964, Eylül 15). *Meriden Journal*, 1-2.

Elektronik Arşiv

- 14th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia. (1971, Mayıs 25). [Elektronik Arşiv]. Sputnik Mediabank. <https://sputnikmediabank.com/media/575483.html>
- 12 pont. (1989). [Elektronik Arşiv]. <https://m.cdn.blog.hu/re/retropol/file/13-mitkivan1.jpg>
- 21 postulatów. (2023, Mart 3). Komisja Krajowa NSZZ Solidarność. <https://www.solidarnosc.org.pl/o-nas/archiwum-kk/21-postulatow/>
- 276.f. 102/65 (Typed Revision No. Transcript of Conversation between the Soviet Leadership and Hungarian Workers' Party Delegation in Moscow). (1953). Wilson Center Digital Archive / Hungarian National Archives. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111309>
- 1968, 5. Duben, Praha. - Akční program KSČ. (1968). SÚA - A ÚV KSČ, f. 01, a.j. 121, Zasedání ústředního výboru KSČ ve dnech 28. března a 1.-5. dubna 1968. Část II. Stenografický zápis. - Tisk, s. 140-158. Též Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ. Praha, Svoboda 1969, s. 103-146. http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf
- 1867: *Beschluss von Doppelmonarchie und Grundrechten*. (1867). hdgö - Haus der Geschichte Österreich. <https://hdgoe.at/Dezemberverfassung>
1948. Évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. (1948). <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=%2F ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43>
- A Memorandum. (1955). [Elektronik Arşiv]. A Memorandum. <http://www.konya.hu/Memorandum.htm>
- A monori tanácskozás. (1985). [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/a-monori-talalkozo>
- A népszavazás országos eredménye. (1989, Kasım 26). <https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/orszjkw.jsp?EA=1&W=9>
- A népszavazás országos eredménye. (1990, Temmuz 29). <https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/orszjkw.jsp?EA=6&W=9>
- Akce K. (2020). [Digitální sbírka]. <https://akcek.knihovny.cz/>
- Akce K - 13. 4. 1950 přepadli komunisté mužské kláštery v celé republice. (2024). Pastorage.cz. <https://www.pastorage.cz/aktuality/akce-k-13-dubna-1950-prepadli-komuniste-vsechny-muzske-klastery>
- Aktuality—Archiv: Listopad 1989 v Teplicích. (2024). [Elektronik Arşiv]. <https://zamek-teplice.cz/cz/aktuality-archiv/listopad-1989-v-teplicich>
- “All the Telephone and Telex Lines are Disconnected” – RFE and the 1981 Martial Law in Poland. (2021). Blinks OSA Archivum. <https://www.archivum.org/entries/blog/all-the-telephone-and-telex-lines-are-disconnected---rfe-and-the-1981-martial-law-in-poland> [RFE and the Martial Law]
- Amnesty International Briefing: Czechoslovakia. (1978). <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/eur160091981en.pdf>
- Archiwum—Numer 1/1945—Przekrój Magazine. (1945, Nisan 15). <https://przekroj.pl/en/archive/issues/1>
- Archiwum—Numer 3/1945—Przekrój Magazine. (1945, Nisan 29). <https://przekroj.pl/en/archive/issues/3>
- Attacks on the Press in 1998—Slovakia. (1999, Şubat). Refworld. <https://www.refworld.org/reference/annualreport/cpj/1999/en/55320>
- Balázs K. (2023). A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Magyar Katolikus Püspöki Kar „megállapodása” [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://retorki.hu/olvasoszoba/a-magyar-nepkoztarsasag-kormanya-es-a-magyar-katolikus-puspoki-kar-megallapodasa>
- Bessenyei Ferenc honlapja. (1955). [Elektronik Arşiv]. Bessenyei Ferenc honlapja – Dokumentumok. <https://www.bessenyei.hu/dokum/dokum.htm#mem>
- Bogdan Borusewicz: Pope John Paul II. (2025). [Elektronik Arşiv]. George W. Bush Presidential Center. <https://www.bushcenter.org/freedom-collection/bogdan-borusewicz-pope-john-paul-iis-impact/>
- Cyšařová, J. (2024). Cenzura... Aneb Hlavní správa tiskového dohledu: TOTALITA. https://www.totalita.cz/vysvetlivky/cenzura_01.php

- Cummins Map Co. (1925). *Poland* [Elektronik Arşiv]. [https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~259257~5522421:Poland-Czechoslovakians_campaign_for_democracy_\(Velvet_Revolution\),_1989.](https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~259257~5522421:Poland-Czechoslovakians_campaign_for_democracy_(Velvet_Revolution),_1989.) (2011). Global Nonviolent Action Database. <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/czechoslovakians-campaign-democracy-velvet-revolution-1989>
- Časopis Českého Museum. (1848). 22(1). <https://www.digitalniknihovna.cz/nm/view/uuid:295c2830-81b6-11de-b364-000d606f5dc6?page=uuid:c5beed00-7ff6-11de-bb46-000d606f5dc6>
- Databáze knih. (2024). [Elektronik Arşiv]. Knihy. <https://www.databazeknih.cz/>
- Dělnické Listy (1/1). (1872). <https://ndk.cz/view/uuid:eabbfa14-435d-11dd-b505-00145e5790ea?page=uuid:957d0531-74f4-4664-bb50-3ce96ec88b19>
- Drda, J. (2014). *Němá barikáda* (e-knihy). Knihovna Jana Drdy Příbram. www.kjd.pb.cz/eknihy
- Elektronická databáze českých reálií a lingvoreálií češtiny (eng). (2024). [Database]. <https://www.abczech.cz/> [ABCzech]
- Formánková, P., & Koura, P. (2008). *Žádáme trest smrti!: Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. (Historická studie a edice dokumentů)*. Ústav pro studium totalitních režimů.
- Gorbachev's Speech to the U.N., December 7, 1988 – Richard H. Immerman. (1988, Aralık 7). [Elektronik Arşiv]. *Excerpts of Address by Mikhail Gorbachev*. <https://sites.temple.edu/immerman/gorbachevs-speech-to-the-u-n-december-7-1988/>
- Green, P. S. (1992, Kasım 15). *Federal Parliament votes to dissolve Czechoslovakia* [Elektronik Arşiv]. UPI Archives. <https://www.upi.com/Archives/1992/11/25/Federal-Parliament-votes-to-dissolve-Czechoslovakia/1607722667600/>
- Grösz József. (2025). [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/tudastar/szemelyek/grosz-jozsef>
- Hungary Corruption Index. (2024). <https://tradingeconomics.com/hungary/corruption-index>
- Informace o církví. (2024). [Elektronik Arşiv]. Scriptum. <https://scriptum.cz/cs/periodika/informace-o-cirkvi>
- Information Bulletin of Czechoslovak-Polish Solidarity. (2015). [Elektronik Arşiv]. VONS.cz. <https://www.vons.cz/biuletyn-cz-en>
- Information on Events January 13 to 15 1988 (T. Hammond, Çev.). (1989). ÚV KSČ. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB271/doc05-trans.pdf> [Document 5]
- Intervence za udělení milosti odsouzeným v procesu s Miladou Horákovou. (2024). https://www.totalita.cz/proc/proc_horakovam_02_01.php
- Jan Długosz. (2024, Haziran 18). <https://web.archive.org/web/20240618210107/https://dlugosz.polona.pl/en/jan-dlugosz>
- Jan Palach. (2024). [Elektronik Arşiv]. Chronology. <https://www.janpalach.cz/en/default/jan-palach/chronologie>
- Juhász-Pinter, P. (2025). *Az 1947-es „kékcédulás” választások* [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-1947-es-kekcedulas-valasztasok>
- Kalendárium roku 1968. (1968, Kasım 18). [Elektronik Arşiv]. Totalita. https://www.totalita.cz/kalendar/kalend_1968_11.php
- Klaus, V. (2020, Kasım 13). *Tricet let od přijetí Scénáře ekonomické reformy*. Václav Klaus. <https://www.klaus.cz/clanky/4647>
- Komunistická strana Československa (KSČ). (2024). [Elektronik Arşiv]. https://www.totalita.cz/vysvetlivky/s_ksc_org_01.php
- Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską. (1925). [Elektronik Arşiv]. [https://pl.wikisource.org/wiki/Konkordat_pomi%C4%99dzy_Stolic%C4%85_Apostolsk%C4%85_a_Rzecz%C4%85pospolit%C4%85_Polsk%C4%85_\(1925\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Konkordat_pomi%C4%99dzy_Stolic%C4%85_Apostolsk%C4%85_a_Rzecz%C4%85pospolit%C4%85_Polsk%C4%85_(1925))
- Kossuth, L. (1848, Aralık 22). *Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848-1849-ből* [Elektronik Arşiv]. 51. Kossuth felhívása az általános népfelkelésre. <https://mek.oszk.hu/04800/04834/html/kossuth0052/kossuth0052.html>
- Kultúrnacionalista szellemű vagy elemű? Mindszenty József bíboros 1956-os rádióbeszédének változatai. (2021, Mayıs 28). archivnet.hu. <https://www.archivnet.hu/kulturnacionalista-szellemu-vagy-elemu-mindszenty-jozsef-biboros-1956-os-radiobeszedenek-valtozatai>

- Legnagyobb magyar.* (2025). [Reference Library]. A Pallas Nagy Lexikona. <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/1-1005E/legnagyobb-magyar-106A3/> [Legnagyobb magyar]
- Lóránt, C. (1984). *A History of Hungarian Literature: From the Earliest Times to the mid-1970's* [Elektronik Arşiv]. The Reform of the Language and Irodalmi Tudat. <https://mek.oszk.hu/02000/02042/html/15.html>
- Magyar Nemzet 1938-2021* | Arcanum Újságok. (2025). <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MagyarNemzet/>
- Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) | Tények Könyve | Kézíkönyvtár.* (1989). <http://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1989-46DA/magyarorszag-694A/magyar-szocialista-munkaspárt-mszmp-6F91/>
- Manifesto of the Socialist Movement of Czechoslovak Citizens.* (1970, Ekim 28). <https://www.marxists.org/subject/czech/1970/socialist-movement.htm> [Manifesto]
- Marschal A. (2025). *Harc a „klerikális reakció” ellen: Mindszenty József letartóztatása és pere* [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/harc-a-klerikalis-reakcio-ellen-mindszenty-jozsef-letartoztatasa-es-pere>
- Népszabadság 1944-2016* | Arcanum Újságok. (2025). <https://adt.arcanum.com/hu/collection/Nepszabadsag/>
- Pacem in Terris.* (1987, Mayıs 8). [Elektronik Arşiv]. Catholic Herald Archive. <https://archive.catholicherald.co.uk/article/8th-may-1987/2/pacem-in-ems>
- Pehe, J. (2008, Kasım 6). *Post-Communist Refections of the Prague Spring.* <https://pehe.cz/2008/11/07/post-communist-refections-of-the-prague-spring/>
- Pinkerton, J. (1815). *Poland* [Elektronik Arşiv]. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~3797~370009:Poland->
- Petőfi, S. (1848). *Nemzeti Dal* [Elektronik Arşiv]. Szöveggyűjtemény (Metin Koleksiyonu). <https://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/nemdal.htm>
- Poland: Gross Domestic Product (GDP) at Current Prices from 1987 to 2029. (2024). Statista. <https://www.statista.com/statistics/263588/gross-domestic-product-gdp-in-poland/> [Poland – GDP]
- Poland: Registered Unemployment Rate 2023. (2024). Statista. <https://www.statista.com/statistics/962689/poland-registered-unemployment-rate/> [Poland - Unemployment Rate]
- Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.* (1971). [Elektronik Arşiv]. https://www.totalita.cz/txt/txt_poucení.php
- Právo Lidu (1/1).* (1893). <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/periodical/uuid:2d4a6540-0363-11ee-b4ae-0050568d319f>
- Přepis části projevu generálního tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše v Červeném Hrádku dne 17. Července 1989.* (1989, Temmuz 17). https://www.totalita.cz/txt/txt_o_jakesm_text_hradek_01.pdf [Projev v Červeném Hrádku]
- Rapali V. R. (2025a). *Az egyházi iskolák államosítása* [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-egyhazi-iskolak-allamositasa>
- Rapali V. R. (2025b). *Harc a „klerikális reakció” ellen: A békepapi mozgalom* [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/harc-a-klerikalis-reakcio-ellen-a-bekepapi-mozgalom>
- Record of I.V. Stalin's Conversation with the Czechoslovak Government Delegation on the Issue of Their Position Regarding the Marshall Plan and the Prospects for Economic Cooperation with the USSR.* (1947, Temmuz 9). <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/134379>
- Ředitelem Ústavu pro studium totalitních režimů se stal Pavel Žáček.* (2007, Aralık 19). Radio Prague International. <https://cesky.radio.cz/reditelem-ustavu-pro-studium-totalitnich-rezimu-se-stal-pavel-zacek-8600938>
- Regular Report: From the Commission on Czech Republic's (Progress Towards Accession).* (1998, Kasım 17). Archive of European Integration. http://aei.pitt.edu/44556/1/czech_1998.pdf [Czech Republic Progress Report 1998]
- Religious Belief.* (2021). [Statistics]. Census 2021. <https://scitani.gov.cz/religious-beliefs>

- Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. (2017, Mayıs 10). *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/religion/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>
- Retörki—Az MSZMP 1988. Májusi pártértekezlete. (2024). <https://retorki.hu/olvasoszoba/az-mszmp-1988-majusi-partertekezlete>
- Rozdělení Československa bez referenda. (t.y.). Česká televize. Geliş tarihi 26 Ocak 2025, gönderen <https://edu.ceskatelevize.cz/video/14379-rozdeleni-ceskoslovenska-bez-referenda>
- Samizdat. (2020). Courage – Connecting Collections. <http://cultural-opposition.eu/high-school/samizdat/>
- Sanford, W. F. (1982). *The Marshall Plan: Origins and Implementation*. Department of State Bulletin. https://www.marshallfoundation.org/wp-content/uploads/2014/05/The_Marshall_Plan_Origins_and_Implementation_000.pdf
- Sejm: Zamach na bezbronných. (2024, Temmuz 10). RadioMaryja.pl. <https://www.radiomaryja.pl/informacje/sejm-zamach-na-bezbronných/> [Sejm]
- Sixty-Eight Publishers (68 Publishers) | nakladatelství | Databáze knih. (2024). <https://www.databazeknih.cz/nakladatelství/sixty-eight-publishers-68-publishers-896>
- Slovak University of Technology in Bratislava (STU). (2025). https://www.stuba.sk/english/university/about-us/the-history.html?page_id=1098 [STU]
- Slovník české literatury po roce 1945. (2024). <https://slovníkceskeliteratury.cz/>
- Spisovatelé Komunisté Komunistickým Dělníkům. (1929). <https://edicee.ucl.cas.cz/data/antologie/avantgarda/AVA3/2.pdf>
- SODB2021—Obyvatelia - Základné výsledky. (2021, Ocak 1). <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/struktura-obyvatelstva-podla-nabozenskeho-vyznania/SR/SK0/SR>
- Sovadina, J. (2013, Ağustos 9). *Demonstrace 21. Srpna 1988*. Moderní-Dějiny.Cz. <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/demonstrace-21-srpna-1988>
- Soviet Union Resumes Jamming of Voice of America Over Solidarity Trade Union Rise in Poland. (2021). *Cold War Radio Museum*. <http://www.coldwarradiomuseum.com/soviet-union-resumes-jamming-of-voice-of-america-over-solidarity-trade-union-rise-in-poland/> [VoA and Solidarity]
- Speech by Romano Prodi: *The fifth enlargement* (Dublin, 1 May 2004). (2004, Mayıs 1). CVCE.EU by UNI.LU; CVCE.EU by UNI.LU. https://www.cvce.eu/en/obj/speech_by_romano_prodi_the_fifth_enlargement_dublin_1_may_2004-en-b3cc8ff7-77a9-4c76-aa49-7f531f5f8586.html
- Statute of the Council of Economic and Social Partnership. (2004). https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=70481&cs=1K8PoGArLs6utHM-C9Fa1wBsoG4g7QfkLD1wecxgU8c-SNfaUbilGXAjXjfkTtKC7rkIGI3pWFnbEEVmYCza7LA
- Strašíková, L. (2006, Kasım 20). *Jakeš v Červeném Hrádku přiznal, že se cítí jako kůl v plotě*. <https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/archiv/jakes-v-cervenem-hradku-priznal-ze-se-citi-jako-kul-v-plote-183063>
- Sunbathing after Chernobyl – How Czechoslovakia reacted to the 1986 nuclear disaster. (2023). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/sunbathing-after-chernobyl-how-czechoslovakia-reacted-1986-nuclear-disaster-8781946>
- Svědectví. (2024). [Digital Archive]. Scriptum. <https://scriptum.cz/cs/periodika/svedectvi>
- SZEF. (2017, Eylül 13). *SZEF - Szakszervezetek Együttműködési Fóruma*. <https://szef.hu/2017/09/13/kik-vagyunk/>
- Sztárai Mihály. (2025). [Elektronik Arşiv]. <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/225.html>
- Tajné akce StB: Akce Asanace. (2008). [Broadcast]. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10209991308tajne-akce-stb/409235100221003/>
- Targowica w PRL, rezolucja Związku Literatów Polskich w Krakowie. *Wisła Szymborska*. (2014, Şubat 7). [Elektronik Arşiv]. Blogmedia24. <https://web.archive.org/web/20221009173201/https://blogmedia24.pl/node/66445> [Rezolucja]
- The Beginning of the End in Austria. (2021, Ocak 11). Marxists-En. https://wikirouge.net/texts/en/The_Beginning_of_the_End_in_Austria

- The fifth enlargement—Historical events in the European integration process (1945–2009)*. (t.y.). Gelis tarihi 19 Eylül 2024, gönderen <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/3fb50eae-9f19-4d5b-abb3-1a3216bbb48> 5
- The Molotov-Ribbentrop Pact*. (1939, Ağustos 23). ISN - ETH Zurich. https://www.files.ethz.ch/isn/125339/1393_Molotov-Ribbentrop_Pact.pdf
- The page of Janus Pannonius, English biography*. (2025). Babel Web Anthology. https://www.babelmatrix.org/works/hu-all/Janus_Pannonius-1434/biography
- The Serfdom Patent*. (1781). German History in Documents and Images. https://ghdi.ghi-dc.org/pdf/eng/10_Econ.andLabor_Doc.8_English.pdf
- Timeline: Velvet Revolution*. (t.y.). Národní Muzeum. https://www.nm.cz/en/file/8ab7bf438ae523d4c166a9528efff8d8/8087/timeline_velvet_revolution.pdf
- Tomek, P. (2024). *Pětiletky—Plánování Ekonomiky*. <https://www.totalita.cz/vysvetlivky/petiletky.php>
- Tomiuc, E. (2001). Hungary: Status Law Causing Dispute With Neighbors. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/1097612.html>
- Tomšů, O. (2019, Kasım 11). *Places of the Velvet Revolution 1: Národní*. Radio Prague International. <https://english.radio.cz/places-velvet-revolution-1-narodni-8115817>
- Top 10: Plastic People of the Universe (Joe Yanosik)*. (2022). RockCritics.Com. <https://rockcritics.com/2022/08/26/top-10-plastic-people-of-the-universe-joe-yanosik/>
- Transparency International Slovakia—Slovakia without corruption*. (2025). <https://transparency.sk/en/>
- Universitas Tyrnaviensis mala aj žalár či pitevňu. Prečítajte si 13 historických faktov, ktoré ste ešte nevedeli*. (2025). <https://www.truni.sk/news/historicka-trnavska-univerzita-fun-facts> [Trnava]
- Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu—Policie České republiky*. (2025). <https://policie.gov.cz/clanek/urad-dokumentace-a-vysetrovani-zlocinu-komunismu-679905.aspx>
- Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. O planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży*. (1993). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19930170078> [Dz.U. 1993 nr 17 poz. 78]
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. O stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*. (1989). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890290154> [Dz.U. 1989 nr 29 poz. 154]
- Value of Total Product Exports from Poland from 2000 to 2022*. (2024). Statista. <https://www.statista.com/statistics/952567/poland-total-export-value-of-goods/> [Poland - Total Product Exports]
- Varga Béla*. (2025). [Elektronik Arşiv]. Retörki. <https://kronologia-archivum.retorki.hu/tudastar/szemelyek/varga-bela>
- Viktora, A. (2009, Kasım 2). *Demonstrace v listopadu 1989 rozpoutal učeň v Teplicích*. iDNES.cz. https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/demonstrace-v-listopadu-1989-rozpoutal-ucen-v-teplicich.A091102_141116_domaci_itu
- VONS.cz. (2015). https://www.vons.cz/data/images/zakladajici_prohlaseni_vons.jpg
- “Vysočanský” Congress – Archiv bezpečnostních složek*. (2024). [Elektronik Arşiv]. <https://www.abscr.cz/en/archivalie/vysocansky-congress-1968/>
- Webb, A. (2024). *Solidarity*. <https://www.bbc.com/historyofthebbc/100-voices/coldwar/solidarity>
- Willoughby, I. (2024, Ocak 15). *January 1989: Palach Week sees rise in open opposition to Communists* | Radio Prague International. <https://english.radio.cz/january-1989-palach-week-sees-rise-open-opposition-communists-8805696>
- Wirtualny Grunwald 1410-2010: Postaci*. (2010). https://buk.wzks.uj.edu.pl/grunwald/postaci/index.php?osoba=03_03_zbigniew-olenicki
- Woniak, K. (2020). *Zwangswelten: Emotions- und Alltagsgeschichte Polnischer “Zivilarbeiter” in Berlin (1939-1945)*. Brill.
- World Bank Open Data*. (2024). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org>
- Žáček, P. (t.y.). *Lustration Laws in the Czech Republic: The Application of Act No 451/1991 Coll. And Act No 279/1992 Coll. Ústav pro studium totalitních režimů*. <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/clanky/zacek-lustrace.pdf>

Zásadní stanovisko k projevu „Sedmi“. (1929).
<https://edicee.ucl.cas.cz/data/antologie/avantgarda/AVA3/4.pdf>
 Záznamy o cirkevnom majetku zmizli v archívoch. (2013, Ažustos 19). Pravda.sk.
<https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/290375-zaznamy-o-cirkevnom-majetku-zmizli-v-archivoch/>
 Zemřela Naděžda Kavalírová, členka Rady ÚSTR. (2007). Ústav pro studium totalitních režimů.
<https://www.ustrcr.cz/zemrela-nadezda-kavalirova-clenka-rady-ustr/>
 Zevelev, I. (2011). *NATO's Enlargement and Russian Perceptions of Eurasian Political Frontiers* (ss. 1-60). George Marshall European Center for Security Studies. <https://www.nato.int/acad/fellow/98-00/zevelev.pdf>

Fotoğraf-Görsel

21 Demands part 1. (2025). Google Arts & Culture. <https://artsandculture.google.com/asset/21-demands-part-1/6gH8hGsG0wE5jQ>
 A Politicized National Holiday: March 15 Celebrations in Hungary since the 1940s PHOTOS and Videos! (2022, Mart 15). Hungary Today. <https://hungarytoday.hu/national-holiday-march-15-celebrations-hungary-1940s-photos-videos-fortepan/>
 August 20 and 21, 1968-The Soviet Army progressively put an end to the popular demonstrations of the Prague Spring. (1968a, Ažustos 21). [Getty Images].
<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/after-repeat-warnings-the-red-army-and-the-troops-of-four-news-photo/107409824>
 Behrendt, F. (1990). *Cartoon by Behrendt on the end of totalitarianism in Hungary* [Image]. CVCE.EU by UNI.LU; CVCE.EU by UNI.LU.
https://www.cvce.eu/en/obj/cartoon_by_behrendt_on_the_end_of_totalitarianism_in_hungary-en-e424417b-606b-40a6-a9f3-3a7d8ea1dc7f.html
 Benes, greets Prime Minister and Communist Party chairman Klement Gottwald in Prague. (1948, Šubat 25). Diomedia. <https://www.diomedia.com/stock-photo-edvard-benes-shakes-hands-with-klement-gottwald-prague-image10720070.html>
 February 1948 in Czechoslovakia. (1948). [Photo Gallery]. https://spectator.sme.sk/g/84465/february-1948-in-czechoslovakia?photo=p3116210&gref=sme_share
 Freedom-Gram encourages Americans to donate to the Campaign for Freedom, supporting Radio Free Europe. (1952). [Graphic]. Crusade for Freedom / Cold War Radios.
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:FreedomGram.jpg>
 General strike, steel workers, Poldi Kladno. (1989). Diomedia. <https://www.diomedia.com/stock-photo-general-strike-steel-workers-poldi-kladno-image10718327.html>
 Fortepan—#93004. (1956). [Elektronik Arşiv]. Fortepan. <https://fortepan.hu/en/photos/?id=93004>
 Fortepan—#141573. (1956, Ekim 23). Fortepan.
<https://fortepan.hu/en/photos/?q=1956,%20imre%20nagy>
 Fortepan—#217265. (1988). Fortepan. <https://fortepan.hu/en/photos/?id=217265>
 Fortepan—#256774. (1956). [Elektronik Arşiv]. Fortepan.
<https://fortepan.hu/en/photos/?q=hungary,%201956,%20flag>
 Fortepan—#269332. (1989). Fortepan. <https://fortepan.hu/en/photos/?q=1989>
 Fortepan—#272474. (1989). Fortepan. <https://fortepan.hu/en/photos/?q=1989>
 Guards sitting in a courtroom with some of the youths accused of... (2011, Aralık 9). Getty Images.
<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/guards-sitting-in-a-courtroom-with-some-of-the-youths-news-photo/135520120>
 Hungarian Prime Minister Viktor Orban, NATO Secretary General Javier... (1999). Getty Images.
<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/hungarian-prime-minister-viktor-orban-nato-secretary-news-photo/1712274278>
 Image ID: 2H2CWFx. (1981). [Photo Gallery]. Alamy. [bit.ly/3OA0dZp](https://www.alamy.com/bit.ly/3OA0dZp)
 Jarski, M. (2018, Haziran 5). 4 czerwca 1989—Początek końca. Kurier Europejski.
<https://www.taurillon.org/4-czerwca-1989-poczatek-konca>

- Korczyński, K. (1980). *Polski: Strajk sierpniowy w Stoczni Gdańskiej im. Lenina* [Photograph]. European Solidarity Centre. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Strajk_sierpniowy_w_Stoczni_Gda%C5%84skiej_im._Lenina_11.jpg
- Neznámé fotografie 1968-1969. (1968). <https://www.abscr.cz/archivalie/nezname-fotografie-1968-1969/>
- Niedenthal, C. (1981, Aralık). *The Communist Regime in Poland in 10 Astonishing Pictures* | Article | Culture.pl. <https://culture.pl/en/article/the-communist-regime-in-poland-in-10-astonishing-pictures>
- Ozan, H. (2021, Ağustos 21). *Rakozci Múzei*.
- Ozan, H. (2014, Mart 1). *Kossuth Múzei (Macar Evi)*.
- Ozan, H. (2017a). *Aziz Kiril ve Metodius Ortodoks Katedrali (Chrám svatých Cyrila a Metoděje)*. Kişisel Koleksiyon.
- Ozan, H. (2017b, Ekim 3). *The Hungarian Revolution 1956*.
- Ozan, H. (2017c, Ekim 28). *Wieliczka Tuz Madeni (Kopalnia Soli „Wieliczka”)*.
- Ozan, H. (2017d, Aralık 24). *Kahramanlar Meydanı*.
- Ozan, H. (2018a). *Wroclaw Rynek*. Kişisel Arşiv.
- Ozan, H. (2018b, Şubat 17). *Anti-Abortion*.
- Ozan, H. (2022, Ocak 7). *Adam Mieciewicz*.
- Polish revolt reported spreading. Poznan, Poland: Youths, armed with...* (2016, Mart 10). Getty Images. <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/polish-revolt-reported-spreading-poznan-poland-youths-armed-news-photo/514974630>
- Polish Round Table Agreement*. (1989). Google Arts & Culture. <https://artsandculture.google.com/entity/polish-round-table-agreement/m02yv55>
- Pope John Paul II greets well-wishers in Warsaw, Poland, June 2, 1979. He was visiting his homeland during his nine-day visit to Poland.* (1979, Haziran 2). AP Photo Stock Photo - Alamy. <https://www.alamy.com/pope-john-paul-ii-greets-well-wishers-in-warsaw-poland-june-2-1979-he-was-visiting-his-homeland-during-his-nine-day-visit-to-poland-ap-photo-image526556737.html>
- Poznań, June 1956*. (2020). Polish History. <https://polishhistory.pl/poznan-june-1956/>
- Prague Spring: Students are demonstrating. Prague. Photography. 1968. (Photo by Imagno/Getty Images) [Prager Fűehling: Studenten demonstrieren. Prag. Photographie. 1968.]*. (1968b). <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/prague-spring-students-are-demonstrating-prague-photography-news-photo/56465200>
- Referendum in Slovakia on accession to the European Union (16 May 2003)*. (2003, Mayıs 16). [Image]. CVCE.EU by UNILU; CVCE.EU by UNILU. https://www.cvce.eu/en/obj/referendum_in_slovakia_on_accession_to_the_european_union_16_may_2003-en-2f876156-9123-4fbb-8fdb-00540a80ffa0.html
- Ramishvili, L. (1989). *Vaclav Havel President of Czechoslovakia is congratulated by Cardinal Franciszek Tomasek, Dec. 28, 1989*. [Photo]. <https://www.flickr.com/photos/levanrami/6557230201/>
- Signing of the Treaty of Accession of Hungary to the European Union (Athens, 16 April 2003)*. (2003). [Image]. CVCE.EU by UNILU; CVCE.EU by UNILU. https://www.cvce.eu/en/obj/signing_of_the_treaty_of_accession_of_hungary_to_the_european_union_athens_16_april_2003-en-8b4fa354-fff3-40fe-9fd1-3ee83b4e8c64.html
- Slovak Parlamentarizminin Tarihi: “Ulusun şerefi Fedakarlığa Değerdir!” - Jozef Miloslav Hurban*. (2016). Google Arts & Culture. <https://artsandculture.google.com/story/0044/-QWBT65ia-grlw>
- Spółdzielnia Wydawnicza “Czytelnik”*. (1945, Ekim 21). [Archiwum]. Przekrój Magazine. <https://przekroj.pl/en/archive/artykuly/5089>
- Stamp: 14th Congress of Communist Party (Czechoslovakia 1971)*. (2024). <https://touchstamps.com/Stamp/Details/152486/14th-congress-of-communist-party>

İKİNCİL KAYNAKLAR

Orijinal Araştırma Eserleri

- A., E. (1958). Soviet-Yugoslav Relations: Ten Years after the Cominform Ban. *The World Today*, 14(8), 356-367. <https://www.jstor.org/stable/40393081>
- A., J. F. (1956). Economic Prospects in Czechoslovakia: The Second Five-Year Plan. *The World Today*, 12(5), 201-209.
- Abrams, P. (1994). *Historical Sociology* (4. Baskı). Cornell University Press.
- Bernhard, M. H. (1995). Introduction. İçinde M. H. Bernhard, H. Szlajfer, & M. Chmielewska-Szlajfer (Ed.), *From the Polish Underground: Selections from Krytyka, 1978-1993*. The Pennsylvania State University Press.
- Bernolák, A. (1790). *Grammatica Slavica*.
- Haraszti, M. (with Böll, H.). (1977). *Worker in a Worker's State: Piece-Rates in Hungary* (M. Wright, Çev.). Penguin Books.
- Hobson, J. M. (1998a). Debate: The "Second Wave" of Weberian Historical Sociology - The Historical Sociology of the State and the State of Historical Sociology in International Relations. *Review of International Political Economy*, 5(2), 284-320. <https://doi.org/10.1080/096922998347570>
- Hobson, J. M. (1998b). For a "Second-Wave" Weberian Historical Sociology in International Relations: A Reply to Halperin and Shaw. *Review of International Political Economy*, 5(2), 354-361. <https://doi.org/10.1080/096922998347615>
- Hobson, J. M. (2001). The 'Second State Debate' in International Relations: Theory Turned Upside-Down. *Review of International Studies*, 27(03), 395-414. <https://doi.org/10.1017/S0260210501003953>
- Hobson, J. M. (2002a). The Two Waves of Weberian Historical Sociology in International Relations. İçinde S. Hobden & J. M. Hobson (Ed.), *Historical Sociology of International Relations* (ss. 63-81). Cambridge University Press.
- Hobson, J. M. (2002b). What's at Stake in "Bringing Historical Sociology Back into International Relations"? Transcending "Chronofetishism" and "Tempocentrism" in International Relations. İçinde S. Hobden & J. M. Hobson (Ed.), *Historical Sociology of International Relations* (ss. 3-42). Cambridge University Press.
- Hobson, J. M. (2003). *The State and International Relations*. Cambridge University Press.
- Hobson, J. M. (2012). *Reconfiguring Elias: Historical Sociology, the English School, and the Challenge of International Relations*. 1(2). <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0001.206>
- Jankowska, J. (1995). In Every Situation I Look for a Way Out. İçinde M. H. Bernhard, H. Szlajfer, & M. Chmielewska-Szlajfer (Ed.), *From the Polish Underground: Selections from Krytyka, 1978-1993* (ss. 285-332). The Pennsylvania State University Press.
- Karsov, N., & Szechter, S. (1970). *Monuments Are Not Loved: The Story of Nina Karsov and Szymon Szechter* (P. Stevenson, Çev.). Hodder and Stoughton.
- Konrád, G., & Szelényi, I. (1979). *The Intellectuals on the Road to Class Power* (A. Arato & R. E. Allen, Çev.; First edition). A Helen and Kurt Wolff book.
- Kossuth, L. (1880). *Memories of My Exile* (F. Jausz, Çev.). D. Appleton and Company. <http://www.archive.org/details/memoriesofmyexil00kossuoft>
- Kowalski, J., & Malinowski, A. (1995). Under the Military Dictatorship: Between "Freeze Frame" and "Restoration". İçinde M. H. Bernhard, H. Szlajfer, & M. Chmielewska-Szlajfer (Ed.), *From the Polish Underground: Selections from Krytyka, 1978-1993*. The Pennsylvania State University Press.
- Kurczewska, J. (1995). The Polish Intelligentsia: Departure from the Scene. İçinde M. H. Bernhard, H. Szlajfer, & M. Chmielewska-Szlajfer (Ed.), *From the Polish Underground: Selections from Krytyka, 1978-1993*. The Pennsylvania State University Press.
- Kuron, J., Modzelewski, K., Frank, P., Zambrowski, A., & Deutsch, I. (1972). *Revolutionary Marxist Students in Poland Speak Out (1964-1968)* (Third Printing). Path-finder Press, Inc.
- Kusin, V. V. (1978). *From Dubček to Charter 77: A Study of "Normalization" in Czechoslovakia 1968-1978*. St. Martin's Press.

- Michnik, A. (with Miłosz, C., & Schell, J.). (1985). *Letters from Prison and Other Essays* (M. Latynski, Çev.). University of California Press.
- Mikes, K. (1999). *Osmanlı'da Bir Macar Konuk: Prens Rakozci ve Mikes'in Türkiye Mektupları* (E. Tasnadi & F. Turna, Çev.; 1. Baskı). Aksoy Yayıncılık.
- Milosz, C. (1981). *The Captive Mind* (J. Zielonko, Çev.). Vintage Books.
https://archive.org/details/captivemind0000mios_u4i0
- Mokrzycki, E. (1995b). The Social Limits of Economic Reform in Eastern Europe. İçinde M. H. Bernhard, H. Szlajfer, & M. Chmielewska-Szlajfer (Ed.), *From the Polish Underground: Selections from Krytyka, 1978-1993* (ss. 181-189). The Pennsylvania State University Press.
- Nazır, B. (2016). *Macar ve Polonyalı Mülteciler: Osmanlı'ya Sığınanlar* (4. Baskı). Yeditepe Yayınları.
- Okay, Y. (Ed.). (2012). *Macar-Türk İlişkileri Üzerine Makaleler: Macar Kardeşler* (1. Baskı). Doğu Kitabevi.
- Szelenyi, I. (1982). The Intelligentsia in the Class Structure of State-Socialist Societies. *The American Journal of Sociology*, 88, 287-326.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1985). Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research. İçinde P. B. Evans, D. Rueschemeyer, & T. Skocpol (Ed.), *Bringing the State Back In*. Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1987). Social History and Historical Sociology: Contrasts and Complementarities. *Social Science History*, 11(1), 17-30. <https://doi.org/10.2307/1171044>
- Skocpol, T. (2009). *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler* (T. Skocpol, Ed.; A. Fethi, Çev.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Skocpol, T., & Somers, M. (1980). The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), 174-197.
- Şik, O. (1972). *Czechoslovakia: The Bureaucratic Economy*. International Arts and Sciences Press.
<https://archive.org/details/czechoslovakiabu0000siko>
- Şik, O. (1976). *The Third Way: Marxist-Leninist Theory and Modern Industrial Society* (M. Sling, Çev.; First U.S. edition). International Arts and Sciences Press.
<https://archive.org/details/thirdwaymarxistl0000siko>
- Tilly, C. (1984). *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russell Sage Foundation.
- Tilly, C. (2016). *Avrupa'da Devrimler: 1492-1992* (1. Basım). ALFA Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1975). "Aydınlar Sosyolojisi" ve Çağımız Aydını. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 35(1-4), 5-39.
- Wallerstein, I. (2008). Contention, Change, and Explanation: A Conference in Honor of Charles Tilly. *What Is Historical Social Science?*, 1-6.
- Wesolowski, W. (1995). The Transition from Authoritarianism to Democracy: The Case of Poland. İçinde M. H. Bernhard, H. Szlajfer, & M. Chmielewska-Szlajfer (Ed.), *From the Polish Underground: Selections from Krytyka, 1978-1993*. The Pennsylvania State University Press.
- Weber, M. (1997). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin ruhu* (Z. Gürata, Çev.). Ayraç Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum* (L. Boyacı, Çev.; C. 1). Yarı Yayınları.
- Wight, C. (2006). *Agents, Structures and International Relations: Politics as Ontology*. Cambridge University Press.
- X. (1947). The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*, 25(4), 566.
<https://doi.org/10.2307/20030065>
- Yalvaç, F. (2010). Critical Realism, International Relations Theory and Marxism. İçinde J. Joseph & C. Wight (Ed.), *Scientific Realism and International Relations*. Palgrave Macmillan.
- Yalvaç, F. (2013). Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler: Jeopolitik, Kapitalizm ve Devletler Sistemi. *Uluslararası İlişkiler*, 10(38), 3-28.
- Yalvaç, F. (2014). Uluslararası Tarihsel Sosyoloji: Yapı, Tarih ve Diyalektik. İçinde T. Arı (Ed.), *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar* (ss. 279-313). Dora Yayınları.
- Yalvaç, F. (2017). Uluslararası İlişkilerde Teori Kavramı ve Temel Teorik Tartışmalar. İçinde R. Gözen (Ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (4. Baskı). İletişim Yayınları.

- Yalvaç, F. (2018). Giriş. İçinde F. Yalvaç (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler* (1. Baskı). Nika Yayınevi.
- Yurdusev, A. N. (2007). “Analiz Seviyesi” ve “Analiz Birimi”: Bir Ayrım Argümanı. *Uluslararası İlişkiler*, 4(16), 3-19.

Kitap/Kitap Bölümü

- Adams, J., Clemens, E. S., & Orloff, A. S. (2005). Introduction: Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology. İçinde J. Adams, E. S. Clemens, & A. S. Orloff (Ed.), *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*. Duke University Press.
- Agnew, H. L. (2004). *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown* (First Printing). Hoover Institution Press. <https://archive.org/details/czechslandsofboh00agne>
- Althusser, L. (2010). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (4. Basım). İthaki Yayınları.
- Andorka, R. (1995). Public Debate on Poverty in Hungary since the 1960s. İçinde C. D. Goodwin & M. Nacht (Ed.), *Beyond Government* (ss. 205-226). Westview Press.
- Anheier, H. K., Toepler, S., & List, R. A. (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. Springer.
- Anievas, A., & Matin, K. (2016). *Historical Sociology and World History: Uneven and Combined Development Over the Longue Durée* (A. Anievas & K. Matin, Ed.). Rowman & Littlefield International.
- Bakke, E. (2011). Czechoslovakism in Slovak History. İçinde M. Teich, D. Kováč, & M. D. Brown (Ed.), *Slovakia in History*. Cambridge University Press.
- Barnes, B. (2018). Thomas Kuhn. İçinde Q. Skinner (Ed.), *Çağdaş Temel Kuramlar* (3. Baskı). İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (1987). *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity, and Intellectuals*. Polity Press ; In association with B. Blackwell.
- Bayır, Ö. E. (2013). *Polonya Dış Politikasında Atlantikçilik-Avrupacılık İkilemi*. Derin Yayınları.
- Berger, S. (2018). Social Movements and the Change of Economic Elites in Europe: An Introduction. İçinde S. Berger & M. Boldorf (Ed.), *Social Movements and the Change of Economic Elites in Europe after 1945*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77197-7>
- Bernik, I. (1994). The Forgotten Legacy of Marginal Intellectuals. İçinde J. M. Kovács (Ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. Transaction Publ.
- Bhaskar, R. (2008). *A Realist Theory of Science*. Routledge.
- Bozóki, A. (1994). From Soft Communism to Post-Communism (Authoritarian Legacy and Democratic Transition in Hungary). İçinde J. M. Kovács (Ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. Transaction Publishers.
- Bozóki, A. (Ed.). (2002). *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Central European University Press. <https://doi.org/10.1515/9789633865453>
- Bozóki, A. (2022). *Rolling Transition and the Role of Intellectuals: The Case of Hungary, 1977-1994*. Central European University Press.
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (M. A. Kılıçbay, Çev.; C. 1). Eren Yayıncılık.
- Braudel, F. (1990). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (M. A. Kılıçbay, Çev.; C. 2). Eren Yayıncılık.
- Braudel, F. (2020). *Tarih Üzerine Yazılar* (M. A. Kılıçbay, Çev.; 3. Basım). Doğu Batı Yayınları.
- Bruszt, L. (1994). Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe. İçinde J. M. Kovács (Ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe* (ss. 103-120). Transaction Publ.
- Burian, M., Knížek, A., Rajlich, J., & Stehlík, E. (2002). *Assasination: Operation Anthropoid (1941-1942)*. Ministry of Defence of the Czech Republic.
- Burke, P. (2003). *Handbook of Historical Sociology* (G. Delanty & E. F. Isin, Ed.). SAGE.
- Bútora, M., Bútorova, Z., & Gyárfásová, O. (1994). From Velvet Revolution to Velvet Divorce? (Reflections on Slovakia's Independence). İçinde J. M. Kovács (Ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. Transaction Publishers.
- Büyükkakıncı, E. (2003). Orta Avrupa'da Demokratikleşme ve Dış Politika: Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'daki Değişimler. İçinde C. Karadeli (Ed.), *Soğuk Savaş Sonrası Avrupa ve Türkiye*. Araç Yayınları. https://www.academia.edu/2104860/Orta_Avrupa_da_Demokratikle%C5%9Fme_ve_D%C4

- Byrne, M. (Ed.). (2007). *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980-1981—A Documentary History*. Central European University Press.
- Calhoun, C. (2003). Afterword: Why Historical Sociology? İçinde G. Delanty & E. F. Isin (Ed.), *Handbook of Historical Sociology*. SAGE.
- Cartledge, B. (2011). *The Will to Survive: A History of Hungary*. Hurst & Company.
- Castañeda, E., & Schneider, C. L. (Ed.). (2017). *Collective Violence, Contentious Politics, and Social Change: A Charles Tilly Reader* (1. Baskı). Routledge.
- Clark, S. (2018). *Annales Tarihçileri* (Q. Skinner, Ed.; 3. Baskı). İletişim Yayınları.
- Cruikshank, J. (2003). Introduction. İçinde *Critical Realism: The Difference That It Makes* (ss. 1-14). Routledge.
- Çapraz, H. Ş. Ç. (2022). *Macar Belgelerinin İzinde: Osmanlı Macaristan'ındaki İdarî ve Beşerî Dönüşümler*. Ötüken Yayınları.
- Çelik, C. (2011). Toplumsal Değişme ve Sosyal Zaman İlişkisi. İçinde E. Eğribel & U. Özcan (Ed.), *Değişim Sosyolojisi: Dünyada ve Türkiye'de Toplumsal Değişme*. Kitabevi.
- Davies, N. (2005). *God's Playground: A History of Poland (1795 to the Present)* (C. 2). Columbia University Press.
- Delanty, G. (2013). *Avrupa'nın İcadı* (3. Baskı). Adres Yayınları.
- Delanty, G., & Isin, E. F. (2003). Introduction: Reorienting Historical Sociology. İçinde G. Delanty & E. F. Isin (Ed.), *Handbook of Historical Sociology*. SAGE.
- Della Porta, D. (2014). Social Movements Studies and Methodological Pluralism: An Introduction. İçinde D. Della Porta (Ed.), *Methodological Practices in Social Movement Research* (ss. 1-20). Oxford University Press.
- Dereli, T. (1974). *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi* (1. Baskı). İstanbul Üniversitesi Yayınları. <https://doi.org/10.26650/AB/SS24.2022.045>
- Dopfer, K., & Raible, K.-F. (Ed.). (1990). *The Evolution of Economic Systems: Essays in Honor of Ota Sik* (First edition). Palgrave Macmillan.
- Ekiert, G., & Kubik, J. (2001). *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*. University of Michigan Press.
- Ergun, A., Üstün, Ç., & Akgül Açıkmeşe, S. (Ed.). (2023). *Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Çalışmaları: Alt Alanlar ve Bölgesel Odaklar* (1. Baskı). İmge Kitabevi.
- Ergut, F. (2021). *Tarihin Hakikatleri* (1. Basım). İletişim Yayınları.
- Falk, B. J. (2003b). *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Central European University Press. <http://choicereviews.org/review/10.5860/CHOICE.41-1181>
- Fehér, F., & Heller, A. (1983). *Hungary 1956 Revisited: The Message of a Revolution—A Quarter of a Century After*. George Allen & Unwin.
- Fejtő, F. (with Sartre, J.-P.). (1957). *Behind the Rape of Hungary*. David McKay Company, Inc. <https://archive.org/details/behindrapeofhung0000fejt>
- Felkay, A. (1989). *Hungary and the USSR, 1956-1988: Kádár's Political Leadership*. Greenwood Press.
- Fowkes, B. (1995). *The Rise and Fall of Communism in Eastern Europe* (2. Baskı). Palgrave Macmillan UK. <http://link.springer.com/10.1007/978-1-349-24218-4>
- Fowkes, B. (2000). *Eastern Europe 1945-1969: From Stalinism to Stagnation*. Pearson Education.
- Gaddis, J. L. (1990). *Russia, the Soviet Union, and the United States: An Interpretive History* (2. Baskı). McGraw-Hill Publishing Company.
- Gaddis, J. L. (1992b). *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations*. Oxford University Press.
- Gaddis, J. L. (2005). *The Cold War* (1. Baskı). Penguin Books.
- Gella, A. (1987). The End of the Old Polish Intelligentsia. İçinde R. P. Mohan (Ed.), *The Mythmakers: Intellectuals and the Intelligentsia in Perspective* (1. Baskı). Greenwood Press.
- Gerth, H. H., & Mills, C. W. (2021). Giriş: Yazar ve Yapıtı. İçinde H. H. Gerth & C. W. Mills (Ed.), *Max Weber: Sosyoloji Yazıları* (2. Basım). Metis Yayınları.
- Giddens, A. (1999). *İleri Toplamların Sınıf Yapısı: Marks'ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve Eleştirel Değerlendirmeler* (Ö. Baldık, Çev.). Birey Yayıncılık.

- Gluchman, V. (2011). Professional Ethics of Politicians in Slovakia. İçinde *Ethics & Bioethics (in Central Europe)* (C. 1).
- Go, J., & Lawson, G. (Ed.). (2017). *Global Historical Sociology* (1. bs). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316711248>
- Goodwyn, L. (1991). *Breaking the Barrier: The Rise of Solidarity in Poland*. Oxford University Press. <https://archive.org/details/oreakingbarrierrOO00good>
- Gordon, S. (2003). *The History and Philosophy of Social Science*. Routledge.
- Gorski, P. S. (2018). After Positivism: Critical Realism and Historical Sociology. İçinde *Critical Realism, History, and Philosophy in the Social Sciences* (C. 34, ss. 23-45). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S0198-871920180000034002>
- Gough, R. (2006). *A Good Comrade: János Kádár, Communism and Hungary*. I.B. Tauris.
- Grzymala-Busse, A., & Luong, P. J. (2015). The Peculiarities of Post-Communist State Development: Institutional Consolidation and Elite Competition. İçinde S. Leibfried, E. Huber, M. Lange, J. D. Levy, F. Nullmeier, & J. D. Stephens (Ed.), *The Oxford Handbook of Transformation of the State* (1. Baskı, ss. 577-617). Oxford University Press.
- Gürel, B. (2018). Skocpol'un Devrim Kuramının Eleştirel Bir Analizi. İçinde F. Yalvaç (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler* (1. Baskı). Nika Yayınevi.
- Hallon, L., Londák, M., & Hudek, A. (2016). Economic Developments in Slovakia Since 1993. İçinde M. M. Stolarik (Ed.), *The Czech and Slovak Republics: Twenty Years of Independence, 1993-2013* (ss. 177-196). Central European University Press.
- Hanley, S. (2008). *The New Right in the New Europe* (First publication). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203479353>
- Havel, V. (1991). *Disturbing the Peace: A Conversation with Karel Hviždála* (P. Wilson, Çev.; First edition). Vintage Books. https://archive.org/details/disturbingpeacec00have_0
- Havel, V., & Keane, J. (Ed.). (1985). *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*. Sharpe. <https://archive.org/details/powerofpowerless0000unse>
- Henderson, W. O. (1975). *The Rise of German Industrial Power (1834-1914)*. University of California Press. <https://archive.org/details/riseofgermanindu0000hend>
- Heywood, A. (2018). *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları* (F. Bakırcı, Çev.; Genişletilmiş 2. edisyondan çeviri, 4. Baskı). BB101 Yayınları.
- Hobden, S. (1998). *International Relations and Historical Sociology: Breaking Down Boundaries*. Routledge.
- Hodos, G. H. (1987). *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948-1954*. Praeger.
- Holton, R. (2003). Max Weber and the Interpretative Tradition. İçinde G. Delanty & E. F. Isin (Ed.), *Handbook of Historical Sociology*. SAGE.
- Hupchick, D. P., & Cox, H. E. (2001). *The Palgrave Concise Historical Atlas of Eastern Europe* (Fifth publication). Palgrave Macmillan US. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-04817-2>
- Husarska, A. (1995). The Role of the Press in the Democratization of Poland. İçinde C. D. Goodwin & M. Nacht (Ed.), *Beyond Government* (ss. 313-331). Westview Press.
- International Monetary Fund. (1990). The Czechoslovak Economy in the Late 1980s. İçinde *The Czech and Slovak Federal Republic*. International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781557751690.084.ch002>
- Janos, A. C. (1986). *Politics and Paradigms: Changing Theories of Change in Social Science*. Stanford University Press.
- Jessop, B. (2021). *Devlet: Dün, Bugün, Gelecek* (A. Güney, Çev.; 1. Baskı). Nika Yayınevi.
- Joseph, J. (2010). The International as Emergent: Challenging Old and New Orthodoxies in International Relations Theory. İçinde J. Joseph & C. Wight (Ed.), *Scientific Realism and International Relations* (ss. 51-68). Palgrave Macmillan.
- Joseph, J., & Wight, C. (2010). Scientific Realism and International Relations. İçinde J. Joseph & C. Wight (Ed.), *Scientific Realism and International Relations* (ss. 1-30). Palgrave Macmillan.
- Judt, T. (2009). *Savaş Sonrası: 1945 Sonrası Avrupa Tarihi* (D. Şendil, Çev.; 1. Baskı). Yapı Kredi Yurt Yayınları.
- Kalberg, S. (2017). *Max Weber'in Karşılaştırmalı-Tarihsel Sosyolojisi*. Phoenix Yayınevi.

- Kaplan, K. (1990). *Report on the Murder of the General Secretary* (K. Kovanda, Çev.). Ohio State University Press.
- Kelly, D. (2003). Karl Marx and Historical Sociology. İçinde G. Delanty & E. F. Isin (Ed.), *Handbook of Historical Sociology*. SAGE.
- Kennedy, M. D. (1991). *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-type Society* (1st Publication). Cambridge University Press.
- Kirschbaum, S. J. (1995). *A History of Slovakia: The Struggle for Survival* (Second Edition). Palgrave Macmillan.
- Klein, N. (2010). *Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi* (S. Özgül, Çev.; 1. Baskı). AgoraKitaplığı.
- Knutsen, T. L. (2006). *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi* (M. Özay, Çev.; 1. Baskı). Açılım Kitap.
- Kolasi, K. (2016). *Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi* (1. Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Kopeček, M. (2019). Czech Communist Intellectuals and the “National Road to Socialism”: Zdeněk Nejedlý and Karel Kosík (1945-1968). İçinde V. Tismaneanu & B. C. Iacob (Ed.), *Ideological Storms: Intellectuals, Dictators, and the Totalitarian Temptation* (ss. 345-389). Central European University Press.
- Kopeček, M., & Wciślik, P. (Ed.). (2015). *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Central European University Press.
- Korbel, J. (1965). *The Communist Subversion of Czechoslovakia, 1938-1948: The Failure of Co-existence* (First Princeton Paperback). Princeton University Press.
- Kornai, J. (1997). Adjustment Without Recession: A Case Study of Hungarian Stabilization. İçinde S. Zecchini (Ed.), *Lessons from the Economic Transition*. Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-5368-3>
- Kosáry, D. G. (1971). *A History of Hungary* (Reprint Edition). Arno Press & The New York Times. <https://archive.org/details/historyofhungary0000unse>
- Kováč, D. (2011a). Slovakia, the Slovaks and Their History. İçinde M. Teich, D. Kováč, & M. D. Brown (Ed.), *Slovakia in History* (ss. 1-14). Cambridge University Press.
- Kováč, D. (2011b). The Slovak Political Programme: From Hungarian Patriotism to the Czecho-Slovak State. İçinde M. Teich, D. Kováč, & M. D. Brown (Ed.), *Slovakia in History* (ss. 120-136). Cambridge University Press.
- Kovács, J. M. (1994). Introduction: Official and Alternative Legacies. İçinde J. M. Kovács (Ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. Transaction Publ.
- Krajčovičová, N. (2011). Slovakia in Czechoslovakia, 1918–1938. İçinde M. Teich, D. Kováč, & M. D. Brown (Ed.), *Slovakia in History*. Cambridge University Press.
- Kramer, M. (2009). Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–53. İçinde V. Tismaneanu (Ed.), *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (ss. 51-101). Central European University Press.
- Krystufek, Z. (1981). *The Soviet Regime in Czechoslovakia*. Columbia University Press. <https://archive.org/details/sovietredmeincz0000krys>
- Krzemiński, I., & Irwin, Z. T. (2024). Radio Maryja and Fr. Rydzyk as a Creator of the National-Catholic Ideology. İçinde F. Cibulka (Ed.), *Liberals, Conservatives, and Mavericks: On Christian Churches of Eastern Europe since 1980*. Central European University Press. <https://doi.org/10.1515/9789633864586>
- Kunakhovich, K. (2022). *Communism's Public Sphere: Culture as Politics in Cold War Poland and East Germany*. Cornell University Press.
- Kurubaş, E. (2015). Bir Yöntem Sorunu: Tarihsel Yaklaşımların Uluslararası İlişkilerin Kuramsallaşmasına Etkisi ve Türkiye'deki Yansımaları. İçinde E. Aydın, E. Kurubaş, & H. Özdemir (Ed.), *Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları* (ss. 87-137). Küre Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usûl*. Kubbealtı Neşriyatı.
- Laba, R. (1991). *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*. Princeton University Press.
- Lange, M. (2013). *Comparative-Historical Method* (1. Baskı). SAGE Publication.

- Lawson, G. (2018). International Relations as a Historical Social Science. İçinde A. Gofas, I. Hamati-Ataya, & N. G. Onuf (Ed.), *The SAGE Handbook of the History, Philosophy and Sociology of International Relations*. SAGE reference.
- Leff, C. S. (2010). Building Democratic Values in the Czech Republic since 1989. İçinde *Central and Southeast European Politics since 1989* (1. Baskı, ss. 162-181). Cambridge University Press.
- Lendvai, P. (2012). *Hungary: Between Democracy and Authoritarianism* (K. Chester, Çev.). Columbia University Press. <https://archive.org/details/nhungarybetweende0000lend>
- Lendvai, P. (2014). *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat* (A. Major, Çev.). Princeton University Press.
- Levy, J. D., Leibfried, S., & Nullmeier, F. (2015). Changing Perspectives on the State. İçinde S. Leibfried, E. Huber, M. Lange, J. D. Levy, & J. D. Stephens (Ed.), *The Oxford Handbook of Transformations of the State* (1. Baskı, ss. 33-57). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199691586.013.2>
- Lewis, P. G. (1992). Poland. İçinde R. C. Taras (Ed.), *Handbook of Political Science Research on the USSR and Eastern Europe: Trends from the 1950s to the 1990s* (ss. 127-148). Greenhaven Press.
- Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Rienner.
- Little, D. (2020). *A New Social Ontology of Government: Consent, Coordination, and Authority*. Palgrave Macmillan.
- Macartney, C. A. (1962). *Hungary: A Short History*. Edinburgh University Press.
- MacDonald, C. (1989). *The Killing of SS Obergruppenführer Reinhard Heydrich*. The Free Press. <https://archive.org/details/killingofssoberg000macd>
- MacDonald, C. (1998). *The Killing of Reinhard Heydrich: The SS "Butcher of Prague"* (First Da Capo Press Edition). Da Capo Press.
- Mahoney, J., & Rueschemeyer, D. (2003). Comparative Historical Analysis: Achievements and Agendas. İçinde J. Mahoney & D. Rueschemeyer (Ed.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* (ss. 3-38). Cambridge University Press.
- Mandelbaum, M. (Ed.). (1996). *Postcommunism: Four Perspectives*. Council on Foreign Relations.
- March, J. G., & Olsen, J. P. (2017). The Logic of Appropriateness. İçinde R. E. Goodin (Ed.), *The Oxford Handbooks of Political Science* (ss. 478-498). Oxford University Press.
- Martišková, M., & Šumichrast, A. (2023). Czechia: Trade Unions Escaping Marginalization. İçinde *Trade Unions in the European Union: Picking up the Pieces of the Neoliberal Challenge*. International Academic Publishers.
- Mastny, V. (1971). *The Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance (1939-1942)*. Columbia University Press.
- Mazgaj, M. S. (2010). *Church and State in Communist Poland: A History, 1944–1989*. McFarland & Co.
- McDermott, K. (2015). *Communist Czechoslovakia, 1945-89: A Political and Social History* (First publication). Palgrave Macmillan.
- McDermott, K., & Stibbe, M. (Ed.). (2018). *Eastern Europe in 1968*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77069-7>
- Mills, C. W. (2000). *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
- Mills, C. W. (2007). *Toplumbilimsel Düşün* (Ü. Oskay, Çev.). Der Yayınları.
- Molnár, M. (2001). *A Concise History of Hungary*. Cambridge University Press.
- Moses, J. W., & Knutsen, T. L. (2020). *Bilmenin Yolları: Toplumsal ve Siyasal Araştırmalarda Rakip Metodolojiler* (1. Baskı). Küre Yayınları.
- Myant, M. (2003). *The Rise and Fall of Czech Capitalism: Economic Development in the Czech Republic since 1989*. Edward Elgar Publishing. https://archive.org/details/risefallofczechc0000myan_c8v7
- Myant, M. R. (2008). *Socialism and Democracy in Czechoslovakia (1945-1948)* (The digitally printed version). Cambridge University Press.
- Navari, C. (1991). Introduction: The State as a Contested Concept in International Relations. İçinde *The Condition of States: A Study in International Political Theory* (1. Baskı). Open University Press.
- Navazelskis, I. L. (1990). *Alexander Dubček*. Chelsea House Publishers.

- Navrátil, J. (2006). *The Prague Spring, 1968: National Security Archive Cold War Readers*. Central European University Press.
- Naxera, N. (2012). *Dekrety Prezidenta Republiky ve Vztahu k Odsunu Sudetských Němců z Plzeňska a Klatovska*. Karlova Univerzita v Praze.
- Neuman, W. L. (2006). *Tophumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar* (7. Basım, C. 2). Yayın Odası.
- Okur, M. A., & Ongur, H. Ö. (2017). Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Teori. İçinde R. Gözen (Ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (4. Baskı). İletişim Yayınları.
- Özdalga, E. (2011). Bir Tasavvur ve Uсталık Olarak Tarihsel Sosyoloji. İçinde Ş. Mardin, M. Genç, Ç. Keyder, A. Y. Sarıbay, F. Açikel, O. Özel, & F. Ergut, *Tarihsel Sosyoloji* (3. Baskı, ss. 9-69). Doğu Batı Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2009). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (3. Baskı). Doğu Batı Yayınları.
- Özlem, D. (2019). *Bilim Felsefesi* (4. Baskı). Notos Kitap.
- Özlük, E. (2019). *Uluslararası İlişkilerde Devlet: Tanım, Teori ve Devlet İstisnacılığı* (3. Baskı). Çizgi Kitabevi.
- Palabıyık, M. S. (2022). “Uluslararası” Olanı Tarihselleştirerek Ufkunu Açmak: Karşılaştırmalı Tarihsel Analiz. İçinde E. Aydınli (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Metodoloji* (1. Baskı). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Palouš, M. (1995). The Czechoslovakian Divorce; “Velvet” Settlement, or Muted Coexistence? İçinde C. D. Goodwin & M. Nacht (Ed.), *Beyond Government: Extending the Public Policy Debate in Emerging Democracies* (1. bs, ss. 187-203). Westview Press.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (A. Buğra, Çev.; 9. Baskı). İletişim Yayınları.
- Prazmowska, A. (2022). *Polonya Tarihi* (N. Duru, Çev.). ALFA Yayınları.
- Puddington, A. (2000). *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*. The University Press of Kentucky.
- Ritter, D. P. (2014). Comparative Historical Analysis. İçinde D. Della Porta (Ed.), *Methodological Practices in Social Movement Research* (ss. 97-116). Oxford University Press.
- Romsics, I. (2016). *A Short History of Hungary* (M. Caples, Çev.). Osiris.
- Rovná-Vácha, L. (1995). The Role of the Intelligentsia as a Political Elite in Czechoslovakia. İçinde C. D. Goodwin & M. Nacht (Ed.), *Beyond Government* (ss. 349-367). Westview Press.
- Sachs, J. (1994a). *Poland's Jump to the Market Economy* (Paperback Edition). The MIT Press. <https://archive.org/details/polandsjump0000sachs>
- Sachs, J. (1994b, Nisan 6). *Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years*. The Tanner Lectures on Human Values, University of Utah.
- Sadri, A. (1992). *Max Weber's Sociology of Intellectuals* (1. Baskı). Oxford University Press.
- Sancaktar, C. (2021). *Özyönetim Düşüncesi: Rousseau'dan Marx'a Özgürlük Arayışı* (2. Basım). Metis Yayınları.
- Sander, O. (2008). *Siyasi Tarih (1918-1994)* (23. Baskı). İmge Kitabevi.
- Schöpflin, G. (1979). Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968-78. İçinde R. L. Tökés (Ed.), *Opposition in Eastern Europe* (ss. 142-186). Johns Hopkins University Press.
- Schutt, R. K. (2012). *Investigating the Social World: The Process and Practise of Research*. SAGE Publication.
- Shaw, M. (2002). *Theory of the Global State Global State: Globality as Unfinished Revolution*. Cambridge University Press.
- Skilling, H. G. (1976). *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton University Press.
- Somay, B. (2015). *Tarihin Bilinçdışı: Popüler Kültür Üzerine Denemeler* (3. Basım). Metis Yayınları.
- Sönmez, E. (2022). *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımı* (1. Baskı). FOL Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2005). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (4. Baskı). Filiz Kitabevi.
- Smith, D. (1991). *The Rise of Historical Sociology*. Temple University Press.
- Stirk, P. M. R. (2015). Introduction: The Concept of the State in International Relations. İçinde R. Schuett & P. M. R. Stirk (Ed.), *The Concept of the State in International Relations: Philosophy, Sovereignty, Cosmopolitanism*. Edinburgh University Press.
- Stokes, G. (Ed.). (1991). *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945*. Oxford University Press. <http://archive.org/details/fromstalinismtop00gale>

- Stolarik, M. M. (Ed.). (2016). *The Czech and Slovak Republics: Twenty Years of Independence, 1993-2013*. Central European University Press.
- Staniszki, J. (1984). *Poland's Self-Limiting Revolution* (J. T. Gross, Ed.). Princeton University Press. <https://archive.org/details/polandsselflimitOOjadw>
- Strzadala, G. (2013). Censorship in the People's Republic of Poland. İçinde L. Laineste, D. Brzozowska, & W. Chłopicki (Ed.), *Estonia and Poland: Creativity and Tradition in Cultural Communication: C. Volume 1: Jokes and Their Relations* (ss. 159-170). ELM Scholarly Press. <https://doi.org/10.7592/EP.1.strzadala>
- Szeplaki, M., & Taras, R. C. (1992). Hungary. İçinde R. C. Taras (Ed.), *Handbook of Political Science Research on the USSR and Eastern Europe: Trends from the 1950s to the 1990s* (ss. 107-126). Greenhaven Press.
- Şen, G. (2018). *Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz* (2. Basım). ODTÜ Yayıncılık.
- Teschke, B. (2003). *The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations*. Verso.
- Tucker, A. (1999). The Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians. İçinde A. Bozóki (Ed.), *Intellectuals and politics in Central Europe*. Central European Univ. Press.
- Unkovski-Korica, V. (2016). *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. I.B. Tauris.
- Van Der Pijl, K. (2007). *Nomads, Empires, States: Modes of Foreign Relations and Political Economy*. Pluto Press.
- Vachudova, M. A. (2015). *The Transformation of the State in Eastern Europe* (S. Leibfried, E. Huber, M. Lange, J. D. Levy, F. Nullmeier, & J. D. Stephens, Ed.; 1. Baskı, ss. 602-617). Oxford University Press.
- vom Hau, M. (2015). State Theory: Four Analytical Traditions. İçinde S. Leibfried, E. Huber, M. Lange, J. D. Levy, F. Nullmeier, & J. D. Stephens (Ed.), *The Oxford Handbook of Transformation of the State* (1. Baskı, ss. 131-151). Oxford University Press.
- Yalansız, N. (2015). Karşılaştırmalı Tarih. İçinde A. Şimşek (Ed.), *Tarih için Metodoloji* (1. Baskı, ss. 116-122). Pegem Akademi.

Makaleler

- Agh, A. (1999). Europeanization of Policy-Making in East Central Europe: The Hungarian Approach to EU Accession. *Journal of European Public Policy*, 6(5), 839-854. <https://doi.org/10.1080/135017699343414>
- Akın, Y. (2008). *Totalitaryen Paradigma'dan Post-Revizyonizme: Sovyet Rusya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler*. 18, 61-93.
- Apor, B. (2007). The 'Secret Speech' and its Effect on the 'Cult of Personality' in Hungary. *Critique*, 35(2), 229-247. <https://doi.org/10.1080/03017600701446215>
- Aydın, K., & Hanağası, U. B. (2019). Sosyoloji ve Siyasal Araştırmalarda Karşılaştırmalı Yöntem. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 57-86.
- Aydın, M., & Dizdaroğlu, C. (2019). Türkiye'de Uluslararası İlişkiler: TRIP 2018 Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3-28. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.652877>
- Bakos, G. (1994). Hungarian Transition After Three Years. *Europe-Asia Studies*, 46(7), 1189-1214. <https://doi.org/10.1080/09668139408412224>
- Balassa, B. (1982). *The Hungarian Economic Reform, 1968-81* (Working Paper No. SWP506; World Bank Staff Working Paper No. 506). World Bank.
- Balci, A., Cicioğlu, F., & Kalkan, D. (2019). Türkiye'deki Uluslararası İlişkiler Akademisyenleri ve Bölümlerinin Akademik Etkilerinin Google Scholar Verilerinden Hareketle İncelenmesi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 57-75. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.652913>
- Bálek, A. (2007). Československá Ekonomika v Osmdesátých Letech 20. Století. *Acta Oeconomica Pragensia*, 15(7), 45-54. <https://doi.org/10.18267/j.aop.176>
- Balík, S. (2013). The Second Vatican Council and the Czechoslovak State. *Religion, State and Society*, 41(1), 5-17. <https://doi.org/10.1080/09637494.2013.778536>

- Balzacq, T., & Baele, S. J. (2014). The Third Debate and Postpositivism. İçinde T. Balzacq & S. J. Baele, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.104>
- Baranov, N. (2018). Central-Eastern Europe in the European Political and Historical Geographical Context. *Politeja*, 6(57), 49-63.
- Barany, Z. (1999). Out With A Whimper: The Final Days of Hungarian Socialism. *Communist and Post-Communist Studies*, 32(2), 113-125. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(99\)00003-3](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(99)00003-3)
- Bates, R. (1977). The Ideological Foundations of the Czech New Wave. *Journal of the University Film Association*, 29(3), 37-42.
- Benczes, I. (2016). From Goulash Communism to Goulash Populism: The Unwanted Legacy of Hungarian Reform Socialism. *Post-Communist Economies*, 28(2), 146-166. <https://doi.org/10.1080/14631377.2015.1124557>
- Benoit, K. (2002). PROFILE - Like Déjà Vu All Over Again: The Hungarian Parliamentary Elections of 2002. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18(4), 119-133. <https://doi.org/10.1080/714003616>
- Benziger. (2000). The Funeral of Imre Nagy: Contested History and the Power of Memory Culture. *History and Memory*, 12(2), 142. <https://doi.org/10.2979/his.2000.12.2.142>
- Bhambra, G. K. (2010). Historical Sociology, International Relations and Connected Histories. *Cambridge Review of International Affairs*, 23(1), 127-143. <https://doi.org/10.1080/09557570903433639>
- Bhambra, G. K. (2011). Talking among Themselves? Weberian and Marxist Historical Sociologies as Dialogues without 'Others'. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(3), 667-681. <https://doi.org/10.1177/0305829811401119>
- Bhambra, G. K. (2016). Comparative Historical Sociology and the State: Problems of Method. *Cultural Sociology*, 10(3), 335-351. <https://doi.org/10.1177/1749975516639085>
- Birher, N., & Bertalan, P. T. (2024). *Vatican Diplomacy Around Trianon from a Hungarian Perspective*. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika. <https://doi.org/10.33542/VT-A-0322-7>
- Björling, F. (1995). Who is the We of the Intelligentsia in Central and Eastern Europe? *Slavica Lundensia*, 14, 7-17.
- Blumenthal, H. (2009, Temmuz 23). *Communism on Trial: The Slansky Affair and Anti-Semitism in Post-WWII Europe*. University of California. <https://escholarship.org/uc/item/4wr2g4kf>
- Bod, P. Á. (2019). Hungarian Economic Policy between 1989 and 2019. *Economy & Finance*, 6(1), 17-42. <https://doi.org/10.33908/EF.2019.1.2>
- Bodo, B. (2011). The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social Worlds of Paramilitary Groups. *Austrian History Yearbook*, 42, 133-163. <https://doi.org/10.1017/S0067237811000099>
- Bollobás, E. (1995). The Future of Our Past: Hungary's Cultural Struggle with its Communist Legacy. *Macalester International*, 2(14), 158-179.
- Boyle, P. G. (2005). The Hungarian Revolution and the Suez Crisis. *History*, 90(300), 550-565. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.2005.00350.x>
- Bozóki, A. (1996). Intellectuals in a New Democracy: The Democratic Charter in Hungary. *East European Politics and Societies*, 10(2), 173-213.
- Bozóki, A. (1997). M ozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta. *Politikatudományi Szemle*, 1, 98-135.
- Bozóki, A., & Simon, A. (2021). Rolling Stones: Dissident Intellectuals in Hungary (1977–1994). *East European Politics*, 37(2), 352-378. <https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1813115>
- Böröcz, J. (1991). Vanguard of the Construction of Capitalism? The Hungarian Intellectuals' Trip to Power. *Critical Sociology*, 18(1). <https://doi.org/10.1177/089692059101800107>
- Böröcz, J., & Southworth, C. (1996). Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. *Social Force*, 74(3), 797-821.
- Brown, K. (2018). The Spirit of Radio: Hungary 1956, Radio Free Europe, and the Shadow Public Sphere. *Hungarian Cultural Studies*, 11, 89-103. <https://doi.org/10.5195/ahca.2018.324>
- Bubík, T. (2019). Tell a Story of the Nation: Image of Religion and Non-religion in the Czech National Museum. *Historická Sociologie*, 11(2), 11-33. <https://doi.org/10.14712/23363525.2019.14>
- Buczynska-Garewicz, H. (1985). The Flying University in Poland, 1978-1980. *Harvard Educational Review*, 55(1), 20-34. <https://doi.org/10.17763/haer.55.1.h4mm84t744557037>

- Bunce, V. (1995). Should Transitologists Be Grounded? *Slavic Review*, 54(1), 111-127. <https://doi.org/10.2307/2501122>
- Burke, P. (2014). *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu* (M. Küçük, Çev.; 4. Basım). Doğu Batı Yayınları.
- Buss, T. F. (2000). Economic Development in Hungary: The Transition Years—1989 to 1998. *Economic Development*, 2(1), 12-34.
- Canveren, Ö. (2017). Sekülerleşen Toplumsal Zeminde Macaristan'da Devlet ile Kiliselerin Uzlaşısı. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 261-288.
- Carlsnaes, W. (1992). The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis. *International Studies Quarterly*, 36(3), 245. <https://doi.org/10.2307/2600772>
- Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1), 5-21.
- Chalaśiński, J. (2018). Społeczna Genealogia Inteligencji Polskiej: Rozdział 2. Inteligenckie Getto. *Studia Litteraria et Historica*, 7, 1-25. <https://doi.org/10.11649/slh.1902>
- Charrad, M. M. (2006). Waves of Comparative and Historical Sociology. *International Journal of Comparative Sociology*, 47(5), 351-358. <https://doi.org/10.1177/0020715206068617>
- Chtiguel, O. F. (1990). Without Theatre, the Czechoslovak Revolution Could Not Have Been Won. *TDR* (1988-), 34(3), 88. <https://doi.org/10.2307/1146073>
- Clair-Sobell, J. O. St. (1948). Post-War Czechoslovakia. *International Journal*, 3(4), 356-361.
- Combs, D. (1977). Controversy and Paradigms in the Study of International Relations. *International Interactions*, 4(1), 33-37. <https://doi.org/10.1080/03050627808434478>
- Cox, T. (1997). Reconsidering the Hungarian Revolution of 1956. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13(2), 1-13. <https://doi.org/10.1080/13523279708415341>
- Csizmadia, E. (2015). The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, 1(4). <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.125>
- Czaban, L., & Whitley, R. (2000). Incremental Organizational Change in a Transforming Society: Managing Turbulence in Hungary in the 1990s. *Journal of Management Studies*, 37(3), 371-393. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00185>
- Çapraz, H. Ş. Ç. (2011). XVIII. Yüzyıl Macar Millet Anlayışının İdeolojik İçeriği Açısından Bir Örnek: Kuruz Hareketi ve Askeri Potansiyeli. *Karadeniz Araştırmaları*, 28, 67-84.
- Dalberg, D. (2023). The “Bad” Slovak Martin M. Šimečka: The Critical Engagement of a Liberal Writer and Journalist with Slovak Nationalism and the State of Democracy in the 1990s. *Soudobé Dějiny*, 30(3), 818-850. <https://doi.org/10.51134/sod.2023.062>
- Danyi, G. (2024). Phantom Voices from the Past: Memory of the 1956 Revolution and Hungarian Audiences of Radio Free Europe. *Hungarian Historical Review*, 5(4), 790-813.
- David, Z. V. (1999). Utraquists, Lutherans, and the Bohemian Confession of 1575. *Church History: Studies in Christianity and Culture*, 68(2), 294-337. <https://doi.org/10.2307/3170859>
- Dawidowicz, A. (2022). „Bratniak” 1977–1981. Czasopismo Ruchu Młodej Polski. *Studia Politologiczne*, 2/2022(64), 246-268. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2022.64.14>
- De Carvalho, B., Leira, H., & Hobson, J. M. (2011). The Big Bangs of IR: The Myths That Your Teachers Still Tell You about 1648 and 1919. *Millennium: Journal of International Studies*, 39(3), 735-758. <https://doi.org/10.1177/0305829811401459>
- De Graaf, J. (2019). *Socialism across the Iron Curtain: Socialist Parties in East and West and the Reconstruction of Europe after 1945* (1. bs). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108639781>
- Decoteau, C. L. (2018). Conjunctures and Assemblages: Approaches to Multicausal Explanation in the Human Sciences. İçinde *Critical Realism, History, and Philosophy in the Social Sciences* (C. 34, ss. 89-118). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S0198-871920180000034005>
- Delaney, J. J. (2001). Totalitarianism: Racial Values vs. Religious Values: Clerical Opposition to Nazi Anti-Polish Racial Policy. *Church History*, 70(2), 271-294. <https://doi.org/10.2307/3654454>
- Devátá, M. (2021). Teaching of Marxism Leninism in Czechoslovakia 1948–1989. *Historia Scholastica*, 1. <https://doi.org/10.15240/tul/006/2021-1-002>
- Diquattro, A. (1979). Review: The Third Way: Marxist Leninist Theory and Modern Industrial Society. *Review of Radical Political Economics*, 11(2), 59-63.

- Dolan, P. (2014). Figurations. İçinde A. C. Michalos (Ed.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (ss. 2273-2277). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_1042
- Domański, T. (2019). The Stalinist Trial of Bishop Czesław Kaczmarek, the Ordinary of the Diocese of Kielce. *The Person and the Challenges*, 9(2), 91-108. <https://doi.org/10.15633/pch.3452>
- Dommarko, M. C. (2023). Otnosheniya Mezhdru Katolicheskoi Tserkoviu i Gosudarstvom v Chekhoslovakii v 1947–1949 Godakh: Novye Dokumenty. *Voprosy Teologii*, 5(1), 105-132. <https://doi.org/10.21638/spbu28.2023.107>
- Domonkos, E. (2022). The Consequences of Stalinist Economic Policy in Hungary (1949-1953). *Multidiszciplináris Kihívások, Sokszerű Válaszok*, 1, 3-31. <https://doi.org/10.33565/MKSV.2022.01.01>
- Dorđević, A. (2018). Judicial Authority Reforms in Medieval Serbia, Bohemia and Poland. *Facta Universitatis, Series: Law and Politics*, 16(1), 49-55. <https://doi.org/10.22190/FULP1801049D>
- Ehmer, J., Steidl, A., & Zeitlhofer, H. (2004). Migration Patterns in Late Imperial Austria. *Working Paper* Nr. 3, 3-33. https://www.oecw.ac.at/fileadmin/kommissionen/KMI/Dokumente/Working_Papers/kmi_WP_3.pdf
- Elder-Vass, D. (2005). Emergence and the Realist Account of Cause. *Journal of Critical Realism*, 4(2), 315-338.
- Elteto, A., Inotai, A., & Meisel, S. (2000). Hungarian Trade and Trade Policy toward Integration into the European Union. *Russian & East European Finance and Trade*, 36(2), 42-62.
- Éltető, A., & Szemlér, T. (2023). Hungary in the European Union – Cooperation, Peacock Dance and Autocracy. *Comparative Southeast European Studies*, 71(3), 272-299. <https://doi.org/10.1515/soeu-2022-0051>
- Emirbayer, M. (1996). Useful Durkheim. *Sociological Theory*, 14(2), 109-130. <https://doi.org/10.2307/201902>
- Enyedi, Z. (2003). The contested politics of positive neutrality in Hungary. *West European Politics*, 26(1), 157-176. <https://doi.org/10.1080/01402380412331300247>
- Ergut, F. (2007). Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağımlılık. *Praksis*, 17, 159-171.
- Evangelista, M. (2023). The Gorbachev Moment – and Why It Was So Brief. *Russian History*, 49(2-4), 186-213. <https://doi.org/10.30965/18763316-12340047>
- Evans, N. (2009). What is the Relationship Between Domestic and Foreign Policy? Should They Even Be Distinguished? *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2009/05/16/what-is-the-relationship-between-domestic-and-foreign-policy-should-they-even-bedistinguished/>
- Fabianková, K., Chalupický, P., & Jeřábková, Z. (2011). Šik's Reform in Monetary Economy in CSSR. *Economic Thought and Practice*, 20(1), 139-159.
- Falk, B. J. (2003a). Post-Communism's First Decade: A Primer for Non-Specialists. *Canadian Journal of Political Science*, 36(2), 417-437. <https://doi.org/10.1017/S0008423903778706>
- Felak, J. R. (2008). Conflicts over the State Monopoly of Education in Slovakia, 1945–1948: Catholics, Communists and Democrats. *Contemporary European History*, 17(04). <https://doi.org/10.1017/S0960777308004682>
- Fischer, C. S. (1995). *Historical Sociology and Sociological History: Theory and Practise*. EUI SPS; 1995/04. <https://hdl.handle.net/1814/264>
- Fidelis, M. (2013). The Other Marxists: Making Sense of International Student Revolts in Poland in the Global Sixties. *Zeitschrift Für Ostmitteleuropa-Forschung*, 62(3), 425-449.
- Fowler, B. (2004). Concentrated Orange: Fidesz and the Remaking of the Hungarian Centre-Right, 1994–2002. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20(3), 80-114. <https://doi.org/10.1080/1352327042000260814>
- Frank, T. (2001). The Austro-Hungarian Compromise of 1867 and Its Contemporary Critics. *Hungarian Studies*, 14(2), 193-199. <https://doi.org/10.1556/HStud.14.2000.2.5>
- Frentzel-Zagorska, J. (1990). Civil Society in Poland and Hungary. *Soviet Studies*, 42(4), 759-777.
- Friedman, E. (1965). The Revolution in Hungary and the Hundred Flowers Period in China. *The Journal of Asian Studies*, 25(1), 119-122. <https://doi.org/10.2307/2051044>

- Gabzdilová, S. (2016). Implementation of Ideology of the Communist Party of Czechoslovakia into Activities of Slovak Universities after February 1948. *Individual and Society*, 19(3), 54-65.
- Gaddis, J. L. (1983). The Emerging Post-Revisionist Synthesis on the Origins of the Cold War. *Diplomatic History*, 7(3), 171-190.
- Gaddis, J. L. (1991). The Soviet Side of the Cold War: A Symposium. *Diplomatic History*, 15(4), 523-526. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1991.tb00145.x>
- Gaddis, J. L. (1992a). The Cold War, the Long Peace, and the Future. *Diplomatic History*, 16(2), 234-246.
- Gaddis, J. L. (1993). The Tragedy of Cold War History. *Diplomatic History*, 17(1), 1-16. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1993.tb00156.x>
- Galeta, J. (2022). Ceremony and Popular Culture. Festivities and Objects Connected with the National Theatre and other Czech Public Buildings before 1918. *Eikón Imago*, 11, 159-167. <https://dx.doi.org/10.5209/eiko.77104>
- Gella, A. (1971). The Life and Death of the Old Polish Intelligentsia. *Slavic Review*, 30(1), 1-27. <https://doi.org/10.2307/2493440>
- Gella, A. (1979). The Russian and Polish Intelligentsias: A Sociological Perspective. *Studies in Soviet Thought*, 19(4), 307-320. <https://doi.org/10.1007/BF00832019>
- Glassheim, E. (2000). National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945. *Central European History*, 33(4), 463-486. <https://doi.org/10.1163/156916100746428>
- Goldstücker, E. (1974). Ten Years after the Kafka Symposium of Liblice. *European Judaism: A Journal for the New Europe*, 8(2), 22-26.
- Goldthorpe, J. H. (1991). The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies. *The British Journal of Sociology*, 42(2), 211-230.
- Gordon, H. (2013). A Study of Intellectualism in Czechoslovakia and its Role in the Velvet Revolution. *E-International Relations*, 1-16.
- Gorski, P. S. (2019). *Emergence: The Critical Realist View*. https://www.academia.edu/14192134/Emergence_The_Critical_Realist_Approach
- Göçer, D. (2022). 21. Yüzyıl Bölge Çalışmaları: Üç Yaklaşım. *Alternatif Politika*, 14(2). <https://doi.org/10.53376/ap.2022.13>
- Granville, J. (1998). Hungary, 1956: The Yugoslav Connection. *Europe-Asia Studies*, 50(3), 493-517. <https://doi.org/10.1080/09668139808412549>
- Greene, B. (2014). Selling Market Socialism: Hungary in the 1960s. *Slavic Review*, 73(01), 108-132. <https://doi.org/10.5612/slavicreview.73.1.0108>
- Grew, R. (1980). The Case for Comparing Histories. *The American Historical Review*, 85(4), 763-778.
- Griffiths, D. (2017). The Comparative Method and the History of the Modern Humanities. *History of Humanities*, 2(2), 473-505.
- Gulyás, Á. (2003). Print Media in Post-Communist East Central Europe. *European Journal of Communication*, 18(1), 81-106. <https://doi.org/10.1177/0267323103018001227>
- Halliday, F. (2000). International Relations Theory and the Post-Cold War Period. *METU Studies in Development*, 27(3-4), 235-263.
- Haraszti, M. (1980). Hungary (1): The Willing Intellectuals. *Index on Censorship*, 9(2), 9-12. <https://doi.org/10.1080/03064228008533039>
- Hare, P. G. (1991). Hungary: In Transition to a Market Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 5(4), 195-201. <https://doi.org/10.1257/jep.5.4.195>
- Haughton, T. (2002). Vladimir Meciar and his Role in the 1994-1998 Slovak Coalition Government. *Europe-Asia Studies*, 54(8), 1319-1338.
- Havlíček, J., & Lučný, D. (2013). Religion and Politics in the Czech Republic: The Roman Catholic Church and the State. *International Journal of Social Science Studies*, 1(2), 190-204. <https://doi.org/10.11114/ijsss.v1i2.145>
- Haydu, J. (2019). Making Use of the Past: Time Periods as Cases to Compare and as Sequences of Problem Solving. *American Journal of Sociology*, 104(2), 339-371.
- Hegedüs, A. B. (1997). The Petofi Circle: The Forum of Reform in 1956. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13(2), 108-133. <https://doi.org/10.1080/13523279708415346>
- Heller, A. (2018). 1968 in Hungary. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, 54(3), 406-409.

- Hrabovec, E. (2000). The catholic church and deportations of ethnic Germans from the Czech lands. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 16(1-2), 64-82. <https://doi.org/10.1080/13523270008415430>
- Hrabovec, E. (2021). The Holy See and Czechoslovakia 1945—1948 in the Context of the Nascent Cold War. *ISTORIYA*, 12(8 (106)). <https://doi.org/10.18254/S207987840016710-0>
- Hudson-Williams, T. (1953). Latin in Early Poland and An Attic Drama of the Renaissance Period. *Greece and Rome*, 22(65), 85-87. <https://doi.org/10.1017/S0017383500011815>
- Hulicka, K. (1972). The Dilemma of the Intelligentsia in the Czechoslovakian Socialist State. *The Social Studies*, 63(2), 64-70. <https://doi.org/10.1080/00220973.1943.11019172>
- Hungary: Blue Ribbon Commission Report. (1990). *Socialist Economies in Transition*, 1(1), 6-7.
- Huntington, S. P. (1993). If Not Civilizations, What? Paradigms of the Post-Cold War World. *Foreign Affairs*, 72(5), 186-194. <https://doi.org/10.2307/20045880>
- Jakab, A. (2022). High-Ranking Catholic Priests and the Anti-Jewish Act of 1938: Memory Politics and the Reinterpretation of the Past in Today's Hungarian Catholic Church. *RussianStudiesHu*, 4(2), 69-81. <https://doi.org/10.38210/RUSTUDH.2022.4.15>
- Jedlicki, J. (1995). The Polish Intelligentsia at the Turn of History. *Slavica Lundensia*, 14, 31-42.
- Jenkins, R. M. (1992). *Movements into Parties: The Historical Transformation of the Hungarian Opposition*. 1-74. <https://ces.fas.harvard.edu/publications/000226-movements-into-parties-the-historical-transformation-of-the-hungarian-opposition>
- Jessop, B. (2001). Bringing the State Back In (Yet Again): Reviews, Revisions, Rejections, and Redirections. *International Review of Sociology*, 11(2), 149-173. <https://doi.org/10.1080/713674035>
- Jobbágy, A. (2016). Religious Policy and Dissent in Socialist Hungary: The Case of the Bokor Movement. *Journal of Church and State*, 58(3), 508-528. <https://doi.org/10.1093/jcs/csv030>
- Kaliber, A. (2021). Theorizing the State and Its Autonomy in Western IR: A Comparative Analysis of Realist and Historical Sociological Approaches. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 131-151.
- Kara, M. E. (2022). Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Gelişimi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 110-121. <https://doi.org/10.29131/uiibd.986813>
- Katzenstein, P. J., & Byrnes, T. A. (2006). Transnational Religion in an Expanding Europe. *Perspectives on Politics*, 4(04). <https://doi.org/10.1017/S1537592706060439>
- Karabel, J. (1993). Polish Intellectuals and the Origins of Solidarity: The Making of an Oppositional Alliance. *Communist and Post-Communist Studies*, 26(1), 25-46. [https://doi.org/10.1016/0967-067X\(93\)90018-M](https://doi.org/10.1016/0967-067X(93)90018-M)
- Kecskemeti, P. (1958). Limits and Problems of Decompression: The Case of Hungary. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 317, 97-106.
- Keenes, E. (1988). Paradigms of International Relations: Bringing Politics Back in. *International Journal*, 44(1), 41-67.
- Kennedy, M. D. (1989). *The Constitution of Critical Intellectuals: Polish Physicians, Peace Activists and Democratic Civil Society*. 1-37.
- Kennedy, M. D. (1999, Ocak). *Constituting Post-Communism: The Intelligentsia, Civil Society and Round Tables in Hungary and Poland*.
- Kenney, P. (1993). Working-Class Community and Resistance in Pre-Stalinist Poland: The Poznański Textile Strike, Łódź, September 1947. *Social History*, 18(1), 31-51.
- Kertesz, S. (1949). Church and State in Hungary: The Background of the Cardinal Mindszenty Trial. *The Review of Politics*, 11(2), 208-219.
- Király, B. K. (1975). Neo-Serfdom in Hungary. *Slavic Review*, 34(2), 269-278. <https://doi.org/10.2307/2495188>
- Kis J., & Ábrahám Z. (2023). Előszó a Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? Angol nyelvű kiadásához. *Elpis Filozófiatudományi Folyóirat*, 16(2), 149-165. <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.11>
- Klaus, V. (1994). The Experience With Radical Economic Reforms in the Czech Republic. *The Brown Journal of World Affairs*, Spring, 123-127.
- Kocsis, K. (2006). Spatial and Temporal Changes in the Relationship Between Church and State in Hungary. *GeoJournal*, 67(4), 357-371. <https://doi.org/10.1007/s10708-007-9059-y>

- Kolasa-Nowak, A. (2015). *Socjologia Historyczna Polskich Zmian Społecznych: Od Powstania Solidarności do Transformacji Systemowej*. XL(2), 19-35. <https://doi.org/10.1515/sectio-2015-0026>
- Kolasa-Nowak, A., & Bucholc, M. (2021). Historical Sociology in Poland: Transformations of the Uses of the Past. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 20(10), 1-27. <https://doi.org/10.1177/08883254211057908>
- Koloski, L. (2006). The Urge to Judge: Intellectuals and Communism in Postwar Poland, Past and Present. *International Journal of Cultural Policy*, 12(3), 273-290. <https://doi.org/10.1080/10286630601020538>
- Kopeček, M. (2011). The Rise and Fall of Czech Post-Dissident Liberalism after 1989. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 25(2), 244-271. <https://doi.org/10.1177/0888325410389175>
- Korbonski, A. (2000). Poland Ten Years After: The Church. *Communist and Post-Communist Studies*, 33(1), 123-146. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(99\)00028-8](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(99)00028-8)
- Kostrzewski, P. (2021). Aktywność polityczno-społeczna „księży patriotów” diecezji częstochowskiej (1949–1955). *Prace Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*, 19, 175-214. <https://doi.org/10.16926/zh.2021.19.09>
- Kovrig, B. (1978). Hungary in the Era of the Kádár Compromise. *International Journal*, 33(4), 720-739.
- Köves, A. (1995). After The Bokros Package: What Next? (Dilemmas and Alternatives of Hungarian Economic Policy). *Acta Oeconomica*, 3(4), 249-265.
- Kramer, M. (2003). The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 1). *Journal of Cold War Studies*, 5(4), 178-256. <https://doi.org/10.1162/152039703322483783>
- Kras, P. (2014). The Religious Policy of Sigismund I and Sigismund II Augustus in the Reformation Period: Status Quaestionis. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 29, 53-74. <https://doi.org/10.15181/ahuk.v29i0.1065>
- Kubik, J. (1994). Who Done It: Workers, Intellectuals, or Someone Else? Controversy over Solidarity's Origins and Social Composition. *Theory and Society*, 23(3), 441-466. <https://doi.org/10.1007/BF00993838>
- Kubik, J. (2015). Between Contextualization and Comparison: A Thorny Relationship between East European Studies and Disciplinary “Mainstreams”. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 29(2), 352-365. <https://doi.org/10.1177/0888325414556128>
- Kubik, J., & Linch, A. (2006). The Original Sin of Poland's Third Republic: Discounting “Solidarity” and its Consequences for Political Reconciliation. *Polish Sociological Review*, 1(153), 9-38.
- Kujal, B. (1978). Jednotná škola z roku 1948 a její další vývoj. *Studie Studies*, 13-34.
- Kurczewska, J. (1992). The Polish Intelligentsia: Retiring from the Stage. *The Polish Sociological Bulletin*, 98, 149-158.
- Kurzman, C., & Owens, L. (2002). The Sociology of Intellectuals. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 63-90. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.140745>
- Kürkçügil, M. (2018). SSCB'nin Yaprakları 'Prag Sonbaharı'yla Dökülmeye Başlamıştı. #tarih. <https://tarihdergi.com/cekoslovakya-1968-50-yil/>
- Kwaśniewicz, W. (1988). The Process of Institutionalization in the Rural Areas of Poland. *The Polish Sociological Bulletin*, 83, 77-89.
- Kwaśniewicz, W. (1991). Sociological Dilemmas of Intelligentsia: The Case of Poland. *The Polish Sociological Bulletin*, 95, 169-183.
- Lake, D. A. (2013). Theory is dead, long live theory: The end of the Great Debates and the rise of eclecticism in International Relations. *European Journal of International Relations*, 19(3), 567-587. <https://doi.org/10.1177/1354066113494330>
- Lapointe, T., & Dufour, F. G. (2012). Assessing the Historical Turn in IR: An Anatomy of Second Wave Historical Sociology. *Cambridge Review of International Affairs*, 25(1), 97-121. <https://doi.org/10.1080/09557571.2011.558493>
- Lawson, G. (2006). The Promise of Historical Sociology in International Relations. *International Studies Review*, 8(3), 397-423. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2006.00600.x>

- Lawson, G. (2007). Historical Sociology in International Relations: Open Society, Research Programme and Vocation. *International Politics*, 44(4), 343-368. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ip.8800195>
- Levy, J. S. (1997). Too Important to Leave to the Other: History and Political Science in the Study of International Relations. *International Security*, 22(1), 22-33.
- Lorman, T. A. (2015). Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia by James Mace Ward (review). *The Catholic Historical Review*, 101(1), 172-174. <https://doi.org/10.1353/cat.2015.0023>
- Lottholz, P., & Lemay-Hébert, N. (2016). Re-Reading Weber, Re-Conceptualizing State-Building: From Neo-Weberian to Post-Weberian Approaches to State, Legitimacy and State-Building. *Cambridge Review of International Affairs*, 29(4), 1467-1485. <https://doi.org/10.1080/09557571.2016.1230588>
- Lukes, I. (1993). Stalin and Beneš at the End of September 1938: New Evidence from the Prague Archives. *Slavic Review*, 52(1), 28-48. <https://doi.org/10.2307/2499583>
- Lundborg, T. (2016). The Limits of Historical Sociology: Temporal Borders and the Reproduction of the 'Modern' Political Present. *European Journal of International Relations*, 22(1), 99-121. <https://doi.org/10.1177/1354066115575399>
- Luxmoore, J., & Babiuch, J. (1999). The Catholic Church and Communism, 1789-1989. *Religion, State and Society*, 27(3-4), 301-313. <https://doi.org/10.1080/096374999106502>
- Luza, R. (1969). The Communist Party of Czechoslovakia and the Czech Resistance, 1939-1945. *Slavic Review*, 28(4), 561-576. <https://doi.org/10.2307/2493961>
- Mabee, B. (2007). Levels and Agents, States and People: Micro-Historical Sociological Analysis and International Relations. *International Politics*, 44(4), 431-449. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ip.8800199>
- Machciewicz, P. (1997). Intellectuals and Mass Movements. The Study of Political Dissent in Poland in 1956. *Contemporary European History*, 6(3), 361-382. <https://doi.org/10.1017/S0960777300004653>
- Maclachlan, F. (2016). Max Weber within the Methodenstreit. *Cambridge Journal of Economics*, 41(4), 1161-1175. <https://doi.org/10.1093/cje/bew051>
- Magyarics, T. (2011). Mission Accomplished? The Questions of Hungary's Integration into the Euro-Atlantic Community. *Hungarian Studies*, 25(2), 249-265. <https://doi.org/10.1556/HStud.25.2011.2.7>
- Mahoney, J. (2004). Comparative-Historical Methodology. *Annual Review of Sociology*, 30, 81-101.
- Mahoney, J. (2006). On the Second Wave of Historical Sociology, 1970s–Present. *International Journal of Comparative Sociology*, 47(5), 371-377. <https://doi.org/10.1177/0020715206068619>
- Manetti, C. (2012). Catholic Responses to Poland's "New Reality," 1945–1953: The Case of Tygodnik Powszechny. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 26(2), 296-312. <https://doi.org/10.1177/0888325411401378>
- Marković, G. (2011). Workers' Councils in Yugoslavia: Successes and Failures. *Socialism and Democracy*, 25(3), 107-129. <https://doi.org/10.1080/08854300.2011.601171>
- Mastny, V. (1999). The Soviet Non-Invasion of Poland in 1980-1981 and the End of the Cold War. *Europe-Asia Studies*, 51(2), 189-211. <https://doi.org/10.1080/096681399999001>
- McDermott, K. (2010). Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953. *Contemporary European History*, 19(4), 287-307. <https://doi.org/10.1017/S096077731000024X>
- Melnyk, V. (2019). Czechian Germans: The History of Political Self-Destruction (1939-1945). *Politology Bulletin*, 83, 40-50. <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2019.83.40-50>
- Mennell, S. (2017). *History is Not Bunk: Why Comparative-Historical Sociology is Indispensable When Looking to the Future*. 6(2). <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0006.202>
- Meyer, C. (2000). The CIA and Radio Free Europe. *Georgetown Journal of International Affairs*, 1(1), 127-130.
- Michels, G. B. (2012). The 1672 Kuruc Uprising: A National or Religious Revolt? *Hungarian Studies Review*, XXXIX(1-2), 1-20.

- Middell, M., & Naumann, K. (2010). Global History and the Spatial Turn: From the Impact of Area Studies to the Study of Critical Junctures of Globalization. *Journal of Global History*, 5(1), 149-170. <https://doi.org/10.1017/S1740022809990362>
- Millard, F. (1998). Democratization and the Media in Poland 1989–97. *Democratization*, 5(2), 85-105. <https://doi.org/10.1080/13510349808403560>
- Mitrovits, M. (2022). Opposition in Hungary and Poland during the State-Socialist Period: An Attempt at Comparing and Mapping Relations. *Hungarian Studies Review*, 49(2), 173-200. <https://doi.org/10.5325/hungarianstud.49.2.0173>
- Mokrzycki, E. (1995a). Is the Intelligentsia Still Needed in Poland? *Polish Sociological Review*, 4(112), 341-348.
- Moravcik, I. (1968). The Czechoslovak Economic Reform. *Canadian Slavonic Papers*, 10(4), 430-450. <https://doi.org/10.1080/00085006.1968.11091128>
- Moravcikova, M. (2019). The Prague Spring of 1968 and Its Impact on Religious Life and State-Church Relations in Czechoslovakia. *Vestnik of Saint Petersburg University: Philosophy and Conflict Studies*, 35(2), 378-389. <https://doi.org/10.21638/spbu17.2019.213>
- Murdock, G. (2009). Responses to Habsburg Persecution of Protestants in Seventeenth-Century Hungary. *Austrian History Yearbook*, 40, 37-52. <https://doi.org/10.1017/S0067237809000046>
- Myant, M. (2010). Trade Union Influence in the Czech Republic since 1989. *Czech Sociological Review*, 46(6), 889-912. <https://doi.org/10.13060/00380288.2010.46.6.02>
- Myant, M., & Smith, S. (1999). Czech Trade Unions in Comparative Perspective. *European Journal of Industrial Relations*, 5(3), 265-285. <https://doi.org/10.1177/095968019953003>
- Nikodym, T. (2013). The Failure of the Šik's Reform in Czechoslovakia in the 1960s. *Central European Papers*, 1(1), 41-51. <https://doi.org/10.25142/cep.2013.005>
- Nyysönen, H. (2006). Salami Reconstructed: “Goulash Communism” and Political Culture in Hungary. *Cahiers Du Monde Russe*, 47(1-2), 153-172.
- Osa, M. (1998). Contention and Democracy: Labor Protest in Poland, 1989–1993. *Communist and Post-Communist Studies*, 31(1), 29-42.
- Osinsky, P., & Eloranta, J. (2014). Why Did the Communists Win or Lose? A Comparative Analysis of the Revolutionary Civil Wars in Russia, Finland, Spain, and China. *Sociological Forum*, 29(2), 318-341. <https://doi.org/10.1111/socf.12086>
- Østergård, U. (2011). Historical Sociology, Political Science and Comparative History of Empires. *Journal of Political Power*, 4(3), 465-471. <https://doi.org/10.1080/2158379X.2011.624785>
- Özcelik, S. (2018). The Cold War Re-Visited: Explaining and Understanding of the End of the Cold War in Light of Neo-Realism. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 49, 1-20. https://doi.org/10.1501/Intrel_0000000315
- Öztosun, O. (2021). Polonya Paradoksu ve Eşikteki Modernleşme. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8, 1-30. <https://doi.org/10.46250/kulturder.846001>
- Palabıyık, M. S. (2019). Broadening the Horizons of the “International” by Historicizing it: Comparative Historical Analysis. *All Azimuth*, 8(2), 307-325.
- Parfeniuk, A. (2022). Політика “Мечіаризму” В Словацькій Республіці Середини 90-Х Років XX Століття. *Національного Університету Імені Тараса Шевченка*, 3/4(154/155), 39-42. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.7>
- Pastor, P. (1989). Recent Hungarian Publications on Béla Kun. *Slavic Review*, 48(1), 89-96. <https://doi.org/10.2307/2498688>
- Payerhin, M. (1996). Terms of Endearment: Intellectuals and Workers Mobilizing for a Social Movement. *Communist and Post-Communist Studies*, 29(2), 185-212. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(96\)80005-5](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(96)80005-5)
- Peciakowski, T. (2014). Pierre Bourdieu and the Sociology of Intellectuals: A Theoretical Framework for Analysis, With Special References to Poland. *Roczniki Nauk Społecznych*, 6(42), 99-119.
- Pehe, J. (1998). Connections between Domestic and Foreign Policy. *Institute of International Relations, NGO*, 10, 61-64.
- Pogátsa, Z. (2009). Tatra Tiger: Growth Miracle or Belated Recovery? *Acta Oeconomica*, 59(4), 377-390. <https://doi.org/10.1556/aoecon.59.2009.4.1>

- Polák, M. (2020). Street Politics: Student Demonstrations in Prague in the 1960s, and the Disintegration of the ČSM University Structures (B. Medková, Çev.). *Czech Journal of Contemporary History*, VIII, 45-72.
- Polanyi, M. (1966). The Message of the Hungarian Revolution. *The American Scholar*, 35(4), 661-676.
- Pryba, A., & Waluś, M. (2024). Theological Foundations of Matylda Getter's (1870–1968) Humanitarian Activities in the Face of Life-Threatening Situations. *Verbum Vitae*, 42(4), 941-957. <https://doi.org/10.31743/vv.16459>
- Przeworski, A. (1981). Democratic Socialism in Poland? *Studies in Political Economy*, 5(1), 29-53. <https://doi.org/10.1080/19187033.1981.11675708>
- Pszenicki, C. (1979). 'The Flying University'. *Index on Censorship*, 8(6), 19-20. <https://doi.org/10.1080/03064227908532993>
- Rácz, A. (2005). Hungary: A Most Reluctant Ally. *Contemporary Security Policy*, 26(3), 544-557. <https://doi.org/10.1080/13523260500500815>
- Racz, B. (1970). Political Changes in Hungary After the Soviet Invasion of Czechoslovakia. *Slavic Review*, 29(4), 633-650. <https://doi.org/10.2307/2493267>
- Racz, B. (2000). The Hungarian Socialists in Opposition: Stagnation or Renaissance. *Europe-Asia Studies*, 52(2), 319-347. <https://doi.org/10.1080/09668130050006817>
- Racz, B. (2003). The Left in Hungary and the 2002 Parliamentary Elections. *Europe-Asia Studies*, 55(5), 747-769. <https://doi.org/10.1080/0966813032000086864>
- Racz, B., & Kukorelli, I. (1995). The "Second-Generation" Post-Communist Elections in Hungary in 1994. *Europe-Asia Studies*, 47(2), 251-279. <https://doi.org/10.1080/09668139508412255>
- Rainer, J. M. (2010). The Crimes of the Communist Regime in Hungary: National Report. *Country Report*. Conference "Crimes of the Communist Regimes", Prague.
- Samson, I. (1996). Proclamations, Declarations and "Realpolitik" in Current Slovak Integration Policy. *Perspectives*, 6/7, 51-62.
- Sağlam, Ş. (2018). Tarihsel Sosyoloji Bütünü Görebilmek Adına Bir Yöntem. *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 177-194.
- Rosenberg, J. (2006). Why is There No International Historical Sociology? *European Journal of International Relations*, 12(3), 307-340. <https://doi.org/10.1177/1354066106067345>
- Riddell, D. S. (1968). Social Self-Government: The Background of Theory and Practice in Yugoslav Socialism. *The British Journal of Sociology*, 19(1), 47-75. <https://doi.org/10.2307/588543>
- Roth, G., & Weber, M. (1976). History and Sociology in the Work of Max Weber. *The British Journal of Sociology*, 27(3), 306. <https://doi.org/10.2307/589618>
- Rupnik, J. (2012). Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong. *Journal of Democracy*, 23(3), 132-137. <https://doi.org/10.1353/jod.2012.0051>
- Sancaktar, C. (2019). Doğu Avrupa'da Devletçi Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş: Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(4), 40-50.
- Saral, E. (2010). Slovakya'daki Macar Azınlık ve Bunun Slovakya-Macaristan İlişkilerine Etkisi. *Avrasya Etüdleri*, 37, 135-165.
- Sárfi, E. (1993). Economic Reforms in Post-War Hungary. *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography*, 47(2), 105-115. <https://doi.org/10.1080/00291959308552311>
- Sewell, W. H. (1967). Marc Bloch and The Logic of Comparative History. *History and Theory*, 6(2), 208-218.
- Schopflin, G. (1974). The Mindszenty Affair. *Religion in Communist Lands*, 2(2), 10-11. <https://doi.org/10.1080/09637497408430660>
- Schöpflin, G. (1974a). Hungarian Intellectuals under Pressure. *The World Today*, 30(2), 73-79.
- Schöpflin, G. (1974b). The Trial of Miklós Haraszti. *Index on Censorship*, 3(1), 79-84. <https://doi.org/10.1080/03064227408532303>
- Schöpflin, G. (1991). Post-Communism: Constructing New Democracies in Central Europe. *International Affairs*, 67(2), 235-250. <https://doi.org/10.2307/2620828>
- Schöpflin, G. (1993). *After Communism: Hungarian Perspectives* (Hungary and Its Neighbours). <http://www.jstor.com/stable/resrep07007.6>
- Schwartz, M. A. (1987). *Historical Sociology in the History of American Sociology*. 11(1), 1-16.
- Siegelbaum, L. H. (1986). The Making of Stakhanovites, 1935-36. *Russian History*, 13(1), 259-292. <https://doi.org/10.1163/187633186X00106>

- Siegrist, H. (2006). Comparative History of Cultures and Societies. From Cross-Societal Analysis to the Study of Intercultural Interdependencies. *Comparative Education*, 42(3), 377-404.
- Sedlacek, J. (1969). Sociology of the Intelligentsia in Czechoslovakia in the Last Decade. *Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et Historica*, 2, 51-78.
- Skilling, H. G. (1955). The Formation of a Communist Party in Czechoslovakia. *American Slavic and East European Review*, 14(3), 346. <https://doi.org/10.2307/3000944>
- Sparks, C. (2008). Media Systems in Transition: Poland, Russia, China. *Chinese Journal of Communication*, 1(1), 7-24. <https://doi.org/10.1080/17544750701861871>
- Spohn, W. (2009). Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe: A Multiple Modernities Perspective. *European Journal of Social Theory*, 12(3), 358-374. <https://doi.org/10.1177/1368431009337351>
- Staller, G. J. (1968). Czechoslovakia: The New Model of Planning and Management. *The American Economic Review*, 58(2), 559-567.
- Stykalin, A. S. (2014). К Истории Эволюции Официальных Советских Оценок Венгерских Событий 1956 г. *Гуманитарные и Юридические Исследования*, 2, 59-67.
- Shevchenko, T. (2010). The Uncrowned Kings of Ruthenia and Jesuits. Kostiantyn Vasyly Ostroz'kyj against Piotr Skarga (1577-1608). *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 105(1), 74-120. <https://doi.org/10.1484/J.RHE.3.225>
- Svoreňová, M. (2000). The Development of Trade Unions in Slovakia During the Last Decade. *Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 3(2), 131-142.
- Syrny, M. (2020). The Slovak National Uprising 1944. *Journal of the Belarusian State University*, 1, 24-29.
- Szacki, J. (1998). Polish Sociology 1940-1989: In Service of Society or in Service of the Regime? *Polish Sociological Review*, 2(122), 115-131.
- Szatmáry, Z. (1995). Slovak Experiences: We, Intellectuals, Leave the Political Stage!?. *Slavica Lundensia*, 14, 19-23.
- Szczepański, J. (1962). The Polish Intelligentsia: Past and Present. *World Politics*, 14(3), 406-420. <https://doi.org/10.2307/2009359>
- Szporer, M. (2010). Managing Religion in Communist-Era Poland: Catholic Priests versus the Secret Police. *Journal of Cold War Studies*, 12(3), 115-120. https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00004
- Szelényi, S., Szelényi, I., & Kovách, I. (1995). The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, 24(5), 697-722.
- Šiklová, J., Poláčeková-Henley, K., & Turner, G. (1990). The "Gray Zone" and The Future of Dissent in Czechoslovakia. *Social Research*, 57(2), 347-363.
- Šmejkalová, J. (Ed.). (2001). Censors and Their Readers: Selling, Silencing, and Reading Czech Books. *Libraries & Culture*, 36(1), 87-103. <https://doi.org/10.4324/9781315239149>
- Temmes, M. (2000). State Transformation and Transition Theory. *International Review of Administrative Sciences*, 66(2), 258-268. <https://doi.org/10.1177/00208523000662003>
- Tezgel, O. (2013). *Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme*. 4(1), 98-114.
- Thies, C. G. (2021). A Pragmatic Guide to Qualitative Historical Analysis in the Study of International Relations. *International Studies Perspectives*, 3, 351-372.
- Tížik, M. (2015). Struggles for the Character of the Roman Catholic Church in Czechoslovakia, 1948-1989. *Eurostudia*, 10(1), 51-73. <https://doi.org/10.7202/1033882ar>
- Tokarski, P., & Visvizi, A. (2015). Poland's Winding Road to the Eurozone: *The Polish Quarterly of International Affairs*, 3, 65-83.
- Tökés, R. L. (1983). Intellectuals and their Discontent in Hungary: Class Power or Marginality? İçinde M. J. Sodaro & S. L. Wolchik (Ed.), *Foreign and Domestic Policy in Eastern Europe in the 1980s*. Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-17251-1>
- Turkowski, A. (2019). Polish Intelligentsia Totems in Elites' Struggles for Legitimization: The Case of Jerzy Giedroyc and Poland's Eastern Policy. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 33(1), 66-88. <https://doi.org/10.1177/0888325418764607>
- Uslu, A. (2006). Ellinci Yıldönümünde 1956 Macar Devrimi. *Devrimci Marksizm*, 1, 130-154.
- Uslu, A. (2008). Prag Darbesi'nden Prag Baharı'na: Çekoslovakya'nın Yirmi Yılı (1948-1968). *Devrimci Marksizm*, 6-7, 150-176.

- Uslu, A. (2018). Karel Kosík ve Prag Baharı'nın Entelektüel Temelleri. *Toplumsal Tarih*, 293, 58-65.
- Van Der Linden, M. (2009). Charles Tilly's Historical Sociology. *International Review of Social History*, 54(2), 237-274. <https://doi.org/10.1017/S0020859009000662>
- Van Der Pijl, K. (2005). *Transnational Classes and International Relations* (Digital Edition). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203982129>
- Vaniček, V. (2024). Narzeczona Dobrawa i nawracanie księcia Mieszka (aspekty genealogiczne, polityczne i transformacyjne). *Historia Slavorum Occidentis*, 41(2), 71-103. <https://doi.org/10.15804/hso240202>
- Verdery, K., Bernhard, M., Kopstein, J., Stokes, G., & Kennedy, M. D. (2005). Rereading The Intellectuals on the Road to Class Power. *Theory and Society*, 34(1), 1-36. <https://doi.org/10.1007/s11186-005-3293-4>
- von Klimó, Á. (2015). The Cardinal Mindszenty Files from American Archives. *The Catholic Historical Review*, 101(2), 342-347. <https://doi.org/10.1353/cat.2015.0089>
- Vu, T. (2010). Studying the State through State Formation. *World Politics*, 62(1), 148-175. <https://doi.org/10.1017/S0043887109990244>
- Vlček, V. (2011). Likvidace mužských řádů v českých zemích v 50. letech ve středoevropském kontextu. *securitas imperii*, 19, 144-157.
- Vodičková, S. (2023). Katolické jaro 1968: Ustavující sněm Díla koncilové obnovy na Velehradě v dosud nepublikované sérii fotografií. *Paměť a Dějiny*, 18(2), 61-73.
- Westad, O. A. (2000). The New International History of the Cold War: Three (Possible) Paradigms. *Diplomatic History*, 24(4), 551-565. <https://doi.org/10.1111/0145-2096.00236>
- Winter, S. F. (2000). The Roman Catholic Church and the State in the Czech Republic: Property Relations and Legislative Policies. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 20(2), 2-30.
- Wroniszewski, J., & Mikulski, K. (2020). Manor estates in the context of changes in the economic situation of Poland in the 14th–17th centuries. *Klio - Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym*, 55, 137-. <https://doi.org/10.12775/KLIO.2020.038>
- Wyrobisz, A. (1989). Power and towns in the Polish Gentry Commonwealth: The Polish-Lithuanian state in the sixteenth and seventeenth centuries. *Theory and Society*, 18(5), 611-630. <https://doi.org/10.1007/BF00149494>
- Wynot, E. D. (1973). The Catholic Church and the Polish State, 1935-1939. *Journal of Church and State*, 15(2), 223-240. <https://doi.org/10.1093/jcs/15.2.223>
- Yungblyud, V. (2023). Fevral'skiy Krizis 1948 Goda v Chekhoslovakii v Materialakh Amerikanskikh Spetsluzhnb. *Novaia i noveishaia istoriia*, 4, 138. <https://doi.org/10.31857/S013038640027031-2>
- Žarna, K. (2018). Towards Authoritarianism: Internal Situation in the Slovak Republic (1994–1998). *Przegląd Politologiczny*, 4, 103-115. <https://doi.org/10.14746/pp.2018.23.4.8>
- Zarycki, T., & Warczak, T. (2020). The Social Construction of Historical Traumas: The Polish Experience of the Uses of History in an Intelligentsia-dominated Polity. *European Review*, 28(6), 911-931. <https://doi.org/10.1017/S1062798720000344>
- Zawadzka, A., Tokarska-Bakir, J., & Matyjaszek, K. (2018). The Total Astonishment of the Polish Intelligentsia. *Studia Litteraria et Historica*, 7, 1-8. <https://doi.org/10.11649/slh.1886>

Tezler

- Atatorun, M. (2011). *Avrupa Birliği (AB) Bölgesel Politikası: Macaristan ve Türkiye Uygulamaları* [Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Bayır, Ö. E. (2011). *Soğuk Savaş Sonrası Atlantikçilik-Avrupacılık İkileminde Polonya Dış Politikası* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Doğan, M. U. (2021). *Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa Politikası Çerçevesinde Macaristan ve Çekoslovakya Müdahaleleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Embry, H. C. (1969). *The Warsaw Pact, 1955-1968* [Yüksek Lisans Tezi]. University of Washington.
- Jobbágy, A. (2014). *Religious Policy and Dissent in Socialist Hungary, 1974-1989. The Case of the Bokor-movement* [Master of Arts]. Central European University.

- Kuchta, L. (2014). *Vznik vysokoškolského zákona č. 172/1990 Sb.* [Bakalářská diplomová práce]. Masarykova univerzita.
- Langenbacher, E. A. (1995). *Eastern Europe in Historical and Post-Communist Perspectives: The Application of Core-Periphery Analysis to the Czech Republic, Poland, and Hungary* [Yüksek Lisans Tezi]. University of Toronto.
- Oğurlu, E. (2007). *Reconstruction of National Identities and Citizenship in the Context of the EU Membership: Hungary, Poland and the Czech Republic* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Ozan, H. (2019). *Seçimsel Otoriteryanizm Bağlamında Polonya Örneği: Hukuk ve Adalet Partisi İktidarının İncelenmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Özkaya, B. (2021). *Güç Bağlamında Polonya'nın Avrupa Birliği ve NATO Üyeliği* [Yüksek Lisans Tezi]. Altınbaş Üniversitesi.
- Senderák, P. (2013). *Representing Enlarging European Union: Hegemony, Change and the Visegrad Perspectives* [Doktora Tezi]. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Šejnohová, M. (2013). *The Image of the First Czechoslovak Republic in Simon Mawer's novel The Glass Room* [Diploma Thesis]. Charles University in Prague Faculty of Education.
- Štefěčková, V. (2012). *Radio Luxembourg and its importance for auditors in the socialist Czechoslovakia (oral history)* [Lisans Tezi]. Masaryk University.
- Syřišťová, A. (2010). *Teoretická Východiska Tzv. Šikovy Reformy* [Diplomová Práce]. Vysoká škola ekonomická v Praze.
- Tellioglu, O. (2015). *1989 Sonrası Dönemde Polonya'da Katolik Kilisesi'nin Siyaset ve Toplum ve Toplum Üzerindeki Etkin Rolü* [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.

Ansiklopedi

- Alexander Dubček | Czechoslovak Reformist, Politician | Britannica. (2024, Kasım 23). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/biography/Alexander-Dubcek>
- Budapest School (Lukács). (2024). <https://encyclopedia.pub/entry/30553>
- Czechoslovak history—Stalinism, Oppression, Resistance | Britannica. (2024). [Encyclopedia]. Stalinism in Czechoslovakia. <https://www.britannica.com/topic/Czechoslovak-history/Stalinism-in-Czechoslovakia>
- Czechoslovak Hussite Church | Czech Reformation, Protestantism & Moravian Brethren. (2017, Mayıs 29). [Encyclopedia]. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Czechoslovak-Hussite-Church>
- Domagalski, W. (t.y.). *Fikus Dariusz*. Encyklopedia Solidarności. Gönderme tarihi 28 Şubat 2025, gönderen <https://encysol.pl/es/encyklopedia/biogramy/15794.Fikus-Dariusz.html>
- Eldridge, A. (2024, Ağustos 8). *Hussite | Bohemian Reformation, Religious Movement* | Britannica [Encyclopedia]. Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Hussite>
- Encyclopedia Britannica | Britannica. (2024). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/>
- Ferenc David | Biography, Unitarianism, Nonadherents, Beliefs, Works, Heresy, & Facts | Britannica. (2025, Ocak 18). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/biography/Ferenc-David>
- Frantisek Tomasek | Czech Archbishop, Archbishop of Prague. (2024). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/biography/Frantisek-Tomasek>
- Hungarian literature. (2019). Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/art/Hungarian-literature/The-17th-century>
- Hussites. (2024). Catholic Encyclopedia. <https://www.newadvent.org/cathen/07585a.htm>
- István, Count Széchenyi | Hungarian statesman, philanthropist, reformer | Britannica. (2024). <https://www.britannica.com/biography/Istvan-Grof-Szechenyi>
- Jan Hus | Biography, Reforms, Beliefs, Death, & Facts | Britannica. (2024). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/biography/Jan-Hus>
- Josef Dobrovský | Czech linguist, philologist, historian | Britannica. (2024, Ağustos 13). [Encyclopedia]. Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Josef-Dobrovsky> [Josef Dobrovský]
- Klub Krzywego Koła, Encyklopedia PWN: źródło wiarygodnej i rzetelnej wiedzy. (2025). [Ansiklopedi]. Encyklopedia PWN. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Klub-Krzywego-Kola;3923080.html>

- Marès, A. (2020). The Czechoslovak Legions (1914-1919). İçinde *Encyclopédie d'Histoire Numérique de L'Europe*. <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/wars-and-memories/victors-and-vanquished-in-europe/czechoslovak-legions-1914-1919>
- Matthias I. (2025, Şubat 20). [Encyclopedia]. Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Matthias-I>
- Menš, J. (2004). *Doc. Dr. Ing. Jaroslav Kříženecký, DrSc.* [Encyclopedia]. Encyklopedie dějin města Brna; Irena Loskotová. https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=3395
- Milovan Djilas. (2024, Haziran 8). [Ansiklopedi]. <https://www.britannica.com/biography/Milovan-Djilas>
- Poznań Riots. (2018). [Encyclopedia]. Britannica. <https://www.britannica.com/event/Poznan-Riots>
- Robertson, R. (2010). *Goldstücker, Eduard*. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/399>
- Rosa Luxemburg | *Life, Revolutionary Activities, Works, & Facts* | Britannica. (2025, Ocak 17). <https://www.britannica.com/topic/Polish-Social-Democratic-Party>
- Spill-over. (2024). Oxford Reference. <https://doi.org/10.1093/oi/authority.20110803100523639>
- Stefan Wyszyński. (2024). [Ansiklopedi]. Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Stefan-Wyszynski>
- Szwachert, P. (t.y.). *Gauden Grzegorz*. Encyklopedia Solidarności. Geliş tarihi 28 Şubat 2025, gönderen <https://encsol.pl/es/encyklopedia/biogramy/15897.Gauden-Grzegorz.html>
- Unitas Fratrum | *Moravian Church, Bohemian Brethren, Christian Denomination* | Britannica. (2024). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/topic/Unitas-Fratrum>
- Velvet Divorce. (2024, Aralık 20). [Encyclopedia]. <https://www.britannica.com/topic/Velvet-Divorce>

İnternet Kaynakları

21. *Srpen 1988 byl ve znamení demonstrací*. (2019, Ağustos 21). e15.cz. <https://www.e15.cz/magazin/kdyz-se-zacal-drolit-rezim-pripomente-si-protesty-z-kulateho-vyroci-srpnove-invaze-1361572>
- 25 years on from the environmental protests that preceded the Velvet Revolution*. (2014, Kasım 11). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/25-years-environmental-protests-preceded-velvet-revolution-8278194>
- 65 lat temu odbyło się pierwsze spotkanie Klubu Krzywego Koła*. (2021, Ocak 11). dzieje.pl. <https://dzieje.pl/wiadomosci/65-lat-temu-odbylo-sie-pierwsze-spotkanie-klubu-krzywego-kola>
- 70th anniversary special—The Czech resistance during World War II*. (2015). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/70th-anniversary-special-czech-resistance-during-world-war-ii-8260872>
- 175 let Matice české*. (2006). Radio Prague International. <https://cesky.radio.cz/175-let-matice-ceske-8623171>
- AB'den Macaristan'a iltica yasası ihlalinden 200 milyon euro ceza*. (2024, Haziran 13). euronews. <https://tr.euronews.com/my-europe/2024/06/13/avrupa-adalet-divani-iltica-yasalarini-ihlali-eden-macaristana-200-milyon-euro-ceza-kesti>
- About us – CASE*. (2025). Center for Social and Economic Research. <https://case-research.eu/about-us/>
- Abramowicz, D. (2014, Mart 13). *Rzekomy syn Karola Wojtyły: Esbecka “sprawa bez przyszłości”, którą odgrzano po dziesięcioleciach*. Dziennik Bałtycki. <https://dziennikbaltycki.pl/rzekomy-syn-karola-wojtyly-esbecka-sprawa-bez-przyszlosci-ktora-odgrzano-po-dziesiecioleciach/ar/3364361>
- Aczél György. (t.y.). Geliş tarihi 04 Nisan 2025, gönderen <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/aczel-gyorgy>
- April 21, 1990 – When John Paul II became the first pope to visit Prague*. (2020). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/april-21-1990-when-john-paul-ii-became-first-pope-visit-prague-8102461>
- August Hlond*. (2025). <https://timenote.info/en/August-Hlond>

- Batory Foundation. (2025). *Fundacja Im. Stefana Batorego*. <https://www.batory.org.pl/en/about-us/about-us/>
- Before “Normalization”: The Czech New Wave. (1999, Eylül 20). Harvard Film Archive. <https://harvardfilmarchive.org/programs/before-normalization-the-czech-new-wave>
- Biografia.sk. (2024). [Database]. <https://biografia.sk/>
- Birand, M. A. (Direktör). (2020, Ağustos 20). *Alexander Dubček ve Prag Baharı | 20 Ağustos 1968 | 32. Gün Arşivi* [Video recording]. https://www.youtube.com/watch?v=oJ_mqnHjNww
- Bishop Pavel Gojdic | Righteous Among the Nations. (2007). <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/gojdic.html>
- Blessed Basil Hopko. (t.y.). Catholic News Agency. Geliş tarihi 31 Ocak 2025, gönderen <https://www.catholicnewsagency.com/saint/blessed-basil-hopko-513>
- Boldog Meszlényi Zoltán. (2025, Mart 4). Magyar Kurír. <https://www.magyarkurir.hu/kultura/boldog-meszlenyi-zoltan2>
- Bozóki, A. (t.y.-a). *The Hungarian Democratic Opposition: Self-reflection, Identity, and Political Discourse* [Draft Paper]. Geliş tarihi 24 Temmuz 2024, gönderen <https://politicalscience.ceu.edu/sites/politicalscience.ceu.hu/files/attachment/basicpage/50/07-bozoki101.pdf>
- Bozóki, A. (t.y.-b). *The Independent Historical Memory of the Hungarian Democratic Opposition*. <https://politicalscience.ceu.edu/sites/politicalscience.ceu.hu/files/attachment/basicpage/50/08-bozoki102.pdf>
- Brief History of ELTE. (2025). <https://www.elte.hu/en/history>
- Cambridge. (2024). <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/transformation>
- Cambridge Dictionary. (2024, Haziran 5). <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/polish-english/bibula>
- Caritas-Czech Republic. (2025). <https://www.caritas.org/where-caritas-work/europe/czech-republic/>
- Caritas-Slovakia. (2025). <https://www.caritas.org/where-caritas-work/europe/slovakia/>
- Carr, S. (2019). *Matyáš Dévay Bíró – The “Hungarian Luther”*. <https://theaquilareport.com/matyas-devay-biro-the-hungarian-luther/>
- Catholic Church loses St Vitus case but vows to fight on. (2009, Mart 6). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/catholic-church-loses-st-vitus-case-vows-fight-8586816>
- Cerní baroni. (2004, Ocak 19). [Comedy]. Česká Televize.
- Chronológia “samoúnosu”: Pred 28 rokmi uniesli Michala Kováča ml., syna prezidenta SR. (2023, Ağustos 31). <https://www.kisa.link/GlkFV> [Michal Kováč ml.]
- Chronology (1988). (2025). www.katolikus.hu. <https://regi.katolikus.hu/kronologia.php?h=188>
- Cinema Under Communism: The Czech New Wave. (2021, Mayıs 19). <https://www.czechcenter.org/blog/2021/5/17/cinema-under-communism-the-czech-new-wave>
- Cirkevné restitúcie už prebehli – je čas na odluku. (2020). *Ethos*. <https://sekularisti.sk/cirkevne-restitucie-uz-prebehli-je-cas-na-odluku/>
- Církevní restituce. (2025, Ocak 9). Novinky. <https://www.novinky.cz/tag/cirkevni-restituce-27412>
- Církevní restituce přinesly 3950 soudních sporů—Svět práva. (2020, Haziran 22). Advokátní deník. <https://advokatnidenik.cz/2020/06/22/cirkevni-restituce-prinesly-3950-soudnich-sporu-vic-nez-polovina-jich-skoncila/>
- ČMKOS: International activities. (t.y.). Geliş tarihi 20 Ocak 2025, gönderen <https://www.cmkos.cz/en/international-activities/>
- Csemadok. (2025). <https://csemadok.sk>
- ČSOB převzala IPB. (2000, Haziran 19). Česká národní banka. <https://www.cnb.cz/cs/cnb-news/tiskove-zpravy/CSOB-prevzala-IPB>
- Cuprik, R. (2016, Ağustos 19). *Markízu chcel pôvodne aj Mečiar, prispela k jeho pádu*. <https://domov.sme.sk/c/20246894/markizu-chcel-povodne-meciar-prispela-k-jeho-padu.html>
- December 29, 1989: Václav Havel elected president for the first time. (2024, Aralık 27). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/december-29-1989-vaclav-havel-elected-president-first-time-8838384>
- Definition of Goulash. (2024, Haziran 26). <https://www.merriam-webster.com/dictionary/goulash>

- Election promises, the Clean Hands campaign. (2024, Šubat 12). *Dějiny Korupce*. <https://www.dejinykorupce.cz/en/election-promises-clean-hands/>
- Ellis, S. (Direktör). (2017, Ocak 6). *Anthropoid* [Action, Drama, History]. Z Film Productions, 22h22, LD Entertainment.
- Europe's Detroit Is Under Threat From Electric Vehicles*. (2024, Ocak 8). Bloomberg. <https://www.bloomberg.com/news/features/2024-01-08/big-european-car-industry-is-jeopardized-by-electric-vehicles> [Europe's Detorit]
- FBI seizes "Pirate of Prague" Kozeny in Bahamas paradise*. (2005, Ekim 7). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/fbi-seizes-pirate-prague-kozeny-bahamas-paradise-8627003>
- Felix Maria Davídek—Founder of the underground church in Czechoslovakia*. (2021, Ocak 12). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/felix-maria-davidek-founder-underground-church-czechoslovakia-8705276>
- Fischer, P. (2010, Ağustos 25). *Od vlády porozumění ke kabinetu čísla*. <https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/nazory/od-vlady-porozumeni-ke-kabinetu-cisla-211785>
- Főoldal—Értelmiségi Szakszervezeti Tömörülés*. (2022, Ekim 2). <https://eszt.hu/>
- Forman, M. (Direktör). (1964, Nisan 17). *Cherný Petr* [Comedy, Drama]. Filmové studio Barrandov.
- Fraňková, R., & Turečková, E. (2019, Kasım 11). *Places of the Velvet Revolution 1: Národní* [Elektronik Arşiv]. Radio Prague International. <https://english.radio.cz/places-velvet-revolution-1-narodni-8115817>
- FS ČSFR 1990-1992, SL a SN, 6. Schůze, část 10/79*. (1990, Eylül 17). <https://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/006schuz/s006010.htm>
- Fundacja Instytut Lecha Wałęsy*. (2025). <https://ilw.org.pl/pl/>
- Galerie Millennium*. (1943). https://www.gallerymillennium.cz/vystavy_2018_spicka_doutnik_en.html
- Głosowanie w cieniu represji. Trudne referendum 1946 roku*. (2016). Przystanek Historia. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/propaganda/37612,Głosowanie-w-cieniu-represji-Trudne-referendum-1946-roku.html>
- Gregorová, D. (2012, Temmuz 12). *K církevním restitucím—Poučení ze Slovenska* [Blog]. Josef Pazdera. <https://www.osel.cz/6354-k-cirkevnim-restitucim-pouceni-ze-slovenska.html>
- HAVASI (Direktör). (2023, Mart 15). *HAVASI — Hungarian Symphony—Nemzeti dal (Official Concert Video)* [Video recording]. <https://www.youtube.com/watch?v=8O4DLFgkzX0>
- Helena Soukupová (Direktör). (2023, Kasım 10). *ROZDĚLENÍ ČESKOSLOVENSKA - POHLED OKÉNEM DO MINULOSTI* [Video recording]. <https://www.youtube.com/watch?v=0dX6OpoE9Sk>
- Helsinský výbor pre ľudské práva na Slovensku*. (2025a). <https://helcom.sk/>
- Historia i dorobek | Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową*. (2025). <https://www.ibngr.pl/historia-i-dorobek/>
- Hnutí DUHA*. (2025). <https://hnutiduha.cz/home>
- iDNES.cz – s námi vítě víc*. (2025). <https://www.idnes.cz/>
- Imre Nagy appeals to the United Nations for help (1956). (2018, Ağustos 9). *The Cold War*. <https://alphahistory.com/coldwar/imre-nagy-appeals-for-un-help-in-hungary-1956/>
- In Minorita*. (2025). <http://www.romaholocaust.sk/en/>
- Jelínek, L. (2023, Mart 9). *Naplní Pavel velké očekávání? Pravda*. <https://nazory.pravda.sk/analzy-a-postrehy/clanok/659576-naplni-pavel-velke-ocakavania/>
- „Jesteś księdzem, więc musisz być wrogiem” – 70 lat od procesu kurii krakowskiej. (2023, Ocak 28). *dzieje.pl*. <https://dzieje.pl/wiadomosci/jestes-ksiedzem-wiec-musisz-byc-wrogiem-70-lat-od-procesu-kurii-krakowskiej>
- John Paul II*. (2025). <https://timenote.info/en/John-Paul-II>
- Józef Fudali—Martyrologium. (2024). <http://www.swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/HTMS/POLISHRELIGIOUSmartyr0634.htm>
- July 1992: Slovak declaration kickstarts breakup of Czechoslovakia*. (2022, Temmuz 12). [Elektronik Arşiv]. Radio Prague International. <https://english.radio.cz/july-1992-slovak-declaration-kickstarts-breakup-czechoslovakia-8755785>

- Kauza Čapí hnízdo. (2024, Ekim 16). Novinky. <https://www.novinky.cz/tag/kauza-capi-hnizdo-94324>
- Kim jestešmy | Helsińska Fundacja Praw Człowieka. (2025b). Helsińska Fundacja Praw Człowieka. <https://hfhr.pl/o-nas/kim-jestesmy>
- Kovács, M. (2019, Eylül 9). *Politicians of Fidesz now and then about abortion*. DailyNewsHungary. <https://dailynewshungary.com/politicians-of-fidesz-now-and-then/>
- Kultura Paryska. (2025). Kultura Paryska. <https://kulturaparyska.com/pl/article/contact>
- Kupónová privatizace žije i dnes! (2016). regiony.impuls.cz. https://www.impuls.cz/regiony/redakce-doporucuje/kuponova-privatizace-zije-i-dnes.A161031_121033_imp-redakce_vach
- La privatisation par coupons: Une expérience unique pour un succès mitigé. (2012, Ocak 17). Radio Prague International. <https://francais.radio.cz/la-privatisation-par-coupons-une-experience-unique-pour-un-succes-mitige-8557350>
- Lämmel, N. (2023). Miklós Haraszti's *A Worker in a Worker's State: A Dissident Contribution to the Neue Marx Lektüre?* JHI Blog. https://www.jhiblog.org/2023/04/21/_trashed/
- Letz, R., & Bocková, A. (2016). *Military Uprising in Slovakia*. European Network Remembrance and Solidarity. <https://hi-storylessons.eu/lesson/military-uprising-in-slovakia/>
- Lidovky.cz—Zprávy, analýzy, rozhovory. (2025). <https://www.lidovky.cz/>
- Liganet. (t.y.). Gelış tarihi 22 Mart 2025, gönderen <https://www.liganet.hu/k4-kik-vagyunk.html>
- Longman. (2024). <https://www.ldoceonline.com/dictionary/transformation>
- Lottman, H. R. (1998, Mayıs 1). *PW: Publishing in Poland*. PublishersWeekly.Com. <https://www.publishersweekly.com/pw/print/19980504/21244-pw-publishing-in-poland.html>
- Magyar Helsinki Bizottság. (2025). <https://helsinki.hu/rolunk/>
- Matice česká (eng). (2024). [Database]. ABCzech. <https://www.abczech.cz/Matice-ceska-P7038247.html>
- McEnchroe, T. (2019, Ocak 14). "This was something new" – Palach Week 1989, when thousands first took to the streets to protest communism. Radio Prague International. <https://english.radio.cz/was-something-new-palach-week-1989-when-thousands-first-took-streets-protest-8141265>
- Menzel, J. (Direktör). (1966, Kasım 18). *Ostre sledované vlaky* [Comedy, Drama, Romance]. Filmové studio Barrandov.
- Merriam-Webster. (2024). <https://www.merriam-webster.com/dictionary/transformation>
- MESA10. (2025). <https://www.mesa10.org/about-us/>
- Mikušovič, D. (2016, Ağustos 30). *Markíza má 20 rokov. Politici stáli o jej vplyv, nakoniec ona ovplyvnila politiku*. <https://dennikn.sk/547218/markiza-ma-20-rokov-politici-stali-o-jej-vplyv-nakoniec-ona-ovplyvnila-politiku/>
- Mission Statement, Polish-American Freedom Foundation. (2025). <https://pafw.pl/mission-statement>
- Munkástanácsok Országos Szövetsége. (t.y.). Gelış tarihi 22 Mart 2025, gönderen <https://munkastanacsok.hu/rolunk/tortenelmun/>
- Nadace OSF. (2024, Mart 26). <https://osf.cz/en/>
- Nadácia otvorenej spoločnosti – Sme otvorení. (2025). <https://osf.sk/>
- Naegle, J. (1997, Mayıs 9). Slovakia: Referendum Begins Tomorrow, But Confusion Persists. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/1084800.html>
- Několik vět. (1989). <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/nekolik-vet-29-6-1989/>
- Ničil životy disidentů. Po 30 letech bývalý příslušník StB Maryško dostal trest za šikanování. (2021, Şubat 25). iROZHLAS. https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/jaroslav-marysko-stb-statni-bezpecnost-disidenti-disent-komunismus_2102251244_ako
- Novinky.cz—Nejčtenější zprávy na českém internetu. (2025). <https://www.novinky.cz/>
- O nas. (2025). <https://www.isp.org.pl/pl/o-nas>
- O nas | Fundacja Ośrodka KARTA. (2025). <https://karta.org.pl/nas>
- O nas—Kim jestešmy, nasza historia i wiarygodność. (2025). *Polska Akcja Humanitarna*. <https://www.pah.org.pl/o-nas/>
- OF(F). *Před čtvrtstoletím se rozpadlo Občanské fórum*. (2016, Şubat 23). ČT24. <https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/domaci/of-f-pred-ctvrtstoletim-se-rozpadlo-obcanske-forum-119599>
- Oleschinski, B. (2002). *Plötzensee Memorial Center*. German Resistance Memorial Center. <https://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/en/publications>

Online Etymology Dictionary. (2024). <https://www.etymonline.com/search?q=transformation>
Oxford Learner's Dictionary. (2024).
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/transformation?q=transformati>
on

Ökotárs Alapítvány. (2014, Nisan 15). https://okotars.hu/okotars_tortenete

Pál, Z. (2018, Şubat 8). *Ordass, Lajos*. Courage – Connecting collections. <http://ro.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n246868>

Paměť národa. (1989, Kasım 17). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/places-velvet-revolution-1-narodni-8115817>

PDSZ. (t.y.). Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete. Geliş tarihi 22 Mart 2025, gönderen <https://pdsz.hu/>

Poland—History Background. (t.y.). Geliş tarihi 12 Şubat 2025, gönderen <https://education.stateuniversity.com/pages/1209/Poland-HISTORY-BACKGROUND.html>
[Polish education]

Polish Academy of Sciences. (t.y.). Geliş tarihi 12 Şubat 2025, gönderen <https://www.interacademies.org/organization/polish-academy-sciences> [IAP]

Pomoc po povodních 2024. (2025). Charita Zábřeh. <https://zabreh.charita.cz/aktualne/pomoc-po-povodnich-2024/>

Posłowie nigdy nie chcieli wypuścić debaty o aborcji z Sejmu. (2020, Kasım 5). MamPrawoWiedziec.pl. <https://mamprawowiedziec.pl/czytelnia/artukul/poslowie-nigdy-nie-chcieli-wypuscic-debaty-o-aborcji-z-sejmu> [Debates about abortion]

Post-war period and the 600th Anniversary of the University. (t.y.). Geliş tarihi 12 Şubat 2025, gönderen https://dwm.uj.edu.pl/en_GB/o-dziale/historia-dzialu/lata-powojenne-i-jubileusz-600-lecia-uj2
[Jagiellonian University]

Pozeráme politikom na prsty—Aliancia Fair-play. (2025). <https://www.fair-play.sk/>

proFem. (2025). <https://www.profem.cz/>

Projekty—IVO - Inštitút pre verejné otázky. (2024). <https://www.ivo.sk/94/sk/projekty>

Proposed agreement with Vatican rejected. (2003, Mayıs 21). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/proposed-agreement-vatican-rejected-8529554>

Proving Democracy's Resolve and Resilience: Forum 2000 opens in Prague. (2024, Ekim 14). Radio Prague International. <https://english.radio.cz/proving-democracys-resolve-and-resilience-forum-2000-opens-prague-8831589>

Půl miliardy v trapu, totální selhání státu a pohádka o hloupém Honzovi. (2022, Kasım 29). PrahaIN. <https://www.prahain.cz/krimi/pul-miliardy-v-trapu-totalni-s-9928.html> [Česká konsolidační agentura (ČKA)]

Radio Free Europe, Radio Liberty, the CIA and the News Media by S Cone. (t.y.). Geliş tarihi 12 Ağustos 2024, gönderen <https://universityofleeds.github.io/philtaylorpapers/vp0123ae.html>

RESPEKT. (2025). Týdeník Respekt. <https://www.respekt.cz/>

Revolver Revue | časopis kulturní sebeobrany. (2025). <https://revolverrevue.cz/>

Romea.cz—Everything about Roma in one place. (2025). <https://romea.cz/cz/>

Sirový, Z. (Direktör). (1992, Haziran 4). *Cerní baroni* [Comedy]. Filmové studio Barrandov, Riopress, Space Films.

TDK. (2024). <https://sozluk.gov.tr/?kelime=dönüşüm>

The Hungarian Civil Liberties Union. (2025). <https://hclu.hu/en/about-us>

The Secondary Sector. (2024, Ağustos 7). [Sözlük]. Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/secondary-sector>

Ústav pamäti národa. (2025). <https://www.upn.gov.sk/>

ÚVOD - Český helsinský výbor. (2025). <https://helcom.cz/>

VDSZSZ. (t.y.). Geliş tarihi 22 Mart 2025, gönderen <https://www.vdszsz.hu/7nd-tortenet.html>

VKDSZSZ. (t.y.). Geliş tarihi 22 Mart 2025, gönderen https://vkdszsz.hu/?page_id=91

EKLER

Ek – 1: Polonya Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanları ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	Başkan	Siyasal Parti	İdeoloji	Görev Süresi
1989	Wojciech Jaruzelski	Polonya Birleşik İşçi Partisi (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, PZPR)	Komünizm	1989-1990 (1 yıl)
1990	Lech Wałęsa	Dayanışma (Solidarność)	Merkez	1990-1995 (5 yıl)
1995	Aleksander Kwaśniewski	Demokratik Sol İttifak (Sojusz Lewicy Demokratycznej, SLD)	Sosyal Demokrat	1995-2000 (5 yıl)
2000	Aleksander Kwaśniewski	Demokratik Sol İttifak (Sojusz Lewicy Demokratycznej, SLD)	Sosyal Demokrat	2000-2005 (5 yıl)
2005	Lech Kaczyński	Hukuk ve Adalet (Prawo i Sprawiedliwość, PiS)	Sağ	2005-2010 (5 yıl)
2010	Bronisław Komorowski	Sivil Platform (Platforma Obywatelska, PO)	Merkez Sağ, Liberal	2010-2015 (5 yıl)
2015	Andrzej Duda	Hukuk ve Adalet (Prawo i Sprawiedliwość, PiS)	Sağ	2015-2020 (5 yıl)
2020	Andrzej Duda	Hukuk ve Adalet (Prawo i Sprawiedliwość, PiS)	Sağ	2020-2025 (5 yıl)

Ek – 2: Polonya Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (Sejm)

Seçim Yılı	İktidara Geçiş	Başbakan	Siyasal Parti	İdeoloji	Dönem (Sejm)
1989	1989	Tadeusz Mazowiecki	Dayanışma, Demokratik Birlik	Merkez, Hristiyan Demokrat	Geçiş Dönemi (Sejm kontraktowy)
	1991	Jan Krzysztof Bielecki	Liberal Demokrat Kongre	Muhafazakar	
1991	1991	Jan Olszewski	Merkez Anlaşması	Hristiyan Demokrat	1. Dönem
	1992	Waldemar Pawlak	Polonya Halk Partisi	Hristiyan Demokrat	
	1992	Hanna Suchocka	Demokratik Birlik	Hristiyan Demokrat	
1993	1993	Waldemar Pawlak	Polonya Halk Partisi	Hristiyan Demokrat	2. Dönem
	1995	Józef Oleksy	Polonya Cumhuriyeti Sosyal Demokrasi [Partisi]	Sosyal Demokrasi	
	1996	Włodzimierz Cimoszewicz	Polonya Cumhuriyeti Sosyal Demokrasi [Partisi]	Sosyal Demokrasi	
1997	1997	Jerzy Buzek	Dayanışma Seçim Hareketi	Hristiyan Demokrat	3. Dönem

2001	2001	Leszek Miller	Demokratik Sol İttifak	Sosyal Demokrasi	4. Dönem
	2004	Marek Belka	Demokratik Sol İttifak	Sosyal Demokrasi	
2005	2005	Kazimierz Marcinkiewicz	Hukuk ve Adalet	Sağ	5. Dönem
	2006	Jarosław Kaczyński	Hukuk ve Adalet	Sağ	
2007	2007	Donald Tusk	Sivil Platform	Merkez-Sağ	6. Dönem
2011	2011	Donald Tusk	Sivil Platform	Merkez-Sağ	7. Dönem
	2014	Ewa Kopacz	Sivil Platform	Merkez-Sağ	
2015	2015	Beata Szydło	Hukuk ve Adalet	Sağ	8. Dönem
	2017	Mateusz Morawiecki	Hukuk ve Adalet	Sağ	
2019	2019	Mateusz Morawiecki	Hukuk ve Adalet	Sağ	9. Dönem
2023	2023	Mateusz Morawiecki	Hukuk ve Adalet	Sağ	10. Dönem
	2023	Donald Tusk	Sivil Platform	Merkez-Sağ	

Ek – 3: Macaristan Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanları ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	Başkan	Siyasal Parti	İdeoloji	Görev Süresi
1989	Mátyás Szűrös	MSZP	Merkez-Sol	1989-1990 (1 yıl)
1990	Árpád Göncz	SZDSZ	Merkez-Sağ	1990-1995 (5 yıl) 1995-2000 (5 yıl)
2000	Ferenc Mádl	Bağımsız	-	2000-2005 (5 yıl)
2005	László Sólyom	Bağımsız	-	2005-2010 (5 yıl)
2010	Pál Schmitt	Fidesz	Sağ	2010-2012 (2 yıl)
2012	László Kövér			2012
2012	János Áder			2012-2017 (5 yıl) 2017-2022 (5 yıl)
2022	Katalin Novák			2022-2024 (2 yıl)
2024	László Kövér			2024
2024	Tamás Sulyok	Bağımsız	-	2024-halen görevde

Ek – 4: Macaristan Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	İktidara Gelış	Başbakan	Siyasal Parti	İdeoloji	Dönem (Meclis)
1989	1989	Miklós Németh	MSZP	Merkez-Sol	(Geçiş)
1990	1990	József Antall	MDF	Merkez-Sağ	34. Dönem
	1993	Péter Boross			
1994	1994	Gyula Horn	MSZP	Merkez-Sol	35. Dönem
1998	1998	Viktor Orbán	Fidesz	Sağ	36. Dönem
2002	2002	Péter Medgyessy	Bağımsız	-	37. Dönem
	2004	Ferenc Gyurcsány	MSZP	Merkez-Sol	

2006	2006	Ferenc Gyurcsány	MSZP	Merkez-Sol	38. Dönem
	2009	Gordon Bajnai	Bağımsız	-	
2010	2010	Viktor Orbán	Fidesz	Sağ	39. Dönem
2014	2014	Viktor Orbán	Fidesz	Sağ	40. Dönem
2018	2018	Viktor Orbán	Fidesz	Sağ	41. Dönem
2022	2022	Viktor Orbán	Fidesz	Sağ	42. Dönem

Ek – 5: Çek Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanları ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	Başkan	Siyasal Parti	İdeoloji	Görev Süresi
1989	Václav Havel (Çekoslovakya)	OF	Sosyal Demokrat	1989-1992 (3 yıl)
1993	Václav Havel	Bağımsız	-	1993-1998 (5 yıl) 1993-2003 (5 yıl)
2003	Václav Klaus	ODS	Muhafazakâr	2003-2008 (5 yıl) 2008-2013 (5 yıl)
2013	Miloš Zeman	SPO	Sosyal Demokrat	2013-2018 (5 yıl) 2018-2023 (5 yıl)
2023	Petr Pavel	Bağımsız	-	2023-halen görevde

Ek – 6: Çek Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	İktidara Geçiş	Başbakan	Siyasal Parti	İdeoloji	Dönem (Meclis)
1989	1989	Marián Čalfa (Çekoslovakya Federal Hükümet Başkanı)	Koalisyon (KSČ, VPN, ODÚ)	-	Geçiş
1992	1992	Jan Stráský (Çekoslovakya Federal Hükümet Başkanı)	ODS	Merkez-Sağ	Geçiş
1990	1990	Petr Pithart (Çek Ulusal Hükümet Başkanı)	OF	Sosyal Demokrat	Geçiş
	1992		OH		Geçiş
1992	1992	Václav Klaus (Çek Ulusal Hükümet Başkanı)	ODS	Muhafazakâr	Geçiş
1993	1993	Václav Klaus	ODS	Muhafazakâr	1. Dönem
1996	1996	Václav Klaus	ODS	Muhafazakâr	2. Dönem
	1998	Josef Tošovský	Bağımsız	-	
1998	1998	Miloš Zeman	ČSSD	Merkez-Sol	3. Dönem
2002	2002	Vladimír Špidla	ČSSD	Merkez-Sol	4. Dönem
	2004	Stanislav Gross	ČSSD	Merkez-Sol	
	2005	Jiří Paroubek	ČSSD	Merkez-Sol	
2006	2006	Mirek Topolánek	ODS	Merkez-Sağ	5. Dönem
	2009	Jan Fischer	Bağımsız	-	

2010	2010	Petr Nečas	ODS	Merkez-Sağ	6. Dönem
	2013	Jiří Rusnok	Bağımsız	-	
2014	2014	Bohuslav Sobotka	ČSSD	Merkez-Sol	7. Dönem
2017	2017	Andrej Babiš	ANO 2011	Sağ	8. Dönem
2021	2021	Petr Fiala	ODS	Merkez-Sağ	9. Dönem

Ek – 7: Slovakya Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanları ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	Başkan	Siyasal Parti	İdeoloji	Görev Süresi
1989	Václav Havel (Çekoslovakya)	OF	Sosyal Demokrat	1989-1992 (3 yıl)
1993	Michal Kováč	HZDS	Merkez-Sağ	1993-1998 (5 yıl)
1999	Rudolf Schuster	SOP	Sosyal Demokrat	1999-2004 (5 yıl)
2004	Ivan Gašparovič	HZD	Merkez-Sağ	2004-2009 (5 yıl)
2009		Bağımsız	-	2004-2014 (5 yıl)
2014	Andrej Kiska	Bağımsız	-	2014-2019 (5 yıl)
2019	Zuzana Čaputová	PS	Liberal	2019-2024 (5 yıl)
2024	Peter Pellegrini	Hlas	Sosyal Demokrat	2024-halen görevde

Ek – 8: Slovakya Cumhuriyeti’nde Başbakanlar ve Görev Süreleri (1989 sonrası)

Seçim Yılı	İktidara Geiş	Başbakan	Siyasal Parti	İdeoloji	Dönem (Meclis)
1989	1989	Marián Čalfa (Çekoslovakya Federal Hükümet Başkanı)	Koalisyon (KSC, VPN, ODÚ)	-	Geçiş
1992	1992	Jan Stráský (Çekoslovakya Federal Hükümet Başkanı)	ODS	Merkez-Sağ	Geçiş
1990	1990	Milan Čič (Slovak Ulusal Hükümet Başkanı)	VPN	Liberalizm	Geçiş
	1990	Vladimír Mečiar (Slovak Ulusal Hükümet Başkanı)	VPN	Liberalizm	Geçiş
	1991	Ján Čarnogurský (Slovak Ulusal Hükümet Başkanı)	KDH	Hristiyan Demokrat	Geçiş
1992	1992	Vladimír Mečiar (Slovak Ulusal Hükümet Başkanı)	HZDS	Sağ	Geçiş/1. Dönem

	1994	Jozef Moravčík	DEÚS	Merkez-Sağ	1. Dönem
1994	1994	Vladimír Mečiar	HZDS	Sağ	2. Dönem
1998	1998	Mikuláš	SDK	Merkez-Sağ	3. Dönem
2002	2002	Dzurinda	SDKÚ	Merkez-Sağ	4. Dönem
2006	2006	Robert Fico	Smer	Merkez-Sol	5. Dönem
2010	2010	Iveta Radičová	SDKÚ–DS	Merkez-Sağ	6. Dönem
2012	2012	Robert Fico	Smer	Merkez-Sol	7. Dönem
2016	2016	Robert Fico	Smer	Merkez-Sol	8. Dönem
	2018	Peter Pellegrini	Smer	Merkez-Sol	
2020	2020	Igor Matovič	Hnutie Slovensko	Merkez-Sağ	9. Dönem
	2021	Eduard Heger	Hnutie Slovensko	Merkez-Sağ	
	2023	Ľudovít Ódor	Bağımsız	-	
2023	2023	Robert Fico	Smer	Merkez-Sol	10. Dönem

Ek – 9: Yarı-Yapılandırılmış Mülakat Soruları

STATE TRANSFORMATION IN CENTRAL-EASTERN EUROPE **INTERVIEW FORM**

Participant Information

Name-Surname	:	
Title	:	
Nationality	:	
Profession	:	
Institution	:	
Interview Date	:	

Introduction:

In order to better understand the role and impact of the intelligentsia, the working class and the church in the processes of state transformation in Central-Eastern Europe between 1945 and 2004 within the framework of historical sociology, this interview form was completed after interviews with people from the region who lived through the period and/or have deep experience and knowledge of it.

The main topics discussed in the interviews are as follows:

- To what extent did these three social groups play a role in the transformation of the state at critical junctures (1956, 1968, 1975, 1989, etc.), especially in Central-Eastern Europe?
- Is intelligentsia a social class with a historical mission to lead the workers? Does the underground press overcome state censorship and have a guiding effect on the masses?
- To what extent did the spiritual and historical mission of the Church influence social mobilization? How can we trace the political influence of Wyszyński and Wojtyła?
- Are processes such as the Round Table Talks and the Velvet Revolution the end of the traditional classes or the beginning of a major process of transformation?

The interview questions were divided into three parts and were answered either from one part or from all parts, depending on the respondent's preference. The questions were designed separately for the intelligentsia, working class and clergy in Poland, Czechoslovakia and Hungary. Additional questions can be formulated according to the course of the interview. The interviews and other primary and secondary sources will be analyzed comparatively by means of comparative-historical analysis.

Part I: Poland

➤ **Intellectuals (Intelligentsia)**

1. How did state repression on intellectuals in Poland in the 1950s and 1960s shape intellectual movements? In particular, can we say that there was a direct relationship between the underground press and the regime's behavior?

○ **Answer:**

2. What was the role of intellectuals in the events in Poznan in 1956? Can you say that this event was influenced only by intellectuals or only by workers? To what extent was the international conjuncture in 1956 influential?

○ **Answer:**

3. What was the influence of intellectuals on the labor protests in Radom and Ursus in 1976? How do you think these events changed the state's view of intellectuals?

○ **Answer:**

4. What was the role of intellectuals in the birth of the Solidarity movement in 1980? What was the relationship between intellectuals and the labor movement?

○ **Answer:**

5. What was the role of intellectuals in the political transformation during the fall of communism in 1989? With which international actors did intellectuals co-operate in this process? Was there a change of role between intellectuals and experts?

○ **Answer:**

➤ **Workers (Working Class)**

1. How did the Bygdoszcz Crisis affect the working class? How did the working class's relationship with the state change during this crisis?

○ **Answer:**

2. What were the effects of the Gdansk and Gdynia labor uprisings of the 1970s on the working class? How did these events change the labor policies of the state?

○ **Answer:**

3. What was the reaction of the working class during the martial law declared in 1981? How did the workers seek international support during this period?

○ **Answer:**

4. What were the effects of the Solidarity movement on the working class? Was Solidarity an intellectual-led organization or a trade union movement dominated by the working class?

○ **Answer:**

5. How did the situation of the working class change during the economic transformation in Poland in the 1990s? What were the demands and reactions of the working class during this period?

○ **Answer:**

➤ **Clergy (Church)**

1. Did repressive practices against the Church and the clergy during the Stalinist period provoke a significant reaction among the people? If so, how did these reactions affect the policies of the state?

○ **Answer:**

2. How did the arrest Cardinal Wyszyński in 1953 affect the authority of the Church? What were the effects of this event on society?

○ **Answer:**

3. What impact did the election of Pope John Paul II in 1978 have on the clergy and people in Poland? What were the international repercussions of this event?

○ **Answer:**

4. How important was the Church's support for the Solidarity movement in the 1980s? How was the relationship between Church and state shaped during this period?

○ **Answer:**

5. How did the role of the Church in Polish society change after the fall of communism in 1989? What has been the place of the Church in international relations, especially in the context of the post-Cold War development of Critical International Relations theories criticizing the ahistorical, asocial and atheistic aspects of mainstream theories?

○ **Answer:**

Part II: Czechoslovakia

➤ **Intellectuals (Intelligentsia)**

1. How did the repression and censorship of intellectuals after the communist coup in 1948 affect intellectual production?

○ **Answer:**

2. How did cultural policies in Czechoslovakia in the 1950s put pressure on intellectuals? How did intellectuals resist during this period?

○ **Answer:**

3. What was the role of intellectuals during the Prague Spring in 1968? What impact did the suppression of this movement have on intellectuals?

○ **Answer:**

4. What were the effects of the Charta 77 movement in 1977 on intellectuals? What were the international repercussions of this movement?

- **Answer:**

5. What was the role of the intelligentsia and the relationship between the intelligentsia and the workers during the Velvet Revolution in 1989? What were the main points of disagreement between Czechs and Slovaks in the dissolution process of Czechoslovakia?

- **Answer:**

➤ **Workers (Working Class)**

1. What were the effects of the Plzen workers' uprising in 1953 on the working class? How did this event affect the labor policies of the state?

- **Answer:**

2. What was the reaction of the working class during the Prague Spring in 1968? What were the demands of the workers during this period?

- **Answer:**

3. What were the living conditions of the working class and the state's policies towards workers in the 1970s? What were the reactions of the workers during this period?

- **Answer:**

4. How did the economic crisis in Czechoslovakia in the 1980s affect the working class? What was the attitude of the working class towards the state during this period?

- **Answer:**

5. What was the role of the working class during the Velvet Revolution in 1989? What were the demands and expectations of the workers in this revolution?

- **Answer:**

➤ **Clergy (Church)**

1. How did the repression and the closure of churches in Czechoslovakia during the Stalinist period in the 1950s affect society?

- **Answer:**

2. What was the attitude of the Church during the Prague Spring in 1968? What was the reaction of the clergy during this period?

- **Answer:**

3. What was the role of the Church and its influence on society in Czechoslovakia in the 1970s? How were the clergy's relations with the state shaped during this period?

○ **Answer:**

4. What was the situation of religious freedom and repression of the clergy in Czechoslovakia in the 1980s? How did the social role of the Church change during this period?

○ **Answer:**

5. How did the role of the Church in Czechoslovakia change after the Velvet Revolution in 1989? What was the place of the Church in international relations during this period?

○ **Answer:**

Part III: Hungary

➤ Intellectuals (Intelligentsia)

1. Did intellectuals with the 'mission' of maintaining national identity have a direct impact on the development of the 1956 Revolution and its aftermath? Likewise, what were the effects of this event on intellectuals?

○ **Answer:**

2. What was the situation of intellectuals, intellectual freedom and state censorship under the Kádár regime in the 1960s?

○ **Answer:**

3. What were the relations between intellectuals and the state in Hungary in the 1970s? What was the social role of intellectuals in this period?

○ **Answer:**

4. What were the contributions and reactions of intellectuals during the economic reforms in the 1980s? With which international actors did intellectuals co-operate during this period?

○ **Answer:**

5. What was the role of intellectuals in political transformation during the fall of communism in 1989 and what were the contributions of intellectuals to social movements during this period?

○ **Answer:**

➤ Workers (Working Class)

1. What was the role of the working class in the uprising of 1956, just a decade after the establishment of the 'people's republic'? What were the effects of this event on the working class?

○ **Answer:**

2. What was the situation of the working class under the Kádár regime in the 1960s? What were the relations of the working class with the state during this period?

○ **Answer:**

3. How did the living conditions of the working class in Hungary in the 1970s affect reactions to the government? What was the state of the labor movement in this period?

○ **Answer:**

4. What were the reactions and expectations of the working class during the economic reforms in the 1980s? What was the attitude of the working class towards the state in this period?

○ **Answer:**

5. What were the demands and expectations of the working class during the collapse of communism in 1989? What did the working class obtain from the new regime in the post-communist period satisfactory for themselves?

○ **Answer:**

➤ **Clergy (Church)**

1. What impact did the persecution of the Church and the arrest of clergy in Hungary in the 1950s have on society?

○ **Answer:**

2. What was the attitude of the Church during the Hungarian Uprising of 1956? What was the reaction of the clergy during this period?

○ **Answer:**

3. What was the role of the Church and its influence on society under the Kádár regime in the 1970s? How were the clergy's relations with the state shaped during this period?

○ **Answer:**

4. How were religious freedoms and repression of the clergy in Hungary in the 1980s? How did the social role of the Church change during this period?

○ **Answer:**

5. How did the role of the Church in Hungary change after the fall of communism in 1989? What was the place of the Church in international relations during this period?

○ **Answer:**